

84.Кз37

М 88

Е. МУСРЕПОВ

БЕС ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

„Ж а з у ш ы“ б а с п а ғ ы

ҒАБИТ МУСРЕПОВ

БЕС ТОМДЫҚ ШЫҒАРМАЛАР ЖИНАҒЫ

ҮШІНШІ ТОМ

ОЯНҒАН ӨЛКЕ

РОМАН

Каз 2
М 88

Баспаға дайындаған:
Ә. Нарымбетов

Списано

М $\frac{0733-348}{402 / 07 / 74}$ 4-71

44536

© «Жазушы» — 1974

Северо-Байкальская областная
БИБЛИОТЕКА
ГОРОД ПЕТРОПАВЛОВСК

Тағы да таласып келіп, тағы да тақасып келіп қонып жатқан екі бай ауыл ақ үйлерін әлі тіккен жоқ еді. Жаз бойы Құланөтпес пен Құдайменденің кең шиырына сыйыса алмай, күнде қамат серпісіп, күнде қамшы сілтесіп, қақтығысып келген екі байдың аядай жерге арқа тіресіп қонып жатқандары жай да емес сияқты.

Алшақ жайласып, араласпай араз отыратын екі бай уәделесіп қойғандай, Майқұдық басына бүгін кешке жақын қатар келіп құлады. Бірінен-бірі іргесін айыра алмайтын дос ағайындарша, бір ғана бұлақтың басына иық тиісе қонып жатыр. Бірақ екі қабақтың да түйюлі екені бұл өңірге қашаннан мәлім, белгілі сыр болатын еді.

Оң бүйірден шұбар ала жыландай шұбатылып Игіліктің кілем жапқан түйелі көші құлай бергенде, батыс жақ бетті тұтас торлап келе жатқан Жұман байдың он жеті мың жылқысы да көрінді. Ұзын түйелі көштің өзіне ұқсаған өркеш-өркеш шаңы шұбалып келіп, көп жылқының тұтаса қарауытқан шаңына осы бір бұлақтың басында түйісті де, тоғысып кетті.

Енді міне, бір өңірді тұтас шаң басып, булықтырып барады...

Әлде ғана үнсіз керіліп жатқан өлі даланы кернеп кеткен көп жылқы теңіздей толқиды. Жаңбырсыз жаздан ерте қураған тықыр бозды ұстарадай қырқып, шаң мен шіркейден дамылсыз пысқырық атқан көп жылқы өрттей қаптап, көкжиекті көрсетпей жіберді. Ояң жерлер тіпті төмендеп, қыраң жерлер тіпті биіктеп кеткендей.

Қысқы қоныстан ұзай алмайтын бірен-саран жатақтар әр жерде моладай шошайып тұрған қараша үйлерін көз ілескенше жығып алып, көше жөнелуге әзірленіп қалды. Қараша үйлердің орнында, үй деген болмашыны арқасына қондырып алып, құлаған тамдай опырылып жалғыз-жалғыз түйелер ғана жатыр. Екеу болса — төрт түрлі, бесеу болса — он түрлі етіп әдейі бояғандай алабажақ ешкілер түйенің көлеңкесіне ұйлығады. Күлдіреуіш арасынан құндақтаулы балалардың кішкене қара көздері жылтырайды. Шырқырап сілесі қатып, зар қағып жатқандары да бар. Сынық жүзді, күн қақты, жадау әйелдер шырқыраған баласына қарауға да мұршасы жоқ, ақсақ ошақ, пұшық құман сияқты ұмыт қала жаздаған болымсыз дүниеліктеріне кезек-кезек жүгіріп жүр. Көп жылқының пысқырығы жақындаған сайын, өрт таянып қалғандай сескеніп, аз үйлі жатақ бұлан-талан, бір жағына қарай сырылып кеткелі жатыр. Байлық екіні кедей ауылдарды құйындай ысырып келеді.

Жұман бай көш алдын Майқұдық бұлағына жақындай бергенде ғана қуып жетіп еді. Оған дейін Игілік көшінің қайда тартқанын болжай алмай әуре болды. Сүзісер жеріміз осы болар ма деп, Шерубай Нұрасына аялдап еді, Игілік көші әрі асып кетті деген хабар алды. Көп салт аттының қоршауында кетіп бара жатқан, қос-қос түйе жегілген көк арбалы ұзын көш, алысқа тартқандай жинақы кетіп бара жатты. Сүріндірер жерім осы шығар-ақ деп Соқыр өзенінен тосып еді, ол болжалы да дұрысқа шықпады. Сонымен, Жұман байдың жіпсіз жетеленіп, он екі күн көшіп, әрең аттан түсіп отырған ызалы жайы бар.

Жұман ұзын қара бұрыл аттан түсе қалды да, үлкен ақ үйін тіктіре бастады. Қаңтарулы аты қасында, қамшы мен шылбыр белінде. Көпей бәйбішенің қай жерден қапы кетерін аңдып, ақырып қалуға әзір отыр. Бұл мінезге он бесінен үйреніскен бәйбішесі баяу қозғалса да, бабын тауып, мін тақтырар емес. Үй тігіліп жатса, жүк жиналып жатыр. Бірақ мұндай қарбаласта Жұман бай Көпей бәйбішенің бір қапысын таппай да қалған емес, зекімей де қалған емес. Мұны екеуі де жақсы біледі, қазір екеуі де қыл үстінде, күтуде сияқты.

Жұман Алтай-Қарпыққа мәлім тапал адам. Бірақ денесі төртбақ, сом жаралған. Көлдемеңі күректей мұқыл тырнақты саусақтары келінің сабындай жұп-жуан. Кылтанақ

шығып көрмеген қасқа иегінен тағалы ат тайып жығылғандай. Салбырай бастаған ұртына дейін табиғи тәртіпті бұзбай-ақ келген бурыл сақал қасқа иектен тайып кеткендей, алқымға барып ұйлығып қалыпты да, сақалдан гөрі ұйысып қалған көк шулан жүнге көбірек ұқсап тұрады. Жүзінің басқа мөрі түгел өшуге жақындап, ескі теңгеліктей көмескі тартқан. Бар мінезі көздерін жартысынан асыра жауып алып, енді етегін көтерместей біржола түйілген қабақта ғана қалған сияқты.

Бәйбішенің қапысын таба алмай, ыза болып отырған Жұманның құлағына қатар қонып жатқан қас ауылдың қатты күлкілері естіледі. Бақас ауыл күйіп-пісіп отырған біреу барын сонадайдан танып, мазақтап күлетін сияқта-нады. Қасқа иекке қайдағы шыбын-шіркей де қайта-қайта қонып, о да мазалап отыр. Игіліктің Көкдауылы мен Сұрперендері де әлдеқайдан сап ете түсіп, Қарала мен Сарыаланы қабат талап кетті. Қанға боялып қаңсылап қалған қара ала ит тігіліп жатқан үйге кіріп кетіп, кереге арасынан иесіне қарап, қыңсылап қояды. Ит те болса өлісе алмағанына, оңай жеңілгеніне ызасы қайнай түсіп:

— Уа, әрі қайтар жылқыны! Ар жағың жаудың жері емес, мына менің жерім! — деп Жұман қиядан көрінген жылқышыға бір ақырып қалды. Күлісіп отырған Игілік аулы естісін деп, қатты ақырып айтты.

Игілік ауылына да көзі осы арада ғана түсіп кетіп еді, Игіліктің жұрт көзін сүріндірерлік тағы бірдемені шығарғанын көрді. Күтпеген еді, таңданып та қалды, шошынып та кетті.

Көші-қон жайын балаларына тапсырып, өзі қасына бір топ адам ертіп алып, Игілік би Ұлытаудан бергі елдерді аралай қайтып еді. Біріне «қайырын берсін», біріне «қайырлы болсын» айтып, алыс-жақын ағайынның қағылған-соғылған өкпе-назы болса, ұшықтай қайтқан. Екі баласы екі жерде болыс, он екі мың жылқысы бар Игіліктің әдейі келуін үміт етпейтін елдер мұнысына қатты риза болып, бас изесіп қалысты. Көп бастар шұлғысып, көп сақалдар шошандасып қалды. Бұл жүрістің түбі бір жанжалға соғарын сезінген қу тақымдар шыбындап келіп. Игілік тобына өздері қосылып, елден-елге шығарып салып қайтысты. Бірақ салтақ тымақтың құлағын қалай түрсе де, сыр ала алмай, шерменде болып қалысты.

Қасында сонау түптен ерте шыққан Күреңкөз қожа, жылтыр Омар, Нысаналы ақын, Жұмабек төре, Боздақ

би, кіреші Ыбырай, жетім болса да, ерке жиен Сейіт бар. Игілік қазір тігіліп жатқан жаңа үйінің сыртында отыр. Ерінің бір ескерткенін ендігәрі қайталантпауға дағдыланған сылаң тоқал Айғанша қысыр жыландай жүйткіп жүр. Кілем-көрпе төсеулі, күмістеткен сары ала тегене сапырулы, керектінің бәрі бар, артық ешнәрсе жоқ. Көшіп шыққаннан бергі он екі күннің ішінде биден бір хабар алмаса да, дәл бүгін осы арадан кездесетінін білгендей, Айғанша бәрін бапты ұстапты.

«Жаудың жері емес, мына менің жерім!» деген Жұманның даусынан өзге отырғандар елеңдеп қалса да, Игілік көзінің қиығын да бұрған жоқ:

— Ие, айта беріңіз, — деп, манадан таңдайын қағып, таңданып отырған Күреңкөз қожаға бұрылды. Игіліктің ыңғайымен өруге үйреніп қалған топ, ол елең қылмағанға елеңдесіп қалғандарына ұялғандай болып:

— Ие, қожеке, айта беріңіз, — деп бәрі соған қарай бұрылды.

Қожакең де дұғасынан жаңылғандай сасқалақтап қалып:

— Батшағар, Шоң-Шорманнан да, Зілғара-Шопаннан да көрген емес ем мұндай үйді. Абылайдың ордасы дейміз ғой, о да тоғыз-ақ қанат екен десуші еді. Он екі қанат дегеніңіз Қожақмет Сұлтанның мұнарасындай болып шығыпты ғой, — деп, тігіліп жатқан үйге тағы да қарап тамсанып-тамсанып қалды.

Күреңкөз қожа Игіліктің ескі бір серігі. Бір кезде бидің басына Кенесарының кәрі төніп қалғанда, ат көпір етіп сақалын төсеп, аман алып қалып еді. Одан бері көп жылдар өтті. Қазір Игіліктің сарқытына қанағат етіп, әр кезде қошаметші, тілекші күйіне түсіп қалды. Осы күнгі бар тілегі — Игілік арқылы Ақмола дуанына указной имам болғысы келеді. Бұл жайларды түгел түйіп болған Игілік Күреңкөздің бұл жолғы қошаметіне де құлай кеткен жоқ. Оның үстіне, Игілік жұрт көзін сүріндіретін істерді істеп салатын да, өз басы оған мән бермейтіндей көрінгісі келетін.

Игіліктің жаңа тігіліп жатқан үйі шынында да көз сүрінерлік үлкен еді. Он екі қанат үйдің әр көрегесін төрт жігіт қолдасып әрең көтеріп, әрең жайды. Шаңырақты әуелі желбауынан керегеге асып қойып, одан кейін төрт жігіт төрт бақанмен әрең көтерді. Дәл қазір үйді айнала тұра қалған салт атты жігіттер әрқайсысы бір уық шаншып, ша-

ңырақты жоғары көтеріп әкетіп бара жатыр еді. Уығын ат үстінен шаншатын он екі қанат үлкен үй — бұл отырғандардың да көрмеген үйі. Жұманның шошынғаны да — осы. Енді ол үй уықтары шаншылған сайын қомданып, аруақтанып бара жатыр.

— Уықтары қарына дейін алтын, жоғарғы жағы күміс білем! — деді Күреңкөз қожа.

— Жоқ, қожеке, бізге ол ысыраптың лайығы жоқ қой... Әр түрлі сыр-бояу ғой әшейін, — деп, Игілік сыпайы жауап берді.

— Сыр-бояу болса, ендеше, бұл Бұқара-Шәріптен келген шығар!.. Мәккәи Мүкәррәмә мен Мәдинәи Мұнаууәрадан соң Бұқара-Шәріптен басқа дүние жүзінде мұндай сыр-бояу бар деп естіген емеспіз. Құтты болсын!.. Киізін жапқан соң, бұл ақ күмбез күндік жерден көзге ұрып тұратын болар. Игілігіңе болсын!.. — деп, Күреңкөз қожа ұзақ шұбатып тілеулестігін айтып кетті.

— Құтты болсын... Бірге жүріп-ақ бір сырыңа көз ілестіре алған емеспіз... Осындайдыңның бірін білсек, не дейсің... «Былшық басқан көзіміз, тарлан тартқан кезіміз» дегендей, бұлтағы көп бұлыңғыр заманыңды шала алмай қаламыз... — деп, Боздақ би өз ойында жүрген бір түйіншекті де аңғарта кетті.

— Күн бұрының жоқ демесең, ортаңа түспей кететін нем болушы еді менің... — деп Боздақ биге қарап езу тартты да, Игілік өзінің ел аузына таратқысы келген сөзімен аяқтады:

— Қоя-ақ қойыңдар осыны, төре тұқымы емеспіз, бізге не лайығы бар деп ем, балалар болмады, қожеке... Заман солардікі ғой, қойдыра алмадым, — деп кішіпейілділік көрсетті.

Үйге де осы арада ғана дәлдеп қарауды лайық көргендей, толық денесін түгел бұрып алып:

— Мен сыны жоқ, сыпайылығы жоқ, құр абажадай бірдеңе болып шыға ма деп те қорқып едім. Әзір жат көрініп тұрған жоқ сияқты екен, — деді.

Манадан жабырласып мақтауға да бата алмай отырған тобы мұнысын берілген ұлықсаттай көріп, онсыз да биік үйді тіпті жоғары көтеріп әкетті.

Игілік «төре тұқымы емеспіз» дегенде, жіңішке ұзын саусақтарын сәнмен сыртылдатып отырған Жұмабек төре бір қозғалып қойып еді. Мұнысы осында отырған төре тұқымы өзі ғана екенін сезіне қалғандығы ма, әлде төре тұқы-

мының паңдығын әлдеқашан астына басып алып, Жұмабектің өзін атқосшы қылып алған қалталы байдың сөзі шаншудай тиді ме, әйтеуір, салалы саусақтар сылаумен өскен қара мұртына қарай барды да, сипай алмай, кейін қайтты. Жауап бар да, айтуға аузы барар емес.

Бұрын бұл бұлақ басына шыққан теректей, еркін суарылып, жарық пен жемнен қағажу көрмей өскендігі көрініп тұрған адам. Мықыраймай, бүкіреймей, түзу өскен. Ауыр еңбек, азап, қайғы дегендер ешбір жеріне дақ салмаған. Қазір сол бұлақ тартылған да, өңі сыныңқырап, үсті-басына жүдеушілік кіре бастаған. Атадан қалған мауыты шапан, күміс кісе сияқтылары болмаса, күнделікті киімдері жұпыны ғана, көнесі көп те, жаңасы — жамаулары ғана. Сондықтан Жұмабек қалталы баймен қалжың түрінде де қағыса алмай қалды:

«Енді ордаларың менмін дейсің ғой!» — деп ойлады да, айта алмады.

Шыныңда, Игілік осы үйді үлкен есеппен жасатып еді. Сонау Есіл бойындағы Сандыбай үйшіге он құлынды бие берем деп, үйдің сүйегін жасатты. Борлатып басқан ақ киізі мен бау-шуына дейін сол жақта әзірлетіп, алты көк арбамен осы араға бір-ақ түсіртті. Дәл бүгінгі сәрсенбінің сәтіне Майқұдық басында тігіліп жатсын деді. Дәл сол кезге қасындағы үлкен топ адамдарымен өзі де жетті.

Уығын ат үстінен шанышатын биік ақ үйдің қалай тігілгенін бір дуан елге жая кететін топқа бір көрсету — Игіліктің түкпір түбінде жүрген бір арманы еді. Қазір сол орындалған арманның үстінде отыр, бірақ әлі үйдің қасына барған да жоқ:

— Ішіңіз, кожеке, — деп мойнын бұрғанда болмаса, сол үйге көзі де түсе бермейтін сияқты. Іші қандай жылынып отырса да, сыртына шыққан бір белгі жоқ.

Әке сырын жаттап болған қу балалар да, үй жайында бір ауыз сөз шығармайды. Осы үйдің бар жұмысы өз қолынан өткен жылтыр Омар ғана мақтау естігісі келіп, шыдай алмай қозғалақтап қояды. Онсыз да осы үйге арнап өлең айтқысы келіп отырған Нысаналы ақынға еркінсі сөйлеп:

— Жағың байланып қалған ба? Әлде біреу жолыңды қағып әкетсін деп отырмысың? Айтсаңшы айтарыңды! — дейді. Ақырын ғана сыбырлаған болып Игіліктің құлағына шалындыра айтады.

— Ақсақал кісіні қысталама, Омар... Тарлан көктің

жүрісі қатаң көрінді ғой, шаршаған болар. Айтам десе, бәйбішеге айтады да. Әуелі үйге басын сұқтырсаңшы, тым болмаса...— деп Игілік ақ көңілдене кеңкілдей күлді де, сонымен бірге өз қара басы ол өлеңге құмартпай отырғандығын да аңғартты. Ондай өлең, әрине, бәйбішеге арналып айтылғаны лайық та...

Тарлан көктің жүрісі қатаңдығын айтқаны — ақынға жорға мінгіз дегені ғой деп, Игіліктің үлкен баласы Ордабай да ішіне бір түйіп қойды. Кәрі ақын да осыны дәмеленіп қалды.

— Өлеңді қойып жүр ем, Омаржан қысталаған соң, болмас,— деп, ақын жамбасына жабыса жатқан домбырасына қолын созды. Ол қошаметіңді Айғаншаға көрсет деген Игіліктің ойын аңғара алмай қалды.

Алуды онша жек көрмегенмен, суыра салып, мақтап кетуге Нысаналы ақын олағырақ екен. Манағы Күреңкөз қожа айтқан Қожақметтің мұнарасындай екен деген теңеудем басқа тың ешнәрсе таба алмай, соны айнала жортып, жайдақ тепекке салып, ұзатып әкетті. Арғы-бергіні кезіп, арқадан түк таба алмай, босқа болдырып, сандалақтап барып, «Бәйтоллаға» тіреліп өзі тоқтағанша, ешкім оны тежеген де жоқ. Бірдемеге тыйым саларда бидің өтірік жөтеліп, тамағын қыратыны болушы еді, ол белгі де берілмеп еді. Аяғында, жорғадан біржола үміт үзердей сенделіп, сүріне-сүріне ақынның өзі тоқтады.

— Биекем біліп айтыпты, шаршаған екенмін. Даусым шығар емес,— деп, домбырасын қасына қылжита салды.

— Тырқиюыңа болайын! — деді, ерке жиен Сейіт, жанбастап жатқан бойы Омарды құлағынан тартып, өзіне жақындатып алып.

Өз ойын айта алмай, бидің ойын табам деп сандалған ақынның сандырақтамасқа да шарасы жоқ еді. Кәрі көзі жыпықтап, бейшара болды да қалды.

Игілік пен Нысаналы ақынның арасында өздері ғана білетін ескі бір жай бар. Бір кезде Кенесарының тақым бұрауынан ығысып, Игілік бай сол қозғалысқа ерген еді. Қазір осы ауылға тақала қонып жатқан Жұман бай өз еркімен ерген. Көп жылқыны әрең аударып-төңкеріп, Сарысу, Шу өзендерін сағалап, қозғалыстың артқы көшіндей алыстан қара көрсетіп отырды. Қанды жол қасқыр Алатауда ер қырғыздың қолынан қан қапқан хабарын естіген күні Игілік жалт беріп кейін бұрылды. Еріксіз еріп еді, өкінішсіз кейін бұрылды. Бірақ сол дүрбелеңнің тегін жатқан олжа-

сынан бас тартқан жоқ. Кенесарыға ерген жұрттың Шу мен Сарысу бойында жатқан жылқыларын айдай бұрылды. Ол жұрт кейін мекенге қайтып, малын сұрағанша, қолдан-жолдан қосылған жеті мың жылқы таңбаланып та қалған еді.

Осы сырды Нысаналы ақын жақсы біледі. Осыған арнап шығарған шындық зарындай өлеңі де бар-ды. Қазір оған біржола тыйым салынып қойғаны болмаса, ол бір — Игіліктің жаны түршігетін өлең. Оның ішінде «Қандыба-лақ, жол басар, кезеп!» деген сөздер бар. Ол өлең бүгінгі би Игіліктің «кезеп» дегенді естіп, әке-көкелеп иттей қың-сылаған ұят бір күндерін, арғы жақтарын көз алдына әкеледі. Әлдекімдердің тепкілеп жатқанын есіне түсіреді. Сондықтан, Игілік би ақынды ұзын арқан, кең тұсаумен өз маңайынан ұзатпай, өрелеп ұстайды. Оның үстіне кәрі ақын енді мұның атағын жая жүретін жыршысы болып қалып еді.

Игіліктің әр мінезінен шошына жүретін кәрі би Боздақ өз ойындағы бір түйіншекті шеше алмай отыр. Игілік оны «келіп кетсін» деп томаға-тұйық шақыртып алды да, қасына ертіп, ел аралап кетті. Кейбір үйлерде құрмет көрсетіп өзінен жоғары отырғызса, кейде сол жоғарыға өзі отырып алып, кәрі биді төменірек сырғытып жібереді. Күні бүгінге дейін оған ауылын жайлаудан көшіргенін де айтқан жоқ. Мана таңертең әлдеқайдан сап ете түскен жылтыр Омар: «Ауыл бүгін түс ауа Майқұдық басында болатын шығар», — дегенде, қасындағы жұрт сонда ғана білді.

Жайлауда Игілік үйінен аттанған топ он жеті күн ел аралап, күздікке жеткенде, Игіліктің ауылы тағы алдарынан шықты. Бұған таңданбай отырған жалғыз Игілік қана. Өзгелері өз ауылдарының жайын енді естеріне алып, енді ғана қыпылдаса бастаған сияқты.

Жолшыбай Ақтау, Ортау жағынан көп жылқы құлап келе жатқанын әр ауыл-ақ айтып отыр еді. Қосылып кетсе, біржола айрылатынын жақсы білетін кедей ауылдар аз ғана жылқыларын тұсап-матап, қотанға үйіріп ұстап отырған.

— Сіздікі дейін десек, сіздің жылқы Ортаудан төмен түспесе керек еді... — деп Игіліктің жылақысына да әдеп көрсете сөйлеген адамдарға Игілік:

— Жүмекеңнің жылақысы болмаса, біздің жылқы қозғалмайды, — деп жауап беріп келіп еді. Енді міне, Игіліктің өз ауылы да күздіктен кездесе кетті.

Мана Омар айтқан хабарды естігенде, қасындағылар аң-таң қалып:

— Апыр-ау, сіздің ауыл Майқұдыққа қонбаушы еді ғой? Ол бір алақандай, бие-бауы жоқ, тақыр ғой,— дескенде. Игілік оларға:

— Бәрібір, қазынаға кеткелі тұрған жер ғой, тым болмаса бір жайлап берейік дегендері шығар балалардың,— деген. Одан арғыны Игілік айтқан да жоқ, қасындағылары батып сұрай алған да жоқ.

Осының ар жағында не сыр барын Боздақ бидің қалай барлағысы келсе де, кәрі көзі жете алмай отыр. Игіліктің шойындай күрең қошқыл бетінен ешнәрсенің елесі байқалмайды. Баяғы бір кеңдік, ешнәрсені елемеушілік, кең қолтық, бейғамдық сияқты белгілі қалыптан басқа түк із жоқ. Көшпелі ел жайлауға бармақ, күздікке келмек, мал тісі қайда айдаса, иесі соған ере бермек, Игіліктің жүзінде осы ғана. Боздақ би де осыдан аса алмады. Қазынаға кеткелі тұрған жер дегеннің артында бір бәле жатқанын сезсе де, әлі батып сұрай алмай отыр.

Шойын кеуделі, аю жоталы, бүруге біткендей жүндес сом саусақты, қастары қиғаш-қиғаш біткен қара кісі — Игілік би паң да, тәкаппар да емес. Даусын көтере сөйлегенін, бір адамға суық жүз көрсетіп, қабақ шытқанын ешкім көрген де, естіген де емес. Ала көзін бір төңкеріп, қалың қабағын бір түйіп қалса, бұл маңайдағы елдер басына қара жамылғандай болар еді. Күреңкөз қожаның тышқанның құмалағынан жасағандай ұсақ кара тастардан тізген тәспиығымен бірге барлық буын-буыны сыртылдап кетер еді. Бірақ күш белгісін көрсетуді ол ұмытқан адам сияқты. Айбар барын өзі де жақсы білетін болғандықтан, құдірет тізгінін қаңтарып ұстайды. Бұйырғаны — өтінгендей ғана, кесім айтқаны — бітім айтқандай ғана. Осы елдің мұндай момынды осы күнге дейін қалай талап тауыспағанына таңданғандайсың!..

Мұның сырын біле алмай, шерменде болып отырған жалғыз Боздақ би емес, бәрі де солай. Жолшыбай кейде биді, кейде қожаны, кейде төрені оңашалап әкетіп, алдағы бір ауылға жақындағанда ғана топқа қосылып отырса да, Игілік ешқайсысына ыңғайын байқатқан жоқ. Жолдағы елдердің күн көріс жайларын ғана сөз қылып келді.

Осы ұзақ жолында Игілік ешкімнің үйіне де қонған жоқ. Қонаға келіп түскен үйде таң сібірлегенше әңгімемен отырады да:

— Таң салқынымен біраз жерге барып қалса қайтер еді?— деп, жолдастарына қарайды.

Ұйқы шалалығынан көзі былшықтанып болған қожекең құрақ ұшып:

— Сол дұрыс болар,— деп, сырмалы шапанының ағытып қойған бауларын дір қаққан саусақтарымен әрең тауып байлай бастайды. Бұл сапарда қожекеңнің кәрі көзі бүлініңкіреп те кетіп еді. Көзінің құйрықтарына ақтаған тарыдай бірдемелер жинала береді. Барған үйінде тіміскіленіп дағды алған көзі олай-бұлай жүйткіп қалғанда, әлгі ақталған тарының бір түйірін ала қашқан тышқанға да ұқсап кетеді... Сол көзге Игіліктің аяуы да жоқ...

Сонымен жолаушылар елсізде жатқан өзен мен бұлақ басына қонып жүрді. Игілік тоқымын төсеніп, ерін жаста-нады да, жата кетеді. Қозғалмайды да. Ұйқтап жатқанын, ояу жатқанын ешкім аңғара алмайды. Бел шешіп сыр айтар, тым болмаса, ойын аңғартар еркін отырыстар, талай оңашалар кездессе де, Игілік ешкімді бір адым жақындатқан да жоқ, алыстатқан да жоқ.

«Қожа деп құрметтегенмен, сыры болса, төреге айтты ғой бұл залым!» — деп қожа ойлайды да, үй ішілік бір жәбірді есіне алады...

«Атқосшы болып кеткен төрені не қылсын сыр айтып, ертең бір дүрбелең бола қалса, ел атынан иек көтеріп, құдай атымен ант бекітетін қожаның құлағын бұрап жүр ғой бұл мерез!» — деп Жұмабек төре ойлайды.

Боздақ бидің ойында «Құдай қосып, құда болғысы келіп жүр ме» деген де бір үміт бар...

Игілік бір рет қана Боздақ биге әлдененің ұшығын аңдатқысы келгендей:

— Бозеке, осы сіздің аталарыңыздың мекені Нілді тауының етегі еді ғой?— деп еді оңашада, ондай алысқа көзі жетуден қалған кәрі би адалына көшіп:

— Жоқ, биекесі. Біздің аталарымыз Қарамұрынды жайлайды екен... Оны төрелеріміз тартып алғаннан кейін, осы сіздің маңайды ықтырмалап келеміз ғой...— деп, көптен бері бойына сіңісіп кеткен көлгірсуін қоса, жауап берді.

Игілік мұнысын жақтырмай қалғанын жасырғысы келмей, біраз үндемей қалды да:

— Жоқ, Бозеке, жұрт айттының бәрін құран сөзіндей көретініңіз не осы? Нілді — сіздің аталарыңыздың жері, сіздің жер! Керек десеңіз, қағаздатып берейін, — деді. Ар жағын ағы да тұйық қалдырды.

Жәйдан-жәй Нілдіні бөктертіп жіберсе, Боздақ би қарсы да болмас еді. Оның ар жағында біржола қоныс аударту сияқты бәлесі жатса, ол бір үлкен дүрбелең... Сонымен Боздақ бидің ойында үміт пен қауіп өріле өсіп, биекең үмітпен ұйықтап, қауіппен оянып келіп еді.

Бірақ Игілікке еріп келген бір би, бір қожа, бір төренің үшеуі де «маған сырын аңғартты» дегендей, біріне-бірі қыр көрсетумен әуреленіп келді. Сол ыңғайды қашаннан бері жақсы білетін Игілік би безбен басын сол күйінен аудармай ұстап отыр...

Орталап қалған жарық ай ақ үйдің еңсесін көтере түсейін дегендей, көгілдір нұрын себелеп төгіп, көтеріле бастады. Қара көк аспанға шимандай болып шыға келген жұлдыздар да осы үйге тағылған тана-моншақтай жарқырап, ерекше бір көрік беріп тұр. Осы көріністі жұрт өз көзімен көріп, өз аузынан мақтасын дегендей, Игілік қонақтарын үйге кіруге әлі шақырған жоқ. Ондай сәтті құр өткізе алмайтын Күреңкөз Қожа үйге қарай сақалын шошайтып:

— Батшағар-ай, ақ үйдің көркі ай нұры түскенде екен ғой... Жұлдыздар қандай жараса кетті! — деді.

Игілік енді ғана орнынан тұрып, өзгелердің бөксесі де көтеріле бергенде:

— Майқұдық басы биыл тым тақыр екен, Омар... Шаңнан көзіміз ашылмайтын болар, — деп қалды.

Омар мұны өзіне берілген бұйрықтай түсініп, жалт бұрылып, ұра жөнелді де, күңгірт естілген бір-бір ауыз сөзбен әмір етіп, бар жігітті атқа қондырды. Мешітке келе жатқандай баяу басқан қонақтар үйге кіргенше, үй-үйдің арасынан сытыла-сытыла жөнелген жол басар жігіттердің жарқ-жұрқ сілтенген қақ сойылдары Жұманның жылақысына сарт-сұрт тие де бастап еді...

Үйдің шын ажары ішіне кірген соң көрінді. Төрт жерден салбыраған аспалы шамдар жаңа үйдің жайын айтқызбай баяндап тұр. Бәрі де — қазақ даласына бұрын келмеген жарығы мол, үлкен шамдар. Қара барқытпен оюланған туырлықтың иығын шығара кернеп тұрған алтын бояулы уықтар шам жарығында бұрын бір көрмеген салтанат сияқтанады. Бірімен-бірі бөлінбей астасқан алтын-күміс араласқан бояулар, қызылды-жасылды терме баулар, түкті кілемдер, күміс жаптырған адалбақандар бұл үйдің жасалуына бірталай-ақ ой кеткендігін айтып тұр. Біріне-бірі сай асыл нәрселер жарасымын тауып, жымыңдасып тұрғандай.

Осынша кең үйге жиналған жүк те жоқ. Бұл — дүниелік үй үшін емес, иесінің рақаты үшін жасалған үй. Керегеге тұтас кілем ұсталған. Әдейі жасатқандай, бәрінің өресі де бірдей, түктері мен түстері де үйлес. Төр жақта күрең түкті, екі бүйірден босағаға дейін көк түсті кілемдер. Бұхара, Хива арқылы келдік, бүгін ғана қолға ұсталдық деп тұр. Күміс жапқан төрт адалбақан екі-екіден бөлініп, екі босағаға жақын орнапты. Бұл басқа қазақтың төрінде тұратын, күмістеткен ер-тұрмандары мен камшат бөрік, түлкі тымақтарын араластыра ілетін мақтаныштары. Бұл үйдің босағасында ғана тұр. Табалдырықтан бастап төрге дейін төселген түкті кілемдер табаныңнан тартып, былық-былық етеді.

Игілік үй ішіне көзін де салған жоқ. Адалбақанға түйе жүн шекпені мен қамшысын іле салды да, өзіне арналған, көрпе қабаттала төселген биік орынға барып отырды. Толып жатқан жағалы киімнен жарғақ терідей қырысқан арық мойны тасбақаның мойнындай қылқиып, жылтыр табан мәсімен тайғанай-тайғанай қожекең төрге әрең жетті. Ұзақ салт жүргендіктен шүберек шалбары тақымына жиырылып қалған Жұмабек төре балақтарын созғылап, әлі босаға жақта бөгеліп жүр. Өз бейшаралықтарын осы арада сезінгендей, қонақтардың бәрі де берекеден айрылып тәлтірек басып, төрге әрең шығып барады. Үлкен үйге кірген соң, бәрі де кішірейіп кеткендей, отырғанда құмандай ғана болып қалысты.

Орнығысқаннан кейін қожекең манағысынан гөрі де қошеметін көбейтіп, үйдің ішкі жиһазына таңдана бастап еді, Ігілік онысына тыйым сала жауап берді:

— Қазақтың үйі деген қымбатқа түсетін нәрсе емес, қожеке. Өзімізден гөрі малымыздың жайын көбірек ойлаймыз. Әйтпесе, жүн-жұрқасы түкке аспай, далада қалып жатқан қай қазақ бір үй көтеріп ала алмайды! Тіпті, ақ үй, қоңыр үйдің қайсысын баптап ұстап отырмыз? Іркітің де — сонда, алаөкпеден өлген малдың тері-терсегі де — сонда, төлің де — сонда... Бір ерінбесіміз — қымыз бен ет, өзгенің бәріне де енжармыз ғой. Осы мақтап отырған үйіңіз орыстың бір ат, бір бұзаулы сиыры бар мұжығының жер үйіне тұрмайды. Әйтеуір, осыдан асар өнеріміз болмаған соң, мақтан етеміз де, — деді.

Жайтаңдап Омар кіріп келді де, Ігілікке қарап тұра қалды. Бірдеменің хабарын айтқалы келгені анық. Бірақ қашанғы әдеті бойынша, қабағын бір қағып қалды да, еш-

нәрсе айтқан жоқ. Омардың бұл жолы немен келерін біліп отырған Игілік құлағын сыртқа тосып еді, ұзай берген жылқы дүбірі мен анда-санда сарт-сұрт еткен сойыл дыбысына араласа, бір сарынмен ғана тырс-тырс еткен солқылдақ арбаның дыбысы жақындап келеді екен... Игілік көңілденіп кетіп, аз ғана езу тарта бастап еді, Омар оның қасына еңбектеп жақындай беріп:

— «Үш құмар» қияңқы да келіпті. Тіміскіленбей жүре ме, ол ит!— деді.

— Оның кім еді?

— Тұрсынбай ше...

Игіліктің қабағы түйіліп кетті. Тырсылдап келе жатқан солқылдақ арбаның болыс баласы Ордабайдың үйіне барып тоқтайтынын жақсы білетін би:

— Сол жаққа барып қайтшы,— деді Омарға.

2

Жұман үйі ескі әдетінше көшіп, ескі әдетінше қонып, ескі әдетінше әбігер еді. Бар әбігерліктің айыпкері Жұман байдың өзі болса да, тағы сол ескі әдет бойынша, бар салмақ Көпей бәйбішеге түсіп жатыр...

Үйге кіре бере қара саба жарылып кетті...

Жұман отыратын жерге бір ояң кез келіпті...

Адалбақан уықтың қарына дұрыс бекітілмегендіктен, Жұманға қарай құлап, бір ашасы шекесін тырнап кетті. Осының бәрі аз болып отырғандай, жиенімсіп, еркінсіп қалжақтап Сейіт келе қалыпты.

Бүгін бұл үйдің жылқышыларына да бірдеме болған сияқты. Іңір түсе қалып еді, құрық үстіне құрық жаудырып жылқыны әлдеқайда қуып бара жатқандары естіледі...

Осының қайсысынан бастап бәйбішеге байланысарын біле алмай отырғанда, Жұманның қолына Көпей бәйбішенің өзі келіп ілінді, қапысыз ілінді...

Ерінің ашуын алғысы келіп, өзіне ең жақын ұстайтын сауыншы әйел Күңшеге Көпей бәйбіше:

— Қол тиірменді әкеліп, құймақ жасай қойшы,— деп еді, Күңше далада ұзағырақ айналып қалып, қайта кірді де:

— Апасы-ау, қай түйеге артылып еді? Таба алмадым,— деді.

Онсыз да жарылғалы отырған Жұман қол тиірмен сияқты кесек себепті құр өткізе алмай:

— Біреу жеп қойғаны да! Жұтып жібергені де! Сенің

нәрсең табылушы ма еді! Қай түйеге артқаныңды қайдан білейін деп ең сен көк ми! — деп, Көпей бәйбішені орынсыз жазғырып, алқымына келіп тірелген ашуға булығып, әрең тоқтады. Аузына қай сөз түссе де, қайтарғысы келмеп еді, ашу буды да, қор қылды.

Қол тиірменнің қай түйеге артылғанын Жұманның өзі ғана білетін еді. Көші-қон абыр-сабырының үстінде әр жалшыға бір зекіп қалып отырып, тиірменді өз қолынан өзі айтқан түйенің арқасына арттырған. Енді соны айта салудан гөрі, қатынды бір келістіріп алғанды жөн көріп отыр...

Осы әбігердің үстіне митық жорғасы бар көк шолағымен жерді дүңкілдетіп, басынатындай есік алдына дейін атпен келіп, жынды Байжан түсіп жатыр. Ат үстінен бірдемені дүрс еткізіп тастай бергенін Жұман анық естіді.

— Бұл үйдің самауыры қайнайтын ба еді... Сал мынаны, бұрқ ете түссін! — деген Байжанның жарамсағына дәл қазір жұмсай қоятын Жұман жоқ еді.

— Осы бір көмірі құрғырымен-ақ басымызға секіріп болды-ау жынды ит! — деп оған да бір кейіп қалды.

Кезек әндетіп, қараңғы іңірге дейін қайнамай, қатар тұрған екі самауырға алып келген тас көмірді тастап-тастап жіберді де, алшаң басып Байжан үйге кірді.

Байжан Жұманның аталас ағайыны еді. Бойында әдет пен әдепке сыя бермейтін мінездері болғандықтан, жынды Байжан атанған адам. Жұманның алақаны ашылмайтын сараңдығына арнап:

— Өзің өлгенде, осы малдың қаншасын ала кетесің? — дегені бүкіл елге тарап кетті де, содан бері оны Жұман жек көреді, жынды ит деп сөйлейді.

Былтыр күздігүні Байжан қалжыңдап:

— Қысқа жіп күрмеуге келмей, бір ту биеңді сойып алдым. Көмірмен өтермін, — деп еді Жұманға. Жұман оның жалғыз көк шолағын аударып алып, үйіне жаяу жіберсе, Байжан ту бие түгіл тышқан мұрнын қанатпаған болып шықты. Әлде көк ағты қайтарып бергеніне ызалы ма, әлде мазағы батып кетті ме, әйтеуір, осыдан бері Жұманның көрмейін деген бір адамы болса, ол осы Байжан еді.

Бірақ Байжан айналақтап бай ағайынынан ұзай алмайды. Күздікке ерте көшетін түк шаруасы болмаса да, Жұманның көшіп бара жатқанын көріп, өзінен-өзі ере көшті. Одан соң, Байжан Көпей бәйбішемен өте тату.

— Құдай маған екеуіңді қайта піштіртер ме еді... Қа-

тыны кім, байы кім болуға лайықты екенін көрер еді сонда!— деп қояды оған.

Қалжың түрі осындай ұрт болса да, Көпей Байжанды қатты сыйлайды. Байжанның осындай мінезінен жынды атанғанын жақсы біледі де, соның есесін өз жақсылығымен қайтара жүреді. Жұман оны жынды күшік десе, Көпей бәйбіше сері жігіт атапты.

Екі түйеге артып алған үй-күйі мен қатын-баласын селк-селк еткізіп жетелеп алып, төте-төтемен, кесе-кесе желкілдетіп келіп мана сол Жұманның көшін қуып жетіп еді. Адам сияқты сәлем берді, ыңғайлас отырғысы келетінін аңғартып, Жұманнан қайда қонарын білгісі келді.

— Немене, шабыныңды басар деп қорқамысың? Болмаса, менімен ауыл үй қонбақ па ең? — деді оған Жұман. Маңына жолатқысы келмей, әдейі зілді етіп айтты.

— Ендеше қағынып кет! Көкең барып өзінің құдығына қонады!— деп, көк шолақтың үзеңгі қажап, жүні түсіп қалған тақыр өкпесіне бір тебініп қалып, Байжан да тартып берген.

Байжан құдығы деп қоса аталып кеткен екі жер бар. Біреуі Байжекеңнің бала-шағасымен жабылып қазып алған, қыс бойы аз ғана малын суаратын құдығы. Бұл тырбық қараған шыққан ойпаң жерде. Сол қарағанның ішінде бақсының тымағына ұқсап шошайып Байжанның шошаласы да тұр. Апандай аңырайып жер үйі де жатыр.

Бұдан үш жыл бұрын, осы құдыққа жарты шақырым ғана жерде Игіліктің қойын бағып жүріп, Байжанның баласы Апақ суыр інінен шыққан жылтыр қара тас көмірге кездесті. Салпақтатып суырын, қойнына толтырып тас көмірін әкесіне әкеліп берді. Байжекең суырдың інін тереңдетіп қазып көрсе, ар жағы сіресіп жатқан тас көмір екен.

— Құдай жаратқан тас көмірді құдай жаратқан суыр қазып шығарса, құдай жаратқан суырды құдай жаратқан итіне індетіп Байжанның баласы ұстап алса, бұл көмірдің құдай бұйырып қойған иесі көкең болатын шығар!..— деп Байжекең жұртқа жар салды.

Содан бері, ел күздікке келгеннен бастап, Байжекең көңілдес ағайынға қапшық-қапшық көмір жіберіп тұрады. Ашқарақтық істеп арба жіберген ағайынға:

— Көмірдің өзі таусылуға айналды... ұсағы ғана қалып барады,— деп, шаң-топырақты қоса салып беріп жібереді.

Баяғы ін қаза-қаза қазір көлбеңкірей жатқан үлкен үңгірге айналды. Ағайынның ала көздігінен ығысып, Бай-

жекең үңгірдің айналасын қарағанмен қоршап, аузына қазақ арбаның бір доңғалағын қақпақ қылып қойды... Сонымен, жұрт бұл үңгірді де «Байжан құдығы» деп атап кетті.

Көші-қон әбігерлігінің бар салмағы жақсы көретін Көпей жеңгесіне түсетінін білетін Байжан өз үйін оп-оңай қалқайта салып, бір қапшық тас көмірін өңгеріп алып, осылай қарай тартып кетіп еді. Жайлауда көпшілікке үйреніп қалған басы жалғыз үйлікке дәл бір кеште көндіге де алмады. Жұман теріс қарап жатқан шығар, Көпеймен қалжыңдасып қайтайын деп те ойлады. Келсе, самауыр әлі қайнамаған. Майы шығып тұрған қасқа иегі шам жарығынан жылт-жылт етіп, Жұман да тірі отыр. Жай отырған жоқ, қырыстанып, қырсығып отыр.

Жұманды сөзге тартып, үй ішінің көңілін аулайын деп Байжан қалжыңдай сөйледі:

— Бұл маңайға қонбайтын адамдай едің, қоныпсың ғой? — деді, Жұманның қасына жақынырақ отыра беріп.

— Қондым. Шамаларың келсе, көтеріп тастаңдар! — деп Жұман қырыс жауап берсе де, Байжан өзінің бұған бейімдігін аңғартқысы келіп:

— Оны ана Игілік бауырыңа айт, — деді.

— Сен жанбастамай жүрген шығарсың оған! — деп, Жұман әрі қарай бетін қараңғыға бұрып жантая кетті де, қайтып жауап қайырмай қойды.

— Екі бай сүзісе беріңдер, араңа түсіп шыбын болар біз жоқ, — деп, Байжан басын есікке қарай беріп, о да жантая кетті.

— Шіркін құдай осы кең дүниені жаратқанда Алтай-Қарпықтан бір кісіні шақырмады ма екен сол сөзге?.. Екі нағашыма екі Ұлытау, екі Балқаш, екі Нұра, екі Май-құдық жасап берсе ғой, жылдағы жанжалдың бірін көрмейміз... — деп, ерке жиен Сейіт Байжанға қарады.

— Е, екі нағашыңның жанжалы да аяқталып келеді ғой, жиен. Бұл маңайда әлі біреуі-ақ қалады! — деп, Байжан Жұманның қытығына тие жауап берді.

— Күн айналмай көшіріп тастамасам, көр де тұр! Осы маңай таң атқанша өрт шалғандай болады. Көрейін сонсын көшпегенін! — деп Жұман тағы бір бұрқ етіп қалды да, тағы да теріс қарады.

Жұманның сонау жайлаудан көше жөнелгендегі ойының өзі осы-ақ еді. Игілік тең ортақ жердің қайсысына қонса да, он жеті мың жылқыны жауып жіберіп, шаңын шығарып, еріксіз көшірмекші-ді. Іргесі бір тиген жерді

иемденіп сала беретін Игілікті Майқұдық, Бұқа маңайынан да осылай айдап тастамақшы еді. Өріссіз ой осыған бекіпті де, тұрып қалынты.

Бұл ойын алыстан-ақ танып келген Байжан әлі де бұған жан тартып:

— Е, мына көп жылқым осы маңайды таң атқанша ұстарадай қырқып, шаңын шығарады да, Игілік еріксіз көшіп кетеді дейді екесің ғой? Ендеше, өзің берік бол. Игілік бұл жерге сауын биесін де әкелген жоқ. Соқырдың бойына қалдырып кетті. Сен өзіңді-өзің көшіріп жүрме!— деді.

Жұман енді абайлады. Игілік мұның шолақ ойын тағы да орап кеткен сияқты. Мына жыңдының сандырағы дұрыс шығып жүре ме деген күдіктен еріксіз басын көтеріп алып:

— Оның жылқысы Ортаудан бері ойысқалы он күн болды. Ат мінбей, сауын саумай отырар деп пе ең? — деді.

— Сен көргенде бері ойысқан жылқы, сенің қараңды көрген соң, әрі ойысқан! Мінер ат, сауар биені өзен бойында ұстамақ,— деп, Байжанның сөзін Сейіт те қостады.

Енді Жұманға осы отырғандардың екеуі де қас адам болып көрініп кетті. Игіліктің сырын біле тұра, осы күнге дейін жасырып келіп, енді мазақтап айтып отыр деп ұғынып қалды да:

— Осы екеуің осы үйдің табалдырығын аттамауға не сұрайсыңдар менен?— деді.

Сейіт тым болмаса қуылып шыққандай болып кетпейін деп:

— Жиенді олай қумас болар..— дей бергенде, Жұман басын көтеріп алып:

— Жалғзыңнан жайра десем, кетемісің сен асыранды? Сен жыңды, жалғыз үй қал десем, кетемісің? — деді.

«Асыранды жетімек» деген сөздер Сейіттің шымбайына қатты бататын еді. Әлі мұндайды естімеген бала жігіт сенделіп орнынан әрең тұрды да, есікке қарай беттеді. Жетім балаға қатты тиетін қарғыс естіп, құр сұлдерін әрең әкетіп барады. Оның үстіне қуылып шыққан ұятынан да өлердей еді.

— Айналайын жиен-ай, тұра тұршы, құлыным!— деп, Көпей бәйбіше есікке қарай жүгіріп еді, Сейіт қайрыла алмады. Құлап түсіп тоқтамаса, басқа түрде аялдай алар жайы жоқ сияқты.

— Мен емес, сен жалғыз қаласың әлі! — деп Байжан да орнынан тұрды. Енді ол қашаннан бері қорланып жүрген ашуын бір-ақ ақтарып, енді қайтып оралмасқа кететінін айтқалы оңтайланып, Көпейді ғана аяп тұр.

— Апасы-ау, енді қайтейін, күміс самауыр ағып кетіпті...— деп, үйге Күңше кіріп келді. Үйдегі күрең қабақ жайды естімеген, өмір бойы бітпейтін өз жұмысында жүрген әйел бұл үйдің басына жауып жатқан көп бәледен хабарсыз еді. Өзіне кездескен бәлені жасырып бүге алмай, қатты абыржып, жыламсырап айтты. Енді үйдегілердің ойы ағып кеткен күміс самауырға ауды.

Тағы бір үй қызметіндегі әйел мен Күңшенің қызы Назыкеш көмірін қағып, суын төгіп бүйірі бұлтиған үлкен күміс самауырды үйге алып кіріп тұр. Төменгі жағы қонышынан басылған қойшының етігіндей мыжырайып сол жағына қарай қыңырайып қалыпты. Жерге қойса-ақ, құлағалы тұр. Төменгі шілтерден бастап кеудесіне жеткен жасыл жалыннан самауырдың үсті-басы әлем тапырық. Жұманның өз жүзі де сол самауырға ұқсап бұзыла бастады...

Мана жүк түсіріліп жатқанда Көпей мен Күңше қолдаса көтеріп, үлкен күміс самауырды төрде тұратын орнына қоюға үйге алып кіріп еді. Бұл аса бір сый қонақтар келгенде болмаса қойылмайтын, сүйекті кебеженің үстінде тұратын самауыр-ды. Шауып ала ма деп Кенесарыдан қорыққанда да, Жұманның ойына бар дүниелігінен бұрын осы самауыры түсетін. Игіліктің үлкен ақ үй көтеріп, жаңа бір айбар көрсеткеніне күйініп кетті ме, әлде ол ақ үйің менің мына самауырыма тұрмайды дегісі келді ме, әйтеуір, Жүмекең әйеліне ақырып қалып:

— Сол самауырды маған ас бергенде ғана қайнатайын деп жүрмісің? Болмаса, бай төркініңнен ала келіп пе ең? — деді.

Көпей бәйбішенің азар да безер безініп болған бір нәрсесі — бейпіл ауызды байының бажылдағандағы дауысы еді. Баж-баж еткен шыңқылдақ дауысқа қымызы толы қара сабадан басқаның бәрі жаңғырығады. Сол шаңқылтына қалар ма екен деп, Көпей самауырды есік алдына қайта шығарды. Содан кейін самауырға су құйылып, шоқ салынып еді, Байжан әкеліп тас көмірін тастап жіберді... енді міне, адам қарарлық ажары қалмаған күміс самауыр үсті-басы салтақ-салтақ, үсіп кеткендей, көгеріп-долырып, масқара болып келіп тұр.

— Уа, көмірің құрысын, көмірің құрығыр! Сол көмірдің астында қал! — деді Жұман Байжанға, тұра келе беріп. Жаңа ғана жанжалмен айрылысқалы тұрған Байжан самауырдың күнасын амалсыз мойнына алғандай, қыбыжықтауға да шамасы келмей, есіктен атылып шықты. Сыртқа шығып, көк шолақты шешіп алғасын ғана:

— Шойын құманым құрлы болмаған күміс самауырдың ішін ұрайын да!.. Біздің үйдің қара құманы шыдап-ақ келе жатыр ғой, неше жыл бойы. Бөксесіне дейін қып-қызыл болып божылдайды да тұрады. Несі мұқапты содан? Бір қайнатуға жарамаса, күміс болса қайтейін!— деп, өзіне-өзі күңкілдеп ұзай берді. Бірақ үйдегілерге естірте айтуға бата алмады. Көк шолағы да аяғын ұшынан ғана басып, пысқырмай, жөткірмей, үй маңайын дүбірлетпей ғана жылысып барады.

Түрегелген екпінімен Жұман жүгіріп келіп, күміс самауырды бәйбішеге қарай теуіп жіберді... Самауырдың қалпағы ұшып барып аспалы шамның шынысын быт-шыт қылды да, шам жалыны да Жұманнан қорқып кеткендей, шыр айнала бұғып, үй іші қараңғыланып кетті. Саба қасында үнсіз мұңайып, сөзсіз кіналап тұрған Көпей бәйбішенің сұрлана кеткен ақ жүзі мен әлдеқайда кірпік қақпастан қарап тұрған Күңшенің қара көздері ғана жарқырайды. Жұманның жүзі осы буалдыр қараңғылықпен қосылып кеткендей, дүлей тұнжыраған күйі қатып қалыпты. Манадан шешесіне тасаланып тұрған Назыкеш үнсіз ғана келіп, Көпей бәйбішені құшақтай алды. Жұман енді жұдырық пен қамшының біріне кетсе, шырылдап ара түспекші еді. Үй іші жым-жырт... Алыстан адасқан құлындардың шырқыраған үндері ғана келеді. Екі ауылдың арасында таласып жатқан иттердің арсылдары естіледі. Жұман түнеріп бәйбішесіне жақындап келеді...

Жоқ іс жүзінде соңғы сипаттаған уақиғамыз болған жоқ еді. Оның бәрі де жас Назыкештің көңіліне келіп, көз алдынан өтті. Бұл үйдің толып жатқан томырық мінездерін көре өсіп келе жатқан Назыкеш қазір тап осылай бола ма деп қорқып, Көпей бәйбішенің алдына барып тұра қалғаны рас еді де, әлдеқандай ойға кеткені белгісіз Жұманның тұра бергені рас еді...

— Әке, саған не болып барады осы? Маза деген болмайтын ба бір!— деп, Жұманның үлкен баласы Қошқарбай кіріп келді. Жұман сұлық отыра кетті де, үй іші ұзақ уақыт тынып қалды.

кемдесіп жатыр еді. Жирен мұрты майға малшынып, екі ұрты кезек бұлтылдап, кезек жылтырап Омар ашамайдай жаяның сүйегін сүйрей, табақтан сытылып шыға берді де:

— Байжеке, жоғары шық, қожекең табағына кел!— деп өз орнын ұсынды.

Бар мінезі байының ыңғайынан шығып отыратын Айғанша да жайраң қағып:

— Сері қайным, бері кел. Құр қорқатынымыз болмаса, бейпіл сөзіңді естіген емеспіз... Дәм үстіне дәл келдің. Сағындырмай келер де күнің болар ма екен?.. Өз қасыма келші!— деп, өзінен жоғары, Игіліктен төмен орын көрсетті.

Бұл үйдің әйелі де суырылып тұр. Сұңғыла тоқал байы қармақ салған жерге бұ да салады. Жаратпай қалған кезінде жарысып сөз бермесе, бауырына тартарда балағаттап жатсаң, елемейді.

— Еркемізсің ғой жалғыз, көтермегенде қайтейік,— деп, еркелей күліп, ықтай береді.

Ашық қара көзді, келте мұрындау, сұнғақ бойлы Айғанша кергіп-керіліп отыра да алмайтын еді. Әр кезде желе жортып үй жабдығында жүреді. Астыңғы ерні әлі шиендей қызарып тұратын жас әйел қазірдің өзінде бәйбішедей сыйланатын болды. Бұл өңірде ерімен қатар отырып, тамақты бірге ішетін әйел де — осы ғана. Бар қылығы бойына жарасып тұрады деген атаққа шығып бара жатқан әйел де — осы.

Ақ көңіл Байжан ерке жеңгенің жайраң қаққан жарқын мінезіне құлай кетті де, табаққа келді. Әйелі аңғартқан жақсы көңілдің әсерін әлсіретпейін дегендей, Байжан отырып болғанша Игілік те:

— Байжеке, қоныс құтты болсын, жалғызсыраймыз ба деп те қалып едім...— деді.

Байжан жемге айналған дала қыранындай, торға түсерін сезсе де, шалқайып кете алмай қалды. Тор барын өз ойындай-ақ біліп отыр, бірақ кете алар емес.

Қонақтар алақандарын сылп-сылп жаласып, кейін шалқайған кезде, киіз есікті ақырын ғана ашып, бір көзімен ғана сығалаған жас қыздың жүзі жарқ етіп қалды. Қонақ барда қылап еткенді аңдып отыратын сергек Айғанша:

— Айналайын-ау, Назыкешпісің? Кіре ғой, қалқам, кір!— деп, уялып тұрған жас қызды еріксіз үйге кіргізді.

Шешесіне тартқан үлкен қара көзді, қара торының әдемісі аталып келе жатқан, бар мінезі әдептен жаралған-

дай, ұялшақ Назыкеш үйге кірді де, қою кірпіктерін қағуға да бата алмай, үнін де шығара алмай Айғаншаға қарап тұрып қалды. Көп үстіне амалсыз кіргендігінен ұялып, қызарып барады. Отыра кетуге ұялып тұрған жас қыздың енді ғана жұмырлануға бет алған тіп-тік денесі де түгел көзге түсіп қалды. Ашылуға ұялып тұрған еріндер бір ауыз сөз айта алар емес. Жаратылысында аз ғана күлімдеп тұратын тұнық қара көздерінің жанары қызғылттау ұшқын шашып, танадай жарқырайды.

Көз тартарлық көркемдікке жұрттың бәрі де бір-бір қарасып қалып еді. Сейттің көзі телміре қарап, біржола қадалып қалған екен. Оны байқап қойған Айғанша:

— Жиен-ау, көзің талды ғой... Тым болмаса кірпігіңді бір қақсаңшы,— деді Назыкешті қолынан тартып, қасына отырғыза беріп.

— Бұл шіркін жаңа ғана сол жақтан келмеп пе еді!— деп, Омар да бір күңк етіп қалды. Мұның бәрі кімге айтылып жатқанын Сейіт енді ғана ұққандай, Омардың артына қарай жантая кетті де, бүйірінен бір нұқып қалды.

— Ие, жай келген жоқсың ғой. Апаңның дені сау ма? Ұялатын боп, бой жетіп қалыпсың ғой өзің!.. — деген Айғаншаның ақырын сыбыры еміс-еміс қана естіледі де, Назыкештің бірдеме дегені күрең тақияға тағылған бір шоқ үкінің дірілінен ғана байқалады.

— Өзіндей көрсін деп айтты де үлкен апаңа... Еркектерде біздің не жұмысымыз бар!— дегенді Айғанша көпке естірте айтып, қайталап қояды.

— Көпей жеңгемнің қолын сағынып жүрмін. Сен оның тырнағына тұрмайсың...— деп, Игіліктің өзі бір сөз қосып қалды.

— Сағынсаң, үйіне барсаңшы...— деген Байжанға:

— Байжеке-ау, өзіңдей өжет көремісің мені? Жүмекеңнен қорқам. Қуып шықса, не бетімді айтам?— деді Игілік.

Игілікті үйінен қуып шыға алатын қазақ жоғын Байжан жақсы біледі. Бірақ өзін қуып шыққан үйге пенде баласының бас сұғуына қарсы болып отырған Байжан үндемеді. Шынында екі байдың шайқаса беруіне Байжанның қарсылығы да жоқ еді.

Айғанша байының құлағына бірдемені сыбырлап жатқанда, Омар далаға шығып кетті.

— Ат жайын ойлаған жан бар ма екен осы?— деп, жұмыспен шыққанын да ескерте кетті. Бұл үйде ондай

оңайға сене қоятын қожекеннен басқа бір адам жоғын біле тұрса да, тапқан себебі сол-ақ. Бұл үйдің маңайында жеңіл-желпі мінездерге тыйым салынып қойғанын есінен шығармайтын Айғанша, елеусіз елшілікке келген Назыкештің қолынан ұстай түрегелді де:

— Ит қауып алар ма екен... Маңайда бір жігіттің жоғын көрдің бе... Әлде, жиен, сен шығарып саласың ба Назыкешті?— деп Сейітке қарады.

Жиырмаға жетпеген жас жігіт, өз ойынан ұялу дегеннің салмағын әрең көтеріп, орнынан тұрды. Мана ол Жұманның үйіне де осы Назыкешті бір көріп қайтуға барған. Мұның ой ыңғайын танып қалған ұялшақ қыз көзіне бір көрінбей қойып еді. Енді міне, қанша жер қатар жүріп, қалжыңдасып баруға болады. Не арнағаның болса, айтуға болады. Бірақ жас шағында қиыспай айрылысар күнәсіздік қақпасы әлі жабық тұр еді. Сейіт табалдырықтан әрең аттап, шыға сала жылыса жөнелген Назыкешті әрең қуып жетті.

Әншейінде ықшам оңтайлы жас дәл керекті жерде ордаңдап, қыз қасына жанаса алмай келе жатыр. Біресе бір адым озып кетеді, біресе кейін қалып қояды. Қолдары ербеңдеп, тізелері бүгіліп-бүгіліп кететін сияқтанады... Айлы түнде жазық жерге түсе қалған көлеңкесінің де бір мүшесі ұнамай келеді. Аяғындағы саптама етік те біресе көдеден тайғанап, біресе күрп етіп қалады. Көк елтірі тымақтың іші де қайнап бара жатқандай. Жүзін ар жағына қырындатып ұстағанмен, Назыкеш осы олақтықтың бәрін көріп, күліп келе жатқан сияқтанады. Аз ғана желден айнала бұлғаңдаған шоқ үкісі де күліп келе жатқандай.

Екеуі де бірінші рет кездесіп қалған қысылыстан құтыла алмаған күйде Жұман ауылына жақындап қалды.

— Енді қорықпаймын. Қайта беріңіз,— деп Назыкеш жүзін аз ғана бұрды да, бөгелмей ілгері кетті. Манадан бері айтылған сөз, шыққан леп те осы-ақ. Ұзаған сайын кішірейе түсіп, үкісі бұлғаңдап барып, Назыкеш үйдің тасасына түсті. Әлденеменеге сол жерде ғана езу тартты...

Сейіт өзінің олақтығына ыза болып, ауылға қарай тез аяңдап кетті. Аяқ басысы біржола түзеліп, тізесі бүгілмей, бөксесі боқшаланбай, көлеңке сымбаты да түзеле қалыпты.

Кеуде жағы теңселе қозғалып, оңашада Игілікке еліктейтін әдетінше алшаң басқансып, Омар қарсы ұшырасты Сейітке. Бар шабарманның не мұңы барын, нені айтаты-

нын жақсы білетін Сейіт сөйлескісі келмеп еді, Омар ол ырқына жібермей:

— Көптен көрмеп ем, құрғырың биылғы жайлаудан пісіп қайтыпты ғой! Мытысаң еттің өзін, сайға қарай неге сүйреп әкетпедің?— деді.

Өзі ызаланып келе жатқан Сейіт бұл жолы Омарды да сыйлай алмады:

— Сен менімен бұлай сөйлесуді қой енді, білдің бе? Жетер!— деді.

Әлдеқайда алыста жатқан зілі барлығын жасырмай жеркене айтты. Енді Омардың жауабын күтпей, қалжыңынан да, кешірім сұрай қалса, онысынан да безініп, ілгері жүріп кетті.

— Сондағың есікте жүрген қыз ба, әй?— деді де Омар қала барды.

Сейіт онысына да құлақ аспай, ұзап кеткен соң ғана Омар қайрат көрсетіп:

— Байғұс бала, есімнен біржола шығып бара жатыр екенсің, жақсы ескерттің-ау!— деді. Сейіттің жаңағы ыңғайын жігер лебі деп ұққан жоқ, ояна бастаған кек салқыны деп түйді.

3

Омар мен Сейіттің арасында кейін айрылатын, күні тууын күтіп жатқан бір есеп бар еді. Ол — бұл даланың оңай ұмытпайтын, өлмей кешпейтін, күнде Залалатып өсіріп отыратын бір кесібі. Түйе орнына түйме алып тына ма, айыптыға айып төлеп құтыла ма, әйтеуір, өз ойында «ес-бім қайтты» деген иман ұялағанша, ол құрт ауру қалмайды да. Оның аты — кек. Кейде онысы «қорғалаттым мен» де, «алдыма әкеп табақ тартқыздым мен» де бітіп қалады. Әйтеуір, ауыл-үйден бір-екі селтек «кегің енді қайтты» деуі керек. Оған дейін тыным да жоқ, тыныштық та жоқ, тіпті ерініп те тоқтай алмайды.

Сейіттің әлгі қыр көрсете сөйлегені Омардың есіне сондай бір ескі кекті түсіріп жіберді.

Ойына қобалжу кіргенде, қараңғы үйде жатып, жалғыз ойланатын әдеті бойынша, Омар қазір насыбайын атып алып, ірге жаққа шырт-шырт түкіріп, бар оқиғаны басынан ойлап жатыр. Байының ойын тыңдағысы келгендей, үн шығармай, қыбыр етуге қорқып жатқан әйелінде жұмысы да болған жоқ. Үстінен аттап өтті де, орнына жатты...

Әрине, әркімнің де әкесі өледі. Бұл — құдай ісі. Шешесі де өледі, бұл да құдай ісі болу керек. Шаңырақ басы жиналатын ескі недоемкедей, бұл екеуінің бір соқпай кетер үйі болмайды. Әке-шешесі өлсе, әркім де жетім қалады. Сақал-мұрты бар демесең, түптеп келгенде, осы Омардың өзі де жетім... Сейіт сол көп жетімнің бірі...

Осы араға дейін Омар сүрінбей-ақ келеді де, тоқталып қалады. Одан әрі қараңғы түндер ғана білетін бірталай күңгірт қылықтар басталып кетеді де, Омар өзін сол қылықтардың ортасында көреді.

Сейіттің әке-шешесі даланың бір айналсоқ қырғыны обадан өлгеннен кейін, Игілік қалған мал мүлкін жинап алғысы келіп, жетім баланы өз қолына алдырған:

— Өз сүйегім, жат босағада жетімсірете алмаймын, — деген бір ауыз сөз әуелі Игіліктен шығып еді. Дауға түсіп, он жасар баланы әкеден қалған мал-мүлкі, үй-күйімен көшіріп әкелу түгел осы Омардың қолынан өтті. Сол мал түгел келді ме, жоқ па, Игілік оны қазбалаған жоқ. Омар осы күні ұмытып та кетті. Ылғи бір жүйрік шығатын күрең қасқаның тұқымын Игілік осы күнге дейін қолынан шығармайды. Қазір Игілік жылқысының көзге түсер бір түрі де сол күрең қасқалар болып кетті. Жетім баланың малынан Омардың қолына түскені күрең қасқа болмай, ала-құла болып, әр қолдан өтіп келіп еді. Бірақ қазір Омар отырған әлі сынын бермеген әдемі ақ үй — сол Сейіттің мұрасы. Үйдің ен таңбасы мен түсі-түгін өзгерте алмағандықтан, Омардың көңіліне қобалжу кіргені де содан.

— Әзірше мен тіге тұрайын... — деп Игіліктен сұрап алып еді, сол «әзіршеге» қазір жеті жыл толды. Омардың толып жатқан еңбегін қатты бағалайтын Игілік үйдің жайын ұмытып та кеткен сияқты. Ағайын жыбырлап қоймаса, Сейіт өзі білмесе де керек еді. Сейіттің әлгі айтқан зілі түптеп келіп осы ақ үйге соғып жүрсе, бұл — Омарға оңай тимейтін жанжал.

«Осының өзін бидің құлағына салып қою керек болар», — деп ойлады Омар.

Осы жаздың ішінде Омар Игілікке көп еңбек сіңіріп еді. Мыңдаған жылқының қашаннан бері қорланып жатқан құйрық-жалын үш жүз түйемен Қызылжар құлатып, алпыс көк арба, он бес шөп машинасын әкелді. Ақмолада тұратын бай саудагер Сейткамал арқылы жаңа үйге ұсталған кілемдерді де Омар алғызды. Қазір Игіліктің болыс баласы Ордабайдың үйінде қонып жатқан бай купец

Никон Ушаковты да дәл бүгінгі кешке өзі шақырып әкелді:

— Аята ден свая гнездо домой, ти Игілік домой,— деп орысшылап та жіберді... Онысы — «Мына күн ұясына қонған кезде, сен де Игіліктің үйінде бол» дегені еді.

Игілік атынан шақырған басқа жақсы-жайсаңдар да ағыл-тегіл келіп, оңашарақ тігілген қонақ үй мен отауларда сығылысып отыр. Игілік әлі айтпаса да, Омар өзі топшылап жүрген ең үлкен іс енді басталады. Бұл — алыстан орап әр саламен ағызып әкеп, ертең-бүгін бір салаға құйылғалы тұрған іс. Отыз екіден өрілетін қамшыдай жымдастырып, ізін білдірмей, Игіліктің өзі өріп келе жатқан ісі болса да, қалай түйілерін Омар да жорамалдайтын еді. Екі бай жайдан-жай тақасып келіп қонып жатқан жоқ... Бір мүйізге қатер бар! Олай болса, Омар да керек.

Омар ойын осыған әкеп бір сүйеп, енді ұйқтаса да болар дегендей, насыбайын ірге жағына тастай бергенде, «Омар әлі ұйқтаған жоқ шығар!» деген дауыс естілді. Омар әйелінің үстінен тағы да аттап өтті де, тез-тез киіне бастады. Насыбайды қайта атуға тура келді. Қазір ол дауыс кімнен шығып тұрса да мейлі, түбі Игіліктің даусы болып шығатынын Омар өте жақсы білетін еді.

Омар үйінен шыға келсе, жалғыз інісі делқұлы Тілеуке айнаның сынығын айға тосып, ебелек ойнатып әуреленіп тұр екен. Ай сәулесін іргеде жатқан қара иттің көзіне түсіріп, ыржалақтап тұр. Бұл — жиырма беске келіп қалған жігіт. Жалғыз құмары да, жалғыз әрекеті де — күндіз айна сынығын күнге тосып, түн болса, айға тосып ойнайды. Одан соңғы тіршілікке жанасы бар бір әрекеті — айдаладан ақша тауып алам деп, ізденіп жүреді. Бұдан он жыл бұрын оның арманы — жиырма тиын тауып алу еді, енді ол арман өсіп бір сомға жетті. Жер бетінде ағарып, жарқырап жатқан нәрсе болса, үйілген топырақ болса, Тілеуке оны аударыстырып қарамай, өте алмайды. Бар зейінін сала, қапысыз, армансыз ұзақ аударыстырады...

Омар інісінің қасынан өте беріп, желкесінен түйіп қалып:

— Бар, үйге бар, жат! — деді.

Інісі оған жәбірленген жоқ, ұзай берген ағасының желкесіне ай сәулесін түсірем деп әуреленген бойы қала берді. Ордабайдың үйінен дабырласқан дауыс, мәз-майрам күлкі естіледі. Сонадай жерде қара нардай қаңқайып, Игі-

лік кетіп барады. Қасында ешкім жоқ, жапа-жалғыз. Беті Жұман аулына қарай.

Тымақтың түрілмеген құлағы жағын сабалап, шекпенінің етегі делдие түсіп, еңкелектей басып Омар Игілікті қуып жетті. Игілік бұған бетін де бұрған жоқ, аялдаған да жоқ. Жүріп бара жатқан бойы:

— Ордабайдың үйінде болсаңшы. Сөздерін бүгін бітірсін. Таңертең мына жұрт аттансын, — деді.

Омар осымен кейін қайтты да, Игілік ілгері кетті.

Елеусіз елшілікке жіберілген Назыкеш Айғанша арқылы Көпей бәйбішенің сәлемін әкеліп кетіп еді. «Билігін жатқа істер, маған өзі келіп жолығып кетсін», — депті Көпей. Сонымен, шын қадірлейтін есті жеңгесіне жолығуға Игіліктің өзі келе жатыр.

Жұманмен жылдар бойына созылатын даулар Көпеймен бір-ақ кездескенде бітіп қалатыны да болушы еді. Жұман дауласып дау ала алмайтынын жақсы білетін Көпей бәйбіше, сол абройсыздыққа жібермей, көп нәрселерді епті қолымен өзі орайластырып жіберетін. Игілікте осы үміт те бар.

Қасына Күңшені алып Көпей бәйбіше де өзі айтқан жеріне қарай келе жатыр екен. Ол манадан аңдытып қойып, Игіліктің қарасы көрінген соң ғана үйінен шығып еді. Толық денелі болса да, әлі жас әйел, Игіліктің күтіп тұрғанын көрсе де, асықпай баяу басып келеді.

Жаулықты биік салатын, сәнді киінетін Көпей жұртқа өзінің ажарымен де, естілігімен де, тазалығымен де ұнайтын еді. Елден ерек, жаңа бір леппен тасып бара жатқан дәулеттің ішінде желе-жортып дамыл таппайтын Айғанша бір басқа да, азабынан басқасын көрмей, сол дәулеттің бары-жоғын ұмытып кеткендей, араласуын қойған Көпей бір басқа. Итаршысы көп, татымы жоқ, тұяқ санаған бос өмірден көңілі суынған, қызығары қалмаған Көпей мырзалық-сараңдықты сән көрмей, алыс-жақынға бірдей қарайтын. Жұманды жұрт ұната алмайтын да, Көпейді қия алмайтын,

Әдеттегі аман-саулықан кейін Игілік Көпейге:

— Өкпелеп қалдың ба, Көпей? Өзім үйіңе бара алмаймын. Бірдеуден жіберген бір ауыз сөзің екеу болып елге жайылады. Орайы қалай келер екен деп қысылып отыр ем, оны да өзің тауыпсың. Жұмекеңнің аяғына жығыл десең жығылуға әзірмін, — деді.

— Бұл екі үйдің арасындағы өкпе-сақпа дегеннен жұрт көзі сүрініп болды ғой. Тағы бір еңкейіскенмен, ол қан-

шаға барар дейсің. Екеуіңнің баққан дүниелерің екі басқа емес пе?.. Біз болсақ сасық дәулеттің сасып-бықсып отырған бақташысымыз. Сенің жөнің бір басқа ғой... Қызығамыз да, қолдан келмеген соң күндеумен ішімізді толтыра береміз. Сендердің араларыңда бітім болмайды. Оны қоя тұр былай. Осы арадан қандаспай айрылысасыңдар ма, жоқ па, мен соны сұрағым келеді? — деді Көпей. — Біріңнің астыңа бірің түсіп жатқандарыңды ендігәрі көрмейін деп ем...

— Жұмекең қол жиып жатыр ма? — деді Игілік қауіп-тене қалғандай.

— Екеуіңнің қолың да жинаулы тұр емес пе? Қол жинаспай отырған күндерің бар ма еді. Сойылға жығылу бас-талған жоқ па!.. Оны қоя тұрып өз жауабыңды берсең-ші,— деді Көпей.

— Көпей, — деді Игілік, шынын айтар жүзбен тура қарап. — Көпей, осы елдің көп кәугөрік еркегі айтқаныңа да түсінбейді, көрсетіп отырғаныңды да көрмейді. Сондықтан мен бұларға сөз айтуды қойып, уақыты келіп қалғанда, істе деймін де, қарап отырам. Көбі түсінбей істейді, бірақ артында мен тұрған соң, менің айтқаным істеледі. Мен имам емеспін, намазыңды түсініп оқимысың деп олар да сұрамайды ғой! Мен де сұрамаймын. Көпей, көп кәугөріктің көріп жүріп ұқпайтынын сен үйде отырып-ақ біліп жатасың. Солардың бірсыпырасы біздің үйде жатыр. Мен оларға әлі ешнәрсе айтқан жоқпын. Оларға айтпағанымды саған айтам. Маған енді жер керегі жоқ. Менің байлығым базарда. Осы араға көшіп келгенде осы бір алақандай бұлақтың басын иемдене қояйын деп келгенім жоқ. Одан үлкеніміз кетіп қалмасын деп келдім. Иесіз жер деп, өз еркімен ойып әкетпесін деп, иесімін деп, өз қолымнан бермекшімін. Ірге тебе алмастай етіп, шақтап берем. Мені жерге қызығады деген жұрт менің өз жерімді барып алсын, қыстауымды алып жатса да, неге алыпты демеймін. Ол қыстау ендігі жылы сиыр қора болып қалады. Бірақ осы отырған жеріміз кетеді. Ендігі иесі келіп жатыр әне. Мұны қимаған жұрт көбінен айрылады, үстеу қосып беретін болады, — деп, Игілік аз ойланып қалды. Артық айтып қоймадым ба деп, қауіптенгендей де еді.

Көпей екі нәрсені анық түйіп еді. Мұның байлығы базарда екені рас, осы бір тақыр күздікке қызығып келген жоқ. Екінші, осы аз жерді қимағансып, қиқарлық жаса-

ған жұрт көбінен айрылады. Игілік азды беріп, көпті арасалап қалайын деп отыр. Осыған сенді де:

— Әйтеуір, өз қолың таза болатын болса, Жұманның қатын-баласы егес-ерегесті өршітпеу жағында болар, — деп Көпей түрегелді. Әр кездегі әдетінше, Игілік бұл жолы да жаңа бірдеме айтқандай көрінді. Әсіресе, алыстан қарғаша салуды керек ететін қауіп барын күйзеліп айтқандай болды. Осымен, сонау жайлаудан дүрліктіріп көшірген үлкен бір дүрбелең оңай тарқайтын белгісін бергендей, екі жағы да тынышталып үйлеріне қайтты.

Жалғыз-ақ, манадан түк естімегендей, түкке түсінбегендей болып отырған Күңше наразы кетті. Көпей бәйбішеге өкпеледі. Бірінші рет қатты өкпелегенін жасыра алмай кетіп барады. «Сойылға жығылу басталған жоқ па!..» — деді де, аяқсыз қалдырды. Өздерінің біреуіне қамшының ұшы тиіп кетсе, қандай сергелдең салар еді! Жабайдың өлім үстінде қайтқанын көріп келген Көпей оны аузына да алмады. Сөзін елете алар жерде тартынып қалды. Бірақ осы өкпесін Көпейге айта қоюға өзі де бата алған жоқ...

Игіліктің жұмсауымен Омар Ордабайдың үйіне келсе мұндағы қонақтар іс жайын ойдағы жерден шығарып бітіргендей, мәз-майрам, әлденеге күлісіп жатыр екен. Төр алдында буырылдау тартқан аса бір ажарлы адам отыр. Бұл — жұмсақ қоңыр дауысты, кербез киінетін, езу тартқанына дейін ақсүйек екенін көрсетіп тұратын, Орал тауында алтын заводтары бар Рязанов деген кісі еді. Оған таяу Омардың ылғи кездесіп жүретін адамы, Қызылжар көпесі — Никон Ушаков, қазақ әдетінше, жастыққа шынтақтап жатыр. Бұл айқын көк көзді, шашын көп тарамайтын, сақалын көп қыра бермейтін, саусақтарының бастары темекі түтінінен сап-сары болып жүретін адам. Қазақ даласын кезіп, дастарқан артынан «бесмеллай аллахекбар» деуді үйреніп алғандықтан, жұрт мұны қазақшаға судай, қазақша деп те дәріптеп кеткен. Шынында ол жүзге дейін ғана қазақша санай біледі де, «бер, сат, үйге барам, керег бар, керег жоқ» деген сияқты біраз сөзді жаттап алған.

Олардан едәуір төменірек осылардың «прканшігі» Степан Бушуев отыр. Игіліктің үйіне кіріп келе жатқан жаңалықтардың бәрі де Ушаков пен осы Бушуев арқылы өтіп жүргендіктен, бұл екеуі Омардың көптен бері істес болып келе жатқан адамдары еді.

Ордабайдың өз інілері мен мырзалар, атарман-шабармандары болмаса, былайғы жұрт бұл үйге де батып кіре

бермейтін. Қонақтардың қасында бүгін де солар ғана бар екен. Тойған қозыдай, тығыршықтай-тығыршықтай болып солар ғана отыр.

Қонақтардың қарсы алдына шарта жүгініп алып, қолындағы тымағымен тізесін анда-санда бір ұрып қойып Байжан отыр. Ол орайсыз бірдеме айтып қалып, отырған жұрт соған күлген сияқты. Ушаков солқ-солқ күліп, қолын анда-санда бір сермеп қалып булығып жатыр да, Рязанов «немене айтты?» дегендей әркімге бір қарайды. Қазақ жағы Байжанға түйлігіп:

— Сұра, сұра, қайта сұра!— деп қылқылдасады.

— Байжекембісің, орыс-қазақты бірдей қиратып салған!— деп, Омар қасына отыра бергенде, Байжан оған:

— Ей, менен гөрі орысшаға сен жүйрік шығарсың... Сен сұрашы,— деді.

— Мына кісіден сұра, осы кісі жақсы біледі,— деп, Ушаков Байжанды Рязановқа қарай айдап салып жатыр. Шашын дөңгелете қырыққан, сеңсең бас, жүнді бет Степан Бушуев қарапайым адамның сақтығын істеп, басын шайқап қояды...

— Нені сұра дейсің?— деді Омар Байжанға.

— Апыр-ау, әлгі, орыстың бір тұқымынан үш қатын патша болыпты дейді ғой. Иманың күйгір, соны сұрап берші!— деді Байжан. Бірдемеден ұялып қалған адамның оңай тоқтай алмайтын әдетінше қадала қылқылдады.

— Е, біреуі қыз демейтін бе еді? Ұят боп қалып жүрмесін! — деді Омар.

— Қыз ба, қатын ба, ол неменеме тұрушы еді, сұрап берші тілеуің болғыр!

— Қой, мен ондай бәлеңе ұрына алман... Менің Игілік деген бір ауыз орысшам бар, сол өзіме жетеді. Өзге орышаны сендерге-ақ бердім,— деп, Игілік тұқымына, өзінің дініне беріктігін ескерте, өзге жұртқа қыр көрсете Омар керігіп кейін шалқайды.

— Өзің сұра, өзің сұра!— деп қалжың құмар топ Байжанды итермелей түседі.

Енді Байжан үлкен бір тәуекелге бел байлағандай, ентелей сырғып Рязановқа жақындады да.

— Орыскей оден ауыл три баба сэр баба болыпты... Әята правда? — деді, үш саусағын шошайтып. Бұл манағы «орыстың бір тұқымынан үш қатын патша болыпты, сол рас па»— дегені еді.

Өзгелер тағы да күліп қырылып қалды да, Рязанов біржола ұқпай қойды. Патша деген сөз қосылған әңгімеге өзінің осынша күлгенін ерсірек көріп қалып Ушаков көзінің жасын сүртіп тастап:

— Ол рас. Бәрі де Романов тұқымынан. Бір әйел патша Ұлы Екатерина деп те аталды,— деп жұрт күлкісіне тыйым сала түсіндірді.

Енді Байжан «ұлы» деген сөздің орысшасы «великаяға» түсіне алмай қалды. Ушаковтың әр түрлі сөзбен түсіндіргенін өзінше қорытып:

— Большой баба болған ба?— деп сұрады.

Ушаков бұл сұрауына тіпті ыңғайсызданып қалып:

— Өздерің құдайды қалай атайсыңдар, қалай ұлықтайсыңдар!— деп сұрады.

— Е, алла дейміз,— деді Байжан...

Байжан қатын патшалардың жайына да бір қисынсыз жерден келіп түсіп еді. Әуелі ол Ушаковтың көп тілді бәкісін айналдыра қарап отырып:

— Бұл орыс жұртының қолынан келмейтін өнері жоқ қой. Жойқын жұрт ерінбейді де, жалықпайды да. Осылар міне, қайдан келіп отыр? Ту-ту Кәтеринбордан келіп отыр ана кісі. Тап осы бәкі, құдай біледі, менің көк шолағыма тұрады,— деп таңданып еді. Одан кейін,— осал жұрт болса, бір тұқымнан үш бірдей қатын патша бола ала ма!— деп қойды. Оның аяғы жаңағы сұрауына әкеліп соқты...

Енді Байжекең тағы бірдеме сұрағалы отыр. Дәл анықтан шет жатқан елдің әңгімеге құмарлығы да көп, шала ұғарлығы да көп. Кейде бірнеше естігенін ұмытып қалып, ай жаңалаған сайын қайта орала беретін әдеттері де бар. Байжекең біраз қыбыжықтап отырды да:

— Ошаков, біз орыс көп пе, орман көп пе дейміз. Сонан барып, орыс көп пе, қытай көп пе дейміз... Сол сияқты, бәлен деген жерді жайлайтын, бәлен деген суды жайлайтын үнді деген бір көп жұрт бар деуші еді. Сол жұртты ақ қылшық дейтін аз да болса, бір бәле жұрт келіп шауып әкетіпті дейді. Патшасының басын алып, жеті ұлын бірдей бауыздатып тастап, өздерінен жанарал күбірнатр деген патша қойыпты дейді. Бұл қалай сөз?— деп сұрады.

Байжанның бұл сұрауы да болған бір істің о жер, бұ жерінен әрең жанасып жатса да, Ушаков күлген жоқ. Басын көтеріп алып, барынша толық ұғындыруға тырысты. Өйткені бұл орыс жұртшылығының да қатты наразылық білдірген бір оқиғаның жайы еді. Дәрменсіз мұсылман қауы-

мы да ұзақ шуласқанмен ешнәрсе өндіре алмай, енді басылуға бет алған. Индия халқын екі жүз елу жыл бойында оңаша отарлап, терісін неше қабат сыпырып алып жатқан ағылшын байларының «Шығыс Индиялық компаниясы» бұдан бірнеше жыл бұрын: «Бұл елдің өзін-өзі басқарып отыруы енді тоқталсын, Ақсақ Темірдің нәсілі Баһадүр Шаһ мұрагерсіз деп танылсын»,— деген қаулы алып еді.

Талау-тонаудың неше түрін көріп, әр кезде алысумен келе жатқан ұлы индия халқы енді өзімді-өзім басқарам деген ойды ұмытуға тиісті деген саудагерлер елтипатын ағылшын королевасы Виктория да мақұл деп тауыпты. Өйткені, өзі де жақын арада Индияның императрицасы деп аталуға әзірленіп жүрген кезі еді.

Сонымен, жеті ұлы бар Баһадүр Шаһ мұрагерсіз болып танылды!.. Оны дәлелдеу үшін, жеті ұлды бір-ақ карабинмен атып, қамауда отырған қапасында қырып тастап еді. Генерал-адъютант Невиль Чемберленнің әмірі бойынша майор Ходсон жалғыз орындап шықты. Содан бері Индияны генерал-губернатор билеп отыр. Байжанның әдейі ақ қылшық деп, қорқаудың біріне теңеп отырғаны дүние жүзіндегі ең отаршыл ағылшын байлары еді.

Қаны сорғалап тұрған озбырлықтарын ағылшындар жарияламаса да, индия халқы қаулыны тауып алып, дүние жүзіне жариялап жіберіпті... Королева Викториядан бастап, Вильсон, Чемберлен, Ходсондарға айтылып жатқан көп қарғыс қазақ даласына да жетіп, Байжанның құлағына да шалыныпты. Өйткені ол әлі күнге айтылып жатқан, айтылып болмай тынбайтын қарғыс еді.

Ушаков отырған жұртқа уақиғаны кеңірек түсіндіре келіп:

— Англия өте қауіпті ел. Біздің ақындар «Залым Альбион» деп босқа атап кеткен жоқ. Жер жүзінде одан отары көп бір ел жоқ. Ендігі көз тіккені біздің байтақ Азия,— деп тоқтады. Әлденеден өз қара басы да қауіп ететіндей Рязановқа қарады. Рязанов ақырын ғана иығын қозғап қалып, басын бір жағына қарай қисайта беріп:

— Әр жерде кездесіп жүрміз ғой, алдап кеткендерін көргеміз жоқ. Қайта олақтық пен долаңдық өз жағымыздан көп кездеседі де, көбінесе өзіміз ұялып қаламыз,— деді. Ушаков жолдасының осы бір ыңғайын ұнатпаса да бұл жерде оны білдірген жоқ.

— Әрине, бізде долаңдық көп қой. Ондайды елемейміз, еріншекпіз,— дей салды.

Манадан бері сұрағандарының бәрі де орынды әңгімелер болып шыққанына масаттанып кетіп, Байжекең ақ қылшық жұртымен Үнді арасын біржола ашып алғысы келетін адамша:

— Ошаков тамыр, мынаны түсіндірші: Индияның жұмысын істеп үйінде отырған адамынан, абақтыда отырған адамның тамағы үш рет артық болады дейді. Мұнысы неменесі? Адам дегенде көрсетер жақсылығы болса, түрмесіне отырғызып алып көрсете ме?— деді.

Рязановтың жақтыра бермейтінін жақсы білсе де, Ушаков бұл сұрауға да тура жауап қайырды:

— Олай емес, әрине. Ағылшындар индия халқын, әсіресе, соңғы бір ғасырдың ішінде қақтап сауып, тұралатып тастады да, ішім-жем, күн көріс деген жақтарын түрмедегі адамнан үш рет төмендетіп жіберді. Түрмедегі адамға сасық сорпа, бір тілім қара наннан басқа ешнәрсе берілмейтінін білетін боларсың? Өз үйінде отырған үндінің халі түрмеде отырған адамнан үш есе төмен екені рас. Индия халқының жылма-жыл жейтін тамағын есептеп шығарған ағылшын ғалымдарының өздері де үндінің бір жылда жейтін етінен тамаққа жұмсайтын тұзы екі есе көп деп отыр!— деді.

— Тұзы? Ол қалай болғаны? Олар тұз жейтін жұрт па?— деп сұрады Байжан. Етті алақан толтырып асайтын ауылда отырған Байжанға адамның еттен көрі тұзды көп жейді дегені тіпті түсініксіз еді.

— Жоқ,— деді Ушаков.— Ол да тұздың өзін жалаң жей алатын жұрт емес. Бірақ күні-түні жұмыста жүретін адам жылы бірдемені қорек еткісі келетіні түсінікті емес пе? Суды қайнатады, ішіне тұз салады... күріш, не болмаса жүгері салады... Ет қолға түспейді, қымбат. Сонда еттен көрі тұзды көп жеменде қайтеді?

Байжан индия халқына өкпелеп қалғандай, не болмаса Ушаковтың айтқанына сене алмағандай, қолын бір сілтеп кейін шегініп кетті де, есіне тағы да бірдеме түсіп кетіп:

— Айтқандайын, сол жұрттың Дұғырна деген бірдемесі бар екен деп ана бір жылы өзің айтып ең... Немене еді соның өзі? ..Әлі бар ма сонысы, әлі отыр ма сонша жұрт?— деді.

Бұдан бірнеше жыл ғана бұрын Бенарес шаһарында үш жүз мың үнді ағылшындардың шектен тыс талан-таражына қарсылық көрсетіп, елдің бір бұлжымас қайсарлығы мен қажырын көрсететін «Дгурна» деп аталатын таң қаларлық мінезін дүние жүзінің алдына жайып салып еді. Үш жүз мың

адам басқа тіршіліктен баз кешкендей, ас-су татпай, ыстық-суықты елемей, ұйқы-тыныштық дегенді ұмытып, көшеге шығып отырған күйінен қозғалған жоқ. Көше біткенді алып, көгенделгендей тізіліп отырды да, орнынан жылжымады. Ағылшын қылышы қырқып жіберген бастар ұшып түссе де, дене қатып сіресіп қалған күйінде құламай қала берді. Обыр отаршылдарға Индия кедейлері осындай бір қарсылық көрсетіп еді. Әлденеше қолдан өтіп қазақ даласына жеткенде адам нанбастай көрінген істі Байжан қазір қайталай сұрап отыр.

Ушаков әңгіменің шындығын тағы анықтады да:

— Сол жолы олар ағылшындарды еріксіз шегіндірді, жеңді...— деп тоқтады.

— О, шіркін, жұртым-ақ екен онда!— деді Байжан.

— Осындай әңгімелерді мұндай жерде тәптештей беруден сақтануыңыз да керек қой, Никон Абрамович...— деп Рязанов наразы қабақ көрсетті.

— Мен бізде мұндай халдің болмайтынын айтқым келіп еді,— деді Ушаков. Осымен екеуі де іркіліп қалды.

Ушаковпен он жылдан бері істес болып келе жатқан кіреші Ыбрай осы кідірістің үстіне келді де, өзге қазақша: мал-жан, бала-шаға, келін-кепшік, өлген-тірілгеннің жайын сұрап, сораптап отырып алмай:

— Сіздерді Игілік би өз үйіне шақырады,— деді.

Қазақтың иек асты, үздік созбай бір мінезін қатты ұнатпайтын Ушаков та ішінен асығып отыр еді.

— Александр Николаевич, жүріңіз,— деп орнынан түрегелді. Оның Игілік бойындағы ерекше қасиет деп бағалайтын бір мінезі осы іскерлігі еді.

Сол ойлағанына қарай Игілік те әңгімені ұзартқан жоқ. Қолдасып болысымен-ақ:

— Сіздер біздей емес, көп жұмыстың адамысыздар ғой. Қазақ ерте жатса да, кеш тұрады. Мендегі бір болмашы жұмыстарың үшін ертең түсті күтіп қалмасын деп, түнде шақырттым,— деді.

— Сіз бен біз Ақмола, Қоянды жәрмеңкелерінің түнін талай бірге өткіздік қой, би... Мен мұныңызға үлкен рақмет айтамын,— деді Ушаков.

Осылай бір-бір қайырысқан құрмет кәдеден кейін, Игілік сөзді өз қолына алып, қысқа-қысқа байламын айтты. Осында отырған әркімнің де мұңын ескеріп, саудаласпайтын, өкпелемейтін етіп айтты.

— Бұл жердің иесі мына отырған Байжан,— деді Игі-

лік.— Жерді сататын да сол. Біз тек куәлік етеміз. Солай ғой, Байжан?— деп оған бір қарады да, жауап қайтаруын күтпей, Жұмабек төрені негімен нұсқап қалып:

— Жұмыскер адамын бір қолдан алып тұрсақ екен депсіздер ғой. Соны тауып беріп тұратын мына кісі, Жұмабек төре болады... Беделді адам. Ол сөздерің осы кісімен болатын болсын,— деді.

Байжан да, Жұмабек те мұндай олжаға кездесерміз деген жоқ еді. Екеуі де әлде қай мұрындыққа ілініп кетер ме екеміз деп қауіптеніп жүрген. Дәме ету сияқты бірдемелері болғанмен, онан гөрі қауіптенулері күшті еді. Енді екеуіне екі қап алтын құшақтата салғандай, біріне-бірі сыбайластық көзімен қарап, жымыңдасып қалып отыр.

— Мына Боздақ би қағаз-мағаз болады дегенге сонау жайлаудан әдейі келіп отыр... Бұл екеуіміздікі бидің бармағын басу болады да, бәріміз үшін мына Қожекен қол қояды,— деп, Жұманмен арадағы жанжалға арнап алып келген адамдарын Игілік Ушаковке өткізе бастады.

Бәрі кінәратсыз, қитықсыз жақсы өтіп жатыр. Қолдары ен байлыққа малына қалғандай, бәрінің де ұйқысы ашылып, ажары кіре бастапты. Кіресілер де, Ушаков компаниясының төрт-бес жердегі өндірістеріне имам болып Күреңкөз қожа да жұмысшылармен дау-жанжал бола қалса, жалп-жалп ұшып келіп қалатын басқа күшігендер де біріне бірі қосақталып, тартынбай өтіп кетті. Ат сатып алып жатқандай, аты аталған адамдарға бір-бір қарап, Ушаков та ризалығын білдіріп қойып отыр.

— Біз Нілді жайы да осы жолы бітіп қала ма деп үміт етіп едік,— деді Ушаков, Қарағандыға байланысты бір жүйе сөз біткеннен кейін, Игілікке телміре қарап.

— Нілді деген жердің иесі мына кісі, — деп, Игілік Боздақ биді нұсқады. — Сата ма, сатпай ма, оны өзі біледі... Біз бұл кісінің алдына шығып көрген емеспіз...— деп тоқтады да, Боздақ тамағын қырынып, құлаңқырап кеткен еңсесін көтеріп алғанша, үндеген жоқ.

«Сата ма, сатпай ма, оны өзі біледі» дегенге Боздақ би тағы да түсіне алмай, әрі көтеріліп, әрі күрмеліп қалып еді, Игілік енді қарасын анықтап көрсетті.

— Бозекеннің «жә, бәсе» дегеннен жырылып қалғанын көргеміз жоқ,— деп, Боздаққа туралап қарады. Боздақ енді ғана табанын тап басып:

— Е, жұрт нені ұйғарып жатса, біз де соның ішіндеміз... — деп тізгінді Игілікке беретінін аңғартты. Көз алды-

на күміс теңгелер де келе бастады... Қалта түбі ауырлап, сыңғырлап қоятын сияқтанды.

— Ана бір Байдәулет, Сасық, Құлжұмыр деген жерлер біздің үйдің кей жылдары біраз күн отыратын күздігі болатын. Оны ала беріңіздер... Жер сатыпты деген сөзге қалғым келмейді. Жай берем. Қағаз-мағаз болса, ана Ордабай жасатып берер, — деп, сөзін аяқтай берді де, тағы бір ойын байлай кетейін дегендей:

— Көптен көріп жүрген мінездерің, бұл елдің бір күн олай, бір күн былай ырбай-тырбайы бола береді. Ондайларыңды ана Ордабай байқай жүрер, — деп, әркімнің мойнына бір арқан байлап, бар арқанды Ордабай деген бір қазыққа бекітіп Игілік біржола тоқтады.

Қазақтың оңай көнгеніне де, созбайға салғанына да күдікпен қарайтын Рязанов, біраз нәрсенің басын біржола ашып алғысы келіп:

— Бұл кісінің бізге сататын жері қанша, бағасы не? — деп сұрады Байжанға қарап.

Игілік мырс етіп қалды. Қазақ байлары мұндайын долбармен ұғысар еді. Артынан анықтаса алмай жүретін кәдесі көп болса да, дәл бұл жерде мұндай тәптешке барыспас еді.

— Ұзыны он, көлденеңі он дестік қой... Шақырым басына бір аттан арқандап кетсеңдер, Байжекең ар жағын сөз де қылмайды, — деді Игілік Ушаковқа қарап, күліңкіреп қойып.

— Ұзыны, көлденеңі бірдей он шақырымнан ғой? — деп, Рязанов тағы бір анықтап алды. Ушаков Байжанның құлағына сыбырлап:

— Он ат... Екі жүз елу сом күміс... Болады? — деді, Байжан басын шұлғып-шұлғып қалды. Екі жүз елуге Нілді де тұратын сияқтанады Боздаққа...

— Мына жұрттың төрт көзі түгел отырғанда тағы бір жайымызды айта кетейін, — деді Игілік. — Үш жылдан бері созбайға салғандай болып келдік... Әуелі ата мекені дегенді қимадық, онымыз да болды. Одан бері келе осы жерлердің иесі кім, соған таластық. Ақырында осы отырған жұрт Нілді мен Қарағандыны мына Боздақ пен Байжандікі деп тапты да, өзгеміз қол көтеріп шықтық... Араларындағы алыс-берісті куәландырудан басқада біздің жұмысымыз да жоқ. Солай емес пе? — деп, Игілік отырғандарға айнала бір қарады. Отырған жұрт аттай шұлғы-

сып, мақұлдайтындарын білдірді де, әлде қай бүйірден шығып кетерміз деп, басқа сөз қыстырған жоқ.

Бас-аяғы осы, даусыз-дамайсыз, көлденең қазақтың бір сөзі қыстырылмай, Қарағанды мен Нілді сатылып та қалды. Жер мен жесір дауын кәсіп қылып алған кәнігі, қиядан қылаң беріп көз ілестірмейтін майталмандар бұл жолы айқасуға түсе алмай, қапы кетті. Бабында келген жез аяқтар қонақ үйде екі жағына кезек аунап, кейде екі байға кезек ауытқып қойып, бұл дауды жалқы қалдырмай егіз-егізекті, айыр-айқас тармақты етіп шығаруды ойлап жатқанда, Игілік бітіріп те қойды. Күшті қолмен сындырып бітірді. Болмашыға қызықпай, өз басын таза алып қалды. Оңай мен ұсағын өзгелерге берді де, үлкен мен өнімдісін ешкімге көрсеткен жоқ. Оның бұл жолғы аңдығаны Ушаков алдындағы абыройы еді.

— Басқа айтарымыз болмаса, қонақ үйге барып демалыңыздар, Қожеке. Омар хабарласып тұрар...— деп, енді бұлармен сөйлесетін сөзі біткендігін ескертіп, сонау жайлаудан ертіп әкелген құрметті қонақтарын Игілік осымен біржолата жөнелтіп те салып еді. Қожа екеш қожасына дейін бір ауыз бірдемені орысшылаған болып, қоштасып, қонақтар қонақ үйге кетіп қалды...

Өзге жұрт кетіп, өздері оңаша қалғаннан кейін, Ушаков:

— Би, сіз ақылдасып қойғандай, бәрін ойлаған жерден шығардыңыз. Әсіресе, қолқабыс ететін адамдарыңызға риза болдым. Алғысымды қалай айтуға біле алмай отырмын,— деді.

— Жоқ, сіз алғысты алдақашан айтып қойғансыз. Сіз де күттіру бар ма ондайды... Қарыздар менмін. Әсіресе, сіздің Степанға көп алғыс айтуға қарыздармын,— деп, Игілік бұлардан көп пайда көріп жүргенін ұмытпайтындығын аңғартты.

Баяғыдан бері бағыммен келген малды қысқа қарай қолға ұстауды, мая-мая шөп шабуды, өзіне жетерлік егін салуды Игілік осылардан үйреніп еді. Малдың жүні мен қылы, мүйізі мен терісі ақшаға өтер көзін тауып, Ірбіт, Омбы, Том, Қызылжар, Селебеге дейін барып қалған. Атбасар, Қараөткел, Кереку, Қоянды базарлары Игілікке қазақ даласы естіп-білмеген түсім бере бастап еді. Игілікке алғыс айтқызатын да осылар-ды.

— Повозкелеріңіз келді ме, ұнады ма? — деп Степан бір сөз қыстырды.

— Жоқ, ертең келер деп отырмыз,— деді Омар.— Ақмоладан шыққалы төрт күн болды.

Бұл күнге дейін салт жүретін Игілік енді пәуескеге мінуді лайық көріп, Степан арқылы Қызылжардан төрт пәуеске, төрт жеңіл тарантас арба саттырып алдырған. Степан сол еңбегін қыстырып жатыр.

— Бұдан былай Степансыз күн көруден де қалатын болдық. Қазақ баласы көріп-білмегенді үйіп әкеп тастайды да тілін біле алмай біз отырамыз. Осы бір төрт шамның өзін ретін тауып орналастыра алмай, қанша әуре болдық,— деп, Игілік бұл қонақтарына да жайнап тұрған жаңа үйдің ішін бір көрсетіп қалды. Төмен қарасып, көз алдарында мыс пен көмір ғана тұрған қонақтар еріксіз бастарын көтеріп, үйдің барлық байлығы мен салтанатын түгел көріп мақтау айтты.

Игіліктің мұнысы Ушаковтан көптен сұрап жүрген бір епті піркәншік, бір машина сайманының тілін білетін шебердің жайын тағы да ескертіп жатқаны еді. Ел арасының шпмай-шытырман із кеспесіне таптырмайтын жүйрік Омар сауда, шаруа саймандары жағына жоқ болатын.

Сыр алысып қалған Ушаков:

— Осы жетінің ішінде екеуін де тауып жіберейін,— деп уәде етті.

...Таң бозғылданып көңілсіз атып келе жатыр. Жол-соқты болып келген Игілік бұл күннің де не әкеле жатқанын анықтап алып жатқысы келгендей, айналаны түгел барлап, үйінің қасында тұр. Кеше кешке бір сарынмен ғана тырстырс етіп келген солқылдақ көк арба, қазір де сол сарынымен ауылдан ұзап барады. Семіз үш қара кер ат жолға түсіп алған соң құйындай жүйткіп, боратып кетті. Енді ол арбаға жегілген үш қара кер ат емес, қара түсті бәледей құтырынып, тұтас қозғалып, ұмар-жұмар кетіп барады. Екпінінде ызғырық лебі бар сияқтанады. Тап осылай тез жүру, өндіре жүру Игіліктің өзінің де арманы екені есіне түседі. Бірақ ысқыртып, ағызып кетіп бара жатқан қонақтарына жолы болғай-ақ деп, достық та тілеп тұрған жоқ. Оларға тілейтіні қорғасындай ауыр, мұздай суық сезіледі. Бұлар мол бәленің алды сияқтанады. Ірге теуіп алса, малығып тез өсетін ыңғайлары бар. Кен шыққан жерлер түгел қазыналық деп жарияланған патша әмірі болмаса, Игілік бұл Арқаны жанға қиятын ба еді!..

Арбалы түгіл салт аттыны жүргізер ме еді. Енді міне, Ақмоладан ирелеңдеп, жыланша бұраңдап шыққан жі-

ңішке жол Қарағандыны басып Көкөзекке жетті, Сарысудан асып, Нілдіге жақындап барады. Тағы бір тармағы Қарқаралы, Баянауылдан асып, Бесшоқы, Көрпештау, Қызылтауларды кезіп кетті.

Жалғыз-ақ сенім бар... Нәл білінген жердің бәрінен бірдей бақыр шыға бермесе керек. Көкөзек Ушаковты алдап ұрды, нәлі бар да, бақыры болмай шықты... Нілді де солай алдай алса, бұл далаға орыс баласы аяғын аттауын қояр еді. Келген ізімен Ушаков кетер еді де, жіңішке жол көр білтеленіп барып өшіп кетер еді... Әлде Ақмола, Қояндыға қатынасып тұру үшін сол жіңішке жол өзіне де керек болар ма екен? Мынау тізіліп тұрған жүк арбаларымен, бүгін келетін пәуескелерге жол керек болатын шығар!.. Енді базарсыз күнінде сән қайсы қалған? Жоқ, Ушаков кете берсін, зәндем түбіне кетсін, бірақ жіңішке жол өшпейтін болсын... Ол жай жол емес, ақша келетін жол, ақша жолы.

Бұл шынында Игіліктің үш жылдан бері шиеленіп жүрген ойы еді. Ол Ушаковты үш жыл созбаққа салып келіп, аяғында еріксіз байламын айтты. Ушаков бұған пайда ортақ болып жарнаға кір деп те жабысқан. Жарнаның мөлшерін шамалап көрсе, төрт мыңдай жылқы сату керек екен. Игілік ақтылы-қаралы, күрең қасқалы, жиренді етіп, мыңмыңдап сұрыптап тастаған жылқысын қия алмады. Кейде ақша жағынан қысылысы барлығы байқалып қалатын орыс купесіне қол ұшын бергісі де келмеді. Екі-үш болыс елдің ырың-жырыңы мен кер ауыздылығын басып, оғаш тұрған теріс азулары болса, қағып тастап қайтқаны да осы жолы еді. Ақыры өзі өріп әкеліп, өзі түйді, абыроймен аяқтады. Орыс-қазағы бұған түгел қарыздар болып қалды...

Өнімсіз жортақтап, болымсыз ғана селдірескен он шақты салт аттылар қонақ үйдің қасынан аттанып бара жатыр. Бұлар — әлгінде ғана өз қолынан Ушаковқа өткізген Боздақ би, Күреңкөз қожа, Жұмабек төре тағы басқалары. Олар Игіліктің сыйын Омардан естіді де, енді Ушаковтағы еншілерін алуға асығыс аттанып барады. Оңай жарылқамайтын адамдардың алақандары ашығырақ тұрғанда, алып қалғылары келіп, жолсыз даламен төтелей асуға беттерін бұрды...

Қонақтарды аттандырып салып, Омар Игіліктің қасына келді. Бүгінгі күнгі парыз-қарызын біліп алмай, ұйықтай алмайтынын біліп келген сияқты.

— Соқыр өзенінің бойы әзір тың тұр екен... Үш-төрт машинаны Дайрабай басына аударамысың, кайтесің?.. — деді Игілік. — Нұра мен Былқылдақ, Бұрма жақтарыңды көріп келдім... Жаман емес екен. Биыл колмен жұлуға келетін бар жерді тырналата берерсің. Қыс ауыр болатын ыңғайы бар. Қос басы төрт кісі еді ғой, биыл онға жеткізерсің. Жер қарада жылқының тебіні болатын жердің бәріне де балшық үй салғызып тастаған жөн болар. Қоғабай екеуің енді қыстың қамын ойлаңдар! — деп, Омардың түгел ұққан-ұқпағанын аз ғана абайлап тұрды да, Игілік үйіне кірді.

Шаңырақтан өрме сыммен салбыратып асқан үлкен шамдарды сырылдатып төмен түсіріп, Айғанша бір-бірілеп үрлеп сөндіре бастады. Үрлеп қалып: «Бісмілда», — дейді...

— Бұрын айтатынды соң айтады екенсің-ау сен... — деп, Игілік әйелін еркелете қалжыңдағаны естіледі.

Омар да үйіне келіп, үнсіз жатқан әйелінің үстінен үшінші рет аттап өтіп, орнына жатты. Бұларда еркелету де, қалжың да, ең арғысы әншейін тіл қатысу да жоқ сияқты еді...

4

Ұйқысыз түнді дамылсыз үһілеумен, аунақшумен өткізген Жұман бай ертерек тұрып кетіп еді. Үй айналасын, ауыл маңайын түгел толтыра, қалай болса солай шөктіре салған жүк түйелерінің көбі әлі арқасындағы жүктерімен жатыр екен. Қарсы қарап жатқандары Жұманнан көздерін алмай, арқамызды босаттырсаңшы дегілері келгендей, ауыздарын малжаң-малжаң еткізеді. Жұман бұл тілге түсінеді де...

Кеше бұл маңайды көрсетпей жіберген көп жылқы, торлаған бұлттай тарап, шалқайып кетіп, шегі-шеті әлдеқайда көрінеді. Әр қыраттың басы шоқтарылған жылқы, шапқыласқан жылқышылар екені алыстан ғана сезіледі. Кейбір тұстары шоғырмақтанып, кейбір тұстары жапырылып қояды. Шым-шытырық араласып кеткен көп жылқы үйір-үйірімен жіктеле алмай, шұрқырасып жүрген сияқты. Майқұдық бұлағының аяқ жағы мен Көкпекті өзенінің бойларында суға аңтарылған көп жылқы ұзын бір жал ормандай қозғалыссыз, қимылсыз елестейді.

Қызусыз ғана қызарып, көзін әлі ашпағандай, сазарып қана шапақ шашпай бедірейіп Қарағандының күзгі күні

шығып келеді. Қатпарланған қоңыр бұлттар бірдемеге ренжігендей қабақтары салыңқы, шегініп кейін сырғып барады. Жан жоқта бір анықтап көріп алайын деп Жұман Игіліктің жаңа үйіне қарап еді — күмбездей екен. Күншіл көз тұрақтай алмай, қыдырып барып тізіп тастаған ұзын көк арбаларға түсті. Бұ да бір қазақ даласының көрмеген салтанаты, күндеу-күйініш үшін әдейі тізілгендей көзге ұрып тұр.

— Құдай сені төбеңнен ұрсын да, сен көріңде өкіріп жат!— деді Жұман.

Мұны айтпауына болмай да қалып еді... төрт көк арбамен шөп алғызыпты да, қырық-елу атты сол шөпке байла-тып қойыпты Игілік! Өңкей семізден қатырған жарау, сай-гүлік аттар... Қарасы бір өңкей, күреңі бір өңкей... Қыдырта тіккен ақ үйлерге жалғаса көшедей тізілген көк арбалар. Майқұдық бұлағының сол жағын ораңқырап кетіпті.

— Біржола шоқынып, орыс болып кетсейші бұл!— деді Жұман.

Жұманның өзі мініп келген қара бурыл ат, екі аяғынан өрелеулі болғандықтан, шалыс аяңдап, шөпті арбаларға қарай кетіп барады. Жұманның аты болғанмен, шөп берсең, о да жейтін сияқты. Жақындаған сайын өзеуреп, ентелеп кетті.

— Әлгі Жабай не ғып жатыр өзі?.. Ана буырыл атты алып келсінші!— деді Жұман, шетте тұрған қараша үйге қарап айғайлап.

Түнде сойылға жығылып қайтқан Жабайдың жайын Жұман сұраған жоқ еді. Өзі барып Күңшеге ұшықтатып, Жабайдың жаралы көзін таңысып беріп қайтқан Көпей бәйбіше:

— Жабайдың жаны қалса жарар еді... Есі-түсін білмейді,— дегенде, Жұман баж етіп:

— Өлсе, өрем қапсын. Осы ел қаран қалар деймісің!— деген.

Жабайды сойылға жыққан Игіліктің жігіттері екенін Жұман білген жоқ, әлдеқалай аттан құлаған шығар деп ойлады. Онысыз да бір қанды қырғын басталып кете ме деп зәресіз жүрген Көпей бәйбіше ол жайды Жұманға өзі де айтқан жоқ, басқаларға да тыйым салып қойды. Жалшымалшының ауырған-сырқағанын ерсі бір еркеліктей көретін Жұман үйден шыға қоймаған Жабайға қатты ызаланып тұр.

Ағайын арасының алғай-шалғайын білмейтін бурыл ат шөпті арбаларға жақындап барып, қайыр тілегендей, жағалап жүр. Өзеурей ұмтылып, ортаға кіргісі келеді. Қаз-қатар байлаған Игіліктің семіз аттары, оңтайына келсе, иектен салып қалып, арты мен алқымынан соғып, орталарына кіргізер емес. Аш ат көзін сүзіп шөпке қарайды, құр тамсанады, мәлие қарайды... Жұманға бурыл аттың осы қайыршылығы да батып барады.

— Қайда әлгі Жабай, қадалып қалған ба?— деген Жұманның зэрлі айғайына қараша үйден Жабайдың әкесі сығырайған мұжық шал Талтаяқ жүгіре шықты. Жүгіріп келем дегенмен, жүрісінде өнім жоқ, әлі үйінен ұзай алған жоқ.

— Байекесі-ау, Жабайдың жайы болып жатыр ма... Өзім барып әкеле қояйын, қайда жүр екен өзі, жануар...— деп, мияулап сөйлеген сығырайған шал айнала қарады.

— Әне!— деді Жұман Игілік аулын иегімен ғана нұсқап. Өртеніп кеткір биік ақ үй тағы да еріксіз көзіне түсті.

Жұман тықыршыса, лайсаңсыз өтпейтінін білетін Көпей бәйбіше де далаға шыққан еді. Түнде Игілікке оңаша жолығып қайтқаннан кейін, Көпей бәйбіше осы тақырды тастап, бір түгі бар жерге көшейік те дегенде, Жұман бет бақтырмаған. Тіпті Игіліктің бір сүбелі жеріне басып қоннайық дегенде де, жауап катпаған, Көпей әрине, Жұманның ендігі бет алысын ертерек абайлағалы шығып тұр...

Жұман енді абайласа, Байжан жындының кешегі айтқаны келіпті. Айнала өрт шалғандай... Таңертеңгі аз ғана желден бұрқырай бастаған шаң қоюланып барады. Ойдақырда буалдыр ішінде шұрқырасқан жылқылар.

«Көш, Жұман бай, көш!»— деп, шуласатын сияқты.

— Жықтыр үйіңді!— деді Жұман үй маңайында күйбеңдеп жүрген бәйбішесіне.

Бәледен бас сауғалап құтылып үйренген Көпей бәйбіше, әр үйді ақырын ғана оятып, балалары мен келіндерін, жалшылары мен жүкшілерін жауып жіберіп, үйлерді жықтыра бастады.

— Жылқыны қалай қарай аудартайын?— деп сұрады Жұманның кіші баласы Тәти. Оның ойы әкесінің айғайшуынан құтылу үшін жылқыға кетіп қалу еді.

— Маржанкөл, Құндыздыға қарай!— деді Жұман қысқа ғана.

Кеше Жұманның әбігерінен өз баспаналарын тіге алмаған қоңсы-қолаңдар, жалшы-сауыншылар әр жаппаның

астынан үрпиіп-үрпиіп түрегеліп, тағы да Жұманның көшін жөнелтуге кірісті. Жүгі босатылмаған түйелерді бақыртып-бажылдатып тұрғызып, біріне-бірін тіркеп, жүкшілер де Жұманның жөн сілтеуін күтіп тұр:

— Жөнеліңдер әрі! Менен көз жазып қалмаңдар!— деп, Жұман атқа мініп, көшті өзі бастап әкетті. Қайда қондырары белгісіз, қырсығып кетіп барады.

Тағы да оқыс бірдемеге ұрындырар ма деп, қауіптенген Көпей бәйбіше жұрттың бәрін асықтырып, алдыңғы көштің қарасы үзілмей-ақ бес-он түйеден тізіп, кейінгі жүктерін де тез-тез жөнелтіп жіберді. Көштің дағдылы сән-салтанаты келмей жатқанына қараған жоқ. Кеше түс ауа жұбын жазбай шұбалып құлаған сәнді көш, бүгін, міне, күн көтеріле бергенде, кешегі ізімен кейін қарай қайта шұбап кетті. Үзік-үзік болып, берекесізденіп, сәнсіз, ажарсыз кетіп барады.

Жұман көштің алдына түсіп алып: «Қайтсем Игіліктің жанына қаттырақ батырар екемін»,— деп келе жатыр еді, Ақмола жолымен шұбап келе жатқан көп арбаны көрді. Әуелі ол, елдің күздікке құлағанын сезіп, жылт ете түскен Сейткамал саудагер ме екен деп қалып еді. Бай ауылдарға о да осылай көп арбамен бұл әкеліп сатып, күзге қарай тағы бір жебей сауып кететін. Жақындай келе, Жұман бұ да Игіліктің бір тасығандығы екендігін таныды. Төрт ат жегілген ұзын көк арбаға төрт пәуеске тіркеліп, озығырақ келе жатыр да, төрт тарантас тіркелген көк арба кейінірек келеді. Сары былғарымен жапқан пәуескенің үстібасы сары ала жез күнге шағылысып жалт-жұлт етеді. Тарантастар да күміспен жаптырғандай жарқырайды. Игіліктің сауда жағында жүретін бір ала аяғы Батыраш көк арбаны орталай салып алған шөптің үстінде шалқасынан жатыр да, екі жігіт божы ұстап отыр.

Жұман күйініп кетті. Аузына Игілікке айтар қарғыс та түспей қалды. Алқымға буда-будасымен келіп тірелген көп қарғыс, біріне-бірі жол бермей, шығар ауызда кептеліп қалғандай. Жұман қара бурыл атты қатты бір тебініп қалып, ағызып келген бойы ең соңғы пәуескені бұзау тіс қамшымен тартып-тартып жіберді. Жабық пәуескенің гүмп-гүмп еткеннен басқа қарсылығы байқалмаған соң, айналып келіп тағы да ұрды... Көп ұрды, күмпілдетіп ұрды... Бірылдағаннан басқа үн шығармай ұрды. Бірақ «өлдім, өлдім» деп, «әкеқұлдық, араша!» дегенді ести алмаған соң, ыза-кегі де тарқай алмады.

Игіліктің шымбайына батар жері де Жұманның есіне осы арада түсе қалды. Ол жер — Игіліктің мана таң ата Омарға тапсырған жері «Дайрабай» еді. Жұман көшін тура солай қарай бұрып әкетті...

У-шу басылып, соңғы түйелер жөнелген соң ғана Көпей бәйбішенің құлағына Жабайдың қатты ыңқылы мен бебеу қаққаны шалынып еді, Жұман үйінде бір арба жоқ. Жабай әзір теңдеп әкетуге де жарайтын емес. Оның өзін де түнге қарай жасырын істемесе, жалшыны олай қастерлегенінді Жұман бай көтермейді де. Сонымен, Талтаяқ шалдың қараша үйі жығылмай, жұртта қалғалы тұр. Ешнәрсе айтуға бата алмай, мықырайған шалдың өзі де осы маңда жүр. Аттарына мініп алған келіндері мен бір топ қыз анадай жерде Көпей бәйбішені тосып тұр.

— Жабайдың беті бері қарағанша осы арада қала тұрасыңдар да...— деді Көпей Талтаяққа қарап. Аяуы көп, амалы жоқ дауыспен есіркеп айтты.

— Түйені кім бағады?— деді Талтаяқ, Жұманның түйелері бағусыз қалатындай. Құлдыққа біржола көніп, еті өліп, жаны сөніп болған құл, тым болмаса, жалғыз баласының жайын да аузына ала алмады.

— Сорлы, түйені айтады ғой!— деп, Күңше күйініп кетті де, Көпей бәйбіше құр аяудан ары бара алмай:

— Қайда қонарымызды өзім де білмеймін. Әйтеуір, ат жетпейтін жер жоқ қой, ас жібертіп тұрармыз...— деп, атын ұстап тұрған Күңшеге бұрылды. Қолынан келері жоқ, дәрменсіз жан екендігі өз есіне де осы арада бір лоқсып кеп түскендей, көзіне жасы да келіп қалып еді.

Күңшенің түндегі өкпесі азырақ сетінегендей болып:

— Ас жібертіп тұрарсың-ау, апасы.. Жабай сорлының міндеті кісінде болып жатыр ғой, оны қайтеміз?— деді.— Мынау әбілет шал ма сенерің?— деп, Талтаяққа ызамен қарады. Көзінің оғы болса, атып жіберердей етіп қарады. Жабайға жаны аштынын да, ауруды күтуге қалғысы келетінін де Көпейден жасырған жоқ. Көпей аз бөгеліп ойланып қалды да:

— Қайда болса да сені жұмсамайтын күнім бар ма менің... Қолың жеңіл болушы еді, сен де қала тұрсаң қайтеді?— деді.

— Сөйтейін, апасы,— деп, Күңше Көпейге алғыс көзімен бір қарады да:

— Назыкеш, біздің қосты артқан түйені алып қалшы, қалқам... Біз де қала тұратын болдық,— деді.

Жарау тобылғы торы бедеуге мініп алып, қыз-келіншектермен бірге жөнелгелі тұрған Назыкеш топ арасынан іркілмей сытылып шықты да, ұзай берген соңғы бір тізбек көшке қарай шауып кетті. Қамшы ұстаған қолымен үкілі тебетейін басыңқырап алып, қатты шауып барады. Далақтамай, далбалақтамай астындағы атына жабысып қалғандай, тік ағызып барады. Көңілсіз ғана үлкен сұр жорға атпен келіндерінің алдына түсіп, Көпей бәйбіше де жүріп кетті.

Кешегі абыр-сабыр ыңырсыған бай ауылдың орнында қалқайып қана жалғыз қараша үй қалды. Төр алдында басы-көзі таңулы Жабай жатыр. Бай ауылдың жұртында қалған барлық қара шыбын енді осы жалғыз қарайғанға жиналып, үйдің іші быж-быж қайнайды. Қызуы күшейіп, еріндері кезеріп, қарайып кеткен жаралы жігіт аласұрып жатыр. Ат үстінде жылқы баққан қарулы жігіттің барлық сом денесі ауыр қиналыстан шіреніп ширатылады. Жас дененің күші де, көркемдігі де сыртына тұтас шығыпты.

— Кім бар осы үйде? Мыналарыңды алып тастаңдаршы, көзімді ойып барады,— деді Жабай, көзін таңған ескі қызыл матаны шүберекті жұлып тастауға оңтайланып.

— Шыда, шырағым, шыда...— деді, қасында отырған Күңше.— Ұшығым жеңіл болушы еді, қайдан білейін, байғұс бала... Шыдайсың да...— деп, үмітсіз күрсініп, Жабайдың күпшекттей болып ісіп кеткен оң тізесіне қарады.

— Қазір жылқының жас тезегін қайнатып, тізеңді де байлап берем...

Жабай жауап қайыра алмады. Бірдеме айтқысы келетіні, бар денесінің дамыл таба алмай дөңбекшуінен ғана байқалады. Қасында жанашыр бір жан, Күңше барын білген соң, азырақ тыншығып та қалды.

Жабай жиырма беске жаңа толған өрімдей жас жігіт еді. Жұманның жылқысын бағуға он бесінде түсіп еді, содан бері осы есікте. Өзі ес білгелі әкесінде бір тарғыл шолақ сиыр болатын еді, әлі содан асқан жоқ. Өмір бойғы зеку мен ақырудан жасқанып өскен әкесі, енді қартайғанда біржола мәңгі боп кетті. Қуанышы — ботаның айналасында, қайғысы — іңгеннің маңайында.

Кеше іңірде Жабай жылқының бір шетін қайырып жүр еді, Игілік ауылынан құйғытып шыға келген жол басар жігіттер мұны ортаға алып, қасқырдың қозыға жапқан жаласын айтты. Бұлармен жанжалдасар ойы жоқ Жабай:

— Көп жылқыға ие бола алмай жүрміз, жігіттер. Қайта, қолқабыс қылып, осының бетін бұрысып берсеңдер қайтеді?— деді.

— Бұл қайсысы өзі? Қалжың айтатын неме ғой!— деп, қабырғаласа берген Омардан Жабай зұлымдық күтпей, бейқам тұрып қалып еді. Тақымға қыстырған шоқпар түп келтектің сол жақ көзіне сарт етіп қалғанын бір-ақ аңғарды. Шоқпар шың етіп көз сүйегіне қатты тиіп еді. Екі көзінен жалп-жалп етіп, жанып бара жатқан зеңгір көк жапырақтар жерге түсіп жатқанын көрді. Есеңгіреп қалса да, атқа үйренген тақымдары құлатпады. Енді Омар бір жігітті маңдайдан ұрып құлата алмағанына намыстанғандай, қайырыла беріп, қақ тізеден тағы бір ұрып жіберді. Соңғы ұрғанның кім екенін Жабай білген де жоқ, атынан ауытқып құлай берді де, сол аяғы үзеңгіге ілігіп қалып, біраз сүйретіліп барып, жерге сылқ түсті. Жылқышылар тауып алғанша Жабай құлаған орнынан қозғала да алған жоқ. Қазір, міне, ауыр күйде, әйелдердің жасаған ем-домымен ғана жатқан жайы бар. Күйдіріп басқан құрым киіздің күлі көзін тесіп бара жатқандай.

— Сусын,— деді Жабай ернін тілімен әрең жалап.

Назыкеш үнсіз ғана орнынан тұрып, кірлі кетік ағаш аяқты жуып жіберіп, Жабайдың аузына шалап тосты. Күңше Жабайдың басын жастығымен бірге көтеріп сүйей беріп, сусынды әрең жұтқызды.

Тең-теңімен деген сияқты, бұл екі үй кедейдің арасында да бір шүңкіл бар еді. Талтаяқ бір кеште сиыр сауып отырған Күңшенің қасынан кетпей: «Қара ботақанымнан айналайын, боз ботақанымнан садаға кетейін!» деп отырып, аяғында:

— Әлгі біздің Жабайдың бір қыңқылдап жүргені бар еді...— деген еді.

Күңше оның не қыңқыл екенін сұрап алып:

— Бір сорға бір сорды қосқанда, ырыс туа ма екен?— деп ширығып бастап:— Өзі бір жолығар, өзіне айтармын. Сен жайыңа-ақ жүрсеңші,— деп кетіп қалып еді. Биылғы жайлаудан көшер алдында ғана Күңше мен Жабай өзді-өзі келісіп, уәде байласты. Күңше Жабайға өзінің бір аналық арманын айта келіп:

— Бір-ақ сөзім* бар, қарағым. Бәріміз бір босағада, біріміз құл, біріміз күң болып жүргенімізді көріп қалай отыра аламыз? Қуанышымызды көруге жазбаса, біріміздің-біріміз қорлығымызды көрмейтін болайық. Біріңнің

малшы, біріңнің сауыншы болғаныңды көріп мен қуанам ба, Назыкешпен екеуіміздің үлкен күң, кіші күң болып жүргенімізді көріп, сен қуана аламысың? Мұны қызық көрмейік, балам. Осы үйден қай күні кетсең, сол күні жетектетіп жіберейін Назыкешімді. Теңі сендей-ақ болар. Әттең, сорлы баланың өзіммен бірге боқтық естіп, өзіммен қатар ит-салпақта жүргенін көрмей өлсем екен,— деген.

Алдағы қыстан кейін, кесімді күні біткен соң, Жабай бұл үйден кетпек болып, екеуі осыған уәде байласқан еді.

Кеше түнде «Жабай білем» деп жүгіре шыққаннан бері Күңше осы үйдің маңайында. Сыртына егіліп шығармағанмен қасірет үстінде жүр. Маңдайсыз, бақсыз деп өзін кіналайды. Әлденеден жүрегі қатты сескеніп, бойы түршігеді, үмітсіздік сезінеді.

Жабаймен арадағы әңгімені сезініп қалған Назыкеш те әлденеден қысылатындай, шешенің көзін, Жабайдың қимылын аңдып, тіл қаттырмай елпілдеп жүр. Әсіресе, өзінің атын ататтырғысы келмейтін сияқты. Әлде көштен қалғандықтан ба, әлде Жабайға жаны ауыра ма, әйтеуір жүзінде едәуір қуаңдық бар.

Асығыс Сейіт кіріп келді. Ол жалғыз түйені кейін жетелеп қайтқан Назыкешті танып еді. Назыкеш пен Талтаяқ шалдың мықырайған қоспақ түйені бүгіп-бүктеп жыға салып, қара лашықты қалқайта бастағандарын да көрді. Жұртта жығылмай қалған қараша үйдің кімдікі екенін танымаса да, жайшылыққа сыя бермейтін бірдеме болғанын ішіне түйді де, осылай қарай кетті. Қандай бәле болса да, бір қанатымен Назыкешті іле кеткендей көрінді.

— Мынау Жабай ма, не болып еді, неге жатыр?— деді Сейіт.

— Не болушы еді, қарағым... Екі арада шыбын өлетін әдеті емес пе...— деді Күңше.

Сейіт ар жағын сұраған жоқ, Бұл екі ауылдың арасында мұндай қақтығыс ұдайы болып тұрады, талай көрген таныс қылығы. Жабайдың көзінен аққан қаны құрым киіздің күйігімен араласып, бет-ауыздың ашық қалған жеріне баттасып қалыпты. Оң қолымен таңулы көзін сыртынан басып алып, шыдай алмай ышқынып, бұратылып, қатты қиналып жатыр.

— Бершілге апару керек. Мен мыналарыңнан шошынып тұрмын,— деді Сейіт.

Жабай тағы да сусын сұрады. Бұл жолы Жабайдың басын Сейіт сүйеп, сусынды Назыкеш жұтқызды. Бірі су-

сын ішіп, бірі сусын беріп, бірі сүйеп тұрған үш жастың басы Күңшенің көзіне тұтас көрінді. Алдағы күнде өмірлік тағдырлары қалай тоғысып, қалай айрылары белгісіз, үш өрімдей жастың үш әдемі басы бірге қосақталғандай Күңшенің көзіне ыстық бір достық, туысқандық көрініп кетті.

— Бұл да өзіміздей көңілі сынық жетім ғой...— деп ойлады Күңше Сейітке қарап.

Қасында бір жанашырлар барын сезініп, Жабайдың құлазып жатқан жан жүрегі де жылынып кетті. Назыкеш еңкейіп шалапты Жабайдың аузына тосқанда, әлі әжім түспеген сұрғылт саусақтары мен сүйрік қызғылт тырнақтары, бұрымының астынан күн шалмаған жұмыр мойны Сейіттің көзіне де түгел көрініп еді. Осындай жерде көрместі көре қойғанынан ұялғандай Сейіт көзін тез аударып әкетті.

— Бершілге апару керек, апай... Әйтпесе, бұ да Сарымсақтай болып қалады,— деді Сейіт, бұрынғы бір төбелесте көзі шығып кеткен Игіліктің жалшысы есіне түсіп кетіп.

— Қалай апарамыз, қарағым-ау... Біздің қолымыздан не келеді?— деді Күңше, жәрдемі болса, Сейіттің өзінен күтетінін аңғартып.

— Мен қазір шөпті көп қылып салғызамын да, нағашым үйінің бір көк арбасын жектіріп әкелем. Зауыттың бершіліне өзім алып барысам. Бірге баратындарың әзірлене беріңдер,— деп, Сейіт тез шығып кетті.

Сейіт Игіліктің үйіне таянғанда, Игіліктен басқа жұрт жаңа келген пәуескелерді қоршап тұр еді. Жас әйел Айғанша біреуіне мініп алыпты да:

— Орыстың қатындары ғой ылғи осындайға мінеді!— дейді.

— Олардың несін сұрайсың... Күнге тию дегенді білем олар!..— деп, Омар қостап тұр.

Екі бас бармағын кіндігінен төмен буынған сары матаны белбеуіне қыстырып алып, қоршаған көптің ортасында Батыраш тұр. Біреу пәуескенің сыртқы былғарысын, біреу ішіндегі қызыл-күрең сапиянын сипайды.

— Мыналары алтын ба өзі!— деп, өтірік білмегенсіп, мақтағысы келіп тұрғандар да бар.

— Қайтесіңдер, жігіттер, қолдарыңды тигізіп... Мұның өзін ит терісінің жонынан илеген жұмсақ жарғақпен ғана сүртіп ұстайтын көрінеді. Адамның алақаны деген у ғой...— деп Батыраш пәуескелерге қол тигізбей тұр...

Игілік пәуескелерді өзі шығып көре ме деп үміттеніп еді, Батыраштың ол ойы болмай, көңіліздеу тұрған да жайы бар. Оның себебі Батыраштың бір күн кешігіп келгенінде екенін аңғартып жіберу үшін Айғанша:

— Пәуескелер кеше осы арада болсын демеп пе еді?.. Боран бөгеді ме, жауын бөгеді ме?— деді, пәуескеден түсе беріп. Бірақ Батыраштың жауабын күтпей:

— Екі пәуеске мен бір жеңіл арбаны осы үйдің қасында қалдыр да, өзгесін үлкен отауларға таратып бер... Өздері бөлісіп алсын...— деп, үйге қарай бет алды. Бір ызғар барын енді ғана айқын ұққан Батыраш үн шығара алмай қалды. Орынды себебін де айта алмады.

Сейіт бұл топқа жалпы сәлем берді де, тоқталмай өтіп кетті. Әшейінде:

— Белнази — белбеуіңді, кеунази — кеудеңе қарай, көннази — көтеріңкіреп байласаңшы!..— деп, Батыраштың белбеуін кеудесіне қарай бір сырғытып беріп кететін әдеті болушы еді, оны да істеген жоқ. Көңілсіз де, әбігер де сияқты.

— Нағашы,— деді Сейіт Игілікке, үйге кіре бере,— Жабай дейтін жылқышының көзі шығып, аяғы сынып жатыр екен. Бершіл бір жәрдем етпесе, өзгеден үміт жоқ секілді. Өзі бір, етінен ет кесіп беретін жайсаң жігіт еді. Көк арбаның бірін жектіріп, Ақбұйраттағы бершілге апарып келсем деймін,— деді. Игіліктің көңіл қоя тыңдағанын көріп, іркілмей айтты.

— Соққыға жыққан кім екен? Қайсысы екен?— деп сұрады Игілік. Бірақ біздің жігіттер емес пе екен деген жоқ.

— Өткен түнде болған төбелес қой... Ол жағын мына Омар білмесе, Жабай өзі әлі тілге келген жоқ, әл үстінде жатыр,— деп, Сейіт үйге кіре берген Омарды нұсқады.

— Кімді дейді, нені дейді?— деп, Омар жалтарысқа сала беріп еді, Сейіт:

— Сенен айып сұрайын деп тұрған ешкім жоқ. Жабайды сойылға жыққан кім? Түнде жігіттерді сен бастап кетпеп пе ең?— деп тігірек келіп қалды.

— Е, мен атқа мініп шыққаным рас... Бірақ келе жатқан Ушаковтарды көріп, кейін бұрылғамын,— деді Омар.

— Ушаков сендердің төбелестеріңнен көп кейін келген жоқ па?— деп, Сейіт көзін тағы бір жарқ еткізді.

Қызу жас жігіт бұдан гөрі де қаталырақ кетуге Игі-

ліктен бата алмады. Омардың қолы таза еместігін түсінсе де, Игілік ол жайлы ешнәрсе айтпай:

— Сейітке ат жектіріп бер. Қасына бір-екі жігіт қос,— деді Омарға.

Сейіт арба алып келгенде, Күңше байғұс Жабайдың тізесіне ып-ыстық сары жалқаяғы сорғалап жатқан жұмсақ бірдемені үйіп-үйіп салып, бар ескі шүберекпен байлап-таңып, сыртынан шуда жіппен тігіп жатыр еді. Сейіт мұның не екенін түсінсе де, үндеген жоқ. Төрт жігіт көтеріп Жабайды арбаға салып берді. Көпіртіп салған көк шөп аурудың денесіне жайлы леп беріп, Жабай «уһ!» деп бір рақат демін алғандай болды. Арбаға екі жігітпен бірге қызы мен Күңше де мініп, Жабайды Ақбұйраттағы Ушаков зауытына алып жөнелді. Салт қатарласып Сейіт те келе жатыр.

Бұлар Игіліктің аулының тұсынан өте бергенде, көлденең келіп жолдың жиегінде тұрған Тілеуке кездесіп еді. Ол қашанғы әдеті бойынша бір сом тауып алуға, түндегі Ушаковтар кеткен жолға түскелі келе жатқан.

— Жабай дей ме, әй?..— деді Тілеуке ыржалақтап.— Ол былтыр мені желкемнен түйіп қалған... Бершілге апарып тастаңдар, өлсін! Ие, Сейіт! Өлсін...

Тілеуке үшін «түйіп қалған» мен «өлсін!» дегеннің арасында айырма жоқ, екеуі де жарасымды қалжың сияқты еді.

Сейіт бұрылыңқырай беріп Тілеукені атының кеудесімен соғып құлата салды да, артына қарамастан жүре берді. Тілеуке ашуланған жоқ, тұра салып, айнасын суырып алып, күн сәулесін Назыкешке түсірем деп әуереленіп қала барды. Тағы біраздан соң, есіне Жабайдың түйіп қалғаны түсіп:

— Сейіт! Бершілге апарып таста, өлсін,— деді айғайлап.

Жол бойы Сейіт Жабайға үлкен жанашырлық көрсетіп келді. Аттарды жортқызбай, жігіттерді дабырлатпай, Жабайға әлсін-әлі сусын бергізіп отырды. Күңше мен Назыкеш те Сейітке қатты риза болып келеді. Сыр алыспаған жас жігіт бәрін де риясыз көңілмен, жеркенбей, іркілмей істейді. Әйелдер араласа алмайтын күтімнің бәрін өзі атқарысып, қасындағы жігіттерді еріксіз көндіріп бұлтартпай қойды. Әлуетті, оңтайлы жас, қабырғаласа беріп арбаға бір қарғып түсті де, Жабайдың қыңқ еткенін оңай ұтып, орындай бастады. Атын біржола Назыкешке беріп,

оны ілгері жүргізіп жіберіп, Ақбұйратқа жақындағанда ғана атына өзі мінді. Мұны да қырымпозданбай, қиқаңдамай істеді. Тіпті, жолға шыққаннан кейін, Назыкеш дейтін жас қыздың бірге келе жатқанын жас жігіт ұмытып кеткен сияқты еді.

Кежімдеп ерттелген сұлу күрең төбел бестіні жылыстыра аяңдатып, сылаң қақтырып Назыкеш алда кетіп барады. Өзі де қолға қонған қаршығадай сергек, аш белінен қынай буынған, ұша жөнелердей жинақы отыр. Үстіне кигені, әрине, біреудің ескілері... Қосай колош бай келіндердің бірінікі... Жеңсіз күрең барқыт, тіпті өзінікі емес. Шоқ үкі де әлдекімнен ала жаздай сұрап жүріп алынған болу керек. Ұқыпты шеше өнерлі қолымен емес, жанымен, жүрегімен — бәрін өзі қиыстырып, шақтап берген. Қызын осы күйінде көрген сайын сорлы шеше өзі де ылғи қуанып еді. Құлыным, қуыршағым деп, аймалап сүйетін еді. Әсем басқан жарау атқа мінген соң, Назыкеш тіпті құлпырып кеткендей. Онысын өзі де сезіп, арт жағына қарамай кетіп барады. Осы күйде келе жатқан қызына көзін сүзбей, Жабаймен болып кеткен Сейітке Күңше байғұс қатты риза болып келе жатыр. Бай ауылда жоқ мінезді көріп, таңданып та қояды.

Жабай азырақ тыншығып, Сейіттің қолы босаған бір кезде божы ұстап келе жатқан жалпақ денелі, мосқал адам артына бұрылып:

— Қарағым Сейіт, төбелес Сармантай мен Мұраттікі болады да, шығатын көз біздің Қаракесектікі болатыны несі?— деді. Бұл, бір көзін ақырайтып ақ басып кеткен Сарымсақ еді.

— Сармантай, Мұрат үшін төбелеспендер ендеше! Неге төбелесесіңдер?— деді Сейіт. Басқа бір жауап беру керектігі алыстан бұлдырады да, аузына айқын келмей қойды.

— Жамандыққа неге жорисың? Бершілге жазылады деп әкеле жатырмыз ғой,— деп Күңше Сарымсақтың сөзін ауыр алып қалғанын білдірді.

— Жоқ, бершіл жаза алмайды. Бұл да мендей соқыр болып қалады. Өзгеден аман қалса да, құрым киізден көз аман қалмайды. Құрым киіз басыпсыңдар... Ол — менің тартқан азабым,— деп Сарымсақ тура өз ойын айтты. Бірақ Сармантай мен Мұрат байлары үшін Қаракесектің кедейлері ендігәрі төбелесе ме, жоқ па, оны айтқан жоқ, оны әзір өзі де білмейтін еді.

Қырық шақырым жердегі Ақбұйрат заводына бұлар күн ауа жақындап еді. Күрең жорға атты қатты тайпалтып келе жатқан Омар қуып жетті. Ол Игіліктің таң ата берген бұйрығы бойынша, Нұра бойындағы шөп машиналарының біразын «Дайрабай» басына аударуға келе жатқан. Қызып алған жорғасын әрең тоқыратып:

— Мен Ақбұйратқа соға кетем, бершілге жолығам. Бөлмесінде бос орын бар ма, жоқ па, кім біледі, иттің... Бәрін өзім даярлата кетермін,— деді Омар. Әйелдерге амандасқан жоқ. Көз қиығы анадай жерде ат үстінде кетіп бара жатқан Назыкешті шалды.

Мұнысына риза болып кеткен Сейіт кешеден бері мұнымен қырыс сөйлесіп жүргенін жуа жауап беріп:

— Мұның бір жақсылық екен, Омеке... Мен бұларыңмен араласым аз, бершілінің қайда тұратынын да біле алмай келе жатыр едім... Енді күреңнің өкпесін қытықтап тұрып, басын тартқан болмай-ақ қойыңыз, тарта беріңіз,— деп сөз аяғын қалжыңмен бітірді.

— Ай, ерке жиен-ай, әйтеуір... Саған не айта алам... Құдай қосса, алдарыңнан шығып өздері қарсы алатын етермін!— деп, Омар ілгері кетті.

Бөксесі екі жағына кезек ауытқып, әлдекімге «ие, ие!» деп бара жатқандай басы да селк-селк етіп барады. Екі аяғын үзеңгіге тік қадап, қамшы ұстаған оң қолын мықынына басып алыпты. Игіліктен жасыратын сәнденуін мыналардан жасырмай кетіп барады.

Көкөзек өзенінің Ақбұйрат деп аталатын күншығыс жақ жарқабағы ығы-жығы адам екен. Топ-топ адам өлікті жерлеп болып, енді зират аралап жүргендей көп төмпенің арасында жүр. Өзен жарының дәл құлай берісінде қадірлі бір өліктерге бірнеше там салынып жатқан сияқты. Тағы бір шоғырланған топтар ыс салып жатқандай, қараша үйдей етіп қыр басына қаз-қатар үйілген бірдемелерге от беріп жүр. Бықсып жанған қидың, дүрілдеп жанған баялыш пен қарағанның иісі келеді. Кейде мұрныңды көңірсіген май, күкірт иістері тіліп өтеді.

Көпір аузында жүк тиелген арбалар, тең артқан түйелер сығылысып тұр. Күйген темірдей жасыл тастар, борбалшықтар, қи мен тезек — бәрі аралас келіпті. Адам айғайлары, түйелердің ақырып-бақырғаны, шақылдасқан тас, қаржасқан темір үндері алдында бір әбігер дүниенің қақпасы тұрғанын елестеткендей еді. Үн сапырылысқан

қозғалысқа, қозғалыс көп үнге айналып, үн мен қозғалыста жік бары аңдалмай тұр.

Осы у-шу, тар қыспақтың арасынан Сейіттерді урядник Боткин алып өтті. Қарсы алуға әдейі шыққанын көрсеткісі келіп, жегілген аттарды жетелеп алды: •

— Инихов мырзаның арбасына жол беріңдер! Арда киргиз, кейін тұр!— деп, әркімді кеудеден бір итеріп қалып келеді. Елді тұтас «арда» деп әлденеменеге теңеп, Игіліктің арбасына қошемет көрсетеді. Жаралыға жол бер, не болмаса, қонақтарға жол бер деген сияқты сыпайы ишарат әдетсіз ауызға түсер емес.

Сейіт бұл маңайға былтырдан бері келген жоқ еді. Өзеннен өтіп, арғы қабаққа шыға бере айнала қаранып, таңданып қалды. Біріне-бірі ықтап, итініп тұрған қараша үйлер ығы-жығы, сыңсып отыр екен. Бір шеті өзенге тіреліп, енді бір шеті қыр асып кетіпті. Ұй арасына үй сыймастай жиі тігілген. Әр үйдің қасында бір сиыр, селдіреген ешкі тұқымы көрінеді. Бейнеуі кеткен қараша үйлер бәрі бір жағына қарай, бірыңғай еңсеріліп, бір дауыл соқса болғаны, бәрі домалап келіп, өзенге құлауға әзірленіп тұрғандай.

Кейбір үйдің қасында өңештері сорайып, өзеуреген, бет-ауыздары иленген терідей қатпар-қатпар арық шалдар отыр. Топ-тобымен іннен шыға келгендей қара сирақты балалардың көздері ғана жылтырайды. Өзге дененің ақ-қарасы айырылар емес.

Сейіт бұл тобырдың түрінен шошынып, көзін алмай келеді. Жүз елу үйлі жатақтың бала-шағалары мен кәрі-құртаңдары да әдемі ат мінген жігітке әрі таңданып, әрі жатсырап қарайды. Бұлар әдемілік, әсемдік дегенді ұмытып қалып, енді бір кездескенде тани алмай қалған сияқтанады. Сонымен бірге елде әдемі ат мінгенді көрсе, жарамсақтана бастайтын кедейлер, мына жерде сені елемейтін де сияқты.

Бұлар, өздерін әлі күнге «жатақпыз» дегенмен, Ушаковтың жұмыскерлері еді.

Ушаковтың Спасс мыс заводы деп аталатын жері — осы Көкөзек бойындағы Ақбұйрат адыры. Жар қабақтың құлай берісінде салынып жатқандар там емес, мыс қорытатын дөңгелек тас пештер. Әзірше, мыс шығатын тастарды балғамен уатып, қи мен қараған, баялышпен өртетіп, амалдап жүр. Сейіттердің көріп келе жатқандары да осылар.

Көк арба үйме-жүйме болып отырған қараша үйлердің шетіне шыға бергенде, оңашарақ тұрған бозғыл үйден иегіне ғана бес-алты қылтанақ шыққан көсе адам шыға келіп:

— Тура анау шеттегі тас үйге қарай жүріңдер, шырағым,— деп, қатарласа кетті. Бұл осы заводтағы орыс-қазақтың арасындағы тілмашы көсе Жұсып деген кісі еді.

Жаңағы ауылдың әсерінен әлі арылмаған Сейіт алдыңғы жағына енді ғана қарады. Бірінен-бірі алшақ салынған он шақты ақ үйлер тұр. Бір-екеуі түйе қорадай ұзын болғанымен, қой қорадай аласа ғана. Шынының сынығынан құраған терезелері бүкіл дүниеге наразылығы бардай ренжіп қарайды. Бұл үйлердің маңайында ит те жоқ, тауық та жоқ. Жеңсіз кенеп көйлек киген он шақты жас қыз балалар, қуыршақтары болмаған соң, Ақбұйраттың ұсақ тастарынан үй қалап ойнап отыр.

Көк тастан салынған аласа бір үйдің алдында фельдшер Самойлов манадан күтіп тұр еді. Жабайды қолма-қол арбадан түсіріп алып, төр бөлмеге әкетті. Ауыз бөлмеде тұрған кішкене күрең столдың қасына орнығып отырып алып, Боткин қағаздарын жая бастады. Мұндайға әбден әккі болып алған қу, қағаздың жарты бетін оңай сыдыртып келеді. Қасында отырған қазақтардың таңдана қарайтынын біліп, басын бір жағына қисайтып алып, құран мен Інжілдің бірін жазып отырғандай, үлкен бір сәнмен, баппен отыр. Ойдың бір тереңі мен тұнығына кеткендей қалпы бар... Кейде сөз таба алмай қалғанда қаламы құр сүйрең-сүйрең етіп қағазды тесіп алардай болады да, едәуір кідіріп қалады. Ондай кезде стол үстінде жосып жүрген қара шыбынның бірін сол қолымен сыпыра қағып ұстап алады да, езіп өлтіріп, алақанын шалбарына сүртеді.

— Бұл кім деген киргиз?— деп сұрады Боткин, тілмаш Жұсыптан.

— Жабай Талтаяқов ұғлы,— деді тілмаш Жұсып.

— Қай болыстікі?

— Қаракесек болар...

Енді ар жағын сұрамай-ақ, жаңа ғана жылтыр Омар айтып кеткен ізбен Боткин өзі қиыстырып жатыр.

«Степных барантчах» деп жаңа бір жолды бастап еді, одан арғы сөздерді құрастыра алмай, өшіріп тастауға тура келді. Жоғарғы жаққа баратын қағаздың бетінде өшірілген сөздер болмасқа тиісті. Енді манадан бері жазғанын басқа қағазға көшірмеске де амалы болмай қалды. Ойы-

ның бар түйіні «даланың барымтасы» болғандықтан, осы екі сөз қаламына оңай оралды да, оның өзге «жекжаттары» табылмай күйзелтіп отыр.

Төр бөлмеден фельдшер шығып:

— Көзіне не сепкен, қандай ем қылған?— деп сұрады. Жұсып оның жайын Күңшеден сұрап білді де:

— Шорный кошма ест, понял? Огон жигает, понял? Потом больной клаз положит, хорошо буйдет!.. Қанды тоқтата қояды!— деді.

— Аяғына жылқының жас тезегін неге жапсырған?— деп сұрады фельдшер.

— О!.. әята сабсем хорошо!— деді Жұсып. Фельдшер басын шайқады да, қайта кетті. Жұсып тілмаштан бұдан артықты білу де қиын еді.

Боткин манағы тұсқа қайта жетіп, енді кідірмей жазып кетті...

«Киргиз Джабай Талтаяков сын, родом из Каракесков, степных барантчах болып, сол жақ көзіне қатты нәрсемен ұрылған... Ол ятаған ба, укрюк пе, ол арасын участок фельдшері Стефан Иннокентьевич Самойлов айыра алмады»,— деп бір тоқтады да, Боткин төр бөлмеге кетті.

Омардың қадағалап тапсырып кеткені де, Боткиннің сенімді түрде дәлелдегісі келетіні де — осы бір «степных барантчах» деген сөз. Бұл — бүкіл дала әкімдерінің арқа сүйеу етіп алған сөзі. Далада жел болады, қасқыр болады, барымта болады. Осының бәрі бір тектес, сұраусыз кететін құдай ісі сияқты болып шығарға керек... Ізін жоғалтар бір дәлел керек болса, бәрі осыған әкеп тірейді. Бетімен жайылып жүрген бір ел бар, алыс-жақын, кедей-бай демей, барымталаса береді деп, біржола сенісіп қойған сияқты.

Боткин фельдшерге сөйлесіп шықты да, қағазына қайта отырды. «Оның Джабай Талтаяков сын оң жақ тізесінен де ұрылған. Көзі, мүмкін шығып кеткен болуы, мүмкін кейін көрмей қалуы... Тізесі біраз ауырып жүреді де жазылады. Көзі туралы мұны айтуға болмайды. Дала бақсылары емдеп, әр түрлі кір жапсырған, күл салған, түкірген... Бұларын тағылық деуге ғана болады»,— деп жазды.

«Екінші, Талтаяков сын Джабайдың бірге көшіп жүретін Жұман ауылы мұны далаға тастап, өздері қай жаққа екені белгісіз, көшіп кеткен... Оны бізге әкеліп тапсырған және жәрдем еткен Игілік би Өтеповтың адамдары. Жа-

ралы адам өле ме, тіріле ме, оған фельдшер Самойлов ешбір гарантия бере алмайды. Спасс заводының басқарушысы Бернер мырзаның бұйрығы бойынша, үш айдан алты айға дейін емдеуге алып қалады».

Боткин өзі әдемілеп тұрып қолын қойды да, Самойловтың шығуын күтті. Қылышы бар адам көрсе, қалаға келсе, берекесі кете қалатын ауыл адамдары тіл қатыспай, тыныш қана отыр.

Жабайдың қатты ышқынған даусы әлсін-әлсін шығып, Сейітті манадан мазалап отыр еді. Көріп қоштасып шығуға рұқсат сұрап еді, Боткин Сейітті өзі ертіп кірді. Жабайдың басы мен тізесін таза ақ шүберекпен таңып болып, енді байлаулы жатқан аяқ-қолдарын шешіп жатыр екен. Жабай сұлық жатыр, есеңгіреп, талықсып кеткен сияқты. Төрт еркек көтеріп алып, түкпірдегі бөлмеге апарып ағаш төсекке салғанда да, Жабай үн шығарған жоқ. Тіпті дем алуы тоқталған сияқты. Сейіт үрпиіп кейін шықты. Бұған көздерін тіге қойған Күңше мен Назыкешке:

— Арба да шаршатып келді ғой, әл үсті сияқты,— деді. Ұзамай фельдшер де шығып:

— Енді қайта беріңдер. Ұзақ жатады, көп емдеу керек болады,— дегенді түсіндірді.

Үнсіз ғана орындарынан тұрып, үнсіз ғана арбаларына мініп, Жабайды әкелгендер ауылдарына қайтты...

5

Қызылжар байы Никон Ушаков қазақ даласын көптен бері көкжал бөрідей кезіп жүрген адам еді. Бар қомағайдың әдетінше көп жортты, көпке кездесті, көпті тапты. Бар байлығы қарпусыз, қаймағымен жатқан қазақ даласына қадала бастаған көп көздің алдын орап, Сарыарқаның әр қырқасына бір қазық қағып, көмірді темірге, темірді мысқа, мысты қорғасынға қосақтап, арқандап тастады. Қай қазықтың түбінен алтын шығар, қай жерден мыс сорғалар, әзір оған көзі жете бермейді, әйтеуір иісі білінген кен байлығының жиырмасына таңба бастырып, өз атына бекіттіріп алып, Жезқазған, Нілді, Ақбұйрат, Құлжұмыр, Сасық, Сораң, Қарағанды сияқты кенді шиырларды кесек-кесегімен қылғып келеді.

Көшпелі ел жаратылыстың өз бергенін, бетінде ғана оңай жатқанын ала алмаса, оған Никон Ушаков айыпты да емес. Даланың надан байлары жердің түгіне таласып,

қырқысып жатса, о да — өз сазайы. Ушаков жердің қойнын ақтарып, қоймасын алмақ. Бұл күнге дейін сыртынан құшақтап, иемденіп алған көп байлыққа қанды шеңгелін енді ғана салғалы келеді.

Дәл осы кезеңге Компанияның өз тағдыры келіп оралып қалып еді. Бірнеше адамның пайда ортақ болып құрған Ақбұйрат мыс Компаниясы алдағы күнде өнімді өмір сүре алар ма, жоқ па? Ол осы түнде, енді екі сағаттан кейін, Рязанов мырза біраз дем алып тұрған соң шешіледі. Компанияның ең қалталы мүшесі Рязанов:

«Қиыр бір шеттегі болжалсыз бір үміт үшін, Орал тауынан мысқалдап терген алтын-күмісті құлазыған далаға апарып қапшықтап шашып жатырмыз. Бұл ысыраптың аяғы немен тынарын кім білсін...» дегенді өткен қыста бір аңғартып еді, қазір соның ақыры «Компаниядан шыққым келедіге» әкеліп соқты. Рязановтың осы толқуының салдарынан Ушаков айқын анықталған бірнеше кенді жерлерді округке мәлімдей алмай, жіпсіз тұсалып келеді. Рязанов Компаниядан шығып кетсе, басталған істің бәрі тоқталмаса да, шалажансар бірдеме болып қалады. Сондықтан:

— Көзіңізбен бір көріп қайтыңыз, содан кейін шешіңіз, — деп жалынып-жалпайып, Ушаков оны осы жолы әрең сүйреп әкеліп еді. Алыс қазақ даласына мойнына арқан салғандай етіп әрең әкелді.

Қазір Қарағанды мен Нілді сатылып алынды. Мыстау, Қорғаштау, Жезқазған жайларын инженер Бернер бастаған бір топ адам анықтап келді. Рязановтың өте бір құмары — Алтынды деген жердің жайын бүгін Тұрсынбай алып келмек. Рязанов сол жайларды өз құлағымен естіп, байламын айтпақшы.

Қазағуар болып алған Ушаков елдің өз тіліндегі жер аттарын да, даланың байырғы бейғам мінездерін де, дауылы мен желін де, ең аяғы суырын да зерттеу жұмысына түгел пайдаланатын еді. Қысы суық, тоңы қалың Сарыарқада суыр інді терең қазады да, кейде көмір ұнтақтарын, кейде мыстың нәлі шапқан қиыршық көк ала тастарды шығарып тастайды. Қатты желдер мен дауылдар түгі тықыр даланың топырағын суырып, кен етектерін ашып кетеді. Әр дауылдың артынан ере шапқылап, суыр біткеннің індерін бақылап жүретін Ушаковтың отызға тарта қазақ зерттеушілері бар. Тақымдарында бір-бір темір күрек, сірі жанторсықтарын қанжығаларына тізіп алып, оңай кесіптің күнезерлері ойды-қырды ылғи шарлап жүреді. Бұ-

рын ешкімге белгісіз тың жерден кен тауып келгендерге Ушаков бір қой береді. Жұмыссыз жүретін көк-салпақтардың құлқындары көбінесе сол қоймен де толып қалады. Рязанов мырза дем алып тұрғанша, Ушаков осыларды шақыртып алып, бай компаньонын қызықтыра түсетін жаңа бір жайларды сұрастырып отыр еді.

Жаз бойы түк таба алмай қысылып жүрген Берден аңшы, әрбір ісі оңалмай жүрген адамның байырғы әдетінше, Ушаковты сөзбен қарық қып тастағысы келіп, өзгелерден бұрын сөйлеп кетті:

— Бауырым Ошаков, биыл құдай берейін деп тұр саған. Біржола үйе салмаса қайтсін!.. Суыр дегеніңіз қаптап кетіпті. Адам аяғын салмаған жерден он бес ұя ордалы суыр апан қазып жатқанын көріп келдім. Үш күн, үш түн күзетіп отырдым. Не күміс, не алтын шығарсың деп жүрген бір бұйратым бар еді, соны әшейін жан-жағынан кеулеп барады екен... Күні-түні дамылы жоқ, арпалысып, зауыт салып жатқандай!.. Ол жерден бірдеме шықпай қоймайды енді. Құдай қосса, бір қойыңыз Берденге қарап маңырап-ақ тұрған шығар... Айт мына Жұсыбыңа, осынұмды өзіңе орысшалап берсін,— деді, жүзін әлденеше құбылтып, Ушаковқа төніп-төніп келіп, даусын да құйқылажытып, шамасы келгенше қызықтыра, сендіре айтты.

Өзгесіне түгел түсінбесе де, «суыр, алтын, күміс» дегендерді білетін Ушаков, бұл жолы әрбір қожаның мән бермейін дегендегі әдетінше, Берденге: «жақсы, отырыңыз»,— дей салды да, тілмаш Жұсыпқа бұрылып:

— Мыстау не деген сөз?— деп сұрады.

Орысша тауды не дейтінін білмейтін Жұсып:

— Аята болшой-болшой земля... Сапсем полной, кругом полной меднай земля...— деді. Орысшаға шалалығын аңғартпағысы келіп, іркілмей, тез жауап берді.

— Гора?

— Нет, земля...

Ушаков мырс етіп күлді де:

— Қорғасынтау деген немене?— деп сұрады.

— Аята тоже болшой земля. Также полной суенсавай земля... Кейде күмісі де бола береді,— деді Жұсып.

Жұсыптың аудармасы онша дәл болмағанмен, үлкен жер, мыс пен қорғасынға толы жер дегені Ушаковке қаты ұнады. Мыс пен жездің айырмасын, «Мыстау» мен «Жезқазған» деген сөздердің айырмасын білгісі келіп еді, Жұсып оны айта алмады:

— Қазаққа оның бәрібір...— деді.

Ушаковтың Жұсыппен ғана сөйлесіп кеткенін күндей қалған Қарсыбек деген зерттеуші қозғалақтап қойып:

— Бұл далада не жоқ! Қорғасынтау, Мыстау, Алтынды. Борлытау — бәрі де тегін жатқан байлық қой... Тікенекті деген жерде күміс пен қорғасын құба жонның бетінде жатыр. Тағалы атпен жүріп кетсең, ізің күмістей жарқырап қалатын жерді де көріп келдік... Әттең, соған біздің қазақ мойнын бұра ма! — деп, өз ішінде бір арманы барында аңғарта сөйлеп, Жұсыпқа қарады да, үш сірі жанторсыққа толтырып алып келген кенді тастарын Ушаковтың алдына қойды.

Қарсыбек айтқан жерлердің бәрінен де хабары бар Ушаков, өзіне керегін әр кезде сұрап алып, түпкі ойын зерттеушілеріне аңғартпай ұстайтын әдетін істеді. Бұл жолы ақтарылған жоқ. Қарсыбек әкелген кен тастарын қызықпай ғана аударыстырып қарап отырып:

— Мен бұдан не білем? Бернер көрер, қалдырып кет,— деп, жанторсықтарды столдың үстінен өзінің арт жағына қарай алып қойды. Торсықтардың ауыр екенін де сезді. Шын-ақ әзір ешкім иеленбеген жаңа бір жердің кені болса, мұны аяқсыз қалдыруға болмас деп те ойлады. Бірақ сол ойын сездірмеу үшін бей-жай болуға тырысты: Оның бұл сырын жақсы білетін Қарсыбек: «Қақпаным, қаққан-ақ шығарсың!»— деді ішінен.

— Осыларыңның өзі ертегі емес, бар таулар ғой? — деп сұрады Ушаков, отырғандарға түгел қарап.

— Е, кім білсін, өзіміз көрген емеспіз,— деп Жұсып дүдәмал жауап берді де, Қарсыбек:

— Бәрі де осы елдердің жайлап жүрген жерінде. Бала күнімізде «Алтынтау», «Күмістау» дегенді өзіміз де ертегі шығар деуші ек, ертегі емес екен,— деді. Ушаковтың көз алдына ағып жатқан алтын бұлақ елестегендей, көз жанары құлпырып, жем көрген қырандай қомданып:

— Қарсыбек, міне, алады бір қойды,— деді Берденге қарап. Көпіртіп сөйлеген сөзі болмаса, ісі әзір берекеленбей келе жатқан Берден көрінеу көлбең кете алмады, үндей алмай қалды.

— Бізге әзір бұйырмай тұрғасын қайтеміз? Бұйырмай тұрғасын қайтеміз? — деп, қатты абыржып, айнала-сына қарай берді. Ешкімнің жүзіне де қарай алған жоқ.

Қауырт бір жұмыстан жолсыздыққа ұшырап, қатты күйініп қайтқандай күрең қабақтанып, Тұрсынбай қияңқы

да жеткен екен. Отырған қазақтарға сүле ғана амандасып, оңаша айтары барын аңғартып, Ушаковқа қарап тұрып қалыпты. Толтыра салған насыбай төменгі ернін керіп әкеліпті де, сояудай-сояудай тот басқан алдыңғы тістері түгел көрініп тұр. Көзі жыланның көзіндей кілегейленіп, ілгіште-ніп қояды.

— Сіздер бара беріңіздер,— деді Ушаков. Жұсыптан басқаларына түгел бір-бір қарап.

— Шіркін, орыс жұрты әділ болады ғой! — деді Қарсыбек шығып бара жатып.

— Әй, бұ да берсең ғана береді ғой... Оңай алданбайды-ау, шіркін... — деп, Берден өзіне-өзі күбірлеп барады.

— Алтындыдан айрылыппыз,— деді Тұрсынбай Жұсыпқа қарап.— Өзің, әйтеуір, қысынын келтіріп жеткіз шегіріңе... Алтынды прапал. Кезбе Попов қазығын қағып кетіпті. Қазығын суырып-ақ тастап едім, пештей бір тасқа жазу жазып кеткен екен, оны орнынан қозғай алмадым.

Жұсып түсіндіріп болған соң, Ушаков Тұрсынбайдан:

— Попов жазғанын қайдан білдің? — деп сұрады.

— Көшіртіп алдым,— деп, Тұрсынбай оған етігінің қонышына төрт бүктеп тыққан қағазды ұсынды. «Алтынды қырқасы, ашқан — Степан Попов» деп жазылыпты. Одан кейін айы мен жылы тұр. Жазуға қарағанда, Попов ол жерді бұдан екі жыл бұрын ашқан?..

Ушаков үндемей қалды. Көзі Тұрсынбайдың бет-аузын түгел қыдырып, ажим жыраларының арасынан опасыздық белгілерін іздеп жүр. Ақыры тапқан да сияқты: оң көздің астыңғы қабағы бүлкілдей бастапты... Енді екі зәрлі жылан арбасып қалғандай, көздерін қадасып алып, бедірейісіп, қатып қалды. Тұрсынбайдың өңі сұрланып, көздері жыланның тіліндей ғана жылт-жылт еткен ұшқын шашады. Ушаковтың көкшіл көзі мұзға айналып бара жатқандай. Әрине, айыпты адамның көзі бұрын қағылып кетті, Тұрсынбайдың көзі әлгі ұшқыны өшкендей қайтадан ілгіште-не қалды.

— Тұрсынбай, сен маған Поповтан ауысып келіп едің,— деді Ушаков.— Осымен екінші рет отырғызып кеттің... Анау күні ғана ешбір қазық таба алмап едік қой?

— Біз араламаған бір жыралар қала беріп еді ғой, сол жағымызда... Содан кездесті,— деді Тұрсынбай.

— Ол жерді Попов ашқалы екі жыл болса, оны сен бұрын нағып білмедің? Маған ауысқаныңа бір-ақ жыл толды ғой?

— Сізбен әзір сыр алысқаным жоқ... Бірақ Попов зерттеушілерінің алдына бар сырын жайып сала бермейтін... Сіз кеше қайда болдыңыз, ертең қайда боласыз, оның бәрін біз ылғи біле береміз бе?..— деді Тұрсынбай. Әлденелерді аңғартқысы келгендей, ақталудың орнына айыптай сөйледі. Көпті білетін зымиян Тұрсынбайға дәлелсіз бассалуға Ушаков та іркіліп қалды.

Тұрсынбай Ушаковқа Попов дейтін қазақ даласынан ең алғаш кен өндірісін ашқан Семейдің атақты байынан ауысып келіп еді.

— Жауыз екен, неше жыл дәмдес болып жүріп, он жылдық еңбегімді жеп кетті, аяғында өзімнің күздігімді тартып алды,— деп қатты жәбірленіп келген еді. Поповпен шын-ақ жанжалдасып айрылды ма, болмаса, екі жақтап жүрген жайы бар ма, әйтеуір, қазір Ушаковтың жортуылында жүр. Қай жерде кен бар, қай кенді кім басып алайын деп жатыр, оны Тұрсынбай жаттап алғандай біледі. Көп уақытта мұның айтқан жорамалы дәл шығып отырады. Бірақ соңғы екі айдың ішінде Тұрсынбай Ушаковты екі рет отырғызып кеткені де рас. Ушаковтың өндірісіне көшіп келуге уәде етісіп, ақша алып қалған қырық жігіт Поповқа кетіп қалыпты... Одан айрылып келген де — осы Тұрсынбай.

Осы жолы Алтынды деген жерге Ушаковтың қазығын қағып келуге жіберіліп еді, одан да айрылып, қапқа салып әкеткен Ушаков қазығын қайта әкеліп тұр. Әрі білері көп, әрі біреудің дауын сатып алатын даукес адам, ар-ұят дегенді бір атым насыбай құрлы көрмейтін Тұрсынбай әлденеге куә болып шыға келе ме деп, Ушаков оны бұл жолы да қуып тастай алмады:

— Поповқа амал қайсы... Үйіңе жүре бер. Керек болып қалсаң, хабар айтармын,— дей салды. Таранып-сыланып алған Рязанов кіре бергенде, Тұрсынбай мен Жұсыпқа иегімен ымдап, екеуін де шығарып жіберді.

— Ие, қандай жаңалықтарымыз бар? Бернер мырзаның көңілді қайтқанын аңдағандаймын да, нені қопарып келгеніне көзім жете де бермейді. Тау біткендерің алтын да күміс болып шықты ма? — деп Рязанов ұйқысы қанған, көңілді екенін білдіре, күле кірді.

Қарсыбек әкелген жанторсықтарды Ушаков дереу столдың үстіне қойып, әрқайсысынан бірер уысын бытыр-бытыр еткізіп алдына төкті. Күңгірттеніп қорғасын, жасыл жарқырап мыс кесектері, сап алтындай сарғайған коспаларымен шағала тастар шұбартып жалындап, жымың-жымың

етіседі. Есік жақтағы бір бұрышта шам жарығынан тұтанып кеткендей жарқылдап қырық пұттық кесек мыс жатыр. Бұл маңайда кесек-кесек байлық жатқанын аңғарту үшін табылғандай кесек мыс сол күйінде табылып еді.

Рязановтың көңілі әуелі осыларға ауып, біраз елігер ме екен деп, Ушаков үміт етіп еді, ол бұларын елеген де жоқ. Ушаков зерттеушілеріне қалай енжар қараса, Рязанов оның өзіне де дәл сонысын істеді. Рязанов кербез жымып:

— Сіздің ойыңызда бір алаң бар сияқты ма, қалай? — деді.

Іші алау-жалау қызықса да, сыртына шығарғысы келмей отырған Рязановқа Ушаков ызаланып кетіп:

— Жақсы жақтарымызды Бернер мырза айта жатар, мен әуелі бір көңілсіз жайды құлағыңызға салып қояйын. Біз найқалып жүргенде, Алтындыдан айрылып қалыппыз, — деді.

— Қалай айрылппыз? — Рязановтың кербездігі де, күлкісі де бірден тыйылды.

— Тағы да Попов алдымызды орап кетіпті. Қазықты бізден бұрын қағыпты...

— Сол Поповың кім өзі, ерке ме бір, жол басар ма?

— Амал қайсы, қазақ даласынан кен өндірісін бірінші рет ашып, мемлекет тарапынан әр түрлі жеңілдіктер, өзгеден артық праволар алған адам. Ол алдыңды орап кетсе, дауласуда мағына жоқ. Біріншінің аты бірінші емес пе!.. Шама келсе, алдымызға түсірмеуді ойлауымыз керек те, — деді Ушаков, Рязановтың тартпақтай беретініне де тұспал жасап.

Өзінен көрі өзгенің күнәсына шұқшия қарайтын бір кәрі әдет бойынша, Рязанов өзінің айну толқуларынан болған кедергінің бәрін былай қойып, Поповқа шабуылдап кетті:

— Бірінші деген немене, қазақтың ақсақалы ма? Талай біріншіні көрмеп пе ек, талайы-ақ қалған далада. Қаңғып кеткендерін де көргенбіз... Қазақ жерінде отырмыз деп, қазақтың ескілігіне де құлдық ұрамыз ба? Мен мұны жер және мемлекеттік қазына министрінің алдына қоямын! — деді.

Поповпен талай шайқасып, талай тауы шағылған Ушаков бұл даудан өнімді ешнәрсе шықпайтынын айтты. Сонымен бірге Рязановты қамшылай түскісі келіп:

— Өзіміз кешеуілдеп отырып, өзгеге тұра тұр деп айта аламыз ба, Александр Николаевич? Попов Баянаулының ар жағынан түсіп, қазір Қарқаралының бер жағына шықты. Оның адамдары Балқаштың жағасын тіміскілеп жүр... Біз болсақ, бес-алты қырқаны сыртынан бағып отырмыз. Көкшетау мұжығы, әр сөзінің артынан бір ноқат қойып жазатын шала сауатты Демидов қандай шарқ ұрып жүр! Ай сайын бір кен қорығын сұрап қояды! — деді.

— Колоссально, мырзалар, колоссально! — деп, инженер Бернер келді.— Колоссально, мырзалар!.. Ешбір Америкада, ешбір Африкада, ешбір Трансваальда болған емес... Бірінші тәжірибе пеші қақ жартыдан артық мыс берді! Екінші, үшінші пештер үштің бірінен асып түсті,— деді.— Білесіздер ғой, кесегімен табылған мыстардан бір мысқал қосылған жоқ-ты!

Нілдіден әкелінген жүз көлік кенді сұрыптап алып, тәжірибе ретінде Бернер үш тас пеште қорытып еді, қаймағы алынбаған бай кен лоқ еткізіп, аса көп мыс берді. Екі мың пұт кеннен сегіз жүз пұттай қара мыс түсті. Бернер осыны айтып келіп еді, Рязанов қатты қуанып кетті де, сонысын сездірмейін деп:

— Сұрыптаған-ақ екенсіз, Карл Карлович... Бүйте берсеңіз, мыстың бұтын бір тиынға түсіріп жүрерсіз,— деді қалжыңдап.

— Әрине, сұрыптадық. Бірақ бәрі де қолмен ғана істелген нәрсе ғой. Тасты қолмен ұсақтаймыз, қолмен сұрыптаймыз, баялышпен өртейміз, қимен қорытамыз, нағыз сұрыптау бұл емес қой!— деді Бернер жәбірленіңкіреп.

Бұл жердегі жұмыстың өнімді бет алысын бұған дейін де танып қалған Рязанов белгілі жайды қайталап дәріптетпес үшін:

— Сіз жоқта біздің күзетіп отырғанымыз да сол үш қазан болды, осылай болар деп шамалап едік. Сіз барып қайтқан сапарыңыздың нәтижесімен тезірек таныстырсаңыз екен,— деді.

Қызып келген көңілі басылып қалғандай, неміс инженері Карл Бернер ұлтына тән тәптештікпен толып жатқан тарихи мәліметтер мен цифрларға сүйене отырып, барып қайтқан сапарының жайын салқын баяндады:

— Менің тексеріп қайтқан жерлерім «Бар ма, жоқ па?» деген сұраудың жауабын әлдеқашан беріп қойған,— деді Бернер.— Атақты Чудь халқы Жезқазған, Мыстау, Имантау деген жерлерден әлденеше ғасырлар бойында

мыс қорытқанын менен бұрынғылар да талай дәлелдеген. Жезқазғанда мысы алынған кен үйіндісі бес шақырым жерді алып жатыр. Имантаудың үйіндісі үш миллион пұт дегенге орыс зерттеушілері түгел қол қойып отырса, Жезқазғанда алпыс миллион пұт үйінді бар. Мыстау, Имантаулар алысырақ делінгеннен кейін, мен Жезқазғанда қанша мыс жатқанын шамалап көрдім. Меніңше, сол үйінділердің өзінде ғана бір миллион пұт мыс жатыр... Ішкі бір үндері көптен біріге алмай жүрген Рязанов пен Ушаков осы арада екеуі бірге еңкейіп, Бернердің цифрларына бірге үңіліп қалды. Бастарының түйісіп қалғанына бірінен-бірі кешірім сұрап, сыпайыгершілік те істеген жоқ. Екеуі де бар дүние өртеніп бара жатыр десе, оңай ести қоятын емес еді. Көздері қағазды тесіп барады. Адамның көзі біреуді өлтірерде ғана осындай түйілетін шығар деп ойлады Бернер. Әсіресе, аса сыпайы адам — Рязановтың көздеріне таң қалды.

— Чудь деген тым ертедегі халық қой, тереңдей алды ма екен, мыс кенін түгел тауысып кете алмаған шығар? — деді бір кезде Рязанов.

— Жоқ, тереңдей алмаған. Үстіңгі қабаттың ғана мысын алған. Ең терең жыралары алты-ақ саржан, — деді Бернер.

— Әр жерден қазған ба, тұтас бір жерден тапқан ба?

— Мыс қазған жерлер доғдай иіліп, шұбатылып жатыр, тегі топырағы жұмсақ жүлгелерді қуалай қазған болу керек. Ол кезде темір құрал жоқ кезі ғой. Кейде ұзындығы жарты шақырым, көлденеңі жиырма саржан, тереңдігі бес-алты саржан жыралар кездеседі. Бірақ шақпақ тасты қатқыл кендерге қол сала алмаған.

— Отын-судың алыс-жақындығы қалай?

— Су онша алыс та емес. Бірақ отын деген атымен жоқ. Орман-тоғай өсе алар жер емес те, көмір бар-жоғы тексерілген емес.

— Адам тұра алатын жер ме өзі?

«Адам тұра алмайтын жер болмайды ғой!» — деп қала жаздады да:

— Қазақ ауылдары алыс емес, — деп тоқтады Бернер.

— Өзіңіз қандай қортындыға келдіңіз?

— Мен бұл бір тұтас жатқан өңір, үлкен бір кен жоталарының етектесіп жатқан өлкесі деп білем. Егер менің жеткілікті қаржым болса, түгел сонда төгер едім, — деді Бернер.

— Өзіңіз жете алған тереңдік қанша болды?

— Үш жерден үш-ақ құдық қаза алдық. Оны да жергілікті қазақтар қазды. Жердің бетінен бастап, алпыс кезге дейін мыс тұтас жатыр. Одан әрі тереңдей алмадық.

— Ол неткен жер, құдай-ау! — деп, Рязанов еріксіз таңданып қалды да, Бернер оған:

— Қолдан шығармайтын жер! — деді.

Ушаков әзір сөз қосқан жоқ. Оған керегі Рязановты таңдандыру еді, онысы ойдағы жерден шыққан сияқты.

— Қарағандының көмірі шын-ақ сенімді ме? — деп сұрады Рязанов.

— Үш жылдың ішінде он екі тексеріс жасадық. Бұл — тұтасып жатқан көмір, — деді Ушаков.

Қаз-қатар жатқан мол байлықты әбден біліп алып, Рязанов күтпеген жерден қайта толқып, толып жатқан қауіптер айта бастады. Темір жол салынбаған жерде мыңдаған көлік керек болатынын уайымдап еді, Ушаков оның алдына қазақтың он мыңдаған түйесін тосты.

— Мыңдаған жұмыскер қайдан табылмақ? Мынау құлазыған далаңа орыс жұмыскері келер ме! Алғашқы әкелген орыс жұмыскерлеріміз тұрақтамады ғой, — деді Рязанов.

— Қара жұмысқа қазақтың өзін артық көрем, — деді Ушаков, — бұдан арзан адам күші Африкада ғана бар шығар. Бір жақсы жері пәтер де сұрамайды. Жаз бойы киіз үйлерінде, қысты жаппамен де өткізе береді...

— Жоқ, жұмыскер тұрақты болуы керек. Бір түнде бар жұмыскерің көшіп кетсе, қайтесің?

— Көшіп? Қайда кетеді? Ақысыз, бұлсыз пайдаланатын қазақ байына бармақ па? Аз да болса, ақы төлейміз және қашқан жұмыскерге жауапты подрядчиктеріміз бар ғой!

— Қазақ — көшпелі ел. Іргесі берік, мұра боп қаларлық ешнәрсе жасамаған ел. Өмірі бар, үлкен үміт етерлік істі мен бұл елдің табандылығына сеніп, бастай алмас едім, — деді Рязанов.

— О, сіз тым қатал кеттіңіз!.. Мен он бес жылдан бері араласып жүрмін бұл елмен. Оңай алдаймын дейтін, сондықтан, оңай алданатын анайылық мінездері жоқ емес. Дойбыны өте жақсы ойнайды, шахматты әзір білмейді... Бірақ табандылыққа келсеңіз, таптырмайтын халық! Уәде етті ме, бітті... өледі, орындап шығады, — деп Ушаков кесіп жауап берді.

— Кен өндірісіне төселіп қалғандары да аз емес,— деді Бернер.— Ұшбұршылар мен қайлашылар былай тұрсын, мыс қорытатын пештердің өзі қазақ жұмысшыларының қолында. Біздің қолда бақылауы ғана.

— Бұл айтқан қауіптеріңіз басқа бір жерде қатты ескеретін нәрсе екені даусыз, Александр Николаевич. Бұл жерде мұның бәрін менің мойнымда деп есептеңіз. Мен сізге тиынға тиын пайда түсіріп тұрсам, бола ма? Менің тартар азабым өзімдікі-ақ болсын... Сіз тек Компанияны құлатпайтын болыңыз,— деді Ушаков. Мұны қысылғандықтан айтқан жоқ, Рязановтың түпкі тілегі осы болар деп айтты.

— Тиынға тиын қайда да бар ғой...— деп бастай берді де, Рязанов жалт беріп:— Мен романтикадан аузым күйген адаммын. Құлазып жатқан өлік далаға қайнаған өмір беру деген абройлы-ақ іс шығар, бірақ қиян бір шеттен тиын күтіп отыру да сарылтар деп сескенем. Кенге бай жерлер көп екеніне түгел сенем де, отынсыз-сусыз болғандықтан өлі бұйым болып қала бере ме деп қауіптенем. Лұқсат етсеңіздер, таңертеңге дейін ойланар едім де, жауабымды ресми түрде беріп, ертең жүріп кетер едім,— деп, Рязанов орнынан тұрды. Тап осынысын күтпеген Ушаков ерке байға ызалы екенін жасыра алмай, үндемей қалды.

Екі адамның қалтасында жүрген ақша өмірде салғыласпай кездескен емес. Бір қалтада тұрғанда ғана ақша мен ақшаның арасында дауы жоқ. Рязанов пен Ушаковтың арасындағы шалғайласу да ақша мен ақшаның арасындағы салғыласу еді.

Рязанов кеткеннен кейін Ушаков пен Бернер үндеспестен мыс қорытылып жатқан жаққа келді. Қырқаның басында төрт жерге үйілген кенді тастар өртеліп жатыр. Айналасы алау-жалау. Ықшам киінген, бастарына орамал байлап алған ірі жігіттер құшақ-құшақ баялышты темір айырма тастасып тұр. Темірдей балқып жанған қидың үстіне құлай бергенде-ақ баялыш лап береді. Лапылдаған жалындар кейде түн қараңғылығын көтеріп тастап, ығы-жығы болып отырған қазақ аулын бір көрсетіп қалады. Үйлердің арасында жатқан мал көздері көгере жарқырап, жұлдыздай жанады да қайта сөнеді. Ауылды қайта қараңғылық жұтады. Күні-түні түтін астында отырған ауылдан көп кәрі-құртаңның дамылсыз жөтеліп жатқаны естіледі. Иығында ескі көрпесі, екі қолымен жер тіреп алып, көзінен жас парлап,

булығып жөтеліп отырған кемпір-шалдар көз алдыңа келеді.

— Осы кен өртеу деген құрғырдан ауыр азап жоқ шығар! — деді Ушаков.

— Онысыз кен күкіртінен арыла ма?

— Отын қанша кетеді! Нағыз жұттың өзі!

— Бір үйіндіні жиырма күн өртеу керек. Жиырма күн бойында отын дегенің иін тіресіп келіп тұрмаса, тағы болмайды. Бұл азаптан құтқаратын Қарағанды ғана! — деді Бернер.

— Ие, Қарағанды! — деді Ушаков. — Енді құлашты еркін сермеуге болады!

Жарқабақтың құлай берісіне салынған тас пештер алғашқы сыннан эрең аман өтіп, әлі аптығын баса алмай тұр екен, маңайына адам жақындай алар емес. Киіз қалпақ киіп, киіз белдемше байлап алған, күйе мен терден қайыстай қарайып кеткен жігіттер ағызған мысты астауларына бөліп құйып, аяқтап қалыпты. Мыс қорытуды қолма-қол басқаратын инженер Иван Некрасов та осы арада жүр екен. Ол Ушаковқа бұрылып келді де:

— Алғашқы тәжірибе аяқталды... Карл Карлович біраз асықтырмағанда, үйіндіге кететін боқатты бұдан гөрі де қақтап, тазалап қалуға болатын еді... Өзге жағымыз ойдағыдай. Жұрт адал қимылдады. Түсім мынау алдыңызда жатқан... — деді.

Жасылдана жарқырап жатқан сұйық мыс бар шұқырды толтырыпты. Әр жерге ілінген аспа шамның жарығынан, ай сәулесі түскен кішкене-кішкене көлдей жарқырайды. Осы Ақбұйрат адырының өзінен алынған, Нілдіден сұрыптап әкелінген кен ең алғашқы өнімді түсімін беріп еді. Бергі шеті айқын, ар жағы күңгірт көрінген кішкене-кішкене мыс көлдері біріне-бірі жалғасып алысқа түн қойнына қарай келе беретін сияқты көрінді Ушаковқа.

— Рязанов шығам десе, шыға берсін Компаниядан! Өкінетін өзі болар! — деді Ушаков, ешкімге қарамастан. Көкшіл көздері балқыған мыспен бірге балқып бара жатқандай, ери бастағандай көрінеді. Бесіктегі баласына еңкейгендей, әлі қатпаған шұңқыр толы сұйық мысқа еңкейіпті де, жан-тәнімен рақаттанып тұрып қалыпты. Бар сезімін жалғыз ғана қуаныш аударып әкеткен... Екі қолын тізесіне тіреп алып, ұйып үңіліп тұр...

Ушаковтың осындай көңілді күйін ертеңіне дәл жүрегінде Рязанов тағы бұзып кетті:

— «Ақша араласқан жерде есеп-қисап керек» дейді ғой орыс мақалы. Ендігәрі қайталасып жатпас үшін, мен бар шартымды ресми түрде жазып, мына пакетке салдым да, сізге өз қолымнан тапсыруды дұрыс көрдім. Оқырсыз да, ұната қалсаңыз, хабар етерсіз. Мен Ақмолада үш күн болам. Қызылжарда бір жеті айналамын,— деп Рязанов Ушаковқа пакетін берді де, қоштасып жүріп кетті...

«Спасс Компаниясының атынан басқаратын Никон Абрамович Ушаков мырзаға! — деп жазыпты Рязанов.— Неше жылдан бері есепсіз, тоқтаусыз төгіліп келе жатқан қаржы-қаражаттың біржола тағайындалған, бұдан былай өзгермейтін нәтижесі болуын көздеп, және ішкі Рәсияда тез оралып отыратын қаржының қиян бір шетте кешеуілдеп қалатынын ескеріп, оның үстіне, қазақ даласына жұмсалатын қаржының кейбір жаһаттан қарағанда сенімсіздеу жайы барын да ұмыта алмай, мен сіздерге мынадай шарттарымды ұсынам:

1. Компанияның жүз жиырма пайының алпысын маған, яғни Александр Николаевич Рязановқа бересіздер. Никон Ушаковқа отыз пай, төрттің бірі тиеді де, Зотов пен Севастьяновқа қалған отыз пай беріледі. Барлығы, қайталап ескертейін, 120 пай...

2. Компанияның қазақ даласындағы барлық өндірістеріне жауапты, жалпы басқарушы сізсіз, яғни Никон Абрамович Ушаков болады.

3. Алдымыздағы бес жылдың ішінде өндіріс бастықтарын, Никон Ушаков, сіз тағайындап отырасыз да, оның ар жағындағы он жылдың ішінде, маған тиісті пайыма қарай, мен тағайындайтын болам. Компанияның басқа мүшелері — Зотов пен Севастьянов мырзалар мұндай праволардан ада күйінде тұра береді.

4. Қай өндірісте не болып жатыр, қай мөлшерде көмір шығарылады, қанша мыс қорытылды, маған әр айдың аяғында үзбей хабарлап тұрасыз.

5. Өндіріске жұмсалатын қаржы жайы әр жылдың басында, Компания мүшелерінің жалпы мәжілісінде бекітіледі де, жыл аяғына дейін өзгертілмейтін болады. Әрине, пайдың қақ жартысына мен ие болғандықтан, бір дауысқа мен ие болам да, Зотов, Севастьянов үшеуіңіз бір дауысқа ие боларсыздар.

Өзге қарым-қатынастарымыз Компанияның алғаш қабылданған уставы бойынша өзгерілмей қала береді. Осы-

ған риза болсаңыз, жаңа жайларымызды округ алдында ресми түрде қайта қағаздау үшін Ақмолаға келіңіз...

Қызметіңізге дайын, ғұзырыңызға құлдық ұрып, А. Рязанов».

Неше жылдан бері сарпылтаңда жүрген Ушаков өткен түні ғана, онда да таң алдында ғана бірінші рет тыныш ұйқтап кетіп еді. Рязанов қайта күйзелтіп кетті. Түнде ғана қазақ даласындағы өндірістердің бәріне күдік айтып, сенімсіздік көрсетіп отырған адам, құлқын шынын жасыра алмапты: жалғыз өзі бір үлес, өзгелер бір үлес болуды шарт етіпті, оны қабылдамасаң Компания жабыла тұрады.

Ушаков кешке дейін түтіндеткен ашумен жүрді. Рязановты теңемеген төрт аяқтыдан бір айуан қалған жоқ. Ең аяғында өлген балыққа да теңеді, жезөкше әйелдерге де теңеді: өзі Францияда болмаса да, Париж жезөкшелеріне теңеді...

Адам анау Зотов қой, шіркін! Арағын береді, ақшасын ұтқызады, аяғында аюдай қапсыра құшақтап алып:

— Достым Никон, сен қазір мені ұрып кетші, ыңқ дер ме екем! Жоқ, ыңқ дегізе алмайсың! Мен саған компаньондығымды да бұлдамаймын. Керексіз біраз ақшаны бердім саған, мейлің, қайда шашсаң, онда шаш! Менің есеп сұраған уақытым бар ма сенен? Міне, құдай, сұрадым ба? Жоқ! Зотов есеп сұрамайды! Ол анау Рязанов салдақы емес! Мен оны бауыздап өлтірер ем! Ал сен, Ника, барып тұрған сволочьсың! Сондықтан, мен досыңмын сенің. Ал сен сол Рязановтан құтыл, білдің бе? Кәрі салдақыларша сылаңдаған иттен құтыл біржола. Ол сені бір күні тірідей жұтып қояды. Бар еңбегің зая кетеді. Осынымды ұмытпа! — дейді. Қашан да айтары осы ғана.

Зотов неше кездессе де, осыны айтады. Мас күні болсын, айыққан кезі болсын, осы сөзінен айныған емес, Рязанов болса, бұл күнге дейін дел-сал, сүлеленіп жүрді де, бүлк ете алмас кезеңге таянғанда, Компанияның қақ жарты пайдасына көз алартып шыға келді. Міне, кәрі шошқа! Севастьянов болса, о да бір жұлын құрт, Рязановтың көлеңкесі сияқты. Мияулап ылғи соны жақтайды.

Ушаков күн бойы осы сияқты теңеулер мен пайда-ортақтастарын сыбап жүрді де, кешке таман Степан Бушуевке:

— Жектір аттарды, Ақмолаға жүреміз. Үш пар ат алдағы бекеттерде күтіп тұратын болсын! — деді.

Бернер мен Некрасовты шақыртып алып:

— От біткенді сөндіріңдер! Мыс қорыту тоқтатылсын да, бар жұмыскер завод салуға ауыстырылсын! — деп, Ушаков жүріп кетті.

Оттар сөніп, пештер суына бастады. Қайнап жатқан Ақбұйрат басы жым болды. Үйілген тастар, үнсіз моладай, шала өртенген күйінде қала берді...

6

Денесіндегі жаралары әлі жазыла қоймаған қара ала төбет үйдің іргесіне жатуға оңтайлана беріп, ерейген-серейгені көп, биік үйлі ауыл тағы келіп қалған жоқ па екен дегендей, шығыс жаққа тағы бір қарап, мұрнын шүйірді. Игілік ауылы бұл маңайда сезілген жоқ. Кәртаң төбет тұмсығын бүйіріне тығып алып, денесін жайлап орналастырды да, ойға кетті:

«Жайлаудан қайтқалы айран-шалабымды алаңсыз ішкенім бүгін болар. Аллаға шүкір, лық тойдық, леген түбін жаламай да кеттік... Құдай қосса, бүгін бір тыныш ұйқтап көрейін. Кешке жақын ауылды айнала ұзақ жортып, үріп-үріп қайтқамын... Қасқыр да, бөтен ауылдың итері де сезілген жоқ. Ит демекші, Игілік сволочьтың итері де сволочь. Кездесіп қалсаң болғаны, байланыса кетеді. «Е, құйрығыңды неге қысып алғансың, таланғың келіп тұр ма? — деп бастайды да, алқымыңнан ала түседі. Сөз жоқ, сволочь иттер. Аллаға шүкір, иеме рақмет, енді олардан құтылсақ керек... Құйрығыңды қысып алсаң-ақ таланып қалатының не екен осы? Енді бір кездескенде, құйрығымды қайқайтып алсам қайтер екен? Әй, бәрібір онда да таланатын шығармын...» Қара ала төбет осы ойлармен ұйқыға да кетті.

Шамамен айтқанда, осыған қаралас ойлармен ит иесі Жұман бай да ұйқыға кеткелі жатыр еді. Мияулай сөйлеп, қарақшыдай қалқиып Талтаяқ кіріп келді. Сәлем беруді, сәлем алуды әлдеқашан ұмытып кеткен әдеті бойынша, Талтаяқ кіре бере:

— Сары атан неге күйсемей жатыр екен, апасы?.. Дені сау ма өзінің? Өрістен неге алып қалғансыңдар? — деді.

— Е, жай жатыр да.. Бишара шал, даңғырламай, тамағыңды іш... — деп, Көпей бәйбіше Талтаяққа қымыз беріп жатып: — Жабай қалай? — деп сұрады ақырын ғана.

— Жабайды кеше бершілге алып кеткен, — деді Талтаяқ, қылғынғандау дауыспен. — Онда менің не жұмысым

бар, ботақандарым есіме түсіп кетті де, кетіп қалдым...— Көпей бәйбішенің ернін тістелеп, басын шайқап «қой!» дегенін Талтаяқ түсінген жоқ:— Бидің үйінің жігіттері келіп арбаға салып алып кетті... Соққыға жығылған кісі оңалушы ма еді, соқыр боп қалады. Оған сол керек еді! — деді Талтаяқ.

— Бершілге деген немене? — деп Жұман басын көтеріп алды. Талтаяқ тағы да бүлдіре түсер ме деп қауіптеніп, Көпей киіп кетті де:

— Жабай жайсыз қалған жоқ па еді? Сен ондайға мойныңды бұрамысың! Соны ағайындары бершілге әкетіпті,— деді.

— Бидің үйінің жігіттері деп отыр ғой?

— Е, ол үйде жүрген ағайындары аз ба еді Жабайдың? Солар шығар...

— Мен біреуін де танымаймын. Арбамен келді де, алып кетті ғой, әйтеуір...— деді Талтаяқ.

Жабайды бершілге кім әкеткенін енді Көпей де түсінді, Жұман да түсінді. Бірі сүйініп, бірі күйініп түсінді. Таң атқанша тағы біраз кикілжің боларын сезіне қалған Көпей Талтаяққа қатал дауыспен зекіп:

— Сен шал, тамағыңды іш те кетші үйіңе! — деді.

— Үйім қайда менің? Үйім жұртта қалды ғой. Қалса қалсын. Мен түйеме барам... Сары атанды ала кетем...— деп жыбыр-жыбыр сөйлеп, күйбеңдеп-күрмеліп шал әрең шығып кетті.

— Сары ботақаным, тұра ғой... Екеумізге бұл ауылда не бар!— деп, есік алдында жалғыз сөйлеп жүрген Талтаяқтың даусы тынғанша үйдегілер де үндескен жоқ.

Жабайды арбаға салып әкеткелі жатқанда да, есеңгіреп кеткен шалдың жаны ауырып тұрғаны байқалмап еді. Қаңғып жүріп Тілеуке келіп қалмағанда, шал сол сәтте-ақ Жұман көшінің артынан кеткелі жатқан. Екі ессіз кездесті де, кешке дейін мәз-мәйрам болысып, бірінен-бірі айрылған жоқ... Көп ойнады, тоймай ойнады. Көп күлісті, неге күлетіндерін аңдаспай күлісті. Тілеуке айнасымен шалдың көзіне күн сәулесін түсіріп қалады, шал балаша қорқып: «ойбай!»— деп бұғып қалады. Ойын әрекеттері осы-ақ. Осыған екеуі де сілесі қатып күледі де, қайта бастайды. Біріне-бірі дәл келген, бірін-бірі мезі қылмайтын екі «ойбай, бала» ұзақ күнге жалықпай осылай ғана ойнап еді.

Күн бойы бірге болып, бірге ойнаған екі «баланың» арасында айтылған сөз де бір-екі-ақ ауыз еді. Тілеуке шалға:

— Екеуміз сенің түйеңе мініп алып, Ақбұйратқа дейін барып қайтайық. Түнде сол жолмен бай орыстар кетті. Бір теңгесі түсіп қалған шығар, соны тауып алайық,— дейді. Шал оған:

— Орыстың қамзауы жыртық болмайды. Қалтаң бүтін болса, ақшаң түгіл шақшаң да түсіп қалмайды,— дейді. «Ақшаң түгіл шақшаң да түсіп қалмайды» дегені тақпақ сияقتанып, шал мардамсып жымиып қояды.

— Бір теңге де түсіп қалмай ма?— дейді Тілеуке. Ақшаға сонша толы қалтадан бір теңгенің түсіп қалмауы Тілеукеге бір орайы жоқ нәрсе сияқты көрінеді.

— Жоқ, түспейді,— дейді шал.

Осымен Талтаяқ шал күнді батырып алды да, кешке іңір қараңғысында тайып берді. Қырық бес шақырым жерге жеткені осы-ақ еді, келді де түйелеріне кетті.

— Әй, сен қатын, маған мұны неге айтпап едің?— деді Жұман, Талтаяқ ұзап кеткен соң. Жабай жайын аяқтамай тынбайтындығын көрсетіп, күнісін иығына жамылып, басын біржола көтеріп алыпты.

— Мен айтайын деп едім, тыңдағың келді ме!— деді Көпей.

— Соққыға жығылды деп қашан айтып ең?

— Не болыпты деп сұрасаң еттің!

— Игіліктің иттері ғой ұрып кеткен?

— Білмеймін...

Шарынды ізге жырынды аңшы кездескендей, Жұман ар жағын өзі жорамалдап әкетті. Қас-дұшпаны Игілікті бір сүріндірер жырақы кез келіп қалған сияқтанды.

— Қошқарбай!— деді Жұман бар даусымен айғайлап.— Уа, мында кел!.. Жет, өліп қалмасаң!

Отауы бөлек үлкен баласы Қошқарбай келіп үйге кіре бергенде-ақ, Жұман бажылдап:

— Уа, тумай кеткір, сен осы менен туып па ең, иттен туып па ең?! Әкеңді тірідей көмер күнді күтіп жүрмесең, қатыныңның қасынан бір мезгіл шықсаңшы бір! Итаяғын қорыған дүрегей құсап, сілейесің де жатамысың сен?— деді. Баласының жанын түршіктіре, қатал қадалды.

«Итаяқ» дегеннен өңі бұзылып жүре берген Қошқарбай әкесіне тура қарай алмай:

— Не болып қалып еді, жай ма?— деп, Көпейге қарады. Бірдеме деп атыстырып отырмысың дегісі келгендей, өгей шешеге кінәлай қарады. Көпей үндеген жоқ, мұңайған күйі отырып қалды.

— Ана Игілік бауырың Жабайды соққыға жығып, бершілге апарып тастапты. Пәлесін маған жауып жатыр дейді. Оның аты жеткен жерге осы үйдің аты жете алмай ма осы? Сен үйден шықсаң, адасып кетем деп қорқамысың? — деді Жұман, әлі сол аптыққан күйі.

Бұл үйде ешнәрсе сабырмен айтылып, ақылдасып отырып шешілген емес. Мал иесінің шыңқылдақ бір айғайы бар, үй ішінің апшысын сол қуырып әкетеді де, бар байлам асығыс, ашу үстінде болады. Шытырман арасымен келіп, иек артпадан бассалып, бүріп әкететін Игіліктен ұтыла беретіні де сондықтан. Әр айқастан бір ыза күйініші қалу бұл үйдің қашанғы әдетіне айналып кетті. Осының салдарынан Жұман балалары Игіліктен біржола ықтап та болып еді.

Сөзге қонақ бермейтін әкенің алдын орай алмай, Қошқарбай ұзақ сілейіп тұрып қалды да, аяғында ертең бершілге өзім барып келейін деді. Көп жығылыстан жүрегі шайылған адам қиратып келем, қырып салам дей алмай, әйтеуір, барып келетінін ғана берік айтты. Мұнысына тағы күйініп кеткен тентек әке:

— Сен ғой, осының бәрін сол күні білдің де, Игіліктен қорқып, бұға қойдың!..— деп күйдірді. Қошқарбай:

— Білгенім жоқ,— деп еді:

— Бір қатыннан басқада жұмысың бар ма сенің,— деп зекіді.

Осымен көптен бері тыныш ұйықтай алмай жүрген Жұман бай тағы да тыныштық таба алмай, аунақшып жатыр еді, таңсәріден сөкет шарылдаған бір дыбыс құлағына келді. Біресе осылай қарай келе жатқан бәледей жақын шарылдайды да, біресе шымыр-шымыр етіп әрі ойысады. Дүркін-дүркін үнін өзгертіп, құлағыңды қашап барады. Бір емес, екі-үш пәленің үні сияқты. Мұндайды көрмеген иттер де ашынып үріп, ұли бастады.

—Игілік иттің орыстары ғой,— деп ойлады Жұман,— жолдан адасып, жөн таба алмай шарлап жүрген... Жүрсін біраз! Ендігәрі жерді тіміскілеп қаңғырмайтындай болсын!— деп ішінен қуанып, ұзақ жатты. Иттер азан-қазан болып, алысқа барып үріп жүр. Жай үрмейді, безектеп үреді.

Осы бір болмашыға жаны жай тапқандай болып, ұйқыға кеткен Жұман бүгін кеш тұрып еді. Үй ішінің әлпетінде бір күйзеліс барын байқады. Барлық жан аяғының ұшынан басып жымып жүр де, Көпей бәйбіше күндегісінен гө-

рі де мұңаюлы екен. Бала көтермегендіктен ұлғайған сайын қадірі азайып бара жатқан Көпейдің көңілі жүдеу ме, жоқ па, оны Жұман елемейтін. Бірақ Көпейдің жүзіне осы үйдің қайғы-мұңы тез шыға келеді. Жұман соны байқап қалды да:

— Немене, әкең өліп пе? — деді, Көпей үндей қоймаған соң: — Өлсе, қайырын берсін... Алтай-Қарпықтың бір қазығы құлаған екен, амал не!.. — деді, Көпейдің төркіні әлсіз, ауқатсыз екендігіне соқтығып.

— Сенен сауын сұрамай-ақ күндерін көріп жүр ғой. Әлдеқашан өлген әкемде нең бар, тиісіп? — деп, Көпей жылап жіберді де, Жұман:

— Әкеңнің көрін... Мәсімді әпер! — деді.

Бір үйде бірге жасап, бірге тұрып, көп жылдарды бірге өткізсе де, екі ғасырдың адамындай алыстап кеткен, екі дүниенің адамындай ерлі-байлылар да болады. Жұман мен Көпей сол еді...

Тағы да күрең қабақтана бастаған үйге сәлем беріп Тұрсынбай кіріп келді. Көптен көріспей сағынысқан ағайындарша, амандық-саулықты түгел сұрастырып, жыландай жорғалап, Жұмекеңнің қойнына кіріп барады...

Тұрсекең кеше Жұсып білгенді түгел сұрастырып алып еді. Жалғыз қараңғырақ қалған нәрсе — екі байдың тала-сып жүрген жері Қарағанды Ушаковқа сатылды ма, жоқ па, соны ғана түсіне алмай қойды. Игіліктің үйіне түнде келіп, түнде кеткен орыстардың кім екенін де ол дәл біле алған жоқ-ты. Омардан сұрап көргенде, ол қу болысқа келген төрелер деген. Игілік мұны маңына жолатпай қойған соң, Тұрсекең жағалап енді Жұманға келіп еді.

— Жұмеке, шөп шаптырып жатыр екенсіз, қайырлы болсын... Биыл машина салдырғанбысыз?.. — деді Тұрсынбай.

Таң ата естіле қалған шарыл Жұманның құлағына енді тіпті айқын қадалды. Бұл күнге дейін Игілік шөпті машинамен шабатын болыпты дегенді естігені болмаса, машинаның қалай шабатынын өз көзімен көрген жоқ еді. Даусын естіп отырғаны да осы еді, енді оның машина екеніне де түсіне қалды. Безектеген бір пәле сияқтанып көрініп кетті.

— Е, тәңірі деген, сен де есіңнен шатыса бастап па ең! Игілік шоқыныпты деп, мен шоқынатын ба едім! Мен қашан шөп шаптырушы ем? Құдайдың өз бергеніне қанағат етпейтін мені бір жалмауыз болғалы жүр деп пе ең! —

деді Жұман. Бірақ түсі бұзылып, іші қайнап бара жатқанын Тұрсекең де сезбей қалған жоқ.

— Апыр-ау, үйіңіздің тап іргесін шауып жатқан машиналарды сіздікі демегенде, кімдікі дейін? — деді Тұрсынбай аңқаусып.

— Анау жалмауыз ағаңдікі шығар, жалмауыз ағаңдікі! Жердің түгін түгел жалмап өлем депті ғой, жалманып өлгірі! — деді Жұмекең, ширыға бастап. Іркітке толы ескі торсық, қылғындырып байлаулы, түртіп қалсаң, жарылғалы тұрған сияқты...

— Өкпе-назыңызды көтере беретін ағайының болған соң, айта бересіз ғой... Алайда сіздің үйдің қақ қасынан әкеліп үш бірдей машинасын салмаса керек еді... — деп, Жұманның қытықтанып отырған жеріне тағы бір түртіп қалды да, — әлде біреу-міреу зауытқа жер сатып, зауыт шаптырып жатқан шығар? — деп, қырқар түлкі тағы аңқаусырады. Кұлағы кәдуілгідей қалқайып, танауының желбезегіне дейін таңданып қалған сияқты.

Өзі істемеген озбырлықты Игіліктен көретін әдеті бойынша, Жұмекең де бетін ешқайда аударған жоқ:

— Үш машина деймісің? — деді.

— Е, көзіммен көрдім... Мына бір жалпақ ойпатты орап алыпты. Бер жағын сипап болып, әрірек ауысып жатыр екен...

— Орасын, орасын! — деді Жұмекең бөртңкірей түсіп. — Ол әлі менің молама шыққан шөпті де шаптырып алады!..

Игіліктің шөп машиналарын қалай қуып тастайтыны Жұманның көз алдына елестей бастағанын Тұрсынбай да көріп отырған сияқты...

Алыс-жақынның арасын атыстыра жүретін әдеті бойынша, Тұрсекең осында әдейі келіп еді. Дау құмар, «домалақ арызшыл», атыстырғыш болғандықтан, жалпақ ел осы үшеуін бір қосып Тұрсынбайға «Үш құмар» деген атақ берген. Тұрсынбай Жұмекеңнің жарылғалы келе жатқанын көріп, енді біржола пісіп қалды.

— Айтқандайын, сіздің бір жігіт жараланып, бершілде жатыр екен... — деді.

— Оны да соққыға жығып, өлесі қылып, апартып тастаған сол! — деді Жұман, енді Игілік деуге де шамасы келмей.

— Ендеше естігенімді жасырмайын, өлімші қылып сабап, жұртына тастап кеткен сіз деп, ағайының акт жаса-

тып алыпты!— деп, Тұрсынбай төтесінен салды.— Ағайынға зәбірің жоқ, өзіңмен өзің болып отыратын ырыс иесі бір момын адам едің, күндердің күнінде көре-тұра айтпапсың деген өкпеңе қалармын деп, әдейі бұрылдым...— деді.

Өрт осымен үдей түсті. Қымызын іше отырып, қастығын істей отырып, Тұрсынбай Жұманның шын жаны ашыған достасы болып шықты. Ең аяғында Жабай жайын түгел анықтап, бершілдің «құпиясын» әкелуге Тұрсынбай кетті де, Қошқарбай үйінде қалды.

Тұрсынбайды өзі аттандырып жатып, Жұман бай әлі шарылдасып жүрген шөп машиналарына қарап еді, бидайығы ұша қоймаған кең ойпат күзеліп қалған екен. Үш аттан жегілген үш машина күзгі селдіреген бидайықты желе-жортып жосылтып жүр. Ойпаттың солтүстік қабағында бір үлкен мола тұр да, одан төменірек ерейген көк арбаның қасында үш-төрт жігіт көрінеді. Аты тұрақтай алмай, жер тарпып, дөңгеленіп тұрған жылтыр Омар сияқты. Қамшысымен алысты нұсқап, жігіттерге әмір етіп тұрған Омарды Жұман енді анық таныды. Таныды да, Қошқарбайдың Ақбұйратқа бармақшы болып, ерттеп қойған атына қарай беттеді.

— Сен менің үлкен әкемсің ғой. Сен отыр үйде, мен барып соққыға жығылып қайтайын!— деді Жұман Қошқарбайға.— Қамшыны әкел!..

Сөйтті де, белдеуде тұрған сұлу қара жорға атқа мініп алды. Үзеңгіге аяғы да тиді, жас жігіттей қарғып та кетті. Үзеңгіге аяғын салып көтере бергенде, бойы ұзарғандай сезінетін еді, бұл жолы оны да абайлаған жоқ. Арқан бойы ғана жорғалатып, үй қасынан ұзай берді де, шоқы-тып кетті.

Түнеріп келе жатқан Жұманды Омар да танып еді. Бейбіт мінездің жүрісіне тіпті ұқсата алмады.

— Ал, машиналарды тоқтатпаңдар, жігін ашпай, түйдек жүргізіңдер, жан даусын шығарыңдар... Маңайларыңа келе алмайтын болсын! Мына жынды шал мені бұл жерге қоймас, шамам келсе, түнде оралармын... Тырнауыштарды да жіберіңдер!..— деп, Омар да жөнеле берді.

Машинашы жігіттер тас түйін болып, шоғырланып алып, даланы қатты жаңғырықтырып, жедел жүріп кетті.

Жақындап қалған Жұманнан Омар қашуды да ұят көрді, жасы үлкен кісімен қарсыласа алмайтынын да білді. Сондықтан аңысын аңдап алып, ретіне қарай айла тәсіл

жасау үшін, бір көзін Жұманнан айырмай, қыр басында тұрған Дайрабай моласына қарай тартты...

Жұман моланың ар жағымен орап көлденеңдеп шыға келгенде, Омар моланың қасына атынан түсе қалып, өлікке аят оқи бастап еді... Дүние әрекетін түгел ұмытып, ұрып жатсаң, қозғалмайтындай мүлгіп отыр. Әр молдадан шала үйренген бірдемелерді мұрнынан жіберіп, анда-санда даусын бір созып қояды.

Тепсініп-ақ келіп қалса да, құран оқып отырған адамды Жұман да бассалып сабай алмады. Ол бір құдайға қарсылық болар еді. Бірі көзін кілбитіп алып, молаға телміріп, ұзақ бірдемені соғып отыр да, бірі ашуға булығып мұның қашан тоқтарын күтіп тұр. Омардың осынша ұзын құранды білмейтінін Жүмекең жақсы білсе де, әйтеуір, құдайға арналған ниетті бұза алмады.

Жүмекең енді болмағанда: «болды, жетер!»— деп қала жаздап еді, әлденеге белін байлаған Омар құранын бітіріп, қолын жайды. Ерні күбірлеген болады. Машиналар қосыла әндетіп, тұтас кетіп бара жатқан сияқтанады. Көз қиығын салса, Жұман да алақанын жайған екен... Құраны біткен соң, батасы ұзаққа барсын ба, екеуі де беттерін сипасты.

— Салаумаләйкүм!— деді Омар, екі қолын Жұманға қарай ұсынып.

— Ә, зәнталақ! Сен маған сәлем бере келген шығарсың!— деп Жұман атпен бастырмалатып келді де, жауырын ортадан ала қамшы сілтеді. Бұғып қалған Омарға қамшы шала тиді де, қара жорғаның бауырын осып кетті. Жарау семіз ат оршып ілгері атып түскенде, Омар да атына мініп алып еді. Шалдың қамшысы оң жақ бетін тағы бір осып кетті.

Жұманның дін-аруақ дегендерден қатты қорқатынын білетін Омар моланы айнала қашты. Тік қашса, Жұман қуып та жететін сияқты көрінді. Атқа ыңғайлы, жастау Омар моланы екі айналғанша жақындатпап еді, үшінші оралғанда шал төніп қалған екен. Қамшысын қарсы көтеріп, оңтайланып қалыпты. Омар атын тік бұрып жалт бергенде, о да соны істеймін деген шалдың қара жорғасы оқыс сүрініп, аз-ақ домалап кетпеді...

Аруақ-құдай енді есіне түсіп, сескене қалған діндар шал артына қараған да жоқ, бір ауыз тіл қатқан да жоқ, атын бұрып алды да, аулына қарай жөнеле берді. Бірақ

долы шал қорлаушыға болысқан құдайға жалбарынған да жоқ, қатты ызадан жылап жіберіп еді.

Ауылдың бар адамы ербиіп далаға шығып алып, мола-ны айнала қуып, түк бітіре алмаған жынды шалға күліп тұрған сияқтанады, Ис, Жұманның көптен бері көріп келе жатқаны осы... Бұл жеңсе ешкім қуанған емес... Бұл жеңілсе, аяу орнына мазақ етеді! Баласыз қатын Көпей, ол бір — жатсырап болған адам. Балалары болса өңкей ынжық, тентек әкеден қай күні құтылар екеміз деп, өлімін тілеп жүретін сияқты... Бұл ауылға жақындағанда бәрі үйіне кіріп жоқ болады да, үйлерінде күледі. Жаз бойы, қыс бойы күледі...

Қазымыр шалдан қажып болған ауылы дәл өзі ойлағандай қарсы алды. Далада бір жан жоқ. Әркім үйіне кіріп алып, босағадан сығалап, сықылықтап тұрған сияқтанады...

— Өртенгірдің аулын өртеп жіберейін бе!— деді Жұман, өз аулына ыза болып.

Ас үйдің алдынан өте бергенде жер ошақтан шыққан от бөденедей жорғалап, көде-көденің түбімен жылжып барады екен. Осы бетімен қоя берсең, ас үйдің өзін өртеп, одан әрі Игіліктің шабындысына тартатын сияқты. Күн шағырмақ, құрғақ жел отты солай қарай айдап, Жұманға да жөн сілтеп тұр...

Жұман аттан қарғып түсіп, қаңтара салды да, жер-ошақтан шыққан отты қамшымен сабалап, етегімен таптап, әрең сөндірді. Ас үйден сасқалақтап шыға келген әйелді қайта қуып тықты. Оның ар жағын ойлануға өзінің де шамасы келген жоқ. Ағаш шелекпен жер ошақта жанып жатқан отты толтыра көсіп алды да, машиналар шөп шауып жатқан жаққа, көсіп алысырақ апарып, әр жерге шашып-шашып жіберді...

Қурауы жеткен күзгі қау мен ақ селеулер сылқ-сылқ күлгендей сытырлай жанып, дүрілдей жөнелді. Тар жер ошақта, қапаста қалғып қана жанған от желкем күнде жазыққа шығып алған соң, ойнақ салып кетті. Ақ селеулерді қылғып жұтып, қурай тұқымын әуелі жығып алып, артынан ұсақ оттар мүжіп жатқандай көрінеді. Қызып алған өрттің алды кейін қалып бара жатқан ұсақ-ұланға қарамай, дүркіреп ілгері кетіп барады. Әр жерде шоқ-шоқ болып өскен түп қарағандарға жеткенде ғана будақтап бөгеледі де, сылаң етіп өтіп кетеді. Ұзаған сайын, қанатын кеңірек жайып, өрт шабындыға да жақындап қалды. Өрт-

тің артқы жағында мың-мыңдаған шалақ-шалақ от-жыландар оршып түсіп бара жатқандай көрінеді. Қараған бастарында үйіліп-төгіліп отырған торғайлар от жақындағанша таңдана қарап отырады да, дүр етіп ұша жөнеледі. Жұманға көздерін қысатындай, түгін арасымен жымып ұшып жоқ болады. Қырқылып түскен қарағанды сарғылт құлақтары қалқайған балапан оттар мүжіп жатыр. Өзара тала-сып, шиқылдасып қалатын сияқты. Шоқ-шоқ болып өскен қарағанның түбіне жүздеген балапан қосаяқтар жиналып, шоқаңдасып, тіміскіленіп отырғандай болады да, әлденеден үркіп, зым-зия жоқ болып кетеді.

Машиналардың шарылы тоқтап, аңтарылып тоқтай қалыпты. Әлденеменесін көтеріп алып, бірінші машина көлденеңдеп, қырға қарай жөнеп берді. Сасқалақтап қатты кетіп барады. Ә, солай ма екен!.. Екінші, үшінші машиналар біріншіден гөрі де сасқалақтап қашып барады. Түгін арасында ерсілі-қарсылы жосылтып Омар жүр. Арт жағы бүйідей бөктеріншекті темір тырмалар да қозғалып кетті. Ә, солай ма екен!.. Ойнамаңдар Жұманмен!.. Мә, сендерге жердің түгін жалмаған деген!..

Өрт лепіріп шабындыға жетті де, қырқылған бидайықты астынан көсіп, көтере жалмап тез желігіп кетті. Қарағандының құрғақ желі биыл жаз бойы көрмеген досына кездескендей өртке қосыла о да құтырынып барады.

Манадан «әке-көкелеп» соңында жүрген балалары мен ауыл адамдарына Жұман енді ғана бұрылды. Басқа ешнәрсе айта алмай, қасына да келе алмай алыстан:

— Болды ғой, әке, үйге жүр...— деп балалары жүр.

— Байекесі-ау, үйге жүріңізші!...— деп әр жерден әрең қыңсылап қоңсылары жүр. Үй қасынан қозғала алмай, көзінен жасы парлап, ауыр бір қасірет құшқандай, Көпей бәйбіше ғана жалғыз тұрып қалыпты. Әр жерде қатып, сілейіп тұрып қалған сауыншы әйелдер ғана көрінеді.

— Қайдасың, Сармантай, қайдасың! Өртке күйіп жатқанда келмесең, өлгенде келемісің! — деп Жұман бар дау-сымен айғай салды. Өзі істеген тентектікке үлкен ру Сармантай қарғаша бола алмаса, тағы бір сарапқа салына-ры есіне тез түсе қалды.

— Шап, ойдағы Сармантай мен қырдағы Сармантай-ға! Шап, ойбай, шап!..

Тентек әкенің қылығын үлкен ру Сармантай болып қана арашалап қалуға болатынын түсініп тұрған балалары, әке сөзін қайталапқан жоқ. Дереу он шақты адамды атқа

мінгізіп, ойдағы, қырдағы Сармантай руына шапқын жіберді.

— Адамымыз өліп, өртке ұшырап жатырмыз! Қарекенің байы Игілік шауып алғалы жатыр. Тез жетсін, еркек кіндікті қалмасын!— деп, қадағалап жіберді...

Долы шал содан кейін ғана үйіне кірді...

7

Майқұдықтан таңертең ерте аттанған Назыкеш түс ауа шаршаңқырап қалып еді. Өзі де, астындағы Сейіттің күрең төбел бестісі де қаталап келеді. Керіліп жатқан өлік бір сар дала, ерніңді жібітер су кездессейші!.. Әр жерде ойдым-ойдым шоқ қараған мен тікенектен басқа қарауытқан да ешнәрсе жоқ. Кезек ауысып отырғаны болмаса, біріне-бірі ұқсас ой мен қыр көзді де тартпайды. Аударып жамылған күпі сияқты күзгі қоңырқай төбелерде бір қимыл жоқ.

Назыкеш тағы Жабай жайын ойлады, жаны ауырып, аяй ойлады, тағы да жүрегіне түйіліп қалған бір нәрсе барын сезді. Ол құрғырды неше күннен бері жұлып тастағысы келсе де, жұлынбай, беки түскенін аңғарып келеді. Онысы— «Жабай енді соқыр болып қалар ма екен» деген қайғысы еді.

Көш жолымен күрең жорғасын қатты тайпалтып келе жатқан Омар қарсы кездесті. Жас қыз Омарды танып, жолдан бұрыла беріп еді, Омар көлденеңдеп алдын кесіп алды да, тұра қалды. Аамалсыз Назыкеш те тоқтады.

— Е, қайда барасың, қарағым?

— Ауылға... Үйді көшіруге түйе әкелуге барам...

— Байғұс бала, не ғып көрмедің, екі түйені Талтаяқ мана алып кеткен... Ол анау төтемен асқан екен ғой,— деп, Омар қамшысымен көлбеп жатқан сары белдің ар жағын нұсқады. Назыкештің көзі де солай қарады.

Омардың бар аңдығаны да осы бір кез еді. Қыздың шылбырын шап беріп, қамшымен іліп алды да:

— Енді, шырағым, менен қалма. Атыңды айдап отыр,— деп жөнеп берді.

Не таңданып, не қорқып үлгіргенше, Назыкеш өзінің Омармен қатарласып шауып келе жатқанын көрді. Жорға күрең безектеп ағып келеді де, сұлу күрең бесті тізгінімді босат деп арпалыса бастапты. Арам ой, анайы қылықтың белгісі жоқ, Омар мұртын тікірейтіп, тұнжырап алыпты.

Көкшіл көзінің сызығымен қызға анда-санда бір қарайды да, үндемейді, күреңнің тізгінін босата түседі. Оң жақ бетіне көк бояу жұққандай, көгерген бір дақ бар... Ол Жұман қамшысының дағы...

— Енді бұл екі ауылдың арасына тірі жан қатынаспайды, білдің бе?— деді Омар, әлден уақытта. Назыкештің жауап беруін күткен жоқ, көзін бұрып әкетті.

Орынсыз жәбірден көзіне жас келіп қалғанын сезді де, Назыкеш бойын тез жиып алғысы келіп:

— Жіберіңіз шылбырымды. Мен атымның басын өзім де алып жүре аламын,— деп, атының басын кілт тежеп, кейіндей берді. Қыздан мұндай қылықты күте қоймаған Омар шылбырдың қолынан қалай сусып шығып кеткенін байқамай қалды.

Күрең жорғаның қатты екпінін жайғызып қайта оралғанша Назыкеш шылбырын жинап алып, шоқыта жөнеліп еді. Енді қуғанмен жете алмайтынын білді де, Омар айғайлап:

— Ауылға тура тарт. Адасып кетесін, қараңды үзіп кетпе!— деді. Қыздың қарасынан көз жазбайын деп, өзі де қатты ағызып кетті. Жаңа ғана ойында әлдене бардай үміт пен күдіктің дел-далында келе жатыр еді. Енді оның екеуінен де ада болып, «сөз таси ма деп жібермедім» дермінге тірелді.

Мола басындағы уақиға мен өрттен кейін бұл маңайда екі байдың біреуі-ақ қалатынын Омар біржола ұйғарып қойып еді. Енді ерсілі-қарсылы барымта басталады. Қолға адам түсе ме, мал түсе ме, бір күндерге дейін бәрі де сұраусыз... Үлкен топтар қаржасып, бір байламын айтқанша, барымтаға бәрі де сыя береді. Бұл бір елдің ерсі көрмейтін нәрсесі. Игіліктің ең жаны ашырымын деп жүрген Омар Сармантай жағының қызы түгіл қотыр лағын көрсе де ала кететін еді...

Омардың өз қылығына тапқан дәлелі де осы-ақ... Мұнысы өзіне де ерсі көрініп келе жатқанмен, әлдеқандай қияңқы ой осыны дұрыстай береді...

Жұман аулынан андай жөнелген шапқыншыларды Омар өз көзінен көрген, осының болмай қалмасын ерте болжағандай, Игілік те тастүйін әзір отыр. Бүгінгі өрт енді екі ру елді түгел жалынымен шалып өтеді.

Омар ыңғайын танитын Игіліктің тілегі — Жұманның жарасын ушықтыра беру сияқты. Атын алып кет, адамын ұстап ал, әйтеуір дамыл бермей шабақтай бер. Мана бір

боқтап жібермеген екемін өзін деп ойлады Омар: моланың басы болды демесем, боқтап жіберсем де болады екен...

Әлденеден Омардың өзінің көрген қорлығы да жанына енді бата бастап еді. Машиналарын өрттен аман алып шыққан соң, жігіттер мұны ептеп мазақ қылып алған. Бағынар жұрт көп көрінгенмен сыйлар жұрт аз екенін көрді Омар.

— Қатынындай қуып жүріп сабады-ау!— десті жігіттер.

— Бір шалдан сонша қашып, өзің де босқа қожаңдайды екенсің-ау!— деп, тағы бірдемені аңғарта күлісті.

Оның үстіне Игіліктің арнап тапсырған бір жұмысын өртке беріп келе жатыр. Осы ызамен келе жатқан Омар көңілі «әдемі алма көргенде пышақтың да тісі қышып кетеді» дегендей, Сармантай жағының қызына әр қиядан-ақ ауытқып еді, әттең, қыз қолынан шығып кетті... Енді эне, оқшауланып алып сақ келе жатыр.

Сол ағызған бойымен Омар күн бата Игілік аулына жетті де, Назыкешті өз үйінің қасына түсіріп, атын жетелеп алып кетті. Бұл екі ауылдың арасына тірі адам қатынасуға болмайтынын Назыкештің шешесіне де қадап айтты:

— Ауыл маңында шолғыншы жүреді. Арқан бойы ұзап шыққандарың керіліп қаласыңдар!— деді.

Қатты үрейленіп қызын құшақтай алған Күңше оны естіген де жоқ. Қызының көзіне телміре қарап, ұзақ тұрып қалды да:

— Аманбысың, әйтеуір?— деді.

— Өзім де қорқып ем...— деп қалды Назыкеш.

Біріне-бірі пана бола алмайтын екі мұңдық, бірінің ішіне бірі кіріп кеткісі келгендей, қатты бір құшақтасып айрылды да, жас аралас күліп жіберді. Ие, бұл жолы құдай бір сақтап қалыпты, әйтеуір...

Аттарын алысқа тізген көк арбаларға байлап тастап, Омар асыға басып үй сыртында жалғыз қаңқайып тұрған Игілікке келді. Бар жүріс-қимылымен пәлеге ұшырағанын аңғарта, аптыға келіп еді.

— Немене, өртке беріп қайттың ба?— деді Игілік. Күндіз өрт шыққан тұсты шамалап қойып еді, Омардың келісінен түгел түсінген сияқты. Омардың жауабын күтпей:

— Ие, өртті көріп отырдық, салған кім?— деді Игілік.

— Құтырған шалдың өзі ғой деймін... Тал түсте бадырайтып тұрып, өрт жіберіп, өзі қарады да тұрды,— деді Омар.

— Адамдарың аман ғой?

— Аман. Келе жатыр...

Игілік үйге қарай бір-екі адым жасады да:

— Жалғыз үй отырмасын, Байжанды осында көшіріп әкеліңдер. Мынау үй неге көшпей отыр екен? Келетін болса, оны да осы ауылға қос...— деп, Күңшенің қараша үйін иегімен нұсқады да, өзгесін Батыраштан білерсің,— деп, үйіне беттеді.

Шаршап келген, жәбірленіп келген Омарға үйге кір деп те айтқан жоқ. Мұның айтарын өзі біліп қойғандай, басқа жайды сұраған да жоқ... Барлық іс өз ойынша дәл оралып келе жатқан сияқтанды...

Осыдан үш күннен кейін Майқұдықтың маңын адам таңымай қалғандай еді. Қабаттастырыла тігілген үйлер иін тіреседі. Жау келер жақты кең орап алып, өзен жақ бетті ғана ашық қалдырыпты. Бала-шаға жоқ, Қареке — Мұрат делінетін үлкен рудың бар еркегі қазір майдан жеріне келген сияқты. Ас пісіретін әйелдер де еркекше киініп алған. Осынша сары қолдың ішінде екі-ақ әйел бардай, қарсы жақтан қолға түсіп қалған Күңше мен Назыкеш қана өз киімдерінде.

Аттар ерттеулі, сойылдар сүйеулі... Бастарын орамалмен таңып алған, ықшам киінген жігіттер, қамшылары белдерінде әзір жүр. Әр үйдің белдеуіне қаз-қатар қыстырылған қақ сойылдар арандай түксиеді.

Енді көп үйдің ортасында қалған Игіліктің жаңа үйі ордадай діңкиіп ерекше көрінеді. Қасында болыс, билер, урядник, стражниктері бар, ауылдың ортасында Игілік отыр. Батыраш пен Омар кезек-кезек келіп:

— Қаракесектен қырық жігіт келді.

— Керейден елу жігіт келе жатыр...— десіп кетеді.— Әлі менің бір кіреме жеткен жоқ,— деп кіреші Ыбырай жымып қояды. Ол Ақбұйраттағы урядник Боткинмен бірге өз кіресіндегі сексен жігітін алып келіп еді.

— Мен осыған қуанып отырғаным жоқ, қайғырып отырмын!— деді Игілік қасындағыларға түгел естілетіндей мол дауыспен,— атам заманынан қалған бірдемеге ұқсап барамыз. Қанша жұрт жұмыстан қалып, қанша уақыт сергелдеңге түскелі отыр. Үлкенің бар, кішің бар, төрең бар, қараң бар — бәріңе бір қолқам — менен Жүмекеңе аттон айып әперіңдер де, осыны тез тындырсаңдар екен. Ризамын елге, аққа жақ ел байғұс келіп қалыпты, ризамын бәріне де... Ақмоладан төрелер келіп қалғанша, тындырып

тастандаршы... Ушықтырмай тез тындырсаңдар, осының аяғын тоймен таратар едім...— деді.

Игіліктің шын ойы бұл істің заңмен түйілуі екенін білетін жырындылар біріне-бірі қарамай, бас изеседі. Бұлардың қазақша бітімге келтірмейтінін Игілік өзі де бір-жола түсініп, іркілмей соғып отыр...

Жерді қатты дүңкілдетіп, желе шоқытқан үш салт жігіт, жолында тұрғандарды киіп-жойып осы топқа қарай жақындай берді. Үлкен ақ бақай торыға мінген жауырыны қақпақтай балуан жігіт Бұланбай атын алшаң бастырып, озығырақ келеді... Алдында өңгеріп алған адамы бар сияқты. Ақбақайдың терге шыланған ақ шашалары күнге шағылысып, күмістей жалтылдап келеді. Оқыс мінезді, дарқан жігіт Жұман жағының шолғыншысын ұстап алыпты да, қол-аяғын байлап, өңгеріп әкеліпті.

— Міне, тағы біреуі,— деп, Бұланбай тұтқын жігітті Игіліктің алдына тастай берді де, құйрығына қамшымен бір тартып қалды. Жігіт жерге былш етіп құлады. Бұланбай артына қайрылған жоқ, жігіттердің қымыз ішетін үйлеріне қарай кетті. Есік алдына қаңтара салған кең кеуделі, қияқтай құлағы шекесіне шаншылған биік торы ат, үйренген әдегі бойынша, желге қарсы аяңдап барады.

— Ей, шешіңдер мына жігітті... Осы сорлы Игілікпен өштесіп жүр деймісің!— деді Игілік, жігітке жаны ашығандай қабағын түйіңкіреп.

Қол-аяғы шешілген соң, көзі тышқанның көзіндей жылтылдаған, жирен мұртты, ақ сары аласа жігіт басын көтерді.

— Ей, жігіт,— деді Игілік,— біреу-міреудің есінде қалса, тағы бірде бірдемеге кездестіріп жүрер бұл жұрт, ат-жөніңді де сұрамайын, сен шырағым, қайта бер,— не көріп, не білгеніңді айта барма деп те ант алмаймын... Мына төре-қара, би-болыстың көзінше айтар бір ауыз сөзім бар, Жүмекеңе соны жеткізе аламысың?

— Е, жеткізе алам...— деді жігіт, қамшы тиген арт жағын бір сипап қалып.

— Құлдық ұрып, аяғына жығылам, ат-тон айыбын да алсын... Бірақ мына қазынаға кеткен жер үшін мені күйдірмесін. Бұл енді менікі де емес, оныкі де емес, қазынанікі. Мен қазақтың бейбастағынан қазына жерін қорып отырмын. Еңбек қылып, ақшасын төгіп отырған жұрттан ұят болар деп отырмын. Жігіт жиып майдандасқалы да

отырғаным жоқ, бас сауғалап отырған кезіме ағайын-туған қорғаныш жасап жиналысып жатыр,— деді Игілік.

Урядник Боткин қос қияғын ұйыстырыңқырап қоятын жездей сары мұртын тікірейтіп:

— Түсіндің бе?— деді қолға түскен жігітке. Екі ұртына екі жұмыртқа тығып алғандай, ұрттары да бұлтия қалыпты.

— Ендеше мына төреңізге де қой деңіз,— деді жігіт Боткиннің орысша айтқанына түсінбей.

Игіліктің орысша тура тартқан боп, қазақша алыстан орап, шытырман арасымен келе жатқанын Боткин де түсінген жоқ еді. Ол әрбір төменгі әкімдердің әдетінше тікіреюмен жапырып тастамақ болды.

Жіңішке жирені қолына тиген соң, жігіт артына қарай-қарай ұзай берді. Енді еріксіз Игіліктің айтқанын жайып, ақтаушысы болатынын аңқау басы аңғарған жоқ...

Осы бір сай-сайды қуалап, жыл сайын ұзарып, жыл сайын тармақтанып бара жатқан жіңішке жолдың бойында әлдене ескіріп, әлдене жаңарып бара жатқан сияқты. Бірі кеткісі келмесе, бірі кетірмей қоймайтын бет алған қайсар екі ыңғай кездесіпті де, қасарысып тұрып қалыпты. Кісі өлер, өрт салынар, ұятқа қалар, бірақ жыға жеңбей, я бір-жола жеңілмей екі жағы да тоқтай алмайтын сияқты.

Екі қайсардың бірі Жұман бай ойдағы-қырдағы Сармантайды жиып алып, шаңқай түсте Бұқпа көліне жетіп еді. Енді екі қырдың астында ғана Игілік аулы отыр. Қарауылдап жүрген қос-қос салттылар әр төбеден көзге түсе бастады. Ат қызуымен желігіп алған Сармантайлар гу-гу етеді, қырып жіберетіндей күпілдеседі.

— Шіркін, Игіліктің өзін құдай қолға бір берсе!..

— Ең болмаса адуын тоқалын десеңші!..

— Омарды айтсаңшы, Омарды! — деседі.

— Ал, жібердім тізгіндеріңді!— деді Жұман, қалың қолдың ортасына тұрып.— Өзгесі адыра қалсын, ең алдымен Игіліктің өз шаңырағын ортасына түсіріп, өзін бір сүйреп алдыма әкеп беріңдер! Өзін, өзін!— деп тоқтады.

Биыл жаз бойы бір дұрыс айқас көрмеген Сармантай жағы осы арадан-ақ лап берді. Жатаған келген жарау аттар сүліктей созылып, керіле құлаштап барады. Оң иыққа қайыра салып алған қақ сойылдар зуылдап, ысқырып қояды.

Қалың қол сол екпінімен, айғай-шу, тасыр-тұсырымен, гұтас келіп Игілік аулына төніп еді, иек артпада ғана тұр-

ған үлкен бір қол бұларға көлденеңдеп келіп соғып, еріксіз екіге бөліп әкетті. Бас та жоқ, басқару да жоқ Жұман тобы сол екіге бөлінгеннен кейін-ақ жыртылып айрылғандай тоза да бастады.

Алдыңғы жүз қаралысы іркес-тіркес, иін тірестіре тіккен үйлерге келіп соғылды да, ең мықтағаны әр үйді бір сәліп қала алды. Үй-үйдің арасынан шыға келген жаяу сойылшылар ат үстіндегілерді оңай түсіріп алып жатыр. Қақ тізеден қағылған аттар да ұшып-ұшып түседі. Тобықтан, тізеден қағылған адамдар да серейе құлайды. Көк арбалармен, киіз үйлермен қоршап тастаған Игіліктің өз үйіне біреуі де жақындай алған жоқ. Осы арадан табан аудармай қорғаған жаяу сойылшылар әрі-беріден соң сыртқы үйлерге де жолатпай қойды.

Қыр басында иесінен айрылған аттар баурына кеткен ерін тепкілеп, айнала шапқылап жүр. Кейбіреулер құлаған жерінде қозғалмай жатыр да, кейбіреулер алақ-жұлақ етіп, өз атын іздеп жүр. Мұндай айқаста неше құлап, неше тұрсаң да, аяқтап келгенде, өз атыңның үстінде көрінсең, күлкі сықақтан аулақ боласың... Алақтаушылардың жүзіне шыға келген бір айқын із осы сияқты. Екі байдың қырқыстарына іркіліп, енжар қараушылар да аз емес, бірақ ол сыр бетке шыға қоймапты, әдеқайда кеудеде қорғалақтап тұр.

Әлдекімнің сойылы қатты тиіп, жүрегі шайыла қалған қорқақ жігіттер, онша әкетіп бара жатқан жаралары болмаса да, әрнеге де разы, енді төбелеске кіргісі келмей, қылжиып жатыр. Жығылған мен жатқанды ұрып өтіп жүргендер де бар.

Осымен нөсердей күркіреп келген шабуыл берекесізденіп бытырай да бастады. Еш жерде табандасып қырылысып жатқан бір топ қалмапты. Ерсілі-қарсылы шапқыласқанның бәрі де енді айқас іздеп жүрген жоқ, өз топтарының бой тартқан жақтарын іздеп жүр.

Жұман қолының алды «Итжонның» қырқасына шығып алып, шоқтарыла бастады. Не істеп, не бітіргендеріне өздері де аң-таң қалғандай болып, аңтарылып тұр. Кірпідей жиырылып маңайына жолатпаған Игілік аулына түк дарыта алған жоқ. Қолға түскен Игілік жігіттерін Жұманның көңілі үшін әркім бір зекіп қалады. Ашусыз, ызасыз зекітін сияқты.

Майдан даласын бақылап тұрған екі жақтың да көзіне ілігер енді бір-ақ айқас қалып еді. Манағы Бұланбайға

Жұман жағының Сүгірәлі дейтін балуан жігіті кездесті де, екеуі оңаша сілкілесіп кетті. Әр тойда кездесіп, кезек жығысып жүрген екі балуан, Жұман мен Игіліктің бетін жауып қойып, өзді-өзінің намысына шабысып кетіп еді. Екеуі екі жақтың қолбасшысындай, екі жақтың да үлкен үміт күткен адамдары. Бұл екі қолдың қайсысы тисе де, ат үстінде аман қалу деген болған жоқ-ты. Қара шоғыр ыдырап, енді ананы-мынаны аңдайтындай болған кезде, бұл екеуі бірін-бірі іздеп жүріп кездескендей еді, әлі айрыла алмай жүр...

Бұланбай мен Сүгірәлі бірін-бірі таныған жерден-ақ қарсы ұмтылысып еді, алғашқы сілтескенде-ақ сойылдары шарт-шұрт сынып қалды. Ағып өтісіп, қайтадан қарсы келісіп қалғанда, ырғай сапты бұзау тістер екеуінің арқасына да сарт-сұрт етті. Біресе оң жақтарынан, біресе сол жақтарынан қарсы келіп қалып, қамшыны қайқая беріп сілтеседі. Ең қорқатындары бірінің-бірі алдына түсіп қалуы сияқты, ағып өтіп қайта бұрылып келіп қарсы айқасады, тайынбай, жасқанбай айқасады.

Көздер қып-қызыл...

Тағы бір оралғанда Сүгірәлі қамшысын көлденең тістеп алып, оң қолын бос алған екен. Бұл ат үстінен аударысудың белгісі еді. Бұланбай мұнысынан да тайынған жоқ. Енді темірдей келіп жармасқан екі қол жағадан алысқанда, қатты екпінмен келе жатқан аттар да тұрып қалды. Аттар қайқаңдап тізелерін бүгіп, ағаш ерлер ескі төсектей сықырлайды. Шекеге шеке тиіп, құлақтар жұлынып бара жатқандай. Тебініп қалғанда, аттары әрең деп ілгері бір ұмтылады да, тас тиелген арбаны жарға шығара алмай жатқандай, тәлтіректеп кейін шегінеді.

Манадан екі балуанның қолдары бос жүрген кезінде ешкім бұлардың маңайына жақындауға бата алмап еді. Босқа қақтығып қалармыз деп қорыққан. Енді екі балуан айқасып өскен шор ағаштай болып, бірін-бірі ала алмай, бірінен-бірі айрыла да алмай, қайнасып қалған шойындай болып сіресіп қалған кезінде, Жұман жағынан жиырма шақты салт лап берді. Шылбырларын шешіп алыпты. Бұланбайдың мойнына бұғалық тастап, байлап әкетуге келе жатыр. Қатерсіз, қауіпсіз, өжет үйіліп келеді...

— Жіберме, Сүгірәлі, айрылма!

— Байлап әкетейік бәлемді!— деп, ісіп-кеуіп, гүжілдесіп келеді. Аттарын сарт-сұрт тебініп, қолдарын шошаңдатып, Бұланбайдың мойнына қыл шылбырларын тастай

бастады. Мұны көріп тұрған Игілік жағының жігіттері де лап қойды.

— Босат, босата тұр!— деді Сүгірәлі Бұланбайға. Бірінің көзін бірі көрмесе де, Сүгірәлінің «босата тұр!» дегендегі үнінен Бұланбай сескенген жоқ, алдаусыратуы ма деп ойлаған да жоқ, босатып жіберді. Сүгірәлі де қолын босатып алды.

— Ойбай-ау, ұстай тұрсаң етті!

— О, не қылғаның?

— Енді қалай байлап аламыз!— деп, келген жігіттер сасқалақтай бастады.

— Әй, өңкей өңез!— деді Сүгірәлі өз жігіттеріне.— Өзімнің әлім келмесе, Бұланбайдай жігітті мен сендердей шіріктерге байлатып алушы ма едім!— деп, ең өршеленіп тұрған біреуін қамшымен тартып жіберіп, аттың бауырына түсірді.

Бетпе-бет, қолма-қолдан басқаның бәрін иттік, опасыздық деп білетін Сүгірәлі ызаға күйініп кетіп, өз жігіттерін шетінен бір-бір ғана тартып қалып, бесеу-алтауын ат бауырына түсірді. Кейбіреуі қамшыдан ұшып түседі, кейбіреуі қамшы таянып қалғанда, атынан өзі қылжия кететін сияқты. Бұланбай қозғалған жоқ. Сүгірәлінің ұрт ерлігіне жаны риза болып, сол орнында тұрып қалды.

Тасыр-тұсыр таянып қалған Игілік жігіттеріне Бұланбай да көлденеңдеп қамшысын сілтеді.

— Қайтыңдар кейін!

Бұланбайдың алдын кесіп өте алмай, олар да тоқтады. Жігіттер үнсіз наразылық жасап, шегіне қоймай, шоқтарылып қалып еді, Бұланбай: «Қайтыңдар дедім ғой!»— деп екінші ақырғанда, желді күнгі қоғадай жапырылып кейін бұрылды. Сол ақырғанның қатты екпіні айдап әкетіп бара жатқандай, ұйқы-тұйқы, қатты шапқыласып барады.

Алшаң желісті ақ жал күреңімен Сүгірәлі Бұланбайға оралып келді де:

— Енеңді ұрайын, кедейдің маңдайына екі нар сыйған ба! Қасым болғанша, досым болсаң еттің, жатым болғанша, жақыным болсаң еттің! Бір сен болмасаң, осы елде қолыңның айызын қандырып ұратын да бір ит жоқ екен ғой!— деді.

Сөзге олақтау Бұланбай, тақпақтаңқырап кеткен Сүгірәліге өзіндей жауап қайтара алмай, сасыңқырап қалып:

— Ініге сен жарымасаң, ағаға мен қашан жарып едім?

Күні бойы қамшылағаныңды ағаның шапалағы дермін, бұдан былай інім деп жүр!— деді.

Ақ көңіл Сүгірәлі, опырылып құлаған жардай, біржола құлап түсті де:

— Бауырым Бұланбай, сөз осы болсын. Мә, қамшым, қамшыңды әкел! Мықты болса, Игілік пен Жұман өзді-өзі қырылыса берсін. Екеуіміздің бір-бір атымызға жетпей жатқан жер жоқ,— деді. Көзіне жас келіп, даусы дірілдеп тұр.

— Ендеше қайқайып қазір тартайық аулымызға. Көрсін түгел!— деді Бұланбай.

Осыдан басқа сөз жоқ, екі ер жігіт қамшыларын ауыстырып алысты да, екі айрылып жүре берді. Енді бұл қамшылар өз иелерінің денесіне тимеске тиісті еді...

Сүгірәлі мен Бұланбайдың үйлеріне қайтып кеткені, жауласып отырған екі жақтың екеуіне де қатты батып еді. Бұл күнге дейінгі қазақ дәстүрінде жоқ бір мінездің таптал түсте атой бергеніне Игілік те қатты түйсігіп қалды. Елдің ескі асаулығы емес, жаңа бір асаулық сияқты көрінді.

— Кісі жіберейік... Ұстатып алдырайық!— дегендерге, сақ Игілік баспады:

— Бір жеріне қата тиіп, жараланып қалмады ма екен өзі? Соны ғана біліңдер,— деді.— Жұмыс уақыты ғой, көлік бірдеме керек болса, ұялмасын ала кетсін...

Содан соң Игілік қасында отырған ақсақал билеріне қарап:

— Майданы осымен тыныстаса, Жүмекеңе барып қайтыңдар... Әрнеге әзір жайымды айтып, тындырып келсеңіздер екен... Орыстың өкіміне өреміз жете бермейді. қазақы жолдың қайсысына болса да салғыласарым жоқ,— деді.

Күреңкөз қожаны орталарына алып, бір топ кәрі-құртаң жақындай бергенде, Жұман тобының қатты дағдарып отырған кезі еді. Ортасы ойысқан үлкен топ біріне-бірі наразы, керкілдесе бастаған.

— Бұқпадан адам сияқты тұтас жөнеліп едік, тап ауылға жақындағанда екі бөлініп, быт-шыт болғанымызға кім айыпты осы?

— Кім бөліп әкетсе, сол айыпты да!

— Сол кім деп сұрап отырмын ғой мен!

— Е, оны ит біле ме...

— Алдымда бір ала атты кетіп бара жатыр еді, сол жа-

ғына қарай о да бұрыла берді, оның артынан мен де бұрылдым... Енді қарасам, кез келгенді қағып тастап, Бұланбай келіп қалыпты...

— Атың сүрініп кетті ме, құлап қалдың?

— Ие, атым сүрініп кетті де, омақата келіп құлағаным...

Әр жерде осындай наразылық, іліп-қағыс тұтанып жатқан кезіне араға жүрушілер келді.

— Ассалаумағалайкүм...

— Уағалайкум ассалам...

— Салаумаликүм... Салаумаликүм.

— Әлік салам... Салаумаликүм, әлік салам...

— Е, Жүмеке, мал-жан, бала-шағаңыз түгел аман ба?

— Шүкір аллаға, аман... Өз үй ішіңіз де есен бе түгел?

— Ауыл-аймақ, ел-жұрт тегіс есендікте ме?

— Тегіс есен, Қожеке... Отырмыз алла деп...

— Ит-құстан, одан-бұдан халас болдыңыздар ма?

— Шүкір, Қожеке... Өзіңіздің жүрген жерлеріңіз де аманшылықта ма екен?..

— Шүкір, Жүмеке, шүкір... Көпей бәйбішенің дені-қары сау ма?..

— Сау... Өзіңіздің де бәйбішеңіз күйлі ме?..

— Күйлі-күйлі, Жүмеке... Келін-кепшік, бала-шағалар есен ғой?

— Есен, Қожеке...

— Ауру-сырқау, өлім-жітімнен түгел есенсіздер ме?

Қожаның көңілі үшін аллалап отырған Жүмекең бұл жолы:

— Құдай деп отырмыз,— дей салды.

— Шыққан шығын жоқ па?

— Жоқ...— Енді «Қожекесін» де қоспай кетті...

Көп сәлемдесулер, ұзақ амандасулар енді ғана қысқара бастады. Дүние жүзінде қазақтан ұзақ амандасатын ел кемде-кем-ақ болар. Әсіресе, осындай дау-жанжалдың арасында жүретіндер езіп-созып, тіпті ұзақ амандасады. Мал-жан, ауру-сырқау, ит-құсқа дейін қалдырмай сұрасады. Келген жерінің қандай қабақпен отырғанын да осы амандасу үстінде болжасып қалады. Келген жұмысыңның жайын аңғарту үшін де жапсарлас бір амандық сұрау керек... Қожекең осыны ескеріп:

— Тыныштық па, әйтеуір?..— деді.

Бұл сұрауды манадан күтіп отырған Жұман бай шапшып түсті:

— Қайдан тыныштық болушы еді, тәңірі деген. Көрмейсіз бе, екі жонның арасында ер-тоқымын бауырына алып, неше ат шапқылап жүр әне!.. Қанша адамды түйеге теңдеп, ауылға жөнелтіп жатырмыз!.. Қырылысып тына-тын болдық қой!— деді.

— «Жауластыру — жаушыдан, елдестіру — елшіден», деп атаң қазақ айтқандай, ара ағайын екі жағына да адал сөзімізді айтып, достық білдіргелі келдік,— деді Қожекең.

Содан кейін, бұл елдің аттап өте алмайтын қырқаларына тартып алла айналасындағы бір хикметтерге ойысты:

— Ие, Жүмеке, қайдан тыныштық болушы еді, деп дұрыс айтасыз... Заман бұзылғалы келеді. Былтыр күн тұтылды. Алдыңғы жылы ай тұтылып еді. Құйрықты жұлдыз болса мынау, әр түнде төбеге шығып алады да, бір қозғалмайды. Кете ме десең, күн сайын жақындай түседі. Түркстан Шәріптегі Қалмақан қазіреттің сирағы зираттан шығып қалыпты дейді. Тырнақтары өскен, сирақтары қап-қара болып күнге күйген... Еслам қауымы енді Мұхаммет пайғамбарымыздың қабірінен үн шыға ма деп қауып етеді...— деді. Күні-түні осыған қайғырып жүргендей ауыр күйзеліп айтты.

— Апыр-ау, ол қандай үн болғаны?— деді, Жұманның оң тізесін баса отырған аңқау шал.

— Қысылғаннан шығад та!.. Біздің осы күнәміз оған да батпай жатыр деймісің!— деп Жүмекең оны тойтарып тастады. Назалы адамның еркелігін істеп, адуындаңқырап кеткенін аңғармай, ерсірек айтты.

— Жоқ, Жүмеке,— деді, Қожекең жұмсақ қана,— қысылғаннан демеңіз, қайғырғаннан деңіз...

— Қайғырғаннан деген құрғырың ауызға түсе қойып жатыр ма, қиналғаннан дегендегім ғой...— деді Жүмекең, ағат кеткенін түсініп, абыржи бастап.

— Екінші,— деді Қожекең,— оған да батпай жатыр деймісің дей көрмеңіз бұдан былай... Пайғамбарымызға деңіз...

Әр таяздың түбі көрініп жатады, әрбір түбі көрініп жатқан су да таяз... Жүмекең дін жағына таяздығын бір-жола көрсетіп алды да, енді көзі бажырайып, дәйт деп отырып қалды. Енді оны Қожекең де алдына салып алып, торпақтай томпылдатып айдай жөнеліп еді. Өздерін пайғамбардың әулетіміз, қазаққа дін үйрете келген ұстазбыз

деп түсінетін Қожекең қара жаяу Жұманды болмашыдан бір сүріндіріп алды да, басқан адымыңның бәрінде күнәң бар дегенге мойындатқалы келеді. Игілік алдында бүрсең қағатын Қожекең мына топта маймаңдатып барады. Арасында отырғандардың бәрін де жайқап, кейбіреулерді басқа қағып, жасқандырып тастап отыр. Жарғақ шалбарының ауы қатпарланып, ызба бауы салбырап, жүресінен отырған біреуге:

— Ей, итке ұсап, жүреңнен отырған нең сақалды басыңмен!..— деп тастады. Енді біреудің насыбай атып жатқанын көріп қалып:

— Сен мұны орыстың қатындары сарып шығаратынын білмеймісің?— деді. Мұнысы тіпті көп адамдарды тұқыртып кетті. Осындайdan өмір бойы ығысып әдеттенген олардың айналасындағы көп надан, надан діннің оң көзіндей көрінген қожадан біржола жасқанып та, жасып та қалды.

Осылай әркімдерді де ағаш-жағалтайлап алып, Қожекең жіңішкелеп Игілік сөзін жеткізе бастады. Оның дара ағайынның жанашыр сөзі етіп жеткізді. Аяғында:

— Орыс айтар өкімге өреміз жетпейді,— деп, ерекше ескертті де,— өзгенді ара ағайынның тезіне бер,— деп тоқтады. Ол өкімнің қыр астында ғана келе жатқанын білмейтіндей, жанжалдың өз ара бітіммен тынуын Игілік қатты тілеп отырғандай, сендіре айтты...

Жұманның билер қақпақылына түссе, оңай ұтылатынын жақсы білетін Тұрсынбай оған бір арқа сүйеу айтқысы келіп, Қожекеңді киіңкіреп кетіп:

— «Иттің иесі болса, бөрінің тәңрісі бар»,— дегендей, бір тайпа ел, Алтай-Қарпықтың біразы осы момынды жақтап келіп отырмыз,— деп бастады.— Жақтамай қайтейік? Неше көрсең, осының ұпайы кетіп жатады. Біздің бірдеңеміз қоса кетеді. Сүйегі біздікі, еті бұл кісінікі, ана бір жігітіміздің көзі шығып жатыр. Барымтаға түсіп кеткен адамдарымыздың жайы да не болып жатқанын кім біліпті... Малға мал, жанға жан деген қашаннан бері келе жатқан қара дүрсіміз бар еді. Осындай жайларымызды ескертіп қалғымыз келеді,— деді Тұрсынбай.

— Жерге — жер, көзге — көз!— деді Жұман.

— Сіз кесімді өзіңіз айтпаңыз, оны мына ара ағайынға беріңіз... Біз соны сұрап келіп отырмыз,— деді Қожекең.

Күреңкөз қожаның жайлаудан Игілікпен бірге келгенін білетін Жұман бай, шынында, жаңағы сөзді де аңғырт айтып қалып еді. Енді ойлай қалса, мұнысының өзі де келісімге көнетін кісінің сөзі екен. Жоқ, Жүмекең келісімге келіп бітім жасасқалы келген жоқ. Алтай-Қарпықты аузына алып отырған Тұрсынбай әлі де келер ел барлығын аңғартты емес пе? Шапқын кеткен елдердің біразы әлі келген жоқ. Келеді сөзсіз... Игілікті осы арадан күшпен көшіргелі келмеп пе еді ол? Ай бойы торлап алып, кетпей қойса, Игіліктің еріксіз көшпеске шамасы қайсы? Ара ағайынымсып келе қалған екі жүзді Қожа бұған теңдік әпермек пе еді? Жоқ, бітім деген болмайды, жүрмейді бұл араға!..

Ойын осыған біржола бекітіп алды да:

— Қожеке, төреңе құлдық. Ағат айтыппын. Кесім, келісім деген болмайды. Игілік досың әуелі көшсін бұл маңайдан, Былқылдақтан бергі жердің түгін жалмап болыпты ғой, көшсін сол жағына. Ара ағайын болсаң, содан кейін келерсің!— деді Жұман. Дін жағындағы сөзден оңай құлай кетсе де, дауға келгенде қиындап барады.

Келгендер қамшы тастасып, кезектесіп қолқаласа да, Жұман біріне құлақ салған жоқ.

— Менде сөз біреу-ақ: көшсін бұл жерден! Содан кейін сөйлесем!— деп қасарып қалды да, әрбір олақ адамның әдетінше осынысын қайталай берді. Сөзбе-сөз қайталап, үміт етер бір ауыз сөз қосқан жоқ. Елшілер де аңырысып қалды. Әрқайсысы, бұл қырсықтың енді қай жағынан келу керектігін таба алмай, біріне-бірі қарайды.

— Аяғыңа жығайық, ат-шапан айыбың да әзір...— десіп көріп еді, Игілік жағында бір қысылыс барын байқап қалғандай, Жұман бай тіпті кергіп кетті...

— Неше көз шықты, неше бас жарылды, кімнің несі күйе кетті. Әуелі сонымызды білісіп алайық. Содан кейін сөйлесерміз. Оған дейін көшсін ана шоқындық. Көшпесе, өлісер жеріміз осы болады!— деді де, жалбағайдың бауын тас қылып байлап алды. Мұнысы ендігіңді естімеймін дегені еді.

Қарындарын алдарына өңгеріп, екі тізенің үстіне тең қондырып, екі қолдарын айқастырып үстінен басып алған атқа мінерлер түгел тынып қалды. Бүкіл дала бір апатқа ұшырағалы келе жатқандай, бәрі де күйзеу отыр... Дау біткеннің созыла беруін жаны сүйетін Тұрсынбай ғана, көзін ұрыларша жүйткітіп қойып:

— Бұл момынға да бір теңдік әперсеңіз, шаригатыңызға онша қилап келе бермес, Қожеке...— деді де, о да тынды.

Бұл жерде не айтылып, не шешіліп жатқанын ести алмай тұрған шеткі топтар:

— Қоңырау, қоңырау!— десіп қалды. Гүлдір-гүлдір, былдыр-былдыр күңіренген қоңырау үні, қатты келе жатқан төренің екпінін де аңғартты. Сонша салмақтасып, сонша кергісіп отырған ақсақал билердің өңдері де сола бастады. Әркім артында жатқан қамшыларына қолын созып, жұмсақ мәсінің ішінен бақайлары жыбыр-жыбыр етіп келістерін әрең өұғып киіп жатыр...

Жалаң қылыштарын жарқ-жүрқ еткізіп, бес-алты стражниктер алдымен жетті. Онысыз да ыдырай бастаған жұртқа:

— Тараңдар, тараңдар! — десіп келеді.

Қоңыраулатқан екі пар атты Ақмола жолынан бұрылғаннан кейін де жүрісін бәсеңдеткен жоқ. Сонау түптен қозғалып, қарқынын баспаған зәрлі күш киіп кетердей қатал келеді.

Бұл келген Ақмола округінің полиция начальнигі Тропинин еді. Қасында пристав, урядник, стражники бар. Игіліктің арызы бойынша бұларды Ушаков аттандырып жібергенді. Бекеттерде тұратын өз аттарымен тез жеткізді. Көр-жерді өнімсіз талшық қылып, Қарағанды маңайынан ұзамай жүрген Жұманды біржола қуып тастауға жіберді.

Сап-сары ала Тропинин пәуескеден қарғып түсті де:

— Жұман қайсың? — деп сұрады.

— Е, ол кісі енді... мынау... Е, осы кісі...— десіп жұрт Жұманнан шегініңкіреп барады.

Қайсарлықтан емес, қайтерін білмегендіктен, Жұман жалғыз да болса, қозғалмай отырып қалып еді. Ақмоладан келген кәрдің жалғыз өзіне қадалатынын да сезді. Сақалтай-сақалтай балалары болушы еді, олар да жұрт арасына кіріп кетіпті...

— Приказды жариялаңыз! — деді Тропинин.

Жуан аяқты, қысқа мойынды, шашын басына майлап жапсырғандай жалтылдап тұрған пристав Жұманның алдына келіп, полиция начальнигінің әмірін оқыды. Кен табылғандықтан, қазыналық деп танылған Қарағанды, Көкпекті, Бұқа, Сораң маңайынан Жұман байды көшіріл-

сін деген әмір екен. Қалпағы қақырайып, мұрты едірейген талтақ аяқ қазақ-орыс қазақшалап шықты.

— Е, мен бұл жерден өзім де көшіп кеткемін...— деді Жұман, абыржып қалып.

— Ендеше неге келдің?

— Жай...

— Жай-жай мен білмейді. Кетесін керек!— деп, пристав Жұманнан қол хат алуға кірісті. Қағаз десе, жаны тұршігетін Жұман бар зәбірін ұмытып, енді бас сауғалай бастаса да онысына қойған жоқ, бармағын бастырып, қол хат алды. Жұманның бақал бас бармағы қағаз бетіне темір күректің басына ұқсап, жап-жалпақ болып түсті.

Артында қоңырауы болар-ау деген іске қол қояр да бас бармағын майлап алатын Тұрсынбайдың қалтасында бір кескен шырағдан жүруші еді. Екі қолын сұғынып алып, бас бармағын шырағданға сүйкей беретін. Тұрсынбай Жұманға соны істеткісі келіп еді, қаптап тұрған төре көздерінен қаймығып қалды...

Өз еркіне жіберсең, ой-қыры, сиыр соқпағы көп дала дауы осымен бітіп те қалып еді. Өз заңымен, өз дәстүрімен келе жатқан жаңа байлық ол бұлталаққа жіберген жоқ. Небары — сонау Ақбұйраттағы аз ғана тас үйінді тәлкекке салуды көтермейтінін айтты. Аз жаңалық көп ескілікті есіркеу жоқ, мүсіркеу жоқ аттап өтетіндігін көрсетті.

Далақтасып келгендері болмаса, абыройсыз қайтағындарын енді ғана білгендей, Жұман тобы да өзінен-өзі ыдырай бастады. «Сармантай!» деген бір айғаймен келіп еді, енді әр қырқадан асып, әркім өз мекеніне бет алыпты. Ескі айғайлар әлі де құлаққа қонғанмен, ойға енді мекендей алмайтын сияқты.

Күн кешкіріп қалғанын Жұман жұрт тарай бастаған соң сезді. Оған жүрейік деген де ешкім жоқ, отырайық деген де ешкім жоқ. Атына мініп алып, сөмпең жортып, о да аулына қарай бетін түзеді. Ашу да, айбар да, күш те қалмаған. Аты да сүріне береді. Аяп қараған, демеу айтқан жан да жоқ. Көп адам қасында келеді, бірақ жалғыз келе жатқандай сезінеді...

Жұманды жұрт алдында біржола жер қылып, көшіп барған жерінен де айдап тастағаннан кейін Игіліктің өзі де көшіп, Шерубай-Нұраға келіп қонып еді. Енді оның бар байлығы көз алдында, аузымен оттап, аяғымен жүріп, үлкен ақ ауылды қоршай жатыр. Әр қабақтан, әр қырқадан қарауытып көрінген көп жылқы көк жиекті кернеп, әрірек ысырып тастағандай көрінеді.

Биік ақ үйдің сыртында, қасындағыларына сол ақ үйден де биігірек көрініп Игілік отыр. Қуанышты да емес, алаң-елеңі де жоқ, әр кездегісінше іскер де жинақы. Мүриттей мүлгіп, аузынан шыққан әр сөзін алғыр тазыдай қағып әкетіп, тақыр Омар, Жұмабек төре, Ыбырай кіреші. Батыраштар отыр. Өзінің үш баласы да осы арада.

— Ордабай, сен қолың тимей жүр ме, қалай осы, әлгі бір қағазды жөнелтпедің білем?— деді Игілік, болыс баласына қарап.

— Писір қазір әкеледі... Сіздің қолыңызға қарап тұр еді,— деп, Ордабай абыржып қалды да, өз үйіне қарай бұрылып, — әй, Мекепар, Мекепар, қағазды әкел, кумагі, кумагі! — деді.

Отырғандарға әдейі ескертіп қойғысы келгендей қағаздың жайын Игілік өзі айтты:

— Қазынаға бор дей ме, шағала тас дей ме, тағы бірдемелер керек екен... Соны мына Құлжұмыр, Байдәулет, Са-сыққарасудан алуға болыстан лұқсат сұрапты...— деді.

— Е, құдайдың бор балшығы мен шақпақ тасын аяймыз ба қазынадан... ала берсін, — деп, қасындағылары бір ауыздан жапырыла мақұлдады. Ол лұқсаттың жай беріл-

мейтінін жақсы білсе де, Игіліктің ойынан шыққылары келіп:

— Жер сатып жатқан ешкім жоқ...

— Жер қашан да қазынанікі ғой, — десті.

— Тағы да біреу-міреу қожаңдап жүрсе, естеріңде болсын дегенім ғой, — деді Игілік.

— Енді жұрт түсініп қалды ғой...

— Көрді ғой...— десіп, отырғандар жыммысып біріне-бірі қарасты.

Хатшы Никифор Березин бір тарақ қағазды әрең көтеретіндей, екі қолымен ұстап, Игіліктің алдына тосты. Игілік төс қалтасынан күмістей жарқыраған төрт бұрышты бір сауытты тырс еткізіп ашып, қалыңдау жезден жасалған мөрін алып, баласына ұсынды... Қағаз бетіне «Қареке-Алтай болысының бас биі Игілік Өтеп ұғлы» деген мұсылманша жазу түсті. Отырғандар біріне-бірі қарасып, мұнысына да қошемет көрсетісіп қалды.— Әрине, былайғы қазақтың қолында мұндай нәрсе болмайды...

— Өзің апарасың ба? — деп сұрады Игілік хатшыдан.

— Апарсам апарайын...— деді ол. Игілік басын изеді.

— Төре, сен мына зауыттың бір күні қысып кетерін ескеріп жүрген шығарсың? — деді, Игілік хатшы кеткеннен кейін, Жұмабекке еңсеріле бұрылып.— Әзіршеміз бес жүз жігіт деп еді ғой, жөппелдемеге таянып қалғанда табыла қоймайтын... Ол үшін тағы да шапқыласып жүрмейік,— деп, Жұмабекке соңғы рет ескертетінін аңғартты.

Салпы етекке салына бастаса-ақ Игіліктің теріс айналып кететінін жақсы білетін Жұмабек қуарыңқырап кетті. Даусы да орнықты шыға алмады:

— Хатшыға қағаздатып жатырмын... Өзіңізге әкеліп оқытам... Сіз мақұлдамай, болмайды ғой... Содан кейін қайта сұратқызбаспын сізге...— деді Жұмабек.

Қазақ жайын шала білетін, сенбей қарайтын заводшылардың бәрі де, өз аяғынан келген қазақ кедейлерін жалдай беруге болмайды, бір күні қашып кетеді деп ойлайтын еді. Даланы, жапан түз, көшпелі елді тұрақсыз көретін завод иелері жұмыскерлерді болыс тағайындап берген подрядчиктер арқылы ғана жалдайтын. Қарағанды, Қарқаралы, Баянауыл маңайындағы қырық жеті өндіріс, заводтардың бәрінде де солай. Мұның бір сорақы нәрсе екенін болыс-билер айтпайды да:

— Е, сенім жоқ... Бағын керек...— Қашатыны рас, дала кең ғой...— деп қояды.

ІПодрядчиктер жұмыскерді алты айға жалдап, жұмыскер басына үш сомнан алады да, оның ар жағында заводты тағы да өз қолына қаратып қоюға тырысады. Ол үш сомға болыс-биден бастап ауылнайға дейін еншілес. Подрядчик қиқаң шығарса, болыс оны «түсіріп» тастап, басқа біреуді береді. Бәрі жиналып жұртты талап, өзара және таласып отыратын топтың осындай қыл үстінде тұратын жайлары да бар. Жаңағы Игілік айтқан бес жүз жігіт мыс пен көмірге жіберілетін жұмыскерлердің жайы еді.

Әзір батыл қимылдай алмай келе жатқан Жұмабек Игіліктің жаңағы ескертуінен кейін ыршып кетті:

— Мынау ел азырақ сабырласын деп қарайлап қалып ем. Бүгін-ертеңнен қалдырмаспын,— деді тағы да.

— Ушаков ренжіп жүрмесін, әйтеуір... Зауыт жұмысы қазақтың бүгін-ертеңін көтермейтін көрінеді ғой,— деді Игілік. Енді оған айтары жоқтай, кіреші Ыбырайға бұрылды. Жұмабек саптамалы етігін еппен басып, хатшының артынан кетті. Ұзаған сайын ентелей басқанын Игілік байқап та қалды...

Игіліктің кезегін күтіп отырған Ыбырай шарта жүгініп жіберіп:

— Мен мына көмір тасуға қанша кіре қосатынымызды біле келіп ем...— деді.

— Қанша керек еді?

— Жүз пар өгіз болама деп ем...

— Арба, шана жайы қиын болмаса...— деп, Игілік Батырашқа қарап еді, о да жып-жылдам жүгіне кетіп:

— Екі шеберді өгіз отарына апарып тастадым. Ағаш әкелуге жиырма көлік Ереймен тауына жүріп кетті,— деді.

— Ақбұйрат пен Қарағандының арасында көлік айында неше айналады?— деп сұрады Игілік Ыбырайдан. Бұл қақпанды Ыбырай байқай алмай қалды да:

— Оннан артық айнала алмас,— деді.

— Онды қоя тұр, сегізге келісейік те, есеп осымен айрылатын болсын,— деді Игілік.— Жаңбыр бар, боран бар дегендей, көлікке обал болар...

Ұтылғанын сезсе де, үндей алмай Ыбырай да кетті. «Ордабайға айтып көремін» деп ойлады...

Кіріс-шығыс, пайда-шығынның бірін елемейтіндей көрінетін Игілік бұл далада теңдесі жоқ, есепқор еді. Жалақы дегенді білмейтін ауылдың ескі дәстүрі жайлаудай кең болса, санаулы ақшасымен, кірімен, кезімен, есеп шотымен келген базар да, завод та, обырдың өрісін кеңіте түспесе,

тарылтқан жоқ, молықтыра түсті, қызықтыра түсті... Көрінген көдені қызғанып сақардай сақылдап қайнап кететін Жұманның обырлығы мұнымен салыстырғанда алжыған шалдың ашқарақтығындай ғана болымсыз бірдеме. Игіліктің саусақтары тырсылдата білетін таспиығы да есеп шот қана болатын еді.

Бүгін Игілік алдағы қыстың жайын түгел шотқа қағып есептеп келгендей, бар бұйрығын біржола бермек сияқты. Жат-жарандар кетіп, енді тек өз шаруасындағы адамдар ғана қалған соң, бұйрықтарын қысқа-қысқа, ашық-ашық берді:

— Қоғабай, сен Омар екеуің ертеңнен қалдырмай жылқы қостарын ықшамдап қоярсыңдар,— деді Игілік ортаншы баласына.— Бір қос сегіз жүзден аспасын. Қос басына бес жылқышыдан шығар, қарулы жігіттерден таңдап шығар. Әр жылқышының мінуіне он екі айғыр бер: бір айғырды он бес күннен артық мінбесін, күн ара ауыстырып мінсін,— деп, баласы басын изегенше кідіре тұрды да,— барлық жалшы малшының бір жылдық алашағын осы күзде беріп қой, алдағы жазға қалдырма,— деді.

Қоғабай мұнысына да басын изеп:

— Онда биыл тағы үш қос қосылатын болад та? — деді, әкесінің ойын анық аңғара алмай қалып. Игілік баласына наразы көзін бір ғана аударып:

— Қосылмайды. Сібірдің жүз он сегіз базарының қақ жартысы алдымызда тұрған жоқ па... Қараөткел, Қызылжар, Есіл базарларынан қалмас... Әр қостан екі жүз жылқыдан сұрыптап алып, базарға айдат, саттыр,— деді.

Қоғабай ішінен есептеп, әкесінің екі мыңнан артық жылқы саттырғалы отырғанын түсінді. Базардан базарға жүретіндерін сездіріп, қасында отырған Омарды тізесімен түрткісіз қойды.

— Бекеттердің жайы не болып жатыр екен? — деді Игілік, күлімдей берген Омарға қарап.

Омар күлімдей бергенін тез жасыру үшін, мұртын бір сипап қалып:

— Нілді мен Ақбұйраттың арасындағы төрт бекет есік-терезесінен басқасы бітіп тұр. Шөбі тасылып жатыр. Он күнде бәрі дайын болады. Қарағанды мен Ақбұйраттың арасындағы бекет әлі қолға алынған жоқ, — деді. Соңғы айтқан бекеті туралы бұйрықты бүгін ғана алса да, Омар оны әлі орындай алмаған ісіндей етіп, онысына қысылатын үнмен айтты.

— Машиналар тоқтаған жоқ қой?

— Жоқ, қар түскенше доғарылмайды деп келдім, — деді Омар.

— Базар малын Есіл бойына қарай ақырын-ақырын аудара берерсіңдер, — деді Игілік.

Күн еңкейіп, кешкі жел суытыңқырап көде түптерін жұлқылай бастады. Ауыл үстінен шудасын шұбатқан қоңырқай бұлттар тез-тез жылжып барады. Қыр басындағы жылқылар өзенге қарай ойысыңқырай беріпті. Қос іргесін жақындатпай ұстайтын жылқышылардың даусы ашырақ шыға бастапты. Бөлек жайылатын мініс аттары шұбап өзенге құлап келеді. Игілік те сөзді доғарып, жылқы жаққа еңсеріліп қарады. Бұйрық осымен аяқталғанын біліп, қасындағылары да тұрып барады. Керексіз болса да, тағы бір ауыз тіл қатқалы Омар ғана айналақтап қалды. Манадан Игіліктің оңаша қалуын сырттан торып жүрген Сандыбай үйші осылай қарай келе жатыр. Игілік көзін аттарынан алмай отырған бойы.

— Бұл әлі осында жүр ме еді? Бітірмең пе едіңдер жұмысын? Ордабай біздің шаруаға олақ-ау осы... Әр түрлісінен үш үйір жылқы айдатып әкелші осы араға, таңдап алсын, — деді Омарға. Ордабайдың орындап тастамағанына наразылық етіп, Сандыбайға таңдау бергелі отырғандай кішіре айтты.

Игіліктің жаңа үйін жасап берген Сандыбай үйші әлі осында жүр еді. Үйді өзі қолынан тігіп беріп, уәделескен он құлынды биені айдап үйіме қайтармын деп қуанып еді, байдың жылқысы жайлауда қалғанын естіді. Одан кейін қырғын төбелеске кездесіп қалды. Әй, біреудің қамшысының ұшында кетермін-ақ деп, үш күндей ас үйден шыға алмады. Ылғи бір абыр-сабырдың астында қалған Игілік мұны көзіне іле қоймағанына ренжи де алған жоқ. Қазір Игілік көшіне еріп, салпақтап жаңа күздікке келді. Игіліктен қанша жасқанса да, бүгін тәуекел етіп, жолығуға келе жатыр еді. Сәлемді қалай берерін, не айтарын, қалай айтарын ойланып, ойланған сайын, ешнәрсеге тұрақтай алмай, абыржып келе жатыр. Игілік сөзді өзі бастап кетпегенде, сорлы Сандыбай сәлем берумен тоқталып, таусылып та қалатын еді...

— Шеберім, сен айналып қалдың-ау... Үйге кіргеншыққан сайын сен есімде жүрсең де, біздің бір қарбаласымыз көбейіп кетті... ренжіме... Қазір малыңды осы ара-

ға айдап әкелер, анықтап көріп, таңдағаныңды ал,— деді Игілік.

— Сіздің малдың жаманы бар деймісің... бұйырғаны болад та,— деді, Сандыбай ыржиып. Әрі қорынып ығысып, әрі жарамсақтанып, әрі ұялған иттей қипақтап айтты. Қырдан құлап келе жатқан көп жылқы түгел өзіне тиетіндей, жаутаң қағып, қыбыжықтап қарады. Тауып айттым ба, жоқ па, деп, қысылып та тұр. Қазір ол Игіліктің үстіне барлық мақтауын үйер еді, аузына сөзі құрғыр түспей, тілі көмекейіне жабысып қалғандай күрмеліп қалыпты.

— Сонда да көр, ұнатқан үйіріңді ал. Мына бір үйір жылқыны саған айдап келе жатқан болар,— деді Игілік.

Алдында торы төбел айғыры бар он торы бие, он тобылғы торы құлынымен ойнақтап шауып өзенге қарай өтті. Айдап келген екі жылқышы малдың алдын бөгемей, жанасалай шауып барады. Сандыбай бір-екі аттап, Игіліктің алдына шығып кетті де, сасқалақтап қайта шегінді... Өз аулына бітпеген, өз қолымен сипап көрмеген малдары екен!.. Осы үйірді алдым деп қала жаздады да, шаруаның ой қалтасы қандай көп болады, бұдан жақсылары да бар шығар деп, тоқтай қалды. Екі езуі екі құлағына қарай созылып, аузын тамсанып қояды.

— Мына бір үйірді де көр,— деді Игілік, екінші мыңнан бөлініп шыға берген бір үйір жылқыны нұсқап.

Өңкей теңбіл қара көк биелер, қырау тұрғандай ғана ақ қылаңы енді біліне бастаған қара құлындар, жақындай беріп, жасылдай жарқ етіп, өзенге қарай шауып кетті. Ақ маңдай теңбіл қара көк айғыр Сандыбайға ұнатпай қарағандай болды, осқырып та қалды. Енді Сандыбайдың тілі біржола байланып қалғандай еді. Бет-аузы, құлақ-мұрны түгел дір қағады. Күліп тұрған жоқ, қуанышынан жылап тұрғандай. Терлеп те кетті... Жүгіріп өзенге барып, құлындардың қалай суға жүзіп, суды қалай ішіп жатқандарын көргісі келіп кетті... Аяқтары қозғала алар емес...

— Шырағым, сен абыржыма... әбден көр, таңдап ал... Мына бір үйірді де осылай қарай бөліп шығарды ғой...— деді Игілік.

Сандыбай өзге дүниені түгел ұмытып, өзінің қандай күйде тұрғанында жұмысы жоқ, Игілік нұсқаған жаққа қарады. Мына бір бұлт ішінде бір үйір жылқы келе жатыр десе, Сандыбай аспанға да қарайтын еді...

Маңдайында күмістей жылтыраған жұлдызы бар мақпал қара айғыр бастаған өңкей мақпал қара жас биелер,

құлақтарын қайшылап, біресе тұтас жарқ етіп қалып, біресе қарауытып мақпалдай құлпырып өтті... Бәрінің маңдайында да кішкене-кішкене жұлдызы жылт етіп қалды... Шіркін, құлындары қандай!.. Суреттей сұлу, сағақтары үзіліп тұр екен. Әттең бір-екеуінің маңдайында жұлдызы жоқ екен. Оны Сандыбай анық байқап қалды. Сонысы болмаса, ссы мақпал қараның үйірін қалауға да көңілі кетті... Жоқ, әлі де көріңкіреген дұрыс болар..

— Бұл араға келген жылқылардың түрі осы,— деді Игілік.— Күтем десең, ертең осы араға өзге қостар да келіп қалар. Өзің біл... Жаңағы өткен үйірлердің ұнағаны болса, оныңды айтарсың.

Сандыбайдың күткені әр үйірден шеттетіп шығарған ала-құла, кәрі-құртаң еді. Енді міне, ығай-сығай, өңшең бір түсті әдемі жылқыларды көрген соң, қандайын таңдарын біле алмай, сасып қалды. Енді оның ойы Игіліктің бар жылқысын түгел көріп, он екі мыңнан таңдағысы келіп тұрғандай еді...

«Екеуін қарадан, екеуін торыдан, екеуін қара көктен таңдасам қайтер еді»,— деп те ойлады Сандыбай. Үш айғырды қайта көріп, біреуін таңдап алсам!.. Әрине, құлындарды таңдап алуға болмас... Мырза болғанмен, бар жылқысын түгел аралатпағаны кішкене... нерек болды...

Сандыбай осы ойлармен айналақтап тұрғанда, Игілік:

— Биылғы қыстан қауыптеніп тұрмыз. Жер қара, күн жылыда малыңды айдап әкетерсің... Бір қыс біздің үймен дәмдес болып, арба-шанамызды жамап-жасқап берсең, бірекі құлынды биені қоса алар едің... Неге тоқырағаныңды Ордабайға айтарсың,— деді де, үйіне қарай жүріп кетті. Сандыбай тұрып қалды.

Манадан бері қыбыжықтап, өліп-өшіп тұрғанының ұяттау болғанын сезінсе де, Игілік қасынан кеткен соң, Сандыбай тіпті берекесізденіп кетті. Көзге түсіп қалмаса, көп нәрседен тартына алмайтын ең бір жексұрын әдет бойынша, өзенге құлай берген көп жылқыға қарай ентелей жүгірді. Терлеп кеткенін де енді ғана сезініп тымағын қолына алды. Бетін тымағымен сүйкелеп те келеді. Әлденеден тайып жығылып та қалды. Қолына бірдеме жұққанын да сезінді. Бірақ оған қараған жоқ, қолын жамбасына сүрте, жүгіре берді. Көз алдында күзеусіз құйрықтарын суға сүздіріп, жүзіп барып, тұнықтан ішіп жатқан жылқылар еді. Судан шығып, дүр-дүр сілкініп, құйрық-

жалынан маржан шашып тұрғандай айғырлар, өзен жағалай жарысып кеткен семіз құлындар...

Сандыбай жаңағы үш үйір жылқыны қайта көрмек еді. Енді тани алмай қалды. Біреуін де түстей алмай қалған екен... Өзен тоқтап, көп мақпал қара ағып бара жатқандай сезіледі. Біріне-бірі ұқсас... Бірінен бірі әдемі... «Мына бір қара биені алсам, мына бір суреттей сұлу қара құлын соныкі болса... Шіркін, мына бір қара айғыр сияқты да мал баласы бола береді екен-ау»,— дейді ішінен.

Әрине, бай жылқысының бәрі де сұлу, бәрі де ажарлы. Сандыбай соның бәріне қызықты. Мұндай таңдау, мұндай еркіндік ендігі қалған өмірінде кездеспейтінін біліп, осы жолы мықтап бір қамтып алғысы келіп, қомағайлана қызықты. Әрбір алдынан өткен айғырды мініп те көреді, әрбір алдынан өткен биені сауып та көреді. Көз алдына қалай мініетіні, қалай сауатыны да келеді... бірінен-бірі ажарлы көрінген көп жылқыдан Сандыбай әлі таңдай алмай жүр. Жылқы өзеннен түгел суырыла шығып, қыр асып барады. Сандыбай әлі сандалып тұр...

Сандыбай Жұманның аулына қайта алмай қойған Күңшенің үйінде жатыр еді. Қазір Күңше Игіліктің үйінде сауыншы болып жүр. Қырсығы көп Жұман бай Көпейге ерегісіп, оны қайта алдырмай, екеуін екі айырып жіберді. Екеуің де Игіліктің менің соңыма салып қойған жансызысыңдар деді. Сонымен Күңше әзір осы ауылда, Сандыбай соның үйінде.

Өзен басынан Сандыбай желігіңкіреп қайтты. Бұрын торсықтай томпиып, үндемей, салбырап, үһлеп қоятын қонағы Күңшеге де қызығатындай, көзін айырмай, бірдеме дегелі отырған сияқты. Күңше қысылып күндегісінен гөрі салқындау отыр.

— Сүтін басыңқырай құйсаңыз, тағы бір шыны аяқ ішер едім..— деп, Сандыбай шыны аяғын еркін ұсынды. Күңше үндеген жоқ, сүтін де, шайын да баса құйып, шыны аяқты қайтарды...

— Осы мен сіздің қара басыңызға қатты қызығып жүрмін..— деді Сандыбай. Күңше сескеніп, тітіркеніп қалды.— Құдағиым болсаң, қалай болар екен?— деді Сандыбай Күңшеге күлімдей қарап, Күңше түсінбегендей, құр абыржып қалған соң.— Өзіме тартып үйші бола ма деп жүрген балам бар еді. Сіздің баладан бірер жас кіші болар... Бірақ жас өсер, жарлы байыр дегендей, жетіліп кетеді ғой... Солай емес пе?— деді.

Күңше енді біржола таңданып, туралап қараса, қонағы оң қолын мықынына қадап алған екен... Бұ да әлдекімге ұсай қалыпты...

— Екі құлынды биені қазір беріп кетем,— деді Сандыбай.— Бірі қара көк, бірі мақпал қара болар, құдай қосса... Өмірде ұстап көрмеген малың — Игілік жылқысы!..— деп, қыза келе сізді қойып сен деп сөйлеп кеткенін өзі де байқаған жоқ.

— Келер жылы тағы бір қара көк бие, бір қара бие берем... Менің малымның өзі бір-біреуі бір қызға татиды... Одан арғы жылы бір қара мақпал байтал берем де келінімді аламын. Қызыңды ұзатып апарғанда, өзіңе бір қара көк дөнен мінгізем,— деді Сандыбай...

— Сиыр-миыр, қой-ешкі дегенді араластырмаймын, бір жақтырмайтын малым...

— «Қазақ байыса қатын алады» дегендей малың қолыңа тиетін болған екен ғой... Е, қайырлы болсын,— деді Күңше.

— Айтсын, айтсын, құдағи...— деді Сандыбай.

— Құдағи дегенді қоя тұрайық,— деді Күңше, суық ыңғай көрсетіп.— Мен жалғызілікті адаммын. Су асып барып құдалық іздейтін жай жоқ бізде... Бас-көз бола жүретін ауыл арасының біреуі кездесер деп отырған ғана жайы бар адамды қайтесіз әурелеп... «Тең-теңімен» деген бар ғой...— деп өзінің кемтарлығын да ескертіп тоқтады.

— Онда өзіңді де қасыма көшіріп әкетем,— деді Сандыбай.

— Жоқ, туған елден қайда кетеді дейсің бізді, — деді Күңше күрсініп қалып.

— Оның сөз емес, құдағи... Қазір Ордабай болысқа жолығатын бір шаруам бар... Содан кейін бұл сөзді бүгін аяқтайық... Құдағиым боласың!..— деп, Сандыбай үйден шығуға айналды.

Осылай қызыңқырап кеткен Сандыбай далаға шықты да, ең алдымен өзі жасаған үлкен ақ үйге сүйсіне қарады. Аспан қалың бұлтты. Іңір қараңғы болса да, үйдің ішкі-тысқы бар сипаты көз алдына келді. Бұл — көп ойлары мен көп күндерін сарп еткен шебердің біткен еңбегіне ішкі бір терең қуанышпен қарап қалатын, өмірінде сирек кездесетін бақытты минуты еді. Көз алдына иін-иілістердің біріне-бірі сай келген сұлу сымбаты келеді. Биіктік пен кеңдік арасында да шалғайлық жоқ екен. Бояулар арасында да жатсырау жоқ, жымдасу ғана бар.

Бай үшін ақ үй деген немене? Бір-ақ үйір жылқы ғой! Сандыбай үшін бұл — бар өмірін әкетер өнер де кәсіп, ойына жинаған көп сурет-сызықтар мен әр түрлі бояулардың басы қосылып тұтас бір бейнеге айналуы.

«Он саусағың алтын ғой!»— деді Сандыбай өзіне-өзі.

Шебердің мұнысында асыра айту да жоқ еді. Тезге салып иіп, сүргілеп-қырнап сымбатын келтірген ақ теректер қазір байлықты емес, шеберлікті сөйлеп тұр. Ол кезде жауы мен жатына бұйырмасқа амалы жоқ шебер еңбегін көзге тосады. Сандыбай қазір осыны ғана көрді. Үлкен болсын да, кең болсын дегеннен басқа үй иесі түк тілек қоя алмап еді, сәнін шебердің өзі келтірді. Не көргені аз топас көзге, не жарамсақ көзге алтын да күміс сияқты көрінетін бояуларды Сандыбай бақалшыдан алған. Әр түрлі сыр бояуларды өзара келісімге келтіріп, жалпы көрінісіне үйлесімді тауып берген де өзі. Бай итінің үргеніне дейін мақтайтын жарамсақтар осы үйді мақтай келе: «Мұны кім жасаған?» деп сұрамай да қала алмайды. Өзімен әріптес былайғы жұрт: «Сандыбай шебердің қолы!»— дейді. Шеберді бір сәтке масаттандырған да осы сезімдер еді.

Осы үйді жасасқан жолдастары да есіне түсті. Жалаңаш білектері отқа күйгендей қанталап киіз басқан әйелдер көз алдына келді. «Қала борын» қанша қосуды Сандыбай өзі бақылап еді. Әрі борлаған, әрі ыстық киіз әйел білектерін шыдатпай, сойып түсіре берді де, аяғында жігіттердің қолына көшті.

Буылтық, бүкір кемпір саусақтарымен әжімсіз жұмыр қыз саусақтарынан туған термелер мен көстелер де ең әуелі Сандыбайдың алдынан өтіп еді. Талайын жақтырмай, қайтарып тастап, аяғында түрімен де, түсімен де бірімен-бірі үндестік тапқан халге келтірген Сандыбай болатын. Көркемдіктен хабары жоқ топас жарамсақтар алтын деп, күміс деп ең арзанды мақтасып, өнерді көрмейді. Дұрысында бұл үйдің бар мақтары шебердің өнерінде еді.

Әлгі қызуына енді өзінің еңбегіне көңлі толғаны қосылып, Сандыбайды сол үйге таяп әкеп те қалған екен. Өзі жасаған үйге енді өзі кіре беруге рұқсат жоғы да есіне түсе қалып, кілт тоқтады. Малының жайы емес, көңілінде қайта оянған әсемдік тұлғасын тағы бір көруге құмартып та келеді екен. Бірақ амалы қайсы, жатқа бұйырған еңбегіне күрсінді де, тезірек теріс айналды. Ендігі сөзі Ордабайға тапсырылғаны есіне түсіп, соның үйіне қарай

беттеді. Енді ойы алашағына ауды да, қызуы басылып, бір сәтте жасып та қалды...

Сандыбай іңір арасында Ордабайдың үйіне келсе, он шақты адам «жиырма бір» соғып жатыр екен. Күңшенің үйінде есіле сөйлеп, көсіле шалқып кеткен Сандыбай бұл үйге әрең батып кірді. Біреуі көріп қалмаса екен, елемесе екен деп тілеп, жылысып кіріп, жымырайып қана босаға жаққа отыра кетті. Ерні жыбырлағаны болмаса, сәлем бергені де ешкімге естілген жоқ.

Үлкен ақ үйдің терме баулары жыландай шұбартып, барқыт пен жібекке, кесте мен оюға, бояу мен сырға орап қойғандай, үйдің ішкі жиһазы қымбат жарқырайды. Шақырайып, жалғыз сарайып тұрған ешнәрсе жоқ. Ақ пенен қара, қызыл мен көк, күрең мен қына сары біріне-бірі еппен тоғысып, бәрі жымдасып тұр. Бұл үйді де шебер біреу жонған екен деп ойлады Сандыбай.

Картаның қызып алған кезі сияқты. Сандыбайды ешкім байқаған жоқ. Ордабай банке тартып отыр. Ақша шығарып ойнап отырғандары бес-алты адам, өзге үшеу-төртеу Ордабайдың қошеметшілері болу керек, әркімнің қартасын көріп қалып, Ордабайға оспақтап қояды.

Бытық бет, семіз қара жігіт Ордабайға әдейі ұттырғысы келіп, оңай күйіп кетіп отыр. Бұл — кіреші Ыбырайдың баласы Ботақара — Ордабайдың нөкері болуға құмартып жүрген жігіт. Осы үмітпен, кейде оғз сегізге карта алып күйеді. Қанша сездірмеймін дегенмен, ұтылған жолы қуанып, ұтқан жолы өкініп қалатыны анық байқалады. Шен құмар, мансапқор топтың әмір иесіне жағынымпаз бір бейшара мінезі де осы: күрессе — жығылады, ойнаса — ұтылады, қалжыңдаса — жеңіледі. Ұтылар жағына, жеңілер жағына өзі бейімделе береді. Қатарға сонысымен қосылады, сонысымен азамат аталады!..

Ордабаймен ерегісе ойнап отырған екі-ақ жігіт бар. Бұл екеуі біріне-бірі түсіне қарасып, банкеге кезек-кезек басады. Бірақ Ордабайдың жандайшаптары екеуін де қоршап алыпты.

— Бас, бас! Түгел бас! — деп, жан-жағынан көтермелеп жібереді де, қаншаға тоқтағанын көріп алып, Ордабайға сездіруге жанталасады: иектерін сипайды, жөтеледі, самайларын қасиды.

Ордабай екі аты жоқ саусағына түйенің табанындай екі алтын жүзік салған, жұмыс істеп көрмеген жұмыр саусақтарымен қартаны сәнмен текшелей отырып, ойнаушы-

лардың бетіне қарайды. Көз қиығымен жандайшаптарын да сипап өтеді. Алдында алтылық пен түз жатыр... Жандайшаптың бірі қышып кеткендей, самайын бір тырнап қалды. Олай болса тоқтамау керек!.. Ордабайдың ортан саусағы картаның астына кіре бергенде:

— Апыр-ай, болысекең тіпті қорықпайды!

— Біліп отырады!— десіп, жандайшаптары көтермелеп жіберді...

— Король, король!

Осы крестің королі жаңа ғана бір келіп кеткен сияқты еді, жұрт шуласып жатқанда, сақалы күректей болып, тағы шыға келіпті... Ұтылған жігіт төс қалтасынан алып, бір бес сомдық, бір үш сомдық қағаз ақшаға қоса екі күміс теңгелікті де бір-бірлеп Ордабайға қарай дөңгелетіп жіберіп:

— Орыстар он жетіге алмайды...— деді.

Теңгеліктер жарқырай дөңгеленіп барып Ордабайдың алдына құлады. Теңгеліктегі сақалды патшаның басы айналып, ашуланып кеткендей, карташыларға кек ызғарымен қарайды. Ордабай оны малдас құрып отырған бойы, шалбар балағының астына тықты, сол теңгеліктермен бірге Сандыбайдың көзі де сол балақтың астына кіріп барады...

— Мырзаның теңгеліктері қалай әдемі дөңгелейді өзі!..

— Кімге бара жатқанын білетіндей зырлап кетті!— десіп, Ордабайдың жандайшаптары мәз болып қалды. Бірі өзінің еппен сездіргенін аңғартып, Ордабайға қарап жырқ-жырқ етіп күледі, біреу айғырша оқыранып, енді бірі кәукілдеп итше үріп күледі.

— Стук!.. Банке отыз!..

Ерегіскендер жағалай басып, жағалай құлап, өзгелері шама-шарқынша үлестерін қосып, банкені өсіріп жіберді. Осы кезді аңдып тұрғандай, келте мұрын ақ құба келіншек, Ордабайдың әйелі:

— Тастаңдаршы енді, шай қарайып кетті,— деді. Ордабай ақшаны қалтасына сала бастады.

Момын жұртты мазақтағыш, қалжыңбас жандайшаптар, мыжырайып отырған Сандыбайды көріп:

— Өй, үйші, сен де бір басып қал! Жайдан-жай байыдың, жалке штоли?— деп үйшіні қолға алды. Қақпақылдап қамалап кетті.

— Кетсе, он биенің біреуі-ақ кетер, не жалке!.. Бас, бас!— десті көп ауыз...

Сандыбайдың әлде қай қалтасының түбінде жатқан бір ойы мыналардың алдында құр кескен томарға ұсап қалмай, жауап қайтар деп отыр. Әсіресе орысшалап жібергенің тіпті жақсы болар дейтін сияқты. Бұралқы ит тімсініп жүріп, көп ұяластың ортасына түсіп қалғанда, таланын біліп, құйрығын қысып алғанмен, тісі барын да көрсетеді. Сандыбайға мына топ та сол ұяластай көрініп кетті. Өздері орысшалап отырғанда, «пошом» деп қалғаным дұрыс болар деп ойлайды... Есіл бойындағы орыс қалаларына жақын отыратын ауылдың қазағы бес-алты ауыз бірдемені білетіні де бар еді.

— Пошом?— деді Сандыбай «бас, бас!» деп қақпақылдап отырғандарға... Аузынан қалай шығып кеткеніне өзі аң-таң қалғандай енді бұйығып қалды.

— ~~Өй~~, мынауың қайтеді өзі!.. Орысшылайды ғой, тіпті!..

— Осы ұтып алады әлі!..

— Мұның қолы шығып жүрген адам! Істеген үйі қандай, күмбездей!..

— Жылында он құлынды бие табады бұл! Бас!.. Бас!.. — десіп, екі жандайшап қасына келіп, Сандыбайға еріксіз карта алғызды...

— Банке алпыс сом! Бір құлынды бие! Бас!..

Ой да жоқ, үміт те жоқ, ерік те жоқ, билік те жоқ Сандыбай қарғаның тұзын екі қолымен ұстап, айнаға қарағандай жымиып отыр...

— Бастың ғой банкеге? Дұрыс, ал карта ал...

Ордабай, әрине, оңай күйдіре салды... Нағыз карташылардың әдетінше: «Әкеттің... Алдың... Сенікі, сенікі!»— деп, алдындағы ақшаны Сандыбай жаққа қарай ысырып қойып: «ала бер!»— дей отырып, Сандыбайға екі балта бір ондық берді... Қық-қықтасып, сықылықтасып, төбет иттей үре күлісіп тұрып, жандайшаптар Сандыбайдың бір құлынды биесін ұттырып жібергендеріне мәз болысып қалды.

— Қойыңдаршы енді!— деп, келте мұрын келіншек отырғандардың кеудесіне соқтыра серпіп, кең көк шұбар дастарқанды жайып та жіберді. Ойын осымен тоқтап қалды.

— Шын ұтқыздым ба осы?— деп Сандыбай сандалып отыр. Жұрттың ендігі қалжағы мен мазағын естімей қалыпты.

«Қой, әшейін қалжыңы шығар... Ала қоймас»,— дейді ішінен.

Басқалар шайға отырды. Сандыбай шайға шақырылған жоқ. Ордабай жиегін алтындаған көк шұбар кәрденді саусақтарының ұшына ғана қондырып ұстап отырып:

— Үйші, сен жай келіп пе едің? — деп сұрады.

— Әлгі малымның жайы еді... — деді, Сандыбай жалынышты дауыспен.

— Е, білем, білем... Айта отыр... таңдап болдың ба өзің?

— Таңдап қайтейін, құлынды биенің бесеуін қара көк-тен... бесеуін қарадан аламын да, реті келсе, қара көк айғырды алсам ба деп едім... — деді Сандыбай.

Ордабай аузындағы шайын дастарқанға бүркіп жіберді, теріс айналып сылқылдай күліп, булығып қалды. Сандыбай жаққа қолын сермейді, шамасы соған ғана күлетін сияқты... басқалар да бырс етіп жарылып кеткендей түгел күліп жіберді. Ордабайға қошемет көрсетіп, ол күлкісін тыйғанша, бірі де тоқталған жоқ.

— Бір қасқа айғырды қоса алмаймысың, сорлы-ау! — деп күліседі. Келте мұрын ақ келіншек бұл мазаққа тіпті кісіней күлді. Көзі біржола жұмылып кетіпті, томпақ беті қызарып, кішкене мұрнын шүртітіп қысып алыпты.

— Бұл үйде басқа түсті жылқы да бар, ала кет бір-бірден! — деп, жандайшаптар Сандыбайды есінен тандырып тастады.

Сандыбай жаны біржола шығып кеткендей, құп-қу болып кетті. Жүзінде қайғы да жоқ, қасірет те жоқ, қорқыныш қана бар. Нені бүлдіріп алғанын аңғарған да жоқ. Бет-аузы жыбыр-жыбыр етеді. Көзі қағылмай тоқтап қалған сияқты. Он құлынды бие тап манағы алдынан шауып өткендей, әлдеқайда алыстап, бел асып бара жатқандай көрінеді. Ордабай күлкісін тыя беріп:

— «Реті келсе» сен өйтпе... — деді. Үйдегілер қайта қырылысып қалды. Шын қалжыңға шорқақ жандар әлі жеткенді аямай, именбей, мазақтай алатындарына мәз-мәйрам болып қалыпты.

Енді Ордабай түсін суытыңқырап, қасындағыларының күлкісін тоқтатты да:

— Байдың өзі таңда деген соң, таңдағаның жөн.. Алғаның да жөн.. Күлгенімізге қарап қысылмай-ақ қой.. Сол қара көк айғырды жаңа ғана мына қатын сұрап отыр еді. Екеуіңнің көзің бір айғырға түскеніне күлдік... — деді.

Мұнысы шынға ұқсағанмен, Сандыбай сене алмай, тайқып сөйледі.

— Бұл үйде енді қара көк айғыр жалғыз емес шығар... Байдың өзі көрсеткен соң дәме етіп қалғаным ғой, әшейін...— деді.

— Бұл үй жылқыны жазғытұрым үйірге бір бөледі де, келер сол уақытқа дейін ол үйірді бұза алмайды,— деді Ордабай.— Екі айғырдың үйірін бірдей бұзып жартылап қалдырмай, біреуін бүтін алсаң қайтер екен?..

Мұнысында мазақ барын Сандыбай аңғарған жоқ. Дәл қазір жай мазақтау түгіл, бетіне түкіріп берсе де мейлі, Сандыбайға малын алу ғана керек еді. Оның ойы осы ғана болып:

— Жарайды, олай болса... Қара көктің үйіріне де қызығуым әлей еді, бірақ мен қара айғырдың үйірін-ақ алайын. Қара көк айғырға келіннің көңілі кеткен болса, оған қызықпай-ақ қояйын...— деді. Күлу керек пе, жоқ па дегендей үйдегілер Ордабайға қарап еді, ол күлген жоқ. Өзгелер де ұмсынып барып тоқтап қалды.

— Бір құлынды биенді ұтқыздың ғой?— деді Ордабай.

— Ұтқызым ба?— деп Сандыбай қайта сұрады.

— Ұтқыздың,— деді Ордабай.

Мазақтай отырып, Ордабай оның қарсыласар шамасын да байқағысы келіп еді. Сандыбайда ондай салмақ жоқ, ықтай беретін адам көрінді. Сондықтан, Ордабай оған енді өктемдей сөйлеп кетті:

— Айғыр дегенді аузыңа алма,— деді Ордабай.— Біздің үй ешкімге айғыр беріп көрген емес. Ол бұл үйдің ырымында жоқ... Тоғыз құлынды биен бар алатын. Керек болса, бір қыс бағып та берейік. Болмаса айдап жетерсің... Бай саған бір қыс дәмдес бол депті ғой? Оған не айтасың? Бар малыңды жазғытұрым біржола айдап қайтсаң қайтер?— деп, Ордабай үйшіге қадалды.

Сандыбай құлынды биелерінің құлдырап бара жатқанын сезінсе де, тағы да қарсыласа алмады. «Қарсылассам, біржола айрылармын, одан да жалынып-жалпайып жүріп, жазғытұрым болса да қолыма түсіріп алып көрейін» деп ойлады. Бұл оның жаңадан толғануды керек қылмайтын ата-бабасынан бері сүйегіне сіңіп болған қор ойы еді. Аспанда алла бар, әлдеқайда алыста ақ патша бар, ол екеуіне Сандыбайдың арызы жете алмайды. Бұл маңайдың арыз айтып келері осы ауыл. Осы ауылда отырып, оның айтқанын орындамасқа басы жұмыр пенденің шарасы да жоқ. Тек сол, жалынып-жалпаюдың өзін шамаң келгенше сыпайылап істей білу керек... Сандыбай соны істеді:

— Сіздің үймен дәмдес болуға кім болса да енді!.. нетеді ғой...— деді.

— Ендеше, отырма,— деді Ордабай.— Қонақ үйде Батыраш деген кісі бар, көрген шығарсың. Соған бар... Кейін тағы келіп жолығарсың... Өзім хабарлармын...

Сандыбай жалшының қолына қалай оп-оңай түсіп қалғанын өзі де сезген жоқ. Әлі де Игілікпен сөйлесетін сөзі бар адамдай, ертең бір реті келсе, қайта жолыққаным жөн болар деп, Батырашқа әшейін тілдесіп қалуға келіп еді. Батыраш онымен сөйлескен де жоқ. Сол түні Ақбұйрат пен Қарағандының орта деңгейіндегі Игіліктің «Өгіз отары» дейтін жеріне әкеліп тастады.

— Осы балшық үйде екі ағаш шебері бар, солармен бірге боласың. Қыс келіп қалды, шаналарды тездетіңдер!— деді де, өзі жүріп кетті...

Сандыбай әбден қалжырағанын осы балшық үйдің қасында, оңаша қалғанда ғана сезінді. Тықырсыз тыныш қараңғыда ұйқтап кеткендей мең-зең... Түс көріп отырған сияқты. Балшық үйге арқасын сүйеп, жүрелеп отыра кетіпті. Түк ой жоқ, бұлдыр елес түс сияқты үздік-үздік. Өз үйі, бала-шағасы, қара көк айғыр, мақпал қара биелер, бірінің артынан бірі өтеді. Бәрі де бөтен, бәрі де біреудікі екеніне Сандыбай оп-оңай көніп те қалыпты. Ойын жоғары қарай сүйрелейін десе де, ілгері қарай бір бастыра алмайды. Жар басынан ылдилап құлап, батпаққа батып бара жатқандай сезінеді...

Әр тереңнің де түбі бар... Осы өңірге түпсіз терең көрініп қойған Игілік ауыл ұйқтап, жұрт аяғы басылғаннан кейін ең бір ұсақ нәрсені есептеп отыр еді. Онысына ептеп өзі де ыңғайсызданатын сияқты жалғыз отыр... Аспалы шамды төменірек түсіртіп, алдына үлкен есеп шотын қойып:

— Сен қатын, енді тыныш жат, жаңылдырма,— деді әйеліне. Белі үзіліп, мықыны мен бөксесі дөңгеленіп, көтеріңкі жатқан сылаң бедеу, байының қасында шынтақтап жатқан бойы еркелей сөйлеп:

— Тиыш жатам... Қолыңа қарап жатайын...— деді...

Игілік үнсіз ойланып, есеп шотына жүз пар өгізінің жиырма бес пұттан екі жарым мың пұт көмір әкететінін қақты... Пұты алты тиыннан. Жүз елу сом. Айына сегіз оралғанда, болады екен мың екі жүз сом... Нілді мен Ақбұйраттың арасында жүз түйе жүр... Онымыз айына төрт оралады. Пұты он тиыннан... бір жолғысы екі жүз сом...

— Жоқ, Ушаков алдамапты... Айына екі мыңнан түсіресің деп еді, есеп шот та соны айтып, жаңылыспай тұр.

Есікті ақырын ғана ашып, Батыраш кірді. Омар мен Батыраш, Ыбырай мен Жұмабектер Игіліктің не істеп отырғанын көрмеуге, ұғынбауға тиіс еді. Әсіресе ауыздарына берік болуға тиісті. Ескендірдің екі мүйізі барын айтқан адамның басы алынатынын бұлар да естіген. Сондықтан Батыраш есеп шотқа қараған жоқ, Игіліктің көзіне қарауға да бата алмады; құлағы мен мұрнының арасына қарады.

— Үйшінің жайы ма?— деп сұрады, енді Батыраштың немен келерін біліп отырған Игілік. Көзін есеп шоттан айыра алмады.

— Ие, сол еді. Өгіз отарына апарып орналастырдым,— деді Батыраш. Бар айтары осы еді, айтты да, шығып кетті. Қолма-қол орындағанын білдірді, онысына алғыс күткен жоқ. Енді басқа тапсырып қойғандарына асығатынын білдіргісі келіп, тез кетті...

Игіліктің ұнататыны да осылардың алғыс күтпейтіні еді... Енді Игілік базарға айдататын жылқылары мен қыстыгүні саттыратын шөбінің ақшасын есептеуге кірісті...

2

Орыс.— қазақ байларының арасындағы ырың-жырың ит-жығыстары аяқталғанша айлар өтіп кетіп еді. Ушаковқа сатылған Қарағандыны қағаздасуға келе жатқан Байжан үйінен қыстың орта кезінде шықты. Қасында қос ат жетелеген баласы Апақ бар, қыстың нағыз шаңытқан үскірік кезінде шықты. Үсті-бастарын үрпитіп қырау басқан екі салт, қысқы үкідей аппақ болып, ұзақ күндер ұзақ жортып, көбінесе үнсіз жортып, Омбы қаласына бүгін іңір қараңғысында келіп кірді. Табандарына томпайып мұз қатып қалған аттар қаланың тайғақ көшесіне түскен соң аяқтарын әрең басып, төрт аяқтан түгел сүріне бастады. Көрінгеннен үркіп, селк етіп қалады. Аттардың сықыр-сықыр жортқанынан ағаш үйлер жаңғырығып, арғы көшемен тағы бір қазақтар дабырласып келе жатқандай сезіледі. Шатынап тұрған суық ауа зың-зың етеді.

Қырық мыңға жаңа толған халқы бар Омбы қаласы ең әрісі жиырма үйден отыратын қыр қазақтарына ертегіде айтылатын Бағдат шаһарындай ұшы-қиыры жоқ үлкен көрінеді. Степан Бушуев — үлкен көшенің орта кезінде, жетпіс бірінші үйде тұрамын деп еді. Көк қақпасы бар, терезе ал-

дында он шақты терек өседі деп, үйінің әр түрлі белгілерін де айтқан, қағазға да жазып берген.

Әлдеқайда, тері шалбардың ішінде кеткен қалтадағы қағазға қол жететін емес. Жан-жағын қарасаң, бәрі үлкен көше сияқты... Байжекең көк жорғасын тебініп қойып, әр үлкен көшемен біраз жүріп барады да, тағы біреуіне түседі. Біраз жер төмен қарай жүріп, қайтадан жоғары қарай өрлейді. Кез келіп қалған қала адамдарына айғайлап:

— Бошайдың Степаны қай үйде тұрушы еді? — дейді қазақша. Өзі бүрсең қағып, екі жағын кезекпе-кезек жағасына ықтатып келе жатқан жұрттың біразы жауап бермейді де, жауап бергісі келгендері түсіне қоймайды.

— Әй, әй, знаком, тамыр! Кішкене тоқтай тұр, абажди, пожалыста! — деп, Байжан бір мосқалдау адамды еріксіз тоқтатып алды да, атынан түсе қалып, шалбарының қайыс бауын шеше бастады.

— Абажди, пожалыста... Өзің бір құдайың бар адам көрінесің. Абажди...

Әрең дегенде қамзауының қалтасын тауып алып, одан гөрі де машақаттанып қағазын тауып алып:

— Мынаны оқы да Бошайдың Степанының үйі қайсы, соның жөнін сілтеп жібер, — деді Байжекең...

Кездескен адам Байжанның жабайы қылығына күлген де жоқ, айтқанына түсінген де жоқ.

— Сонау Қарағандыдан жиырма екі күн аттан түспей, осы суықта мен де келдім ғой, жаным. Бірің мойныңды бұрып, жөн айтпайсың...— деген Байжекеңнің өкпесіне түсінбесе де, басын изеп, сабырмен тыңдады. Содан кейін қағазды алып, сонадай жерде көрінген көше шамын нұсқап, Байжанды ертіп солай қарай әкетті. Степан Бушуевтің қайда тұратынын да сол жерде анықтап түсіндірді.

— Сол жақтағы көшемен жүре берсең, он шақты үйден кейін кездесесің,— деді.

Қыр қазағына қияметтей көрінетін қала ішінің болмашы бұраң-бұлтағынан апырымдап әрең өтіп, Байжекең екі қабат ағаш үйдің алдына тоқтады да:

— Уа, кім бар-ау!— деп айғай салды, жаңғырыққан ағаш үй мен тақтай қақпа «бар-ау, бар-ау!» деп қалғандай болған соң:

— Уа, шығып кет, бірің! Шығып кет!— деді. Бұл жолы тақтай қақпа «кет! кет!» деп қалғандай болды.

Ушаковтың астыңғы үйінде тұратын Степан Бушев сырттағы айғайды естіп, Байжанды танып қақпасын аш-

қанша, оған-бұған ойын бұрғыш Байжекең баласына тап осы үйдің алдына қағылған телеграф бағанын нұсқап:

— Мынаны көремісің? — деді. Қалаға кіргелі баласына көрсеткен жаңалығы да осы еді.

— Зуылдап тұр ғой өзі!

— Сөйлеп тұр... Бұлар осы Омбыда отырып, Қызылжар, Ірбітіңмен сөйлесе береді!

«Шіркін, орысша білсем, тыңдай қояр едім де, не сөйлесіп жатқандарын біліп алар едім-ау!» — деп ойлады үлкен қалаға бірінші келіп тұрған Апақ.

— О, Байжан! Тамир! — деп Степан қақпасын ашып, қонақтарын қораға кіргізді.

— Живой?

— Живой.

— Баба живой?

— Живой.

— Баранчук живой?

— Живой,

— Монша бар?

— Бар...

Басқа ұлттың адамымен сөйлескенде өз тіліңді де бұзып сөйлейтін бір жалпы әдет бойынша, Бушуев еркек-әйел жөніндегі амандықты сұраудың бәріне де: «Живой» — деп жауап қайтарды.

Ушаковтың үйінде Байжан бір жеті жатты. Әрнеге әуесі көп Байжанның бір құмары монша болатын. Атынан түсіп жатқанда да амандық ішіне қосып соны сұрап қалып еді. Бір жетінің ішінде әлденеше түсіп, мейлінше құмардан шықты. Жоғарысына шығып алады да, етпетінен жатып:

— Ұр, Апақ, ұр, иттің баласы! Аяма! — дейді. Мыс-тай күреңденіп болған соң:

— О, жаным деңдер, жаным деңдер! — деп, тағы біраз жатады. Бұл ол кісінің өз үйінде отқа қыздырылған дағы айтатыны еді. Мұнда да сонысын айтады.

Қатты қалжырап титықтап келген аттар да қоңын жинап қалды. Сібірдің бармақтай ақ шолақ сұлысына тұмсығы еркін тиген қыр аттары бір жетіде бөртіп шығыпты. Қарағандының құны екі жүз елу сомды Бушуев Байжанға түгел тапсырды. Ылғи бір жаңа теңгеліктерді стол үстіне сыңғырлатып төгіп, көзінше екі рет санап берсе де, Байжекең оны үш рет қайта санап алды. Екі жүз елу сом күмісті бес бөліп, қойын-қонышына тығып алған Байжекең өмірінде бір рет байлық қызуын сезініп, серпіңкіреп те жүр... Өмірде

алып көрмеген шай-қантын, кездемесін алып, күнде жатар-да ақшасын да, алғандарын да тағы бір түгендеп қояды. Елуден жіліктенген теңгеліктердің бір жілігі қысқарыңқырап барады. Оның орнына мына бір айран қызыл ала сисалар, мына бір көк барқыт пен Баташау самауыры болса, Игіліктің үйінде ғана бар шығар... Шағатыны көп, бүршігі көп бұқардың шыты мен қара құман енді біздің үйден кететін шығар... Мынадай бір бас қант тап осы күні сол Игіліктің үйінен де табыла қояр ма екен! Құдай қосса, мұны бір реті келгенде, Көпей жеңгемді шақыртып аламын да, сол күні бастаймын. Жартысын беріп те жіберер көкең!..

— Көкең кейде сүйтетін! — деп, қанжығасына байлаймын да жіберем...

Осы қызудың үстінде Байжекең Қарағанды, Нілді жайларын қағаздаған актының қалай жазылғанын тәптештеген де жоқ еді. Алдағы күнде тырп ете алмастай етіп, томағалап, тұсаулап жазылған актының ішінен мықтап ұстап қалғаны — екі мың төрт жүз отыз бесінші статья бойынша деген сөз болды. Қазақ түгіл, шаруа баққан орыстың өз ұлы түсіне алмайтын сөздермен жазылған актының өзгесі Байжанның құлағына соғып өткен бір дыбыс күйінде қала барды. Қағазға бас бармағын бір басқаны үшін, екі жүз елу сомын үш қайтара санап алды да, Байжекең тура дүкен аралап кетті... Ит шанасына дейін сатып алып қайтты...

Осы олжасымен Байжекең ертең елге қайтқалы отырғанда асып-сасып Степан Бушуев келді. Жартылай орысша, жартылай қазақшалап сөйлеп, ол екеуінен гөрі де бармақтарының басымен, бет-аузының қозғалысымен анығырақ сөйлеп Степан Байжанға мынаны түсіндірді:

— Тау-кен істерін бақылайтын инженер жасасқан қағазымызды бекіттірмей тастады. Екі жағымызды да ертең өзіне шақырып отыр, — деді.

Байжекеңнің қалтасындағы екі жүз елу сом сусып түсіп бара жатқандай көрініп кетті. Едәуір жұмсап та қойып еді, қайтаруға тура келсе несімен қайырмақ?

— Онда, мен бүгін тайып отырсам қайтеді? — деді Байжан.

— Жоқ, кетуге болмайды. Бүгін Ушаковтың өзі де келеді. Ешнәрсе етпес, оны мұндағылар сыйлайды, — деді Бушуев.

Байжекеңнің осылай қобалжыңқырап отырған үстіне Ушаковтың өзі де келіп жетті. Үш ат қатар жегілген қара ала сырлы Түмен шанасы қоранның ішін кең орап келіп, бас-

палдаққа жанаса тоқтады. Қоңыраулатып, гүлдірлетіп, бұған дейінгі тыныш үйдің ішіне аласұрған бір екпін алып келе жатқандай сезіледі. Күн бойы шекілдеуік шағып, босқа сенделіп жүретін екі жігіт баспалдақтан зыр жүгіріп түсіп, бай купестің қар басқан сыртқы киімдерін шешіндіріп жатыр... Тымақтарының құлақтары салбырап, жымып-жымып тұрған екі қазақты көріп, Ушаков Байжанды тани кетті:

«Қалай, Байжан..? Байыдың ба?» болды амандықтан кейінгі Ушаковтың бірінші сұрағаны. Байжан үшін екі жүз елу сомның өзі үлкен байлық екенін ол жақсы білетін сияқты.

— Бір-екі күн байып едім, енді қайта кедей болғалы тұрсам керек, — деді Байжан.

— Неге? — Неге екенін Бушуев айтты.

— Оқа емес, қорықпа, — деді де, Ушаков өз бөлмелеріне, жоғарыға кетті.

Ертеңіне Ушаков Байжанды шаңасына мінгізіп алып, тау-кен істерін бақылайтын инженерге өзі келді. Қайда да еркін кіретін, кімнен болса да даусын бәсеңдетпей сөйлейтін әдетінше, Ушаков тау инженеріне де рұқсат сұрамай кіріп, бірден ісіне кірісті.

Ушаков жоқта актының ішінен едәуір заңсыздық, озбырлық тапқан инженер енді ол күйінен айрылып қалып, кейбір сөздерін өзгертуге ғана шамасы келді. Рязановпен келісіп, енді үлкен бір Компанияның басында тұрған Ушаков, бала-шағасы бар, күн көрісі бар инженерді бүріңкіреп әкетті.

— Сатушы қазақ актының әр сөзін естіп, әр сөзіне риза болып, қол қоюы керек, — деді инженер аяғында. — Ол болмапты. Онысыз бекіттіруге болмайды.

— Пожалуста, өз алдыңызда оқып берелік...

Осымен бір жағдайда іліп қалып өткізбей қоятын бір ілгешек, енді бір жағдайда түкке тұрмайтын бірдеме болып қалды. Инженер актыны оқып отыр. Байжан оны боқтап тұр ішінен...

— Бәрі де түсінікті ғой? — деді инженер оқып болғаннан кейін. Әрине, орысша айтты.

— Шақырды, келдім. Менің жазығым жоқ қой деймін, — деді Байжан қазақша.

— Бәріне де ризасыз ғой?

— Біздің қазақ қай төреге болса да бас ұра береді, — деп Байжан басын изеді.

Бірі бас, бірі құлақ деп тұрып, заң теңізіне түсіп кеткен бір қылшықты алып тастағандай болып инженер де тынды. — Бекітуден бұрын өзара бір сөйлесерміз...— деп, Ушаков бір уәде аңғартып қалды.

Енді бір мәселе жөнінде инженер әділет жолынан тая алмайтындығын, оны жоғарғы орындардың қадағалап отырғанын айтты:

— Сіз қалайша ертерек ескеріп, шара қолданбағаныңызды мен білмеймін. Әйтеуір Қарағанды көмірін тапқан сіз емес, тұрғын қазақтың өзі, жылдық сыйлық сол қазаққа беріліп тұратын болсын деген байлам болды,— деді инженер.

— Мен жалпы заң бойынша округке мәлімдегенім рас. Бірақ көмірді тапқан мен деп ешуақытта айтқан емеспін!— деді Ушаков. Азырақ қызарыңқырап та кетті. Көмірді өзім аштым демегенмен, көмір тапқан Апақ Байжан баласы екенін осы күнге дейін ешбір жерге мәлімдемеген еді. Қазақ жеріне кен өндірісін ашқандардың осындай озбырлығы барлығы бұған да талай ескертілгендігі есіне түсті. Әлде шын-ақ дұрысына тартты ма, әлде жоғарғы орындардың өзіне талай ескерткен озбырлық жайы есіне түсе қалды ма, әйтеуір, Ушаков бұл жолы Байжанды ашық жақтап шықты:

— Өзіне жариялауыңызды өтінемін. Тапқан осы. Сыйлық та осынікі,— деді.

Онсыз да байып жүрген Байжанға тау-кен істерін бақылайтын инженер тағы бір тамыры суалмайтын байлықты алып берді. Алмақ түгіл беріп құтылам ба деп, қолдағыдан үміт үзіп тұрған адамға жайдан-жай құлата салды.

Жаңа қаулап келе жатқан Россия кен өндірісінің әділ бір заңы бойынша, кенді алғаш тапқан адамға өмір бойы беріліп тұратын сыйы бар екен. Тау-кен басқармасы Байжанға соны тағайындап, байлам жасапты: жылына бір қадақ шай, бес қадақ қант, үш пұт ұн, қырық бес сом ақша!.

— Қаулыны міне қолына берем. Алғаныңа қолыңды қой, таңбаңды бас. Сенім қағазыңды округ арқылы жібереміз,— деді инженер.

Бұл неткен береген қол, мол мырзалықтың себебі не, Байжан ол жағын ұққан да жоқ, шұқылағысы да келмеді. Осының өзі тұрақты бірдеме болар деп, онша сене де алған жоқ еді. Ол қолына ілігіп, қойнына кіргенді алып, аулына қарай зытып беруге асыққан.

— Көңілді қайтсын, биылғысын мен осы жолы беріп жіберемін, — деді Ушаков. Инженер мақұлдап басын изеді.

Манадан әлденеменелерді кеуделей жақтап тұрған Ушаков осыны тілеп, тартына сөйлеп отырған инженер әрең көнгендей көрінді Байжанға. Әлденеден қитығып, актыны бұза жаздаған адамға Байжан ешбір алғыс айтпастан кетті. Актының бұзылмағанын да, бола ма, болмай ма, әлгі бір жылма-жыл алып тұрасың деген сыйлықты да Ушаковтың еңбегі деп ұғынып кетті.

— Көремісің, байыдың ба деп, жай сұраған жоқпың да! — деді Ушаков шаңаға мінгеннен кейін.

Кедей етіп кете жаздап, байлық қосуға дәмелендірген осы бір сенімсіздеу сөзден кейін Байжекең аттарын ерттегіп, жүруге айналды. Қосатыны кұрысын, осы алғандарының өзін үйіне жеткізіп алса да, Алтай-Қарпық бір таңырқап қалатындай көрінеді. Бар базарлығын ит шанаға таңып шандып, арқан ұшын баласының астына басып бергелі жатыр... Баласымен екеуі тақтай иденді тағалы аттай тарпылдатып, біресе үйге қарай, біресе қораға қарай кезек жүгіреді. Асып-сасып айғайлап сөйлесіп, қораның ішін жаңғырықтырып жүр:

— Әлгі бір құрт салған дорба ұмыт қалыпты ғой!..

— Жабудың арасына тықтым, әке...

— Жабудың арасына тыққан несі екен! Қоржынға салмайтын ба?

— Қоржынның аузы тігуге әрең келді ғой, әке...

— Онда қапшыққа сал, қапшыққа!..

— Қаптың аузы да тырсылдап тұр...

— Ендеше қойныңа тығып ал, былшылдай бермей!

Осы абыр-сабыр, даң-дұңның үстіне Ушаков қораға шықты. Қасында көлеңкесіндей дөңгеленіп Степан Бушев жүр.

— Бұл не, Байжан? — деді Ушаков.

— Дамой...

— Дамой?

— Ие, дамой.

— Жоқ, мынауың жарамайды, — деді Ушаков, ит шананы аяғымен түртіп. — Сенің аулыңа дейін жете алмайды бұл. Жолда қалады.

— Бог даст та қалмас жолда.

— Степан, — деді Ушаков, — ана жеңіл жайма шанаға біздің бір атты жегіп бер. Мықты ат болсын. Екі қап сұлы сал, толтыра шөп сал. Ұнын, басқаларын да салып

бер! — деді де, Байжанға қарап: — Ат аман барса, Ақбұйратқа жеткізіп берерсің, — деді.

— Өліп қалса, қайтем, жолда?

— Өлсе қайтесің, қалады... Мынау міне қырық бес сом, бір жылдық сыйлығың. Өзгесін Степан шанаға салып береді. Ал, қош, Игілік биге поклон, — деп, Ушаков өз жұмысына жүріп кетті.

— Бог даст та атыңды да өлтіріп алмаспын, — дей тұрып, Байжекең ақшаны қойынға тығып жатыр... «Енді мұны қызыл көз ағайынның бірде-біріне білдірмеспін», — деп те ойлады.

Өзгесінен гөрі осы мырзалығына айран-асыр болып, Байжекең Ушаковқа үйіп алғыс айтты.

— Құдайың жарылғасын, ісің оңғарылсын...

Степан Бушуев қожасының әмірін бұлжытпай орындап, жасаңқырап келген семіз қара атты, жеңіл жайма шанаға жегіп берді.

— Мұның өзін қалай жегеді екен, үйреніп алайық, бері кел, — деп, Байжан баласын қасына алып, атты қайта ағыттырып, қайта жеккізді.

— Ә!.. Әуелі доғаны сол жақ құлақ баудан өткізіп алып, аттатып ар жағына түсіреді екен ғой! Көрдің бе? Мен оң жағынан ба деп жүруші ем...

— Мына жақ құлақ бауы өзінен-өзі дәл келе кетті. Мына бір салақтағанды доғаның басына кигізе қойып еді, тас боп бекіп қалды.

— Жоқ, енді мына алқымдағы қайысты тартып байлап жатыр...

Қап-қап ұн мен сұлыны тиіп, шөппен бастыра байлап алып, Байжекең сол күні қаладан шығып кетіп еді. Шаналы атты өзі жетелеп, бос аттарды баласы жетелеп келеді. Степан қанша түсіндірсе де, шанаға ешқайсысы мінген жоқ. Тоңып қаламыз, ат үсті жылы болады деді.

Тағы да талай күн жортып, ертең өзіміздің елдің шетін көрерміз деп, ентелей түсіп келе жатқанда жолаушылар Арқаның алай-дүлей ақ боранына кездесіп еді. Тыптыныш, қалғып тұрған буалдырлау күн түскен үйлерінен ат шалдырып шыққанша бұрқан-тарқан болып жүре беріпті. Өзен қабағында, панасыз тастақта кардан көзі әрең жылтырап отырған аз үйлі кедей ауылды жерге жапсыра боран соқты. Қай жақтан екенін адам біліп болар емес, орай соқты.

— Апыр-ай, көзімізді ашқалы екі-ақ күн болып еді, біржола тұралатып кетпесе жарар еді,— деп үй иесі қысыла бастады.

Асты малдың сыпырындысынан жасалған, үстіңгі жағы кесек қармен биіктетілген кішкене шарбақтың ішінде, ортасынан белдеулей жеген аз ғана шөп қалт-құлт етіп тұр. Мұндай үйге төрт-бес атты қонақтың өзі жұт. Бір шай ішкені болмаса, бала-шағадан қалашын аямаған қонақты мына боранда қуу да қиын... Өзі де абыржып отырған Байжекеңе үй иесі:

— Енді қозғалақтамай-ақ қой, жолаушым. Ана бір үйге бар, сол үй тың дерлік бір үй жоқ бұл ауылда. Бәрімізден өзің тың көрінесің, қозғалма,— деді.

— Е, бәрекезде, жаным. Қонақ болып отырмаспыз. Бар-жоғыңды бірге көріп, барымызды бөлісе отырармыз... Кәне, не шаруаң бар еді, бірге жайғастыралық,— деп баласын ертіп Байжан да далаға шықты.

Күн тұтылып, қараңғылық түскен сияқты. Жел екпіні жердің өзін де шайқап тұрғандай аяғыңды бір дұрыс аттатпайды. Дүние түгел гу-гулеп, осы ауылды үріп әкететіндей сезіледі. Ауызыңнан шыққан дыбысың әлдененің қанатындай жалт етіп, жоқ болғанын өзің көріп қалғандайсың. Шарбақ ішінде жүрген адамдар біресе терең суда малтып келе жатқандай, тарбиып әрең қозғалады да, біресе артынан біреу желкелеп жібергендей еңкелектеп кетеді. Әр үй өз басымен әлек, біреуге-біреу қатынаса алмай да қалды.

Осы арпалыстың үстіне, Ақмоладан келетін жіңішке жолмен шұбаған көп жаяу, осы ауылға келіп кіріп еді. Көп жаяудың орта кезінде жалғыз-жалғыз ат жегілген үш шана бар. Бәрі де бастарын байлап-матап алған, қара киінген адамдар. Көбінің кигені сарық жүнінен тоқылған қара шекпен, аяқтарында әр түрлі пима, біресе оң жағына, біресе сол жағына қырындап, құлап-сүрініп, әрең қозғалып келеді.

— Апыр-ау, өліп-талып келе жатқан мыналарың кім еді?— деді Байжан аласұрып малын қоралап жүрген үй иесіне. Үй иесі жалт бұрылып қарады да, басын шұлғып тұрып:

— Е, бұл ауыл енді қош аман болға кеткен шығар-ақ!— деді.

— Неге?

— Е, мыналарды қайда қаңғыртып жібересің? Бұлар да бір құдайдың бендесі емес пе! Алды осы арадан мана

бір кезде өтіп еді. Көппіз деген. Қарағандыға көмір қазуға бара жатқан Орал жұмысшылары,— деді де, үй иесі қолындағы күрегін Байжанға ұстата салып, өзі әлденеге ыңғайланған абыржу көрсетті.

Өзі көрінбейтін біреу кеуделерінен итеріп қалатындай, жаяулар еңкелектеп ілгері баса беріп, оқыс шалқалақтап, тоқтасып қалады. Қолдары ербелеңдеп, біресе құлақтары, біресе бет-ауыздарын ұрып қалатын сияқтанады.

— Әй, әй!— деді, үй иесі айғайлап...

«Мыналарды жаяу қаңғыртуға себеп болған мен болдым-ау»,— деген ой келіп, Байжан үндей алмай тұр.

Қар астында қалған жер үйлерді абайлай қоймаған жаяулар адам даусына аңтарыла қалды.

— Уа, бірің бері кел, бері кел!

Біреу емес, үш адам келді

— Бұл немене, ауыл ма, бекет пе?— деп сұрады келгендер орысша.

— Оны қайтесің, сорлы! Осы арада жеті үй бармыз. түсіңдер бөлініп. Су біздікі, шай өзіңіздікі,— деді, үй иесі түгелге жақын қазақша сөйлеп.

— Он гауарит, бода гауарит, наша гауарит, шай гауарит, ваша гауарит,— деп шала қалған жағын Байжекең түсіндіріп жатыр.

— Біз екі партия болып шыққан тоқсан адам едік. Қаншасы жете аларын білмейміз. Тәңірі жарылқасын, неше адам түсіре аласыз?— дегенді түсіндірді жаяулар.

— Но, он адам...— деді үй иесі,— шошаламды сендерге берем, үйге кіріп жылынып тұрасыңдар.

Бір шананың артынан ұстап, төмен қарап көздерін жұмып алып, аяқтарын әрең басып келе жатқан үш әйел мен он шақты еркек осы үйге бұрылып қалды да, өзгелерін әр үйге бөліп орналастыруға үй иесінің өзі ертіп әкетті.

Ортасынан қазандықпен бөлген жер үйге адам лық толып қалды. Есік жақта тілерсектері дір-дір етіп екі ешкі мен бір арық торпақ та байлаулы тұр. Жаурап келген әйелдер аяқтарын бір тонға орап, арқаларын пештің қабырғасына жапсыра қойыпты. Аласа жер үй моншадай қайнап бара жатса да, бұл бишаралар жылырудан біржола қалғандай, селк-селк етіп отыр. Тон астынан тізелерінің бүлк-бүлк еткені білінеді. Жастау бірінің жүзі алқызыл тартып, көздері жасаурай береді. Бар әл-қуаты қарсы қайырып желкесімен кескен қалың қара шашында қалған сияқты. Үлкен қара көздері жарқ етіп ашылады да, қайта

жұмылады. Тоңып қызарған жіңішке саусақтарымен шашын анда-санда бір ысырып қойғаны болмаса, өзгеге дәрмені қалмаған. Сол дәрменсіздігіне ызаланатындай, анда-санда қабағын шытынып қояды. Оң жағында отырған мосқалдау әйелдің істік мұрны қаратағанның тұмсығындай қап-қара болып үсіп кеткен. Үшінші әйелдің бет-аузы да қайыспен ноқталағандай, қара ала, торы ала көрінеді. Бұл екеуі ауыздарын рабайсыз ашып, есіней береді.

Сақал-мұрттарынан су тамшылаған бойшаң орыстар қазандық алдынан аспай, сол маңда жылынып жүр. Мұрын ұштары, бет томпақтары үсіп, жарылып, қаны көрініп тұрғандары бар. Ортан қазықты аралап, соған қыстырып қойған қарағай жаңқасы түтіндеп әрең жанады да, жұрттың жүзіндегі қара ала, торы аласын көбейте түседі.

— Ешкімде темекі қалған жоқ па?— дейді ала көздеу, қаба сақал, қара күреңдеу адам. Бұл кең кеуделі, жоталы адам. Отқа жақындамай аяғын тебініп, ерсілі-қарсылы жүріп, бәрінен бұрын жылынып алыпты.

— Болса, Лизада болар... Өзгемізде кешеден бері жоқ қой,— деп, мосқалдау, көптен бері алынбаған бурыл сақал-мұрты кірпідей тікірейіп кеткен адам бей-жай жауап береді.

— Быковтың өзі қайда жүр?

— Далада жүр... Бәрімізге үй жасап жатыр.

— Елисей Никанорович қой озып кетті?

— Бізбен бірге жүреді деп пе ең? Аттары семіз, қожаларына бұрын жетіп, тоқсан жұмыскер әкелдім деп баяндауға тиісті болад та...

— Е, ол есебі дұрыс шыға қоймас оның! Үштен екісін жеткізе алса да, үлкен қуаныш болар... Кеше неше адам кем болып шықты әлі? Он үш пе, он екі ме?

— Он төрт демеді ме!

— Бүгін екі дюжина болды деп есепте ендеше...

— Жетсек екен, әйтеуір... моншаға бір түсіп алып, орыс пешінің үстіне өрмелеп бара жататын күнге...

— Үмітің зор екен!.. Монша мен орыс пешін енді көзің де көрмес. Дала дегеннің не екенін әлі көрмей келе жатырмысың?

— Бәрібір... Қардан болса да бір монша, бір пеш жасап алармын. Оралға келгенде де әзір тұрған ешнәрсе жоқ та.

— Онда жас едік, күшімізді қайда қоярға білмейтін едік. Енді не, сықырлаған сүйек пен тарамыс...

— Оның есесіне ақылдырақ болдық...

— Оны кім берді, Рязанов па?

— Ие, Рязанов!

— Қыс ішінде заводын жауып, қиян бір далаға айдап жібергені ме?

— Бұ да босқа кетпейді...

— Е, мұның Быковтың сөзі ғой!

Осылай енжар сөйлесіп, бей-жай ұрсысып отырып біраз жылынып алған соң, үйдегілер де далаға шықты. Баласы мен Байжан, үй иесі мен әлгі Быков деп отырған төртеуі шошаланың ішін жинастырып, көпіртіп шөп төсеп, ортаға от жағып жіберген екен. Дүркіреп жанған қараған мен қидың қызуынан шошала тез жылынып кетті. Бықсыған жер үйден де ауасы жеңіл шошаланың өзі артық көрінеді. Төбесіне дейін қар иектеп кеткен тоқыма шошаладан жел де гулеп тұрған жоқ.

— Шіркін, мынау отқа қақтанар ма еді!— деп қояды Байжекең.

Орта бойлы, кесек денелі Андрей Быков үй иесіне қарап:

— Қожайын, отынды түн бойы жағып отыруға тура келер... Сіз бізге бір-екі шанасын біржола сатыңыз,— деді. Үй иесі басын шайқап:

— Мен отын сатып алған ақшаны омырауыма қадап жүрем бе, не істеймін оны? Жаға бер, тек ысырап етпей жақ,— деді.

Елдің көк етіктері ат басын бұрмайтын кедей ауылдың өз теңдестеріне әр кезде есігі ашық, төрі еркін болушы еді. Апатқа ұшырағалы қалған жаяу жолаушыларға барлық үй барын бөлісіп, жылы шырай көрсетті. Әлсін-әлі далаға шығып, айғай салып, жолаушылардың бас-аяғы жиналғанша, барлық үйлер дамыл көрген жоқ. Бірақ қараңғы түн әбден түсіп, енді жолаушылардан үміт үзіп болған кезде, бүгін бір ауылда түнеп шыққан тоқсан адамның он сегізі жоқ болып шықты.

Қайнап кеткен аласа үйге жайласқаннан кейін, Байжекең мәсі мен тері шалбарын сыпырып тастап, үй иесімен енді ғана анықтап жөн сұрасты. Мана:

— Бұл қай ауыл?

— Тоқа боламыз. Өзіңіз кім боласыз?

— Сармантай боламыз,— дегеннен басқаны сұрасқан жоқ еді. Енді бірінің аты Байжан болса, бірінің аты Мыңбай екенін білісті.

Жасы қырықтарға жетпеген қапсағай қара кісі — Мыңбай, баладай қарқылдап күлетін, кең пейіл, ақ жарқын адам екен.

— Қатын, сен енді беліңді бекем бу, биыл балық аулап Нұрада қалатын болдық, — деді шай құйып отырған әйеліне. — Бір-екі ай балық ауласам, тағы екі сиыр болады, қара ала тайыншаны таңертең мына қонақтарға соямын.. Басын, Сармантай, сен жейтін болдың. Әйелінің:

— Е, сойсаң, қайтер дейсің, жерміз... — дегеніне онша құлақ аспай:

— Шалбасты аман алып қалсақ аштан өлмеспіз! — деп қарқ-қарқ күлгенде, аппақ отыз екі тісі түгел көрінді.

Мана Байжандар келгенде басы аппақ, қызыл көк ат ерттеулі түр еді. Шалбас сол екен. Аң құмар, серілеу адам жалғыз атын қатын-баласынан артық күтуші еді. Аппаз адамының жанына балаған жалғызы екенін Байжан бір көргенде-ақ таныған.

— Ұлы болса, қызымды берер ме едім, қызы болса, балама әперер ме едім! — деп, Шалбас атқа қызығып отырған Байжекең де Мыңбайға өз жайын көпіртіңкірей айтты:

— Осыларың ендеше тап біздің үйге барып түседі, — деп бастады Байжекең, — Қарағандының көмірі деген тап осы отырған Байжанның сатқан жері. Осы кісіңіздің қойлы-қонышы толы ақша... Бір шана ұн мен сұлыны даладан тауып алды деп отыр ма едің?..

— Құдай атқыр-ау, ендеше, мына ашығып келе жатқан жұртқа сойсаңшы бір атыңды! — деді Мыңбай. «Құдай атқыр-ау» деп сөйлейтін әдетімен.

— Сойсам, соям. Бірақ, бұлар жылқы етін жемейді ғой. Бір атымды сен ал да, бір сиырыңды сойып бер.

— Ана бір жирен төбелді бересің ғой?

— Таңдағаныңды ал.

— Әкел қолыңды!

— Мә!..

— Бала, сен пышағыңды қайра!..

Өз есебі өзінде отырған Байжекең қысылған жоқ. Таңертең мына келе жатқан жұмыскерлерден қағаз алады да, Ушаковқа тапсырады, сонымен бітіп жатыр...

Жаяулап-жалпылап келе жатқан орыс жұмысшылары да, Байжан да бұл ауылдан боран ашылған соң жүріп кетіп еді. Үш тәулікке жақын қонақтаған кедей ауылды едәуір қағып та кетті. Мыңбай екі сиыр сойғанмен, жетпіс шамалы адам өзге үйлердің де барлы-жоғына тіс тигізбей

қалған жоқ. Осы ауылда жөн-жапсарды түгел сұрасып, танысып алған Быков Байжанның шанасына үш әйелді мінгізіп берді. Апақтың атын арқанмен амалдап көсем салып, қайрақтай қар басып қалған көрбілте жолмен шұбалған керуен Қарағандыға бет алды.

Күн тымық аяз. Қатты боран шөмендеп кеткен қарға адам аяғы із сала алмайды. Аттар оппалап келеді. Күнге шағылысқан аппақ қар көзіңді аштырмайды. Тың адамдар аттан озып кетті. Әлсіздер шұбалып кейіндеп барады. Шанадағы үш әйелдің жастауы ауру. Әлсін-әлсін су сұрайды. Шанамен қабырғаласып келе жатқан Быков сол әйелді күтіп келеді. Өңдері тым қуарып кеткен бір топ қартаңдау адамдар ауылдан шыға бере кейіндей беріп еді, енді тіпті көрінбей кетті. Бәрінің қамын жеп, болдырған-бұрылыққандарына жәрдем берер қожалардан бір адам жоқ! Арқаның суығы мен ақ боранынан гөрі де аязы басым, ауыр өмір айдап келе жатқан жандар өздеріне өздері сүйемел болып келеді. Меңіреудей үнсіз, аппақ өлі даланың да бұларға рақым етер түрі жоқ. Бойларында қалған әлдәрмені болса, сығып алғысы келетіндей, суық құшағымен рақымсыз құшып келеді.

— Лиза, Лизочка, шыда... Біз далада келеміз,— дейді Быков. Осыдан басқа оның да берер жәрдемі жоқ...

«Айпыр-ай, мыналардың қажырлысы-ай!— деп Байжан таңданып келеді. Қазақ болса, ауру қатынымен мынау аязда жолға шығар ма еді»,— деп ойлайды. Қанша жерден жаяулап келе жатыр!..

Үй ондай-мұндайын артқан үш шананың бірін кейін қалғандар үшін тоқтатып кетті де, Быков тағы да әйелдер шанасына қатарласты. Айнала қаранып, бұдырсыз кең далаға таңданып та келе жатыр. Аяз бен боранға қарсы тұрар, қарсылық етер ешнәрсе байқалмайды. Қалың ормандар боран жолына жонын тосып, кес-кестей жайқалып, қандай қарсы тұрар еді! Жұлынған желдерге қамыс қандай шыдап бағады! Мынау далада қарсы тұрар бір күш жоқ болғаны ма, әлде тіпті осы сұрапылды да елемейтін ерекше күші бар ма?..

Өркім өз ойында, барлық ой бір қараға жетіп жығылу да келе жатқанда, Ақмола жолына көлденеңдеп түскелі келе жатқан бір кішкене шоғыр көрінді. Ақырын қозғалады, әрең жылжиды. Байжан тұра қалып, тесіле қарады да, екі салт аттыны көрді. Қары жұқалау жерде екі адам аттарына мінеді де, оппа қарға кездесіп қалғанда аттарынан тү-

сіп, жетелеп алады. Кеудесінен оппалап келе жатқан аттар бауырымен қар сызып, жүзіп келе жатқандай. Екі аттың ортасында сүйретіліп келе жатқан бірдеме қараяды. Қаба жал, қалың құйрық аттар қысты күні жылқышы мінетін айғырға ұқсайды. Кейде екі салт қатар аяңдайды да, кейде бірі — екі атты жетелеп, бірі — артынан айдайды.

«Әшейін салт болса осынша қатарласпай, бірінің ізімен бірі жүрер еді, екі аттың қатарын жазбайтыны теңдеп алған бірдемесі бар-ау», — деп ойлады Байжан. Екі салт атты тымақтарын былғай бастады. Әлдене деген айғайлары да естіле бастады. Жолға жақындаған сайын, жүргіншілер тоқтамай кете ме дегендей, тымақтарын үсті-үстіне былғап аттарының мойын жұлым алардай, соза жетелеп, жанталасып келеді. Байжан аттан түсіп, шанасын да тоқтатып, тосатындығын білдірді. Қалың жалдары тізесіне түсіп, құйрықтары қарға сүйретіліп, екі қара-айғыр қыраңға шыға берді. Домаланып киінген екі жылқышы енді аттарына мініп алып, ілгері-кейінді теңселіп, қалжыраған аттарын қамшылап келеді. Екі аттың ортасында біресе қарға сүйретіліп, біресе қарға тимей, екі аттың бүйіріне кезек соғылып, теңдеп алған өлік келе жатыр еді...

3

Бұл үйдің биылғы күзден бергі өмірі ылғи бір қасірет ішінде өтіп келе жатыр еді. Орынсыз арын, болымсыз ашулар айнымай, ауыспай ұятқа әкеліп жығып, үй ішіне қатты батып кетті. Бұл үй бұрынғысындай ағайын-туған, ел-жұртпен араласудан да қалды.

— Не алжыған әкелеріңді тоқтатыңдар, не болмаса, еркекше намыстарыңа шабыңдар, — деп, Жұманның келіндері де күйеулеріне күнде күңкілдейтін болды. Ішім-жемі бөлек отаулар үлкен үйге араласпай да қойды. Жастары қырықтан асып кеткен сақалтай-сақалтай балалары еншілерін алып, бөлініп кетейін десе, «өзімдікі» дегеннен басқаны оңай түсіне қоймайтын Жұман еншілерін де берер түрі жоқ. «Өзім өлгенше, менікі. Мен өлген соң, мейілдерің, талап алыңдар!...» — деп, бұдан бес жыл бұрын бір айтқан еді, сонысы енді күнде айтатын әдетіне айналып кетті. Өзгермейді де, бұлтармайды да. Балалар да сол әкенің өлімін күтуге біржола мойындағандай үн шығармайды.

Ылғи бұрын бажылдап, бұрын байбаламдап, қырам да жоям деп аттанып, бір абырой ала алмай қойған Жұман бай алыс-жақын ағайындарын да мезі қылып, безді-

ріп болып еді. Әсіресе жұртты біржола түңілткен күзді күнгі Майқұдық басындағы төбелес. Ел Сармантайдың мұндай масқараланған кезі болған емес-ті. Бостан-бос та-яқ жеп, ел-жұртқа мазақ болып қайтты. Игіліктің қанша күшпен қарсы тұрғанына осы күнге дейін көзі жетіп болмаған Сармантай жағы, мың қаралы адам болып барып, жалғыз ауылды ала алмағандарына да қатты күйінішті еді. Әркімнің әр түрлі кегі, ала алмай жүрген есесі бар еді Игілікте. Енді олары көбейе түспесе, қайтқан жоқ. Алжыған шалдың айғайына ереміз деп, соның бәрін жоққа сайып, ел көзінде бүкіл Сармантай әрі тентек, әрі оңай жеңілген жақ болып қалды.

— Қазақша бітімге көне қойса да, Сармантай мұнша тұқырып қалмайтын еді. Қырсығып, шауып аламын деп, аяғында төреге «потпеске» беріп құтылды-ау!

— Қойдай үркіп, тоз-тозымыз шыққанын қайтерсің!— деп назаланады.

— Басбармағын бастырып, потпеске алған соң, ар жағын жауып қой! Қағазға не жазып қойғанын кім біледі әлі!.. Қағазға бір іліктім дегенше, өле-өлгенше, қыпылдап отыратын болдым дей бер!— деп, қалың Сармантай Жұман істерінен біржола үміт үзіп, жоламай кетті.

— Жұманның дауындай: қайнамайтын, піспейтін неткен қазан!— деген бір қатынның сөзі мазақ мәтелге айналып, ел ішіне тарап барады. Сонымен, айналасы төрт-бес айдың ішінде ел де, бала-шаға, үй іштері де Жұманнан түгел безініп, тез жатсырап кетіп еді.

Өмірден еншің азайып, қуанған мен күлгенге қызыға қарар бір кезең әркімнің де алдында тұрмақ. Жан-жағына сабырмен, салмақпен қарап, сол белінде тұрған адамды ауған күннің тыныш шұғыласы жаңа қуаныш, жаңа күлкісімен, жаңа тілек, жаңа істерімен келе жатқан жас ұрпаққа қызықтыра қаратады. Жазғытұрғы құлпыра жайқалған тағы да жаңарған дүниені көргендей, белде тұрған адам өзі де жасарғандай болады. Қуанғандарға мақұлдауын, күресе білгенге мақтауын қосады. Аз істеп, көп қуанды ма, көп істеп, аз қуанды ма, бәрібір, өмірінде босқа кеткен көп күндерін, болмашыға шашқан көп күштерін есіне алады. Артына қарап өкініш көрсе, алдына қарап үміт көреді. Жаңа жұртқа жақсылық тілейді. Осының атын адам дейміз!

Бұл — Жұманда жоқ қасиеттер еді. Ол өмірден тоналғандай, қуанған мен күлгенге қызғана қарап, күндей қарап

жүріп, дәл қазір өзінен безінген жұрттан бұл да біржола безіп кетті. Қайғы-қуанышы малымен бірге тебінге кеткендей, бұл елде мұның сөйлесіп отырар бір көңілдесі жоқ. Бүкіл жұрттың атын ұмытып қалғандай, аузына ешкімнің аты да түспейді. Жалғыз ғана жалшы шал Талтаяқ қалыпты қасында.

Осы үйдің сыртқы абыройын сақтап отырған Көпей бәйбішенің күні тіпті қиямет еді. Ол бір бөтен жандай сорайып жалғыз қалды. Осы күндерде баласыздығына қаты қайғырады. «Иттен тапсам да, неге таппадым?» деп те ойлап қояды. Қайғымен жатады, қасіретпен күні өтеді.

Өз қасиетімен бәйбіше атанып кеткені болмаса, Көпей, небары, бала көтермеген тоқал еді. Шыққан жері де қалың Қаракесектің көп кедейінің бірі. Басқа шешенің балалары өз алдына үй болып алған соң мұнымен жұмысы жоқ, қазымыр шалдың отына жалғыз тастап кетті. Бір кезде қамшысымен бірге, ара-тұра бірдеме деп те қалатын Жұман Көпейді қазір Игіліктен де жек көреді. Екі қияда өскен, екі түрлі қасиет өмір бойы алысып келді де, аяғында көрістірмей қойды.

Төбелес бітіп, жұрт тарасып кеткеннен кейін, Көпей Талтаяқ шалға:

— Күңшенің үйін көшіріп әкеле ғой бүгін,— деп еді, шай ішіп отырып.

— Жалғызсырап бара жатсаң, өзің де сонда көшіп кет! Түбіме жеттіңдер пыш-пыштап жүріп сол қатынмен екеуің, құдай төбесінен ұрғыр. Игіліктің жансызысыңдар маған салып қойған. Көзіме көрсетші, кәне!— деді Жұман.

Осымен, Күңше Игілік аулында қала барды да, Көпей ең жақын адамынан айрылды. Сонан бері Көпей қонақ үйде жалғыз тұрады. Өз мұңы өзінде, ешнәрсеге араласа да алмайды. Тамақты сауыншы әйелдермен бірге ішеді. Сирек келетін қонақтарға үй ішінің қиян-кескі жайын сездірмей, бұрынғысындай ақ жарқын көрінуге тырысады.

Осындай күйде, онысыз да тоналдым, онысыз да таусылдым деп отырған Жұманға қатаң қыстың алғашқы сұық хабарлары бүгін келді. Бет-аузы қап-қара болып үсіп кеткен, томпақ бет жылқышы есіктен кіре бере босаға жаққа отыра кетті де:

— Боран құртып кетті. Үш қос жылқыдан айрылдық. Қырылғаны қырылды, ықтап кеткендерін қалың Қаракесек қырып жатыр,— деді.

— Өй, үнің өшкір, сен Таңатармысың-ай? Уа, Таңа-

тар болмай, Күнбатар болып кет сен, күнің батқыр!— деп, күпісінің жағасына тұмсығын тығып, бұйығып жатқан Жұман бажырайып, басын көтерді.

Өзі біреуден көрген қорлығын, біреуден қайтарғысы келіп, Жұман биыл жарты жылқысын Қарқаралы жаққа, Қаракесек ішіне салып еді. Өздері әр бұтаға ықтап, әрең күнін көріп отырған кедей ел, ықтасынын бере қоймай, қыс бойы алысып келе жатқан. Күнге беттерін, сай-салаларын тайлы-таяғымен қорғап, Жұманның аз ғана жылқышыларына ырық бермей қойып еді. Жұманның шетке шыққан бірлі-жарымдысы болса, қағып кетіп жатқандары да рас еді. Кешке ғана ашылған үш күн боранда жалаңаш жаппанда жатқан Жұман жылқысы қатты қырылып, қырылмағаны иесіз далаға босып кетті. Әлі күнге хабарсыз кеткен қостар да, жылқышылар да бар. Жылқышы осы жайларды айтып келді.

Апат жайын ести сала, Жұман төрт баласын түгел шақыртып алды да, төрт жаққа аттандырды:

— Сол малмен бірге өліңдер!— деді.

— Болмаса, ана жұттан айырып қалыңдар! Сонда — еншілерің!..

Енші жөнінде өзара ала көз балалар, қашан сол күнге жеткенше әке алдында ықтай беретін еді. Біреуі бір рет қарсы келіп қалса, бір жүз жылқы кем алатыны да анық қой...

— Әзір отыр едік... Қайда бар деп айтуыңызды күтіп қалып ек...— десіп балалар тез аттанып кетті. Жұттан қалай айырып алып қалатындарын сұрасқан да жоқ, өзді-өзі болып ақылдасқан да жоқ. Ең кәрлі жұт әкеден алысырақ кететіндеріне қуанғандай, сақалдарын алқымдарына қысып алып, жылысып барады. Мал үшін қайғырысқан болып, уһлесіп, ренжумен кетісіп барады.

Бірақ бұл төрт бала түгіл, Сармантайдың бар еркегі жиналып бірге қайғырысса да, жалғыз Жұманның бет-аузындағы қайғы өрнегін салып бере алмас еді. Әр әжімі бір зарды айтып қақсап тұрған бойы, жазылмай жадырамай қатып қалыпты.

Осы күйіктің үстінде Жүмекең өзі де жүріп кетті. Қасына қос ат жетелеген бір-ақ жігіт алды. Қайда барарын, қашан қайтарын ешкімге айтқан да жоқ. Оның жылқыға кеткенін малшы-жалшылар қарына іліп алған сойылынан ғана аңғарып қалды.

Үйінен аттанып шыққанша қай жақтағы малына бара-

рын Жұман өзі де анықтай қойған жоқ еді, ауылдан ұзай бере, ат басын Маржанкөл, Құндыздыға қарай бұрды.

Ел арасына бораннан кейін жол әлі түсе қоймаған. Қайрақ қарда желу мен жорту — ең ауыр жүріс, Жүмекең қасқыр шоқаққа салып кетті.

Анау үлкен боран тыңғанмен күн қабағы бұзылатын ыңғайы бар. Қия-қиғаш, кесе-кесе жатқан ақ иректердің үстінен ырғып түсіп, оршып-ұшып, ысқырынып келе жатқан ұзын ақ айдаһарлар көрініп кеткендей болады. Біресе басы, біресе құйрығы байқалып қалатын көп ақ жылан батыстан шығысқа қарай ауып бара жатқан сияқтанады. Боран ішінде, қарбалас үстінде, жаңылыс келіп жата кеткенін енді абайлағандай батыс жақтан соққан желге көлденең жатқан ақ күртіктер ақырын-ақырын көше бастапты. Жел жақ бүйірлері ояңданып, ақырын-ақырын етегі түріліп қояды.

Күн бата шұбартып мал шеті де көрінді, боран да үдеңкіреп кетті. Жүмекең жетекте келе жатқан қара бурылына да мініп алды. Күн бойы бір дыбыс шығармай, шоқыта берген кісі: «Жануарларым-ай!.. Жатырмысыңдар аман!» — деп қалды.

Бурылға қасқыр қарасы көрінгенде ғана мінуші еді иесі. Соған дағдыланған бурыл ат тізгінді керіп, сүзе жөнелді. Қараңғы түсіп кетпей малдың сүреңін көріп қалғысы келіп, иесі де асығып келеді. Әлде, келе жатқан Жұман екенін таныды ма, әлде, боранның күшейіп кетерін сезе ме, жылқышылар да малдың етек-жеңін жинап, ұзын сары жонның шығыс жақ бетіне қарай аударып барады. Батыс жақта бір қос жылқы қарауытып бір елес беріп еді, ол енді көрінбей кетті.

Мыңнан аса жылқыны үш-ақ адам бағып жүр еді. Екеуі қазір жылқы ішінде, біреуі қоста ас істеп жатыр. Іңір де түсті, боран да лоқсып-лоқсып қалып, қиқулап жүре берді.

— Апыр-ау, малдарың бір-ақ уыс болып қалған ба? — деді Жұман бүкіс бел қара кер айғырмен қасына келіп сәлем берген жылқышыға. Бұл оның әркездегі сұрауы. Сонымен бірге жаздыгүні кең жайылып, көп көрінетін жылқы, қазір біріне-бірі сығылысып, етек-жеңі жинақы аз көрініп кетіп еді иесіне.

— Әзір шығынымыз жоқ, мал басы аман, — деді жылқышы.

— Қаншырдай қатып қалыпты ғой?

— Ие, бораннан кейін тойына алған жоқ. Бір-ақ күн ғой көзімізді ашқанымыз...

— Тебін аудармағансыңдар ғой, сірә?!

— Бораннан бұрын Құндыздың ортан белінде едік, ықтай-ықтай келген жерімізді көрмейсіз бе... Бұл биыл қыста тұяқ салмаған жеріміз еді,— деді жылқышы.

Осыдан басқа сөз сөйлесе алған жоқ. Астындағы аттары ық қай жақта, жел қай жақта екенін айыра алмай, шырқайнала бастады. Бірінің бүйіріне бірі басын ықтатқысы келеді. Жұман бірге келген жолдасынан атының жабуын алып, бұрыл атты жабулап мініп алды да:

— Сен қосқа бара тұр. Сонда тос. Кешкі асқа келермін,— деді. Боран ызғарынан шошынып шұрқыраса бастаған жылқы ішінен кете алмады.

Үйірінен айрылып қалған кәнігі айғырлар қауіп барын аңғартып арқырап кісінейді. Бұлан-таланның ішінде енесінен айрыла бастаған құлындар баладай шырқырайды. Қақтығып қалып бара жатқанын әлсіз дауыспен аңғартады. Жоқ, Жұман мал ішінен кете алмайтын еді! Әрбір шырқырап шыққан құлын даусының нені айтып жатқанын түсіне қалып, көпке дейін сол дауыс жаққа кимелеп барып жүрді. Панасыз даланың тізеден асқан қарында арқадан үскірік боран қысқан жылқы жерге аяқ салып, тұрақтай алар емес. Орай соққан боранмен бірге көз ашып-жұмғанша өзгеріп кететін ыққа қарай жалт бұрылып, қалың жылқы жанталаса бастады. Боранға қарсы бір адым аттар жайы жоқ. Бастарын шайқап, біріне-бірі паналап, сеңдей соқтығысып, әлдеқайда тұтас жылжып барады. Айналаң ың-жың, түн емес, гуілдеген бір қараңғылық түскен сияқтанады.

Анда-санда бір айғайы естілгенмен, көп жылқыны меңгере алар жай жылқышыларда да жоқ еді. Мұндай боранда көп адам керек. Желге жонын тосып, жан иесін панасынан шығармайтын қалың орман, жоталы тау керек. Ең болмаса шілікті өзен, шилеуіт болса екен-ау...

Ашыққан жарау жылқы басын төмен салып ықтап келе жатып, тұмсығына тиіп кеткен бірдемені қырқып алып, шайнап жібереді. Құрай ма, тезек пе, бәрібір. Ұйлығып келе жатқан жылқылар біріне-бірінің құйрық-жалы іліксе де, қырқып алып шайнайды. Тұяғы бір жұмсақ, түпке тиіп кетсе, тарпып-тарпып қалады. Ол сирек кездесетін тобылғы түптері. Әттең оған да аузын бір-ақ салып қалады: арт жағы ысырып, еріксіз ілгері итеріп жібереді.

Жұман сол кеткен бойы, жылқысымен бірге ығып кете

берді. Қосқа орала алған жоқ. Қазір шыр айналған қараңғыда қос қайда, батыс қайда, шығыс қайда, оны айыру мүмкін емес еді. Әйтеуір, абай болып, анда-санда, айғайлап қойып, өзі де ығып келеді. Әлде қай жағынан жылқышыларының айғайын да естиді. Кейде жылқыны кеудесінен тірей қалатын қалың қарлы ояңға, кейде сырғақ жонға шығып кеткенін аңғарады.

Боран күшейе түскен. Аттың белін қайыстыра соғады. Шұрқырасқан құлын дауыстары сирей бастаған кезде, Жұман тұрып қалып, жылқының артына түсіп еді, қалың топтан бір айрылып қалған жалғыз-жалғыздар әлсірей бастаған екен. Сенделіп келе жатқан жалғыз құлын қасына келген қараны көріп, әлсіз ғана оқыранды да, құлап түсті. Не қылсаң, о қыл, енді шамам жоқ дегендей, қозғалмастан қалды. Тұруға тіпті ниеті жоқ сияқты. Күндіз болса, Жұман құлынның баладай аянышты, дәрменсіз жалынып, бірдеме айтқысы келгендей, ернін малжаңдатқанын көрер еді. Түкті аңдатпас меңіреу түн оны көрсеткен жоқ.

Жұман жылқының алдына шауып шығып, ерсілі-қарсылы көлденеңдеп, бөгемекші болды. Әлде қай жерде кездесіп қалған жылқышыға да айқайлап, соны тапсырды:

— Алдын бөгей бер, әйтеуір. Арты адақтап қалмасын! Бөлініп қалған жалғыз-жарымынан қайыр жоқ. Жан қалса, қалыңда қалады,— деді. Содан кейін бурыл аттың басын қолға алып, қалың жылқымен ұзақ арпалысты. Өзін де, өзге дүниені де ұмытып, бар күш-қуатын осы бір шоғырдың жолына салды.

Әлде қай кезде бурыл аттың боранға қарсы баспай, шырқ айналғанын тағы бір сезді иесі. Енді өзі де қалжырап қалған екен. Азырақ дем алғысы келіп, аттың ыңғайына жіберіп, жылқымен бірге ыға берді. Қалың жылқы аттың сауырына соқтығып ұмар-жұмар бірге келе жатқандай сезіледі... Анда-санда үзеңгіні бірдеме тырнап қалғандай болады. «Е, құдай, тым болмаса, қалың қарағанға кездестіре гөр!...» Жоқ, енді кездеспей кетті... Қалың қараған кездесе қалса, жылқышылар малды тастап, ықтап қала бара ма деп те ойлайды. Жоқ, о да болмас...

«Өзімнен басқа біреуін жіберсем ғой, сойылын қарға шаншылп, бір сайдың қарына мана кіріп кетеді!— деп ойлады Жұман.— Өзім келгенім жақсы болған екен! Бірақ Қарқаралы жағындағы күйім не болып жатыр екен? Жасық ит, Қошқарбай, снші алғың келсе, бір жерге ықтап қалғаныңды естийн осыдан!» дейді кіжініп.

Енді жылқышылардың даусы да естілмей кетті. Қалың қарлы сайдан шығып, ат тұяғы тастаққа тиген сияқтанады. Бурыл ат тез аяңдап кетті. Өкшелей басып жиі-жиі соқтығып жылқылар келеді. Ат тұяғы тасқа соғылып, бурыл ат сүрініп кетті. Кілт тоқтап, бүйірімен бұрылып, бурыл ат бірдемені жағалап өтіп барады... Бұл не болды екен?.. Сол бүйірінен келіп соғылған жылқыдан бурыл ат әрең құлап түспей қалды. Тағы соғылды, тағы да... Бурыл ат оң жағына бұрыла беріп, оқыс қарғып кетті. Жар астындағы қалың қарға түсті де омыраулап, тағы біраз қарғып көрді... Қарғып келіп, домалап келіп, бірін-бірі жанша, бірін-бірі баса құлаған көп жылқы Жұманды атымен домалатып, ойға қарай айдап әкетті...

Әлде қай өзеннің жарлы жағасына келіп тірелген көп жылқыда кейін бұрылар хал жоқ еді. Арт жағы алдын ысырып, сеңдей соғылысып, биік жартастан еріксіз құлатып жатыр. Бұл қостың алды-арты енді осы жардың астына жиналатын болып қалды...

Жұман от орнындай ғана болып жатқан көк мұздың үстіне сырғып келіп түскенде не болғанын, не боларын бәрін біліп жатыр еді. Екі аяқта жан қалмапты. Қозғаларға дәрмен жоқ. Енді ешнәрсені аңғара алмай қалды. Көз алдына тас шоқпардай, шойын балғадай түнерген көп тұяқ бір көрініп қалды да, әлде қай жерінен дүрс-дүрс ұрып өтті. Бурыл аттың тізесі келіп алқымынан басып жатқан сияқтанады. Осыдан арғыны Жұман сезе алған жоқ... Осыдан кейінгі көп тұяқтарды көре алған жоқ...

Қоста қалғандар боран ашылған соң ғана далаға шығып, айналаға көз салып еді. Таң атқан... Айналада ешнәрсе, көз тоқтатар бір қара қалмапты. Қосты айналдыра соққан биік ақ қаланың ішінде тұрған төрт ат аман қалыпты, әйтеуір. Ас пісіруге жинап алған қарағаннан басқа бұл аттар да ешнәрсе көрген жоқ. Бұл боранға дейін көлденең жатқан ақ күртіктер, енді құйрығын шығыс жаққа бұрып, созылып жатыр. Сол құйрық қалай қарап жатса, малдың қалғанын да сол жақтан іздеуге керек. Даланың берер белгісі осы ғана.

Екі жалшы екі атқа мініп, екеуін жетекке алып, шығысқа қарай жүріп кетті. Пісіп тұрған еттерін, малшының ең мол тамағы ащы құрттарын қоржынға толтыра салып алып, жолдастары мен Жұманға тамақ әкетті. Ерсілі-қарсылы жөңкілген жылқының іздері кей жерде ақ қардың бетіне түскен қорасан дағындай болып, көлденең кездесіп қалса

да, дағдылы жылқышылар бетін бұрмай тік тартты. Күн қазір ашық. Дала бораны бір жерді ашып, бір жерді жауып кетеді. Сондықтан қандай құтырған боран болса да, із табылмай қойған емес. Кейде оңға, кейде солға бұрылған көп іздер, жылқышылардың өз жорамалына қарай ойысып келеді.

— Мен шошынып келем...— деді қоста қалған жылқышы.— Малдың ықтаған беті осыдан бұрылмай тарта берсе, өзенге тіреледі. Жағасы биік жартасты болушы еді. Оған тірелсе, бір тай аман қалмайды! Адам аман болса жарар еді.

— Өй, сен жақсылыққа жорысаңшы, тым болмаса,— деп, Жұманның атқосшысы кейінірек қалды.

— Жоруын жорырсың-ау, қауіпты да ойлай отырайық. Жан-жағыңа қарай отыр, шаншулы қалған құрық бірдемені көрмей өтіп жүрмейік.

— Е, құрық шанышар күнге жетсе, үміттің үзілгені ғой біржола.

— Екі күннен асып барып тоқтаған бораннан не күтеріңді кім білсін...

Осыдан кейін екеуі де аттарын қатты айдап кетті. Кіндігі шұбатылып жатқан қызылшақа құлындар кездесе бастады. Қатып қалған құлын-тайлар, кәрі-құртаңдар да жатыр. Әр малды түсі-түгіне дейін білетін жылқышы:

— Мынау бір көп сауылған биенің жабағысы еді... Мынау бір оң аяғында ақауы бар, қарды сол аяғымен ғана тебетін қартаң бие еді... Сүтті еді жануар,— деп, әрбір өлгенді танып, әрқайсысына бір жақсы сөз айтып келеді.

Қостан шыққанда кейде көлденең келіп қалатын көп іздер, енді тура шығысқа қарай тартты. Алыстан қарауытып, өзен жағасындағы орқаш тастар да көріне бастады. Іздегендерің осында деп, қол бұлғайтын сияқты.

— Бұл бір бүгілістің тұсы, қамау жер,— деп, жылқышы енді ешқайда қарамай, маңдай алдына тура тартты. Жар басына жолдасынан бұрынырақ жетіп, тұра қалды. Жар асты ұзынынан созылып, үйіліп, қырылып қалған жылқы екен. Қолдан қойып келтіре алмайтын түрде апартопар үйіліпті де, сол күйінде қатып қалыпты. Осының өзі ұятырақ болды-ау, дегендей боран біраз жабыңқырап кетіпті.

Екі жігіт аттарынан түсіп, жар астына жаяу кетті. Ылғи өлген малдың үстімен келеді. Бір жерден жүресінен түсіп, ер тоқымымен бұрыл ат жатыр. Мойынын соза құлапты

да, басын қайта жинауға шамасы келмепті. Өзен табанына түскен соң екі жігіт өліп қалған Жұманға да кездесті. Киімдері шылқыған қан, көкше мұзға жабысып қалыпты. Көп жылқының ортасында шалқасынан жатыр.

— Бишара адам еді...— деді ауылдан келген жігіт. Аяп айтты ма, әр кездегі ойы аузына түсіп кетті ме, оны өзі де байқамай қалды.

Өзен табанында теңкііп қалған жылқылар шұбартып, алысқа созылып кетіпті. Осы өлкенің бар сауысқаны да осы аңғарға жиналысып, қылмың-қылмың етіп, той жасағалы жатыр екен. Қарап тұру да, дабырлап сөйлесу де бір түрлі келісімсіз қылық сияқтанады.

Жігіттер енді үндескен жоқ. Айналаны бір қарап, жер деңгейін шамалап алысты да, тағы да шығысқа қарай жүріп кетті. Осындай бір сұламаның ішінен жолдастары кездесіп қала ма деп, ақырын жортақтасып, жарды жиектей жүріп барады. Жары тік, тасты жаға төмендеп жайпаққа айналғанда, арғы қабақта жосылып жатқан едәуір жылқының жаңа іздері көрінді. Бұл тіршілік ізі еді. Жігіттер де сол қабаққа шауып шықты.

Кедейлігі де көп, байлығы да көп, қысы да көп, жазы да көп Арқаның жан алары да көп, жан сақтары да көп. Артында екі аттам жерде қырғын көрсең, алдында екі аттам жерде қалың шілікті қоңыр өзектің ішінде жүз қаралы жылқы қадалып жатыр екен. Ашыққан жылқы кетпендей тұяғымен қалың қарды бұрқ-бұрқ лақтырады. Алаңсыз еңбектеніп, асыға қимылдайды. Мінген айғырларын тебінге жіберіп, бір шіліктің күнгей бетінде отырған екі жылқышы көрінді. Бір қыс емес, талай қыспен, бір боран емес, талай боранмен алысып, әдіс алысқан, пісіп қатқан жылқышылар бұл жолы да мұрын ұштары мен бет томпағынан басқасын алдырмапты.

— Апыр-ау, амансыңдар ма, әйтеуір!

— Тірімісіңдер? — десіп жігіттер шұрқырасып қалды. Әуелі бір «Өй бауырымдасқанда» шығатын дірілді дауыстар «Өй, итің-ай!», «Өй, күшігің-айға» жетіп, қатайып алғанша, бұлар өзге жайды ұмытып та кетіп еді.

— Әкел қоржынды!

— Шеш аузын!

Ат бүйірінде онша тоңази қоймаған, Жұманға арналған жал-жая, қазы-қартадан біраз салып алғасын ғана жігіттер өзге дүниені естеріне алды. Жүз қаралы-ақ жылқы қалыпты. Семіз айғырлар мен ту биелер ғана. Күйсіз жылқы-

ның көбі жарға құламаса да қырылып қалған. Ол әлі ақ сүйек болып, жазғытұрым ашылады. Мұндай бір қыстың ізін әлденеше жаздар әрең ұмыттырады.

Жұман туралы жігіттер қайғырысқан да жоқ, куанысқан да жоқ. Әрбір өлікке көрсетілер құрмет көрсетіліп, екі айғырға теңдеп, аулына әкетті. Салт жылқышыларда мұнан басқа мүмкіншілік те жоқ еді. Ақмола жолымен келе жатқан жолаушылардың көріп тұрғаны — осылар: кейде қарға сүйретіліп, кейде екі аттың бүйіріне кезек соғылып келе жатқан өлік — Жұман еді...

— Ойбо-о-й, бейшара-ай! — деді Байжан, Жұман екенін танығаннан кейін. Не үшін бейшара дегенін бұл да ойланбай айтты. Сөйтті де, өлікті шанаға салып әкететін ыңғайын танытып, әйелдерге қарады.

— Бейшара дегеніңіз немене? — деп сұрады осы арада тұрған Быков.

— Беднай шелабек, беднай шелабек, — деді Байжан, бей-жай дауыспен.

— Пастух па еді?

— Ие, пастух... Старый пастух... — Быков иланып қалды. Байжан жауабының астарын, әрине, аңғарған жоқ.

Кәрі бақташыға Байжанның құрмет көрсеткелі жатқанын түсіне қалып, Быков дені сау әйелдерге: — түсіңіздер, — деді. Қатты ауырып келе жатқан Лизаны ешкім қозғаған жоқ. Жұманды қатар салып бетін жапты да, Байжан шаналы атты өзі жетелеп алып, қатты жортып кетті.

Осылай, жіңішке жолға көлденең жатқан бір соқпа тас қысыңды, бораныңды, өлгеніңді, өксігеніңді танымайтын жаңа бір күштің мұрындығына соғылып, аударылып қалды...

Алды арғы қырқалардан асып, арты әлдеқайда келе жатқан жаяулар жіңішке жолдың бойында қыбыр-қыбыр етеді. Шаршап, бұрлығып, созылып келеді. Үскірік борандарда ұзақ сапар шегіп, ұдайы үскірік өгей өмірге келе жатыр. Шалдыққан бар, қалған бар, оған қарайлауға шама жоқ. Жіңішке жол жыландай ирелеңдеп алдарына түсіп алып еріксіз сүйрелеп, ағашсыз, сусыз, ақ жамылған кең далаға, үнсіз өлі сахараға әкеле жатқандай сезіледі.

4

Биылғы қыс сықырлаған аязсыз, құтырынған борансыз жұмсәк басталып еді. Мал әлі жайылымда, жаз қызуы бойда, бүрсеңдер кездің белгілері әлі берілген жоқ-ты. Әр үй-

дің алдында аңға шығып қайтқан жарау аттар қаңтарулы тұр. Әр үйдің төбесінде кергіштеп тізген қасқыр, түлкі, қарсақ, қоян терілері ата-бабадан қалған ескі тудай бұлғалаңдайды.

Біреу аңға серілікпен шығады, біреу оны күн көрісіне жамау-жасқау етеді. Алшағырда осының екі жағы да бар еді. Жадау бір торы мұның үйінің алдында да намаз оқығандай мүлгіп тұр. Торының алдында сымдай ширатылған тарғыл тазы жатыр.

Озық елдердің өмірі тармағы көп, құймасы көп өзен сияқты болса, бұл елдің өмірі ойдым-ойдым шалшықтай, таяз да, көлемсіз де. Тез толады, тез тартылады. Толып дария бола алмаса да, шөлейтке айналуы тіпті оңай. Көп елдердің өмірі жапырақты да, бұтақты, мәуелі бір бәйте-рек сияқты болса, бұл елдің өмірі — ат байлайтын дередей мәуесіз де, панасыз да, бұтасыз да, жапырақсыз. Ауыр азабымен, мейрімсіз қыспағымен келетін өндіріс, еңбек топырағына өсетін егіс, жан жүректің өшпес шам-шырағындай, жанған сайын жарқырай түсетін өнер-білім бұл елде жоқ. Бар тіршілік мал айналасында ғана. Мал жерді емеді, адам малды емеді. Әр кезде өнімсіз өмір қысқа қарай бірер ай аңшылық деген болмашы бір кәсіпті қосады. Ұзамай, о да сарқылады. Кедей қолында титықтап арықтаған бір-бір жауыр аттарымен, істелмеген көп жұмыс, бос салпақтың салдары — жалқаулық қалады.

Алшағыр бүгін итіне бес қоян, бір түлкі алғызып, үй ішінің шала байып, ақ жарқын көңілді отырған күні еді. Күн бойы далада ойнаған жалғыз баласы Әлішер екі көзі танадай жарқырап, қып-қызыл болып, аптығып кірді үйге.

— Әке, неше түлкі әкелдің, көп пе?— деп, ауыз үйде, түлкі сойып жатқан әкесіне бір жарқ етіп қарады да, әкесінің жауабын күтуге уақыты жоқ:

— Апа, шұлғау!— деп, жұлығы сөгіліп кеткен етігін сыпыра бастады. Су болған шұлғауларын аяғымен сілкіп, кез келген жағына лақтырып жатыр. Башпайлары қып-қызыл, аяғына қызыл асықтан қара ала, торы ала болып кір ноқталанып қалыпты.

— Ие, айта бер, айта бер!— десіп, Алшағырмен бірге аңға шығып қайтқан екі жігіт шешесінің аузын босатар емес.

Бала қайтсем екен дегендей, аз ғана ойланып қалды да, қонақтардың бірінің байпақты етігін киіп алып, сақыл-

дап күліп, далаға қарай жүгіре жөнелді. Ит шанаға жегілген ала торпақ мұны өзен жағасына құлатып тастап, өріске кетіп қалып еді, соны қуып кетті.

— Тәңірі деген, несін айтасың!.. Сәрбида нұқтап шаһи Күннәзия болып тұрған кезіміз!..— деп, Күнзила жеңгей баласы бөліп кеткен әңгімесін қайта серпіп бастады.

Жаулықтың шаршысын шалқасынан тастап, дөңгелек ақ құба жүзін, қолаң қара шашын, әдемі жұмыр мойнын замандастарынан жасырмай, еркін отыр. Өзі де дөңгеленіп біткен, әлі бәдені бұзылмаған аздаған кербездігі бар сымбатты әйел, әр кезде ақ жарқын, замандастарының сыйлап ұстайтын адамы еді.

— Ие, ие!— десіп, жігіттер шайын жерге қойып, қылқылдасып отыр.

— Әй, қатын, қой деймін енді. Бұл ит қазір бүлдіреді,— деп қойып, Алшағыр қысыла бастады.

— Талтаяқ түйешінің қызы Күнзила Күннәзия атанып алғасын, кімге пысқырсын. Кеттік кердеңдеп!.. Әуелі әдейі мазақтағандай қастерлеп Күнзила қойған екен атымызды, енді Күннәзия деп жігіттер тіпті шелітіп әкетті... Күннәзия да өзіміз, Шаһаузия да өзіміз... Жігіттер соңыма түсіп кеп берсін!.. Ылыққан иттей шұбап жүреді. Айна қатесі жоқ!..

— Келістірдің!— дейді Алшағыр ыржиып.

— Ойбай-ау, мен ылыққан иттей деп өзімді айтып отырмын ба, жігіттерді айтам,— деп, Күнзила ағат айтып қалғанын түзетіп алғандай болып, тағы қайталайды:

— Айна қатесі жоқ, ылыққан ит...

— Қой деймін енді,— деп, Алшағыр қызарыңқырап барады.

— Жазды күні жігіттер қандай бейбастақ болады,— дейді Күнзила.— Шешесі жоқ, әкесі күні-түні түйенің ішінде жүретін қыздың іргесін тырналап, дамыл бермейді. Бір күні іргеме анау келіпті... Өзім жаңа ғана алтыбақаннан келіп жатқаным сол да.

— Е, мен нені аңдып жүрді дейсің! Оны да айта кетсейші,— деп, ақкөңіл, момын Алшағыр бұл арада бір мардамсып қалатын сияқты.

— Күннәзия, Күннәзия, а, Күннәзия!— деді іргеден. Құдай деген момын ең, сен де Күннәзияға көштің бе деген ой келді де:

— Е, Алшағырмысың?— дедім.

— Ие, мен...

— Жаңа ғана түсімде сені көріп жатыр едім, қайдан тап бола қалдың? — дедім.

— «Құланның қасуына — мылтықтың басуы» деген... Түсімде көрсен, құдайдың бұйрығы шығар», — деп, Алшағырым суырылып барады. Бет-аузын керегеге жапсырып алып, пыс-пыс етеді.

— Жоқ-ау, өзім әлі таң-тамаша болып жатырмын... Түсімде сені көріп жатып, ояна кетсем, қасымда сен отырсың. Түс деген келе береді екен-ау... дедім. Күліп жіберем бе деп, өзімді-өзім шымшылап жатырмын.

— Қалай көрдің, Күннәзия? — деді ол.

— Екеуіміз шиіе теріп жүр екенбіз... — дедім.

— Е, шиіе деген құдайдың адал ризығы ғой, — деп іргеге тақала түсті. Екі танау, жаялықтай ауыз, екі көз, екі құлақтың бәрімен дем алатындай, бетімді күйдіріп барады.

— Сен менің аузыма шиіе салып тұр екенсің... — дедім.

— Қолыммен бе?.. — деді пыс-пыс дем алып.

— Жоқ, аузыңмен, тіліңмен, — дедім.

— Апыр-ай, тап ойымдағы арманымды көрген екенсің! — деді өп-өтірік.

— Әлі дәмі аузымда тұрғандай... — дедім мен.

— Сол аузыңнан бір сүйгізші, Күннәзия... — деді жалынып.

— Жоқ, дәмі кетіп қалады.

— Неге кетсін, кетпейді... Мен насыбай атпаймын ғой... — деп қылғынып өліп барады. «Қойшы», — деп, мен жатырмын, қылқылдап: «кәне, кәне!» — деп, тұмсығын керегенің көзіне тығып алып, бұл ентелейді. Ай сүттей жарық, өзі жалпақ бет керегеге жапсырған соң тіпті жалпайып, табақтай болып кетіпті.

— Жарайды, Алшағыр, сүйгізейін... Аузыңды берірек жақындат... — дедім.

Үйді сықырлата, керегені сүзе келіп, аузын тосты... Мұрны жалпайып, шертуге ыңғайлы тұр екен... Қызығып кеттім де, кәдуілгі ұпай алатын екі ортаңғы саусағымды айқастырып алып, шалқая беріп тартып кеп жібердім мұрынға!..

— Қа-қа-қа-қа!.. Қақ-қақ-қақ!.. Кық-қық-қық-қық! — Күліп отырғандар қыран-топан, қырылып қалыпты.

— Отта шіркін! — дегені болмаса, Алшағырдың өзі де күреңденіп кетті.

— Байғұс ақ көңіл ғой, ашуланған жоқ. Қаны сорғалаған мұрнын басып отырып:

— Әй, Күннәзия, ертең сені айттыруға кісі жібермесем, көр де тұр!— деді.

— Қалай айттырасың?

— Көйлегіме дейін сыпырып берсем де, сені алмай қоймаспын!— дейді.

— Байқаймын, шынын айтып отырған сияқты. «Құрық ұстап, қаңғырып кетсем де...» деп өршеленіп барады.

— Әй, сен өйтіп құтырма,— дедім мен.— Барыңды қалың малға беріп, мені қалай асырайсың? Талтаяқ саған желілеп жылқы, отарлап қой береді деп ойлаймысың?

— «Күрекке боқ табылар, бір сені асырармын»,— дейді былжырап.

— Әй, сен ондай жидіген сөзіңді айтпа маған! Шашпа малыңды. Керегің мен болсам, Талтаяқтың есебін өзім келтірем... Тышқақ лағыңа тиюші болма,— дедім!..

— Тап сол жерде сүйгізе қойсаң, бұл үйдің босағасын да көрмес едің, сен қатын!— деп Алшағыр бір мардамсып қалды.

— Өй, сен өйтіп мардамсыма! Саған қатынды өзім әпергем, жай әпергем!— деп Күнзила жеңгей қайта шалқып кетті.

Бұлар бір тату, тәтті тұратын адамдар еді. Біріне-бірінің борыш-қарызы да жоқ. Өздеріне шақтап бергендей кішкене өмірлерінде бірі ойға, бірі қырға тартқан уақыттары да болған емес. Бірін-бірі айтқызбай түсінеді, біріне-бірінің қиянаты да жоқ. Барлы-жоқты күндеріне бірдей ортақ, өзге жұрттың күндей де, қызыға да қарайтын үй іші еді. Әйелінің осылай еркін сөйлейтіні Алшағырдың өзіне де қатты ұнайтын. Азырақ еркелеп, шалқыңқырап кететіні болмаса, ешнәрседен өкпелеткен емес, жаны мен жүрегінде тозаңдай күнәсі жоқ-ты.

— Айтсаң, бәрін айт, әй!.. Менің мұрынымнан қанымды сорғалатып масқараладың ғой. Енді өзіңді де аяма!— деді Алшағыр.

Қызыңқырап алған Күнзила өзі де оңай тоқтай алмай отыр еді. Алшағырдың сөзі қамшы болып кетіп:

— Ойбай-ау, ұмытып барады екем...— деп бастады, күле сөйлеп.— Әлішер ірге жақта, мен от жақта жатқам... Төрде қонағымыз бар да... Мынау біздің қандай, күз жақындаса-ақ түсінде түлкі көре бастайтын!.. Бұл үйде жоқта... Бір кезде біреу аяғымнан шымшиды. Байқаймын, қолымен емес, тыриған қу сүйек бақайымен шымшитын сияқты. Бас жағымен емес, аяқ жағымен тілдескісі келеді. Қа-

сына шақырады ғой деймін, шымшып алып өзіне қарай тартады... көрпемді тұйықтап алып ем, қоймады түрткілеп... Кәдуілгі, тілге келейін деген адамша, басымды көтеріп алып, есінеп қойып, от басында жатқан шымшуырды көмілген отқа тығып жібердім де, далаға шығып кеттім... Қайтып келіп: «Пай-пай, Әлішер-ай, жатысыңның жаманы-ай сенің»,— деп, баламды әрірек салып қайта жаттым. «Әй, ол иттің де, жатысы жатыс емес-ақ!» деп Алшағыр да қосылды. Әлгі аяқ мені қайта түрткілеп, көрпемнен тарта бастады. Біздің үй қандай тар, төрде жатқан адамның аяғы оң жақта жатқан маған еркін жетіп жатыр. Жалғыз шымылдық демесең, арамызда түк жоқ. Ақырын ғана басымды көтеріп, қызара бастаған шымшуырды алдым да, шымылдықпен ойнаған бала мысықтай түртініп жүрген аяққа басып кеп қалдым... Таңертең тұрсам, қашан кеткенін білмеймін, байғұс қонағым зым-зия...

— Ол кім еді? Кім, кім?— десіп, тыңдаушылар ынтыға қалыпты.

Үлкен бір оқиғалар сирек болатын елде осындай болмашының өзі көп азық, жылдар бойы ұмытылмай жүреді. Ұятқа ұшыраған адамның кім болғанына қарай, кейде сонымен бірге жасасып, көрге апарып жерлеп болған соң ұмытылады.

— Кім өзі, кім?— десіп, қарқылдасып күлер кезді жігіттер кейінге іркіп отырған сияқты. Жай күлгеннен де кім екенін біліп алып: «Әй, иттің күшігі!»— деп қарқылдасқан дәмдірек, әрине.

Күнзила өз күлкісін тыйып, кім екенін айтқанша, тар есікке әрең сиып, кіріп келген сары жігіт:

— Алшағыр, сені Жұмабек төре шақырады. Тастай тұр түлкіңді, жүр!— деді.

Күнзила аз селт етіп қалды да, тез күлкісін тыйды.

Енді ғана «Жұмабек төре» дей бергенде, әшейінде баяу қолбаң сары жігіттің «Жұмабек төре шақырады» дегенінен тітіркеніп кеткендей болды.

Құйрығына ғана ілігіп қалған түлкінің терісін сол күйінде қалдырып, Алшағыр да шығып кетті.

Кең қашауаға екі мұз қара көкті парлап жеккен Жұмабек өзен бойын өрлей қыстаған он шақты үйдің орта кезегіне келіп тоқтаған екен. Қасында осы елдің ауылнайы, тілмаш Жұсыптың інісі Өсіп бар. Өзеннің жоғарғы жағынан құмырсқадай тізбектеліп, қыбыр-қыбыр қозғалған жаяулар, түйелілер, салт аттылар көрінеді. Жұмабек қас-

қыр ішікті шалқасынан таптап, қасына жиналған бір топ адамға бірдеме айтып жатыр:

— Бүгін жүріп кеткендерің жөн болар еді. Ауыл орнында қалады ғой,— дегенді естіді Алшағыр.

— Алшағыр, сен де жүресің...— деді Жұмабек.

— Қайда?

— Қарағандыға. Бір бес-алты айдың кезегі саған келіп тұр.

— Мен жалғыздікті адам едім... Көмірге әркім өз еркімен жалданады демеп пе еді?

— Айына он бес сом ақша алсаң, байып кетем деп қорқамысың? Бұл жұрттың жақсылық істегеніңді білер күні болар ма екен, жоқ па?— деп, Жұмабек ренжіп қалғандай қабағын түйді де:— Мен осы елдің болыс-биі, ақсақалдары нені ұйғарса, соны орындап жүрген адаммын, Керней-Карсонға ұсап, поштабай шапқылатып жүрмеңдер... Жұрт әне кетіп барады, соларға ере сендер де аттаныңдар!— деді.

Екі айтқызуды көтермейтін әңгімемен келгенін аңғартып, артында үлкен дүмпуі барын да көрсетіп қойды. Алшағыр үндей алған жоқ.

— Болыс-билердің съезін қайта шақырта алатындарың отыра беріңдер үйлеріңде, қозғалмаңдар...— деді Жұмабек тағы да.— Олай болмаған күнде, салмақтаспай-ақ қояйық...

— Сөзді қойыңдар, сөзді қойыңдар, Ит жеккенге айдалып бара жатқан жоқсыңдар, осы тұрған Қарағандыға барасыңдар!— деп, ауылнай кіжіңдеп қояды. Жұрт ақырын тарай бастады.

Жұмабектің бұл бірінші сапары еді. Күз айларын ырың-жырыңмен босқа өткізіп алған Ақбұйрат заводы, келіп қалған қыстан шошып оянғандай, бес күннің ішінде бес жүз жігіт жинап бер деп алдыңғы күні ғана әмір етті. Жалпы нобайын Игіліктің алдынан бір өткізіп алып, Жұмабек кедей ауылдарды сыдырып келе жатқан беті еді. Өзі қазір жонданып алыпты. Бұл елде әлі ешкім мініп көрмеген сырлы кашауамен жүр. Көк шұғамен тыстатқан пұшпақ ішіктің сыртынан қасқыр ішік, баста түлкі тымақ, шанасында отыр дегеннен гөрі, жатыр деген лайықтырақ сияқты. Осыдан үш-ақ ай бұрын қаншырдай қатып, жаяу

жүрген төреңіз, енді біреуге сәлем бермек түгіл, сәлем алуға еріне бастапты.

— Сылаңкөк бүйірін соға ма, қалай өзі?.. Алтайкөкті жеге салмаған екенсін,— деп қояды төленгіт божағына. Енді бұл да Игілікке ұсап, ешкімнің үйіне қонбайтын болыпты. Осындай айбынмен жүрген Жұмабекке көк қасқа кедей батып сөз айта алатын емес еді.

— Шымшуырың бар болсын сенің!— деді Алшағыр үйіне кіре беріп.

— Е, не болды, немене екен?

— Бес-алты айға Қарағандыға кететін болыппыз, көмір қазатын болсақ керек.

Үйдегілер қобалжып қалды. Күн көрісі қысылшаң ауылдар көмірге өздері де кеткелі әзір отыр еді. Даланың жалпы сал-бөкселігі мен мына бір аң аулайтын әуре кезең ғана бөгеп отырған. Оны күтпей, алым-салықтай қысып кеткен Жұмабек бұйрығына бұл үйдегілер үрке қарасып қалды. Шымшуырдың кегі ғой деп, Күнзила күдіктеніп отыр.

— Апа, қонақ!— деп, қуанғандай ыржиып Әлішер де есікті аша берді.

— Кеш жарық!— деп, Бұланбай да кірді. Арт жағында табалдырыққа тапыр-тұпыр сүрініп кіріп жатқан бірталай тайпақ етіктер көрінеді.

— Е, жоғарылата беріңдер! Е, жол болсын, перім!..

— Өзіңді байлап тастап, қатыным мен баламды алып кетуге келдім...— деді Бұланбай.

Құрдас болғандықтан оқыс қалжыңдап, Бұланбай төрге беттеді. Тарғыл тазыдан басқалары төмен сырғып Бұланбайға орын беріп жатыр.

— Әй, қатын, жеңімді тартып жібер!..

— Перім-ау, өзің қараған шабуға бара жатырмысың, қалай киінгесін?— деді Күнзила Бұланбайдың тері тон сыртынан киген қой жүн шекпенінің шолтайған жеңінен тартып жатып.

— Байыңның басына келсін, ендеше!

Жоқтыққа мойындамай келе жатқан Бұланбайдың көмірге кетіп бара жатқанын Күнзила енді түсінді. Тайталаста тұрған екі дай, шаршы топтарда елдің белін бір көтеріп тастайтын балуан Бұланбайды Күнзила кісі есігіне қия алмайтын еді. Көмірге де қия алмай жылап жіберді:

— Көмірге бара жатыр екенсің ғой...— деп әр сөзін бөліп-бөліп әрең айтты.

— Ой, мына сайқалдың жылағаны несі! Көрсетпе әрі көзіме,— деп Бұланбай отыра кетті де:— Әй, Әлішер, бері кел, иттің баласы, әкеңнің қасына кел!— деп баланы шақырып, алдына алып, басын сипап, үндемей отырып қалды.

Әлішерден бір жас үлкен баласы Нартай кемпір шешесімен үйде қалып еді. Қорексіз қалды. Жалғыз сиырды сойып, жарты етін өзі алып келеді. Кемпір шешесінің от жағып отырар да шамасы жоқ. Жалғыз өз үйі емес, осы келе жатқандардың бәрінің үйінде де жел гулеп қалды. Әрбірінің артта қалып бара жатқан мұң-мұқтаждары он үйге жүк болғандай. Өзі қалт-құлттап отырған кедей жағының ер-азаматы ерікті-еріксіз мыс пен көмірге кетті де, үй жақтары жайрап қалды. Әзір қаласы бүтін тұрған Алшағырдың үйіне кірген соң, осылардың бәрі есіне түсіп, Бұланбайдың өзі де босай қалып еді. Өзгелер де осы реңдес, құлаңқырап кетіпті.

— Әй, сен күшік, қатыным қалып барады деп қайғырып жатқан шығарсың!— деді Бұланбай Алшағырға.— Одан қорықсаң, екеу-ара болсын, ала жүр...

— Жоқ, жоқ... Жаңа ғана естіп, жинала алмай, сасып отыр едім,— деді Алшағыр, абыржыңқырап.

— Жиналатын нең бар еді, тәңірі... Неше жылғы сүр бойдақ, үйге бір шүйкебас енгізіп кетем бе деп едім, оған да қаратпады. Жинал тез. Бір қос болайық. Сайқал, сен, біздің бала мен кемпірге құлақтас болып отырарсың...

— Өзім әзірмін-ау... Үйдің не боларын біле алмай отырмын,— деп, Алшағыр күйзелісі барын аңғартты.

— Әттең Күнзиладай қатыным болса, үйім не болып жатыр деп ойламас та едім, көрдің бе мынаны!..— деп Бұланбай кіжінді де, жігіттерге айнала қарап:

— Сендер бір нәрсені біліп келе жатырсыңдар ма, жоқ па?— деді.— Қазақ байының есігінде он жыл жүрсек, он қой алып қайта алмайтынымыз неден осы? Қайсың байдың есігін көрмедіңдер? Сол есіктен құтыла алғаның бар ма? Игіліктің үйінде он жыл жүрген Бұланбайдың қайыр сұрап кетсе жаздағаны неліктен деп ойлайсыңдар? Мынау болса, айыңа он сомнан он бес сомға дейін ақы береді екен. Тым құрыса ертең кімге жаутаңдаймыз демей, еңбегіңе жалаыңар күнге жетсең, онда көздің ашылғаны емес пе? Сорға келе жатырмыз деп, аяғын зорға басып келе жатқандар да көп... Итінген қорды көргенше, белуардан сорды кешкенің анық та! Бір тамағың үшін жаутаң көз болудан жаман

қорлық бар ма еді?— деді Бұланбай. Алшағыр үшін емес, әлі қипақтап келе жатқан жолдастарына арнап айтты.

Қайғыға, мұңға бар ниетімен беріліп, қарсылықсыз ықтайтын, күйректеу келетін қыр жігіттері күмілжи сөйлеп, қыжықтасып:

— Қыс ауырлап кетсе, үй жақтың күйі не болар деп күйзелеміз де...

— Тегін жатқан ақшаны көрген жоқ едік-ау...— десті, ынжық күңкілдесіп.

— Үйден ұзап шықпаған басым, алты ай дегенін ақыр замандай көріп отырмын,— деп, ақ көңіл Алшағыр тура шынын айтты.

— Алты ай түгіл алпыс жылға кетсем де, сонау бір маған қымбат, байға арзан жаутаң көз бар ғой, содан құтылсам болғаны!— деді Бұланбай. Жанды жасытып, діңкені қатыратын жаутаң көздің жайын жақсы білетін өр кеуделі жігіт тітіркеніп айтты.

Биылғы Сүгірәлімен аяқтаспай айрылатын айқастан кейін Бұланбай Игілік аулын көрмей кетіп еді. Төбелеске мінген ақ бақай атты да тастап кеткен. Содан бері байға мырза, кедейге сараң құтсыз даладан бір түйір түсім кездестіре алмай Бұланбайдай жігіт қаңтарылып қалып еді. Нұраның ақ шабағындай әлденелер қылаң еткендей болды да, қолын соза бергенде, тағы да сол ақ шабаққа ұсап, ұстатпай кетті. Осындай сырты дүрдиіп, іші дағдарып жүрген кезіне Жұмабек кездесіп:

— Балуан, көмірге қалайсың?— деді. Қадай айтпай, жанай айтты. Мұның қысылшаңын біле тұра, барғысы келмесе, қолқаламайтындай ыңғай көрсетті.

— Барғалы отырмын,— деді Бұланбай қысқа ғана.

Сол бетімен жүріп кеткен Бұланбайдың өз үйі ең ауыр күйде қалды. Бірақ азды-көпті қоңы барлар бұдан гөрі қаттырақ қалтырап, ылғи бір сары уайым айтып, әлі ыза қылып келеді. Ел ішінен сырт, еңбек дегеннің өзімен күн көріп үйренбеген жігіттер аяншақтап, босқа болдырып отыр. Солардың буынын бекіту үшін Бұланбай әр сөзін әдейі жігермен айтатын сияқты. Күнзила бұған таңданып, аяй да қарайды. Әшейінде жайдары құрбысының тарылуы барлығын аңдайды да үндей алмайды.

Өзіне шақ күн көрісі, өзіне шақ қуанышы бар, әйелі бар жылы үйге Бұланбай ұзақ тұрақтай алмайды. Бол-болдың астына алып, тамағын тез ішті де, жүруге айналды.

— Ойбай, Алшағыр-ау, әлгі төрең маған да барасың

деп кетті. Енді қайтем?— деп манағы семіз сары қайта келді. Есіктен қолқ етіп кірген бойы ілгері-кейінді теңселіп тұрып қалды. Бет-аузына жиі мөлдіреп бөрткен шыққандай, шып-шып терлеп, жылап жібергелі тұрған сияқтанады. Кіріпкітері мен көзінің қарашығына дейін терлеп кеткен сияқты. Тоқ шапқан аттай бүкіл денесімен ентігеді.

— Әуелі ананы шақыр, мынаны шақыр деп жұмсап, аяғында өзіме де барасын дегені иттің!— дегенде даусы әлемтапырық болып шықты.

— Е, сен құдайдың он екі ұлынан қалған жалғызы ма едің? Әзірлен, бірге жүреміз. Біздің қосқа аспазшы боласын,— деді Бұланбай, киініп жатып.

Бұланбайдың не айтқанын естімегендей, жанашыр сөзді Алшағырдан күтіп, семіз сары әлі мелшиіп тұр.

— Әзірленсейші... Бармасыңа болмайтын сияқты ғой,— деді Алшағыр.

Бұл — шын атын бүкіл ел ұмытып болған, іркілдеген семіздігінен Қолбаң атанып кеткен жігіт еді. Қарын деген алқымынан басталып, тізесіне түсетіндей, тұла бойы тұтас май. Шебер тәңрі әуелі аяқ-қол беруді ұмытып кетіп, артынан басқа біреудікін алып жапсыра салғандай қол-аяғы тым қысқа. Бір-ақ түрлі кесібі, бір-ақ түрлі өнері бар. Әр үйдің жан қиналмайтын ұсақ-ұлаң бірдемесін істесіп, ұзақ күнге аузын құрғатпайды. Кешке қарай ауыл сыртына бозбалалар жиналғанда, бәрі жабылып мұны кезек-кезек иығынан тастасып жатады. Бар қасиеті сол салмағында болғандықтан осы маңайдың күш сынарымын деп ойлайды да, сонысын өнер көріп, мақтана жүреді. Қолбаң Бұланбай мен Алшағырдың не айтқанын, дүлейдей телміріп, ұзақ уақыт ұға алмай тұрды да:

— Мені бір жерге тастап кетпеңдер, әйтеуір,— деді бір кезде.

Ертеңіне екі жүздей қазақ жігіттері Қарағандыға жетіп еді. Қасында Жұсып тілмашы бар Ушаков пен Бернер де осында екен. Игілік пен Күреңкөз қожа да, Жұмабек те осында. Жылтыраған сары түймелі, қара киінген алты адам қалың қараған шыққан сайдың бойын өлшеп жүр. Әр жерге қағылған қадалар, белгілер көрінеді. Бір жер жаппа мен қарағаннан буылған ұзын қосты айнала тізіп тастаған темір күрек, сүймендер, қазақы кетпендер мен қайлалар. Әлдеқайда жер астында ұсталардың балға-төстері шыңылдайды, қол аралар ызыңдайды. Бәрі де жер астынан құмығып естіледі.

Келе жатқан жігіттерді көріп, жер жаппаның алдында тұрған Ушаков Бернерге бұрылып:

— Жұмыскерлер міне келіп қалды. Әлі бір барағымыз жоқ. Әрқайсысының күніне елу тиыннан төленетінін Сикорский мырза кеш ескерген,— деді ренжіңкіреп.

— Алғашқы айларда амалсыз солай болады демесек, кейін тәртіпке салынады ғой, Никон Абрамович,— деп Қарағанды жұмыстарын басқаруға тағайындалған Сикорский сасыңқырап қалды.

— Мен барак жайын айтамын,— деді Ушаков.

— Үш күнде даяр етем.

— Үш күнде?— Ушаков жақтырмаған қабақ көрсетті де, Бернер оны аңғармағандай болып:

— Енді осыған қанағат етеміз де, бір жаратқанның атын ауызға алып іске кірісеміз ғой?— деді Ушаковқа тесіле қарап. Көп немістің әдетінше, дүдәмал бір жайды тәп-тештеп қалғысы келіп.— Тек, әр кезде есіңізде болсын, қалай болса, солай бастағалы отырмыз. Мұның салдары қашан да қалмайды. Ойлаған ойлар далада қалды да, бабаларымызша бастап кеттік...— деді.

— Амал қайсы? Көмір маған күні ертең керек! Январь айында бес жүз пұт мыс жөнелтпесек, ар жағы не боларын айттым ғой сізге. Нағыз шахталар кейін салынады әлі... Күрекпен қаз, арқалап тасы, алақаныңмен ал, мейлің, қазір көмір керек... Ең алдымен Рязанов мырзаның көңілі орнықса екен. Көрдің ғой, қалай тулайтынын!.. Басталық осымен, бастай бер, Сикорский!— деді Ушаков. Барак жайын тап осы арада өзі де ұмытып кетті.

Ушаковтың өзі де, инженер Бернер де көмір алуды азды-көпті тәртіппен бастамақ еді. Ақша дейтін жас тәңрі ол ырықтарына жібермеді. Ақша деген өндіріс бойына су тамшысындай тамшылап, жұмыскердің күрегінен күміс болып қайта тамшылап, қалтаға құйылуға тиісті. Ақшаның ұзақ айналып жүруін ұнатпайтын Рязанов, тәңірінің толықсыған жүзін ай сайын көріп отырғысы келетінін соңғы келісімнің ішіне арнаулы бір бөлім етіп, қадағалап кіргізіп еді. Қитығы көп, ең бай пайда — ортақтың мұнысын екі ете алмай, көмірге дәнеңе дайындықсыз, құр қол кіруге тура келіп тұр. Көмірді қалай алудың жоспары түгіл, шахтаның қандай болатынын қағазға түсірген нобайы да жоқ еді әзір.

Сикорский қасына Жұсыпты ертіп, түйелерін шөгеріп, күйбеңдесіп жүрген жігіттерге келді.

- Здрасти...
- Здрасти...
- Аман?
- Аман...
- Келдіңдер?
- Келдік.
- Нешеусіңдер?
- Санаған жоқпыз.
- Хорошо... я сам...
- Сам болсаң, бола бер, корошо болсаң болғаны...

Неге екені белгісіз Сикорский келген жігіттерді жиырмадан топтап, бөле бастады.

— Мына жиырмаң бөлініп шық!— деп жиырма жігітті қатарынан санап алып, Сикорский қолымен бірдемені кескендей етіп, сілтеп қалады да, жігіттер бөліне беріп:

— Әй, Айтқұл, бері кел... Жантас, бөлініп қалма!... Қолбаң, бізге қосыл!— деп, біріне-бірі қол бұлғап, қайта араласып кетеді. Жиырмадан не асып, не кем түсіп, Сикорскийді ұзақ әуреледі. Әлі жекжат, аталастық-ауылдастық ыңғайымен жүретін жігіттер бірінен-бірі айрылғысы да келмейді, екі адым әрірек атаның тобына қосылғысы келмейді. Өзара орайласып, қостасып келген жігіттер жұбын жаза алмай, айрылыса беріп, қайта қосылып кетеді. Сикорский оларды өзінше бөліп кетіп, қайта айналып келіп:

— Ал жиырмасыңдар ғой?— десе, жігіттер жамырасып:

- Біз он алты...
- Біз жиырма төртпіз...— дейді.
- Артық төрт жігіт бері шық. Ана топқа қосыл!..
- Жоқ!.. Жоқ, төрт қаракесекті қаңғырта алмаймыз...
- Әй, қасқыр жейді деп тұрсыңдар ма? Бөлінсеңдерші жиырмадан! Кәне, далада қалып бара жатқаның маған қосыл, бері шық!— деп, Бұланбай бөлініп, алғарақ шықты.

Сикорскийдің босқа әуреленіп жүргенін көріп тұрған Ушаков жақындап келіп:

— Тап осы жігітті де десятник ет! Бес минутта бәрін істеп береді!— деді, Бұланбайды нұсқап:

— Е, ол кен жұмысын қайдан біледі дейсің?

— Немене, Акула мен Зубов Париждан оқып келіп педі? Үйрет!.. Бәрін де үйретуге тура келеді. Күрек ұстаудан бастап үйрет!— деді Ушаков.

— Жарайды... Атың кім?— деп сұрады Сикорский.

— Бұланбай...

— Әкең аты?

— Әкем жоқ. Өліп қалған...

— Жоқ әкеңнің атын сұрайды...— деді Жұсып, Бұланбай әкесінің атын айтты.

Бұл жерде осы бір-екі ауыз әңгіме аяқталғанша, жігіттер қайта араласып кетіп еді. Бірінің қоржынында бірінің құрты бар, майы бар дегендей, бөгесіннің бірі де сол.

— Ал, мына жігіттерді жиырмадан бөліп бер. Сен дсятник боласың,— деді Сикорский

— Бәрінің үстінен қараймын ба?

— Жоқ, бәрінің үстінен мен қараймын...

Бұланбай артына бұрылып, жігіттерді саусағымен нұсқап санай бастады. Ара-арасында: «Осы жиырмаң бір топ боласыңдар!»— деп қояды. Мұның топтағаны ыдырамай-шашылмай, оңашаланып шығып тұр. Оп-оңай бөлді де:

— Дабай работать!— деді Бұланбай.

Алғашқы көмір алатын жер «Байжан құдығының» қасынан басталды. Көмірдің жатысы қалай, ылдиы мен өрі қайсы, оны әлі ешкім білмейтін еді. Қолдарына күрек, кетпен, сүймен, қайла беріп Сикорский алпыс жігітті осы араға әкелді. Әлі түбін қар баспаған ну қарағанның іші... Дүр етіп үлкен бір топ қара құр ұша жөнелді. Сайдың екі қабағын шілтерлеп қайып тастағандай жыпырлап қоян іздері жатыр. Бес дөңгелектен жасалған жұлдыздай болып түскен, бұлаң құйрықпен жаба кеткен түлкі іздері де жіп-жиі. «Мына біреуі бүгін таң ата жортқан екен қуың,— деп ойлады Алшағыр.— Қап, қақпанымды ала келмеген екемін!..»

Ұзындығы қанша жерге кететіні белгісіз, көлденең он саржан етіп өлшеп қойған жерді нұсқап:

— Ал, қаза бастаңдар,— деді Сикорский.— Әуелі қарағанды қазасыңдар. Ол жер барак жасауға да керек.

— Содан соң?

— Екі кездей топырақ қазасыңдар. Соның асты көмір болады...

Жігіттер сыртқы киімдерін сыпырып тастап, алақанға бір-бір түкіріп, қолдарына кетпен алды. Әлі тоқ жігіттер, кетпендері қарағанның тамыр-түбіріне былш етіп кіргенде, өздері де ыңқ етіп қалады.

Не істеу керектігін долбарлап, әрең түсіндіріп Сикорский кетуге ыңғайланды. Басқа топтар жер барак қазуға

жіберілген, сол маңға баруы керек еді. Сондықтан ол Бұланбайды иығынан түртіп, өзіне қаратып алды да:

— Сендердің десятниктерің мынау Иван Акула,— деді манадан қабағы түюлі, тұнжырап тұрған еңгезердей қара кісіні нұсқап.

— Иван? Акуләй деймісің?.. Жаңа ғана мені десятник демеп пе ең?..

Бұланбайдың не айтқанына түсінбесе де, наразы шығып тұрған үнін аңғарып:

— Сен өз жігіттеріңе десятниксің, бұл сендердің бәріңе десятник. Кен мастері,— дегенді түсіндірді Сикорский.

Екі жағы да кімнің кім екенін жете түсіндіре алған жоқ, жете түсініскен де жоқ.

Екі күштінің арасына көре тұра дау тастап, Сикорский кетіп қалды. Ол екеуі табыса кете ме, тартыса кете ме, онда Сикорскийдің жұмысы да жоқ еді. Ескі Ресейдің батысынан бастап әр қолдан өтіп келген жылмаң арзандай, арзандай, қазір қиыр бір шетке келіп шықты. Мұндай жапан түздегі тағы жұрттардың арасындағы араздық, достық дегендердің екеуіне де ол күліп қарайтын. Бұлардың арасында төбелес, жанжал болса, оған Сикорскийдің жаны кіріп, қызыға қарап тұрушы еді.

— Акуләй деймісің?— деген күйінде Бұланбай тұрып қалып еді, күрегінің сабына сүйеніп әлі сол күйінде тұр.

— Сен қалжақты қоятын бол!— деді, тұнжырап тұрған Иван Акула Бұланбайға түйіле қарап.— Мен саған «Акуләй» емес, Акуламын! Түсіндің бе?

— Шамданып қалдың ба? Онда сен шын-ақ Акуләй екенсің!— деді Бұланбай мазақтай күліп,— Акуләй дейтін жаман бір ән бар...

— Акуләй емес, Акула!— деп Иван Акула ілгері бір басып, тепсіңкіреп қойды.

— Немене, өзіңе бір жанжал керек болып тұр ма?— деп, Бұланбай да бойын түзеп алды. Бірі орысша, бірі қазақша сөйлегенмен, ұрсысып тұрғандарын екеуі де жақсы сезетін сияқты. Құлақтары қызарысып, мұрындары сұрланып барады. Өзге жігіттер де жұмысты қойып, осы екеуіне бұрыла қарасып тұр.

— Өйтпесең, кейін өкініп жүретін боласың!— деді Акула.

— Енді оттамасаң екен!— Бұланбай да түсін суытып алды.

Екеуі асықпай-саспай, бір-бір аттасып, жақындасып

тоқтады. Бірін-бірі көзбен салмақтап, бұттап, кездеп, күштерін сынасып тұрған сияқты. Акула біраз сұңғағырақ, Бұланбай біраз кесегірек көрінеді. Алақандары жап-жалпақ, жұдырықтары тоқпақтай... Екеуі тағы бір аттасып, кеуделерімен соқтығыса жаздап барып тұрысып қалды. Бұланбай Акуланың құр қол екенін көріп, күрегін лақтырып жіберді. Көздері «кәне, кәне!» деп тұрғандай.

Жайлауда ғана кездесетін жат ауылдардың иттері тап осылай қарсы тұра қалысып, бас салуға бата алмай, аңдысып, айбат шегісіп, біраз тұрып қалатын еді. Бұлар да соған ұқсай қалыпты.

Жұмыстың басталып кеткеніне жайраңдай қарап тұрған Ушаковтың көзі бұл екеуін де шалып қалып еді. Жұмысты тоқтатып жанжал шығарғалы тұрған Акулаға ашуланып кетті:

— Акула! — деді Ушаков айғайлап. — Бері келші, сен!.. — Ұрысатын сөз айтпаса да, даусы зэрлі шықты.

— Тоқтай тұр, сен! — деді де, Акула тез бұрылып Ушаковқа қарай жүре берді. Осымен екі көкжал айрылысып кетті. Бұл жолы басқаға барыса алған жоқ. Бірақ тайынбас бетті танысып айрылысты. Күрек тістей ақсиган кетпендер бастарын қайтадан жерге салды.

Бұлардан басқа төрт топ жігіт жер барак қазуға салынып еді. Әлі тоң қатпаса да, негізі қатқыл, сағызданған сары борбас мықшыңдатып жатыр.

— Қаз көріңді, қаз, — десіп, жігіттер әзір қайғысыз қалжыңдасады.

Айналада көп балталар шыңылдасып, көп аралар ызыңдасады. Жүкті шаналар мен түйе тізбектері ұзын-ұзын бөрене тілінген тақтай, есік пен терезе жақтауларын әкеліп жатыр. Қазақ көрмеген темір құралдар келе бастапты. Қыр жігіттері одырайысып қарайды да, түсіне алмай бастарын шайқап, таңдайларын қағады.

Зырылдаған бір дөңгелек көрмеген, асықтырар бір екпін сезінбеген қыр жігіттеріне осы бір маңның жүрегі қатты соға бастағандай, жат сезіледі.

Балта тақылдаған сайын, кеуегінде жатқан қояндар да қылып-қылып етіп қояды. Бұрын болмайтын шоғырды көріп, сай-сайменен түлкі сұмдар зытып барады. Аңқау қара құрлар ғана күнгей бетке шығып алып, таңырқап қарасып отырған сияқты.

Құр қол болса да, басталып кеткен жұмысқа қуана қарап, аралап жүрген Ушаков Бернерді оңаша алып шығып:

— Карл Карлович, мен енді жүремін,— деді.— Рязанов мырзамен біржола келіскеннен кейін, дереу хабар етермін. Орыс жұмыскерлерінің жетуін күтпей-ақ, заводты жүргізіп жіберерсіз... Ең соңғы ауыр сапарым осы болғалы тұр...

— Ие, Рязанов мырза қиын кісі болып шықты...— деді Бернер.— Әрі ылғи бөгет жасайды, әрі мыс өзендей ағып жатсын деп талап етеді. Әнеугі жолы бітіп қалатын әңгімені босқа созып, сізді осы жолы шақыртып отырғаны да орынсыз-ақ сияқты. Осындайларын не ғып түсінбейді екен өзі? Қылаң-сылаңы қайдан табыла беретініне таң қаламын,— деп күрсініп те қойды.

— Карл Карлович, Рязанов мырза жалғыз бізбен ғана ортақтас емес екенін сіз жақсы білмейтін бе едіңіз? Орал тауында алтын қоймасы бар... Объя, Енисей өзендеріне де қармағын салып отыр,— деп, Ушаков кеңкілдеп күлді де:— Шыдалық, Карл Карлович...Осы жолы екі жағымыз да біржола байлам жасап, бұдан былай босқа жүріспейтін боламыз... Баста деді, бастадық. Бес жүздей жұмыскер қосылды. Енді ол кісі тырп ете алмайтын болады!— деді.

— Ал, сізбен қалай хабарласып тұрамыз?

— Декабрь бойы Қызылжар... одан кейін Омбы...

Осымен жүріп кеткен Ушаков, Рязановпен арадағы ырың-жырыңды бітіріп, жаңадан жасасқан шарттарын Омбыдағы тау-кен басқармасына тіркетуге барғанда, Байжанға кездесіп еді.

5

Тарығып, талып әрең жеткен орыс жұмыскерлері келген бетінде-ақ қыспақ бір өмірдің құшағына кіріп кетті. Суық тас құшақ қысып, бүріп алып жүре берді. Бұл бір қалжың-тәлкекті танымайтын, алыс-жақынды білмейтін, өзінен өзгенің қайғы-қуанышында жұмысы жоқ, тас бауыр, мейірімсіз өмір еді. Суық күнімен безеріп жатқан даласы қандай мейірімсіз болса, мұндағы өмір де соған ұқсас, жат көрінді.

Орал тауынан жаяу шұбап азып-тозып, қалжырап жеткен жұмыскерлер бұдыры жоқ аппақ далаға келіп тоқтады. Тап осындай мидай даламен келе жатқанда, барар жеріміз

де адам тұратын бір мекен бар шығар, тәуір барактары болса, бізден бұрын жеткендер алып қойды-ау деп, қауіптенісіп еді. Келсе, міне, емірене білмейтін сырғақ бір дала, жаратылғаннан бері жан баспағандай жапан түз... Сорайған жалғыз баған орнатып, басына бір құшақ шөп байлап қойыпты. Шөптен төменірек аспалы панар барлығы байқалады.

Самовар трубасындай жалғыз ғана жіңішке өңештен құлдырап түтін шығады. Бұ да қар астынан шығып жатқан болмашы бір дем сияқты әлсіз... Кең қашауға қарама-қарсы байланған екі семіз ат, үсті бастарын үрпитіп қырау басқан, танауларынан буы будақтап, шөп жеп тұр. Әріректе бірнеше топ адам, биік қардан бастары ғана қылтың-қылтың етіп, мола қазып жатқан сияқты. Не бар көзге түсер осы-ақ. Басқа бұдыр болса, бәрінің үстінен кесе-кесе қар жүріп кеткен. Ақырын шұу-шұулеген жаяу борасын бар.

Бүрмелі қынама қара том, қызыл шұбар пима, қара құлақшын киген қар астынан шыға келіп:

— Жеттіңдер ме?.. Орналасыңдар. Әнә барактарың,— деді. Осыдан басқа ешнәрсе айтқан жоқ. Әріректе күртікті ойып, сыртқа қарай кесек-кесек қар лақтырып жатқандарға қарай кетті. Шатынаған суықта темір күректердің зың-зың еткені де енді естіле бастады. Шың-шың, тақ-тұқ етіп, жер астынан құмығып шығып жатқан басқа үндер де бар екен.

Қатты қарды кертіп жасаған баспалдақпен жұмыскерлер жаңағы адамның «барак» дегеніне келді. Жерді кісі бойы етіп қазып, төбесін аз ғана ат-жалдап қарағанмен жапқан жер жаппа екен онысы. От жағылмаған екі темір пеш түксиіп тұр. Ұзын жер жаппаның төбесінде екі жерде ғана терезе барлығы байқалады. Қыс бойы үстінен әлденеше боран өтіп, қар жүріп кеткендіктен жаппаның іші қара көлеңке. Аяз кернеп тұрған даладан да суық сезіледі. Қайда қарасаң да, қалың көк бұйра қырау тұрып қалған.

Шалбурыл қырау басқан қарағанның арасынан әрең танылып, байсыз тапқан баласын құшақтап, мүләйім қарап Мариям ана тұр. Жақтары суалған, ашаң жүзді, баяғыда пәлендей бопты деуге аузың барар емес... Мына жұртқа аяушылықпен қарап, басқа жәрдемі жоқ, «шыдаңдар, бишаралар» деп тұрған сияқты. Баяғы жебірейіл көрген нұрлы көз сөніп қалған... Үш саусағын жоғары көтеріп көкте құдай барын ескертіп тағы бір әулие шал тұр. Екі суреттің де

бір жақ беттері үсіп кеткендей, қырау тұрып қалғандықтан, боп-боз...

Баракқа кірген жұрт құдай әулетін енді ғана көріп, қолдарын шошаңдатып, тез-тез шоқынысып қалды:

— Е, жәрдем ете гөр, тәңірім, құлдарыңа...

— Тәңір анасы, өзің пана бол...

Қазір бұл жұрттың ұзақ құлшылық етер де жайы жоқ еді. Маңдайлары мен екі иықтарын біріер түртіп болғанша, өз жайлары естеріне түсіп, құлшылықты әдеттегіден гөрі тезірек тоқтатты. Енді бірін-бірі жаңа көріп тұрғандай, айнала қарасып:

— Келіп тоқтаған жеріміз осы болғаны ма?

— Осы болғаны да, — деседі.

Тым болмаса, барактың тақтайдан салынған нары болса да, әрқайсысы бір жерінен орын алып, арқаларын босатып, тебіндей бастар еді. Табаныңды қарып, тақылдап жатқан суық жер еден отырғызар да емес, тұрғызар да емес, тебініп тұрып қана шыдасаң керек.

— Түнде осында қонуға да тура келер ме екен? — дейді аңқау біреу...

— Жоқ, қонақ үйге апарса керек...

— Бұл немене, қыруға әкелген бе бізді?

— Сен немене, саяхатқа әкелді деп пе ең?

— Барак әзір, бара орналасасыңдар, жұмысқа кіресіңдер дегені қайда? — десіп жұмыскерлер наразы гуілдесіп кетті.

— Жұмысқа қазір кіресіңдер. Дем алуға келген жоқ шығарсыңдар! — деді есік жақтан естілген бөтен дауыс.

Оралда, Сібірде, Солтүстікте, Шығыста, алтында, күмісте, қорғасында, мыста талай естіген, өзгермейтін міз бақпайтын, безерген таныс дауыс. Басқа түрде айтылар сөзбен, басқа түрде шығар үнді бұл келгендер күтпейтін де еді, таңданған да жоқ:

— Азырақ жылынсақ па деп едік...

— Ашпыз, азып-тозып келдік...

— Жаңа ғана бір пештен түтін шығып жатқан сияқты еді, — десті жұмыскерлер, есік жаққа түгел жапырыла бұрылып.

Келген адам, ашпыз, зарығып келдік дегендерді естімегендей, пеш жайында ғана жауап қайтарды:

— Онда Сикорскийдің өзі тұрады, — деді.

Сикорскийдің кім екенін әзір білмесе де, келгендер «өзі» дегеннен қаймыға қалған сияқты. Жоқшылық пен

жол азабы бірдей қысып келсе де, тілектерін батырып айта алмады:

— Біз жол азабын тартқалы екі ай болды.

— Аурулар, үйлі-баранды адамдар да бар...— деген дауыстар батыл емес, күбір-күбір ғана шықты. Наразылықтарын батыл сөзбен емес, иық қозғалыстарымен, көздерімен көбірек аңғарта алатындай, қозғалақтап, тесіле қарасып қалыпты. Көп көздер шағып алатындай тесіле қарайды.

Келген адам бұл айтылғандардың да қақ жартысын құлаққа ілмей, бір-екеуіне ғана жауап берді:

— Аурулар мен үйлі-баранды адамды шақырған ешкім жоқ. Жұмысқа да алмаймыз,— деді.

— Ерлі-байлы болып, екеуі де жұмыс істей алатын болса ше?..

— Жолда суықтан ауырса ше?..— деді жұмыскерлер бірнеше ауыздан.

— Ол жайларды қожайыннан сұраңдар!

— Сіз біздің десятигіміз боларсыз?

— Ие, мен Иван Зубов.

Ескі Ресейдің барлық тоң-торыс, топас мінездерін түгел бойына жинап алғандай, содыры көп, соқтыға жүретін Иван Зубов ордаң басып келіп, ұйлығып тұрған жұртты түгел бір шолып өтті. Ашы мен арығына, азғаны мен тозғанына наразы сияқты, ұнатпай қарайды. Арып-талғанға таңданбайды, да, аяр түрі де жоқ, ашықтан-ашық ұнатпай қарайды. Жас деп сатып алған аты кәрі болып шыққандай, безіне қарайды. Алдарында тұрған секпіл бет, жирен шұбардың кім екенін тани түсіп, енді оған жалыныш еткілері келмей, жұмыскерлер де үндеспей қалды.

— Түрмеден шыққанбысыңдар?— деді Зубов ешқайсысына қарамастан.

— Жоқ, каторгадан,— деді тық-тық жөтеліп, кеудесі самауырдай шуылдап тұрған мосқалдау адам. Көздері қызғылт жарқырап, өңі қуарып кетіпті. Буа қалған жөтелін әрең тоқтатып:— Каторгадан!— деп тағы айтты. Алғашқы айтқанында бір жері бастау қалғандай, бұл жолы әр дыбысын құлағына шегелей, нығарлап айтып жатыр:

— Каторгадан!

Орыс жұмыскерлері осындай бір пәлесімен, ықтай білмес қайсарлығымен келетінін жақсы білетін Зубов осыларға жолағысы да келмеп еді. Сақау мен саңырау кездескендей, ымдасып сөйлесе де, қарсылығы жоқ, жуас, момын

қазақ жігіттерін қалаған. Темір ауыздық кімнің басына керек екенін көптен білетін Сикорский күштеп жіберіп еді мұны. Енді міне, ойлағаны дәл келіп, кездескен жерден ауыз салысып қалғандай көрінді. Өзінің бұл ыңғайға көнбейтінін айқындап көрсеткісі келді де, Зубов әр сөзіне бір пұт қорғасын құйғандай, зілдей салмақпен сөйледі:

— Әуелі, мен сендерге керектің жайын айтайын,— деді Зубов.— Барактарың осы. Түсінікті ғой?

— Е, түсінікті... Бірақ, мұның нары болмайтын ба еді? Мына суық жерге жатамыз ба? Кім екен оны бізге істетет алатын?— десті жұмыскерлер.

— Нары қардың астында жатыр. Қараған деген шілік бар, қазып аласыңдар да, төсек етесіңдер. Түсінікті ғой? Солқылдаған жақсы төсек болады. Жұмсақ-ақ!..

— Отын ше?

— О да қардың астында... Оның аты қараған емес, көмір болады. Қазып аласыңдар да, жағасыңдар, түсінікті ғой? Балқып жақсы жанады. Қызулы-ақ!..

— Тамақ та қардың астында болар?

— Жоқ!.. Осы арадан елу саржан жерде мұсылман лавкесі бар. Жылқы етін де сатады, шошқа етін де сатады. Ақшасы жоқтарға несиеге де бере тұрады. Түсінікті ғой? Жылқы етін сиыр еті деп сатады...

— Е, түсінікті, түсінікті... Бәріміздің де бір-бір әжеміз болған бір кезде... Естіген ертегілеріміз,— десті жұмыскерлер.

— Бәрі де түсінікті, басқа сұрауларың жоқ қой? Енді маған керекті тыңдаңдар. Мен Зубов, Иван Зубов. Сол сендерге жетіп жатыр... Менімен сөйлескенде, тілдеріңді тарта ұстағандарың дұрыс болады. Екі айтқызғанды жаным сүймейді. Мұны ертерек түсініп қойғандарың өздерің үшін өте бір пайдалы нәрсе болып шығар деп ойлаймын...

— Е, оны Оралдан шыққанда-ақ түсініп шыққанбыз... Бізді де бір жүнін жұлдырған қораздай көріп, өзіңіз де қателеспейтін болыңыз...

— Бұл далаңа өле кету үшін келген жоқпыз, — деп жұмыскерлер де шалыс жауап қайтарып тұр.

— Ол менің жақсы білетін жайым,— деді Зубов,— құдайға шүкір, жиырма жылдан бері бар баққаным сендер. Тап өзімнің бес саусағымдай білемін өздеріңді. Түсімде көріп шығатыным да сендер. Түсінікті ғой? Ылғи жанжалдасып жүреміз...

— Ендеше, сол түсіңіздің бұзылып кетпеуіне тілектес болармыз.

— Ол түсінікті...— деп, бұл жолы Зубовтың өзі айтып қалды.— Ал нешеусіңдер өздерің?

— Ақмоладан шыққанда тоқсан едік. Кеше қонып шыққан жерімізде он сегіз адам кем болып шықты. Өлгені бар, бұрлығып қалғаны бар... Одан бері қаншасы кемігенін әлі білгеніміз жоқ.

Көп жұмыскерлердің жолда жойылып кеткеніне Зубов қынжылған жоқ. Оған Сикорский де қынжылатын емес еді. Бұлар «жұмыс іздеп» келе жатқан жұрттың жолда қырылғанына жауапты да емес. Рязановтың заводтары мен әр қаладан ондап-бестеп жинап алған жұмыскерлердің бәрі де «қазақ даласына жұмыс іздеп бара жатқан адамдар» деп қағаздалған.

— Жүріңдер еріп, отын қайда, төсек қайда көрсетейін,— деді Зубов.

Арқаның әр кездегі қатал қысы анда-санда бір ұйпалақтап алатын боранынан кейін кімді болса да едәуір қүйзелтіп кететін еді. Ақбұйраттағы мыс зауытында да қысылшаң күндер туып қалды. Қараған, қи, баялыш, теріскен әкеліп тұратын көпшілік жуырда соққан екі бораннан кейін, тырп ете алмай отырып қалды. Әзір қорланбаған өндіріс тоқтап қалудың аз-ақ алдында, әрең демін алады. Заводты жүргізіп жібер деген Ушаковтың хабары да осы борандардың алдында ғана келді. Енді қар астында қалған қараған мен баялышты қазудан гөрі жер астында жатқан көмірді қазу оңайыраққа айналып, қысыла бастаған Бернер бар күшін осында аударып еді. Үш күннің ішінде үш мың пұт көмір жөнелт деген әмірмен Қарағандыға жүз елу көлігімен кірешілерін жіберді. Қазір ол көліктер осы маңайдағы ауылдарда босқа бөгеліп тұр. Игіліктен шаналап шөп сатып алып, шығындатып та жатыр. Осы қысталаңның үстіне келген орыс жұмыскерлерін Сикорский де қысып әкетті. Зубов қыспақты одан да асырам деп жан таласады.

Әрі тоңған, әрі аш жұмыскерлер бүрсең қағып Зубовқа еріп келеді. Қыбыр-қыбыр басқан аяқтары қайрақтай қардың бетіне дақ түсіре алар емес. Барактың солтүстік жағында үш топ адам терең бір сайдың қарын аршып жатыр. Бәрі де ықшам киінген, шалбарланып алған, тобылғы торы семіз жігіттер сияқты көрінеді.

Өздері бүйірі солып, арықтап келген орыс жұмыскерлері тығыршықтай домаланған қазақ жігіттеріне таңдана қа-

райды. Қарындары тоқ екен деп ойлайды. Әлдеқайдан ауып келген аш-арық сияқты әлсіз қыбырлағандарға қазақ жігіттері де таңдана қарасып тұр. Арқадан суық қысып бара жатпаса, ұзақ қарасып қалатын сияқты, аңыра қалыпты.

— Көресіңдер ме? — деді Зубов, қазақ жігіттерін нұсқап. — Секим башка, бас кесер, шетінен ұры, киргіз дейтін тағы жұрт! Бұлармен араласудың көрегі жоқ! Бөлек баракта ұстаймыз. Түсінікті ғой? Шай құмар, ән құмар келеді шетінен...

— Жолшыбай көріп келдік. Ауылдарға көп қондық. Бұлар тіпті киргіз емес, қазақ. Қазақ деп атайды өздері,— деді тық-тық жөтелетін мосқалдау адам.

— Тоналған да шығарсыңдар?

— Жоқ, өзіміз қарыздар болып келдік.

— Қарыздар?

— Ие, қарыздар болдық. Андрей Быков келген соң, айтады әлі. Қарызға отын алдық, ет алдық, шай алдық. Пәтер ақы дегенді естіген де жоқпыз.

— Кейде ондай-ондайлары болатын шығар...— деп күмілжіді де, дайын тұрған басқа жала аузына түсе қоймағандықтан,— Быков деген кім?— деп сұрады Зубов.

— Жұмыскер болад та. Әрнеден хабары бар, хат танитын адам.

Әрнеден хабары бар, хат танитын адам дегенді Зубов жақтырмай қалды. Сол әрнеден хабары бар — осы тық-тық жөтелген адам шығар деп, соны қырына алмақ еді, енді ойы Быковқа ауып:

— Ол қайда? — деді.

— Әйелі ауру еді, қазақ аулына алып кетті. Келер ұзамай.

Зубовқа бұл жауап та ұнаған жоқ, бірақ үндемеді. Қылтиып көріне қалған наразылықтың ыңғайына көшпей, бірден ықтатып алу — барлық Зубовтардың барлық «мектептерден» мықтап үйренген сабағы. Тек алғашқы кәріңді босқа шашпай, үлкен нысананы көздеу керек. Зубов осыны ойлап іркілді де, жұмыскерлерге көрсетпек болғандарына көшті:

— Мынау ұзын жыра топырағы аршылған, көмірін алуға әзірленген, даяр жер,— деді жұмыскерлерге, ұзын сайды түгел сермей көрсетіп. — Көмір екі-ақ кез жерде, оңайда жатыр еді, боран қарға толтырып кетті. Көмір де осы, отын да осы. Осы арадан түсіп аналарға қарай қарсы айдайсыңдар...

Содан кейін жұмыскерлерді тағы біраз жер ертіп апарып, дүниедегі барлық мұхиттардың барлық кит, балықтары осы араға келіп иық тіресіп жата кеткендей, кесе-кесе жатқан биік ақ күртіктерді нұсқап:

— Қараған деген осы қардың астында,— деді Зубов,— лавке анау... Құрал-сайман қоймасы анау көрінген ақ төбе. Ертеңнен бастап, анауымыз жоқ, мынауымыз жетпей жатыр деген сөз айтылмайтын болсын. Құрал-сайманды қазір алыңдар,— деп, Зубов жұмыскерлерді құрал-сайман қоймасына қарай алып кетті. Осы кезде аппақ далада жалғыз қара ноқат сияқтанып Быков көрінді.

— Әне, Быков... келе жатыр,— десті жұмыскерлер. Солай қарай бәрі де бір-бір қарасып қалды. Зубовқа бұлары да ұнаған жоқ.

Елизавета Быкова қатты ауру күйінде Байжанның шаңасында келіп еді. Қызуы күшейіп, сандырақ үстінде келді. Сол шаңаға жабысып, жармасып ере келген Андрей Быков Байжанның үйіне жетіп, тоқтаған соң:

— Енді қалай әкетер екемін?— деді абыржып. Өлік жатқан шананы сұрауға бола ма, жоқ па, Қарағанды дегені енді қанша жерде, Быков оны білмейтін еді.

Байжекең Быковтың сұрауын шаларақ ұғынып қалып:

— Көтеріп аламыз,— деді, — поднимать бойдым... — Енді Быков ұғынбай қалды...

— Онда Қарағандының осы маңайда, жақында болғаны ма? Мен ешнәрсені көре алмап ем... Абайламаған екемін ғой,— деді Быков.

— Қарағанды ма? Осы араның бәрі қарағанды, кругом қарағанды. Қараған өспейтін жер жоқ бұл маңайда... Менің үйім де қалың қарағанның ішінде,— деді Байжекең. Бірін ұқпаса, бірін аңдап қалар дегендей, қараған деген сөзді көп қосып айтты. Отыннан басқаға жарамайтын тырбық қарағанның аты Қарғанды болып Петербургқа жетіп тіркеліп қалғанын Байжекең әзір өзі де ұғына қойған жоқ еді. Быков біржола аңырып қалды. Атағы жер жарғандай Қарағандының көзіне ілікпегеніне таң қалып тұр...

Ың-шыңсыз жалғыз отырған үйдің барлық жаны жалаңаш-жалпы далаға жүгіріп шығыпты. Қатты қарды сықырлата сызып, аттарын терезеге тірей тоқтатқан әкесі екенін түсіне қалған балалары айғайласып, шуласып келіп, Байжекеңнің алды-артынан бірдей асылып, сүліктей жабысып жатыр. Жыртық көйлектерден қарындары жарқылдап жүрседі, әкесінің қырау басқан күпісіне шіміркенбей жабысады.

Біріне-бірі: «Әкем, әкем келіп қалды», — десіп те қояды жайраңдасып.

Қуанышын сыртына шығара алмай, Байжекеңнің әйелі Жұбай ғана именіп, іркіліп тұр. Неше рет осы маңайдағы құмалақшыларға барып, құмалақ аштырды. «Құйысқаны салмақты, жүгі ауыр, олжалы келе жатыр» дегенді естіп, неше рет қуанып қайтты байғұс Жұбай. Неше рет түсінде көрді. Неше рет бала-шағасына көйлек пішіп отырғаны түсіне кірді. Кешеден бері үй төбесіне де әлсін-әлі шығып, Ақмола жолына ұзақ сүзіліп қарап тұрды. Бүгін тіпті келмей қалмайды деп, үй ішін де жинастырып, күтініп отыр еді. Енді міне, белгілі әдеттен аттап өтіп қуанышын білдіре алмай именіп тұр.

Байжекең де баларынан босана алмай, мұз қатқан сақал-мұртын әр баласының алқымына бір жапсырады. Таныс түтін иісі, кір иісі, бала иісі. Әр баланың өз иісі, сағынған иістері... Әр баланың өз үндері, сағынған үндері...

— Қатын, науқастанып келген қонақ бар. Төрге төсек сал, — деді Байжан әйеліне бір ғана қарап. Амандасқаны да, сарылып күткен әйеліне не бар тіл қатқаны да сол ақ...

— Аман келдіңдер ме, дендерің сау ма? — деп Жұбай Апақтың бетінен сүйді де, үйге қарай беттеді. Әрі қуанып, әрі жүрегінде бір олқылық сезініп бара жатыр. Бірақ балаларының қуанып қалғанына лық тойғандай, Байжанға өкпелеген жоқ.

— Ал, көтерейік, — деді Байжан Быковқа қарап. — Апақ, бері кел! — Біресе басымен үйді нұсқайды да, біресе сақалымен шанада жатқан әйелді нұсқайды.

Байжанның әлгі айтқанын Быков енді түгел түсініп, іркіліңкіреп қалды да:

— Ауру адам сізге масыл болады ғой... Қарағандыда бірдеме бар шығар, сонда апарамыз деп едім... — деді.

— Нешауа нету... дабай! — деді Байжекең, оң қолын әйелдің жауырын астына қарай көсіп жатып, — аяқ жағын өзің көтер...

Төсек төр бөлмеге салынған екен. Екі басы қайықтай қайқайған ағаш төсектің үстіне Жұбай байғұс не барын қабаттап, бар жастығын үйіпті, құс төсектен бұрқырап ұшқан құс мамығы үй ішіне қардай борап, әлі жерге қонып болған жоқ екен. Тозығы жеткен құрама көрпе мен қызыл шұбар жастықтар онша таза да емес. Осы үйдің бесалты жаны түгел осы жалғыз бөлмеде жататын сияқты.

Ондай жағдайды Андрей Быков жолшыбай көп көріп келген.

Қайда барсаң да бір қалпынан айнымайтын қазандықпен бөлген ауыз үй едәуір қараңғы. Соқырдың көзіндей күңгірт елестейтін кішкене ғана терезенің астыңғы екі көзіне бұлтитып жастық тығып қойыпты. Жоғарғы бір көзіне керіп қойған қойдың қарны да танылып тұр...

Не қуанып, не абыржып жымығаны айрылмайтын халде Быков біраз тұрып қалды да, аузын екі жағына кезек қисайтып, мұртындағы мұзын сыпырып алып жатқан Байжанға:

— Хозяин, бұл кісі сүзек болуы мүмкін... Сау адамдармен бірге жатқызуға болмайды... Лұқсат етсеңіз мен анау ауыз бөлмені жинастырып, сонда жатқызар едім,— деді. Риясыз қонақ жай, ақ көңіл иесін ренжітіп алам ба деп, қысылып айтты.

Қазақ ағаң баласы ауырып келсе, ол кісіңіз төріңізді түгел алып, көрпе-жастықтарыңа терін әбден сіңіріп, жұқтыратыны болса жұқтырып, онысына қысылған белгісін де көрсетпес еді. Аяқтап келгенде, алғыс айтудың орнына, күнде ет асып бере алмады ғой, жеркенді ме, қалай өзі деген сияқты бірдемені айтып, өкпелеп те кетер еді. Осыдан өзге салтты біле бермейтін Байжекең Быковтың айтып тұрғанын балалардың у-шуынан қашқандық пен жеркенудің бірі шығар деп, ішінен жәбірленсе де, үндемей оңай көнді...

Бір кетпен мен бір темір күрек ауыз үйдің астан-кестенін шығарып жатыр... Апақ пен Андрей әп-сәттің ішінде сар балшығына жеткізіп, аударып тастады.

— Күрек ұстай білетін қол екен, шіркін!— деп Байжекең Андрейге сүйсініп қарайды да, біресе жалғыз лақтың асты осынша қалыңдап кетеді екен-ау, деп таңданады. Ауыл өмірінде көп нәрселер осылай елеусіз қорланып, бір кезде қалың көңге айналып, шорланып кететінін ол бірінші рет көріп тұрған сияқты.

— Әй, жарықтық орыс жұрты-ай, осыншаны білетініңді қайтейін, өз қолыңнан құдай жасап алып, өзің соған шоқынатыныңды қайтейін!.. Сол бір жерің болмаса, таптырмайтын-ақ жұртсың-ау!— дейді Байжекең кеңкілдей күліп.

— Осы үйдің астында осынша қоқтық жатқанын кірген жерден біле қойғанын көріп тұрмысың, Апақ? Есіңде болсын, балам!— деп қояды.

Қи мен борсыған топырағын шығарып тастап, көпіртіп тұрып салқын шөп төсеген соң, ауыз үйдің иісі түзеліп, жер үйден гөрі көңілдірек көрініп кетті. Науқас әйел де тыныштық тапқандай болды. Қазандық астына маздап от жанды.

— Шай, сақар иес, клеп, қалаш иес... Бог даста, баба өмрәл не дам!— деп, Байжекең қалды.

Әйелін орналастырған соң, Андрей Байжанға үйіп-төгіп алғысын айтып, жолдастарына кетіп еді. Шөп байлаған жалғыз бағаннан басқа ешнәрсе көре алмай, жат жерге келген жұмыскерлердің ауыр халін де сезіне бастады. Ие, халық, жұрт дейтін адамдар, ерігіп іші пысқандардың арасында босқа тақылдамай, осындай жерге келіп, осындай халдегі бұқараға жәрдем етуге тиісті деп ойлайды Быков... Ер әйел, мынау, Елизавета Сергеевна!... Жол бойы есін жинаған кездерінде:

— Андрей, әйтеуір, ілгері жүріп келеміз ғой? Тәңірі жарылғасын, мені ауру екен деп, сен де бөгеліп қалып жүрме!.. Тастап та кетпе, мен шыдаймын. Керек болса, жаяу да жүріп кете аламын!— деп келді. Жазбай-жаңылмай осыны ғана айтып жатты. Есі-дерті арып-ашып келе жатқандардан айрылысып қалмау еді. Өзінің ауру халін бір рет те аузына алған жоқ. Ер әйел, сенімді жолдас!

Быков жолдастарына құрал-сайман қоймасының алдында келіп қосылды. Аты-жөндерін жаздырып, кезекпен күрек, қайла, обышке алып жатқан жолдастарының ең соңы болып о да тұра қалды. Кезегін бергісі келген жолдастарына үнсіз ғана басын шайқады.

Десятник Зубов ең соң келіп кезекке тұрған Быков екенін сезінсе де елемеген, байқамаған әлпет көрсетті. Тізімге аты-жөнін жаздырып, сайман алып жатқанда Зубовтың көзі ілгіштеніп бір қарай қалғанын Быков та ұнатқан жоқ. Жол азабынан жанары әлсіремеген айқын көк көзін. Зубовқа тура қадады. Қадалған көздің салмағына шыдай алмай, Зубов та басын көтеріп алды. Ит көрген мысықтың көзіндей шатынаған сары ала көзбен қымсынбай қараған ойлы көк көз тура қарасып аз ғана ұғысты да, үнсіз айрылысты.

— Ал, неменеге ұйлығып тұрсыңдар? Жұмыстарыңа барыңдар!— деп Зубов көзін көпке қарай аударып әкетті:

— Барыңдар, киргиздерге қарсы айдайсыңдар...

«Ұшқын атысып қалды, ұшқын атысып қалды!»—дей-

ді өзіне-өзі тық-тық жөтелетін мосқал адам. Әлденеге қуанып кеткендей, қутың-қутың етіп:

— Солай, Андрюша, солай!— дейді, нені солай дейтінін өзі ғана аңғаратын сияқты.

Балқып бара жатқандай қан күрең күн өркеш-өркеш асқар тауға ұсап бұйраланып түтінденіп, жер жиегіне салмақпен шөккен қалың қара бурыл бұлтқа жанасып қалды. Тас қырқаға соғылып жиегі жеміріле бастағандай күн көзінің бір бүйірі олқыланып барады. Қазір барып соқтығып тұрған бір өркештен айрылса-ақ әрі қарай домалап кетіп, алдында жатқан кең жыраға құлап түсіп, сөнетіндей сезіледі.

Быков күрегін қарға жұрттан бұрын салды. Қантқа ұсаған үлкен көгілдір кесекті ойып алды да саспай ғана кейін лақтырды. Күрек жұмысына таныс адамдар, қазақ жігіттеріндей бір жерге үймелеспей, бірін-бірі бөгемей тез еңсеріп барады. Қазақ жігіттерінің әлі күнгі естіп келе жатқан ақыру-жекірулерін бұлар ерте өткен, енді естімесе де керек. Екі темір пешке бір түн ғана жағатын көмір алады ұмытып, ашық шахта қаза бастағандай жұмыс орнын кең орап алып, өндіре қимылдасып кетті.

— Міне, жылынып та кеттік,— дейді тық-тық жөтеле-тін адам.

Бұл бір шаршап көрмегендей дамыл таппайтын, қайғырып көрмегендей қабағы түйілмейтін адам. Жаны сөніп, еті өліп кеткен көнбіс те емес. Кезекті сөзін бос өткізбейді, шаншып алады. Бірақ қалжыңмен шаншады. Аты Александр, фамилиясы Шилов еді, осы күні оның бәрі қалып, Шило атанып кетіпті.

— Дядя Шило, бәріміздің ішімізде жалғыз шаршамай жеткен адам сен болсаң керек,— дейді ала көздеу, қаба сақал, алып денелі адам.

— Михайло, сен қызықсың осы,— дейді оған Шило жымылып,— Рязановтың каторгасынан құтылғалы екі ай болды емес пе? Содан бері ылғи далада, таза ауада келе жатырмыз. Қорлау естіген жоқпыз. Біз үшін осыдан артық дәмалыс бар ма еді? Әрине тынығып қалдым. Аздап суық өткені болмаса, жасарып қалғандай сезінем..

— Мен сен туралы үнемі қауіптеніп жүрдім. Қай күні сүрініп кетер екен деген ойым да болды.

— Жолшыбай қылжия кетсе, жалғыз қалды-ау деп қорықтың ба?.. Қызықсың, Михайло!.. Ішер уын ішіп болмай, айтарын айтып болмай, адам деген өле кете ме екен!..

Өлсем, бұ да жер ғой, жатармын. Өкінерім де жоқ, мүмкін, қар кеткенше жатармын да, жазғытұрым суырлармен бірге қайта оянып тұра келермін... Бір-екі шелек суы бар көл кездессе, кәрі Шило балық аулап та жата береді. Жалғызсырамайды да...

— Көмір, көмір!— десіп қалды, Андрейдің маңайындағы адамдар.

— Кәне, кәне? Қандай екен?

— Кәдуілгідей болад та...— дейді Шило.— Қандай болушы еді!..

— Ие, нағыз тас көмір!

— Қаттысын көрдің бе өзінің!

— Осыны кеміретін боламыз да...

— Тіс те керек болар бұған!— деп жұмыскерлер бір кесек көмірді бірінен-бірі алып, қарасып жатыр.

— Нағыз тас көмір! Бұл енді қыздыра біледі!— деседі.

— Қызық жұрт!— дейді кәрі Шило орнынан қозғалмай.— Әрине көмір! Қазып жатқаның көмір болған соң, түйе шыға келеді дей ме екен? Қызық жұрт!..

Басқалар көмірдің үстін кеңірек аршып, таукүдіреттің тұмсығындай біз тұмсық обышке мен қайланы қадай-қадай салып, аудары бастады. Сықырлап, сыңғырлап көмір ойылады. Жігінен жарылып түскен кесек көмірлер «кімсіңдер?» деп жалт етіп қарап, «сендер ме едің!» деп көзін қайта жұматын сияқтанады.

— Қазақтар білмеген ғой, жел кірген үстіңгі қабатын аршымай қалдырыпты. Сол күйінде жатыр. Олар қайдан білсін!— деседі жұмыскерлер.

— Білмеген ғой!.. Қимаған ғой десеңші!.. Қожайын үшін қию деген оңай ма екен!— дейді кәрі Шило.

Жұмыскерлер көмір алып, қолдасып көтеріп баракқа қайтқанда, көлденең шұбап қазақ жұмыскерлері де қайтып бара жатыр еді. Күпі, шекпен сияқты сырт киімдерін иықтарына бос салып, қайла-күректерімен үстінен басып алыпты. Мана ықшам көрінген жігіттер енді қолбаң көрінеді.

Андрей Быков өзгелерден озыңқырап барып, қазақ жұмыскерлеріне бұрынырақ амандасты. Айтысар сөздер көп болғанмен, айта алар тіл табылмай екі жақ та тез аңырысып қалды. Құр қарасып, құр ыржиысады. «Здрасти-ден» кейінгі естіліп тұрған сөз «што» сияқты. Түсінісе алмай тұрғандарына екі жағы да қарқылдасып күліседі. Бір жағы қалай тұрып жатырсыңдар, жұмыс жайы қалай, ең-

бекақыны уақытында беріп тұра ма деген сияқты, әлі орналаспаған адамдардың бірінші мұқтаждарын сұрағысы келеді. Екінші жағы:

— Деңге ме?.. Мала, мала...

— Работа ма?.. Много, много..— деп жауап қайтарады.

Өзін өзгелердің бастығымын деп ойлайтын Бұланбай кеуделеңкіреп алғарақ шығып, жаңа келгендерді барағына шақыратындарын түсіндірді:

— Кости, кости нады... қонақ, қонақ... ашайт, ашайт! — деді, аузымен де тұспалдап жіберіп.

— Хар-роший народ. Простой и веселый!— деп, Шило қарт өзімен өзі сөйлесіп тұр.

Бұларды әбден шүйіркелесіп, достасып қалды-ау деп ойлай қойған Иван Зубов алыстан айғайлап:

— Жетер, жетер!.. Қазір лавке жабылып қалады,— деді.

Бұл маңайға қара-сарт атанып кеткен Сейтқамал саудагер осында әкеліп, лавке ашқалы айдан асып еді. Кездемесі де, азық-түліктері де бір ғана жер жаппаның ішінде болатын. Орыс жұмыскерлері осында келді.

Қабат-қабат киініп, белін қызыл атанымен шіреп буып алған жас жігіт, ноғай малайы Ғалихайдар Мансуров, үлкен сұр биялай киген қолдарын біріне-бірін соғып, тар ғана жерде тебініп, тыпыршып тұр еді. Көзіне кілегейленіп көкше мұз қата бастағандай, өлімсіреп те тұр еді, топырлап жұмыскерлер кіріп келгенде, құлпырып кетті. Тоңып қызарған ұзын мұрнына дейін күлімсіреп, сөнген көздері тұтанып бара жатқандай.

— Махорка иесь Саратовский, шесь капейк сена... Вотка иесь сарьский, сорок капейк, тығынымен — сорок пиа... Соли нету, сахар иесь. Балық иесь, мясо иесь. Лошит тоже скотина, полнай мяса калбаса... Тауар хороший, сена хороший...— деп, қалжыңын қоса, қақсап кетті.

— Клеб нету, пряник иесь... Денги нету — так продам, так проси — даром дам!— дейді.

Жұмыскерлер онымен қалжыңдасқан жоқ. Шыдай білсе де, жалына білмейтін қажырлы жұрт қандай ауыр азап көріп келсе де, бар керегін өз қолымен тауып үйренген, жасымай-жабықпай тұр. Бұлар өздеріне-өздері сүйемел болу үшін ылғи қалжыңдасып, бірін-бірі қайрасып жүреді. Сонымен бірге бос ыржаққа жоқ саудагер қалжағын естімеген де сияқты.

— Рязановтың соқыр селедкалары мұнда да келген екен ғой!.. Тап өзі...— дейді тынымсыз қарт Шило.— Е, кеуіп қалған табандары да келіпті...

— Қайтеміз аламыз да.

— Серігімен колбасасын да ал...

— Ие, жылынуға керек болар...

Азды-көпті азық-түліктерін алып, жұмыскерлер баракқа келгенде екі темір пештің де бүйірлері балқып, гүрілдесіп тұр екен. Баракта қалған әйелдер одан-бұдан тамызық тауып алып тұтатыпты да, үстіне көмір салыпты. Барактың іші көк ала буалдыр, төбеден мөлтілдеп тамшы тамады. Мариям ананың көзінен тамшылаған Жасы иегінен сорғалап қойынына құйылып тұрғандай. Әулие шалдың бір көзі соқырайып, бір көзі шақырайып бара жатқан сияқты. Әлдеқайдан ұзын-ұзын тақтайлар тауып әкеліп әйелдер отырғыш та жасап қойыпты. Анда-санда түкіріп қойып, пеш үстінде шайнек қайнағалы тұр. Екінші пештің маңайы қара көк түтін, шыжылдап жатқан май иісі келеді. Қылатқылат етіп екі білте шам әлсіз сығыраяды.

— Қазақтар әлгі кураһан дегендерін әкеліп береміз деп еді. Әкелер ме екен, жоқ па...— дейді украинша сөйлейтін мосқалдау әйел Катерина Неволья.

— Сен, немене, оларға барып та қайттың ба, кемпірім?

— Барып қайттым, Наташа екеуіміз бардық. Көп сөйлестік...

— Көп сөйлестік? Не туралы?

— Кім біліпті оны, не туралы екенін... Сөйлестік, әйтеуір...

— Орысша білетіндері бар ма екен?

— Е, қайдан білсін, тәңірі!

— Әлде сен қазақша біліп қалдың ба?

— Басымды ауыртпашы, Миша:

— Жоқ, қалай сөйлестіңдер енді?

— Несі бар?.. Мен аяғыммен теуіп, буып-буып тастаған кураһанды көрсеттім. Ол басын изеді... Біз көтеріп ала беріп едік, ол кураһанды аяғымен баса қойды, босатпады. Өзі күліп тұр, ылғи күліп тұрады екен... «Немене, бермейсің бе»,— дедім мен оған. Ол күнді көрсетіп, көзін жұмды. Құдай ұйқтап кеткен соң, өзім әкеліп беремін деп, кеудесін қағып, арқасын, иығын көрсетті. Бұлар басурмандар ғой, хүн батқан соң дегенді құдай ұйқтаған соң деп көрсететін сияқты...— деп Катерина өзі де сылқ-сылқ күледі.

— Сен өзің барып тұрған басурманкасың!— дейді оған ері Михайло Неволя, жұмсақ қана ұрысып.— Оның күн батқан соң деп ымдағанын сен құдай ұйқтаған соң деп бұрып түсініп келіп тұрғаныңды аңдамайсың да!..

— Жоқ, басурмандар тап мен айтқандай түсінеді. Мен оны жақсы білем,— деп, әйелі көңгісі келмейді. Көне кетуге ұялып тұр...

Аласа есіктен құшақ-құшақ қараған кіріп келе жатыр... Адам жүздері көрінбейді. Белін буынып алған қараған бауларына қысқа-қысқа аяқ бітіп, өздері жүріп келе жатқан сияқты. Қараған баулар іргеге барып, қылжия-қылжия кетті де, енді ыржиып тұрған жігіттер көрінді...

— Здрасти, кеш жарық...— аман, знаком...

Семіз сары Қолбаң төрт бау қарағанды бөліп алып, қалай төсеуін көрсете бастады. Ұлпалы бастарын ортаға келтіріп, түп жақтарын бас пен аяққа келтіріп, екі-екіден қатарлап салды да, өзі үстіне сұлай кетті...

— Міне, осылай жату керек. Қатының болса, ол да сыйып кетеді. Жылы болады,— дейді ыржия күліп, түсінген-түсінбегенінде жұмысы жоқ, достық көрсетіп қалжыңдап жатыр.

Орыс жұмыскерлері аз сыйлыққа көп қуаныш көрсетіп, бірақ оларын қалай айтарын біле алмай, бастарын шұлғысады.

— Көрдің бе, міне? Түсіндің бе?—деп Михайло Неволя әйеліне ұрса бастапты.

«Спасибо, хорошо!» деген сөздердің тұздығы татымай жатқандай, кейбіреулері мол ырзашылықты аңғарта түсер бірдемелер іздейді.

— Ал, бұларды немен сыйлау керек?

— Арақ қалай болар?

— Колбаса ше?

— Шошқа ма?.. Сапсем нет!— деп жігіттер шегінісіп те кетті!

— Енді қайтеміз? Қалай ету керек?— деп, орыс жұмыскерлері абыржып қалды. Құшақ-құшақ қараған әлі есіктен кіріп жатыр.

— Менімше біраз адам барып, рақмет айтып қайтуымыз керек. Сөйлесейік, танысайық. Өздері көңілін көрсетіп жатыр ғой,— деді Андрей Быков.

— Е, барыңдар, барыңдар. Миша, сен де бар,— дейді Катерина Неволя,— бастықтарын көріңдер. Не хан, не

сұлтан дейтін шығар бастықтарын... Барлық басурмандар солай атайды ғой...

Михайло әйеліне ыза болып кетіп:

— Дура!— деп қалды.— Сұлтан деген түріктерде болады.

— Сен ашуланба, Миша... Мен естігенімді айтам... Ермак осылармен соғысқан жоқ па еді?..

Михайло «тьфу!» деп бір түкіріп қалды да: «Ал, кім барады, кеттік»,— деді, есікке қарай беттеп. Андрей Быков, Шило қарт, тағы екі-үш адам баруға ыңғайланды.

— Миша, есіңде ме, ятаған деп нені айтатын еді? — деп, әйелі айқайласа да, Михайло қасқырдай еңсеріліп бір бұрылып қарады да, жауап қайтармай кете берді.

Бұлар қазақ жігіттерінің барағына келгенде, онда бұларға бір таныс әңгіме болып жатыр еді. Алдында білте шам, астында ағаш сандық, көп жігіттің қоршауында Сикорский отыр екен. Оған қарсы бір тізелеп алған жалаңбас Бұланбай қолдарын ербеңдетіп, әлденені қыза сөйлеп кетіпті. Барак іші ыстық. Ортадағы екі темір пеш жан-жағына жалын атып, есік жақтағы төрт үлкен қазан сарқ-сарқ қайнайды. Қаз-қатар тізіліп, бастары қайқиып, кебе бастаған етіктер мен киіз байпақтардан шуаш иісі аңқиды. Қайнаған қазан, жел қаққан май, ащы тер, аяқ иістері қосылып, ауа күлімсіп тұр. Арқан керіп жайып қойған шоқпыт киімдер мен шұлаулар біреудің иығына, біреудің басына тиіп кетеді. Жігіттердің көбі дамбадан алып, төсектерінің үстінде отыр. Қалың төселген қарағанның үстіне шөп, шөптің үстіне үлкенді-кішілі әр түрлі киіз төселген. Маңдайларынан кірлі тері сорғалап, бірнеше адам пеш алдында етіктерін, шалбарларын жамап отыр. Ортан қазыққа сүйеніп Акула тұнжырап тұр.

— Құдайларың бар емес пе, бәрің бірдей күніне елу тиын аласыңдар, бұл обал...— деп еді Сикорский. Бұланбай соған дауласып отыр. Тозар киім, ішер тамақ, таң сәрінен күн батқанша көмір қазудың не тұратынын байымдап айтқысы келеді де, тіл жетпей, әр нені қолымен ымдап көрсетеді. Әрі Сикорскийге, әрі тілі жетпейтініне ызаланып, ара-тұра ашу көрсетіп те қалады.

— Кісі басына он тиыннан кемітейік... Артель басына екі сомнан-ақ келеді. Бұл көп емес қой,— дейді Сикорский. Қазақ жігіттерін ойы мен жүрегіне сана кірер жолы жоқ бітеу адамдай көретін Сикорский оңай алдағысы келеді. Түсінбегендіктен, түсіндіре алмағандықтан, кейде оңай кө-

нетін қыр жігіттерін ашықтан-ашық тонағалы отырғанын сезбей қалар деп ойлайды. Бұланбай оған көнер емес. «Біз біраз түсініп алайық әлі. Содан кейін өзің қосатын боласың» дегенді түсіндіргісі келіп, жанталасып отыр.

— Сен өзің күніңе алпыс тиын ал,— дейді Сикорский.— Өзгелерден ептеп кемітетін болайық.

— Е, дабай алам,— дейді Бұланбай, алпыс тиынды ғана ұғынып қалып... Дабай, бәрі де алады...

— Келістік қой? Өзгелерден он тиыннан кемітеміз ғой?— деді Сикорский қуанып кетіп.

— Неге?— деп Бұланбай таңданады.— Неге?.. Олар алғысы келмейді деп ойлайсың ба? Жоқ, алады. Енді сен жаңағыңнан танба... Он тиыннан бәріне де қос... Спасибо айтып алады.

— Сен менің айтқанымға түсінбепсің...— дейді Сикорский.

— Вот аята праблнай!— дейді Бұланбай. Енді бұл біраз уақыт ешнәрсе ұқпағандай, түсінбегендей болып, меңіреусіп қалыпты. Сикорский жалғыз сурылып отыр. Сөзбен қажытып алғысы келетін сияқты.

— Апыр-ой, жақсы сөйлейді екенсің!.. Карошо говарит... Орысшаны осынша білермісің! Карошо прямо... Как лошит бежит... Шапқан аттай ағады екенсің...— деп Бұланбай аңқаусырайды.

— Өй, сен, түсініп отырсың, ит! Мазақ қылып отырсың,— деп Сикорский түрегелді ашуланып.

— Мен түсінбейтін болсам, сен неменесіне сөйлеп тұрсың? Дорақ штоли?— деді Бұланбай, «дорақты» кімге айтқанын аңдатпай. Онысын Сикорский де мені ақмақ деп пе едің дегені екен деп қалды. Олай емес екенін шалабұла аңғарса да, соған жорыды.

Меңіреу бір жар тасқа айтып, тым болмаса жаңғырық есіте алмағанына Сикорский ызаланып та кетті. Бойының қалтырауы мен даусының діріліне әрең ие болып:

— Бұланбайка, сен ақылды адамсың... Жігіттердің көбі жұмыс істей білмейді. Сен өзің үш кісінің жұмысын істеп, бәрімен бірдей алып жүрсің. Дұрыс па осы? Сен басқалардан артық алатын бол... Өзгелеріне кемітейік...— деді.

Бұланбай өзінің артық істейтінін білсе де өзгелерді жәбірлетуге көне алмай, басын шайқап:

— Бәрі бірдей істеп жүр,— дей салды. Өз үлесі кетіп

жүргенін жақсы білсе де, Сикорскийдің ыңғайына қарай ауытқығысы келмеді.

— Мына мешкотара не үшін ақы алады?— деді Акула қайтып келген Қолбаңды нұсқап.— Жұмыс істемейді. Күн бойы қазанның қасында. Ылғи бірдемені шайнап жүргені үшін ала ма?

— Мешкотара деген немене? Што такой?

— Көрмеймісің, келді ғой, міне! Керекті-керексізді толтырып салып, тым болмаса, аузын байлауды ұмытып кеткен қапшықтайын қайтерсің!.. Мешок! Ылғи бірдемені жеп жүретін мешок!— деді Акула. Осындай мазаққа қазақ жігіттерінің шетін келетінін біліп алған Акула, ашу шақырғысы келіп, әдейі түйрей айтты.

Өздері де Қолбаң деп кеткен семіз сарыны Акуланың қапқа теңегеніне Бұланбай да намыстана алмай қалды. Аузы құрғамайтыны да рас. Өзі шағын тамақтан аузын тартыңқырап ұстаса да болар еді... Сондықтан ол Қолбаңды мазақтағанға жәбірленген жоқ, осындай оттасы болғанға намыстанып:

— Бір артельге бір қатын керек пе, жоқ па?! Оден артель, оден баба нада..? Нада!— деді. Ас пісіретін адам дегеннің орысшасын білмегендіктен қатын деп жіберді. Ол ас пісіреді, оның үлесін артель бөліп біз істейміз дегісі келіп еді, оны айта алмады, тілі жетпеді.

Андрей Быков, Шило қарт, Михайло Неволья бастаған орыс жұмыскерлері осы кезде келіп еді. Жаты бола ма, жақыны бола ма, оны әзір байқай қоймаған қазақ жұмыскерлері қонақжайлық жолымен, орындарынан тұрып, төрді босата бастады.

— Кеш жарық... Здравствуйте...— деген орыс жұмыскерлерінің сәлеміне қазақ жұмыскерлері жабырласып жауап қайтарды да, Акула мен Сикорский үндеспей қалды. Қайта тым жабырласып, жылы амандасып жатқандарға тезірек тыйым салғысы келгендей, Сикорский Бұланбайды ныққа қағып, эзіне қаратып алып:

— Бұланбайка, ана барактағы үш артель қабылдады. Сен де көн... Бәрібір осылай болады,— деді.

— Қонақтар келіп қалды... Қош болыңыз...— деп, Бұланбай қонақтарына бұрылып кетті.

Сикорский еңбекақыны кеміту жайын ерте ойласа да, батып айта алмай, тайғақтап келіп еді. Әзір тұрақтамаған қазақ жұмыскерлері тарап кете ме деп қауыптенген. Әзір өмімі жоқ, шығыны көп көмір қымбатқа түсіп жатқаны да рас.

Осы молшылыққа мына келген орыс жұмыскерлері де сұғына кетсе, кейін ол қолды қағу қиындай бермек. Сикорский осыны ойлап орыс жұмыскерлері жұмысқа кіріскенше, еңбекақыны арзандатып алғысы келіп еді. Барактарды түгел аралап тіл білмейтін, айтыса алмайтын момын жігіттерді алдап, арбап арзанға мойындатып қойғалы келіп еді. Біресе сөзге түсінбеген болып, біресе өз пайдасын ұқпаған болып, Бұланбай ойынан шықпай қойды. Орыс жұмыскерлерінің көзінше бұл әңгімелерді соза алмай, Сикорский Акуланы ертіп шығып кетті. Қоштаспай, наразы кетті.

Өзгелер әлі амандық сұрасып, сөйлесе кетерлік тіл таба алмай, алма-кезек рахмет айтысып жатқанда, жақының сөзін Шило қарт бастап кетті:

— Рахмет, айтысып керегі не?.. Біз бөтен адам емеспіз сендерге. Лямканы бірге тартатын болған соң осылай болу керек!.. Бізге бәлсінудің керегі не? Осылай келу керек те достасу керек...— деді.

Мұнысын жұрт ұғынып, жауап қайтарғанша, қарт тағы сөйлеп кетті.

— Сендер бастықтарыңмен жанжалдасып жатыр ма едіңдер?— деп сұрады.

— Ие, аздап...— деді Бұланбай,— мала, мала... Төрт айдан бері алып келген еңбекақымызды азайтамыз деп келіпті... Күніне он тиыннан азайтайық дейді...

Шило қарт ықырып қалды:

— Күніне он тиыннан?

— Ие, он тиыннан.

— Мұның не екенін өздерің түсінемісіндер, жоқ па?— деп, соны істейін деп отырған осы жұмыскерлердей-ақ Шило қарт өршеленіп ұрса бастады.

— Андрюша, мыналарға қарашы сен!.. Күніне он тиыннан дейді!..

— Біз оны істетпейміз,— деді Михайло Неволя.— Бұл бәрімізге тиетін әңгіме. Бірге қарсы тұрамыз. Ол болмайды!

Андрей Быков, әркімнің не айтып жатқанын, әсіресе, Бұланбайдың не ойы барын біраз аңғарғысы келіп, үндемей тұрды да:

— Шал дұрыс айтады емес пе? Бөтен адам емеспіз, осылай оңай достасу керек. Қосыласың ғой?— деп сұрады Бұланбайдан.

Бұланбай шалға қарап басын изеді.

— Шалың бәле-е!— дескен дауыстар әр жерден шыға бастапты.

— Енді міне бәрі де ойлаған жерден шығады... Осылай болу керек!— деді Шило қарт.

Айтпай ұғынысып, тіл жетпей қалса, оймен ұғынысып, екі елдің жұмыскерлері оңай достасатын белгілерін бірінші күні-ақ беріп қалды...

Төлүйдің пешін жапқалы Назыкеш төбеге шығып еді. Аласа жерүйге тұмсығын тірей жатқан биік ақ күртіктің үстімен жүгіріп шықты да, жастықша төрт бұрыштап сығарлап күл толтырған дорбаны көтеріп ала бергенде шойнаңдап осы үйге қарай келе жатқан жаяуды көрді. Мықыр ағаштың түбірі жүріп келе жатқандай елестеп кетті. Назыкеш селт етіп қалды. Көтеріп алған күл дорбасы пеш мойнының қырына түсіп жарылды да күлі бұрқырап, борзай жөнелді. Жел күлді ұйытқытып, ұйпалақтап үсті-басын борап кетсе де, Назыкеш қозғала алмады. Жұқа шыт көйлек, жеңсіз камзолмен тұрса да, темірдей қарыған аязды сезбейтіндей қалшиып қарап тұрып қалыпты. Қыздың талдырмаш денесін жел майыстыра шайқап, көйлегінің етегі мен қос бұрымынан әлдекім тартып тұрғандай сезіледі.

Күл бұрқырап көгалжым бұлтқа айналып бұлт ішінде бір жас қыз пайда болғандай көрінеді.

Оң қолын оң тізесіне тіреп алып, қираңдаған бір жаяу тарбиып қана жақындап келеді. Сол аяғы өзі аттаса, оң аяғын оң қолымен көтеріп алып аттататын сияқты. Ақсақ аяғы аттаған сайын жарық дүниеге басын бір иіп қоятындай, бар денесімен алдына қарай еңсеріліп барып қайта шалқаяды. Батар күн бар жарығын сол сорлыға ғана төгіп, өзге дүние қараңғыда қалғандай. Назыкеш сол жаяудан басқа ешнәрсені көре алған да жоқ. Әріректе ғана ұзын жолдың өн бойын өрлей шұбап бара жатқан кіреші керуені де көзіне ілінер емес.

— Сол-сол!— деді Назыкеш, өзіне-өзі.

Енді Назыкеш төбеден қалай зырлап түскенін де, көзінен жасы қалай ыршып кеткенін де аңдаған жоқ. Келе жатқан бақытсыздығын көзімен көріп қалғандай, қалтырап қорқып, үйге жүгіріп кірді де:

— Апа, далаға шық!— деді. Өзі шешесінің төсегіне барып, етпетінен құлай кетті.

Сол екені рас... Қыз жүрегі жаңылысқан жоқ... Бұл қиралаңдап келе жатқан Жабай еді. Анда-санда көзін

жуып, қайта байлап беруден басқаға шамасы жоқ фельдшер Самойлов алдыңғы күні мұны үйіне қайтарып жіберді.

— Көзің біржола шығып кеткеніне қапаланбасаң, енді ауырмайды. Доғаласы біржола шеміршектеніп, шөп-шалам, кір, ондай-мұндайдан қорықпайтын болды,— деді Самойлов.— Менің қолымнан келгені осы-ақ. Басқа қылар амал жоқ. Тізеңнің ұршығы жарылған ба, әлде жіліншік шыбығының басы айрылып кеткен бе, оны біле алмаймын. Бесалты ай үйіңде тыныш жатсаң, о да жазылып кетер әлі... Енді үйіңе қайт... Лұқсат...— деп Жабаймен қош айтысты.

Дымқос жер үйде бес айдан артық аштылы-тоқтылы жатқан Жабай жарық дүниеге босанып шығуына өзі де асық еді. Өмір топырағына тамырын терең жайған, еңбекпен пісіп қатқан жас дене жазылса, емсіз жазылғанын, жазылмаса, емсіз де жазылмайтынын Жабай сезініп те жатты. Сондықтан, фельдшердің емінен етер үміті біржола кесіліп, шығарып жібергеніне ренжіген де жоқ, қуанған да жоқ. Кіресіден кіресіге ауысып, жолаушыдан жолаушыға ауысып, жаңа ғана Игіліктің өгіз отарының тұсына келгенде түсіп қалды. Күңше мен Назыкештің осы отарда төлүйде тұратынын біліп келе жатқан Жабай тура тартып келе жатыр. Жалғыз ғана жанына батып, тартып келген зары — мұны әркім шанасына мінгізгенде қаріп-қасердей көріп, аяушылық ететіндерін айқын сезініп келді. Сол аяушылықтан әрі қорланып, әрі ызаланып келе жатыр. Айтары көп те аузы байлаулы тұрғандай, іштен тынып күйініп келе жатыр. Аяғының ауырғанына қарамай, жұлқынып келе жатыр. Оны Назыкеш те осы халде көріп еді.

Қызының түршігіп кіргенін бай үйінен келіп қалған бір қыспақ па деп далаға жүгіре шыққан Күңше қақпаға жақындай берген Жабайды соғып кете жаздап тоқтады, Әуелі танымай да қалды. Бір қолымен бір тізесін тіреп алып, бір аяғын орай аттайтын қайыршыны бұрынды-соңды көрмеген сияқты еді. Сол жақ көзін біреу тамырымен суырып ала бергенде қолынан шығып кетіп, айрылып қалғандай, шелей басқан ақты көз жіңішке жағынан жарылған жұмыртқаға ұқсап шодырайып, суырылып тұр. Сол жақ қасы ортасынан сынып кеткендей, құйрығын тік шаншып алыпты. Оң жақ беті жымиып, сол жақ беті «Ә, қорқып кеттің бе!» деп тұрғандай бедірейеді.

— Қарағым-ай, сен бе едің...— деді Күңше, Жүрегі кеуде сүйектерін нұқып-нұқып қалғанын сезді.— Құлыным-ай,

қор болған екенсің ғой!— деп, Жабайды маңдайынан сүйді.

— Ие, мен...— деді Жабай,— мен...

— Жүр, үйге кір, қарағым.

— Жоқ, шеше... Назыкеш үйде екен, кірмей-ақ қояйын.

Бір-екі ауыз сөзім бар, соны айтайын да кетейін.

Жабай жылап жіберемін бе деп қорқатындай, ылғи жымып тұр. Онысы қасірет белгісіндей аянышты, өмір бойына кететін зарын ғана аңғартады. Бар айтатыны алқымға келіп, тұтас тіреліп, кептеліп тұрғаны байқалады. Жабайдың үйге кіре алмайтын жайын түсінді де:

— Терлеп келіпсің, жел тиер, тым болмаса, қораға кір,— деді Күңше.

Мұнысы менімен бірге жұрт көзіне түспейін дегені шығар деп, Жабай қарсыласпай қораға кірді.

— Жабай — осы! Білігі сынған қазақ арбадай, шойрылып қалған...— деді Жабай, қараңғы бұрышта үюлі жатқан тезектің үстіне отыра беріп.— Көз мынау ақиып тұрған. Томардың түбіріндей шодырайып, қолыңмен ұстауға келеді. Осындай күйге ұшыраған Жабайдың не сөзі барын өзің де түсініп отырған шығарсың, шеше...

— Қайтейін, қарағым, не айтайын...— деді Күңше жыламсырап.

— Қайтетіні бар!.. Назыкештің өмірін өксітіп, көз жасына қалмайық... Маңдайда қалың сорым да...— деп, Жабай күрсініп, аз ғана тоқтады да:— тым болмаса, он екі мүшесі түгел, мүгедек емес біреу кездесер. Жабай енді өлген кісі,— деді.

Жабай енді ең соңғы сөзін айтуға ыңғайланғанда ақырын ғана жерүйдің есігі ашылды. Ар жағында кім бары көрінбесе де есікті ашқан Назыкеш екенін сезіне қалғандай, Жабай Күңшенің білегінен ұстай алып, қозғалма деген белгі берді. Енді міне, қорада ешкім бары байқалмаған соң, Назыкеш үйден шығып, бір-екі аттап тоқтады. Тағы да аттады, тағы да тоқтады. Қамыс басының сыбырын аңдыған еліктің лағындай, аяғын тықырсыз басып, елең қағып, ауыз қораның қақпасына жақындады. Тас бедерін шымшып басқан елік баласындай, бар денесінде сергек те ширақ сұлулық бар екен!.. Жарыққа жақындаған сайын көз жанары тұтанып, бар денесінің сергек шырғып тұрғаны байқалады. Аңқау Жабай тас қараңғы қорада адам барын абайлаған да жоқ, қараңғы түкпірден жалғыз көздің қадалғанын сезінген де жоқ. Дыбыссыз

қораның қақпасына барып тасаланды. Денесі қандай сыланып өскен, шашы қалай ұзарып кеткен!.. Далаға қарады, көргісі келіп телміре қарады. Әлдеқайдан сықырлаған адам аяғының дыбысын шалып қалды да сол еліктің лағындай жалт етіп бұрылып үйге қарай кетті. Қайрылып бір қарады да, үйге кірді. Жабайдың жүрегінде әлдеқайда телміре қараған екі қара көз бен қыздың тіп-тік тұлғасы ғана қалды.

— Ал, енді қош болыңдар...— деді Жабай тұра беріп.— Бір құдайдан басқа кімге өкпелейін!..

— Не айтайын, шырағым, не айтайын...— дегеннен басқа Күңше де ешнәрсе айта алмады. Уәдеміз — уәде. Құдайдың бұйрығы шығар деу ана сорлыға да қиын еді. Тағы да бір еңкейіп, бір шалқайып жөнеле берген Жабайға қарай да алған жоқ... Ол оны қарамаса да көріп отырғандай еді...

Жабай кірешілердің жолына дейін бір тоқтамастан, артына бір қарамастан келді. Ауыр жүктен арқасы босап, тез жүгіріп кеткендей көрінді өзіне. Сергіп, серпіліп, жеңілденіп қалған сияқтанады. Мұнысы, бірақ өзіне-өзі тоқтау айтып келе жатқандағы сезінуі еді.

Оны тоқтата қойып, өзін-өзі тыңдағандай болып тына қалып еді, іші алау-жалау екен. Ішінде бір нәрсе балқып қайнап, бар денесін өртеп бара жатқандай сезілді. От жаңағы қараңғы қорада тұтанып еді. Жабай сол от тұтанған маңайдан тезірек алыстағысы келіп, аяғының ауру-сауын ұмытып, қатты шойнаңдап кеткенін енді біліп тұр. Жоқ, ол мана білген! Бірақ өзімшіл көңіл өзгеге жорып еді. Сол отқа әлі де су себе түскісі келіп, өзімен-өзі тағы сөйлесіп кетті:

«Дұрыс істедің, Жабайым!..— деді Жабай өзіне-өзі.

Сорлы бишаралар уәдеміз бар еді деп, жіпсіз тұсалып отыра берсе қайтер ең? Кім біледі, бұлар үшін мен де қолынан бірдеме келетін адам шығармын! Әлде... түбінде Назыкеш бәрібір маған бұйырмайды деп айттым ба? Жоқ! Құдайға анық, бір Назыкештің қор болмауын ойлап айтты! Мен мұны ең алғаш көзімнің байлауын шешіп тастағаннан кейін өзімді-өзім айнадан көрген жерде айтқамын. Тұқыл мүйізге ұсап шодырайып тұрған көзіммен Назыкешке қарамаспын деген ант еткем... Жоқ, мұным дұрыс болды. Енді өзім қай шұқырға құлап кетсем де мейлі, Назыкешті ала құладым-ау деп өкінбеспін!.. Өзі де өрімдей болып өскен екен! Кімнің бағына екесін, кімнің бағына?..» Жабай-

дың даусы «Кімнің бағына?» дегенде ғана шығып кетті...

Жүргіншіні осы арада тосып тұра берсем ойыма әлденелер келер деп сескеніп, Жабай осы арадан екі шақырымдай жердегі бекетке жаяу тартты. Ақырын қозғалған қара ноқатқа алыстан сүзіле қарап тұрған екі қара көзді сезген жоқ. Алғыс айтып қарай ма, қимай қарай ма, таңданып қарай ма, әлде әшейін аяй ма, оны Назыкештің өзі де білмейтін еді...

Жабай сүйретіліп бекетке жеткенде мұнда түнеуге тоқтаған кірешілер әлі орналаспаған екен. Кең ауланың іші ығы-жығы шана мен көлік, шаң-шұң жанжалдасқан адам. Бұл Игілік бекеті еді. Ұзын-ұзын үш шым үй салғызып, айналасын биік қарау қамыспен қоршатып тастапты. Аула осы ғана. Қыр басынан құлай түскен ұзын-ұзын шөп майалары тұмсықтарын осы кең ауланың төріне тірей тоқтапты. Бірнеше жерде кірмен өлшеніп шөп сатылып жатыр. Керіл-дескен дауыстар да сол маңайдан басымырақ шығады.

— Әй, құдайың бар ма, жоқ па?

— Алдыңа келсін!

— Ұмытпа осыңды!

— Кіріңнің басы тіпті көтерілген де жоқ қой!— дескен наразы дауыстарға бір-ақ жауап қайтып тұр:

— Он тиын! Оттамай, ақшаңды әкел!

Бұл жерде қалжыңдасу түгіл, салғыласуға да уақыт жоқ сияқты. Әшейінде намысына оңай тиетін сөздер өтеусіз кетіп жатыр. Кір басында тұрған жігіттер ондайды елемейтін, құлаққа ілмейтін тәрізді.

— Сөзді қой, ақшаңды әкел. Алмасаң, барып тұр! — Жауап осы-ақ.

Шөпті кем өлшеп, ақшаны артық алдың деп дауласқысы келгендерді кейінгі жақта кезегін күтіп тұрғандар да тез ысырып жібереді.

— Былай тұр, шырақ... Дауың болса бидің өзіне барып айт.

Әр кірдің басында жалаңдап тұрған екі жігіт, шөпті солқеткізіп тастап жіберіп кірдің басы теңеле бергенде-ақ:

— Әкет!— деп, шөпті аударып тастайды.— Он екі тиын!

Мына бір кірешіге дәл бүгін жеті тиынның шөбі де жетер еді, бірақ оған сатушының уақыты жоқ. Кірге қанша шөп түсіп кетті, төле де алып кет.

— Он екі тиын!..

Шөптің шашылғанын жинап алуға да мұрша жоқ. Бә-

рі қарбалас, бәрі тығыл-таяң... Әркім қолына леккенін құшақтап алып, бірі шаңқылдап, бірі мыңқылдап, өзімен өзі ұрсысып бара жатыр. Көше-көше болып шанаға байлаулы тұрған өгіздер әркімнің құшақтаған шөбінен ұзын тілдерімен орап алып, бір жұлып қалады. Кіресілер өгіздермен де ұрсысады. Өгіздер үндемейді...

Бұл даланың өмірінде дәлдік деген бірнәрсе әлі жоққа тән. Әр нәрсесі азды-көпті шамамен ғана танылады. Обал, кұна, артық, кем, намыс, кек, ар-ұят дегендердің бәрі де олпылы-солпылы, кейде еребейсіз асып түсіп, кейде шолтаңдап жетпей жатады. Сол мінезді далаға келген кірмен кез тіпті өрбітіп жіберді. Бұл далада еңбек, сауда, әдет, заң дегендердің де жайы осындай. Тіс кімде, күш кімде бәрі соның қолында, таразы да сол. Бабалар заңы — әлі заң, ескірген сайын ардақтала түседі. Сондықтан, кіресі сорлылар босқа дауласатын еді. Ел делініп, есепке алынбайтын көптің қолында наразылық қана бар.

Таныс біреу кездесер ме екен деп, Жабай жер үйлерді аралап кетті. Өздері тартынып келе жатқан кіресілер бұған жылы шырай көрсеткен жоқ. Үйір-үйір болып ұйлығып, біреулер кекіріп қойып құрт ұрттап, біреулер терлеп-тепшіп шай сораптасып отыр. Ет жеп жатқандар табаққа иінтіресе түйлігіп бастарын көтермейді, шықшыт сүйектері бұлк-бұлк етіп, құлақтарын ғана қымыңдасып қояды. Тамақтарын жеп болғандар күннің суықтығын, шөптің қымбаттап бара жатқандығын, осы қыстың аяғы жұтқа соғарын сөз қылысып отыр. Жұтқа қарсы тұрар шара жайын ешкім айтпайды. Бәрі де бір алланың жазғаны болат та десіп, үмітсіз күмілжиді.

— Құдайдың құдыретіне бір таң қалатын жерім — жұт келсе-ақ малы көп байды көрмей, кедейдің жалғыз-жарымын қағып кететіні несі осы? — дейді, маңдайы қыртыс-қыртыс, бес-сандыра сақал-мұрты бар, сіреңкі қара кісі... Жұттың осы бір мінезіне талай кездесіп, түсіне алмай қойған жұмбағындай етіп сұрайды.

— Шіркін, бір байдың малы маған бітсе!.. — дейді быртық бет, қысық көз жігіт.

— Онда қайтер ең, Игілік болар ма ең?

— Жоқ, болмас ем. Байлығын алып, Игіліктігін өзіне қайырып берер ем...

— Атаңның басы, қайырар ең!

— Жоқ, сөйтер ем!

— Сонда, байыған соң не қылар ең?

— Мен бе?..— деп, жігіт ойланып қалады. Қолына байлық тисе, не істейтінін білмейтін де сияқты.— Байлығын берсе, не істейтінімді құдай өзі білдірер еді-ау...— деп, сенер-сенбес бөгеледі де:— Еңалдымен көп қылып тұрып шөп шапқызар едім...— дейді.

— Шөп шапқызар едім дегені дұрыс. Біліп айтты. Шөпсіз күн көре алмайсың енді! — десіп, қасындағылар шуласып кетті. Қазір қаулы шығарып, алдағы жазда шын-ақ шөп шабатындай, бастарын көтеріп алып, екіленіп барады.

Көшпелі өмірде тұрақты арманға ұмтылып, табандасып ізіне түсіп, түптеп сол арманына жетіп үйренбеген жұрт, бірді айтып, бірге кетіп, ақыры сол шөп шабудың керекті жұмыс екеніне үймелесе қалыптә. «Жаз шыға ұмытып кетпесеңдер, бұл да бір игілікті жұмыстың нышанасы екен!» деп ойлады да, Жабай бұл үйден таныс адам кездестіре алмай шығып кетті.

Екінші үйден Жабайға ең бір күтпеген адамы кездесті. Ақ жаулықтың үстінен бастыра ақ түбіт шәлі жамылған, денелі әйел көп еркектің ортасында үнсіз мұңаюлы екен, шешінбепті де, тамақ та ішпей отыр.

— Апа-ау, тым болмаса, шай да ішпедің ғой... Бір шыныаяқ ішші,— деп селдір қара сақалды қапсағайлау адам әйелге қарады.

Әйел үндеген жоқ. Өз халіне таң-тамаша болып, түсіне де алмай, сене де алмай отырған сияқты. Өз ойымен ғана болып отырған адамның әдетінше, көзі де қасындағыларға түспей, әлдеқайда қыдыра қарайды, көрмей қарайды...

Көзіне сене алмай, Жабай да біраз тұрып қалды, Жоқ, осынша ұқсас адам болмасқа керек... Сол... Көпей бәйбіше!..

— Апай-ау... Сіз қайдан жүрсіз? — деді Жабай.

— Жабаймысың, қарағым? — деді Көпей кім екенін даусынан танып. Жарым көңілі еріп жүре бергендей, көзінен жасы да барлап кетті...

— Баянды, сырылып орын беріңдерші Жабайға... Бері келші... — деді Көпей өзі де ысырыла беріп.

Жабай ақсақ аяғын әрең амалдап, қасына орналастырып, Көпейге жақын барып отырды. Егіліп жылап жіберген Көпей көзінің жасы моншақтап кеткен бойы Жабайды ұзақ құшақтап, екі бетінен кезек-кезек сүйді. Өз мұңын шаққаны да сол, Жабайдан кешірім сұрағаны да сол еді.

Көпей жылап көріскен жігітке сол арада отырған адамдардың бәрі де көңіл аударып, тез жөн сұрасты. Жабай жөнін айтқаннан кейін:

— Е, сол жігіт едім де...

— Естіп едік...

— Тірі қалған екенсің, әйтеуір... — десті.

Жабайдың таңдана қарап, сұрауға бата алмай отырғанын сезіп, Көпей өз жайын айта келіп:

— Балалармен сыйыса алмай, төркініме көшіп барам... Мынау Баянды деген менің жалғыз інім болады... Көшіріп әкеле жатыр, — деді.

— Қара басымды әкеле жатыр десеңші, апа-ау... Неңмен көшіп келе жатыр ең?.. Ұялса жұрт ұялсын, сен неден ұяласың?.. — деді Баянды.

Ұятырақ күйге ұшырап өлген Жұман байды шама келгенше дабырасыз жерлеп, жетісін өткізгеннен кейін, сақалтай-сақалтай құнезер балалары енші алысу жайын қолға алысып, тарбайысып қалып еді. Бәрі де бұл күнге дейін байқалмаған жігер көрсетіп, қатты керісті. Енші жайын неше жылдан бері ойланып-толғанып жүргендей, дауға бәрі де әзір екен. Артық жеген, кем жегендеріне дейін тізіп жүріпті. Қатын алғанда берілген қалыңмалға дейін есептеулі екен... Оның үстіне, бірнеше боранға соқтығып селдіреп, әлі де қауыпте тұрған малды тез бөлісіп алып, әркім өзінікіне ие, өзінікіне бас-көз болуы керек болып қалып еді.

Кезек бас жарысып, кезек жеңісіп жатқан Жұман балалары өгей шеше жөнінде ғана бірауызды екен. Баласыз қатын ешнәрсеге ортақ емес болып шықты! Бір мезгіл өзді-өзі төбелеседі де, енді бір мезгіл қатындарын Көпей сорлыны түртпектеуге жұмсайды. Бейпіл ауыз байдың қыздары, күні кеше именіп жүретін келіндері, енші үстінде Көпей сорлыға құтырынып келіп тиісетін болды:

— Сенсің, осы күнге дейін енші бергізбей келген! Сенің қырсығыңнан бар мал қырылып жатыр. Шал сені қарғап кетті, қақпас деп қарғап кетті!.. Қалған малды сенің Қаракесегің талап жатыр, еншіңді еліңнен барып ал! — деді қаншықтай шапылдасқан қатындар.

Бай жерден шыққан келіндеріне ешнәрсе батып айтпай, өзі қаймыға жүретін Көпей бұл керістердің үстінде торғайдай бұғып қалып еді. Ақыры шыдай алмай інісіне хабар жіберіп, бүгін біржола кетіп те қалды. Арсыз келіндер алып шыққан жалғыз сандығына дейін тінтіп қалыпты. Өмірі ылғи ұялумен, ықтаумен өтіп келе жатқан Көпей сорлы ең аяғында еншісіз, дәнеңесіз төркініне қайту сияқты ең үлкен ұятқа ұшырап, елге жоламай, бекетке қонып, түнделетіп жү-

ріп кеткелі отыр. Көпейдің есеңгіреп қалғандай болып отырғаны да осыдан еді.

— Әкең тоқырауын бойындағы түйелерге көшірілгелі төрт ай болып еді... Хабарсыз... — деді Көпей. Жабай үндеген жоқ.

Терезеден «Баянды бар ма осында?» деген айғай естілді. Терезеге еңкейіп салт мінген бір адам тықыршып тұр.

— Ыбырай ғой! — деді де, Баянды сыртқа жүгіре шықты.

Ыбырай көмір мен мыс кендерін тасудың бөдіретін алған, жүздеп көлік жүргізіп тұрған кіреші еді. Әуелі бес түйеден бастап еді. Қазір үш жүзден артық көлік айдайды. Көбі Игілік сияқты байлардікі де, бірлі-жарымдаған кедей ауылдардың көліктері де бар.

Ыбырайдың көліктері манағы Жабай барып кеткен, Назыкеш қалған отарда оңаша түнейді. Көліктің көбі өзінкі болғандықтан, Игілік ол жерге бөлек бекет салдырды. Оның өгіздері де қорада түнеп шығады. Баянды сол Ыбырайдың ұстасы болатын еді.

Үйде отырғандар Ыбырайдың әлденеден қысылып, қатты дауыстап сөйлегенін естіп, абыржып қалды.

— Өзге жұрт мұрнынан шаншылып жүргенде найқалып сәнденетін не бар? — дегені естіледі. Баяндының күбір-күбір қайтарған жауабына:

— Дүкенің қазір келеді. Сатай ауырып қалды. Әзір отыр! Тез жөнел! — деп, атын қатты тебініп, дүсірлетіп жүріп кеткені де естілді.

Баянды үйге салбырап кірді де:

— Апа, сен енді Қаратай екеуің жүре бересіңдер... Мен қазір Қарағандыға қарай жүретін болдым. Жүк шаналар жолда қалып жатыр дейді... Ыбырай қысыңқырап кетті... Сатай да ауырып қалыпты... — деді Баянды.

— Маған қарайламай-ақ қой... Мені қайтесін, қалма жұмысыңнан, — деді Көпей.

Бұл үйдегі кірешілер бырдай боп ұйқтап кетті. Әңгімесіз, ертегісіз тез ұйқтап қалды. Төсек те жоқ, шешіну де жоқ, әркім отырған жерінде тымақтарын бетіне бүркеп, қатып қалыпты. Өзі ұйқтаса да қолы ұйқтамай, о жер, бұ жерін тырналап қойып жатқандар да бар. Арық қара сау-сақтар иек астына біткен сақалдардың түбіне көбірек барады. Көзі бақырайған, кесек денелі қара жігіт Қаратай да ұйқтап кетті. Оның арқасына арқасын тірей Баянды да жатты. Жабайға ақырын-ақырын арызын айтып қойып Кө-

пей отыр. Енді оның арызын айтып мұңын шағары осы Жабай сияқты кем-кетік болып қалғандай ешнәрсесін бүкпей, бүркемей, көрген зәбірін сол күйінде айтады.

— Барғанда да жылап барып ем, енді міне, жылап қайтып келем. Онда бармаймын деп жылап ем, енді қуып жіберді деп жылаймын, — дейді Көпей. Бірді айтып, бірге кетіп отырып, Көпей:

— Енді Назыкеш сорлының күні не болар... Ыңғайларыңды танып қуанып жүруші едім. Қалай болып жүр араларың? — деді. Теңдес адамша тура сұрады.

Жабай аз ғана кідіріп қалды. Бұл сырын ешкім білмейді деп ойлайтын еді. Көпей білетін адамша, сәтсіздік барын біліп, қайғыратын шешесіндей көрініп сұрады.

— Енді орайымыз қайдан үйлессін. Түрімді көріп отырған жоқсыз ба? Бүгін барып айтып кеттім, — деп Жабай да шынын айтты.

— Өзім де манадан солай ойлап отыр едім, — деді Көпей. — Жігіттің жігіті-ақ айта алатынды айтыпсын.

Жабай бұл жөнінде ешкімнің мақтау-мақұлдауын іздемесе де, Көпейдің ұнатып қалғанын өзі де жек көрген жоқ. Әлі де жүрегіне шоқтай басылып отырған Назыкеш күйігі азырақ бәсеңдегендей болды. Басқа қазақтың қолынан келмейтінді істегендей сезінді.

Баяндының дүкені түн ортасы ауа бергенде осы бекетке жетіп еді. Сойдақ тіс, жалақ ерін жас жігіт үйге кіріп:

— Осында ұста Бәкең бар ма? — деді. Баянды басын тез көтеріп алып:

— А, Айтбаймысың? Жүрейік, шырағым... Сандыбай да келді ме? — деп сұрады байпақты етігін киіп жатып.

— Келді, Бәке... — деді Айтбай.

— Мені Қарағандыға дейін мінгізе кетсеңіз қайтер екен? — деді Жабай Баяндыға. — Жалғыз бір жездем болушы еді, қазір көмірде екен... Содан басқа барар жерім таусылып тұр...

— Е, жүр, шырағым. Дүкеннің іші кең. Жолшыбай әр жерге тоқтап баратынымызға нетпесең, жүр, — деді Баянды.

Жабай Көпеймен қоштасып, Баяндымен бірге кетті. Алдыңғы жағы болжалсыз, арт жағында қарайлары да жоқ, үміт-тәуекелмен кете берді.

Бекеттің кең ауласынан шыға бере, кіре жолының үстінде көлденең тұрған екі ағаш үйді көрді Жабай. Кішкене-

кішкене терезелерінен жарығы көрінеді. Қасында сілейіп, табандап өгіздер тұр, адамдар жүр...

«Баяндының дүкені керемет қой!», «Ыбырайдың ырысы ғой!» деген кірешілер арасындағы күңкілді есітсе де, Жабай өзі көрген жоқ еді әлі. Сол «керемет» осы екі ағаш үй екенін енді түсінді. Алдыңғы ағаш үйдің арт жағынан келіп, есігін ашты да:

— Кір, шырағым, — деді Баянды. Өзі соңынан кіріп, есігін жауып, салтқысын салды да, үстіндегі бір киер киімдерін шешіне бастады.

— Көрікті баса бер, Айтбай, — деді бірге келген әлгі сойдақ тіс бала жігітке. Ағаш үй сықырлай қозғалып жүріп кетті...

«Баяндының дүкені» деген кірешілер арасында атаққа шыққан, Баяндының өзі ойлап тапқан нәрсесі еді. Алғашқы кезде Баянды Нілді мен Ақбұйраттың ортасына орнатқан Ыбырайдың ұстасы болатын. Арба-шананың бұл маңайға жаңа кірген кезі болғандықтан қирауы да жиі еді. Бес-алты айдың ішінде-ақ қираған арба-шана дүкеннің айналасына тізіліп қалды. Шойын қаққан ағаш білектер, аузына темір-толке салған ағаш доңғалақтар тас тартқан кіреге шыдай алмай, қирай берді. Қасына екі жігіт қосып бергенмен Баянды үлгіре алмайтын болды.

— Ділгір болып, жолда шоңқайып қалдық. Бірдеме қылып, ілде-алдалап бер, Бәке... — деп, жалынып-жалпайып, басқа кірешілер де қамай берді. Жолдан аз ғана бұрыс, екі қырқаның арасына орнатылған дүкен мен кіре жолының арасы арба-шанаға тығындалып қалды да, кірешінің дүкенге жетуінің өзі мұң болып қалды. Қыс түскеннен кейін бұл хал тіпті ауырлап кетті. Баянды күні-түні көрігін тоқтатпағанмен, шамадан тыс жұмысқа әлі келмейтінін көріп, бір күні Ыбырайға былай деді:

— Енді бұл дүкенді тастайық біржола, — деді, ойын олақтау айтатын, бір доға адамның әдетінше орашолақ бастап.

— Е, неге? Құтырғанбысың өзің? — деді Ыбырай.

— Мен сілем қатып, болдым қалжырап. Тасығаның зілдей көк тас. Арбаларың — арба емес, шаналарың — шана емес. Бәрін жинап Игілікке бер, шөп тасысын...

Мұның не айтқалы келе жатқанын аңғара алмай, Ыбырай бірнеше сұрау беріп еді, Баянды оған жауап қайтармай, өз ойын айтып кетті:

— Сен маған бір ағаш үй қидырып бер... Бөренеден

емес, ана бір заводтың лавкесі бар ғой, сол сияқты екі қабат тақтайдан қидыр. Ағаш үйді бөренеден жасаған шанаға орнаттырып бер. Төрт өгіз жектір... Тағы бір пар өгіз темір, ондай-мұндайымды артып алып еріп жүретін болсын...

— Е, қайда көшесін, қайда кетпексің?— деді Ыбырай.

Баянды бұған да жауап берген жоқ, өз ойын айта берді.

— Сен әуелі жарайды деші өзің! «Ал, жарайды» деме, жарайды де кәдуілгідей!.. Сен тағы бір ағаш үй қидыр... Ағаш, тақтай артқан екі пар өгіз оған да еріп жүрсін. Сонымен неше пар болды өзі? Жеті пар болды ма? Сонда мен сенің кірешілеріңмен бірге көшіп жүретін болам. Қираған-сынғаныңды жол үстінде жөндеп берем. Үш ай ішінде барлық кіреңнің шаналарын темірлеп берем, — деді.

Ыбырай шошынып қалды. Уақытында демалып, уақытымен тамағын ішпегелі алты ай болған ұстасы шатаса бастаған екен деп қалды. Елсіз жерде жалғыз үй қалған адамға жын-шайтан бір кездеспей қоя ма деген ой келді.

— Шананың жетегін жіппен, бұраған талмен байлап жүрген кірең түкке тұрмайды. Енді бір айда отырасын шоңқиып... Айтбай, тоқтат көрікті,— деді Баянды.

Алқынып дем алып, уһілеп тұрған көрік тоқтады да, шатынап қызарған көмір оты көзін қысып, қалғи бастағандай көрінді. Ауыр балғасын жерге тастай беріп, күйелі қолдарын сірі белдемшесіне сүртіп, маңдай терін жеңімен бір сүйкей тастап Баянды тұра келді. Осымен көрікті біржола тоқтатып, тастай ма деп қауыптеніп:

— Ал, бір ағаш үй ұста дүкені болсын... Екінші ағаш үй неменеге керек?— деді Ыбырай.

— Арбаларың мынау қирап жатыр ма? Жатыр!.. Енді бір айда шаналарың қирап бола ма? Болады!.. Екінші, ағаш үйге арба-шана істейтін үш шебер тап! Тақтайлы арба, тақтайлы шана істейтін болсын. Мен заказ қылып тұрып темірлеп берем. Ана заводтың өзінің арба-шаналары қандай? Сондай болады. Айтбай, бас көрікті!...

Енді ол Ыбырайға дені сау, үлкен бір ақыл айтып отырған адам көрініп кетті. Баяндыға қанша салмақ салғанмен, арба-шананың жайы оның өзін де бунап жүр еді. Одан-бұдан құрастырып, арзанмен амалдап келген арба-шаналары осы қыстан қалмайтынын өзі де біліп жүрген. Сол қысылысынан Баянды құтқарғалы отырғанын түсіне қалды да:

— Жарайды, Бәке, болсын дегенің,— деді Ыбырай. Бі-

рақ өзі үшін емес, Баянды үшін шығынданайын деп отырғанын ұғындырғысы келіп, осының өзін ұзақ орағытып, көп сөзбен айтты. Біртоға Баяндының құлағына кіргені осы «болсын, Бәке!» дегені болмаса, Ыбырай ұзақ шарлап келіп айтып еді.

Осыдан он бес күн өткеннен кейін, Баянды айтқан екі «ағаш үй» Ақбұйрат зауытында жасалып та қалып еді. Инженер Некрасов күймейтін кірпіштен көріктің астын төсеп берді. Екі жағында екі-екіден төрт терезесі бар, көрік алдыңғы жағында, есігі арт жағында. Төбеде темірмен торлап қойған бөшке сияқтанып бүйірі бұлтиған екі шам ілулі тұр. Баяндының өз ойындағысынан көш ілгері болып шығыпты. Жаңағы Жабайдың келіп кіргені — екі ағаш үйдің алдыңғысы, ұста дүкені еді. Төрде көрік, көрік алдында үлкен төс. Бөренеден кесіліп алынған отырғыштар... Іргесіне аздап мұз қатқан, жапсарына қырау тұрғаны болмаса, қазақы үйден артық көрініп кетті Жабайға. Өзінің бас ұста екенін осы дүкенінде толығырақ сезінетіндей Баянды да іріленіп кетті.

Ыбырайдан жолда тоқтап қалған шаналарға немене керек екенін сұрап алған Баянды көріктің алдына бірнеше қысқа темірлерді тастап, іргеде жатқан ескі, жаңа табан темірлерін аударыстырып қарады. Бірін қимайтындай, біріне сенбейтіндей қарайды.

— Осы Ыбырайың мен болмасам, бір күні иттей ұлып қалады, — деді Баянды. — Неге екенін айтайын мен, екі күнге сұранып кетіп ем, он бес шанасы жолда қалыпты... Баянды бір он күн ауырып қалса қайтер еді ол? Әкесі екі өліп, екі тіріліп, бір жетіден кейін қайта өлгендей болар еді... Жоқ, енді Баянды білді оны! — деп сұқ саусағын шошайтып алып, есікке қарай айбар шекті.

Жабай мырс етіп қалды... Оның көз алдына қайта-қайта өліп-тіріліп, кірпігі әрең қимылдап жатқан жуан бір шал келді. Дәл осы Баянды айтқандай болса, бұл шал Жұманнан да артық ұятқа ұшырайтын сияқтанды. Сонымен бірге, сөзі де, мінезі де ауыл қазағынан басқашарақ, тіктеу шыққан Езянды Жабайға ұнай бастады.

— Сен күлме! — деді Баянды Жабайға. — Ыбырай әр айда жеткізіп берем деген жүгін жеткізіп бере алмаса, завод жағасынан ала ма, жоқ па? Алады! Ол құрт қайналып жатқан завод емес, мыс ағызып жатқан завод!.. Бөдрет алдың ба? Алдың. Дабай, орында! Орындамайды екесін, штрап! Жүз пар өгізінің жалақысын бақыртып отырып ала

ала ма Игілік? Алады! Айында он оралам дегесін, алмасаң өз обалың өзіңе, көлік сенің қолыңда болды. Дабай, сал санап! Сен бала білмейсің әлі, қыл көпірдің алдында көңшілік болса — болар, ақша араласқан жерде ондайды білмейді! Шотты сарт еткізіп қалды ма қағып, бітті! Ыбырайдың әкесі неше рет өлген болады сонда?

Жабай өзінің білместігінен ұялыңқырап қалып:

— Қиын екен... Тарын екен-ау... — деді.

— Маған күніме елу тиыннан неге беріп отыр? Әлі бір сомнан беретін болады! Сен өзің жылына отыз сом алып көріп пе ең Жұманыңнан? То-то! Алған жоқсын!..

Сырттан дүкеннің есігі қағылды. Баянды екі білегін түрініп, сөйлей жүріп, өзі барып есікті ашты. Қазақша сәлем беріп, төменгі ерні шелпиген, қызыл бет, арық адам, Сандыбай шебер келіп кірді. О да ықшам киініп, сірі белдемше байлап алынды. Жабай оның арттағы «ағаш үйден» келгенін де түсінді. Түріп алған жеңінде, жыртық тымағының төбесінде, белдемшенің ышқырында ағаш жаңқалары көрінді.

— Жылқылы бай, аманбысың? Күй қалай? — деді Баянды қалжыңдай амандасып.

— Көп болса бір жылғы еңбегім шығар кеткен... Өзіңдікі түгел болса, сен осы қалжыңды қойсаң екен... Насыбайың бар ма? — деді Сандыбай Баяндының киім салатын жәшігіне отыра беріп. Сандыбай жарасының аузын тырнап алғандай, томырылғалы отыр...

— Немене, тағы да шығындап қалыппысың? Қабағың қатыңқы көрінеді ғой, — деді Баянды насыбайын беріп жатып. — Сорлы-ау, айтпап па ем?

Сандыбай Баяндыға берер жауабын тура айтпай, өзімен өзі кеңесіп кетті:

— Қырсық деген бір айналдырса, шыр айналдыратын әдеті ғой... Құдай ұрып, қартқа ұттырудан бастаған сон, не оңайын!.. Екеуін ұры алды... Енді қалғаны энеуі боранда айрылған жылқылардың ішінде кетіпті. Әлі хабарсыз... Әй, менің маңдайыма сиятын мал емессіңдер-ау деп, бір көргенде-ақ айтып ем... Құдайдың өз маңдайыңа бергенін қанағат қылмасаң, солай болады ғой... — деді.

— Сен әлі де менің тілімді ал, — деді Баянды. — Күніңе он тиыннан болса да жалақыңды неге алып отырмайсың? Жүз шанаға үш құлынды бие деген немене? Игілік пен Ыбырай құдай алдында да түк бермейді саған. Осы айтқаным келмесе, менің атымды басқа қой! — деп тоқтады Баян.

ды. Сандыбайдың маңдай тері босқа тамшылап жүргенін көріп, аяп айтты.

Сандыбай үндеген жоқ. Ол малдан басқаны ұстап, бағып көрген емес, малдан басқа байлық барын түсіне де алмайды. Көз алдына тағы да Игіліктің көп жылқысы келді. Құлпырып, ойнақтап алдынан өтті... Бір ақсағы, бір жауыры болсайшы... Бір-екі құлынның маңдайында жұлдызы жоқтығы болмаса, мақпал қараның үйірі қандай еді... Жаялары жастықтай, құйрық-жалы жібектей төгілген, құлаш мойын, қамыс құлақ еді-ау!.. Бесеуін қара көктен, бесеуін мақпал қарадан таңдатып, қара көк айғырды қоса бергенде тіпті сұмдық тамаша болатын еді, ә?.. Мақпал қаралардың осындайға ұшыарын білгендей, Ордабай ғой көнбеген... Ырыстының баласы аяғын теріс басар ма! Игілікте тіпті кіна жоқ, көріп-көріп таңдағаныңды ал деп еді... Өзі тұрғанда таңдап қалса, айғырын да қоса беретін еді! Қара айғырдың үйірін аламын, қара көк айғырды аламын десе ғой, болып жатыр... Тілі құрғырдың байлана қалғанын көрмеймісін!.. Енді міне, тым болмаса, бір құлынын маңдайынан сипай алмай қалды... Жоқ, Игілік: «Обалына қалмаспын, ұры да осы елдікі ғой, Ақмола базарын тоса тұрсын» депті. Осы қыстың ішінде тағы да үш құлынды биені Ыбырайдан алады. Мұндайды қазақ баласында кім естіп көрген?

Осыдан үміт ететін Сандыбай Игіліктің қыстан аман шығуын тілейтін еді. Өз еңбегін есептеуді қойып, күні-түні жұмыс істейді. Ыбырай дегенмен осы істеп жатқан шаналарының бәрі Игілік үшін деп ойлады. Игілікке тілін тигізе сөйлеген Баяндыны іштей жаратпайды да. Игілікке өзінің қолы жете алмаған соң, күндейді деп те ойлайды. Өзін Игілікпен «дәмдес» болған адам көреді.

— Бос сөз не керек, Баянды!— деді Сандыбай.— Мен сен кеткелі сегіз тақтай жәшік, екі шана істеп қойдым. Соны темірлеп тасташы. Ыбекең Қарағанды басына түсіріп кетерсің деп еді,— Ыбырайға да Баяндыдан жақынырақ тұратын адамша сөйледі.

Баяндының бір жақтырмайтыны оның осы мінезі еді. Сондықтан жаңа ғана аяп, ақ жарқын сөйлессе, енді тіктеу жауап қайтарды:

— Сен не істегеніңді маған айтпа, Ыбырайыңа айт,— деді Баянды.— Алдымызда қирап қалған он бес шана жатыр. Мен әуелі соны түзетіп берем. Содан кейін темірлейтін нең бар, әкел деймін. Сен маған қазір төрт айырма же-

тек, үш жалғама-табан әкеліп бер. Бар!..— деп, Баянды балғасын алды.

Әрбір жалтақ жанның әдетінше, енді Сандыбай Баяндыға да жағынғысы келіп, өзін-өзі төбесінен басқандай төменшілік етіп:

— Бәке, насыбайың бар ма? — деп еді, Баянды оған үндемеді.

— Шырағым, сен азырақ көрік баса тұрсаң қайтер екен? Айтбай маған қолғабыс қылар еді,— деді Жабайға қарап. Сандыбай дыбыссыз шығып кетті.

— Өзі бір сорлы адам, — деді Баянды, Сандыбай кеткеннен кейін.— Игіліктің өгіз отарында екі ай отырды. Мына дүкенге көшкелі де екі айға таянып қалды. Күні-түні дамылы жоқ. Жалақысын малмен алса, күні бес тиыннан келмейтінін әлі түсінбейді!— деп, ұзын қышқашпен тістетіп әкеліп, Айтбайдың төске берген темірін әдеттегіден гөрі қаттырақ, ашулырақ ұрып-ұрып жіберді.

Балға мен төс арасынан ұшқан қызыл шоқтар ыршып алысқа түсті. Қызарып долырған сом темір де тез жалпая бастады. Баяндының балғасы да көздеген жеріне дәл-дәл тиіп, жеміріп барады.

«Осы мен ұста болуым керек екен, — деп ойлады Жабай.— Несі бар, жаман өнер ме? Әсіресе оңашалығы қандай? Қалжың құмар жұрттан аулақ боласың. Өзі отырып істейтін жұмыс екен... Мен сияқты шойнаңға керегі де осы ғой»,— деп Баяндының балға соққанына қызыға қарап, көзін айырмады.

Әсіресе, Жабайға Баяндының өзі қатты ұнап қалып еді. Ауыл адамдарының жыртаңы да көп, құнсыздығы да көп. Неше жылдан бері жапа-жалғыз дүкенінде отырған ұста ауылдың бос салпағынан алыстап, керексіз мінезден айырылған жаңа адам сияқты көрінді. Мана Жабай Көпеймен сөйлесіп отырғанда да Баянды құр аяп, құр жасытқан жоқ еді. Жаңа Сандыбаймен сөйлескенде де әлденелерді тура-тура айтып қалғандай көрінді.

Осы ойға бекіген Жабай ертеңіне Қарағандыға жетіп түскелі жатқанда Баяндыға қарап, біраз қыбыжықтап тұрды да:

— Бәке, мен түн бойы ұсталыққа қызығып келдім. Мені серік етіп алсаңыз қайтер екен?— деді. Бір мінез Баянды ойланған да жоқ:

— Алсам несі бар, аламын. Бұл бір ми жетпейтін өнер емес, тек ерінбесең болғаны! Денің сау, қарулы жас жігіт-

сің, екі айда өзімдей болып шығасың. Оған дейін айына он-ақ сом аласың. Оны біліп қой! — деді.

Жабайға «денің сау, қарулы жігітсің?» дегені бір түрлі қуанышты естілді. Баянды ашуланса да ақсақ, соқыр деп кемітпейтін адам екенін түсінді. Ондай нәрсе бұл кісіге жат болу керек.

— Жалақы жағын өзіңіз біле берерсіз. Маған тек ұстаалықты үйретіп шығарсаңыз болғаны,— деді Жабай.

— Жоқ, оны мен білмеймін. Сені жалдайтын Ыбырай. Мен саған кесулі жалақының жайын айтып отырмын. Оны да жанжалдасып жүріп өзім кестіргемін. Бұларға әлі төрт-бес ұста керек. Сені мен алдым,— деді Баянды.

— Ендеше, мен ендігі айналып келгеніңізше жездемнің қасында бола тұрып, сонда табыссам қайтеді сізге?

— Болады, шырағым. Тек, уәде орнында болсын!

Осыған уәде байласып, Жабай жұмыскерлердің жер барағына қарай кетті. Жазды күні түк жоқ, «Итжонның» маңайы шұбартқан қара-құра, тізбектелген жүк көлігі, шаң-шұң бажылдасқан кірешілер екен.

Қар астынан он шақты жерден құлдырап шыққан қою қара түтіндер көрінеді. Жабай сол түтіндерге қарай ойысып, жүргінші жолынан бұрылып кетті...

Үш жыл бойы ақырын болса да табандаған шыдамдылықпен, мұқала білмес қажырмен қалана берген мыс заводы қыс ортасы ауғаннан кейін жүріп кетіп еді.

Зырылдаған бір дөңгелек бітпеген, асықтырар бір екпін жоқ далаға Ақбұйрат адырынан жаңа бір тынышсыз леп соққандай болды. Бұл әлі шын мағнасындағы завод та емес, тас қораға қамалған тас үгетін тиірмендер, тас елейтін електер, мыс қорытатын тас пештер ғана. Бірақ осы бір болмашы лептің өзінен-ақ үлкен бір өңірдің талмаураған көп ұйқысы да, марғауланған ойы да сергіп, далада бір жаңа өмір ояна бастады.

Даусын созып мәңгіреген жалғыз өңештің үні қыратқырқалар мен сай-салаларды ұзақ кезіп жүріп, тыныш ауылдарға еріксіз естіледі. Тас қырқаның басынан гүрс-гүрс еткен тас тиірмендері, күркілдеген тас електер, бырқ-бырқ жөтелген пар машинасы маң-маң басқан паң атанның аяғына да асығыстық қосты. Ерте жатып, кеш тұратын қазақ ауылдарында білтелі шам таң қараңғысынан жылтырайтын болды. Бұрын жалғыз-жарым салт аттылар былқ-былқ жортатын көрбілте жолдар, енді аппақ даланы тіліп түскен қасқа жолға айналып, әрі кеңейіп, әрі ұза-

рып жер шетіне дейін кете беретін сияқты көрінетін еді.

Бұл жолдардың бойында қоңырауы күңгірлеген кіре керуені де күні-түні үзілмей ағылатын болды. Қарама-қарсы ағылады. Қатар жатқан жол да екеу. Бұрылып өтудің керегі жоқ. Қатар жатқан екі жолмен кіреші керуені екі жаққа қарай, қарама-қарсы жүреді. Бірінен бұрылып, біріне түсуге рұқсат та жоқ. Жалғыз-ақ, көзге қанықтан өзгені оңай ұға бермейтін ел жолаушылары екі жолдың қайсысына түсерін біле алмай, ұзақ аңырып тұрып, ақырында түспесіне түсіп, кірешілерге қарсы ұшырасып қалады да, жолдан амалсыз бұрылып, тағы да ұзақ аңырып тұрады... Шатынаған аяз болсын, алай-түлей боран болсын, күніне жиырма бес шақырым жүрмеген кіреші жүк алар, жүгін түсірер кезегінен айрылып, тағы бір күнін өлтіреді. Өлген күн де ақша, өлмеген күн де ақша: бірінде сенен кетеді, бірінде саған келеді...

Инженер Бернер мыс заводын жүргізіп жіберіп, заводпен байланысты жұмыстардың бәріне де осындай бір тығыздық, қызу бір серпін кіргізе бастаған кезде ұзақ сапарынан Никон Ушаковтың өзі де қайтып келіп еді. Шаршай білмейтін, дем алу дегенді ұмытқан Ушаков келген бетінде моншаға түсіп шықты да, шай ішіп отырып Бернердің баяндамасын тыңдады. Үлкен жез самауыр, инженер Некрасов, Бернер төртеуі ғана...

Завод қитықсыз жүріп кеткен. Екі тас пеш мысты ойдағыдай беріп тұр, енді екеуі жақын арада қатарға қосылады... Тас үгетін екі тиірмен, екі елек әлі үлгіре алмайды, әрі ірі жібереді... Көмір келіп жатыр, тереңдеген сайын сапасы да түзеле бастапты. Ушаковтың келуін тосып, қортылған мысты әлі жөнелтпеген...

Бернер істің жақсы жақтарын осылай қысқа-қысқа баяндады да, күн санап жылжып қойып жақындап келе жатқан қауіптерге ұзағырақ тоқтады:

— Ұсақ кірешілердің көбі шығып қалды,— деді Бернер.— Қалғандары енді бір-екі оралғаннан қалмайтын шығар. Заводқа Нилдіден мыс кенін, Карағандыдан тас көмір тасу үшін мың көлік үздіксіз жүріп тұру керек. Қазір жол бойында бес жүздегі ғана кіреші жүр. Жүз елуден артығы ұзамай тоқтап қалады. Қорытылған мысты Қызылжарға түсіру үшін тағы жүз көлік керек. Ұзақ жол, байлардың түйесі болмаса, өзгенің көлігі жарамайды: жеті жүз елу шақырым жер, кіре керуені екі айда әрең оралып келе-

тін жол... Менің бірінші қауіпім осы тасымал жағы болып тұр,— деп, Бернер бұл жайларды қатты күйзеліп айтты. Өз ойынша орыс мінезіндегі нарықсыздықты ескеріп, ауырлатып айтты.

— Жақсы, Карл Карлович... Он шақты байды қонаққа шақырармыз... жәрдемдесер...— деді Ушаков, содан кейін?..

— Ақбұйраттың кені мардымсыз болып барады. Жүз пұт кеннен жеті-ақ пұт түседі. Мұны біржола жауып, Нілдіге біржола ауысу керек сияқты...

— Қыс ішінде жұмыскерлер көшер ме екен?

— Он күндік жалақысын қоса берсек, бәрі де көшеді, бірі де қалмайды. Қазір қазақ ауылдары қысыла бастады. Енді бір айдан соң, қашанғы әдетінше, жұтай бастайды. Жұмыскерлер көнбегенде қайтеді, қайда барады? Болмаса, сол маңайдың өзінен де жұмыскер күші табылады,— деді Бернер.

— Әзір тұрған барак бар ма, әлде Қарағандының кенін киеміз бе?

— Барак, әрине, жоқ...

— Қазір Нілдіде қанша жұмыскер бар?

— Орысы он екі, қазағы алпыс шамалы,— деді Некрасов.

— Айтқандайын, Нілдіні сіз басқарасыз ғой... Қалай өзі, сенімдіме?— деп сұрады Ушаков Некрасовқа бұрылып.

— Мен бір-ақ нәрсені берік тірек көрем: сенімді болмаса отыз саржанға дейін мыс кете бермеске керек еді, бұл әлі кетіп барады. Тереңдеген сайын, кеннің мысы да көбейе түсті,— деді Некрасов.— Әрине заводтың негізгі қоры сол Нілді болады.

Ушаков едәуір кідіріп, ойланып қалды да, екі инженеріне кезек-кезек қарап отырып:

— Ақбұйраттағы мыс кенін біржола жабамыз деген сөз бұдан былай ешкімнің аузына түспейтін болсын. Онымыз үлкен жанжалға мұрындық болады,— деді.

Бернер қызарып кетті. Рязановтың жанжалын айтады ғой, содан ығыса беретін несі бар осының деген наразылығы да бар еді. Бірақ өзінің пайда мен зиянды есептеп айтқандығын дәлелдегісі келіп:

— Мен Ақбұйрат мысының қымбатқа түсіп отырғанын ойлап айтып ем. Нілдінің мысы екі жарым есе арзан түсстің сияқты,— деді Бернер.

— Әңгіме онда емес...— деді де, не екенін айтпай, Ушаков тағы да азырақ кідіріп барып:— Кіре жағымыз қиындап бара жатыр деген жоқсыз ба?.. Бұл — заводтың қасында жатқан кен... Ол — бір, одан соң жаңа ғана аяғын басқан Компаниямыздың бір кен шығаратын жері жабылыпты деген хабар тарап кетсе, қымбатқа түсетін сол болады! Мұндағы завод аты — Спасс, кен аты — Воскресен, Нілдідегі кен аты — Успен... Осыған келістік, осыған сіздер де жаттығыңыздар, — деді.

— О, нағыз жақсы аттар теріліп алынған екен... Орыс дінінің аса бір қадірлі мейрамдарының аттары қойылған екен!— деді Бернер, өзі ол дінге онша құштар болмаса да, Некрасов үндеген жоқ.

Ушаков қалтасынан қастерлеп бүктелген ұзын бір қағазды алып, алдына жайды да:

— Ақбұйрат адырындағы Воскресенский кенінде жүз шамалы жұмыскер болсын... Өзгесін Успенскийге аударыңдар... Майдан бастап Успендегі кен жұмыскерлерінің саны екі жүз елуге жетсін. Осыған орай ойланыңдар да, арғы күні кешке қорытынды пікірлеріңізді беріңіздер, — деді.

— Жақсы, Никон Абрамович, жақсы... Солай болсын... Ал, өз сапарыңыз қалай болды?.. Бәрі де ойдағыдай ма?— деді Бернер.

— Ойдағыдай, — деді Ушаков. — Ең кемі бір он жылдың ішінде бізді енді ешкім мазаламас... Рязанов мырза тыншықты, әйтеуір, жұмсарды да...

— Ие, көмірге сонша көп ысылған жұмыскерлерін жібергенін үлкен жақсылықтың белгісі болар деп ойладық, — деді Бернер. Ушаков азырақ жымиып қойды.

— Әлде басқа бір себебі бар ма?— деді Бернер, өз ойының аңғырттау шыққанын Ушаковтың жымиғанынан сезінгендей. Орыстардың парықсыз көрініп отырып, опырып ұтып кететінін кейде ол кешірек аңғарып қалатын еді.

Ушаков әуелі іркілгендей болып, үндемей қалды да, әр кезде кедергі жасап, әр кезде өз дегенін істетіп келген бай пайда ортағының бір масқара болып шоңқиғанын жасыра да алмады. Қыза келе ажарлап та жіберді...

— Естіген едіңіз ғой...— деді Ушаков, — Рязанов мырза Сібір өзендерінде пароход жүргізуге ерекше жеңілдік алып, екі жыл бойы құлаш-құлаш жарнамалар таратып келген... Кеме жасауда Голландияны ышқырға қыстырып кетемін деп серпіңкіреп кеткен...

— Ие?

— Екі жылда жасатып шығарғаны «Иоанн» дейтін жалғыз пароход екен, онысы екі жүз алпыс-ақ шақырым жер — Тюмень мен Тобылдың арасына дәл бір ай он сегіз сағат жүріп әрең жетіпті де, тоқтапты...

— Е, неге, неге?! — десті екі инженер бір ауыздан.

— Нух пайғамбардың кемесінен соңғы ескі кеме сол болып шығыпты... Түбі жайпақ, үлкен бір жайпақ қайық көрінеді... — деп, Ушаков сық-сық күлді. — Отыз алты-ақ аттың күші бар екен... — дегенді күлкісін тия алмай әрең айтты.

— Сараң сері алтынға көміліп отырып, арзанына қызыққан ғой! — деді Бернер.

— Жоқ!.. Дүние жүзінде он тоғызыншы ғасырда ең қымбатқа түскен кеме де осы: — Жетпіс бір мыңға түсіпті! — деді Ушаков.

— Онда мен ешнәрсеге түсіне алмадым...

— Не түсінбейтіні бар?.. Балық тұздайтын, балық майын құятын қуыстарды көбейте беріпті де, кемеге жүзу керек болатынын ойламапты! Сонымен «Иоанн» Тобылға әрең сүйретіліп жетіпті де, қалыпты сонда... Тек өтірік болсын, кейбір таяз жерлерде жиырма-отыз пар өгіз жектіріп сүйрепті деседі... Мен, әрине, сенгенім жоқ... — деп, Ушаков енді кеңкілдеп кетті...

— Әбден масқара болған екен!.. — деді Бернер қуанышын жасыра алмай.

— Ол кісі енді техниканы масқаралай біледі... — деді Некрасов.

— Үш мың пұт ақ қылағай¹ балығымен, бес пұт балық майымен қалыпты. Жетпіс бір мыңнан қайтқан сілемі де сол екен... Масқара болғанын енді өзі де түсіне бастаса керек, кемесін тірі жанға жақыннан көрсетпес үшін, күнітүні күзетіп тұратын екі адам қойыпты... Егеуқұйрықтарымыз көбейіп кетіп еді, біразын Рязанов мырзаға тектен-тек өткізген шығармыз деп Тобыл қуанышты көрінеді, — деді Ушаков енді іркіле алмай...

— Ие!.. Содан кейін Рязанов мырза біраз жұмыскерін босатқан екен ғой!..

— Жалғыз ол емес, Орал тауында екі жердегі алтын кені жабылыпты... Мұнда келген жұмыскерлер сол алтыннан келді... Аяғында өзі жік-жапар болып өткізді маған.

¹ Сельди.

Рязанов мырзаны осы күні көрсеңіз танымай қалар едіңіз...— деді Ушаков.

— Солай деңіз!..

— Осылай көрінеді... Айтқандайын, Рязанов мырзаның бізге жіберген алпыс бес жұмыскерінің он алтысы жете алмапты Қарағандыға... Оны өзіне хабарлап қойған дұрыс болар... Өзіміз жалдаған жұмыскерлерден де аздаған шығын бар... Мен олардың үй іштеріне жәрдем жібертем. Мүмкін, Рязанов мырза да жәрдем етер...— деді Ушаков.

Ыза қылып жүрген пайда-ортағының едәуір апатқа ұшырап қалғанына Ушаков қатты қуанышты сияқты. Қазақ даласын қасқырдай шарлап, қаймағын сыпырып жүрген Попов болса, Оралдан Енисей өзеніне дейін тіміскіленіп жүргендердің бірі сол Рязанов еді. Оның қалтасы жұқарса, өзіне де оңай тимейтінін біле тұра, пайда-ортаққа Ушаков қуана күледі. Заманының салты сол — біріне-бірі жақсылық тілеу бұл топқа жоқ әдет еді.

— Өз жайымыз не болып жатыр, мырзалар? Бір күні Рязанов бізге де күліп жүрмей ме? Завод жаққа барып қайтсақ қайтеді?— деді Ушаков.

— Ашулануы былай тұрыпты ғой, ол кісі көзі үйренген ескіні көре алмаса-ақ оп-оңай ашулана салады, бірақ күле алмас! Біздің кеме отырып та қалмас... Жемі жеткілікті, қорегі мол, қорлы. Қарағанды деген қою қара қан деген сөзден шыққаны рас болса, қазақ даласындағы қаны толық өндіріс біздікі болар... Көресіз бе, қанша қорек келе жатқанын?— деп, Бернер далаға шыққан соң кіре жолын нұсқады.

— Солай емес пе?— деп, мақұлдауын күтіп, Некрасовқа да қарап қойды.

— Жоқ, жоқ, Карл Карлович, сіз Жұсып сияқты тілмашқа сене бермеңіз...— деді Ушаков, Некрасовтың қайтарар жауабын киіп әкетіп.— Қарағанды — кәдуілгі өзіңіздің үш жылдан бері кен өртеп жүрген қарағаннан алынған *Sagapana pigmata* дейтін бе едіңдер, сол... Нілді — нәлді деген сөз, мыстың нәлі. Нәл деп синьканы айтады, қазақ әйелдері жаулықтарын нәлге салады,— деді.— Жезді, Алтынды, Жосалы, Борлы, Құндызды, Бұғылы, Алматы деген сөздердің бәрі де сол жерде қандай байлық барынан алынған. Халық қойған өте пайдалы аттар!.. Өзін-өзі жариялап тұратын, есте жүретін аттар,— деді Ушаков.

— Дұрысы осылай ма екен? Мысалы: «Алма-Ата —

алманың атасы деген сөз»,— дейді ғой?—деді Бернер әлі де сене алмай.

— Таласпаңыз, Карл Карлович... Алдымен қазақша Алма-Ата емес, Алматы, алмалы деген сөз... Екінші, бұл менің жиырма жылдан бері тексеріп жүрген бір нәрсем. Қазақ аулына барғанда, көмір бар ма, күміс бар ма деп сұрай бастасаң, қауіптеніп бастарын шайқайды. Ал, енді мына қырқаны не деп айтады, ана төбені не деп атайды деп сұрай берсең, бір байлыққа кездеспей қалмайсың! Бұл естеліңізде болсын, — деді Ушаков.

Бұлардың әңгімесін завод маңайын бөріктіре боқтап жүрген Ыбырайдың айғайы бөліп кетіп еді. Үлкен-үлкен өгіз қоңыраулары балдыр-бұлдыр көмескі күңгірлеп, Ыбырайдың кірешілері келіп қалған екен. Теңіз жағасындағы елдер үлкен бір кеме келгенде, темір жол бойындағы заводтар арнаулы эшелоны келіп қалғанда, қандай қуанса, Ақбұйраг зауытының бастықтары Ыбырай кіресі келгенде, сондай қуанатын еді. Бұл — заводтың ең сенімді кіресі Өзген ерек жөнге қойылған өнімді кіре. Нілдіден бастап Қарағандыға дейін әр жерде өзінің бекеті бар. Қандай борандарда да біржола тоқталған емес. Кедей шаруалардың қостасып салған кіресі тоқтай бастағаннан бері Ыбырайдың мұрны тіпті көтеріліп кетті. Кедей ауылдар көлік басы бір адамнан жүрсе, Ыбырайдың он көлігінде екі-ақ жігіт бар. Әрбір он кіреде бір қоңырау, ұста дүкені кіресімен бірге жүретін, Ыбырайдың атағын шығарып жіберген кіре де осы...

Екі жүзден артық шанамен тұтас келген кіре, он-оннан жіктеліп, Ыбырайдың өз ойынша, әскерше тұр... Алдыңғы жағы көмірлерін түсіре бастапты. Арт жағы Көкөзек өзенінің арғы қабағында шұбатылып көрінеді. Заводтың қақпасына тақай, ат-жалдай үйіп қырға қарай созып әкеткен көмір маялары қатарласа бастапты. Ыбырай өзі ат үстінде, жігіттерін тасқаяқтай қағыстырып, бұйырып тұр. Теңді қолдаса көтеріп, заводтың ішіне қарай көмір әкетіп бара жатқан қазақ жігіттеріне де көкірек көрсетіп:

— Жүк келіп қалғанда, осыларыңды қоя тұрсаңдар да болады ғой!.. Заводтың жұмысын әлі күнге білмейсіңдер...— деп қояды.

Келе жатқан Ушаковтарды көріп, Ыбырай тіпті құтырынып кетті:

— Уай, батыра салсаңшы күрегіңді! Серпе таста жоғарырақ! Шашылмасын!.. Мұның ұсағы да — алтын! — деп, керекті-керексіз бұйрықтың бәрін қос қабаттап бере баста-

ды. Өзінен жоғары адамды көргенде, осындайда бір мінез қалқып шыға келетінін жақсы білетін Ушаков алыстан айғайлады:

— Ибрагим Кулжанович, Ибрагим Кулжанович!

Ыбырай басындағы тымағын шап беріп, бүркіттің томағасындай тұңқитып, жылдам жұлып алып:

— Здрасти, Никон Ибрагим, здрасти!.. Здравия желасем!— деп, шұлғып-шұлғып қалды. Бүгелектеген жылқыдай, тез-тез шұлғыды. Тымақ астынан күн шалмайтын маңдайында қасқасы бар екен, атқа да ұқсап кетті.

— Ну, спасибо, Ибрагим, завод саған риза екен,— деді Ушаков атымен қасына келген Ыбырайға.

— Қазынаның жұмысы болған соң, сөйтпесе бола ма! Бәріміз де қазынаның адамымыз ғой!— деді Ыбырай. Ол өзін осы заводтың бір тірегіндей көретін еді де, Игілік пен Ушаковтың қайсысының адамы екенін әзір аша алған жоқты. Сондықтан екі аралықты көздеп, қазынаның адамымын деп тұр.

— Маған әсіресе қоңырауларың ұнайды! Ұста дүкенін қалай келістіріп жасатқасың!— деді Ушаков.

— Оны мына Некрасов жасатып берді... Бұл да пәлекет шебер екен!— деді Ыбырай.

— Сен өзге қазаққа ұқсамайсың. Ісіңнің бәрі тиянақты,— деп Ушаков тізесіне қағып-қағып қалып еді, Ыбырай бар ниетімен қазаққа ұқсамағысы келіп, тіпті желігіп кетті:

— Қазақ не біледі ол! Ұйықтауды біледі!..— деді.

— Жақсы, Ибрагим, маған кіре кетерсің. Жұмыс бар!..— деді де, Ушаков заводқа қарай беттеді. Жүрегі гүрс-гүрс соғып тұрған заводының қалай жүріп жатқанын көруге асықты.

Қыр басынан ойға қарай тіркестіре салынған заводтың іші алау-жалау, бір қора шошқа үйтіп жатқандай еді. Әлдеқандай, бұрын қазақ мұрны сезінбеген жат иістер келеді. Екі биік тас пеш, айналасына адам бара алар емес, көңірсіген көк ала жалын атып тұр. Мұндағы лоқсып ұрып тұрған ыстық та қазақ даласында болып көрмеген, қазақ денесі сезініп көрмеген ыстық. Киіз белдемше байланып, киіз қалпақ, киіз биялай киген жұмыскерлер қолдарында ұзын-ұзын темір сүңгі, пештердің жүрек қағысын тыңдап, сергек тұр. Күйе мен тер қосыла ағып, жұмыскер бетіне толып жатқан қара сүлік жабысқандай көрінеді. Күйе сіңген майлы жеңдер жұмыскер бетін әлсін-әлсін осып қалады. Адам бейнесі сонда ғана бір көрінеді.

— Кейін тұр, Төлеу!— деп қабаттап кснеп киінген орыс жұмыскері қолындағы сұңгісін пештің бүйіріне сұғып, толғап-толғап қалды. Балқыған темірдей қып-қызыл боқат тас қабырғаға найзадай қадалып, тас еденге ұсақ-ұсақ жұлдыздай шашырап түсті. Әзір мұндайына бойы үйреніспеген болу керек, Төлеу ыршып шегінді. Ушаков жымылып қалды.

— Екеуіне бір күнде тоғыз жүз пұт жем керек,— деді Бернер, Ушаковқа екі пешті нұсқап.

— Поповта мұндай пеш болған емес!— деді Ушаков.

— Цилиндрлі қос көрік салқын ауаны ғана береді. Пештерге ыстық ауа бере алатын күнге жетсек, сонда көрерсіз, Никон Абрамович!— деді Бернер..

— Жетерміз әлі... Мен уәдемді ұмытқаным жоқ, — деді Ушаков.

Пештің төменгі жағындағы қобылап қойған бір қуысынан жалқындап, түтіндетіп мыс аға бастады. Інінен шыға келген от жыландай ширығып, жүйтки қозғалып, сұйық мыс пештің алдындағы тас шұңқырына құйылып жатыр. Шұңқыр мысқа толған сайын, беті дауылды күнгі көл бетіндей құлпыра толқиды. Ұзамай, жайпақ шұңқырдың айнала жиегін бұрқылдаған боқат алып кетті де, ауыр мыс күңгірт айнадай көмескі жарқырап, ортасынан ғана көрініп қалады. Сол айнаға Ушаковтың көзі, жалтырға төнген кезқұйрықтың көзіндей төніп қалыпты... Бернердің:

— Неверов мақтаншақ, сіз келіп қалған соң, мақтанғысы келіп, жарты сағат бұрын ағызып жіберді,— дегенін Ушаков естіген жоқ. Ол білеудей от жыланның көз алдында иіріліп, оралып барып, көлкілдеген мысқа айналғанынан басқаны ұғына алар емес еді.

Көптен бергі тәжірибесі бойынша Ушаков тас шұңқырда көлкілдеп тұрған дүниенің қаншасы керекті, қаншасы керексіз екенін де шамалап тұрған сияқты. Әрине, оннан тоғызы төгілетін боқат... одан қалғаны мыс шойыны... қара мыс... Бұларды қайта ағызу керек. Тағы да кемиді... Сонда, таза мыс тіпті аз қалады. Әрине, Бернер бір күні дұрыс айтты: ата-бабаларша бастап кеттік... Ата-бабаларша бастаған қай заманда да қатты өкінбек деді. Ушаковтың ойына осы келді де, бір кезде өкінер кезең күтіп тұрғанын сезгендей, тез селт етіп, есін жиды.

Заводтың әр машинасы әр қолдан өтіп, әр елден келгендігін өзі айтып тұр еді. Бірі ескірек жөтеле бастаған жасамыс. Енді бірі жаңарақ болғанымен, балақырақ ойдан тұғандығын айтып, жүгін ауырлап, қыпылықтап тұр. Біреуі

ыржақтап күліп, біреуі қыжың-қыжың ренжуін айтады. Тұтас алғанда қырық ру, біріне-бірінің күші де сай емес. Түрлері де, бояулары да, үндері де әр түрлі. Тек қана орыс инженерлерінің шыдамдылығымен, игенге көнбесе, сындырып көндіре білетін күштің арқасында бастарын құрасып тұрған сияқты. Техниканың тілін білетін адам көрген жерден-ақ мынау тәкаппар ағылшын, мынау қыпылық швейцар, мынау ойнақы француз деп тани кетерлік еді. Көбінің маңдайында HARTLEY CAUSTON London деген жазулары бар. Бұлардың өзі де әр жерде жалғыз-жалғыздан тұр. Аралықтағы жұмыстардың бәрі де қолмен істеліп жатыр. Бір жерде машинаның өндіре боратып тастағанын екінші жердегі қол жұмысы еріксіз бөгейтін болғандықтан, заводтың тағдыры түгелімен қара күштің қолында еді. Заводтың осындай жақтарын күн бұрын ескертіп қойғысы келіп:

— Никон Абрамович, сіз бүгін заводты түгел аралап шығыңыз. Жақсы, жаманымызды завод сізге өзі баяндасын...— деді Бернер. Ушаков сұйық мыстан көзін әрең айырып, заводтың екінші бөліміне кірді.

Мұнда да ата-бабалардың бар ескісі бас қосқан екен. Мысты бір-ақ қорытып шыға алатын пеш бұларда жоқ еді. Боқатымен, темірімен, шойынымен араласқан мыс шашылып-төгіліп жүріп, үш түрлі пештен өтеді. Кейде бір пешке екі келіп, екі қайтады. Тастан салынған шахта пеші, сопанай, горновай деп қазақ жұмыскерлері аттарын бұзып әкеткен пештер, мысты бірінен соң бірі қорытып, ақыры бәрі бір толық тазартып шығара алмай, қара мыс күйінде қалып қояды.

— Мынау қай пеш? Қасында ылғи қазақ жүр ғой? — деді Ушаков.

— Ие, бұл пеште ылғи қазақ жұмыскерлері. Тез үйреніп кетті. Соларды мазақтаймыз деп, өзіміз де «Сопанай» деп кеттік... Шплейзофен ғой,— деді Бернер.

— Қалай, Данияр, сопанайың енді неше сағат қайнайды? Сорпаң әлі дайын емес пе? — деді Некрасов қазақ жұмыскеріне. Бұлардың бәрін де Некрасов үйретіп еді, ол сонысын да аңғартып қалды.

— Әлі он бес сағаты бар... Қара көбігін алғалы бір-ақ сағат өтті. Май көбігі әлі бетіне шыққан жоқ,— деді Данияр, тас қабырғаға жабысып, безектеп тұрған сағатқа қарап. Жұмысты сағатпен істейтініне мақтанатындай, бір-ақ қайыра жауабын әдейі екіге бөліп, сағат дегенді екі рет қайталады...

«Сопанай» да ата-бабалардың мұрасы еді. Шахта пешінен шыққан мыс шойынымен қара мыс осында келіп, отыз бес сағат қайнайды. Араластырылады, тұндырылады, көбігі алынады, тағы ағызылады... Бұдан қақ жартылап түсетін боқат қайтадан алғашқы тас пешке кетеді де, кенге араластырылып қайта қорытылады. «Бесеу апарып екеуге береді, екеу апарып отызға береді, отыз апарып жәпекке береді, жәпек апарып жардан құлатады» деген сияқты мыс байгүс бірнеше тамұқтан өтіп барып, қайта-қайта қайнап, ақырында «Сопанайдан» құтылып, «Горновайға» түседі...

— Сопанайың неше пұттық?— деп сұрады Ушаков.

— Қара мыстан екі жүз пұт, сол шамада көмір жағылады,— деді Бернер.

Сол екі жүз пұттан қанша таза мыс шығатынын көргісі келіп, Ушаков горновайға қарай кетті. Үлкен-үлкен темір сапты бақыраштармен сұйық мысты қалыпқа құйып жатқан екі жұмыскерді көріп, өзгелерден гөрі тезірек аяңдап кеткенін байқаған да жоқ.

Текшеленіп жатқан қалыптарда жалындап, түтіндеп жатқан жалқын қызыл күрең сұйық мыс тоңазыған сайын, өңі бұзылып, ұйқтап кеткендей көрінеді. Аз ғана смола қосылған суға тастап жіберген мыс кірпіштері шошынып ояғандай, қып-қызыл болып қайта жалтырап шығады. Міне, осының пұты отыз екі сом!.. Сонау аязда қалтырап жүрген кірешілер де, мынау тамұқ пешінің қасында тері сорғалап тұрғандар да, сонау тас қашап, көмір қопарып жатқандар да, мынау қып-қызыл кірпішке қызыға қарасып тұрғандар да — бәрі сол сомның құлдары: жұмыскер — тиынға құл, инженер — теңгеге құл, қожайын — көп теңгелердің құлы. Бәрінің жасап шығарары осы жалтыр бас қызыл кірпіш.

— Таза мыс күніне қырық пұттан айнала бастады, келер айда тоқсанға жеткізерміз деп ойлаймын,— деді Бернер. Ол өз қалтасына түсетін еншіні де әлдеқашан есептеп қойған еді. Ушаков басын изеді.

Ушаковтың кәнігі көзі заводтың ішіндегі ескі-құсқыларды бірден шалып қалған сияқты. Екі тас тиірменге қарамай өте беріп, жөтелісінен танығандай:

— Мыналарың ұзамай қирайтын болар. Тек маңайындағы адамдарды қырып тастап жүрмесін...— деді.

— Оны мен сізге ерте ескертіп едім ғой, Никон Абрамович... Рязанов мырзаның қолынан шыққанының бәрі осындай, өлуге келеді де, көмуі бізге парыз болып қала-

ды... Амалсыздан жүргіздім... Ұзамай шығарып тастауға тура келеді,— деді Бернер.

Қожайын күрсініп қалды да, үндеген жоқ. Кім айыпты екенін енді айтысып жату пайдасыз да, бос әңгіме еді. Кенді гүрс-гүрс ұрып, ұсақтап жатқан ауыр шойындардың гүрсіліне тозығы жеткен тиірменнің шыдамайтыны анық. Не жаңарту керек те, болмаса тастау керек. Әсіресе, Рязановтың өз есебіне өткізуді ұмытпау керек... Тиірмен үш айдан кейін қираса, Компанияның ортақ шығынына түсіп кетеді. Ушаков Бернерге осыны ескертті де:

— Машина маңайының бәрі де қоршаусыз, жұмыскер үшін қауіпті жайлар көбірек екен. Мұндайлардың жауабы заводтың басқарушысы сізден сұралады ғой,— дегенді қосты.

— Тиірмендер ұзамай тоқтайды... Қирап тоқтайды. Сіз бірден таныдыңыз...— деп, Бернер Ушаковтың нені ескерткенін түсінгенін білдірді де:— Өзге шараларды арғы күнге дейін ойланып келермін,— деді.

Үсті-бастарын сұр шаң-топырақ басып кеткендіктен, өздері де сұр тастан жасалған сияқты көрінетін жиырма жұмыскер оңаша тас сарайда кен ұсақтап жатыр. Бәрі де жалаңбастанып алыпты. Шаш, кірпік, сақал-мұрт, әр түрлі мұрындар, бәрі де тастан жасалған сияқты. Тасты тасқа ұрып, біраз кішірейтіп алып, одан кейін ауыр темір балғалармен ұсақтайды. Тастан жасалған адамдардың иіліп-бүгілетініне сене алмайтындайсың. Шаң жауып кетпеген жалғыз көздері ғана. Бәрі де әлсін-әлсін түшкіреді, ара-тұра булығып жөтелетіндері де бар. Бет сүйектері өскен, мойындары қылқиған арық адамдар. Бір жас бала мен екі қазақ әйелі, шалбарланып алып, мысы жоқ тастарды теріп, есіктің алдына бөлек үйіп жүр. Әйелдер тіпті жүдеу, қуырылып қалғандай бет-ауыздарының бәрі әжім.

Әйелдер мысы жоқ тастарды көбірек тауып кетсе, жұмыскерлер жаратпай қалатын сияқты:

— Көрместі қайдан көре қоясыңдар осы?

— Өне бір жерінде бар ғой жылырағы!— деп әйелдердің ала берген тастарын тартып алады.

— Теуіп жіберермін... Әрі тұр, әрі!— деп қалатын томырықтары да бар. Әрбір ұсақ таста еңбегі кетіп бара жатқан жұмыскерлер сорлы әйелдерге қатты сөздер айтады. Қағып қалып қылжита салатындары да бар. Әйелдер кейде жылап жібереді. Бірақ табандасып ұрсыса алмайды.

Шеттей жүріп, тастарын жинауға қайта кіріседі.

— Таңжарық-эй, анау бір кесек мысы жоқ тас қой... бері алшы,— деп әйелдер жұмыскерлер жағына баланы жұмсайды.

Ушаков инженерлермен осында келіп еді, оның келуін көптен күтіп жүргендей, жұмыскерлер тұра қалды. Енді олар тастан жасалған адамға тіпті қатты ұсап, қозғалмай, — үн шығармай тұр. Мұрындарын басып, түшкіргендерін де сездіргілері келмейтін сияқты.

«Е-еһеһ!» деп Ушаковтың өзі түшкіріп қалды да, жұмыскерлерінің бірдеме айтқылары келетіндерін сезіп:

— Ну, ұсақталған кеннің бұтына неше тиыннан ала-сыңдар? Күндерің қаншадан келеді? Қалай тұрасыңдар?— деп сұрады. Арыздары болса, құлақ қойып тыңдайтынын аңғартып, жұмсақ ыңғай көрсетті.

— Ұсақталған тастың пұтына үш тиыннан аламыз. Пұшт!..— деп бір қазақ жұмыскері түшкіріп жіберді. Сарай ішінде тұнып тұрған шаң еріксіз түшкіртті. Ол ұялып, теріс айналып кетті. Енді жұмыскерлер бірін-бірі көздерімен түрткілеп, тағы біреуін орнынан қозғап, алғарақ шығарды. Күре тамырлары шаң астынан да білеуленіп тұрған, мосқалдау адам, екі саусағымен мұрнын бір қысып шаңын сүртіп қалып:

— Күніміз алпыс тиыннан эрең айналады. Таңсәріде келеміз, іңір жабыла кетеміз... Айтатын арызымыз бар... Анау әйелдердің оңаша үйіп жатқан тастары неге есепке кірмейді? Біз ол тастарды да ұсақтадық қой? Мысы жоқ болса біз қайтейік? Зірә ұсақтаттырмаңдар! Көрместі көреді екенсіңдер деп, құр қатындарды ұрамыз... Одан не пайда?— деді. Осымен жұрттың арызын толық айтып шықтым деп ойлады ол. Осыдан әріге тілі де жетпеді.

— Сол тастар біздің есебімізге кірсін!— дегенді басқалары айтты. Көбі қолдарымен, көздерімен, изеген бастарымен толықтырысты.

— Мысы жоқ тас көп кездесе ме?— деп сұрады Ушаков әйелдерден. Олар жапалақша құр жаутаңдасты да, нені сұрап тұрғанын түсінсе де, жауап қайыра алған жоқ. Бұл әлі қазақ әйелінің тілі шықпаған кезі еді. Көзі көретін, құлағы еститін, көңілі де ұғатын, ойы мен тілі бас білмейтін.

Әйелдер құр сипақтасып қалған соң, екі-үш жұмыскер қатар қозғалып, алғарақ шығып:

Күніне елу-алпыс пұт тасымыз зірә өледі. Қашаннан бері осылай. Дұрыс па осы?

— Төлеу керек...

— Ылғи шаң жұтамыз, қолқамыз шаңға толып болды! Төлеу керек!— десті.

— Десятниктерің қайда?— деп сұрады Бернер, әңгіменің бетін аударғысы келіп. Жұмыскерлер тас сарайдың қараңғы түкпірін нұсқап, өздері Ушаковтың алдынан шегінісіп кетті. Бұрышта не барын Ушаковтың өзі көрсін деп жарық жақтан шалқая шегінді.

Тас ұсақтайтын жиырма жұмыскердің десятнигі, Ақбұйратқа келгелі он жыл болған, ысылған жұмыскер Мұңайтпас екі қолын екі кесек тасқа тіреп алып, бұрышта булығып отыр еді. Қызарып кеткен көздерінен жасы парлап, сақалының арасынан кір тамшылары тамады. Сол жақ езуінен қанды көбік білініпті. Демін қысқа-қысқа алып, еңтігіп отыр. Қозғалса-ақ тағы жөтелерін біліп, көздерін де қозғамауға тырысатын сияқты. Ең кіші баласы Таңжарық әкесінің иығына күпісін жауып жатыр.

— Немене, ауырып қалған ба?— деп сұрады Ушаков. «Нағып түсінбей тұрсың?» дегілері келетінін аңғартып жұмыскерлер наразы қарасты да, жауап берген жоқ. Тағы да кейінірек шегініп кетісті. Бұл жолы наразылықтарын білдіріп, Ушаковтың өзінен шегінгендей еді.

— Бір жарты айға босатайық... Үйінде жатып дем алып,— деді Ушаков. Жұмыскерлер мұнысына да үндескен жоқ. Көздері: «Қалай дем алады? Кім асырайды?»— деп тұр. Өзінің орынсыз бірдеме айтқанын, мұнысына жұмыскерлерінің наразы болып қалғанын Ушаков та біліп тұр...

— Қайтеміз? Төлеу керек болар...— деп, Ушаков инженерлеріне бір қарады да, жұмыскерлерге қарай бір-екі аттап, жақындап барып:

— Жақсы, бұдан былай бәріне де төленеді. Бірақ мысы жоқ тастарды бұрынғыдан гөрі де ұқыптырақ теретін болсын. Әйелдерге айтыңдар, түсіндіріңдер,— деді

Осы сөзін әлде, келген бетінде айтса, жұмыскерлер үйіп-төгіп алғыс айтатын еді. Оны Ушаковтың өзі де сезген. Енді міне, аз ғана кешігіп айтып еді, жұмыскерлер қуанған да жоқ, бір ауыз алғыс та айтқан жоқ. Ұялғаныңнан көндің, өз қолымызбен тартып алдық, айтар алғысымыз жоқ дегілері келетіндей, наразы күйлерінде қалды. Біріне-бірін ұрған тас дыбыстары да ешкімнің көңілі көтеріле қоймағанын аңғартатындай еді...

Ушаковтың күн бойы көтеріңкі жүрген көңілін осы бір болмашы көңілсіздік оп-оңай бұзып кетті. Өз қолынан оңай-ақ бере салар, түкке тұрмайтын бір жарым сомды жұмыскерлер өз қолдарымен жұлып алғандай көрінді. Бұдан жұмыскерлер жәбірленіп қалса, жұмыскерлерінен бұ да жәбірленді.

Осы халде үйіне қайтып келе жатып, инженерлеріне үндеген де жоқ. Бұрынғыдай емес, енді тас көмірмен өртеп жатқан тас үйінділеріне де қарамады. Әлі де баяғысындай. Он сегіз, жиырма күн өртелетін шығар, бәрі де қара күшпен істеліп жатқан, жаңалығы жоқ ескі ғой деп ойлайды. Тек есігінің алдына келген соң, енді қасындағыларын үйіне шақырмайтынын аңғартқысы келгендей, тоқтады да:

— Сендер қожайынмен бұлай сөйлеспедіңдер, алай сөйлестіңдер, құрмет көрсете білмедіңдер деп, жұмыскерлерді әурелемейтін болыңдар,— деді Ушаков.— Оның керегі жоқ... Бұл жолғы айып өзімізде. Мен мұны бірінші сабақ деп білем. Тиынды қызғанып теңгеден айрылу осыңдайдан туады. Оларға рақмет айту керек, ұмытқанымызды еске салды,— деп Ушаков мұны қатты ескеретінін аңғартты.

Қасындағылардың жауап беруін күтпей, тағы да өзі сөйлеп кетті:

— Карл Карлович, біз ылғи бір абыр-сабырда келе жатырмыз ғой. Мен сізді айыптамаймын, жәбірленбеңіз... Бірақ алды-артымызға енді бір қарап алғанымыз да жөн болар. Әлденені оңай көріп, арзан бағалап, әлденені қиын көріп, қымбат бағалап қоймадық па екен?.. Әсіресе, ысылған жұмыскерлермен ойнамауымыз керек. Мен қазақ жұмыскерлерін айтам. Сүйенеріміз солар болады. Орыс жұмыскерлері өздері де теңдігін жібере қоймас... Мен жоқ нәрседен наразылық туғызып, қолдағыдан айрылып қалып, жаңадан жұмыскер іздей беруді мақұлдамаймын,— деді Ушаков. Бернер басын әлсін-әлсін изеп тұрып, қойын, дәптеріне екі нәрсені түртіп алды:

«1. Біздің өндірісте негізінде қазақ жұмыскерлері болады.

2. Ескі жұмыскерлерден айрылып қалмауға керекпіз».

Осы жазып алғанына орай, қазақ тілін үйрену керек болар деп ойлады Бернер.

— Шаң мен түшкіре беруді азайтуға болмас па екен? Тиірмендерің тоқтаған соң, салмақ жаңағы жұмыскерлер-

ге түспей ме? Бәрі де ауру, арық қой өздері...— деді Ушаков қабағын түйіңкіреп.

Тастың, мыстың, күкірттің шаңынан өкпені қауып қалатын аурудың атын Ушаков әзір білмейтін еді. Бернер сол аурудың жайын айта келіп:

— Жазды күні қиын емес... Қысты күні ауыр соғады... Және шаңмен бірге мыс көп кетеді... Дегенмен, оны да ойланармыз,— деді екі ұштылау.

Күзді күні келгенінде Рязанов тас ұсақтап жатқандарды көріп жүріп:

— Көп түшкіреді екен... Мәдениетсіздік қой бұлары, кісі келіп қалғанда сөйте ме екен! Жұмыскерлерге мұндай жайларды түсіндіріп қою керек,— деген еді. Ушаковтың есіне Рязановтың сол айтқаны түсе қалып:

— Карл Карлович, есіңізде ме Рязанов мырзаның мәдениетсіздік жайында айтқаны? Мәдениетсіздік деп жаңағы біз көргенді айту керек. Бірақ ол біздің надандығымыз, жұмыскерге жабудың керегі жоқ,— деді.

Әшейінде кең жүретін Ушаковтың қазір тарылып тұрғанын, әрнәрсені қатал айтып тұрғанын еске алып, инженерлер үндескен жоқ... Бірге мұңайып тұрғандай, жүдеу тұрды.

— Кешке мен жұмыскер барактарын аралап қайтамын,— деді Ушаков.— Қалай тұрады екен, балалар өлімі көп емес пе екен, ауру-сырқауы жоқ па екен, біз ондайларын да біліп отыруымыз керек...

Ушаков осы ойының түпкі мәнісін түгел түсіндіруге бет алып, шылымын орай бастап еді, пар атпен келе жатқан Сикорскийді таныды. Ол оны жолшыбай өзі шақыра келіп еді. Бұл шақырысынан жақсылық күте алмаған Сикорский тез жетіп қалған екен. Енді Ушаков қасындағыларын үйге шақырып, Сикорскийдің шанадан түсуін күтпей, үйіне кіріп кетті. Көздері тұманданып, қабағы тұнжырап кетіпті. Кернеп бара жатқан бірнеше ашудың ызасын аяусыз ақтарып бір-ақ төгетін ыңғайы бары байқалды. Бернер мен Некрасов көз қиықтарымен бір-бір қарасты да, олар да үйге кірді. Сикорскийді бұлар да тосқан жоқ.

— Сен иттің баласы, неменеге дандайсып жүрсің?— деп Ушаков Сикорскийге кірген бетінде ақырып қалды. Сикорский басындағы құлақшынын тез жұлып алып, қолтығына қысып, басын иіп:

— Здравствуйте...— деді. Басқа жауап қоса алған жоқ. Көзі Ушаковтың қатты түйілген жұдырығына қадалып

қалыпты. Одан жоғары көтеруге дәрмені жетер емес. Осы жұдырық ескі әдеттерін ұмытқан жоқ-ау деп ойлайтындай құнысып, сөмпііп барады. Едәуір қасқайып қалған басының әр жеріне қызыл жирен теңбілдер шыға келеді. Бір жақ шекесінде ұзын күйінде қалдырып, қасқа басына көлденең жапқан аз ғана жирен шашы ол теңбілдерді бүркей алған жоқ. Суықтан күреңденіп кеткен ұзын мұрнының ұшында үлкен бір тамшы мөлтілдеп тұр...

— Мұрныңды сұрт!— деді Ушаков.

Бұдан кейін еститін боқтығы қанша ауыр болса да, Сикорскийге осынысы қатты батып кетті. Өлтіре қорлау үшін әдейі айтылғанын да түсінді. Тұла бойы тұтас ду ете түсті. Ушаков аяғын кере-кере адымдап, бұрышқа барып бұрылды да:

— Саған өз бетіңмен заң орнатуды кім үйретті?— деді. Мұнысы ойындағы запыранды дәл жеткізе алмағанын сезініп, қабаттап-қабаттап боқтап жіберді. Керекті сөздер аузына түсе қоймағанына ызаланып боқтады. Сикорский жауап бергісі келіп, қыбыр етіп қалып еді, жарқ етіп оқыс бұрылып:

— Шығарма үніңді!— деді.

Сикорский қайтадан сіресіп қалды. Бар ұсқыны «қазір маған жауап беруден гөрі тыныш тұрғаным жайлырақ болар» дегенді аңғартады. Не жайлы, не жайсыз боларын өзі де әбден түсініп тұрған сияқты. Жалғыз тілегі мынау инженерлердің көзінше қол жұмсамаса екен деген тілек еді.

— Сен орыс пен қазақ жұмыскерлерінің қырылысын жасағың келіп жүр ме?— деді Ушаков. Сикорский үндеген жоқ.

— Олар біріне-бірі араласпасын дегенді қайдан ойлап шығардың сен? Бірінен-бірі көмір қазуды үйренем десе, неге лұқсат етпейсің? Өзің үйрет бәріне де деп тапсырып па ем мен? Кімге тапсырып ем? Тап сенің өзіңе тапсырғамын, подлец,— деп Ушаков тоқтап қалды. Кінә неде екенін айтып тұр да, оны қалай түзетуді айтуға шыдамы жетер емес. Құр айғайлағанмен өндіріп ешнәрсе айта алмағанын сезініп, өзіне де ызаланатын сияқты... Булығып, жарылып кеткелі тұр. Сикорский не айтатынын бізге де естісін деп шақырды ғой деп бұдан гөрі көбіректі күткен Бернердің жүзінде наразылық қана бар сияқты.

— Рязанов мырза мені осында жібергенде әдейілеп тапсырған біраз нәрселері бар еді... Мен әр кезде сол

аңғардан шығып кетпеске тырысып келдім...— деп Сикорский арқа сүйері барын аңғарта бастады жауабын. Өзінің қарапайым адам еместігін де аңғартқысы келіп, сыпайышылықпен бастады.

— А! Рязанов мырза саған соны тапсырған екен ғой! Бөгей бер, атыстыра бер деп тапсырған екен ғой! Солай ма? Тиындап пайда келтірген болып, теңгелеп зиян келтір деп пе еді?..

— Жоқ, олай емес... Мен басқа нәрсені айтпақ едім...

— Бекер болған! Мен сені мана жұмыскерлердің ортасында масқаралап кетуім керек екен. Сыпайышылық істеп ем, бекер болған екен! Шық, шық, подлец!— деді Ушаков ақырып. Үйдің қабырғалары дір етіп қалды, Сикорский салбырап шығып кетті...

Қасқа бастанып алған толық ай Ақбұйрат адырына көгілдір жарығын қадай төгіп тұр. Бұлтсыз, шымқай көк аспан жібектей жеңіл сезіледі. Бүкіл бір өңір бүгін мыс заводының гүрсілін тыңдағысы келгендей, қыбыр етпей, ұйып қалыпты. Алыс-жақын қырқалар түгел берірек ойысқандай, ентелей төніп тұр. Жүзінде әжімі көп ақ дала құтырынбай, желікпей, сұлық жатыр. Даланың дағдылы беймазасы жел де жоқ. Заводтың ұзын өңештерінен жұлындап будақтаған көкшулан бұйра түтіндер жарық түнде жақын сезілетін көк аспанға тіреу болғысы келетіндей, тіп-тік көтеріліп барады.

Айналасының осынша тынып тыңдағанына орай, бүгін завод маңындағы бар қимыл-қозғалыстар да ерекше сияқтанады. Бар адам завод пештерінің зіркілдеген күйіне билейтіндей дөңгеленіп тез қозғалады. Кесек-кесек мыс кірпішін көтерген жігіттер шұбап өтіп, шұбап қайтып жатыр. Бар адам көңілді, шаршау дегенді ұмытқандай жарқылдай қалжыңдасып жүр. Завод гүрсілінен аз ғана тітіренгендей болатын жерді адам аяғы ұзақ басып тұра алмай тез жүріп кететін сияқты.

Осы маңда не болып жатқанын, кімнің қалай қимылдап жүргенін салмақпен бақылап отырған жалғыз Ушаков қана. Астында жәшік, үстінде қара ешкілердің терісінен жүнін сыртына қаратып жасатқан үлкен тон, арлан қара аюдай болып, завод қорасының ортасында ол жалғыз отыр. Берілер бұйрықтар беріліп болған, оның ендігі абайлап отырғаны сол бұйрықтардың орындалуы ғана.

Орынсыз айғайласып, орынсыз жарамсақтанысып, Ушаковтың көзіне орынсыз көбірек көрінгілері келіп, кіре-

ші Ыбырай мен Батыраш жанталасып жүр. Әлсін-әлсін: «Қожайын, қожайын!»— десіп қояды.

— Өгіз отарынан таң сәріден шығып кетсеңдер, күн баста Қарағанды басындағы өз бекетіңе барып құлайсың. Қожайын ертең сонда болатын сияқты. Өлсең де жет!— дейді Ыбырай жүгін артып алып жатқан Батырашқа.

— Әй, қос құйрық! Кіре — Игіліктікі, жүк — қожайындікі, апаратын — мен. Сен неменеге қыстырыласың осы? Сені білген қожайын мені білмей ме екен? Біледі! Маған керек тілмаш сен емессің! — деп, Батыраш тік жауап беріп, теріс айналды.

— Өй, сен қожайынның сырын білмейсің. Мен он жылдан бері дәмдес болып келем. Бұл алтын кісі! Мұндай қожайынның көңілін қалдыру, туған әкеңнің көңілін қалдырғанмен бірдей, құдай алдында кешілмейді! — деп, Ыбырай тіпті шаңқылдап сөйлейді.

Ол бірдемені баса тапсырып, Батыраш онысына көнбей жүргендей жаман ой туғызғысы келіп даусын ышқындырып-ышқындырып алады. Қожайыннан тамар жақсылық болса жалғыз көргісі келетін Батыраш та оны маңына жолатар емес. Бұл сияқты арзанға көзі үйреніп болған Ушаков олардың неменеге бажылдасып жүргендеріне түсінбегендей үнсіз отыр. Ішінен: «Осы бір ит мінездерің қашан қалар екен?»— деп, безіне жиіркеніп, жаратпай қалды.

Бүгін Ақбұйрат заводы қорланып қалған мысын бірінші рет Қызылжарға жөнелткелі жатыр еді. Түс ауа Батыраш әкелген Игіліктің түйелі керуені қазір үш мың пұт мысты артып аяқтап келеді.

— Міне, Никон Абрамович, айтқаным дәл шықты. Жүз қырық түйенің жүгі артылды, енді қалғаны екі жүз пұт, он түйеге артылады да кетеді,— деп, Бернер өз есебінің дұрыс шығып жатқанын Ушаковқа бір мәлімдеп кетті.

Емен табанды шаналарға темір белдіктермен бекіткен емен жәшіктерге күйіңкіреп піскен қара нан сияқты мыс кірпіштер текшеленіп салынып жатыр. Ара-арасына ағаш жаңқаларын толтыра сығарлап жатқан арнаулы екі адам бар. Жалаң қаққан оңтайлы жігіттер үйреншікті жұмыстарын дағдылы қозғалыспен оңай істеп жүр. Қалжыңдары да тынбайды. Тас қорадан тізіліп шығып, қос білектеріне көлденең салған мыс кірпіштерін шананың қасына аударып тастайды да, жігіттер тізбегін бұзбай кейін қайтады.

Қолында балғасы мен кемпірауызы бар, жәшіктердің қа-

сында Баянды ұста аз бөгеледі. Жүк артып жүрген жігіттерді маңынан қуып жіберіп, емен жәшіктердің аузын Баянды жалғыз бекітеді.

— Секрет!

Секрет дегеннің не екеніне түсіне қоймаса да, жәшіктердің қақпағы қалай жабылатынын ешкімге көрсетпе деген Бернердің тапсырмасын ол бұлжытпай орындап жүр. Астыңғы жағында айқыш-ұйқыш темірлері бар ауыр қақпақ гүрс етіп жабылады да, өзінен-өзі тас бекіп, ашылмай қалады. Сол «кілтипон» Баяндының қолында.

— Әй, Баянды деймін, осы дүниені Қызылжарға апаратын менмін ғой. Мына кілтипоныңды маған көрсетіп, түсіндіріп қоймаймысың!— дейді Батыраш, Баяндыға жалына сөйлеп.

— Ең алдымен саған көрсетуге болмайды,— дейді Баянды.— Бір кірпіш ұрланса, ол сенің қолың болғаны.

Баяндының ашықтан-ашық ұрысың деп тұрғанына Батыраш жәбірлене алмай, әлі де жалына түсіп:

— Апыр-ау, жолда біреуінің аузы ашылып кетсе, қалай жабам? Тым болмаса, соны үйретші,— дейді.

— Ашылмайды, әке десең, ашылмайды. Ұрлағың келсе, сүйменің қасыңда болсын, жәшікті бұз!— дейді Баянды.

— Әй, қоқал, маған сенің құдайыңдай Игілік те жүз елу түйесін сеніп тапсырып жіберіп отыр. Сенікі не, жоққа бәлсініп?— дейді Батыраш.

Ұсталық өнеріне тие сөйлегенді тіпті жақтыра алмайтын Баянды одан әрі ширығып кетті:

— Игілік құдай болса, саған құдай шығар. Құдайың сенсе, сене берсін, мен саған өліп, тірілсең де сенбеймін,— деді.

— Қап, бәлем, бидің өзі осы арада болса, қандай құрдай жорғалап жүріп айтар ең! Кебеженің аузын қалай жабу да өнер болғаны да!— деді Батыраш кекетіп.

— Игілік түгіл, оның әкесі Өтеп, Өтептің әкесі Қазанғап келіп сұраса да айтылмайды, білдің бе?

Қазақ ауылдарында бет қаратпайтын Батыраш, қожайынның ұстасымен бұдан әрі егесе алмай қалды. Өкпелей де алған жоқ. Қайта, завод адамдарын еркінсітіп алған Игіліктің өзіне өкпелегендей болды. Баяндыға ер құнындай кек сақтайтынын жасыра алмай, ызалы түрде теріс айналды. Баянды онысын елеген жоқ.

Табандары бөренедей қалың еменнен жасалған, қос түйе жегілген ауыр шана келіп тоқтағанда Ушаков та ор-

нынан тұрды. Шабақтарына дейін түгел қалың темірмен бекітіп тастаған шананы тағы бір тәптештеп қарап шықты:

— Шыдайтын сияқты.

Он шақты жігіт, арнап жасалған темір төсегі мен шөккен нардай үлкен кесек мысты жылжытып осы шанаға қарай әкеле жатыр. Бұл Нілдіден осы кесек күйінде табылған самородок еді. Бүгін ғана қашап жазған жазулары ай сәулесіне шағылысып, сап алтындай жарқырайды:

«Успенский самородок — 53 пуда. Рязанов — Ушаков и К°. На парижскую выставку» — деп жазылыпты.

Кесек мыс осы шанадан түспеген бойы Екатеринбург арқылы Петербург аспақшы. Одан әрі Парижге кетпек. Қазақ даласынан дүниежүзілік көрмеге бірінші рет аттанып бара жатқан мыс жолаушымен қоштасып қалуға жұрттың бәрі осы араға жиналыпты. Осының өзі шын-ақ жалғыз кесек пе, шын-ақ мыс па дегендей, жұрттың бәрі мың көрген кесекке тағы бір үңіліп қарайды. Қолдарымен сипайды:

— Қызықтырар-ақ!

— Естен тандырар!

— Қарындасын қоса жіберу керек еді, — деседі.

«Қарындасы» қырық пұттық кесек мыс патшаның өзіне сыйға тартылып, осыдан бір жеті ғана бұрын Петербургке жүріп кетіп еді.

Қабат-қабат жамылып, темір белдеулермен тас бекініп байланып алып, енді міне, ағасы да жүріп кетті... Бар даусымен айғай салып, бар көркімен сиқырлап, қазақ даласына дүние жүзінің обырласын шақыруға кетті...

Ұзамай жүгін артып болған түйелі кіре қоңыраулатып, күңгірлеп, Ақбұйрат адырынан Көкөзек қоңырына қарай құлай берді. Жар басында, мыс керуеніне қызыға қарап жалғыз Ушаков тұр. Жиырма жылдан бері тыным таппаған, шаршай білмеген адам ақша боп оралатын кіреге, үлкен жез қоңыраулардың балдырлағанына, ән тыңдағандай елтіп қалыпты. Өркештері, өсек айтысып отырған екі кемпірдей кезек изескен семіз түйелер паң аяңдап, шұбап арғы қабаққа шыққанша, Ушаков та көзін айырған жоқ. Қандай жақсы көрініс, қандай жақсы күй!.. Тас еді, шаң еді, азап еді, кір еді, енді міне: мыс болып жүріп кетті, күміс болып кейін оралады.

— Қош, жиырма жылдық азабым! Ағылшындарға, француздарға, немістерге Россия байлығынан, байлық жасай алатын адамдарынан сәлем айт!

Күндіз қанша шаршаса да, осы жалғыз көріністен Ушаков қайта сергіп кетіп еді. Тағы да іске шабыты соқты. Завод қорасына қайта келіп, Бернерге құттықтау айтты да, өзін де ертіп әкетті. Жүріп кеткен мыс кіренің құрметіне қожайын шайға шақыратын шығар деп Бернер дәмеленіп еді, ол емес, тағы да жұмыс, тағы да әрекет екен:

— Карл Карлович, бір ауыр борышты атқардық. Енді мен көптен бері орындай алмай келе жатқан бір міндетімді бүгін атқарғым келіп тұр. Бүгінгідей көңілді күн де кездесе бермес. Жұмыскер барактарын аралап шықсақ қайтер? Мен таң ата жүремін ғой,— деді Ушаков қасында келе жатқан Бернерге.

Бернер азырақ абыржып қалды. Бұдан екі ай бұрын айтқан бір сөзін Ушаков ұмытып кеткен сияқты еді. Ушаков аралап шығам дегенде, барактарға жасалған болымсыз әзірліктер өшіп те кеткен. Олай болса, бүгінгі көңілді бір кездің ұзаққа бармайтыны да даусыз. Бернер осы жайларды есіне алып:

— Жұмыскерлер жатып қалмады ма екен? Кеш болып жүрмес пе?— деген сияқты әлсіз ғана қарсылық етті. Шайға шақыра ма деген үміті болмай шыққанына да көңілсізденіп қалып еді ол.

— Сағат әзір тоғыз... Жатпаған барактарды көріп шығуға да болады,— деп, Ушаков бетін барактарға қарай бұрды. Бернер амалсыз еріп кетті.

Биік қырқаға тірей қаз-қатар салынған жұмыскер барактарының үстінен қар жүріп кеткен. Қарын аршыған терезелерден сығырайып қана күңгірт жарықтар көрінеді. Он шақты барактан аспанға тік көтерілген бұйра түтіндер биікте тоғысып, қоңырқай ғана бұлтқа айналыпты. Тіршілік бары осы түтіннен ғана байқалады. Басқа қыбыр еткен бір жан жоқ.

Ушаков барактардың ауыр жайларын жақсы білетін еді. Оны өзгерте қояйын деген ойы да жоқ. Бірақ бұл кездегі жұмыскер қауымының қожайын кіріп-шығып, бір-екі ауыз жылы сөз айтып кетсе, разы болып қалатын бір мінезі бар. Оның бұл жолғы көздегені де осы ғана. Мұнда Бернерді, Қарағандыда Сикорскийді жұмыскерлер жек көреді. Біреуі жақсы инженер болғанмен, жұмыскер жайына адам көзімен қарай алмайды. «Ақынды ал, жұмысыңды істе, одан арғыңды өзің көрдің» адамы. Енді бірі — әрі инженер де емес, әрі адам ұрпағының азғыны, подлец! Рязановтың еріксіз тағайындатқан адамы Сикорский.

Сындықтан, өзі ұзақ сапарға кетерде Ушаков жұмыскерлер барағын ылғи бір аралап шығып, азды-көпті көңілдерін аулап кететін.

Ушаков ең шеткі баракқа келіп кіргенде-ақ, мұндағы жұрттың адам тіршілігінен алыстап бара жатқан халін көрді. Әр жерде сығырайған білте шамдар едәуір болғанмен, ұзын барактың ішінен көзіне айқын көрінген бір нәрсе жоқ. Әр жерде қыбырлаған адам денелері, шам қасында сығырайған көздер ғана байқалады. Барактың ауыр ісінен білте шамдар да өлімсіреп, әрең жанғандай болып тұр. Ушаковпен ере кірген құшақ-құшақ суық ауа, бауырымен жер сызып бара жатқан ақ бұлтқа ұсап, барактың ішін тіпті көрбетпей жіберді. Бұлт үстінде әркімнің кесер бастары ғана қалыпты. Ушаков баракқа кіріп, барак толы адам тобын тұтас көріп тұрып, амандық айтпақшы еді. Көп дауыстардың қосыла шыққан амандасуын естімекші еді. Мынау күлісі қара көлеңкедегі адамдар мұның келгенін көрмей қалғандай, үн шығармағандықтан, есік жақтағы шеткі шамға жақындап келіп:

— Здравствуйте!— деп еді, ең алдымен:

— Ойбай, бұл қайсың едің? Құманды төгіп кеттің білем?!— деген, қазақ әйелінің даусын естіді. Содан кейін ғана сығырайып қараған мосқал жұмыскер келгендерді танып:

— Қожайын екен ғой! Издрасти, издрасти!— деп, екі қайырды да: — Тұрсын, басыңды көтер,— деді.

Есік жақтағы қабырғаға арқасын жапсыра, күпі жамылып жатқан Тұрсын ұйықтаған жоқ еді, басын көтеріп түрегелді. Оған таяна бір көрпе жамылып жатқан жас әйел мен мосқалдау әйел де бастарын көтеріп алды. Ескі құрамыс көрпені алдарына түсіріп, екеуі де қожайынға қысыла қарап отыр. Мосқалдау әйел қалың кір басқан арық көкіректерін де жаппапты. Тұрып кетейін десе, қарсы алдарында қожайындар тұр. Мосқал әйелдің қасында, төсегінің үстінде шоқайын жамап отырған мосқал жұмыскер Жаныс қолындағысын қасына қойып:

— Жоғары шығыңдар, қонақтар,— деді сасқанынан ыржиып. Бірақ ол жоғарысы қай жақта екенін көрсете алмады. Қасына қоя салған сірі шоқай су сұрап өлген жайын балықтың аузына ұсап, аузын кең ашып алыпты.

Шалға таяна екі жас бала бір шолақ тонды кезек-кезек тартып, кезек-кезек тебісіп қойып, ұйықтап жатыр. Оның ар жағы басқа бір семья сияқты, өз алдына оңаша жылты-

рағы бар, өзімен-өзі бөлек қоқып жатыр. Олар да тап осылардай жұтаған тіршілік көрінеді. Бірақ ішіндегі ең басым үн шиқылдап, булығып жөтелгендердің үні екен.

Жалпы жоқшылық пен жұтаған тіршілік жайын Ушаковтың өзі де жақсы білетін еді. Бұл жерде оны қатты таңдандырған енесі мен келіні ортада, бір көрпенің астында жатқаны болды. Екі әйелдің ері әке мен бала — екі шетте, әрқайсысы өз әйелі жағында жататынын көріп тұр. Бірінің келіні, бірінің шешесі ортада жатыр... Бұл бір өте тоналған өмірдің тар қыспағы сияқты еді. Ушаковтың өзі де қатты абыржып қалды.

Үнсіз телмірген әйел көздері Ушаковқа осы бір зарды айтып тұрғандай:

«Көресіз бе, әкесі мен баласы, шешесі мен келіні аралас жатырмыз. Адам баласы бұлай тұрмасқа керек қой. Мынау әке, мынау келін, мынау шеше, мынау баласы екенін ұғасыз ба? Бір күнкөріс үшін ұят, әдептен осынша айырылуымызды қалай лайық көресіз?» деп кіналап қарайды.

— Бұл қалай болған?— деді Ушаков, үндемеуге шыдай алмай,— әке-шеше, бала мен келін, бәрі аралас жатуға болмайды ғой. Неліктен бұлай болды? — деді Тұрсынға қарап, орысша сөйлеп.

— Осы арадағы он барактың тоғызында осындай жай бес-алтыдан кездеседі. Үй ішімен сіздің жұмысқа кірген адамдардың бәрі де осы күйде,— деді Тұрсын.— Әр семья осындай бір бұрышта бірге тұрамыз... Басқа амалымыз қайсы?..

— Әке-шешең бір бөлек, әйелің мен өзің бір бөлек, басқа баракта тұруға болмай ма?

— Бөлініп тұруға бір себеп болса, бірге тұрудың себебі онға жетеді: Шам. Бала. Су. Жуатын кір. Тамақ. Табыс пен шығын...— деп, Тұрсын әр себепті жеке-жеке атады.

— Сен өзің не істейсің?

— Ұшпыршымын. Кенші...

— Әкең ше?

— Завод пештеріне көмір тасиды.

— Шешең ше?

— Балаларды бағады, тамақ істейді.

— Әйелің ше?

— Ұсақталған кенді тастарды сұрыптайды.

Ушаков аз ойланып қалды. Қазақтың бауырмалдық салтынша, кейде бір еңбек адамын сағалап бірнеше туыс-

қандары бос отыратын еді. Бұл үйдің ішінде ондай масыл жоқ сияқты. Бәрі де керекті адамдар. Бұлар түгіл, анау шолақ тонға таласып жатқан екі жас бала да күні ертең ашық шахтадан кенді тас теруге жарайды. Не істеу керек, не жәрдем ете алады? Ушаков осыны ойлап қалып еді.

Басында мыжырайған тымақ, үстінде ұзын, ақ бөз көйлек, бөз дамбал, аяғына ескі шоқайды іле салған тырған арық ұзын шал Ушаковқа жақындап келеді. Сақал-мұрты аппақ, өзі де қуарып болған сүйектей, кірпігін қақпайтын екі қара көзін Ушаковқа тура қадап алыпты.

— Шырағым, қожайын екесің ғой келген. Алдаразы болсын. Әке-шеше, бала-шағаның бірге жатқанын ұнатпай тұрсың ғой, солай ма? Ал, маған не айтасың? Екі балам, екі келінім, бесеуіміз қатар жатамыз. Ең арғы түкпірдеміз. Бізді де көре кет, жаным,— деді шал.

Ушаков оның айтқанын Тұрсын арқылы анықтап алғанша, шал тағы да сөйлеп кетті:

— Су қараңғы соқыр шал едім. Енді құдай ұрып сақ құлақ болдым. Құдай көзімді алғанша, құлағымды алса, көзімді жұмып алар едім. Көрмес едім. Жалғыз өз түкпірім емес, бүкіл барақтың қыбыр-сыбыры менің құлағыма бірі соқпай өте алмайды. Жұрт бірін-бірі естіп жатады, бірінен-бірі ұялу дегеннен қалды. Еріксіз малға айналып барамыз. Не болмақпыз? Айтып кет!— деді.

Ушаков шалға не айта алсын, аласа нардың үстінде екі жарыла жатқан жұрттың ортасындағы тар көшемен барактың арғы түкпіріне барып, кейін оралды. Ие, ешнәрсені көрмесе де, ешкімге қарамаса да болатын сияқты. Бәрінде де бір-ақ жай, бір-ақ күй. Үндемей кетуге де болмайды. Жұрт ортасына түгел түсіп әңгімелесе қалса, өмірден көрген зәбір-жапа қардай борайтын сияқты. Әркім орындарынан тұрып, мойындарын Ушаковқа қарай созып, киіне бастапты. Әр жерде сілесі қатып жылап жатқан жас балалар да, баласына ұрысқан әйелдер де, шиқылдап, булығып жөтелгендер де — бәрі қосылып бір-ақ арыз айтып жатқан сияқтанады. Ол — ауыр өмірдің, тым тұрпайы өмірдің арызы. Сондықтан Ушаков өз айтарын жалғыз Тұрсынға айтып, тезірек кетіп қалуды дұрыс көрді.

— Менің өзімнің де бала-шағаларым бар,— деді Ушаков.— Завод жаңа ғана жөндеп жүріп кетті ғой. Орналаса алмай жатырмыз. Әйелімді де әкеле алмай жүрмін. Өзім болсам, жұмыс істейтін жерім де, жатар орным да бір-ақ бөлме. Не істей аламын? Бара-бара бәрі де түзеледі. Әзір-

ше, ыңғайлы келетін семьялар екіге бөлініп, жартысы Нілдіге көшсін. Онда да осы жұмыс, осы ақы. Әкең мен шешенді қалдырып, сен өзің әйеліңмен екеуің Нілдіге кетуге болады ғой? Бәріне де осыны айт. Мен сендерге жамандық тілемеймін. Бірақ қолымнан келері де жоқ. Жұмыскерлерге осыны айт. Жарай ма?

«Мен сендерге жамандық тілемеймін» дегеннен басқасы тұлдыр сөз, байламсыз сөз екенін түсініп тұрған Тұрсын енжар ғана басын изеді. Айт деп тапсырғаны кімнің құлағына енбейтінін өзі де жақсы сезінген Ушаков енді ешнерсе қоса алмай, тезірек шығып кетті. Жұмыскерлеріне сүйсінердей бір ауыз тиянақты сөз айта алмағанына өзі де қатты қынжылып келеді.

— Жұмыскер тұрмысы қайда да осы ғой,— деді Бернер далаға шыққан соң.— Англия мен Францияда бұдан да ауыр. Европада жұмыскер жайының үздіксіз дау туғыза беретіні де сондықтан. Бұл — шешілмейтін мәселе. Идеалистер босқа әуреленіп жүр...

Өзі ренжіп келе жатқан Ушаков Бернердің философиясына тік жауап берді:

— Мен идеалист емеспін, сізге де осыны кеңес етемін. Жұмыскер маған жұмыс үшін керек. Атты қамшы жүргізбейді, сұлы жүргізеді. Булығып селкілдеген көп жөтел не айтты сізге? Көксау көбейді, кәнігі жұмыскерлерің азаяды, — деп тұрған жоқ па?

— Кен жұмысына отыз жыл шыдаған адам ең ұзақ жасаған адам демейміз бе?

— Отыз жыл! Қазірдің өзінде осылар жарымжан жұмыскер емес пе? Маған бір адамның жұмысын екі адам істесін деп кеңес етесіз бе? Түсініңіз, бұлардың денсаулығы ең алдымен маған керек, маған! Нілдіге де ескі ауруларды ала бармауымыз керек,— деді Ушаков.

Ушаков барактарды аралауды осымен доғармақшы еді, төртінші барактың орта терезесінен дағдылы шамадан молырақ жанған жарықты көрді. Әдетте жарығы күңгірт барактарда адам көлеңкесі байқалмайтын. Ана барактың терезесінен тез-тез қозғалған көп адамның көлеңкелері де көрінеді екен. Ойын-той сияқты көңілді бір кезге кездесем бе деген үмітпен Ушаков сол төртінші баракқа бұрылды.

Мұндағы жұмыскерлер жатпапты. Әр жерде топ-топ болып, сергек кеңесіп тұр. Барактың орта кезінде керосин шам жарқырайды.

— Ә, қожайын, қожайын!

— Хош келіпсіз,— десіп, жұмыскерлер жамырай аман-
дық айтысты.

Ушаковтың көзі шаттық белгілерін іздеп, барактың ішін тез тінте бастап еді, кездескені басқа болды. Дәл жарық шамға қарсы бір мосқал әйел мен балалау жігіт екі иығынан әрең демін алып, қысылып бара жатқан адамды арқасынан сүйеп отыр екен. Әйелдің екі көзінен сорғалаған жасы иегінен тамшылайды. Бала жігіт қабағын тас түйіп алып, сол қолына ұстаған кір орамалымен әкесінің бетін сүртеді.

— Бұл кім?— деді Ушаков.

— Десятнигіміз... Мұңайтпас,— деді, бірнеше жұмыскер қосарлана жауап беріп.— Күзді күні бір көргенсіз өзіңіз... сол кісі...

Тас ұсататындардың десятнигі Мұңайтпас жұмыс үстінде булығып, сақалынан жасы парлап отырғанын Ушаков өзі де бір көрген еді. Қазір көз алдына сол көргені түгел қайта келді. Кен даласын кезіп, жылына жүздеген жыра қазып, иіскеленіп жүргендегі ескі жұмыскерінің бірі осы Мұңайтпас еді. Үш жылдан бері осы Ақбұйратта тұрақты десятник-ті. Он жылдан бері жұтқан тас шаңы мен ұнтағы кеудесін қауып кетіп, енді міне, елуге жеткізбей көрге әкеткелі жатыр екен.

— Моньке, Моньке!— деді Ушаков, Мұңайтпастың алдына келіп еңкейіп.

Аузы ашылып, қысқа-қысқа дем ала бастаған Мұңайтпас естіген белгі бере алмады. Дем алысы ыстық, кеудесі шулап, сыңғырлап қоятын сияқты. Астыңғы ернін тілімен тіреп алып, аузынан дем алады. Бар денесі аласұрмай, өлімді мойындап қалғандай, сұлық қана тұншығып барады.

— Моньке, Моньке! Сенімді кәрі жолдасым!— деді Ушаков, орысша айтылса да, адал айтылған жан сөзін жұрт түгел ұғып қалды. Бұл сөздердің қалай ытқып шыққанын Ушаков өзі аңдамай да қалып еді.

Барак ішіндегі барлық әйел даусын шығарып, солқылдап жылап жіберді. Ушаковтың «сенімді кәрі жолдасым» дегені жұрттың өз мұң-мұқтаждарын ұмыттырып, адам жанының аңсап тұрған бір пердесін қағып қалып еді. Аяу-есір-кеуді достық танитын жұрт түгел босап кетіпті.

Бірақ аяу деген күшейтпейтін, әлсірететін мінез екенін жақсы білетін Ушаков енді ол жаққа мойын бұрған жоқ. Өз жанының бір сырын абайсыз аңғартып алғандай, тез тыйылды. Қалтасына қолын салып, бір уыс күміс теңгелікті Мұңайтпастың аяғын жапқан күпінің үстіне тастай

берді де, ешкімге қарамай шығып кетті... Басқа барактарға көз қиығын да салған жоқ.

Ақбұйрат басында бір кеште ғана кездескен көп көңілсіздікті тезірек сейілткісі келетіндей, Бернерге қысқа-қысқа ғана жұмыс жайларын тапсырып, Ушаков түн ішінде жүріп кетіп еді, қоңыраулатып жеккен қос аттың қатты екпіні ойын ілезде сергітіп жіберді. Тыныш жатқан аппақ дала, айлы түн, Арқа қысының мейрімді бір кезеңге ауысқанын байқатады. Жазғытұрғы лайсаңға дейін қимылдап қалуды ескертетін сияқты.

Жүк жүрісінің бөгелмеуін көздеп әдейі қатар салынған қос жолдың қазір екеуі де бос екен. Екі жаққа бірдей ағылып, біріне-бірі бөгеу болмайтын жүк керуендері бекеттерде қонақтап жатқан болу керек. Ушаковтың өзі ойлап тапқан, әр кезде қуана қарайтын істерінің бірі де осы жол еді. Қазір сол жолмен қатты ағызып, қызыға қарап келеді.

Алыстан күңгірлескен қоңырау үндері естіле бастады.

— Түйелі керуен бекетіне әлі жеткен жоқ екен. Амалдап, сол жақтағы қатар жатқан жолға түсіп алсақ қайтер, Никон Абрамович?— деді қасында бірге келе жатқан Степан Бушуев.

— Сен өзің жалғыз болсаң қайтесің, сөйтемісің?

— Мен бе?.. Мен қашан да ретіне қарай көретін адаммын ғой. Мен тығыз келе жатсам, кіре маған жол береді де, кіре тығыз келе жатса, мен жол берем.

— Екеуің де тығыз келе жатсаңдар ше?

— Онда, мен...— деп, Степан кідіріп қалды да, өтірік айтып құтылуды ойлады.

Степанның ондай мінезінің де барлығын жақсы білетін Ушаков онысына жібермей:

— Қазақ ауылдарына бұрыла кетемін де, ауыл арасының жолымен кетемін де!— деді.

— Кейде о да болады,— деп, Степан онысынан қысылмайтындығын көрсетті. Енді Ушаков оған бір нәрсені қатал тапсыратындығын ескертіп:

— Степан Иванович, біз екі жолды не үшін қатар салдық? Қазақ кірешілеріне осыны ұғындыру арзанға түсіп пе еді? Тығыздық біткен қарсы келмесін, бірінен-бірі кезек сұрамасын деп салмадық па? Жол бойындағы тәртіпті ешуақытта бұзушы болмаңдар. Генерал-губернатордың өзі келе жатса да, көмір мен мыс жол бермеуге тиісті,— деді.

— Бізде көп нәрселер осылай үзілді-кесілді айтылады да, үздік-создық орындалады ғой, Никон Абрамович... Патша-

мыздың әмір-жарлығынан бастап осылай емес пе?— деді Степан.

Приказчигінің жалпы бір жайларға наразылығы барлығын ұната жүретін Ушаков ішінен жымиды да:

— Степан, мен саған талай айттым ғой, алтын, күміс, мыс пен қорғасын, көмір мен темір дегендер — бұл бір бөлек патшалық. Өз заңына ғана бағынады. Бізде деп, Россиядағы жалпы сал бөкселікті көмір мен мыс үшін заң көріп жүрме,— деді.

— Мен соның үшін де сізге еріп, дала кезіп кеттім ғой, — деді Степан. Бұл да бала-шағасы, үй-күйі бар адам еді, соларын есіне алды.

Ағып келе жатқан жарау аттар Баянды ұстаның көшпелі дүкенін қуып жетіп, саябырлай берді. Ол манағы мыс артып алған түйелі кіренің артында келе жатыр еді. Жез қоңыраулары күңгірт былдырласқан түйелі кіренің алды алыста сезіледі. Игілік бекетіне бұрылатын жерге әлі жете алмапты. Дүкеннің терезелерінен жолдың оң жағына түскен сәуледен екі адамның көлеңкелері де көрінеді. Біреуі еңкейіп ұзын сапты бірдемені ұстап тұр да, бірі балғамен ұрып жатыр. Дүкеннің өз көлеңкесіне түскен ішкі жарық адам бейнелерін де айқын көрсетеді. Балғашының анда-санда білегі мен маңдайын сипап қалғаны да көрінеді.

Ушаков аттар іркіле бергенде-ақ шанадан секіріп түсіп, жүгіріп барып ұста дүкенінің есігін қақты. Ол ішке кіре бергенде, шоғы жайнаған көрік, екі жердегі аспалы шам, есік жаққа бұрылып қараған жалпақ жауырынды қара жігіт шанада қалған Степанның көзіне де бір көрініп қалды.

Ушаков есік қаққанда, Баянды үлкен қысқашпен төске тосып ұстап тұрған сом темірін көріктің алдына қайта салып, содан кейін есік ашып еді. Қысқа ғана амандық айтысқаннан соң, қожайынға дөңбектен кесіп жасалған орындықты нұсқады да, сом темірді төстің үстіне қайта тосты. Бір ауыз амандық пен бас изеуден басқаға уақытын жібермегені Ушаковқа да қатты ұнап қалды.

Жалпақ жауырынды соқыр қара жігіт балқыған сом темірді қорғасындай жаныша соғады. Үлкен ауыр балға тайғанақтамай, тап басып, езе соғады. Мезгеген жерге дәл-дәл тиеді. Бұлардың жұмысына қанша бөгет жасамайын десе де, шыдай алмай, Ушаков сыртқы тонын сыпырып тастап, Баяндыға тақалып келіп:

— Бұл немене? Не соғып жатырсың?— деді.

— Ұшпыр,— деді Баянды.

— Ұшпыр? Қалайша ұшпыр?

Ұшпыр деп шағала тасқа қашалып түсетін тесікті айта-тынын Баянды білмейтін еді де, қашаудың өзін ұшпыр дейтін. Қазақ жұмыскерлері түгел осылай деп кеткен. Ушаковтың түсіне алмай тұрғанына таңданған Баянды сонысын тағы қайталады.

— Ұшпыр... Камен қашайды? — деді, қолымен де жорамалдап жіберіп.

Ушаков енді түсініп:

— Кім берген? Заказ берген кім? — деп сұрады.

— Пернер, — деді Баянды. — Екі жүз штукке заказ берді. Сорок пет штук гатоуа!.. Харошай железі, каменнай железі!

Ушаков Баяндыны көптен білсе де, қазір балға ұстап отырған жігітті бірінші рет көріп тұр еді. Бір көзі ақырайып, бір көзі төске қадала шақырайып отырған жігіттің кім екенін сұрады.

— Бұл, аята, каторай Ақбұйрат болнес лежал, ізнайш кілаз іслепой, нога қырамой, ыслиқал, шайтта? — деді Баянды.

— Қолы мығым екен. Қайла, қашау соғуға маған әлі он ұста керек еді, маған берсең қайтеді? — деді Ушаков. Баянды жауабын ұзақ шұбыртып қайтарды. Оның ең әуелі айтқаны — сенің Ыбырай дейтін кірешің ит адам, осы жігіттің үш айдан бергі еңбегін әлі бермей жүр. Жазғытұры бұзаулы сиыр бермекші. Мен мұны ақшаға жалдап едім... Басы-аяғы осы, екі ауыз сөзді орысша білмейтін Баянды ұзақ долбарға салып, әрең аяқтады. Қазақша біртоға, аз сөзді Баяндыны орысша, қазақшаны аралас сөйлегенде мылжың деп қаларлық екенсің.

Баяндының енді бір байымдап айтайын дегені — жолдасын мақтау еді. Ол үшін бұл жігіттің аты Жабай екенін, Жұманның жылқышысы болғанын, соққыға жығылғанын, урядник Боткиннің барымтада көзі шығып, аяғы сынды деп ақты жасағанын, біріне-бірін қисынсыз жалғастырып айтқанда, Жабай Ушаковқа ұры сияқтанып көрінді.

— Боткинский акты ес, — деді Баянды. — Киргиз лошит қарапшит, ізнайш? Игілік бай Жұман бай лошит қарапшит... Баранта, ізнайш? Аята он қарапшит... Боткин кумаға так писал. Уот, кілаз іслепой, нога қырамой. Харошай көзнес? — деді.

Кезек-кезек жаңылыс ұғысып, кезек-кезек дағдарысып қалып, кезек-кезек қайталасып, адасып қалған ізге алыс-

тан орап қайта түсіп-отырып, екеуі ақыры ұғынысты да. Меңіреу сахараға, жолсыз алысқа, жат жұртқа бастау-сыз да бара алатын байлық жортуылы бұл орайға да тіл-маш керек еткен жоқ. Жабайдың ұры сияқтанып көрінгені-не де қараған жоқ.

— Күні елу тиын. Осы барған бетінде Қарағандыда қалсын. Ертең таған жолықсын,— деді Ушаков.

Ушаковтың әлі түбіне жете алмай жүрген бір мәселесі— қазақ даласындағы еңбекақы жайы еді. Бір Игілікте үш жүзден артық жалшы барын ол жақсы білетін. Бірақ солар ақшалай бір тиын алмайды, онысы да белгілі. Оның үстіне, жалшылар саны күзге қарай көбейіп, жазға қарай азайып тұрады. Осының бірде-бірінде кедергі жоқ, бай үшін қысылыс жоқ. Баяндыдан ол осы жайды білгісі келді.

Бұл жайлардың нағыз тамырын Баянды да ашып бере алмады, бірақ, өзі білетін екі түрлі нәрсені сендіре айтты.

— Осылай екеніне басымды тігем! — деп сендірді.

Егіз Нұра, Есіл — Ертіс, Қарқаралы — Баян бойларын-да шұрайлы жерлерді мол қылып ойып алып отырған, әзір жалы жығылмаған төрелер бар екен. Бұлардың қасында елу үйлі, жүз үйлі төлеңгіттері бар. Бір кезде жасақты нөкер ретінде болған қырық ру төлеңгіттер, қазіргі күнде сол төрелердің бақташы-малшы, жалшысы болып қалған. Баянды осыны айта келіп:

— Сіздің Жұмабек төре төлеңгіттерінен айрылғалы он жыл болып еді. Жаз шыға бәрін қайта жинап алатын болыпты. Қыстан шалдығып шығатын төлеңгіттер, сөз жоқ, жазғытұрым жиналып қалады.

— Бұл немене, крепостнойлық па екен? — деп ойласа да, Ушаков бұл сұрауын Баяндыға түсіндіре алмады. Бірақ соған жақын бірдеме екенін дәл ұғынды.

Жалшы ақысының екінші түрін Баянды қазіргі қысыл-шаң шақтағы: Игілік байдың әрекеттерімен түсіндірді:

— Осы бір айдың ішінде Игілік айналасындағы елдерге мың шана шөп, бес жүз қой, екі жүз жылқы несиеге берді. Әр қыстан жұтап шығатын елге жазғытұрым жүз, екі жүз бие сауып береді. Игіліктің жалшылары сол несие алғандар болады,— деп Баянды терезеге қарады да:— Біз бекетке бұрылдық білем,— деді.

Баяндының бұл әңгімесінен өз керегіне жаратарлық ешнәрсе таба алмай, Ушаков орнынан тұрды.

— Қош!.. Қош!

— Қош!.. Қош!

Баяндыдан айрылғаннан кейін, Ушаков Қарағандыға келіп бір-ақ тоқтады.

Ол екі арадағы жолды Ушаков оймен алды ма, ұйқымен алды ма — оны қасындағы Степан да сезген жоқ, Ушаковтың өзіне де айқын емес еді. Бір кез Игіліктің малшы ұстау әдістерін ойлап, қара басының іскерлігін құрметтей жүретін досының талай ғасырлық артта жатқанын көз алдына әкелді. Қазақ даласының ең іскер дерлік адамы осы-ау деп қынжылып та қалды. Ескісімен отыр... Сырты ғана жаңа... Өзі соған мәз, сырт көз сонысын жаңа көріп, табынып отырғандай!.. Әрине, сырт көз дегеніміздің өзі ескі!.. Енді бір кез, өзі ойлаған ойларының аяғы түске айналды ма, әлде түсінде көргені ойында жүретін бір түйіншекті оятты ма, әйтеуір бір шимай-шытырманда келе жатты. Түсі болса ойына аралас екенін, ойы болса бір қолы жете алмай жүрген арманы екенін аңғарды да, ішіне бір түйіп қойды. Жорытқан да жоқ, айтқан да жоқ Степанға. Завод басынан бір аттанса, бара қайтары, көре қайтары көп адам ең алдымен Қарағандыға жетуге асықты. Қарағандыға жеткенде ғана көзін ашты...

— Тәулігіне екі кезекпен қаздырып жатқан екінші жабық шахтаның қасына тоқтап, Ушаков шанадан түсті де.

— Сикорский үйінде болса, осында келсін,— деді Степанға.

Айналмалы ағаш барабан Орта Россияның құдығын еске түсіреді. Он пұттық темір шелек жер астына қаңғыр-күңгір етіп барып, қайтарында үнсіз шіреніп біресе көмір, біресе топырақ ала шығады. Шахтаның екі жағына бөлек үйіліп жатқан көмір мен топырақ едәуір ат жалданып, көп жерді орап әкетті. Бұл әдеттегі құдықтан көп кең қазылып жатқан тік шахта. Үсті-басын қырау басқан, көзі таңулы жалғыз нар барабанды шырқ айналып жүр. Ушаков өндірістерінде не істеп жүргенін аңғармайтын жалғыз жанды да осы сияқты. Тас меңіреудей үнсіз арызсыз-шағымсыз, қаңқиып айнала беруді дағды еткен.

Шелекпен шыққан балшықты аударып алып тұратын екі қазақ жігіті шелек босаған соң-ақ қаңғырлатып қағып-қағып қалды. Бұлары бастықтардың бірі келіп қалғанда берілетін белгі еді.

Дүние жүзінің барлық жұмыскерлерінде бастықтардың төбесі көрінсе біріне-бірі хабар беретін әдет бар. Мұны бірінен-бірі үйренді деуге болмайды. Ұқсас өмір өзі үйрететін сияқты. Жау көрінсе, өрт жақындап қалса, байырғы

елдер де солай хабарласар еді. Ушаков келіп қалғанда сырттағы жұмыскерлер іштегі жолдастарына шелек қаңғырлатып белгі берді.

Шелектің неге қаңғырлағанын Ушаков түсінді де, жәбірленген жоқ. Жәбір мінез болса да бойы да үйреніп болған қожайын, үндеместен келіп, шелектің ішіне кіріп отырды да:

— Мені шахтаға түсіріңдер! — деді.

Екі жұмыскер шелектің бетін тақтаймен жауып, бекітіп жатыр. Ушаков өзін лахыт, тақтайына салып, шегелеп жатқандай сезінді. Бойы дір етіп қалды. Енді жұмыскерлер мұны екі жағына кезек шайқаңдатып, құдықтың аузына әкеле жатқаны сезіледі. Көтеріп алған жоқ, шелекті екі жағына кезек аударып, жылжытып келеді. Әлде жүгі ауыр шелекті қозғау ыңғайсыз ба, әлде жұмыскерлер әдейі солай қозғай ма, әйтеуір, Ушаковтың өзінің түп жағы да жерге дүрс-дүрс соғылып келеді. Екі жағына кезек шайқаңдатып, тоң балшыққа екі бөксесін кезек соғып, жұмыскерлер Ушаковты шахтаның аузына жақындатып қойды. «Әуелі шелекті осы араға қойып алып, неге мінбедім?» — деп ойлады Ушаков. Жұмыскерлерің оңша құрмет көрсетпей, әдейі дөрекілеу шайқаңдатқандарын да есіне алды... Темір шынжыр арқан салдырлап-күлдірлеп шелектің аузын жапқан тақтайды бір-екі дүбірлетті де, шелек аз ғана жоғары көтеріліп барып, солқ етіп төмендей берді.

Шелек іші қап-қараңғы, өте ақырын төмендеп, әлденелерге ақырын қақтығып келеді. Тез қозғалыстарға үйренген Ушаковқа мына шелек енді қайтып жер бетіне оралмайтындай көрініп кетеді. Бір кеште талай істің басы-қасында болып, уақыттың қалай өткенін сезінбеген адам үшін шелектің қозғалысы тым ақырын, асықпай-саспай жер астына бір-жола әкетіп бара жатқан сияқты еді.

1

Кең алапта тұмсық түйістіре жатқан кесек жонды, бүкіс жоталы Қарағандының денесіне түскен жалғыз елеулі белгі — ашық шахта «Қаражыра» атанып кетіп еді. Алғашқы айларда шоқ-шоқ қарағанға тіреле төгілген сары балшық ыржиып жатқанда, қазақ жұмыскерлері оны «Сары-ауыз» деп жүріп еді, қазір сары балшықтың бетін түгел көмір ұнтағы жауып кетті де, «Қаражыра» атанды.

Жалғыз сайдың бойын өрлей қазылып жатқан көмір әзірше осы «Қаражырадан» ғана алынады. Жыраның бойын елу саржаннан өлшеп, артель басына бөліп-бөліп берген қазақ жігіттері бір кезде өзінің ана тілінен туса да, қазір ұмытылып кеткен «артель» дегенге үйрене алмай, өздерін «қос» деп атайды.

Күн әлі шыққан жоқ. Құлап кеткелі тұрғандай төмен салбыраған қатпар-қатпар қоңыр бұлттардың етек жақтары ғана күреңдене бастапты. Іннен шыққан суырдай сопайып, жұмыскерлер жер барактарынан бір-бірлеп шығып айналаға тітіркене қарайды: ауыл не күйде, үй не жайда, жаз қашан келер екен?.. Бұл қазір әр күннің сұрауларына айналып, бунап жүрген ойлары.

Бір қолында күрек, иығында қайла, жұмыскерлер бір ізбен шұбап «Қаражыраға» қарай бет алды. Соқаға келе жатқан өгіз сияқты, бұлар да көңілсіз келеді. Күпі киген, тон киген қазақ жұмыскерлері бейнесіз де, қолбаң көрінеді. Ауылдан келген қазақы етіктер әлдеқашан жыртылып, енді түгелге жақын «шоқайға» көшіпті. Ағаш табанды сірі шоқай жүруге де ыңғайсыз, тайғанап құлата да береді. Арқадан аяз қысса, аяқты шоқай тайғанақтатып, жұмыскерлер жыбыр-жыбыр тез қозғалып кетті.

Күздігүні бұлар қара торы, күрең жүзді, күзгі даладай қоңырқай киімді еді. Қазір жүздері де, киімдері де жылтыр қара, «қара жұрт» сияқты көрінеді. Киімдеріне жылтыраған қалың қара қақ тұрып қалған. Үсіген мұрындар құзғынның тұмсығындай бозғыл тартқан. Бет томпақтары ойдым-ойдым қожалақ, күйген бауыр сияқты көрінеді. Тіс аралары қара алтынмен қаптап қойғандай. Екі қолдың ұшы мен бетті амалдап жуғаны болмаса, бұлардың денесі қыс бойы су көрген жоқ, бір адам шомылған емес, бір адам!.. Дененің қандай халде екенін бұлар жатарда ғана, тұрарда ғана көреді. Мұндай өмірге үйренбеген, қалай шалысып, қалай алысуды әлі біле қоймаған қыр жігіттерінің бұл бір қатты күйзеліске ұшыраса бастаған кезі еді.

— Бұлан, бүгінгі күнді есепке алмасақ, енді бір ай он жеті күніміз қалды ма? — деді Алшағыр, Бұланбайға қатарласа беріп. Басқа бір ойда келе жатқан Бұланбай абайламай қалып:

— Немененің күні? — деп қайта сұрады.

— Алты айға деп айдап еді ғой бізді. Бүгін төрт ай он үш күніміз толады ғой. Мен ауылға қайтар күнді айтамын, — деді Алшағыр.

Алшағыр ауылға қайтар күнді қатты сағынатын еді. Бұланбай сияқты адамнан «қайтасың» дегенді естуге ылғи өзеуреп тұрады. Бет томпақтарды өсіп, ұрты олқыланып жүдеп кетіпті. Айла-арамдықты білмейтін әдемі кішірек қара көзінің бояуы оңып, күлді-бадам тартқан. Бір көзіне теріскен шығып келе жатыр да, енді бір көзінің алдыңғы қиығына томардай болып қара күйе үйелепті. Бұланбай досын аяп кетті де, қалжыңсыз жауап берді:

— Сен ауылға қайтамысың, ауыл әлі саған көшіп келе ме, оны кім білсін... — деп аз кідірді де: — Түбінде көмір бізге жалынбас, көмірге біз жалынармыз, — деп тоқтады.

— Ушаков бізді қайтармаймын депті ғой? Жаңадан жұмыскер алайын деген Сикорскийге қатты ұрсып жіберіпті деп жүргендері несі?

— Көмірге үйреніп қалған жұмыскердің қожайынға қандай құнды екенін де түсінбеймісің? Жаңадан жұмыскер жинап беру Жұмабекке қандай тегін олжа болса, Ушаковқа он есе зиян. Жұмабекке жұмыскер басына үш сомнан ақша алу керек. Қожайынға кәнігі жұмыскері қымбат. Ол естігенің соның салқыны ғой. Ал бізге не пайда, не зиян боларын кейін көрерміз, — дей берді де, Бұланбай арт жақтан шыққан шаң-шұңға бұрылды.

Қазақ жұмыскерлері тұратын екінші барактың алдында алты-жеті адам үйме-жүйме болып жатыр екен. Ашынған адамдардың ащы дауыстары шығады. Барактан шұбырып шығып келе жатқандардың бәрі де ызалы сияқты. Қазақы боқтаулар қабаттасып шығып, жұмысқа кетіп бара жатқандардың бәрі де солай қарай бұрылып қалыпты. Бірінші жабық шахтаға кетіп бара жатқан орыс жұмыскерлері де сол жаққа қарап, бөгеліп тұр.

Лезде үйме-жүйме топтың арасынан бір адам сытылып шығып, биік ақ күртіктің үстімен қырға қарай қаша жөнелді. Басындағы тымағы айналып алқымына келіпті. Сырт киіміне қара күйе жұқпаған, аласа бойлы, оңтайлы жігіт сияқты. Соңынан қуған сіріңкі қара адамдар жете алар емес, шоқайлары тайғанап кейіндей берді. Айрылып қалып, енді жете алмағандарына ызалы жұмыскерлер ызаланып боқтайды. Қашқан жігітті өкшелеп қуып, әке-шешесін есіне қос қабаттап түсіріп бара жатқан сол боқтаулар ғана.

Бойшаң қара жұмыскер тайғанап құлап түсті де, отыра қалып, аяғындағы шоқайын сыпырып алып, лақтырып-лақтырып жіберіп, қашқынның соңына қайта түсті. Қатты кекпен түйліге қуып барады. Арт жағынан:

— Итше тепкіле!

— Басын қарға шаншып кет!

— Сирағынан сүйреп әкел! — деген өшіккен айғайлар шығады.

Сасқан түлкідей артына жалтақтай қарап бара жатқан қашқын енді құтылмасын білгендей, «Қаражыраға» жақындап қалған басқа барактың жұмыскерлеріне қарай ойыса қашты.

— Айғыр қуып келе жатқан байталдай шыбжыңдауын,— деді Бұланбай, қашқынның түріне қарап тұрып. Ұсақ жанды, қиқаң мінезді біреу екенін таныды.

Қашқын арт жағына ыржия қарап:

— Ағатай, тоқташы... Не қалағаныңды берейін...— деп қыңсылап қалады да, алдыңғы жақта көлденең тұрған Бұланбайларға қарап:— Ойбай, өлтірді мына Қаракесек, өлтірді! — деп айғайлайды. Артына қарап жалынып, алдына қарап арандатар мінез көрсетіп келеді.

Оның кім екенін, кінәлы-кінәсызын білмесе де, Бұланбай қашқынды қатты ұнатпай жек көріп тұр еді. Орнынан қозғалған да жоқ, арашалайтын белгі де бермеді. Кінәсы көп, қиқар жанды танып тұр. Басқа жұмыскерлер қозғалақтай бастап:

— Анау бір еңгезердей екен, мына тәпекті лақтай бақыртпаса қайтсін!

— Сорлы тышқан арыстанның құлағын тістеп ойнады ма екен? — деседі.

Ірі денелі, сақал-мұрты бар екені қара күйеден әрең танылатын жұмыскер қашқынды Бұланбайларға жақындай бергенде қуып жетті де, сылқ еткізіп желкесінен бір-ақ нұқып қалды. Ұра білетін адамша бастау нұқыды. Қашқын Бұланбайдың қарға қадай салған темір күрегін сүзе құлады да, қозғалған жоқ. Иегі қарға кіріп кетіпті де, басы кежірейіп қалыпты. Ызалы қуғыншы екпінімен Бұланбайға соқтыға жаздап, әрең тоқтады да, қашқынды бүйірден бір теуіп жіберіп шалқасынан аударып түсірді. Енді қашқынның басы қарға батыңқырады да, селдір жирен сақал шыққан иегі аспанға қарап шошайып қалды. Бұдан арғыны өзі де ерсі көретіндей, жұмыскер сабыр тауып, еңтігіп тұрып, Бұланбайға қарап уақиғаның жайын айта бастады. Бұланбайды танып, ыңғайсызданып та қалған сияқты.

— Жиырма жігіт екі ай бойы тісіміздің арасынан тартып алып, тиындап жинағанымызды титықтап отырған әкешешеміз бен бала-шағамызға жіберсек, мынау арам без тұлдырын апарып беріпті. Жеп қойыпты. Көрінде тоналғыр, жолдастарын тонапты! — деп, оң аяғын тағы да оңтайлай беріп еді, Бұланбай қашқынға қарай бір жылжып қалып:

— Жығылып жатқанды ұрмас болар. Жаным, қой енді, — деді.

— Әттең, екі тиынға тұратын жаны жоқ бұл иттің, әйтпесе, тепкілеп өлтірер едім! — деп, жұмыскер кейін шегінді.

Аяғында күйе сіңіп болған киіз байпақ, басында көмірден гөрі де қара екен деп қаларлық шұнақ тымақ, жұмыскер әлі ашулы тұрған бойы:

— Арсыз ит! — деп, қашқынның бетіне көмір аралас қара түкірігін былш еткізді де, кейін бұрылып жүре берді. Жыртылған байпақтан мүйіздей қара тарғыл, құйған шойындай сом өкшесі көрініп барады. Алдынан оның шоқайын әкеле жатқан бір жігіт қарсы келе жатыр.

— Осы бір көрген кісім сияқты. Кім еді осы? — деді Бұланбай қасындағы жолдастарына.

— Е, бұл Байшегір деген кісі. Жер қозғалса, қозғалмайтын адам еді, мұның осынша ашулануына қарағанда мынау жатқан шын-ақ бір зэнталақ болар, — деді Алшағыр.

Қашқын көзі қыпылықтап қояды. Кілегейлене қалған кірпіктерінің арасынан маңайында кім барын да қарап жат-

қан сияқтанады. Қара түкірікті сол жақ танауы біресе жылжытып ішке қарай тартып, біресе «отау» тіктіріп сыртқа қарай айдайды.

— Тұр, ей, қу! Кетті қуғыншың. Немене, өтірік өліп жатқаның! — деді Бұланбай, күрегін алып жөнеле беріп.

Пар атпен қатты ағызып Ақбұйрат жолымен келе жатқан Сикорский көрінді. Ол ағызып келе жатқан бойы көзіне көрінген жұмыскерлер тобына түгел қол бұлап, айғай салды да, барактарға жетпей, шанасынан түсіп, ең жақын тұрған жұмыскерлерге қарай бет алды. Тығыз бұйрығы барын аңғарта, тез жүріп кетті.

Жұрттың көзі Сикорскийге ауған кезде қашқын да басын көтеріп, бет-аузын сұрмен тысталған қимал елтірі ішіктің жеңімен жеркене сүйкеп, басын бір-екі шайқап қойып, көзін ашты. Басының ішінде қорғасыны босаған бір ескі сақа жүргендей, бірдеме сылқылдайтын сияқтанады. Жапалақ көздеу, үсті-басына түк күйе жұқпаған сары жігіт екен. Ешкім одан жөн сұрамаса да, әрбір күнәлы адамның әдетінше, жігіт өз жайын ақтала сөйлеп кетті:

— Арғынның азаматы, ағатайларым-ау! Ана Қаракесектер өлтіре жаздағандарын көрдіңдер ме? Жазығым қыс бойы асырап келгенім еді. Сейіткамалдың лавкесіне қарап қалса, көрер едім қалай тонағандарын!.. Жалғыз атыммен итшілеп жүріп, қыс бойы ел арасынан қағыстырып, арзан азық-түлік әкеп беріп тұрып ем...— деп, жігіт сарнай бастап еді, Бұланбай тыңдамай, жұрттан бұрын теріс айналды.

Жұмыскердің мойнына мінгесе мінген қожайындар болса, тағы бір жағынан кенедей жабысып, осындай ашпа-жалап алыпсатарлар, саудагерлер жүретінін Бұланбай күнде көріп келеді. Сондықтан, қашқын зарын тыңдағасы келмей, жолдастарын ертіп Сикорскийге қарай кетті.

Бірақ қашқын жігіт Бұланбайға оғы болса ту сыртынан ататын адамша қадалып қарады. Бұл — күздігүнгі төбелесте Бұланбайдың өңгеріп әкеліп Игіліктің алдына тастай беретін жапалақ көзді Мұсақай деген жігіт еді. Сондағы Бұланбайдың тоқтыдай өңгеріп әкеп, жерге тастай бергенде құйрығына қамшымен тартып қалғаны тағы есіне түсті. Сол қамшының орны тағы да ду ете түскендей болды. Бұл күнге дейін ол Бұланбайдың көзіне түсе қоймай, басқа костарды сауып жүретін еді, қазір кездесіп қалғанда Бұланбайдың танымағанына қуанды.

Сикорскийдің көзінше енді ешкім тап бере алмас деп, жігіт орнынан тұра беріп еді, сырт жағынан келіп қалған

төрт жігітті көрді. Бәрі де тас түйін, тістеніп боқтап келеді екен. Бұлар әлгіде айрылып қалған ызалы жігіттер еді. Мұсақай тұра беріп, құлап түскен, талықсыған болып қылжия кетті. Сикорскийдің даусы үдеп шыға бастады, жан қалса, содан қалар деп ойлады жігіт.

Қожайынның көзінше әлдекімді бас салып сабай бастауға жігіттер де бата алмады. Бірақ енді қашқынды қолдарынан құтқарғылары да келмейтін сияқты.

— Байшегір сонда ғой, сол айтып келер. Отыра тұрайық...— деп, төрт жігіт етпетінен жатқан Мұсақайды астарына баса, қаз-қатар отыра кетті...

Сикорский бұл жолы Ушаковтан алған қатал бұйрықпен келіп еді. Түнеугі бір ұрсып қайырғаннан кейін Ушаков оны осы жолы қайта шақыртып алып, тығыз істер тапсырған. Әлдеқашан басталған екінші жабық шахта әлі көмір берер емес. Боран болса ашық шахталардың жұмысы да тоқтап қалады. Үстінен қар жүріп кетеді де, қарға толып қалған «Қаражыраны» қайта ашып әуреленеді. Заводқа көмірмен бірге қар мен су тасылады. Жер бетіне жақын жатқан көмірдің күлі де көп. Сондықтан, іскер Ушаков жұмыскердің көбін жер астына түсіруге бұйырып еді.

Осы жайлар өз ойынан туғандай-ақ, Сикорский қожайынға лайық салмақпен сөйлеп, өзінен болған өрескелдіктерді де сездірмей өшіре кетіп тұр. Он тиын әңгімесі ашық шахтаның оңай жұмысының тұсында ауызға алынған екен.... Енді күні-түні кезектесіп түсетін жабық шахтаға көшетін болған соң, ол сөз болмақ емес... Бүгіннен бастап, екінші жабық шахтада әр кезекте үш-үштен, алты артель кезектесіп түседі. Жер астындағы жұмыскерлердің жалақысы да көтеріле түседі деп үміттенуге болады. Бұл жөнінде өзара келісерміз деймін... Екінші, орыс-қазақ жұмыскерлері бірінің тіліне бірі түсіне алмайтын алғашқы кезде бөлек-бөлек тұрулары дұрыс болса, енді біраз түсінісіп қалғандықтан аралас тұруға да, аралас артель болуға да ерік берілмекші. Ол былай тұрсын, орыс жұмыскері Андрей Быковты қазақ жұмыскерлеріне штейгер етіп тағайындапты. Сикорский Быковты қатты мақтағысы келетіндей, атын көбірек атап:

— Ол оқымысты адам болып шықты... Жолдастарына қатты жаны ашитын адам... Завод басқармасы бұл сенімді ақтар деп күтеді...— деп бітірді сөзін.

Көз қиығын Быковқа аударып еді, басқалар қандай болса, о да сондай жұпыны тұрған Быковтың жүзінен еш

нәрсе аңғара алған жоқ. Жалғыз-ақ, ойына келгенін ірке алмайтын Шило қарт Быковты шынтағымен түртіп қалып:

— Сақ бол, Андрияша, бірінші тұзақ саған құрылыпты...— деді.

Жұмыскерлердің түгел аңтарылып анықтағысы келгендері жер астындағы кезек жайы еді. Оған Сикорский ойланбастан жауап берді. Ушаков емес, өзі солай ұйғарғандай іркілген жоқ.

— Көп жылдық тәжірибеміз не айтады? Жұмыскерлердің ең үлкен наразылығы да, бітпейтін даулары да жарық күн үшін демей ме? Мен күн мен түнді әр кезекке тең бөліп бердім,— деді Сикорский.— Кезек күндізгі он екіден басталады, түнгі он екіде бітеді. Түнгі он екіден басталатын кезек күндізгі он екіде бітеді,— деп бір-ақ айтылар сөзді, аз өзгертіп екі қайталады. Үлкенді ұғындыра алмайтын адам осындай оңайды қайталағыш та, тәптештегіш те келеді.

— Дұрысы осы емес пе?

Әр кезекке күні мен түні тең бөлінгендігін жұмыскерлер де даусыз мақұлдады. Содан кейін десятниктер өзара жеребе салысып, жер астына қай кезекте түсетіндерін өздері бөлісіп алысты.

Сол күннен бастап Бұланбай қосы да жер астына түсіп еді. Қазір бұлар бір айдан бері бас уклон деп аталатын кең кара үңгірді созып әкетіп барады. Шахтаның қалай салынатынын әзір білмейтін қазақ жұмыскерлері қалың көмірді қақ жарып, жердің астына қарай тереңдей беретіндей сезінеді. Көмірдің еңкейісін өрлей құлдилап бара жатқан үңгірдің төмендей беретіні де рас.

Орыс жұмыскерлерінің бір артелі мен Байшегір қосы осы үңгірден көлденең тарайтын ұңғыларды қазып бара жатыр. Әуелі, түнгі он екіде жер астына түсіретін «қара-ауыздың» басында бастары бір түйісті де, шахтаға түскеннен кейін үш бөлініп кетті. Енді бұл қосын өздерінен басқа дүниеден түгел қол үзіп, жалғыз қалды.

Жер астында жел де жоқ, тілін соза қызара жалтыраған май шамнан басқа жарық та жоқ. Жұлдызға толы аспан да жоқ, жаз болса, көк жамылған, қыс болса, аққа оранған жер де жоқ. Кеуденді толтыра жұтар даланың мол ауасы да жоқ. Өзге жақтары оқа еместей, дала жұмыскерлері ылғи осыларын сағынады... Төбең де қап-қара, аяқ астың да қап-қара... Алды-артың түгел түн сияқты.

Екі қабырға мен төбеге қолдың саласындай тізіп, сығы-

лғыстыра тіреген ағаш тіреулер жаңа кезінде ағараңдап көз тартушы еді, қазір көмір шаңынан олар да қарайып барады. Кешелі-бүгінгі тірелген жаңалары болмаса өзгесі мұң басқандай өңсіз де, көңілсіз де жүдеу тұр.

Мұрныңа жұпардай тиетін қарағай иісі де әлсіреп күлімсі иістерге көміліп кетіпті. Он екі сағат бойынша тысқа шыға алмайтын жұмыскерлердің барлық иіс-қоңыстары да осы жердің астында болғандықтан, даланың сезімтал мұрны тіпті бір тынымсыз өсекшіге айналып барады. Еңбектің ауырына, өмірдің сасығына қамалған қыр жігіттерінің үлкен зарының бірі де осы. Даланың кеңдігі мен самалын күрсініп сағынады.

Кедір-бұдыры көп, тар үңгірмен сүйреген тақтайлы итшананың сықыры мен тықылынан басқа елегізер де еш нәрсе жоқ. Төбе мен екі қабырғалыққа кертіп орнатқан кергіш тіреулер өзара сыбырласып, үстінен басқан, бүйірден қысқан салмақ ауырлығын айтысып, уһілесіп қоятындай күрсініс дыбысы естіледі. Даланың өзге дыбысынан ажыраған жұмыскер құлағы ол сытырға да сақ елеңдейді.

Қақ жолмен келе жатқан тағалы аттай, ағаш табанды шоқайлары жерді дүбірлете басып, жұмыскерлер дағдылы үңгіріне келді. Үнсіз қара үңгір оңайлықпен ұзарар да емес. Баракта отырғанда жұмыскерлер көмірдің көп жұртты асырап тұрғанын да бағалай сөйлейтін еді. Енді жер астына түскенде осы құрғырды тез тесіп өтіп, шеті болса шетіне жетіп, тез құтылғылары келетін сияқты.. Дала өміріне қосылған бірінші ауыр еңбек — таныс емес жат еңбек дәл бетпе-бет келгенде, бас шайқататын сияқты.

Өткен кезек он шақты ғана жаңа тіреулер қосыпты. Әлдекім ол кезектің жеткен жеріне сұйық ақ балшық жағып, белгі жасап кеткен. Бұдан бір жеті бұрын сырт киімдерін қай жерге үйсе, бүгін де сол жерге үйіп, жұмыскерлер орындарына тұра бастады.

Әр жерге ілінген май шамдар жіңішке қызғылт тілдерін соза жанып, көмір жүзіне күңгірт қана жарық түсіреді. Маңдай алдағы жар көмірдің етегін азырақ күреп жіберіп, екі қайлашы шөкелей отырып, астынан ала шаба бастады. Қайланың жалғыз темір тісі астыңғы жер мен көмірдің астасқан шегіне дәл ұрып жатыр. Құлаштай алмайтын тар жерде темір тіс тая тиіп, қиындықпен сағалайтын сияқты.

Биіктігі екі жарым, көлденеңі төрт-ақ кез тар үңгірге төрт-ақ адам сыйып жұмыс істей алады. Жантаятыны, шөкелейтіні көп жағына жұмыскерлер кезектесіп түсіп жа-

тыр. Киізбен астарлап тіккен түйенің шомындай қалың сіріні мойындарына киіп алып, төрт жігіт тақтайлы шаналарға жегіліп тұр. Мойнынан салбырап барып, екі бұттың арасынан өтіп шанаға бекітілген темір шынжыр кісендеулі тұтқынды, каторганы еске түсіреді. Өндірістің өз тілі әлі туа қоймағандықтан, жегіндегі жігіттер бірін бірі жауыр атқа, мойнын алдырған өгізге теңеп қалжыңдасады.

Көмірдің құлатылуынан тасуы шабандап қалған. Көмір қопаратын тар үңгірдің аузынан бастап үйілген көмір көл-көсір, дауыл айдап әкеліп үйіп кеткен құм төбелерге ұсап теңкиіп жатыр. Жұмыскерлердің көбі осы қалың қара күртікті күрекпен қозғап, ауызға қарай жылжытады. Бір шетінен шаналарға салып беріп, «Қарауызға» қарай жөнелтеді.

Шанаға жегілгендердің бірі семіз сары Қолбаң шанасына гүрс-гүрс түсіп жатқан көмірге ұнатпай қарап тұр. Терлеп-тепшіп, түтінге булығып жүрсе де, қазан айналасындағы күндері бұған жайлаудай көрінеді. Ол қазір алты сағат жер астына түсіп көмір тасиды да, қалған алты сағатта өз қосының тамағын істеп үлгіреді. Тұрткілеп жүріп, қоймай көмірге салған Сикорскийді ылғи ішінен боқтап жүреді. Көмір шабуға қандай олақ болса, тасуға сондай бой бермес болып алған Қолбаңды жолдастары бақырауық сары атан деп қалжыңдаса, ол Сикорскийді боқтап жауап береді:

— Астыма бір салып берсеңдер, сары бурадай жанышар едім ши борбай немені! — дейді.

— Еркек емеспісің, алып ұр да, астыңа өзің басып ал! — дейді жолдастары.

Қолбаң азырақ ойланып қалды да:

— Ол ит, ойды-қырды құртып келген қу аяқ, жығыла кетеді деймісің! Жабылсақ қайтеді деп ойлаймын, — дейді. Жолдастарының жай қалжыңдарын біле тұра, соны шынға айналдырғысы келетінін жасыра алмай: — Сөйтейікші, жігіттер, бір күні жабылайықшы! — деп, еңсеріліп қалады. Оның да кегі бар, есесі бар.

Қалжың соңғы бір күрек көмір салынғанша ғана созылады. Одан кейін ортақ еңбектің орнынан жылжымайтын өз заңы бар, қалжыңдасып тұрған жолдасы:

— Жөнел! — дейді. Қолбаң да жауап қайырмай, жүріп кетеді.

Жұқалау жігіттер мықшия тартса, ауыр денелі Қолбаң еркін қозғалып кетеді де, «Қарауызға» жетіп бір-ақ тоқтайды. Жер бетінде жүксіз жүргенде жұрттың жай жүрісіне

эрең еріп отыратын Қолбаң жүк тартқанда бәрінен озып кетеді.

Бұланбай жар қабақтанып жатқан көмірдің табанын едәуір ұңғып қазып, үш жерден ағаш сына қойды да:

— Көк асық шіркін, өндірмепсің ғой! — деп, қатарында көмір шауып жатқан Алшағырды тұрғызып жіберіп, соның қалдығына қайласын салды. Күш керек, тәсіл керек жерде ылғи алға түсетін әдеті бойынша, бір тізелеп алып көмірдің астын ала әлуетті қолмен ұрды.

— Қайран, Бұланым-ай, перім-ай! Өзіңнен басқамыз еркекпіз бе! — деп, Алшағыр кейін шегініп барады.

Ашық шахтаның көмірін үстінен алатын кезде ауыр сүйменді мұз ойғандағыдай етіп салу керек еді. Көмір онда етпетінен жататын. Қазір көмір қабырғасымен қарап тұр. Енді қайланы көмірдің сызығымен жүлгесін тауып ұру керек. Сызықсыз бітеуге он ұрғанша, сызығын тауып бір ұрғаның өнімді. Қайланың да беті қайтпай, қаршылдай кіреді. Бұланбай көп жолдастарының соны тым кешеуілдеп ұғатындарына да наразы еді.

— Есеңді жұмысқа жіберме, иесінен қайыр! — дейтін еді ол.

Әр еңбектің еріксіз сүйреп, қамшысыз айдап әкететін өз күші бар. Ол — еңбектің өнімділігінде. Ол кезде еңбек төсегіңнен жұлып алады. Тісің ауырғанын, ішің ауырғанын да елең етпейсің. Аз қимылың көпті қопарып отырады. Қисыны келмей, тәсілі табылмай тұрған еңбек қыздырмайды да, желіктірмейді де. Бұланбайдың көп жолдастары тасқа шапқан асылдай, мұқала бастағаны байқалады. Соған наразы Бұланбай орайы келмей жатқан жерге ылғи өзі бастап түсетіні де сондықтан.

«Қарауыз» жақтан уақытсыз да орынсыз, барқырап салынған ән естілді. Бұл — бастықтардың бірі келе жатса, белгі орнына салынатын, аты орыс жұмыскерлерінің қазақша үйренген бірінші сөздерінен туып кеткен «Кеш жарық!» деген қазақ әні еді. Өлең сөзін бүкіл барак болып түгел уқалап әрең икемге келтірген:

Кеш жарық, дос-жаранға есік ашық! —
деп. басталады да:

Жатырмыз жер астында бықсып-сасып,
Әкулай, шұбар жылан, сиқыр Сикор —
Үшеуін қара көмір қалсын басып, —

деп, қарғыспен аяқталады.

Әнді басқа біреу салса, сөзін қоса айтар еді. Ән салған

Қолбаң болғандықтан, ол құр әләуәйлім деп әннің өзін жалаңаш айтып келеді. Өмір бойы бір ауыз өлең жаттап, бір ауыз ән салып көрмеген Қолбаң, жолдастарынан қорыққаннан белгі беруге о да міндетті болғандықтан, амалсыз салып келеді.

— Сары атан, сары атап барқырап келеді, — дессіп қалды жұмыскерлер. Қайла мен күректер тез-тез қимылдасып кетті.

Ән салу азабынан тезірек құтылу үшін Қолбаң борсаңдай жүгіріп, үңгірге жақындай берді де, кім келе жатқанын білуге асыққан жолдастарына:

— Мен көрмеген бір дәу шелекпен түсіп, шешініп жатыр. Шегір Бікәмен¹ сөйлесіп қалды. Қазір келетін шығар, қимылдаңдар! — деді де, көмірді салғызып алып, тез жөнелтіп кетті. Әшейіндегіден гөрі көбірек үйгізіп салдырды көмірді.

— Кім екен? Қайсысы екен? — деп сұрағандарға:

— Мен қайдан білейін! Әйтеуір ши борбай емес! Олитті танымын ғой! — деп, Сикорскийге соқтыға, ашулы жауап қайырды.

Жер астына түскен Ушаков еді. Ол сырт киімін тастап жеңілденді де, штейгер Быковты шақыртып жіберді. «Кен қорасы» деп аталатын дәл ауыздағы кеңірек алаңда көмір сұрыптап жатқан әйелдер мен сыртқа көмір жөнелтіп тұрған екі еркекке қарай барды. Ушаковты алып түскен шелекке жұмыскерлер енді көмір толтыра бастады. Үш орыс әйелі көмірге араласып кеткен кесек балшықтарды айырып отыр екен, жастау біреуі штейгерді шақыра кетті. Әр қуыстан көмір әкелген шанашылар жұбын жазбай келіп жатыр. Көмір ауыз жақта да көп үйіліп қалған. Тезірек тағы бір ауыз ашылмаса болмайды екен деп ойлады Ушаков. Әрі ауа жолы, әрі көмір жолы болатын тағы бір шыңырау қаздыру керек екендігін Сикорский нағып ұқпайды екен дегенді қоса ойлады.

— Сендер Оралдан келдіңдер ме? — деп сұрады Ушаков көмір сұрыптап отырған әйелдерден.

— Ие, Рязанов мырзаның алтынында сегіз жыл болып едік. Енді осында көшірілдік. Ендігі қымбат қара алтын болады деп, еркектер бір желіксе, қоя ма, үш ай жаяу шұбырып, әрең жеттік... — деді мосқалдау әйел.

¹ Шегір Бікә — штейгер Быков.

— Ол жайды естіп едім...— деді Ушаков, әйелдің бетін басқаға аудару үшін.

— Рязанов мырзаның алтыны жабылады екен деген қауесет те көбірек шығып қалып еді, оның не болғанын кім білсін...— деді, жаңағы мосқалдау әйел. Ол сөз құмарлау Катерина Неволя еді.

— Ал, мұнда қалай тұрып жатырсыңдар? Үйреністіңдер ме? — деді Ушаков.

— Жұмыс қайда да жұмыс қой,.. Бірінен-бірі жақсы да, жаман да бола ма ол? Алтынның бұты көмірдің бұтынан ауыр да, жеңіл де емес, дәл бірдей,— деді әйел. Әйелдің аздаған астарлы сөзіне мән бермеген Ушаков:

— Оқа емес. Мұнда да үйренісіп кетесіңдер әлі... Бірер жылдан кейін жақсы тұра бастаймыз,— деп еді, әйел орыс жұмыскерлерінің арасындағы бір үлкен қобалжудың бетін ашып қалды:

— Жоқ, үйрене алмасақ керек... Кететін шығармыз. Оны, әрине, еркектер біледі ғой, бірақ алты айымыз біткен соң кетерміз, сірә,— деді әйел.

— Неге? Несі ұнамайды бұл жердің?

— Мұнда ұнайтын не бар? Бір тал ағаш та жоқ, су да жоқ. Кір шайқайтын да жер жоқ қой!.. Дамылы жоқ жел де боран... картоп, капустаны көмірдің үстіне егеміз бе? Жоқ, біз тұрақтай алмасақ керек. Бас қожайын келе қалса, еркектер сөйлесеміз, айтамыз деп жүрген. Бірақ, қатындар кетеміз ғой деп ойлаймыз. Еркектер құр гуілдескенмен, аяғында қатындардың ойлағаны болатын... Одан соң ертең жақсы болады, арғы күні жақсы болады деген барлық қожайынның айтатын сөзі ғой. Көп естіген сөзіміз, енді естімесек те болады,— деді әйел.

Ушаков енді едәуір ойланып қалды. Орыс жұмыскерлерінің арасында мұндай қобалжу барын ол әлі сезінген жоқ еді. Барлық азық-түлік, жалақы, монша жақтарында наразылықтары мол екенін білетін де, осы жолы оның бәрін де ыңғайлай кетермін деп ойлаған. Әйел оған бұл далаға орыс жұмыскерлерінің тамыр жаймайтындығын айтты. Бұл оның ең бір күтпеген жайы еді. Енді оны түбіне жете анықтаудан көрі, болдырмау жағын ойланып қалды.

Ушаков осы ойлармен тұрғанда шақырған штейгері Быков келді. Сыпайы амандықтан кейін Ушаков оны ертіп алып, шахтаның ішін аралауға кетті.

— Немене, орыс жұмыскерлері орнығатын емес пе? —

деді Ушаков Быковқа әрірек барған соң. Быков аз бөгеліп барып жауап берді:

— Мұндағы жайларды мен сізге толық баяндап айтқаныма бір ай толса да, әзір өзгерген ешнәрсе жоқ қой Никон Абрамович. Жұмыскер арасында әр түрлі наразылықтар, толқулар барын сіз өзіңіз де жақсы білесіз. Оның аяғы немен тынарын, неге апарып соғарын ашып айта алмаймын,— деді Быков.

— Менің берген уәделерімді жұмыскерлерге айтпадыңыз ба?

— Айттым.

— Иә, қалай қарады жұмыскерлер?

Быков азырақ жымыды да:

— Жұмыскер халқынан қолына ұстатқанды ғана қалай екен деп сұрауға болады. Бүгін қолына тимеген нәрсенің ертең қандай боларын жұмыскер айта ала ма?— деді.

Быков бұл күнге дейін де бар білімін жасырып жүрген адам сияқтанатын еді, мынау жауабынан тағы да өзінше ойы бар адам екендігі байқалғандай болды. Бұдан бір ай бұрын Ушаковтың алдына жіпке тізіп әкеліп салған бірнеше салмақты сөздері бар еді, қазір соларының бірде-бірі орындалмағанын аңғарта сөйлеп тұр. Ушаков енді оның өз бетін біржола ашып алғысы келіп, кілт бұрылып тұра қалды да:

— Мен сізді аздап болса да түсініп келемін. Сіз ой аңғарыңызды жасырған да жоқсыз. Оныңыз маған қатты ұнайды... Біз екеуміз ашық күрестің адамы болсақ керек. Солай емес пе? Басқалардың көп ауыздан шулап, береке-сін алатын әңгімесін сіз бір жерге түйіп, мән бере, салмақ бере айта аласыз. Мен бұл жайларды біле тұра, сізді штейгер етіп тағайындадым. Өз басыңыз қалай ойлайсыз, орыс жұмыскерлері осында орныға ма, жоқ па?— деді.

— Бұл сұрауыңыздың жауабы өзіңізде деп ойлаймын,— деді Быков.— Жұмыскер сізден патшаға лайық сарай салып бер деп сұрамайды. Адамша жұмыс істеген соң, адамша тұрғылары келсе, оған қарсылық етпеген дұрыс болад та. Біз еңбегімізбен күн көретін адамдармыз, одан басқа түгіміз жоқ. Кімнің жұмысы, қандай жұмыс деп талдауға да мұршамыз жоқ. Сонымен бірге аздаған тілек қойсақ, онымызға құлақ асқаныңыз жөн. Мен әділет шеңберін есіңізге салғым келіп тұрған жоқ, бірақ әділетсіздіктің де шегі болуға тиісті,— деп тоқтады Быков.

Быков аяғын аңдап басқанымен, көп нәрселерді аңғартқысы келетінін байқады да, Ушаков одан әрі сұрау қоймай, ілгері жүріп кетті. Екеуі де қараңғы жер астында көп нәрселерді айқын көріп келе жатқан сияқтанады. Әсіресе, бірінің-бірі не ойлап келе жатқандарын, қандай адам екендіктерін анық көріп келе жатқан сияқты еді.

Қараңғы үңгірдің түбіне жақындағанда, Ушаков тағы да аз кідіріп:

— Мыналар қалай? Нағыз кәнігі жұмыскер шыға ала ма осылардан?— деді, шанасын өрге қарай әрең сүйреп келе жатқан қазақ жұмыскерлерін нұсқап.

— Біздің кен жұмысында крестьян ұстап көрмеген қару-құрал әзір жоқ қой. Сіздің сұрайын дегеніңіз осы жағы болса, әрі арзан күш, әрі тұрақты жұмыскерлеріңіз осы қазақтар болады,— деді Быков. Ушаковтың өз ыңғайын танытын адамша алдын орай, әлденені ескерте айтты. Оның арзан күш дегенінің не екенін Ушаков та аңғарды?

— Бұдан басқа қандай жақтары болуға мүмкін?

— Сізге айтылған арызға қазақ жұмыскерлері де ортақ екенін ескерткім келіп еді...

— Қазақ жұмыскерлері де?

— Енді қалай?

Ушаков кеңкілдеп күліп жіберді де:

— Жоқ, штейгерім, ол болмайды. Қазақ жұмыскерлерімен шартымыз әр кезде басқаша болмақ. Жұмыскер қозғалысының көзімен қарағанда, сіз үшін орыс-қазақ жұмыскерлерінің тұтастығы қандай қажет болса, мен үшін олардың дара-дара шарт жасасуы сонша қажет. Бұл жөнінде қожайынның еркіне қол сұғам деп дәме етпеңіз! Орыс жұмыскерлеріне қандай жағдай жасасам, қазақ жұмыскерлеріне де соны жасаймын, бірақ өздерімен оңаша келісіп жасаймын,— деді.

— Бірақ оныңыз ұзаққа созыла да бермес...— деді Быков. Ушаков үндемеді.

Бұлар қара үңгірдің түбіне таянып келгенде, Бұланбай көмірдің табанына қойған сыналарын алып тастап, кертіп құлатып жатыр еді. Екі жеңін түрінген. Бөріктің үстінен екі қабат сірімен бастырып алыпты. Қатып қалған шикі тері байлап алғандары да бар. Қара үңгірдегі қара адамдардың көзінен басқа бейнелері байқалар да емес.

— Десятниктерің кім? Бері келсін,— деді Ушаков жалпы амандасудан кейін.

Маңдайы мен көзіне үйлеген көмір шаңын білегімен сүртіп, Бұланбай үңгірден бері шықты да, шамын көтеріп, Ушаков пен Быковты таныды.

— Іздрасти...

— Здравствуй.

Ушаков үйіліп жатқан төбедей көмірге отыра беріп:

— Ал, қалай, десятник? Ауылдарыңнан не хабар бар? Қалай тұрып жатыр екен?— деп сұрады Бұланбайдан. Әзір ауыр салмағы ауыл жақта жатқан қазақ жұмыскерлеріне ол ылғи сол жағынан келетін еді.

— Ауыл жағымыз жақсы емес, сәпсем жаман... Біз ауылға қайтамыз дейміз, ауыл бізге келеміз дейді. Ауыл бізге ме, біз ауылға кетеміз бе, оны әлі ешкім білмейді,— деді Бұланбай.

— Немене, жұт келіп пе?

— Кедей ауылдарды түгел аралап, тінтіп келе жатқан көрінеді. Байқаусызда біреудің жалғыз-жарым ешкі-лағы, бұзау-торпағы қалып қоя ма деп, түптеп жатса керек...

— Сендер қараспайсыңдар ма ауылға?

Бұланбай жауап берудің орнына Ушаковтың алдына сол қолының алақанын тосты да, он тиындық күмістің үлкендігіндей болып түскен мүйізгектерін көрсетті. Жұмыскердің қолына тиетін тиындаған ақша алақанына өшпес белгідей етіп таңбасын басып кеткен сияқты екен. Ушаков онысына түсіне алмай қалып еді, Бұланбай:

— Өз тамағымыздан жырып алып ауылға жіберетініміз осындай-осындай ұсақ күміс қой,— деп, алақанындағы мүйіздерін оң қолының сұқ саусағымен бір-бір дөңгелетіп шықты.

— Сикорскиймен жанжалдасуды қойдыңдар ма?

— Екі жұмадан бері тынышпыз... Ол түзелді ме, біз түзелдік пе, оны мына іштегірден сұраңыз. Бұл жақсы адам, адалын айтатын адам,— деді Бұланбай.

— Өзің қалай ойлайсың, Сикорский түзеле бастады ма, жоқ па?— деп сұрады Ушаков қалжыңдай күліп. Бұланбай бұдан екі ай бұрын айтқанын қайталап:

— Жоқ, ол түзелмейтін адам. Күнде бір пәле шығарып отырмаса, ұйқтай алмайды. Сіздің алдыңызда өзі қандай құрдай жорғаласа, оның алдында біз де сондай жорғалап тұрса екен дейді. Біз болсақ, ондайға ыңғайымыз жоқ, дөкір жандармыз... Мынау шоқаймен құрдай жорғалауға да болмайды ғой...— деп, аузын жайындай ашқан шоқайын Ушаковтың алдына қарай жақындатты. Аяғының басын

• қозғап-қозғап қойып еді, қожайынның алдына тырс-тырс сіркіреп көмір ұсақтары түсті.

Орыс жұмыскерлері алғаш келген бетінде суық бараққа наразылық көрсеткенде, Сикорский оларға неше айдан бері тұрған қазақ жұмыскерлерінің жылы барағын алып бермек болып еді. Онысына орыс-қазақ жұмыскерлерінің екі жағы да ереуілдеп қарсы болған. Ең алдымен ыршып шыққан Шило қарт пен осы Быков еді. Одан кейін «он тын жанжалы» біразға созылып барып тынды. Олары аз болғандай, Сикорский екі ұлттың жұмыскерлерінің араласуына тыйым салам деп, көп жанталасты. Ушаковтың жайдары тыңдап отырғанын пайдаланып, Бұланбай тілі жеткен жеріне дейін осылардың бәрін айтып шықты.

— Қазір қалайсыңдар? Орыс-қазақ деп одырайысуларың жоқ па? — деп сұрады Ушаков.

— Біздіңше тату тұратын сияқтымыз. Бірақ қонақтардың өздерінен де сұраңыз...

Ушаков бұл жайларды өз ойындағы бір тұрғыдан сұрап отыр еді. Жұмыскер тауып беріп тұратын подрядчигі Жұмабек те, үш өндірісіндегі имамы Күреңкөз қожа да орыс-қазақ жұмыскерлері сыйысып тұра алмайды деп толып жатқан қауіптер айтатын.

— Орыстарың көбейіп кетіпті, енді қазақтан жұмыскер тауып беруім қиынға түсер, — деп, Жұмабек төре қауіптің ең үлкенін де ескертіп еді. Енді абайлап көрсе, ол достары адалдық істемей жүргендігі айқындала берді.

Бұланбайдың жауаптарына көңілі тыншыққандай болды да, Ушаков қазақ жұмыскерлерінің көмірді қалай құлатып жатқандарын біраз қарап тұрды. Қожайын келіп қалған соң өндіре қимылдасып жатқандары да рас болар, бірақ әдіс тауып қалғандары да даусыз сияқты. Оған, әсіресе ұнағаны қазақ жігіттерінің өзара қалжың айтысып, үнемі күлісіп жүргені болды. Болмашыны қалжыңға айналдырып, оңай күлісіп қалады. Не айтысатындарына түсінбесе де, күлген үндерінде қырыс жоқ, қалжың ғана бар. Мүмкін, қазақ қалжыңының жалпы бір дағдысы бойынша қожайынның өзін де іле кетіп жатқан шығар, мейілдері...

Ушаков Быковке қарай бұрылып:

— Мен бұлардың қалжыңдасып, күлісіп жүргендерін қатты ұнатамын. Жұмыстың қалай жүріп жатқанын содан да аңғаруға болады, — деді.

— Бірақ ол дала өмірінен ере келген жақсылық болар...

кенде туған қалжың емес, далада туған... Жер асты оны да ұмыттырар әлі,— деді Быков.

Ушаков бұл жауапты ұнатпай қалғандығын жасыра алмай:

— Сіз әр сөзге көлденең тартары бар адам болып шығып жүрмеңіз түбінде... Мен көп нәрсені кешірермін де, қалжың мен күлкі орнына сары уайым егетін мінезді кешіре алмай жүрермін...— деп, едәуір түйлігіп қалды да, Быковтың жауабын күтпей, тез Бұланбайға бұрылып:

— Бір сағаттан кейін сыртқа шығарсың, Сикорскийдің конторына кел!—деп, кейін қарай бет алды. Әзір тұрған жауабы айтусыз қалса да, Быков оған өкінген жоқ, үндемей еріп кетті.

Ушаковты көлденең үңгірлерден іздеп, кешігіп қалған Сикорский енді осылай қарай дедектеп келеді екен. Қолындағы шамы безгек болғандай қалш-қалш дірілдеп келеді. Ушаков оны да ертіп алып, шахтаның астын түгел аралап шықты. Мыстың жемі отын болса, ол күйзеліс енді біржола оралмасқа кеткен сияқтанады. Ұзынды көлденең, кесекесе салынып жатқан үңгір коридорлардың өзі-ақ ондаған Ақбұйрат заводына жететін көмір бере алатын түрі бар. Ең оңай жолмен, ең байырғы түрде жасалып жатқан шахталары сенімді де өнімді көрінеді. Ұзынды-көлденеңін түгел қосқанда, үш жүз қадамға жаңа жеткен үңгірлерде қалыңдығы екі кезден асатын тас көмір сіресіп жатыр. Өзге жағын былай қойып, осы шахтаның көмірін пұтқа айналдырып көріп еді. Ушаковтың басы айналып, көзі қарауытып кеткендей болды. Егер Қарағанды көмірінің ұзындығы бір шақырымға, көлденеңі жарты шақырымға жетіп жүрсе, не болмақ?.. Қазып алуға өмірің жетер ме?.. Не деген тегін байлық, не деген қазына!..

Осынша көп көмірдің жалғыз Ақбұйрат заводының тар өңештерінен өте алмайтынын Ушаков осы арада түсініп тұрған сияқты. Әлі шеті-шегі, қат-қабаты амықталмаған, тексерілмеген көмір бірінің үстіне бірі келіп, бірін-бірі баса құлаған толып жатқан теңіз сияқтанып елестеді. Осы мол дүниені екі жүз елу-ақ сомға алғаны да есіне түсті... Темір жолың, я пароходың болып, дүние жүзіне тасытып сатар ма едің деп ойлады ол. Амал не, өзімізді-өзіміз байлап, ойымыз бен қолымызды өзіміз бұғаулап отырған елміз деп, басын да шайқап келеді. Қасындағыларының бірдеме дегендерін ол естіген де жоқ, жауап та қайырмады.

Ол әшейінде Россияның ұшы-қиыры жоқ байлықтары-

на қолын батыра алмай отырғанына наразы жүретін еді. Енді ойлана қалса, сол мүгедектікке өзі де тірелгелі келе жатыр екен. Қалай пайдаланарсың, қайда апарарсың, неменеңе жаратарсың осынша байлықты? Жалғыз Ақбұйрат заводы қанша жұтып өндірмек? Бөденені пісіру үшін шын-ақ бір байтерек керек болғаны ма? Көмір көп те, көлік жоқ! Ушаков: «Темір жол! Темір жол!»— деп айғай салып жібере жаздады.

Жайға түскен, қиындықсыз, қитықсыз-ақ жүріп кеткен өндірістің ішінді күйдірер кезеңі енді алдында жақын тұрғанын сезінді Ушаков. Көлік жетер жерді тұтас шолып қараса, бұдан бір қап көмір алатын өндіріс жоқ екен... Мана жолда келе жатып, қалғып кеткенде түсіне кірген бір шытырманды сескеніп есіне алды...

Қасында Тұрсынбай бар, Ушаков Алтынды түбегіне барған екен.... Алтынды оған дәл өз ойы қалай тілесе, түсіне де солай кірген еді. Айналасы адам аяғын сала алмайтын қияқ тісті аран тастар серейіп аспанға өрлеп тұр. Батар күннің қиғаш түскен шұғыласына шағылысып, қызғылт қия тастарға кесек-кесек біткен алтындар жарқырайды... Аспанға тірелген ұшар баста қалшыып қарап жалғыз арқар тұр. Жұқа жібектей көгілдір аспанда кең орай қалықтап, жалғыз қара бүркіт жүр. Арқарды алыстан бағып, түсе алмай жүрген сияқты. Аңдысқан екі жағының біріне пана, біріне зауал сияқтанып найзаның ұшындай өткір аран тастар тұр. Қалықтап жүрген қара бүркіт көк аспанды қанатымен тіліп, «Колхида!» деген сөз жазады...

— Алтын түбек, Колхида!.. Колхида!.. Өңімде кездескен ертегі!.. Тоса бер арқаңды!— деп, Ушаков Тұрсынбайдың иығына шығып, тауға өрмелеп кетпекші болып еді. Тұрсынбай көзін жыланша жылт-жылт еткізіп:

— Сіз аспандағы алтынға қызықпаңыз... Оған адам қолы жеткен емес. Көресіз бе, жоғарыдағы алтындар еріген қардай ақырын сырғып тас қорғанның ішіне құлап жатыр. Алтын осы тас қорғанның ішінде, жерде... Тау-тау болып үйіліп жатыр. Оған апаратын жер астының жолын мен ғана білемін. Оны мен әлі Поповқа да айтқаным жоқ, саған сақтап едім... Бері жүріңіз. Кіріңіз мына үңгірге!— деп, қалың қарағанның арасында елеусіз жасырынып жатқан көлбеу апанды нұсқады. Екеуі қасқырдай жалақтап, қапыл-құпыл апанға түсіп кетті.

Ушаков қараңғы тар үңгірмен ұзақ еңбектеп келеді. Ұң-

гір асты тайғанақ май батпақ. Екі қолы білегінен батпаққа кіргенін сезеді. Самайдан сорғалаған суық тер сақал арасымен жылжып, қойнына құйылады... Ыстық та қапа... Батпақ басып ауырлаған сыртқы киімін шешіп тастап Ушаков көйлекшең қалып еді, әлдеқайдан сап ете түсіп, арқасына аттай мініп алған Рязановты көрді.

— Алтын алдымызда, жақында ғана... Ұмтыл, ұмтыл,— деп Рязанов тебініп қояды.

Тұрсынбай жерге баурын төсеп алып, басы қиқаң қағып, қою батпақты судай есіп жыланша жүзіп барады. Бұл оның өмір бойы жүзіп үйренген мөлдірі сияқты. Алдыңғы жақтан жарық елестеп қалса, ол әдейі бұрылып, қайдағы бір қараңғы, бұралаң-бұлтарысы көп жаққа қарай тартады. Енді бір кезде дәл қарсы алдарынан күндізгі жарық айқын көрініп қалып еді, Тұрсынбай қараңғы үңгір жұтып жібергендей жоқ болды. Өзі де жоқ, ізі де жоқ, үні де жоқ. Қатты сақылдап күліп, Рязанов та жоғалды...

Ушаков жалғыз қалса да, жақын сезілген жарыққа қарай тартты... Жер астынан жұлқына шығып тұра келді. Айналасы манағы көрген тас қорған... Ортасы сирек-сирек құба тал шыққан кең алаң... Әр жерде үйіліп қалған төбе-төбе тас... Тал түптерін ұстап қалған көк кілемдей қалың сіреу балдыр... Тас үстерін тарлан-тарғыл тас қына басқан. Күн түспей көлеңкеде өскендіктен селдір де әлсіз шыққан көк қияқтар таспадай болып тас іргеде ғана көрінеді... Жер астынан шығар ауызға жонын бере жатқан шөккен нардай кесек таста Попов жазған жазу тұр: «Жаңа Колхида... Алтынды... Ашқан Попов» делінген.

Айналадағы биік жоталардың тіктеу келген еңкейістерімен ақырын жылжыған ұсақ тастар етекке құлап келеді. Аз абайласа, ұсақ тастардың арасында жыландай шұбартып бірге сырғып келе жатқан алтын кесектері де танылғандай екен. Ушаков Поповтың қоймасына түскелі келе жатқан ұрыдай жалт-жұлт қаранып, етекке құлап жатқан алтын бұлаққа да жетті. Кәнігі ұрының он саусағы бүйідей қозғалып, тез қыбырлап алтын терді. Шалбар қалталары оңай толып қалды. Енді көйлектің етегінен басқа түгі жоғы есіне түсті. Дәл осы кезде қиғаш түскен күнге шағылысып, тау жүлгесіне гүрсілдей соғылып, үлкен кесек сом алтын келе жатыр екен, домаланып келіп дәл алдына түсті... Ушаков қасында ешкімнің жоғына қуанып кетті. Өмір бойы ізденсе, тап осындай алтын таба алар ма, жоқ па?.. Ушаков кесек алтынды құшақтай көтеріп, әрең деп тізесіне әкелгенде,

ұшар баста тұрған арқарды қара бүркіт те сипай келіп, қос шеңгелімен іліп алып, осы алаңға қарай ылдилай беріп еді. Өзінен он есе ауырды іліп алса да, жерге көтеріп түсе алар ма, жоқ па? Қанаттарын қапалақтатып, тез-тез соғады. Желке жүні тікірейіп, ашулы көздері от шашып келеді. Төмендеген сайын, әлі кетіп жанталасқаны байқалады. Бірақ ол қыран шеңгелін босатса, арқардан айрылса да, өзі аман қалар еді. Ол аспан қыраны, тәуекел құсы, шеңгелін босатар емес. Жартасқа арқарымен бірге келіп соғылды. Қирап қалды. Енді шеңгелін босата алар жағдайы жоқ. Шатнаған көзінен алтын тозаңдай от шашырайды... Осыған қарап тұрғанда Ушаковтың көтеріп алған кесек алтыны да аяғына түсіп кетті... Аяғын езіп кетті білем, ышқынып қалды да; оянып кетті... Ушаковтың есіне алған түсі осы еді.

Түс жора дегендерге сенбейтін Ушаков түсіне кірген өзінің ойындағы нәрселері екенін өзі де білді. Рязанов, әрине, мұның арқасына мініп отырғысы келетін жолдасы. Тұрсынбайдың екі жүзді арсыз адам екеніне шек келтіретін орыс-қазақта бір жан жоқ. Халық аузында «Алтынды» атанып кеткен бір кең ойпат өз көңіліне байланған бір тас шемені. Оны қазір Попов қу «Жаңа Колхида» деген атпен көтере дәріптеп жүр. Ақша майданында тым көтермелеп кеткен атақтың түбі шикі, түбірі бос болатынын Ушаков жақсы білсе де, дүңкілдеген лақаптан мазасы да кетіп болып еді. Бұл далада қолдан шығып кеткен байлық болса, ол осы «Алтынды» болар деп есептейтін.

Осы түсі қайта есіне түсіп кеткенде, Ушаков әлденеден тітіркеніп те қалды. Кесек алтынның қолынан түсіп кеткені қисынсыз бір жүйелермен келіп Қарағанды, Ақбұйрат, Нілді сияқты өз байлықтарына бір тұспал жасайтын сияқтанды. Осынша байлық бір кезде қолымнан түсіп кетіп жүрер ме екен деген дүдәмал қауіп жүрегін нұқып өткендей болды. Бірақ арқарды ала құлаған тағы қыранды көз алдына әкелді де, мен де сол қыранша шеңгелімді жазбаспын деп ойлады. Бірақ ол үшін...

«Ол үшіннің» ар жағын ойлап, түйіп болғанша, Ушаков ауызға жетіп қалғанын көрді. Алдында манағы ауыр темір шелек тұр. Бір жігіт қожайынды шелекке тығып, бетін жабуға ауыр тақтайды қолына алып-әзір тұр екен.

— Жер астындағы десятниктер мен штейгерлерді түгел конторға алып келіңдер. Бәрі де келсін, тезірек!— деп

Сикорскийге қарады да, Ушаков сыртқа алып шығатын шелекке оң аяғын аттай берді...

2

Тым-тырыс үнсіз даланы тым-тырыс үнсіз түн басады. Үнсіз дала, үнсіз түнде жүздеген жұмыс адамы тас қашап, көмір қазып жатыр. Адам еңбегі түнге де бас имей, даланың ойы жетпегенді қолымен дүниеге әкеліп жатыр. Ақ жамылған Қарағанды даласында қатар-қатар үйілген көмір ат жалдары сағат санап биіктеп келеді. Күреңіткен мыс кірпіштер Екатеринбургке жүріп кетті. Қарағандыдан қырық шақырым жерде, Ақбұйрат адырының жар қабағында тас пен көмірді қоса шайнап, қоса жұтып, айналасына от лебін бүркіп тас пештер еңтігіп тұр. Ол — күні-түні жанатын, енді мәңгі өшпейтін от. Әзір танымағандықтан таңырқауы көп болса да, дала енді ол отты өшірмейді. Дәл қазір үш жүз шақырым созылған жаңа жолдардың бойындағы ондаған бекеттерде жүздеген кіре қонақтап жатыр. Бір жолмен көмір, екінші жолмен мыс кендері пеш қарнында кездесуге қарама-қарсы ағылып барады. Соның бәріне қозғау салған, өлікті оятып жан берген адам Никон Ушаков төбесін қарағанмен жапқан аласа жер баракта отыр. Өз басы қанша ауыр азапта жүрсе де, қажы білмейтін қайрат адамы, өз қолы тиген жерлердің осындай бір жалпы сипатын есіне алады да, қайтадан сергіп кетеді. Ертеңгі күндерді, келер жылдарды ойлайды.

Бүйірі қызарған темір пештің үстінде тұрған жез шайнек шырт-шырт түкіріп қояды. Бұл темір пештің үстінде қайнайтын бар шайнектің әдеті. Жол жүріп үйренген Степан колбаса мен қалашын, тұзды қияр мен сарымсағын стол үстіне тәртіппен жайып салып, қожасынан енді бір иск қимылын, көз қиығын күтіп тұр. Арақ керек болар ма, жоқ па?..

— Әкел? — деді Ушаков.

— Қазір!..

— Шайдан кейін Сикорскийдің аттарымен Тұрсынбай сұмды тауып әкелерсің. Таң атқанша оралып келетін бол.

— Орындалады, Никон Абрамович.

— Күн шыға осы арадан жүріп кететін болайық.

— Жақсы, Никон Абрамович!

Құшақ-құшақ суық ауамен бірге Жұмабек төре келіп кірді. Жалпақ жағасын шалқасынан тастаған қаптал қасқыр

ішік пен түлкі тымақ несінің оңай жонданып алғанын айтқызбай, баяндап тұр. Алғаш кездескенде бұл жұпыны киінген, жіңішке мойынды, арықтау адам сияқты еді. Қазір толық жүзді, қиық қара мұртты, шүйделі адам болып алыпты. Кіре бере амандық айтқанда даусы да мақпал қоңыр, салмақты шықты.

Қасқыр ішігін қабырғаға құрметпен іліп, жеңіл пұшпақ ішікпен келіп Жұмабек қожайынға қолын созды. Саусақтары жұп-жұмсақ, жып-жылы екен. Шұңғыл қара көздері жанданып, қаймықпай қарайды.

— Жақын отыр, шайға кел...

Дәл осы кезде Ушаков оны іздегісі келмесе де, ол Ушаковтың түп ізіне түсіп қуып келіп еді. Тағы да ұзақ жоғалып кетеді екен деген хабарын естіп, түнделетіп келіп Қарағандыда басты. Енді бір айдан кейін, алты айға деп жалдаған қазақ жұмыскерлерінің күні бітеді. Әлі қат-қабат қарбалас үстінде келе жатқан көмір мен мыста Жұмабек арқылы жалданған бес жүзден артық адам жүр. Олардың әрқайсысы Жұмабек үшін сылдыраған ақша — үш сом! Үш күміс сом!.. Бұрынғыларын елге қайтарып, жаңадан тағы бес жүз жұмыскер жинап берсе, Ушаков оған мың жарым сом санап беруге тиісті. Жұмабекті түнделетіп айдап әкелген де сол.

Бар әңгіменің осыған келіп тірелерін жақсы білетін Ушаков бұлай қарай аяқ салғысы келмесе де, Жұмабек сыналап әкеліп еріксіз қыстырып қалып отыр?..

— Қалай, Жұмабек, халің жақсы ма?..

— Жақсы, Никон Ибрагимович... Сізге берген уәдем орнынан шыға ала ма, жоқ па деп, жалғыз қайғым сол ғана...

— Қыс қалай өтіп жатыр? Ауылдарда күйзеліс жоқ па?

— Жоқ көрінеді, Никон Ибрагимович... Екінші кезекте келмек жігіттерді аралап келе жатыр едім, бәрі де даяр отыр екен...

— Игілік би қалай, аманшылықта ма?

— Шүкір құдайға, аманшылықта... Уәдең орнынан шықсын деп, мені көрген сайын тықыршытып қояды...

— Менен сәлем айтарсың, рақмет дерсің. Осы жолы Қызылжарда үй салатын шеберлермен келісе қайтамын. Майдан бастап үлкен үйін сала бастайтын болар. Он екі бөлмелі, өте сұлу үй болып шығады. Сухорков дейтін Екатеринбург архитекторының өзіне арнап салдырған үйінің жоспарымен салынбақ... Менің өзімде ондай үй жоқ.

— Шомылатын бөлмесі де болады деген рас па?— деп, Жұмабек бір сәт өз ойынан ажырап, Игіліктің салдыратын қысқы үйіне қатты қызығатынын білдіріп алды.

— Рас.

— Тағы қандай бөлмелері болмақ...

Ел ішіне ертегідей тарап кеткен бір әңгіме — қысқы үйі біткеннен кейін, Игіліктің бала-шағасы далаға шықпайды екен деген бір қауесет еді... Намазы да, басқасы да сол үйдің ішінде бола береді екен дегенді жұрт сөге сөйлеуге бата алмай, қауыптену мен таңдану арасында ғана әңгіме ететін... Қазақ тілінде көп нәрселердің аты жоқ. Өзі жасап, өзі пайдаланып көрмеген нәрселерді өз тілінде атай да алмайды. Соның бірі қала үйлеріне де жаңа кіре бастаған мәдениет бөлмелері еді. Жұмабек осы бір жайды анықтап алу үшін Ушаковтан сұрағысы келеді де, тілі жетпей қипақтап отыр. Оны сұрау үшін үйтетін-бүйтетін бөлме деп турасынан тартпаса болатын емес. Мәдениеттің іркілмей, елемей айта беретінін анайылық еш уақытта аттап өте алмайды. Анайыға анайылық қана ерсі емес. Төре Жұмабек, анайылықты ауыл ортасында, жұрт көзінше іркілмей істей беретін төре, сонша қызыққан нәрселерін сұрай алмай жаяулап келіп, өз жұмысының жайына көшті:

— Екінші кезекке деп қағаздап қойған жігіттерім көптен әзір отыр, Никон Ибраһимович... Бір елу шақты адамды ғана сырттан іздеуге тура келетін. Әуелі сізбен уақытын келісіп алып, осы жолы көрші болыстарды аралай қайтпақшы едім... Алғашқы кезекте келген жігіттер де тезірек үйлеріне қайтқылары келеді екен... Жаңадан алынатын жігіттерді қай уақытқа келтіргенім дұрыс болар?— деді Жұмабек.

Ушаков Жұмабекпен арадағы арбасу пердесін амалсыз біржола жыртуға бел байлап, бұл күнге дейін бүркеп келген ойын енді іркілмей ашты:

— Жұмабек,— деді ол қарсылық студі көтермейтін қатқыл үнмен,— біз қашанда айласыз-алдаусыз, адалдық пен шындықты ғана білетін болайық деп келісіп едік қой? Есіңде ме?..

— Есімде, есімде...— деді Жұмабек, ішіп отырған шайына шашалып қала жаздап. Айла-арамдықтан безінуді білмесе де, қиыстыруды өнерсіз-ақ былш еткізе салатын төрең оңай ұсталарын да тез сезініп қыпылдап қалды. Ушаков онысына аяушылық еткен жоқ, қайта әр сөзінде арнаулы зілі барын аңғарта:

— Менің жұмыскерлерім үйлеріне қайтқысы келеді деген сөз рас па сол? Мен негіп естімедім екен? Кімге айтыпты? — деп қадала сұрады.

Жұмабек шамасы келгенше өңін бұзбауға тырысып:

— Ауылдағы әке-шешелері, бала-шағалары айтып отыр... — деп, ізін таптырмайтын кең шиырға қарай сүйреді... Бірақ онысы Ушаковтың құлағына кірмегенін де түсіне қалып: — Сіз маған жұмыскерлерді алты айға деп жалдаттырмап па едіңіз? Олардың күні бітуге жақын ғой... Мен сонымызды уәде көремін... Солай емес пе? — деді.

Егер Жұмабек тура осыдан бастаса, Ушаковтың зіл айтарлық себебі де болмас еді. Өз құлқыны дегенде арам-адалды айыра алмай қалатын әдеті бойынша өтірік қосты да, ұсталып қалды. Достарымен түгел сыр мінез болып алған Ушаков енді оны біржола ықтатып алғысы келіп, бастырмалатып кетті:

— Менің жұмыскерлерім не ойлайды, оны сен біліп бермейтін бол, — деді Ушаков. — Оны мен өзім білемін. Екінші, олар үйлеріне қайту түгіл, үй іштерін осында көшіріп алғылары келеді. Үшінші, мен ақымақ емеспін... Кәнігі жұмыскерлерді үйлеріне қайтарып, жаңадан келетін жігіттерге көмірді қалай қазуды қайта үйреткісі келеді деп бекер ойлапсың! Кетем десе, бір адамды да зорлап ұстамаймын, бірақ қумаймын, қуа алмаймын!..

Ушаков әдейі ұзақ сөйлеп кетті. Жұмабектің өңінің қалай өзгергеніне қарап тым жүдеп кетсе, аздап үміт демеуін беріп, үміттене бастаса, қайта бұқтырып ұзақ ойнады...

Шынында ол ойнағысы келіп отырған жоқ, жұмыскер жайын ешкімнің ойыншық етуіне бермейтіндігін біржола аңғартқысы келіп еді. Әсіресе, жұмыскер тауып беретін подрядчигі Жұмабекке осындай бір сабақтың өте керекті болып жүргенін көптен сезінетін. Сол сабағын түгел беріп болғанша тартынған жоқ.

— Ал, енді маған не бұйырасыз? — деді Жұмабек, Ушаков тоқтағаннан кейін.

— Ескі жұмыскерлерім қозғалмайды орнынан. Сен маған жаңадан жұмыскерлер жинап бергенше, ескі жұмыскерлерімнің тұрақтауына жәрдем ет.

— Жақсы, жақсы... үй іштеріне айтайын, күтпеңдер дейін...

— Олай емес, жазға қарай үй іштерінің көшіп келуіне демеу бер. Майқұдық, Теректі өзендерінің бойына көшіп келсін. Қыстау саламыз десе де, рұқсат етем. Түсінікті ме? Шөп шапсын, егін салсын,— деді Ушаков.

— Түсінікті,— деді Жұмабек бастау ғана. Оның мықтап түсініп тұрғаны жұмыскер тауып беру жұмысының өз қолынан шығып кетуге бет алғаны еді. Егіз Нұра қатар суалып қалатындай көрінді оған.

Жұмыскер жалдап алуды түгел өз қолына көшірсе, оның арты қитықсыз да болмай қалмасын білетін Ушаков енді азырақ езу тартып, шеңгелін босатты:

— Бірақ мен сені жәбірлемеймін. Көмір мен мыста орнығып қалатын қазақ жұмыскерлері үшін адам басына үш сомыңды алып тұратын боласың, — деп, Жұмабектің көзіне қадалды да, оның көзінде сөне қалған от ұшқыны қайта тұтана бастағанын көріп:— Бұдан былай сен маған жаңадан жұмыскер тауып беруден гөрі ескі жұмыскерлерімнің орнығып қалу жағын көбірек ойлай жүр. Тым болмағанда бес жылға...— деп, сөз аяғын ашпай тоқтады.

Үш сомды ескі келісім бойынша алты ай сайын бере ме, жыл сайын бере ме, әлде тіпті бір-ақ рет төлеп, ар жағын су аяғы құрдымға айналдырып жібере ме, ол арасын Жұмабек қанша ашып алғысы келсе де, батып сұрай алмады. Оның орнына, кейін өз қолымен өрбіте жүретін, ретіне қарай даланың өз салтына сүйей салуға да келетін үлкен бір бәленің ұшығын аңғартты. Онысы қазақ жұмыскерлерінің өндіріске біржола орнығуы үшін бас бөгеттердің бірі еді...

— Жерін, суын, мекенін тастап басқа жаққа кеткен адам ол жерінен біржола айрылады бізде... Басқа ағайындары баурап алады да, қайтармайды. Мұны сіз ескеретін болыңыз...— деді Жұмабек.

— Қалай айрылады?

— Кеттің, айрылдың... Сол — бас-аяғы.

— Е, ол сатып кетпейді ғой жерін?

— Сатуға болмайды да. Бізде жер — тұтас алғанда, рудың мүлкі, одан бері — ауылдікі...

— Онда қалай болғаны, қазақ жұмыскерлері мұнда тұрақты болып орныға алмай ма?..

— Оны ең алдымен Игілік биден сұрағаныңыз дұрыс болар...

Осынша кең жерге қолы жасағанның күшімен емес, төрт түлігінің тісімен байланысып отырған қазақ елінің өзіне таныс біраз жайларын Ушаков қайтадан есіне алды. Қа-

зақ даласының жалпы иесі Алтай-Қарпық деген сияқты рулар» екені рас. Бірақ шын иесі — Игілік сияқты ру ішіндегі белді адамдар. Жұтау мен баю, күшею мен әлсіреу арқылы бұл иелер де шінара ауысып тұрады. Түптеп келгенде қазіргі қазақ тағы да Игілік екенін ішіне түйді де, Ушаков одан әрі қазбалаған жоқ.

— Оны кезінде көрерміз... Бара бер, айтқанымды орында, — деді.

Жұмабек тез киініп, шығуға айналды. Қаптал қасқыр ішіктің әлде ғана шалқасынан жатқан сәнді жағасының арт жағы түріліңкіреп кетіп, иесінің баппен киіне алмағанын көрсетіп тұр. Бастыра киген түлкі тымақтың ішінде жаңа бір бәлелер қоздай бастаған сияқтанады...

«Дала мен өндіріс сияқты екі жаттың кейде жеңіл ілегісіп, кейде ауыр соқтығысып қалар кезеңі де жақын тұр екен-ау», — деп ойлады Ушаков. Орыс жұмыскерлері бұл далаға тұрақтай алмаса, қазақ жұмыскерлері ылғи ауысып тұратын болса, өндірістің өзі өмірлі бола алар ма? Жоқ, әрине, әлгі көп нәрсені еске салған екен... Үй қасында плетенмен қоршаған огороды болмай, таң ата қосыла әндететін он шақты қоразы болмай, қаданың басына горшок ілінбей, орыс жұмыскерлері бұл жерге тұрақтай алмайды, әрине... Елу тауық пен бір қораз кердеңдеп жүрсе, орыс жұмыскерлерінің де орныққаны болар еді-ау!..

Даланың тым тұрақты енжарлығы мен жаны ауырмас жаттығына тәуелді болмас үшін ол көп нәрселерді өзінше орайлай бастап еді. Әсіресе жұмыскер жалдауды өз қолына алып, Жұмабек сияқтылармен ат құйрығын кесісіп, айрылысып кетпекші еді. Әзірге ол ойы болмайтынын таныды. Қара жұмысқа біржола ауысам деген адамды дала заңы жерсіз қалдырам деп қорқытатын болса, ол бұғауды оңай үзуге де бола бермейтіндей көрінді. Бірақ ақшаның бағынатын тәңірісі барын Ушаков естіген емес, анайылыққа да бағынбас деп ойлады. Жоқ, жұмыскер тұрақты, тұрғылықты болуға тиісті!

Осы ойына берік тоқыраған Ушаков штейгерлер мен десятниктері келгенде, анаған-мынаған мұрындық болып, наразылық туғызып жүрген нәрселерді үзілді-кесілді шешіп берді:

— Кешіріңдер, мен әуелі Қарағандыны басқаратын адамыма тапсыратын жұмыстарымды бітіріп алайын да, сендермен кеңірек отырып сөйлесейін... — деп, Сикорскийге қарап:

— Сен қағаз-қаламыңды алып, жаз!— деп, орнынан тұрып, бұйрығын сөйлеп кетті:

— Он бес күннің ішінде жұмыскерлер үшін монша салынып болсын..! Қырық шелектен су сиятын төрт үлкен күбі, сегіз кісілік шабынары болсын! Жаздың ба?.. Монша барағын бес күнде қазып болу үшін жиырма жұмыскер босатылсын! Моншаның қабырғалары шахта сияқты ағаш тіреулі, едені тақтайлы болуға тиісті... Қанша ақша керек?.. Жете ме сол?.. Беремін!

Айтысып-тартысып, жеңісіп алар біраз әңгімелерді Ушаковтың дауға салмай, өз еркімен, өз бұйрығымен шешіп тастағандай көрінгісі келгенін түсініп, десятниктер өзара қарасып, жымыңдасып қойды. Ушаков оны аңдамағандай болып, бұйрығының ар жағын ескертті:

— Қар кетіп, жаз шығысымен алты тас барақ салуға кірісілсін! Екеуі үйлі-баранды адамдар үшін, төртеуі салт басты адамдарға... Алдағы қыста жер барактарда ескі жұмыскерлерден бір адам тұрмайтын болсын! Ескі жұмыскерлерден деп айырып жаз! Барактар қос терезелі, тақтай нар төселген, дөңгелек пешті, жарық та жылы болуға тиісті. Жаздың ба? Қанша қаржы керектігі маған бір айдан қалмай тапсырылатын болсын, жауапты адам сен өзің — Сикорский, мен өзім — Ушаков...

— Тура жұмақ болады екен!..— деді Шило қарт, қуанышы мен сықағы екеуінің қайсысы екенін аңғартпайтын үнмен. Десятник атын қолдан алған өзге жұмыскерлер шынымен сеніп, іштерінен Ушаковқа алғыс айтуға жақын отыр еді, Шило қарт содан қақпай жасады.

Жұмыскер жүзіндегі құбылудың бірде-бірін ескертусіз өткізбейтін Ушаков өзіне қарай құлап келе жатқан көңілдерді біржола ұйытып тастау үшін ең соңға сақтаған, ең салмақты бұйрығын берді:

— Майқұдық, Теректі өзендерінің жағасына жұмыскерлер огород егетін жиырма десятина жер жыртылып берілсін! Жалақыларының есебіне Ақмоладан тұқым әкеліп беру Сикорскийдің өзіне жеке тапсырылады..! Тұрақты қазақ жұмыскерлерінің ауылдағы үй іштері, туған-туысқандары көшіп келуге көңіл білдірсе, Майқұдық, Теректі, Бұқпа суларының қай жеріне отырамыз десе де, ерік! — деп Ушаков Бұланбай мен Байшегірге таянып келіп:— Сендер түсіндіңдер ме? Қазақ жұмыскерлерінің үй іштері көшіп келеміз десе қалаған жеріне қонсын!— деп, жоғарыда аталған үш судың бойын түгел қайталап атап шықты.

Қоңыр төбел ауылдардың қоңынан айрылып, қалт-құлтап қалғанын жақсы білетін Бұланбай мен Байшегір Ушаковқа адал алғыстарын айтты.

— Жұмыскерлер мал ұстаймын дей ме, құс асырағылар келе ме, сондайларын да сұрай жүру күнә емес шығар?— деп, Сикорскийге қыжырта қарады да, Ушаков бұйрығын бітірді:— Дұрыстап көшіріп жаз да, мына жерге іліп қой!..

Акула мен Зубовтан басқа десятниктер Ушаковтан біраз нәрсені қаталырақ түрде сұрамаққа ойланып келіп еді. Қожайын шақыртады дегенді естіген жұмыскерлер де: «Айтыңдар, берсін, орындасын, біз де адамбыз ғой!»— десіп калған. Ушаковтың өз аузынан берген жаңағы бұйрығынан кейін жұмыскерлер енді не қыларын білмей, аңырысып қалды. Олардың неге бөгелгенін танып отырған қожайын әңгіменің бетін өз ойындағы арнадан аудармағысы келіп, сөзді тағы да өзі бастап кетті:

— Жұмыскерлердің сұрайтындары көп те, менің істей аларым аз, оны өзім де жақсы білемін,— деді Ушаков.— Не істей аларымды өз көздеріңше алдарыңа салдым. Сендерден өтінерім — жұмыскерлердің тілегін маған қалай түгел жеткізсеңдер, менің берген бұйрығымды да түгел жеткізсеңдер жұмыскерлерге. Кетемін деген жұмыскерлерді күшпен ұстап отыра алмаймын. Бірақ қайткен күнде де тұрақты жұмыскерлерім болады менің! Бүгін бір жұмыскер кетсе, ертең оны келеді. Мұны жұмыскерлер естерінен шығармасын. Енді үш айда орыс жұмыскерлерінің күні бітеді, оған дейін ойланатын болсын. Қазақ жұмыскерлері қаламыз дегенді өз ауыздарынан айтып жүр, рақмет айтып құшағымды ашамын. Мен сөйлеп болдым, сендер сөйлеңдер,— деп, Ушаков айнала қарады.

Десятниктер әлі бөгеліп отыр. Жалғыз бұйрығымен алдын орап кеткен Ушаковқа ауыз толтыра айтар ешнәрсе қалмаған сияқтанады. Мұндайда орынды сөз айта білетін Андрей Быковқа қарасып қояды. Быков Ушаков бұйрығының алды-артын барлап, өз ойымен отырған сияқты. «Бұйрықтарың қалай орындалар?»— деп ойлады ол.

— Біз осында келе жатқанда он сегіз жұмыскер жолда өлді. Заң бойынша олардың үй іштеріне төленетін ақша неге төленбей келеді?— деді Шило қарт.— Жетім-жесір болып калған бала-шағалары ашықпай отыр деп ойлайсыз ба?— Осылай болмашыдан бастап ұлғайтып әкететін әдеті болушы еді, шал сонысына қарай бой ұрған сияқты.

— Мен өзім жалдаған адамдардан үшеуі қаза болған екен, олардың үй іштеріне төлейтін ақшаны бір күн кешіктірмей табыс еткіздім. Ал, Рязанов мырза жіберген жұмыскерлер үшін мен жұмысқа кіріскен күннен бастап қана жауапкермін. Одан ар жағының барлық жауапкершілігін Рязанов мырза өзі алған... Өзінен сұраңыздар... Жолшыбай қазақ ауылдарында жасаған қарыздарыңды жалақыларыңнан әлі күнгө дейін ұстатпай келемін. Компанияның басқа мүшелері мақұл көрсе, кешіріп те жіберерміз деп ойлаймын,— деді Ушаков.

— Енді біздің қолымыз Рязановқа жете алмайды. Пожалуыста, өздерің келісіп, осы арада төленетін етіңдер. Өлген жұмыскерлердің семьялары бізге тапсырып отыр, жоқтаушы — біз! Әлдеқайда тентіреп жүрген бала-шағалар Рязановқа барып, теңдік сұрай алмайтынын нағып білмейсіз?— деп, Шило қарт шүйліге сөйледі.

— Жақсы, мен өздеріңмен бірге жоқтаушының бірі болуға уәде етейін. Бірақ жауапкер мен емес, Рязанов екеніне дауласпайтын болыңдар,— деді Ушаков. Мұнысына Шило қарт та дау айта алмады.

— Бұл жолы сіз жанжалсыз-ақ жеңдіңіз. Шынын айту керек, өте оңай жеңдіңіз,— деді Шило қарт.

Ушаков кең пейілдене кеңкілдеп күліп:

— Мен сендермен жанжалдасқым келеді деп ойлап па ең? Жоқ, қарт, мен сендермен қалай да келісім тілін тауып, қолдаса қимылдармыз деп сенетін адаммын. Құдайға шүкір, жанжалдасарым аз емес... Келіңдер, арамызда жанжал болмауы үшін ішіп жіберейік!— деп, қалайы бокал, қырлы стакандарға сылқ-сылқ еткізіп арақ құя бастады. Содан кейін,— үш ай бойы дұрыстап ойлансаңдар, кетеміз дегенді қоярсыңдар,— деді Шило қартпен стакан қағысып жатып.

— Құлағымыз естіді, енді көзімізбен не көрерміз... әңгіме сонда ғой!— деді Шило қарт.

Ушаков оны аңғармағандай, Быковқа қарай стаканын тоса беріп:

— Меніңше, орыс жұмыскерлері тұрақтай алады деп ойлаймын...— деді.

— Жұмыскерлердің тұрақтап қалуына бізді қарсы екен деп ойлап қалмаңыз. Ол сізге қандай керек болса, жұмыскерлерге де сондай керек. Кілті сіздің қолыңызда. Бүгінгі бұйрықтарыңыздың қалай орындалуында...— деді Быков.

Бұланбай мен Байшегір қара күйе қолдарына мөлдіре-

ген арақтан жусаң кетпейтін кір жұғып қалатындай көріп, стакандарға үрке қарап отыр. Қолдары созылар емес. Кәрі заман, ата-баба, салт-сана, ысқаяқ ислам, бәрі келіп стаканмен екі араға тұра қалғандай, өңдері бұзылып кетіпті. Ушаков іш деп күштей бастаса, бұл екеуі бір стакан арақтан көмірді тастап жүре беруге де бар сияқты еді...

Ушаков оны істеген жоқ.

— Оларға арақ неге құйғансыңдар... шай құйыңдар...— деп, бұл екеуіне өзі жақындап келді де:— Сендер қалай ойлайсыңдар, қазақ жұмыскерлері үйлеріне қайтқылары келе ме, қалғылары келе ме?— деп сұрады.

Ақ көңіл, айласыз Байшегір:

— Қайтар жеріміз болса, қайтар едік... Қайтар жеріміз жоқ. Қайтпаймыз,— деді де, тоқтап қалды.

— Сен қалай ойлайсың?— деді Ушаков Бұланбайға бұрылып.

— Менің жалғыз шешем мен жалғыз балам қатты суықтардың тұсында бір айлық қоректері үшін мені екі жылға жалдап қойыпты бір бай ағайынымызға... Ет алған, құрт алған, тезек алған... Одан бері екі ай өтті... Шешем мен балам қаңғыра-қаңғыра өзі осында жұмыста жүрген бір жолдасымның үйіне келіпті. Енді бәрі қосылып, сол үйді жұтатып жатқан көрінеді. Өзіңіз қалай ойлайсыз, мен сол ауылға қайта аламын ба, жоқ па?— деді Бұланбай.

— Екі жылға жалдап қойғаны қалай? Ол немене?

— Мені жалдамағанда кемпір неменесін бермек? Аштан өлсін бе?

— Бір айлық тамақ үшін екі жылға жалдаған ба?

Бұланбай мырс етіп қалды. Жалдаған кемпір емес екеніне түсіне алмай тұрғандай көрінген Ушаковқа күлді. Өзін сонша тайыз көрген Бұланбайға қарап Ушаков та жымынып:

— Ауылдың дауын кезінде көрерміз, қар кетісімен барлық жұмыскерлердің үй іштері біздің жерге көшіп келсін. Жер-су жетеді, ақы-пұл сұрамаймын,— деді.

Таң ата Ушаков жүріп кетті. Қайда барады, қашан қайтады, оны ешкім білген жоқ. Жұмыскерлер барағына аңыз болып оның түнде Сикорскийге берген бұйрықтары қалды.

— Әлдеқашан осылай қатал сөйлессеңдер, ендігі моншада жуынып жататын едік...

— Біз болмасақ, бұл жолы да ауыздарын ашып қала беретін еді еркектер...

— Сикорский енді тырп етсінші, кәне!

— Орындамай көрсінші, шашып бір талдап жұлайық! — десіп әйелдер даурығады. Титықтап отырған үй іштерін көшіріп алуға рұқсат болғанына қазақ жұмыскерлері қатты разы болып қадыпты.

Ушаковтың соңғы бұйрығына жалғыз Сикорский ғана қатты наразы болып қалды. Оған ұнамайтын бірталай нәрсе бар. Ол үшін Компанияның жұмысы алға баса ма, артқа баса ма, оның екеуі де — бір. Жұмыс оған өзі үшін ақшасы үшін ғана керек. Жұмыс неғұрлым оппа мен батпаққа кезек соғылып, қарбалас халінде қала берсе, оның тілейтіні де сол. Айғай-қиқудың үстінде оппада ауып, батпақта батып нелер қалғанын жалғыз алла ғана білмек. Енді абайласа, Ушаков бар тізгінді бір қолға алып, істің бетін бір арнаға аударғалы келеді екен.

Сикорский ең алдымен орыс жұмыскерлерінің тұрақтап қалуына қарсы еді. Оңай уқалауға көне беретін қазақ жұмыскерлері қазір соларға сүйеніп, қиқаң шығара бастады. Ондаған жылдар Оралда болып, оттан өтіп келген орыс жұмыскерлері алыс-жұлысқа дайын, оңай аузына түсер емес. Орыс-қазақ жұмыскерлерін екі айырып ұстап, екі түрлі дәстүрге көндіріп алмақшы еді, Орал жұмыскерлері ол ырқына да жібермеді. Сол ықпалға қазір Ушаковтың өзі де түсіп бара жатқан сияқты...

Екінші, тас барактар салынсын деп берілген бұйрық, әдейі Сикорскийдің көзін құртуға құрылған тұзақ сияқта-нады... Мен үй сала білмеймін, әсіресе, алты барақтың қаншаға түсетінін қалай есептеп шығармақпын? Моншаға қанша ақша керек дегенде, ауызға жеті жүз сом түсіп кетті де, айттым да салдым... Алты тас барақтың неге түсерін есептеп шығарып көр!..

Тек қана осы сияқты, түбі келіп жалғыз өз басына соғатын қауіптерден ығысып, Сикорский өрт білінбей тұрып қарғаша салуға бел байлады. Өз басының бағы үшін, бір өзінің құлқыны үшін, адалдық, ар, ұят, намыс, адамшылық деген ұсақтарға орыс отанын қоса он тиынға сатып жіберу сорлы Сикорский үшін ешнәрсе емес еді. Одан көп оңайға түсетін жалған жалаға ол ойланған да жоқ, іркілген де жоқ. Жолды қалың қағаздың екі жолына Рязановтың өз атын, әкесінің атын, асыл тұқымы, қызмет бабындағы шен атауларын, алған ордендерін тізіп келіп, аяғына таяқтай етіп леп белгісін қадады да, хат жаза бастады.

«Сіздің ең соңғы тапсырғаныңызды мен көпке дейін тү-

сіне алмай келіп ем, құдайсыз, заңсыз далада тыюсыз қоздап, қатерлі қауіпке айналып бара жатқан қат-қабат қылықтар еріксіз ұғындырды», — деп бастады Сикорский. Сөйлем мағыналы да сұлу құрылғандай, оның үстіне, ешкімнен ұрланбай, өз ойынан туғандай көрінді.

«Бұрынгы бір хатымда ойыма ұрланып кірген шүбә сияқты бір жайларды сізге білдіре отырып, өзім онша мән бермеген едім. Оныма қатты өкінуге тура келді. Кешігіп болса да, осы хатым арқылы ондағы аңғартқанымды толықтыра алсам, төменшілікпен кешіруіңізді өтінемін... Уақытын өткізіп алып хабарлап отырғанымды сіз кешіре алады екен деп үміттен де алмаймын. Менің жалғыз қорғанышым жиырма жылға жақын сіздің адал қызметіңізде болып келгенім демесем, одан басқа ақталарым да жоқ...»

Осы сияқты өз күнәсын ауырлата түсу арқылы айтарының салмағын да табандатып алып, Сикорский енді істің өз жайына көшті:

«Ушаков мырза жұмыскерлердің аз ғана дауыс көтергенінен ығысып, не тілесе де, түгел беруге бұйрық етті. Оны мына бұйрығының көшірмесінен де байқарсыз. Оған қосарым — ауызша берген бұйрықтары бұдан он есе ұзын. Жұмыскерлер ортаға алып, оған бұйырды, ол маған бұйырды. Мен бұл бұйрығыңызды Компанияның шешуінен кейін орындайтын шығармыз деп, аңқаусып едім, қағаз беті көтермейтін сөздермен Компания мүшелерін қалай бағалайтынын да айтып салды. Бірі маскүнем, бірі күнезер-қомағай, енді бірі одан да жаман... Жұмыскерлер отыр екен деп, ірікілген де жоқ. Сонымен сорлы Сикорский шөл далада Қарағанды деген қала салмақшы! Моншасы Москванікіндей!.. Үйлі-баранды жұмыскерлерге жеке-жеке бөлме... Қос терезе, голланды пеші! Кілем төсеуден басқаның бәрі бар!..

Бұйрықта айтылған үш судың бойына ондаған қазақ ауылдары келіп орнамақ. Мал бағып, шөп шабуға шегі жоқ еркіндік! Оны жұмыскерлердің өздері де «жер жұмағы» деп елеуреп жүр. Алты ай ауыстырып отыруға болатын жерде тұрақты жұмыскер қалалары мен жұмыскер ауылдарын жасаймын дегенге мен өзім түсіне алмадым. Қазір қырда аштық басталды. Бұрын алынған жұмыскерлердің күніне елу тиыннан төлеп отырсақ, енді жалданатын қазақтар күніне отыз тиыннан артық сұрауға ауыздары да бармайды! Егер Ушаков мырза рұқсат етсе, мен он күннің ішінде отыз тиыннан мың жұмыскер тауып алар едім. Және сол отыз тиыналдағы көп жылдар үшін өзгермейтін шек қойып кетпес пе

еді!.. Мен жоқты-барды шұқылай бергісі келмейтін, өте нағыз адам екенім өзіңізге де белгілі, бірақ осынша оңайға Ушаков мырза түсінбей отыр деп илана алмаймын. Серіктесіңіз туралы ыңғайсыздау сөз айтқаныма кешірім етіңіз, сен алмаймын. Мұным үшін қандай жаза берсеңіз де, көтеремін, бірақ адал ойымды жасыра алмай отырмын.

Шынын айтқанда, мұнда орыс жұмыскерлерін ұстаудың өзі ең үлкен зиян екенін де дәлелдегім келеді. Оларға қарап қазақ жұмыскерлерінің жалақысы қымбатқа түсіп отыр. Қазір орыс-қазақ жұмыскерлері деп екі түрлі ақы белгілеу үмітінен біржола айрылды. Арзан күшті өз қолымызбен қымбаттатып отырмыз. Орыс та жоқ, қазақ та жоқ, жұмыскер деген бар! Ушаков мырза тек қана осылай сөйлейді. Егер сіздің өз өндірістеріңізге жұмыскер керек болса, ең алдымен Қарағандыға жіберген жұмыскерлеріңізді қайтарып алғаныңызды мақұл көрер едім. Мұндағы күрек пен қайла жұмыстарына қазақ жұмыскерлері де жарап жатыр. Жалақыны шын мағынасында төмендетуге сонда ғана қолымыз еркін жетеді.

Ушаков мырзаның бұйрығы бойынша Қарағанды көмірінің басқарушысы картоп, капуста егетін болғанын да көрерсіз... Енді біраз жылдан кейін Сикорский бір байдың қойын бағып жүр деп естісеңіз, таңданбайтын болыңыз. Даланың бораны мен дауылы қандай құтырынған болса, бақылаусыз жүрген адамдары да соған ұқсауға тырысатын сияқты... Жалғыз мен емес, көп адамдардың ойынша, ұзамай Қарағанды деген империя болмақ та, императорының фамилиясы «У» харпінен басталмақ...

Ең соңғы білдіргім келетін бір «қуанышты» хабарым — сіздің сенімсіз деген адамыңызды маған штейгер етіп тағайындап берді! Одан гөрі сауатты адамымыз жоқ екені рас, бірақ жүріс-тұрысы, беймазалығы, қарсыласа кетуі, мен білетін штейгерлердің біріне де ұқсамайды. Әйелім деп ала келген Елизавета Быкова деген адам Петербургтың жоғарғы қоғамына лайық. Сол екеуінің ерлі-байлы екендіктеріне де шектене бастадым. Ол жай ұзамай ашылмақ. Егер ойлаған жерден шыға қалса, әдеп сақтамапсыз деп сөкпессіз. Мұндай адамдар жайында ұғыныспаған уақытымыз болмаған шығар деп ойлаймын.

Осынша шектен шығып жатқан заңсыздықты көріп отыра беруге қалай шыдамың жетеді деп ұрысуыңыз да мүмкін. Ақталу үшін емес, әділет үшін шындығын айтсам, бірінші, мұның бәрі бұл күнге дейін бүркеліп келіп (дұрысырақ

айтқанда, жарыққа шығуға бата алмай келіп), бүгін ғана бұйрық ретінде жарияланды. Екінші, менің Ушаков мырзадан тайқаситыным да рас. Әрине, мен одан қорықпауыма да болар еді, бірақ қорқамын. Сіз алыстасыз, Акула мен Зубов — бітеу бөрене, дөңбек, қара күш. Алайда, сіздің өзіңізден турадан-тура нұсқау алғанша, мына бұйрықтардың орындала қоюына онша күш салып, ынта көрсетпеуге шыдармын деп ойлаймын...»

Сикорский жазған хатын қайта бір оқып шықты да, кәрі қорқаудың жанды жеріне дөп тиетіндей болып шыққан екен деп ұйғарды. Керекті істерде, адал жұмыстарда неге осындай шебер де, ынталы болмадым екен деп ойлаған жоқ. Енді осыны тым болмаса Ақмоладан әрі асырып салып қайтатын жинақы да ісмер, елеусіз де тынымды адам керек болды.

Қоғам үлкен бе, кіші ме, ойлы ма, өнерлі ме, сол қоғамның алыс-жақын арманына ортақпысың, жоқпысың, өзім деген әміршің өзіңнен өзгенің қайғы-қуанышына қалтқысыз ортақ ете ме, жоқ па — бәрібір әркімнің сол қоғам ішінде өз үйірі, өмір ішінде өз түкпірі, өз қайғысы, өз қуанары бар. Сондай жанның бірі Сикорскийдің де өз мұңы, өз көздегені, өз үйірі бар еді. Оның үлкен істен жырып алған қуаныш-мұңы да басқа, үлкен топтан таңдап алған достары да басқа. Соларының бірі Мұсақай еді. Ақмолаға соны аттандыруға тоқырады.

— Мұсақай, сен арық торы атыңа менің семіз торы атымды айырбастап аласың, — деді Сикорский, Мұсақайды шақыртып алып. Осылай сөйлесуге дағдыланған, сыр-мінез адамдарша, ақылы іске жұмсайтынын жасырмай аңғартты. — Түсінікте ме?

— Жоқ, түсінікті емес.

— Қазір түсінесің. Қосарсыз, баспа-бас айырбастаймыз. Ұнай ма?

— Ұнайды.

— Сол торы атпен бүгін Ақмолаға жүріп кетесің. Барасың ғой?

— Барайын.

— Екі күннен қалмай, Ақмолаға жететін боласың. Жетесің ғой?

— Жетейін.

— Ешқайда бұрылмай тура почтаға барасың. Ұқтың ба?

— Содан соң?

— Мына хатты почта начальнигі Иконниковтың қолына тапсырасың. Орындай аласың ғой?

— Орындай алам.

— Сикорский арнап жіберді дейсің. Айтасың ғой?

— Айта алам.

— Торы атты не үшін баспа-бас алып тұрғаныңды түсіндің ғой енді?

— Түсіндім.

Мұсақайға бұдан арғыны түсіндіріп әуреленудің керегі де жоқ еді. Әр түтінді түсінен де, ісінен де қатесіз танытын қырдың қырқар түлкісі қылаң қағып, құлпырып сала берді. Сикорскийді басқа біреуге айырбастап кетпесе, түсіну жағынан қапысыз еді.

— Торы атты сол жақта қара атқа айырбастап қайтуыңа да болады,— деді Сикорский жымиып.

Мұсақай оның астарын да түсіне қалып, басын шұғыды.

— Ие, кішкене тұра тұршы...— деді Сикорский, қабағын шытып.— Қарағандының жұмысына түсуге қанша ауылдар ынтығып отыр деп едің, осы?

— Қазір тіпті саны жоқ оның!.. Тамағы үшін ғана көмірге түскісі келетін адамдарды мыңдап табуға болады. Тіпті, Жұмабек төреге үш тиын бермей табуға болады!— деді қырқар түлкі қасқырдың үлесіне қызығып кетіп...

— Жоқ, Жұмабекте жұмысың болмасын, ол керекті адам...— деді Сикорский мұндай ыңғайға ренжитінін аңғарта қабағын шытып.

— Мен жәй, әшейін, сірағысын айтқаным ғой...— деді Мұсақай.

— Күніне отыз тиынға риза болып көмірге түскісі келетін бір жүз адамның арызын түсірте аламысың бүгін?

— Екі сағатта түсірте алам!

— Ауылнай мөрін басып, куәландырған болса, тіпті жақсы болар еді.

— Арыздың өзі ауылнайдың үйінде жазылад та! — деді өнерсіз қу, сырын білдіріп алғанына қысылмастан.

— Үш ендеше! Екі сағатта оралып кел. Арыз мына хатпен бірге аттанады.

— Ауылнай мөрін басып болып, бетіме қарайтын болады ғой... онда қайтем?

— Сен оның алақанына патшаның басы бар мына мөрді бас!— деп, Сикорский Мұсақайға бес сом күміс санап

тастады.— Жөнел! Әуелі өз атыңмен барып, Байжанның үйінде қонып жатқан Жұмабекті маған шақырып жібер. Тез келсін... Содан кейін бір минут айналма!

Мұсақай кеткеннен кейін, Сикорский Рязановқа жіберетін хатының жалғасын жазуға қайта отырды. Екі ауыз сөзбен айтылар нәрсені дәмдеп, тұздықтап, өнерлеп жатыр. Көптен бері жұмыс сұрап, есік босатпайтын қазақ жігіттерін Ушаков алдырмай қойған... Жеке арыздарға ешкім құлақ аспағандықтан, қазақтар енді үлкен қауым болып арыз бере бастаған. Солардың бірін көзімен көрсін деп, Рязановқа жолдап отыр...

Даланың арыз-шағым, приговор деп, бірнеше болыстың атынан жазылатын қағаздарының бәрі де үш-төрт адамның ғана қолынан туатынын Сібір ұлықтарының бәрі де білетін еді. Дүниеде біріне-бірі дәл ұқсайтын екі бас бармақ кездескен емес. Арыз-шағымдарға баттитып басқан көп бармақтардың біріне-бірі егіздің сыңарындай ұқсап тұрғанын көріп отырса да, ұлықтар оны әдейі айыра алмайды. Дәл сол ізбен жасалып Рязановқа кететін арыз да солардың бірі болып шығатынын біліп отырған Сикорский дүниедегі ең бір адал істі жақтайтындай-ақ, әділет айналасындағы сөздердің ең бір ірілерін теріп жатыр. Ол өзінің қоқтық қазып жүрген қоразға ұқсап отырғанын байқайтын да емес... Хат аяғына, бұйрық солай болғандықтан жабық шахта жасап жатқан бір артель жиырма жұмыскерді амалсыз монша барағын қазуға шығардым дегенді қыстырды. Әрине, Ушаковтың бір бұйрығын амалсыз орындау үшін бір ісін қаңтарып тастау керек еді...

Әлденеден үміті бардай елеурей басып, Жұмабек келді. Сикорский онымен сақтана сөйлесетін еді, бұл жолы да сонысын істеп:

— Екінші кезекке әзірлеген жігіттерім дайын отыр деңіз ғой?— деп сұрады.

— Ие, дайын отыр. Бірақ Никон Ибраһимович, әзір қозғама деді ғой?

— Ол біздің өз жұмысымыз... Сіз әр сағатта дайын тұруыңыз керек. Тізімдері қолыңызда ма?

— Көпшілігі қолымда... Елу шақты жұмыскерді көрші болыстан іздемек едім.

— Іздеуді тоқтата тұр да, дайын адамдарыңның тізімін ертеңнен қалдырмай маған әкеліп тапсыр. Ауылнайлар мөрлерін басып, куәландыратын болсын.

— Жақсы, орындайын...

— Қожайын сөзінде тұра алмаса, сен не істей ала-
едің?— деді Сикорский кенеттен.

— Ешнәрсе істей алмас едім...

— Сен сөзінде тұра алмасаң, қожайынның не істей ала-
рын білемісің?

— О!..Білем, білем!..— деді Жұмабек, қалта біткені те-
сіліп, бар ақшасы ағылып түсіп бара жатқандай сезініп.

— Ендеше, сен өз міндетіңді алдын ала орындап, өзіңе
сөз келтірмейтін болуды бекер ұмытыпсың! Қожайын —
қожайын да, подрядчик — подрядчик, қызметкер! Ұқтың
ба? Ұмытпа!

Жұмабекті осы қоқаймен бөріктіріп шығарған Сикорский-
дің алдына мерзімді уәдеден аз ғана кешігіп Мұсақай әкел-
ген тізімдер түсті. Жүгіріп бара жатқан құмырысқаға ұқса-
ған арап әрпімен жазылған арыздың аяқ жағына Жылқы-
бай, Түйебайлардан түгел жүз адамның аттары тізіліп, бар-
мақтары басылыпты. Табақ қағаздың сол жақ қабырғасын
ала жоғарыдан төмен қарай басылған бармақтар, қақтан су
ішіп шыққан тұсаулы түйенің ізі сияқты... Кейін танып ке-
туге керек болатын арыз-шағымдарға бармақ орнына жас
баланың өкшесін де басып жіберетін әдет болушы еді, бұл
жолы ауылнай оны да істемепті... Ұрлық пен өтірікке бас-
қанда, мөрді баса беріп айналдырыңқырап жіберетін әдет
болушы еді, бұл жолы мөрді де қозғамай, дұрыс басқан.

Сикорский оны хатына қосып, үлкен конверттің бетіне
бес жерге сорғалап тамшылаған қызыл сургучтің үстінен
жез мөрімен нұқып-нұқып қалды...

— Енді жүре бер, жолың болсын!— деді Мұсақайға.

3

Бардұр... Бірдұр... Хақдұр...

Көкте де емес, жерде де емес, барлық байтақ ғаламда...

Тумады, тудырмады, тудырмайды... Әкесіз де шешесіз,
ең бірінші некесіз...

Адам да емес, басқа түрлі жан иелеріне де ұқсамайды.
Алладұр, кәдуілгі, ұлығдұр...

Алласының осындай сыпаттарынан хабары болып көрме-
ген Жұбай жеңгей құдық басында сол ұлығдұрдың өзін сі-
лейте қарғап жүр... Именер де, ығысар да емес. Даусы ащы
да қатал, зілді де кекті шығады.

— Қу құдай, шұнақ құдай, саңырау құдай, құрығыр
құдай!..

Бұл батылдыққа қазақтың еркегінен бұрын әйелі жетті, ерте жетіпті. Амалы қайсы, ғылымсыз да білімсіз, философиясыз, өмірдің ащы зары жеткізіпті. Сабаумен тулақты ұрып қалғанда шыққан дыбысқа сабау да ортақ, тулақ та ортақ. Жұбайдың ащы даусы да сол тулақ дыбысы еді.

Сірідей көнбіс жанына тағы да аяусыз келіп соғылған бірдемеден Жұбай жеңгейдің қатты ышқынғаны байқалады. Қу құдайдан бастады да, құрығырдан бір-ақ шығарды. Бейнесі белгісіз ислам алласын тастан, ағаштан жасалған, қуарып қалатын, шұнайып қалатын ескі құдайларға теңеп қарғайды. Әжелердің әжесінен бері тартып келе жатқан әйел зарын естімеген, әйел азабын көрмеген, аямаған құдайды меңіреу деп, құрығыр деп қарғайды.

Көкжиекке ұмар-жұмар үйіліп, түтіндете шөккен, қорғасындай қара көк бұлтқа тіреліп келіп, қыстың бозғылт күні батқалы барады. Бұдырсыз, бұтасыз аппақ даланың өңі сұрланып, үнсіз-түнсіз шаңытқан суық, барлық жан иелерін бүрсең қақтырып, бүрістіріп әкетті. Өмір бойы қарыған суықпен, күйдірген ыстықтың азап шеңгелінде келе жатқан жанның бірі Жұбайдың алласына айтар алғысы аз да, қарғысы көп екені де рас.

Байжан өзі үйінде, төр алдында кешкі намазын оқып жатыр. Аты намаз демесек, Байжекеңнің көңілінде де онша көп құлшылық барлығы байқалмайды. Жарық деп, жыра деп ойланбай, төтелеп асқан салт адамша, намазын сүріне-қабына асығыс оқып жатыр. Сырттан әйелінің ашынған даусы естілгенде, Байжекең намаз үсті деген жоқ:

— А, сволочь қатын, бірдемені бүлдірдің-ау!— деп қалды. Сволочь деп еркелеткені болмаса, байғұстың жаны қысылып жүр-ау деп ойлаған жоқ. Ширақ аяңдап құдықтан қайтқан аттардың терезе алдынан өткендегі тықырын естігенде, Байжекең Омбыда Ушаков жектіріп берген үлкен қара аттың енді өз малы болып кеткенін есіне алды. Намаз үсті деген жоқ, Ушаков кәпір де болса, мұсылманнан артық деп ойлады. Осындай нәрселер ойын бөле бергендіктен намаздың рөше басын оқығанын да ұмытып қалды...

Үйге асығып-аптығып кірген екі жас бала әкелерінің намаз үстінде екеніне қарамай:

— Әке, кіші апам келе жатыр, кіші апам!— десті қуанған дауыспен қатар шуласып.

Басын жерге қоя берген Байжекең маңдайын жайнамазға тигізе беріп, жұлып алды да, балаларына бұрылып:

— Апаңды үйге шақыр, от жақсын!— деді де жайна-

мазға қарай қайта еңкейді. «Намаз деген сақалға салына-
тын бір салық қой»,— деп қалжыңдайтын Байжекең оның
қалай оқылғанына да мән бермейтін еді. Сол әдетінше те-
зірек атқарып тастауға асықты.

Балалардың келе жатыр деген кіші апасы Елизавета Бы-
кова еді. Өз шешелерін апа деп, Көпей бәйбішені үлкен апа
деп үйренген балалар, келген бетінде сүзек болып осы үй-
де ай жарым жатқан Елизаветаны кіші апа деп кеткен.
Өзі өте жұғымды, еркелей де, еркелете де білетін жас әйел
бұл үйдің барлық жандарына да ыстық бір туысындай бо-
лып кетіп еді. Жас балалар туған апасындай көретін. Қуан-
ған балалар әкесінің не бұйырғанын ұғынып болғанша, үй-
ге Елизавета келіп кірді. Қашанғы әдеті бойынша есікті жа-
ба беріп:

— Здравствуйте,— деді жұмсақ айқын даусымен.

Елизавета келгенде, балаларынан кем қуанбайтын Бай-
жекең намазын тағы да ойланбай-ақ үзе тастап:

— Абажди, қызым... бог первая, шелабек опторой!—
деді, артына бұрылып.

Байжекеңнің «Әуелі құдай, екінші адам» дейтін сөзінің
мәтелін талай естіген, оны және қазақтың бір мақалы шығар
деп ойлайтын Елизавета бұл жолы да аз ғана жымыды да,
күлген жоқ:

— Папа намаз оқып жатыр екен.., ақырын...— деп, шу-
ласа жармасқан балаларды екі қолымен қапсыра құшақтай,
ауыз үйде өзінен қалған ағаш төсекке қарай бет алды. Екі
бала қолынан жұлқылап, әрқайсысы Елизаветаны өзіне қа-
рай тартып, таласып кетіп барады:

— Кіші апа, менің орындығыма отыр! Сені мен бұрын
көрдім.

— А, мен бұрын таныдым! Сен: «Бұл кім?»—деп, көзің
бақырайып, мұрныңды сүрте бергенде, мен: «кіші апам»,—
дедім... Кіші апам менің орындығыма отырады.

— Жоқ!.. Сен кеше орындығыңды аяғыңмен тепкесің!

— Ендеше, сен жылағансың мана!

— Кеше сен жыламап па ең? Орындығыңды жылап
отырып тепкесің!.. Апам сені ұрған!..

— Сені жаздыгүні әкем ұрмап па еді?.. Бақыртып ұр-
ған!..

Балалардың не айтысып жатқандарына түсінбесе де,
кім үшін таласып жатқандарын жақсы түсініп тұрған Ели-
завета балалардың таласын әрең тыйып, екеуін екі жағына
ала ағаш төсекке барып отырды да:

— Енді қойыңдар таласты... Шуламаңдар... Мен екеуімді де бірдей жақсы көремін. Міне, екеуіңе де базарлық әкелдім,— деп Сейткамалдың лавкасынан алған, арзан да болса қымбатқа сатылатын қазақ баласының ең қымбатты таңсығы бір уыс кәмпит көрсетті. Балалар көзі енді кіші апаны тастап кәмпитке ауып кетті.

Намазын енді болған шығар деген деңгейге жеткізе беріп жинай салды да, Байжекең қапыл-құпыл етігін киіп, тымағын бастыра байлап жатып:

— Шырағым қызым, тепер бог прощай! Наулкеде баба сершайт! Абажди, потом шай пить буйдым,— деді де далаға шығып кетті.

Елизавета жымиып басын изеді. Үй иесінің дін, намаз деген нәрселерге мән бермейтіні есіне түсіп жымиды. Байжанға қарап бүкіл қазақ халқында дін онша берік емес шығар деп ойлайтын еді, сол ойына қайта оралды.

Елизавета Быкова сүзектен көтеріліп, жұмыскерлер барағына көшкелі екі айдай болып еді. Жаратылысында талдырмаш, нәзік жан сүзектен кейін аппақ қағаздай болып қара қауымның ортасына көктен түскен періштедей көрінді. Қара көздері мөлдір нұр төгіп, жүзіне жұқа ғана қызғылт бояу шығыпты. Әлсіз, ақырын қозғалыстарына орай даусы да назды, ерке шығады. Қараңғы жер астында, қара жұмыста жүрген адамдардың жалғыз шұғыласындай, әрбір жұмыскер жолдасы оған қызыға да, қызғана да қарайтын еді. Жолдастарының әрбір қылықтарынан, елеусіз де болмашы мінездерінен кең мейірім, қалтқысыз достық сезінетін Елизавета осы қоғамның ішінде өзін бақытты да көретін, сол қоғамның алдында қарыздар да санайтын. Сондықтан ол жолдастарынан бөлек ұзақ жата алмай, ауру сүлдерінен түгел айығып болмай-ақ, көмір сұрыптауға кірісіп кетті. Және өзінің арман етіп келген істерін қолға алды. Бүгін де Байжан үйіне сол ісімен келіп отыр еді.

Бұрын жұмыс жұртымен жете таныстығы жоқ Елизавета Быкова ол қауымның қандай екенін Оралдан Қарағандыға дейінгі екі айдан аса жүрген ұзақ жолда біраз таныды. Одан кейін тап осы ауыз үйде, ауырып жатқан күндерінде көрді: алыс далаға, қараңғы қиырға кетіп бара жатқан жұмыскерлер арасына сана жарығын жағамын деп шыққан жас әйел осы ауыз үйге түскен жұмыскер жарығын ең алдымен өзі көрді.

Ыстығы лапылдап, сандырақ үстінде жатқанда, Елизавета осы ауыз үйде Быковпен бірге Михайло Неволя, Ши-

ло қарт, тағы бір-екі қара қазақтар жүргенін көретін еді. Екі-үш күннен кейін, қыстың жалтаң суық күндерінде, ауыз үйге аса бір мол жарық түсіп тұрғанын көріп, қуанып кетті. Көздерін жастықпен тығындаған, қарынмен амалдаған, сығырайған қазақ терезесіне ұзақ уақыт алғыс айтып, таңданып жатты. Бірақ мол жарық қазақ терезесінен түскен жоқ, сол келіп жүрген жұмыскер жолдастары түсірген жарық еді.

Шило қарт Быковқа еріп Елизаветаның халін білгелі алғаш келгенде-ақ, Байжанның ауыз үйінен жаны түршігіп:

— Бұл немене, тұншығып өлсін, қараңғыда шірісін деп қалдырдың ба мұнда? — деп еді Быковқа, шоқша бурыл сақалымен ауырып жатқан әйелді нұсқап.

Быков амалсыздық жайды ескертіп жауап қайырғанша, Шило қарт ауыз үйдің өліктің көзіндей жансыз сығырайған жалғыз терезесін сүйемдей бастап еді. Лақ секіріп, балалар асылып, жылауық терезеден талай қыс бойы тоқтаусыз аққан су жырып мылжалаған терезе алдын барлық аламайымен қос сүйемдеді. Жұмыстан мұқалған, біріне бүкірімен, қисығымен ғана тиісіп тұратын буылтық саусақтарын әрең жазып, барынша кереқарыштап жатып:

— Құдайға шүкір, биіктігі де, көлденеңі де кез жарым келетін шаршы терезе сияды екен... Бірақ ауаны ауыстырып тұратын зырылдауығы болсын. Нағыз керектің бірі сол, білдің бе?.. Менің кеудеме жарық түсірем деп күнде әуреленгенше, құдайдың жарығының жолын ашсаң еттің! Әлде біріне-бірінің кесірі тиеді деп ойладың ба? — деді Шило қарт, әрбір өз ісіне мығым шалдың еркелеу де келетін әдетінше ұрыса сөйлеп. Мұндай шалдар еркелеткенде де ұрыса еркелетеді.

— Мынау бүкір-бұлтық қабырғаларды темір күрекпен сүргілеп бір шықса, осы бөлменің өзі екі есе кеңіп кетер еді-ау! — деді Михайло Невоя.

— Е, ол сенің жұмысың... Ол үшін сенің қолдарың керек. Мен өз жұмысымды ғана білемін... — деді оған Шило қарт.

Осыдан екі күннен кейін ауыз үйдің терезесі аламайымен ойылып алынып тасталды да, оның орнына өз кәсегімен келген үлкен қос терезе орнады. Бір бұрышында зырылдауығы да бар, зырылдауығын жауып қоятын қақпағы да бар. Мол жарық сол терезеден түсіп еді.

Әуелі үлкен терезе үйді суытады деп әрең көнген Байжекең ауыз үйі жайнап кеткеннен кейін жұмыскерлерге өзі

жалынып жүріп төр бөлменің екі терезесін де жаңарттырып алды. Әсіресе, баса зер салғаны зырылдауығы еді... Осы күні үйіне қонақ келгенде, зырылдауықтың қақпағын ашып, әлсін-әлі зырқыратып алу балалардан бұрын Байжекеңнің өзінің бір мақтанышы болып кетті. Қонып аттанғанша мақтауы қанша болса, аттанғаннан кейін өсегі мен жамандауын, сықағы мен мазағын одан да асыратын сумаңдар:

— Апыр-ай, Байжеке, сіздің терезелер ән салып тұрады екен!— десе, Байжекең оң қолын мықынына тастап жіберіп:

— Біздің қазақта үй бар ма, тәйірі! Үй деп ана Омбыдағы Ушаковтың үйін айт! Заказ бір тұрған... энеу күні Игіліктің қонақ үйіне бір қонып шығып едім, тұншығып кете жаздадым... Терезесінде зырылдауығы жоқ үйді үй деп ксергі жоқ!— дейтін болды.

Қазір Елизавета Быкова барып отырған ағаш төсек те, балалардың орындықтары да, қабырғаға тақай қойылған екі ұзын скамейка да сол кезде жұмыскерлер жасап әкелген нәрселер еді.

Елизавета Быкова сауыға бастағаннан кейін, Байжанның ауыз үйі тіпті өзгеріп кетті. Су сіңіп борсыған балшықты Михайло Неволя бес жұмыскермен келіп, қырып-жонып, далаға шана-шана ғып төктірді. Үйдің астын да белден қазып, тағы бір кез төмен түсірді. Ауыз үй қазір кеңейіп те, биіктеп те кеткен. Жұмыскер орыс әйелдері ондаған өрмекшінің ұясын ойрандап, қабырға мен төбені де сылап, ағартып берді. Қазір бұл бүкіл қазақ даласында болып көрмеген ауыз үйге айналды. Байжекең, құдай қосса, ендігі жылы сыртқы есікті төр үйден шығарып, ауыз үйді төр үйге айналдырсам ба екен деп те ойлап қояды. Бірақ төр бөлменің өзін солай түзеп алсам қайтеді деп ойламайды...

Байжанның ауыз үйіне осынша еңбек жұмсаудың бірнеше себебі бар еді. Ең әуелі ауру әйелге қолдан келген жеңілдік жасаудың қамынан басталды. Алғашқы кезде кезектесіп ауру әйелдің қасына отырған орыс әйелдері:

— Елизавета аурудан гөрі ластық пен сасық қараңғылықтан қатты күйзеліп жатыр, бірдеме істесеңдерші?! — деп, еркектеріне дамыл берген жоқ.

Бертін келе, барактан басқа барар жерлері жоқ жұмыскерлер кешқұрым осында келіп, әңгімелесіп отырып қайтатын болды. Есігі бар, терезесі бар, әйелі, бала-шағасы

бар, қайнаған самауыры бар үй баракта тұратын жұмыскерлерге ерекше бір жайлы мекен сияқты көрінетін еді.

Үйренген жерді, Орал тауының тынығы мен шуағын, бала-шаға, үй іштерін сағынып сөйлейтін жұмыскерлер үшін Қарағанды маңында бұрылып бас сұғарлық жалғыз қуыс Байжанның осы ауыз үйі болып қалды. Өзі қонақжай, ақ жарқын адам Байжан жұмыскерлердің келіп-кетіп жүрулеріне қырын қабақ көрсеткен де жоқ. Сонымен Байжанның жер үйі бүкіл қазақ даласында жұмыскер деген жаңа жұрттың жай-күйі сөйленген бірінші үйі болған еді. Көп еңбектің аянбай жұмсалған бір себебі де осы.

Жұмыскерлер ара-тұра қазақ халқының қандай жұрт екенін де жете білгілері келіп, көп нәрселерді сұрастырып, ынтыға сөз қылып отырады. Осы тұрған Орал тауынан келген адамдар Африка мен Аравияның бірінен келіп шыққандай, қазақ жайында ешнәрсе білмейтіндеріне таңданады. Көбірек еске алатындары Қызылжардан бергі жол бойында көрген қазақ ауылдары.

— Кедей халық.

— Жерге еңбек сіңіріп әдеттенбеген халық.

— Ұрпақ мұңын ойланбаған халық, — деседі біразы. Кетіп емес, аяп айтады.

— Барлық міндетті құдайдың мойнына артып қойып, өздері еріншек болып кеткен, — деп Шило қарт наразылық көрсетеді.

— Мына жұмыскер жігіттерін де жалқау дей аласың ба? Көмірді сенен кем қазып жүр ме? Одан да анық ешнәрсе білмейміз десеңші. Өзіміздің бір халқымыз жайында осынша түк білмеуіміз не деген ұят! — деп, Быков жолдастарының теріс бет алғаны болса қайырып тастап отырады.

— Сендер білмесеңдер, ұяты өздеріне болсын. Мен бәрін де білдім... Уайым-қайғы дегенді есітіп-көрмеген, еркін өскен бақытты халық екен! — дейді Неволяның әйелі Катерина.

— Бақытты халық? Неменесімен? Кірімен, надандығымен бе? — деп, Шило қарт оған шаншыла жауап береді.

Кір мен надандық дегенді тура өз мағынасында ғана ұғынатындықтан оны үлкен айып та көрмейтін Катерина Неволя қолын сілке тастап:

— Сендер жоқты айтуға құмарсыңдар осы... Бұларда қанша жер бос жатқанын көрдіңдер ғой? Бір жылқыға мың десятинадан келеді дейді. Бұларда патша да жоқ, помещик те жоқ. Урядник те жоқ! Бұлар бақытты болмағанда кім

бақытты?— дейді. Өз ойындағы бір арман тұрғысынан қарап, сеніп айтады.

— Ал, Катюша айтты, бітті... Патшасы мен помещигі болмай-ақ қойсын... Көнейік осыған,— дейді Михайло Неволя әйелін кекете қалжыңдап.— Бәрібір анық білетін ешнәрселерің жоқ... Катюша енді бір жаз осында болса, бәрін өзі анықтап береді...

— Патшалары да бар, помещиктері де бар... Бірақ басқаша аталатын болар. Онысыз ел бар деп естіген емеспін,— дейді Шило қарт.

Осындай әңгімелер әр кезде болып тұрады да, анықталмай, аяқталмай қала береді. Араласып жүретін қазақ жұмыскерлерімен еркін сөйлесетін тіл де жоқ. Көзбен көріп, оймен топшылау үшін бұлар әлі жалғыз Байжанның үйінен басқа елді көрген де жоқ. Әңгіме тағы да даланың бораны мен суығына, жалаңаштығына ауысады. Орманды, таулы, көгалды, сулы жерде өскен көпшілік қазақ даласын тіршіліксіз сахара, аңызақты шөлейт, көшпелі құм деп тітіркене сөйлейді. Бұл кезде көз алдарына келетін қазақ даласы емес, араб сахарасы екенін аңғармай қалады.

Қазақ халқы жайында ешнәрсе естіп-білмеген жанның бірі— Елизавета Быкова еді. Ойланып қараса, негр, индеец, араб, қытай халықтары жайында көп нәрселерден хабары бар екен де, Россияның бір халқы қазақ жайында ешнәрсе оқымаған да білмеген екен. Еуропаның он шақты мемлекеті еркін сыйып кететін кең жерге ие болып отырған халықтың жай-күйін білмеуіміз неліктен деп ойланады да:

— Әлде, бұл өзін-өзі танытатын ешнәрсе жасай алмаған халық па екен?— деген сұрауға келіп тіреледі.

Бұл ойында шындық дәні барлығын сезінсе де, бауырмал жүрек бүкіл бір халықты ешнәрсе жасай алмаған деуге қия алмай, басқа себептерді кеңірек, жайылып іздестіреді. Көз алдына орыс жеріне жағылған көп шамдарды, сөнбес шамдарды әкеледі. Иін тіресе, қол ұстаса шыққан ғалымдарын, ой иелерін еске алады. Дүние жүзіне өз жарығын түсіре бастаған ой Россиясын көз алдынан өткізеді. Бірақ ол жарық әлі күнге қазақ даласына түспеген сияқты көрінеді.

Бір күні ол Байжанмен еркін сөйлесетін әдетінше, осы үйге қонып отырған бірталай адамға түгел ортақ етіп:

— Қазақ халқы қанша жұрт?— деген сұрау берді.

Қонып отырған Игілік пен Омар, қасында он жасар баласы Кенжеғара бар Күреңкөз қожа еді. Бұлардан басқа

жалғыз Андрей Быков бар-ды. Игілік қашанғы әдеті бойынша Байжанға бір жұмыс тапсырғалы Ақмоладан қайтып келе жатып жолшыбай соғып еді, осы үйде Қожекең қонып отыр екен. Қожекең бүгін Игіліктің қонақ үйіне қонып шықты да, Игілік ар жағынан түнделетіп келіп, Қожекеңнің үйіне қонып шықты. Қожекең жал-жаяға мәз болып аттанды да, Игілік Қожекеңнің үйінде болғанына бір жасап аттанып еді...

Күреңкөз қожа Омбыдан олжалы қайтқан Байжанның үйіндегі екі жас баланың піштірілмеген шөтейлерін басқа бірнадан қағып кете ме деп, әдейі бұрылып келіп еді. Шөтейлер әзір аман сақтаулы екен... Қожекең көңілденіп, Байжанның аса діндар адам екеніне қоса Жұбайдың қою құла торы шайын да мақтап алды. Сөз арасында пайғамбар әулетінен арғын ішінде жүрген жалғыз асыл тұяқ осы үйге тілектес көңілден батасын бергелі әдейі келгенін де ескертті. Қожекең дәмдес болғалы Игілік үйінің дәулеті шалқып кеткенін ескерте келіп, Байжанға да сондай мол дәулет, жеті атасына дейін шайқалмайтын береке тілейтінін аңғартты. Мұны талай ренжітіп аттандырған Жұманның арты қалай бүлініп жатқанын да жанап өтті...

Байжекең қолтығынан қос сайтан түрткілеп отырғандай қыл үстінде қыпылдап, қожаның қасындағы кең маңдайлы, қошқар мұрынды, көздерінде ой байқалатын, кесек денелі қара балаға көзін төндіріп-төндіріп қойып: «Игілікпен жақын болғаның, құрап бара жатқан қожа тұқымы, өзіңе де теріс болмапты ғой!» — деп қала жаздады да, өз үйінде сыпайылық сақтауға әрең шамасы жетіп, іркіліп қалды.

— Сізді өзім әдейі шақыртып, батаңызды алғалы жүр едім... Жақсы келдіңіз... Бір Игілік болмаса, өзге қазақ қожа қадірін білеміз бе?.. Ертең-бүгінмен кешігіп қалдым... Биылғы қыстың өзі де сұрапыл болып тұр ғой. Құймақты жей отырыңыз, қожеке!..— деп, Байжан қонағына адам сияқты қошемет көрсете сөйлеп келе жатты да, ойында отырған қыпылығы тіліне оралып кетіп, сөз аяғын: — Мына бір күшігіңіз осынша өзіңізге тартып туар ма!.. Игілікке тартып би болсын, бай болсын!— деп бітірді. Абырой бергенде, қожекең ол сөздердің астарын аңдамай қалды...

Байжаннан мұндай құрмет бейілін күтпегендіктен, әуелі маймаң келген қожекең енді азырақ серги бастап:

— Қолыңа қонбас қаршыға!..
Әгер қонса қаршыға,

деген екен... Қазақ атаң баласынан мың қат ғайбат фиғыл көрсек те, бір қат көрсеткен еғтибары үшін кешіре береміз, һәркез дұғамызда болады,— деді.

— Апыр-ай, мұныңыз не деген бір түрлі сөз еді! — деді Байжан, қожа сөздерінің соңғы жағында кінараты барына түсінсе де, бас жағындағы мәтел мағынасын аңдай алмай қалып.— Қайта айтсаңыз қайтер екен.

— Ләббай? А, қайта айтсаңыз, екен дейсіз бе?..— деп, қожекең тағы бір бұлдыр тұманға бет ала бергенде, сыртқы есік кең ашылып, ауыз үйге салмақты бір адамның кіріп келе жатқаны байқалды.

Ол келген, басына қара мақпалмен тыстаған түлкі тымақ, үстінде күмістей жылтылдаған мақпал қара тайжақасы бар Игілік еді. Оның артынан көлеңкесіндей сып етіп қоңыр күпілі, қоңыр тымақты Омар кірді. Қожекең аяғын баурына тез жинап алып, қуырылып бүрісе қалды. Шимай-шытырман көк тамырлары көп қолдарының сырты да көтеріліп, көлбақа сияқтана қалыпты.

— Ассалаумағалайкүм!..— деп Игілік үшін Омар айтты. Игіліктің ерні ғана жыбырлады.

Омар Игіліктің сыртқы киімдерін шешіндіріп болып, енді отырғызып, аяғындағы саптамасын суырып жатқанда, Игілік қырын отырған бойы үй ішіндегі адамдармен тегіс амандасып шықты. Омар қожекеңе үй іші, бала-шаға, малжанының амандығын жеткізді. Игілік орнынан тұра бергенде, қожекең қай жағынан орын ұсынарын білмей абыржып қалып еді, Игілік жұмсақ көзел мәсімен дастарқанның шетін баса қожаның алдынан өтіп, ең жоғарыға барып отырды. Қара бала Кенжеғара, қожа мен Игіліктің ортасында қалып еді, Игіліктің аузынан түсе қалғандай қатты ұқсайды екен...

Кейбір үйдің балаларында әркімге тартып туатын бір әдет болады... Нағашысына да тартады, нағашысының аулының кейбір жігіттеріне де тартады. Кейде, тіпті, сол күні өз әкесі үйде болмағандай, бір қонып кеткен жолаушыға да тарта салады... Көбінесе дәмдес болған, араласы көп адамдарға тартып туады. Әрине, бұ да құдай ісі ғой, іштегі бала ең алғаш қимылдап қалғанда шешесінің көзі кімге түсіп кетсе, байғұс баланың соған тартып туатын әдеті де болады... Осы бір әдет бойынша қожекеңнің жас тоқалынан

туған Кенжеғара Игілікке тартып туыпты. Кемпірі қайтыс болғаннан кейін бес жыл әйелсіз отырған қожаға жесір отырған сұлу бір әйелді Игілік өзі алып беріп еді, дәмдестік, тілектестіктеріне қарай, қожаның ең кенже баласы досына тартып туды. Бала есейген сайын Игілікке ұқсай түсіп келе жатыр. Өсе келе баласының өзіне тартуын қожекең қанша көп тілек етіп, әр намаздың артынан тастамаса да, басқаға тартып кеткеніне бұл кезде өзінің көзі де әбден жеткен сияқты. Сондықтан «Әрне бір алланың еркінде» деген ойға қожекең еріксіз келіп тірелді де, күшті алламен салғыласа алмай, сабыр етті... Сол бала қазір Игілік пен қожаның ортасына келіп қалғанда, ел арасының ондай-мұндайына құлағы түрік жүретін Байжан жымың қағып, тықыршып кетті. Кіммен болса да ығыспай қалжыңдасатын әдеті бойынша:

— Қарағым, әкеңе қарай жақынырақ отыр...— деді Байжан, әке деп кімді айтқанын аңдатпайтын ойнақылау үнмен...

Қызылжардан да, қожаның үйінен де көңілді келе жатқан Игілік ол қалжыңды ұғынды да, елең еткен жоқ, қайта, әлденеден көңілсіздене қалған қожаның көңілін көтергісі келгендей, қалжыңға қалжың жауап беріп, үй ішіне бір кеңдік, жайдарылық кіргізді...

Елизавета Быкова жоғарыдағы сұрауын осындай жайдарылық үстінде өткен көп әңгімелерден кейін беріп еді.

Оның сұрауынан үйде отырғандардың бәрі де қысылыңқырап қалды. Өз халқының қанша екені өңінде-түсінде есіне түсіп көрмеген, ауыл-аймағынан басқаның тіршілігінде жұмысы жоқ адамдар түгел абыржып, біріне-бірі қарасты.

Сұрау шынында да ыңғайсыз келіп тиіп еді. Жұмақ нешеу, тамұқ нешеу, кәпір қайда барады, мұсылман қайда барады деп сұраушы болса, қожекең мүдірмей айтып берер еді. Жұмақта бір еркекке неше қыздан берілетінін де, олардың жасы он сегізге болатынын да көріп келгендей көйтер еді. Шашы ұзын, ақылы қысқа үйдегі тоқал қалай туласа да мейлі, бір отар жұмақ қыздарынан өзінің үміті барлығын да жасырмас еді... Ал, өмірде еншім бар, елмен бірге тілесер тілегім бар деген адамның бәрі білуге тиісті сұраудан ешбірінің хабары жоқ екен. Жалғыз Байжан ғана сый қонақтарын тар өткелден алып өтуге нар тәуекел етіп, өз арқасын тосты:

— Қазақ халқы қанша жұрт дедің бе, қызым?— деп, өз ойланғандай бөгелді де, ойланғанымен табар ештемесі

болмағандықтан: — Ойбай, көп қой! Тіпті көп!..— деді.

— Көп болғанда қанша? Неше миллион?

— Қызым-ай, қысып кеттің-ау жоқ жерде... Оны кім есептеген! Токсан екі баулы қыпшақ, он екі ата арғын дейміз... Ұлы жүз, Кіші жүз дегенді естігеніміз болмаса, көрген де емеспіз...— деді Байжан, бар білгенін бір-ақ ақтарып. Одан әрі білетін ешнәрсесі байқалмай қалды.

Мұндайда бос жылдыртпаны ұнатпайтын Игілік осы үйде отырғандарға түгел ескерте:

— Шамаларың келгенше дұрыс жауап беріңдер,— деді.

Дүние сөзінен ешнәрсе естімегендей болып, кілегей көздерін ашып, жұмып мүлги қалған қожа да, Омар да естерін жиып, қомданысып қалды.

— Қазақта жер қанша?— деп сұрады жас әйел.

Қазақтың өз ойына кіріп көрмеген нәрселерді орыстың жап-жас әйелінің осынша қазбалап сұрауына қайран қалып, ойланып отырған жалғыз Игілік қана. Ол мұндай сұраулардың ар жағында үлкен мән барын да аңғара қалған сияқты. Өзгелері бірінің білмегенін бірі толықтырамын деп былықтыра түсіп, біріне-бірі жанаспайтын жауаптар қайырды...

Осы үйде кездескен адамдардың бәрінен де қазақтың оны-мұнысын сұрастыра беру Елизавета Быкованың әдетіне айналып кетіп еді. Ол көп адамдардан көп нәрселерді сұрастырып, көбінесе сенімсіз жауаптар алатын. Бүгінде сырт бейнелеріне қарағанда құрметті де көрінген адамдардан бір сұрауына дәл жауап ала алмай, бұл елде жете білгендік, анықтық, дәлдік дегендер жоқ болғаны ма деп ренжіп қалды да, басқа сұрауларын берген жоқ. Қазақ әйелінің қоғамдық жайлары мен исламның кеңшілік-таршылықтарын жұқалап сұрамақшы еді, енді сұрауларынан іркіліп қалды.

— Қазақта мемлекет болып көрген бе?— деп сұрады Андрей Быков.

Байжан мен Омар мемлекет деген сөздің орысшасы государствоға түсіне алмай:

— Ол неменесі екен? Ақша дегені ме, қазына дегені ме?— десті, біріне-бірі қарап.

— Оспадар деп қазақ тұрпайы мінезді, дөрекі адамды айтады ғой... Ондайлар әр ауылда да құдайға шүкір десем қайтеді?— деп, Байжан Омарға қарап еді, ол:

— Осының орысшасы жазық нету, тілмаш жоқ бола ма деп ойлаймын...— деп қараңғы бұрышқа қарай жانتая кетті.

Жері бар, басқаруы бар, заңы бар, әкімдері бар деген сияқты ең оңай ұғыныстардан құрастырып Быков қанша түсіндіріп көрсе де, Байжан мен Омар жауабын білмейтін сұрауға біржола түсінбей қалды... Быков орысша патшалық деп қараса, Байжан мен Омар:

— Е, патшаға бағынамыз...

— Рамат-шығын төлеп тұрамыз...

— Патшамыз бар...— деп, бастарын шұлғысты.

Мемлекеті болып көрмеген елде мемлекет деген сөздің өзі туган жоқ әлі. Бірақ соның мағынасына түсінбеулеріне таң қалып, Быков та тоқтап қалды. Дүниелік ойларға дүние тарихына үлес қосқан ортақ елдер бар. Ол қатарда қазақ жоғын жақсы білсе де, өз өмірінің орта қазығындай тіректерін біле алмаған адамдарға о да наразы болып қалған сияқты.

Қасындағыларының тым таяз да жабайы шыққандарына наразы қабақ көрсете, Игілік Байжан мен Омарға:

— Сен екеуің орысшылап жеткізіп көріңдерші. Мен айттайын,— деді де, өзі естіген нәрселерін жинақы түрде ғана айтып берді:

— Бізде жазу-сызу деген болған емес, сондықтан қай заманда не болғанын дәл айтып, дәлелдей алмаймыз. Біз әзір көзі көргені мен құлағы естігеніне ғана ие жұртпыз,— деп бастады Игілік.— Ушаковтан естігенім бойынша, қазақ төрт миллион шамасында көрінеді. Біразырағы Қоқан, Хиуа, Бұқарға қарайды. Көпшілігі Ресейде... Қазақта адам басына ұзындығы бес шақырым, көлденеңі бес шақырым жер келеді деп есептеледі екен. Біз кез ұстап көрген де ел емеспіз. Оның қанша жер болып шығатынын өздерің есептей беріңдер. Бұл да инженер Бернерден естігенім...— деп, Омар мен Байжан қосарлана-қоқыта орысшалап болғанша, тоқтап қалды. Қазақ миллион дегеннің неше мың болатынын да білмейді дегісі келді де, айтқан жоқ.

— Бұл кісілердің енді бір сұрап отырғаны қазақта патшалық болған ба деп отыр,— деді Игілік қожаға бұрылып.— Ол бізде болған емес. Әр заманда, әр жерде бөлек-бөлек хандықтар болыпты. Ұзақ өмір сүрмесе де керек. Малымен бірге жайылып, малы көбейген сайын, бірінен-бірі алшақтай бермесе, жақындаспайтын елдің басын түгел біріктірген хандық болыпты дерлік ешбір дерек жоқ. Хандық

деген әлгі айтқан заңы бар, дәстүрі бар, бар қазақтың ісі мен тіршілігін түгел басқаратын дегендеріне келмейді. Ондай жай мына біздің өзбек, тәжік ағайындарда болған, бізде болған емес. Біз Ресей патшалығының заңынан басқа заң көрген емеспіз. Найза мен қамшы заң емес қой,— деді.

— Біздің барлық мұсылман ғаламы халифаға бағынады деңіз...— деді қожекең, жар басынан секіргелі отырған көлбақаға ұсап қылмың етіп, кеудесін көтере бір қозғалып қалып.

— Ол дін жағы, қожеке, патшалық жағы емес... Қазақ халқы сіздің халифаңызға да бағынып көрген емес,— деп, қожа тұқымынан арылмай келе жатқан бір ыңғайды тойтарып тастады да, Игілік Омарға орысшала деп иек көтерді.

— Қазақта қала болған ба?— деп сұрады Быков, Игіліктің жауабын ұғынғаннан кейін.

— Жоқ, болған емес. Үй салу, зауыт салу деген үлкен өнер ғой. Ондайды білген емеспіз. Ата-бабаларымыздың жұртында төбе-төбе көңдері мен бұрқыраған күлдері қалыпты. Бізден де сол қалады... Мына балалар оқып, осылардан бірдеме шықпаса...— деп, Игілік қожаның қасындағы балаға қарап, күрсінгендей болды. Қожадан ығысып, пеш қасында бөдененің балапанындай ұйлығып отырған Байжанның балаларына қараған жоқ...

— Е, оқиды, өзім оқытамын... Еншалла, хұда жолын танытармын,— деді қожекең. Игілік аз ғана басын шайқап жымыды да, Кенжеғараның кеудесін қысып, алқымынан буып тұрған бешпент түймелерін түгел ағытып жіберіп:

— Шапаныңды шешіп таста,— деді ақырын ғана. Пысынап, терлеп кеткен бала шапанын сыпырып жатып, алды кең болып шыққан үлкен адамға алғыс көзімен қарады...

Әңгіме әуелі тұйыққа тіреліп қалып, енді қайта шешіле бастағаннан кейін, Елизавета Быкова қазақ халқының әйелге көзқарасын сұрастырып еді, Игілік оған біріне-бірі қарама-қарсы келетін әйел басынан өтетін үш түрлі кезеңін айтты. Оған өзі де таң қалатындай азырақ мысқыл қосып, шенеп айтты:

— Қазақ қыз баласын қатты қадірлейді,— деді Игілік.— Ана болған әйелді де сондай қадірлейді. Бұл екеуіне тіл тигізген адам, ең көргенсіз саналады. Алыс-жақыны оны түгел жексұрын көріп, жеркене қарайды. Безініп кетеді. Бірақ әйелдің қатын деген бір кезеңі бар... Ол кезде әйел күңмен тең... Мына отырған Байжекеңдер әйелін адам көріп, үй ішінің он тиындық жұмысын ақылдаса ма екен?..

Жоқ, бұл кісінің әйелі күңмен тең... Мынау отырған қожалар әйелді еркекпен бірге намазға да қатынастырмайды... Қазақ әйелі құлшылықта да теңдік көре алмайды! Қазақта «Қыз күнінде бәрі жақсы, жаман қатын қайдан шығады?» деген мақал бар. Оны істейтін біз, қазақтың еркегіміз... Бала сияқтымыз, қолымызға берген қандай асылды болса да тез бұзып, тез тоздырып тастаймыз,— деді Игілік.

Сонымен, Елизавета Быкованың қазақ жайында бұл түнгі ести алғандары да осындай құнарсыздау болып еді. Ол ғасырлар бойында ел тіршілігінде болған өзгерістер жайын, саты-саты болып келіп көтерілген, ілгері басқан өмір жайын білмек еді, ол туралы Игілік те ешнәрсе айта алмады. Жаңағы берген жауаптарымен тоқталатынын аңғартып, Омарға:

— Етігімді бері әперіп жіберші,— деді. Бар әңгіме осымен тоқталып қалды.

Бұл кештен кейін Елизавета Быкова осы үйге көп келіп, шай ішіп, кірлерін жудырып алып жүретін жұмыскер жігіттер арқылы қазақтың ән-күй өнерімен танысты. Белгілі жай әнді қалай түсінетініне қарап, малыңды қалай бағатының мен қалаңды қалай салатыныңды да аңдауға болады. Жаның нені тілейді, сезіміңде қандай тереңдік бар, құмарлық пен құштарлығың басым ба, терең мағынада сүюің де бар ма, оны ән кестесі жасыра алмайтын мінезі бар. Дүниелік атақты ғалымдардың айтуларында әр халықтың көркемөнерінде сол халық нені әсірелесе, нені жоғарғы тілек етсе, соның әсері айқын болады дегенді Елизавета Быкова көп кітаптардан кездестірген еді. Египет көркемөнері тыныштықты, Греция көркемдікті, Ассирия күдіреттілікті жоғарғы тілек етеді деген сияқты, әр елдің көркемөнерінде де белгілі бір арқау барына орыс ғалымдары да бір ауыздан қосылатын. Осы көзқарастардың тұрғысынан Елизавета Быкова қазақ әндерін көңіл қоя тыңдайтын еді.

Қазақ жұмыскерлерінің арасында асып кеткен әнші де жоқ екен. Ән сарындары бірыңғай, не жайлы болса да бір ғана реңмен айтылатын сияқты. Кейде қылқылдап сұраған «берші, бердің» мазасыз тепегі де кетеді. Қадала сұранған сорлы ақын Елизаветаның көз алдына бақсыдай болып елестейді. Қазақ әнінің жалпы арқауы деп, шамасы келмей, меңгере алмай жатқан кең жерді, ұшан-теңіз даланы айтуға болатын сияқтанады. Тар баракта, сасық қараңғыда қалғандықтан даланың кеңдігі мен таза, салқын самалын өзеуреп сағынған жұмыскерлер ән салғанда, көз алдына келе

қалған сол кең даласымен үзілісе алмай, ұзақ созып, аяғын ылғи мұңға тіреп тоқтататын сияқтанады.

Тосаң құлақтың осы сияқты алғашқы алған әсерін бір күні қазақ барағында салған бір жұмыскердің әні бұзып кетті. Ән салған Алшағыр еді. Бұрауы мен күйін өзі ғана келтіре алатын ескі домбырасын қараңғы бұрышта ақырын ғана дыңылдатып жатып, Алшағыр «Құлагер» әнін салды. Үй ішін, ақ жарқын әйелі мен жалғыз ұлы Әлішерін елжіреп сағынған Алшағыр зарлы әннің қалай келіп оралғанын өзі де аңғармай қалған еді. Домбыраға да аңдамай қосылып кетті. Қараңғы жер баракта жалғыз қалғандай сезініп, ыңырси бастап еді, серпінді ән өзі көтеріліп кеткендей, кеудесіндегі бар шерлі үнін будақтатып сыртқа шығарды.

Қазақ жұмыскерлерінің барағына «Пәлі! Пәлі!» дескен дауыстардың тұсында келіп кірген Елизавета Быкова ән мен дауыстың қосыла өріліп, сұлу бір төңкерілген кезіне кездесті де, ілгері аттамай, тұра қалды. Ән терең сезімді, мағыналы көрінді. Әрбір шын мағынасындағы көркем еңбектің өзімен-өзі ғана болмай, көп нәрселерді қамтып, толып жатқан ой туғызып, терең сезімдерді қозғайтыны сияқты мынау ән де көп ой салады екен. Өлеңнің бір ауыз сөзіне түсінбеген орыс әйелі әнді балқып тыңдағандай еді. Бұл жалғыз зар әні емес, өкініш мұңы екен. Өзінің бір ойланбай келіп, от басып алғанына өкінген адам, ешкімге жаласын жаппай, ешкімді кінәламай, өзінен болған өкініштің зарын тартып қалғандай.

Ән баяу тоқтады.

— Тағы да, тағы да бір ән!..— дескен дауыстарға араласа шырқай шыққан бір ән кетті. Бұл әуелі сұм тағдырына ашынып айтылған арыздай басталып, аяқ жағы кекке шақырып тоқталатын ән екен.

— Алармын өз кегімді өз қолыммен!— деп, өлеңнің соңғы жолы бітеді екен де, ән аяғы жоғарылап, көкке соғылғандай, күркіреп тынады екен. Өлең жоқта, үн жоқта, көңіл мен көздің сүйсінері де жоқ барак өзінен-өзі жылынып, жарқырап кеткендей болды.

Быкованың бұрынғы естіген әндерінде жәрдемсіздік, енжарлық сияқты бір сарын болушы еді. Үміт оты сөнгендей, қарсы тұрар қайратқа шақырмай, налу, зарығу, торығу сезілетін еді. Мынау әндерде оның бірі жоқ екен. Зары мен мұңының өзі «Ойлан!» деп тұрғандай салмақ салады екен. Ойлану қазақ даласына ең керектің бірі еді.

Әнші аз кідіріп, өлеңнің екінші шумағына ауыса бергенде, мұз қатқан сыртқы есікті бақыртып ашып, сарт еткізіп жауып, Иван Акула кірді де:

— Тоқтаңдар!— деді әмір даусымен.— Бүгін жұмысқа шықпай қалғандар кім?

Акуланың қатал әмірі әнді шапалақпен жаққа салып жібергендей, ән аз ғана шайқалды да, үзіліп кетті. Сынған жоқ, шырқау дірілге айналды да, ыдырап үзілді.

Осындай анда-мұнда естігендерінен қорытып, Елизавета Быкова қазақта ән өнері едәуір жоғары дәрежеде екен деген ойға тоқырады. Бұл әр түрлі сезімнің тереңдігін де аңдататын еді. Олай болса, ар-намыс, ұят, уәде, сенім, достық деген жақтары берік болуға тиісті. Тосын көз көре білетін жұмыскер жігіттердің өзара қарым-қатынастарынан осындай мінездерін аңғартып та қалған еді, жаңағы естіген әндері де соны дәлелдеген сияқтанды.

Сыр алыспаған жат жұрттың арасына жаңа сөзбен кіру үшін Елизавета Быкова ол жұрттың біраз өзіндік дәстүрін біліп алуды өте қажет деп тапқан. Әсіресе, артынан келе жатқан жұмыскерлік салты жоқ, ауылдан кеше ғана келген қазақ жігіттерімен шешіліп сөйлесу үшін қазақтың өзі қандай жұрт екенін кеңірек білуді әйелдің ұқыптылығымен қазбалап іздестіріп еді.

Сүзектен кейін баракқа көшкелі, өткен екі айдың ішінде өз көзінің алдынан да көп нәрселер өтті. Екі ел жұмыскерлерінің қалың көпшілігі құшақтасып кете қоймағанмен, Бұланбай, Байшегір, Алшағыр сияқты жігіттер үлкен достыққа іркілмей бара алатын адамдар екені байқалады. Өз қара бастарының қамы үшін бұлар жолдастарын зәбірге бермейтін адамдар екенін танытты. Сонымен, Оралдан шыққанда орыс жұмыскерлерінің ортасына ғана ой жарығын жағамын деп келген әйел, сол жарықты қазақ жұмыскерлеріне де ортақ етуді арман етті. Өзін арнап осында жіберген «Орал үйірмесіне» іс шеңберінің кеңігендігі туралы хат жазды.

Қашанда халық арасында болуды негізгі міндет санайтын үлкен ағымның бір тармағы «Орал үйірмесі» соңғы жылдарда қазақ даласында ондап ашылғалы тұрған өндіріс орындарымен байланыс жасау үшін кімді жібереміз дегенде, Елизавета Быкова өзі тіленіп кетіп еді. Жолдастары оған қарсы болатындай, қадала сұранып, аз-кем ойласайық деген адамдарға бет бақтырмай жауап беріп еді. Бұл өзі сол үйірменің мүшесі болса да, оның ері саналатын Андрей Быков

ол үйірмеді мүше емес, қара жұмысқа да басқа бір тағдырдың айдауымен келіп түскен қатардағы жұмыскер.

Бүгін Байжанның ауыз үйінде орыс-қазақ жұмыскерлерінің бірінші рет бірігіп бас қосулары болмақ. Ауыз үйде ағаш төсек үстінде екі баланы құшақтап, ойланып қалған Елизавета Быкова сол жұмыспен келіп отыр еді...

4

Байжан үйінде болатын жиналысқа баруға киініп жатқан Байшегірге жолдастары бір ауыздан барма деп ақыл берді:

— Осының арты бірдемеге соғады, жаманға айналады...

— Ауырып қалдым дей салсаңшы...

— Орыстардың әңгімесіне араласатын не жұмысымыз бар?— деп, бірсыпырасы жалпы сақтық айтты да, енді біразы:

— Акуләй келіп тағы да тасқаяқтай қағыстырса, шынымызды айтқызады,— деп, ең жақын тұрған қауіптерін айтты.

Ауыр мінезді, біртоға Байшегір оларынан толқыған жоқ, үнсіз түнеріп киініп болды да:

— Мұрындарыңа исі келмейтін іске ақыл айту қашан қалар екен сендерден?— деп, көрінген іске көлденең киіліп, ақыл айтуға құмарлық сияқты көп қазақта болатын жаман бір әдетке ашуланып, түнеріп кетті де, оның ар жағын айта алмай, ұзақ түйлігіп қалды.

Арты жаманға шабатын, бір жамандыққа араласып жүрме екем, ауырып қалдым деп жайдан-жай өтірік айт дегендерің қандай достық деп ұрыспақшы еді, аузына бұл сөздер түспеді. Әр кезде осылай тартпақ айтып, әр кезде қытығына тиіп жүретін қор мінездер оңай ашуландырды. Темір пештің қасында көбірек кеуіп, қуырылып қалған шоқайын жерге теуіп-теуіп қалып, өзін-өзі әрең тежеп алды да:

— Орыстардың әңгімесі деген немене? Он тиын жанжалы орыс әңгімесі ме еді? Кім қорғап қалып еді сонда? Келген беттерінде кірісіп кетіп, орыс жұмыскерлері араша-лап қалмады ма? Қипақ-сипақ еткен бір мінездерің құрысын да!— деп, жолдастарына әлі де жерлей ұрысып тастап, есікке қарай бет алды. Жолдастары күнәсын мойындағандай төмен қарасты, бірақ ендігері ондайды істемейік дегендей ыңғай байқалған жоқ.

Байшегір сол наразы қалпымен есікке дейін барды да, арт жағына ожырая бұрылып:

— Мен кешігіп қалсам, қайлам мен күрегімді шахтаға ала барарсыңдар. Мен сол жағынан келермін,— деді де барактан шығып кетті.

Жаңа ғана күнәларын сезінгендей болған жігіттер Байшегір кеткеннен кейін ондай болмашыны ұят көрмейтіндерін істеп, оны сөге сөйлесіп қалды:

— Осымен екі-үш рет айттық ақылымызды. Құмырсқа жолыңды біл дедік... Бірдемеге ілегіп кетіп жүрсе, өз обалы өзіне...— десті. Акула келіп қыса бастаса, Байшегірдің қайда барып жүретінін жасыра алмайдындарын да осымен аңғарысты...

Байшегір далаға шыға келсе, қорапты шанаға белінен жегілген арық торы ат жұмыскер барактарына көлденең келіп тіреле тоқтап, аңырып тұр екен. Түп ізі Ақбұйрат жолымен келіп бұрылған сияқты. Жаяулар салған жалғыз аяқпен бұрыла кетіп, енді барактар айналасындағы күрткітерге килігіп, ілгері аттай алмай тұр. Күн батып барады. Үсті-басын қырау басқан, қолтығы дірілдеген арық торы тұра қалыпты да, қалғып кетіпті... Басына қара түбіт шәлі жамылып, шалбарланып алған әйел атының тізгінін қарына іліп, екі қолын қусырып алып, айнала қаранып тұр. Тоңып та, абыржып та тұрғаны айқын. Киізбен бастыра жапқан қорапты шанада адам бастарының түртінгені сезіледі. Әйел аттан әлдеқашан түсіп, жетелеп алған сияқты. Ағаш ердің үстіне салған қызыл шұбар көрпені қалың қырау басып қалыпты.

Манадан ешкімді кездестіре алмай тұрған әйел, асығыс болса да, аз кідіріп, қарай қалған Байшегірге алыстан айғайлап:

— Үлкен кісі, жүзден жиырмасы кем аулының жігіттері қайда жатады екен? Білсеңіз жөн сілтеп жіберіңізші,— деді.

Әйелдің сұрап тұрғаны Сексен аулының жігіттері екенін аңғармай қалған Байшегір:

— Шырағым, ондай оспағыңа шорқақ едім... Пайғамбардың аулы болса да, атын аташы!— деді.

Әйел біреу естіп қалмас па екен дегендей, айнала бір қаранып алды да:

— Тәңірі деген, жүзге жиырмасы жетпесе сексен болмайтын ба еді!.. Сексен ауылының жігіттерін сұраймын,— деді енді турасынан тартып.

— Е, Сексен аулының жігіттері ме? Ана баракта, арғы шеткісі...— деп Байшегір иегімен нұсқап еді, әйел барак дегенге түсіне алмай қалып:

— Барак дегеніңіз немене өзі! Күртік қардан басқа түк жоқ. Адыра қалғырың жымпиып жатқан немене еді?— деді, тоңып тұрса да, әдеттегі қалжыңын араластыра сөйлеп.

— Барак сол күртіктердің астынан шығып жатқан түтіндер ғой, шырағым... Жә, өзім алып барайын...— деп, Байшегір арық торыны жетелеп барактардың арасындағы адам қатынасатын жалғыз аяққа бұра беріп еді, арық ат екі-үш аттады да, майысқақ жіңішке аяқтарын қарға тығып алып, кеудесінен қарға кіре құлай кетті. Болдырған аттың тұрудан гөрі жата тұрғысы келетін сияқты. Мойнын созып, баурын қарға төсеп, қимылсыз жатыр. Кірпіктерін дәрменсіз қағады.

— Әйтеуір, жетіп құлады ғой, жата тұрсын... Мен жігіттерді шақырып келейін,— деп, Байшегір шеткі баракқа қарай еңкелектеп кетті.

— Жүзден жиырмасы кем аулының жігіттері, далаға шығыңдар!.. Қатындарың қарға батып жатыр, — деді Байшегір, шеткі барактың есігін кең ашып тұрып айғайлап.

Сексен аулы дегенді әйелдердің осылай атайтындарына құлақтары үйренген жігіттер қайталап сұраған жоқ, топырлай жүгірісіп далаға шықты. Бірер ұзын бойлы қаралар, бірер кесек денелі қаралар бар, өзгелері жатағандау келген қаралар.. Судан жүзіп шыққан семіз қара бұқадай жылтылдап Қолбаң да шығыпты...

Әлденеден жүрегінің «Осы келген сенің әйелің!» деп дүрс етіп қалғанын дұрыс ұғынған Алшағыр қатты жүгіріп келеді. Баладай ғана кішкене көрінген әйелінің бойын танығанда, құшақтап көтеріп алғысы да келіп кетті.

Бұланбай да Күнзиланы есіктен шыға бере тани кетіп:

— Әй, өр кеудем ғой мынау!.. Шаң жұқпасым ғой!..— деп, құшағын кең ашып, аз аңырып қалды да, тезірек жүгіріп кетті.

Бұланбай Күнзилаға, Қолбаң торы атқа, Алшағыр киіздің астында жалғыз ұлы Әлішер де барын сезініп, тура шанаға ұмтылды. Еркектердің даусын естіп, киіз астынан ондардың шамасындағы екі бала түрегелді. Шананың түкпірінде көп ұсталған, көп жұлмаланған ескі қуыршақтай қуарған Бұланбайдың шешесі көрінеді. Сағынып келген балалар атып барып әкелерінің мойындарына асыла кетпекші еді, қоңырсы сасыған, өңкей қара түсті жат адамдарды

көріп, үрке шегінісіп қалды. Жүздеріне жарқ етіп шыққан куаныштары да бәсеңдеп барады.

— Әлішерім, қалқам!— деп Алшағыр баласын өзі келіп құшақтай алғанда, Әлішер едәуір тартынып барып әкесінің мойнына қолын салды. Әкесінің еркелете шыққан қоңыр дауысынан басқа таныс ешнәрсе қалмаған екен. Мейірімді көздері де, даланың таныс иісі де жоқ. Бала әкесінің құшағынан тез сытылып шығып, әкесінің сақал-мұрты тиген бетін жеңімен сүрте бастады. Баласының көзіне қандай түрде көрінгенін Алшағыр да сезінді...

Бұланбай Күнзиланы қара аюдай қапсыра құшақтап тұрып, көзіне жас алыпты. Сыйлас құрбысын сағынғаны да, қыс бойы кәрі шешесі мен баласын қыңқ етпей асырап келген Күнзилаға айтар алғысы да көзінен еріксіз ытқып кеткен ірі де, ыстық тамшылар арқылы айтылып жатқан сияқты. Бұланбайдың жалғыз ұлы Нартай әкесін сыртынан құшақтап алып асылып тұр. Ол әкесінің күшті денесі мен денесіне қарай біткен күшті мінезін сезінгенде, әр кезде қуанып кететін бала еді. Нартай әкесінің үсті-басы қара күйе, иісі қоңырсы екенін сезінбейтіндей, әкесіне арсалаңдай еркелеп жатыр. Өз баласының мінезі бұдан өзгешерек шыққанына Алшағыр жәбірленіңкіреп те қалып еді, Әлішер әкесінің жүдей қалғанын тез сезініп, енді өзі барып әкесінің мойнына асылды. Бұл жолы іркілген жоқ. Енді әке жүрегі де тыныштығын тапты...

Биылғы ауыр қыста жалғыз тартқан кемтар өмірдің азабы мен зарын еркектерге шағынуға келген әйел, шағына келген адамдарының салтақ қара күйе түрлері мен жүдеуліктерін көріп, егіле жылап жіберді. Аяп кетті. Өндіріс өмірінің алғашқы адымындағы адам бейнесіне салған алғашқы таңбалары ауыр да жат көрінді оған. Жұмыскерлердің тұрмыстары пәлендей емес екен дегенді қыс бойы естіп жатса да, анда-санда үйлеріне ақша жіберіп тұратын еркектерді дәл осындай күйде көрермін деп ойламап еді. Даланың сырттанандай көрінетін Бұланбай да, шағын тұрмысына шақ таза жүретін Алшағыр да, басқалары да қаспақ қара текедей күлімсі, жүдеу екен. Жалғыз жүдемеген қазан маңында жүретін Қолбаң сияқты. Ол бәрінен де салтағырақ, бәрінен де күлімсірек болғанымен бәрінен де семіз болатын.

— Перім-ау, арқаңа асылып тұрған Нартайыңа қара-

сайшы...— деді Күнзила Бұланбайдан босанып Алшағырға қарай бұрыла беріп.

— О, күшік, өсіп кетіпсің ғой! — деді Бұланбай, арқасына жабысып жүрген баласын бір қолымен ғана құшақтай тартып, алдына шығарып ала беріп.

— Әжем де келді... Шанада отыр, қозғала алмайды...— деді Нартай, әкесін енді қарсы алдынан құшақтап алып. Ауыл жақтың бейнесі біржола кетіп болғанын түсіне қалған Бұланбай:

— Е!..— деді де баласын жетелеп, шешесіне қарай кетті.

Бір қосын болып тұрған ауылдас жігіттер Күнзиланы қоршап алып, өз үйлерінің жайларын жамырасып сұрасып жатыр. Көбі-ақ бір-бір ауыз ғана жауап алып, жүдеп шегінөді.

— Отыр әйтеуір шыдап...

— Екі көзі сендерде...

— Бір үш күндігіміз бар еді... Содан кейін келіп-ақ қалар осында...

— Сіздің үй де келеміз десіп жатыр...

— Сіздің үй қирай сүзек...

— Сіздің үйде де бар...

— Күйзеушілік кірді ғой қай үйге болса да... — Күнзиланың қайтарған жауабы ылғи осы реңдес шықты да, жігіттерді түгел жүдетіп шегіндірді.

— Сен өзің біржола көшіп келгенбісің?— деді Алшағыр әйеліне, амандықтан кейін.

— Өзім де білмеймін...— деді Күнзила бөгеліңкіреп барып.— Әйтеуір енді шыдарлық жай қалмады да, кете бердім...

Аз ғана малының қырылып таусылғанын әйелі айтқан жоқ, Алшағыр оны түсінді де, сұраған жоқ... Әйелінің ашаң тартқан жүзінде барлық тартқан азабы мен көрген кемтарлығы жазулы тұрғандай екен.

— Өзім де келіп қаларсың деп жүруші едім, жарадың, көксілім,— деді Алшағыр, әйелін ардақтайтын тағы бірдемелер айтқысы келіп еді, аузына сөз түспеді.

— Өзің де жүдеу екесің...— деді Күнзила. Енді абайласа, екеуі де жүдеп, кішірейіп кеткендей екен.

— Ау, көшіп келгенді айтып жатырсың, әуелі бір түн қондырып шығаратын жеріңді ойладың ба?— деген Бұланбайдың даусы шықты.

— Соның өзін біле алмай тұрмын...— деді Алшағыр.—
Сикыр-Сикорға жалынып көрсек, бір түн баракта қондыр-
мас па екен?

— Жоқ, қондырмайды,— деді Қолбаң,— таңдайға талай
тиді ғой, қондырмайды.

Сикорскийдің елден келген жалғыз-жарым адамдарды
да баракқа қондырмайтынын біле тұрса да, Алшағыр барып
лұқсат сұрап еді, ол оған:

— Ондайға Ушаков мырза біржола тыйым салып қой-
ды. Өзінен барып әмір әкел!— деді...

— Басқа барар жер қайсы, Байжанның үйіне апарай-
ық,— деді Бұланбай.

Торы атты ағытып, жігіттер көтеріп алып, қаз қойып
еді, арық торы енді аяғын басқысы келмейтін мінез көрсет-
ті. Ол жығылар жеріне жетіп, біржола жығылған сияқты.
Бұланбай шанаға өзі жегіліп, қос жетекті қолына ала бер-
генде:

— Тәйірі, мен тұрғанда сендер жүк тарта алатын ба
едіңдер!— деп келіп, шанаға Қолбаң жегілді.— Күнзила
айналайын, мін шанаға... Балалар, сендер де мініңдер!.. Са-
ры атан бәріңді де алып барады. Желіп отырып апарады...

Адам жегілген шананы қызық көріп, әуелі шанаға қуа-
на-қуана мініп алған балалар арқан бойы барған соң, тез-
тез секіріп түсіп, үлкендермен бірге жаяу кетті. Шанада
жалғыз Бұланбайдың кәрі шешесі ғана қалды. Болдырған
торысын жетелеп алып, біресе атына қарап қойып, біресе
әйеліне бірдеме деп қалып ең артта Алшағыр келе жатыр.
Балалар жүгіріп ілгері кетті...

— Үйді қайттың, қатын-ау!..— дейді Алшағыр әйеліне.

— Әлдеқайдан қаңғырып әкем келген... Жұманның ба-
лалары қуып жіберіпті. Үйді күзетуге қалдырып кеттім...

— Аштан өлмей ме, әйтеуір?..

— Сиырды сойып саған әкелдім де, бұзауын сойып әке-
ме қалдырдым...

— Торының түрі мынау де...

— Осы... Торы атқа Азбан-атаң үйі бір шана шөп, бір
қойдың етін, бір табақ құрт беріп еді, айырбастауға сенен
бата алмадым...

Анда-санда арт жағына еңсеріле бұрылып, Қолбаң да
өз үйінің жайын сұрап қояды:

— Мен бір тай-құнан бола ма деп, тоғыз теңге ақша
жіберіп едім, ондай ештеңе естіген жоқ шығарсың, Күнзи-
ла?— дейді.

— Жоқ, естіген жоқпын...

— Ауымыз атқа тимей-ақ өтетін шығармыз бұл дүние-ден!.. — деп, Қолбаң бүкіл дүниеге наразылығы бардай күңкілдейді де, тағы біразға дейін үндемей қалады.

Елдің күйзелушілік жайларын өзгелерден гөрі тереңірек ұғынатын Бұланбай ешкімнің үй ішін оңашалап сұрастырған жоқ:

— Шөп сатушылар мен ет сатушылар да құтырынып алған шығар, — деді бір ретте.

— Сұрама, перім... — деді Күнзила. — Қан сорпа қылып жатыр!..

Көңіл ашып, күлісіп сөйлесетін бір әңгіме таба алмай, Бұланбай мен Алшағыр, Қолбаң үшеуі шанаға кезек-кезек жегіліп, ауылдан келген бірінші қонақтарын соңдарынан шұбатып түн ішінде Байжанның үйіне келіп құлады...

Орыс жұмыскерлері бұл үйге ертерек жиналып еді. Қазақ жұмыскерлерінің неден кешіккендерін біле алмай дұдамал болып отырғанда, Байшегір келді.

— Бәрің де келдіңдер ме? — деді Елизавета Быкова. Тынышсызданған күйін жасыра алмай, қадала сұрады.

— Жоқ, жалғызбын... Бұланбай мен Алшағырдың үй іштері көшіп келіп, абыр-сабыр болып қалды. Бір түн қондырып шығаратын жер таба алмай, сасып жатыр... Келе алар ма екен солар... — деді Байшегір.

— Келе алмай ма, сонымен?

— Біле алмай тұрмын-ау, шырағым.

— Отырыңыз... Күтейік азырақ.

— Байшегірмісің? Шайға кел, сіріңді жібіт! — деп, төр үйден Байжекең айғай салды.

Орыс жұмыскерлері Байшегір келіп бөліп кеткен әңгімелеріне қайта көшті. Ол кеше ғана басталса да, содан бері барлық орыс жұмыскерлерінің арасында гуілдеп кеткен әңгіме еді. Бүгінгі жиналыс ол әңгімеден бұрын тағайындалып қалмаса, дәл бүгін шақырылатын да орны болмай қалған-ды. Жиналыстың осындай жайға ұшырағалы тұрғанын жақсы білетін Елизавета мен Андрей Быков өте көңілсіз отыр.

— Сонымен, көпшілік беті қайтуда ғой? — деді Елизавета Быкова Андрей Быковтың жүзіне салқын қадалып. Андрей іркіліп жауап қайырмады да, Шило қартқа қарады.

— Ие, қайтуда, — деді Шило қарт. — Өзіміз де тұрақтай қояр түріміз жоқ еді, оның үстіне Рязанов мырза Оралға қайта шақыртқанын естіген соң, жұмыскерлер түгел дүр-

лігіп қалды. Кесімді алты айы біткен соң, алты сағат аялдайтын бір адам жоқ сияқты.

— Оралды мына далаға кім айырбастасын!..— деді Михайло Неволья.

— Орал күнде түсімізге кіреді... Бүгін де түсіме кірді. Погребті асқабақ пен картошкаға лық толтырып, енді қайда қоярымды білмей: «Миша!»— деп айғай салғанымда, оянып кеттім...— деп Катерина Неволья еріне қарап жымып қойды.

Әшейінде үйренген жерді еске алып күрсіне беретін адамдарға әйел-еркек демей ұрсып тастайтын Михайлоның аузынан жаңағыдай сөз шыққанына Катерина арқаланып кетіп еді. Түсінде көрген асқабақтары мен картошкалары қазір де көз алдына келе қалғандай, қасындағыларды көрмей де, естімей де қалған сияқты. Көздері еріп бара жатқандай жүзі жып-жылы, балқып кетіпті...

— Рязановтың қайта шақыртуы берік нәрсе ме екен, әлде бір алыстың болжалы ма? — деді Елизавета.

— Ушаковқа ресми түрде жазылған,— деді Быков.— Сикорский бізге түгел оқып берді. Сібір темір жолы салынады екен, Рязанов мырза соған қосылатын сияқты.

— Алтын бұлақтарынан алтын өзеніне ауыспақ екен ғой!

— Темір жол салына ма, Орал бойында көп жерді шұқылатып жатқан, соның бірінен қорлы бірдеме табылды ма, әйтеуір бізді қайырып алатыны даусыз,— деді Шило қарт.

— Оның ауы құрылмаған жер бар ма?— деп Михайло кіжініп қойды.

— Қарағанды, Спасс, Успен кендерінің басқарушыларына түгел арнаулы хат жазып, оның үстіне Ушаковқа жіберген ресми хаттың көшірмесін бұларға да жіберуіне қарағанда, Рязанов мырзаның бұл бір өзгермейтін беталысы сияқты. Қаламын деген жұмыскерді де қалдыра қояр ма екен?.. Түгел қайтарыңдар депті,— деді Андрей Быков.

Бүгін жиналыста орыс-қазақ жұмыскерлерінің бастарын біріктіру жолында бірінші адым жасаймыз ба деген ойларында осындай үлкен кедергі барын ескерте сөйледі. Енді екі айдан кейін орыс жұмыскерлері Оралға түгел көтеріле қайтатын болса, ол адым жайын ойлану керек болады, әрине. Сөз осымен едәуір доғарылып қалды. Енді қарттар Елизаветаның жүдей қалған көңілін қалай көтеруді ойлап отырған сияқты.. Темекі түтіндері будақтай шығып, түнсер-

ген қабақтарды бұлттай бүркеп, көздері не айтатындарын көрсетпей жіберді.

Россияның ең жасамыс, ең құнарлы өндірістерінің бірі Орал тауынан сол ескілігінің таңбалары да әлі өшкен жоқ еді. Орал бойындағы өндірістер крепостнойлық дәстүрімен бсталған-ды. Ондағы завод, кен иелеріне талай поселок, талай қалалар сыйып кететін жер берілген. Завод иелері жұмыскер күшін ең алдымен крепостной крестьян сияқты жерге орналастырып алып, өз өндірістеріне біржола арқандап қойған. Рязановтың Орал бойында елу мың шаршы шақырым жері бар. Оның жұмыскерлері өздері салып алған жеке-жеке лашық үйлерде тұрады. Огород, бақша салады. Жұмыскер үйінің бала-шағалары мен кәрі-құртаңдары крестьян шаруасында болғандықтан, жұмыскерлік пен крестьяндықтың кіндігі әлі ажыраспаған еді. Оралдағы кен иелері сонымен бірге ірі алпауыт та болса, жұмыскерлер сонысымен бірге крестьян да еді. Жұмыскерлерін осындай халде ұстап келе жатқан Рязанов оларды қайда жіберіп, қандай жұмысқа салам десе де, ерікті болатын...

Онысыз да алты айы біткеннен кейін, туған жерге көтеріле қайтар ыңғайы бар Орал жұмыскерлеріне Рязановтың қайтсын деген бұйрығы дөп тиіп еді.

— Мұндағы өндірістерді қайтеді екен Рязанов мырза?.. Тастай ма екен, әлде бұл Компаниядан шыққысы келе ме екен?..— деді, ақша сайқалдығынан хабарсыздау Елизавета Андрейге бұрылып.

Сикорский Рязановтың бұйрығын штейгерлер мен десятниктерден басқа өз ойынша керекті деген жұмыскерлерді ғана шақырып алып оқыған. Сондықтан әйел қауымы түгел хабарсыз еді.

Андрей Елизаветаның балаң ойдан туған сұрауына ішінен ғана жымиды да:

— Олай болмайды, Лиза... Еш уақытта олай болмайды. Мұндағы тегін байлықтан қай қалта безінбек? Қарағанды айналасындағы қазақ елін осындағы шахталар мен заводтарда міндетті түрде жұмыс істеуге бекіттіріп алу жайын тез қолға алайық деп жазыпты Ушаковқа... Тегін байлықты тегін күшпен табудың әрекеті де... Біз кеткеннен кейін қазақ жұмыскерлерінің күнін отыз тиынға түсіреді әлі. Ол әзірлік жүріп те жатыр, амал қайсы!— деп, Быков орнынан тұрып жүріп кетті.

— Отыз тиыннан жалданатын қазақ жігіттері қаптай бастады,— деп Байшегір күрсініп қойды.

Дәл осы әңгіменің үстіне кәрі шешесін баладай көтеріп алған Бұланбай келіп кірді. Шоқайлары табалдырыққа тақтұқ соғылысып Алшағыр мен Қолбаң да кіріп келеді... Ең соңынан кірген кішкене денелі қазақ әйелі ауыз үйдегі орыс жұмыскерлері мен орыс әйелдеріне қарап таңырқап тұрып қалыпты. Мойындарына дейін ашық, жалаң бас, еркектермен қатар отырған орыс әйелдері Күнзилаға тіпті таң көрінді. Шашын желкесіне қырыққан жас келіншек Елизавета Быкованың барлық еркектерден жоғары отырғаны ерсі де көрініп кетті. Жас әйелдің құлағы көрініп қалса, кесіп алардай тыйым салып қойған мұсылмандық күні әйелдің еркектермен қатар отырып сөйлесуі, даусын еркін шығарып күлуі деген сияқты нәрселерді білмейтін еді. Күнзила төр үйге қарай өте беріп, көз қиығымен Елизаветаға тағы бір қарап кетті...

— Ау, Бұланбаймысың? Жоғарылат!— деп, әуелі қашанғы әдетінше жарқын жүзбен қарсы алған Байжан, Бұланбай шешесін көтеріп әкеліп пешке сүйеп отырғыза бергенде:— Апыр-ау, мұның кім еді?.. деп абыржып та қалды. Есіктен ұзақ шұбалып кіріп жатқан көп адам барын да аңғарды.

Бұланбай қысқа ғана жай-күйді айтып келіп:

— Байжеке, тоқшылықтан емес, жоқшылықтан жолаушылап келген жандар болар... Алшағыр екеуіміз баспана бірдеме қалқайтып алғанша, далаға шығарып тастамассың деп саған әкелдік. Құдай алдында сұрауы сенде болады,— деді Байжанға еркіндеу сөйлеп.

— Е, о не дегенің, жаным!.. Байшегірден естігенде-ақ осында әкелерсіңдер деп күтіне бастағамыз... Қатын, шайыңды қайнатып, етіңді аса бер деп мана айтқамын... Шешініңдер, жоғары шығыңдар,— деді Байжан. Әуелі азырақ абыржып қалғанын тез жуғысы келіп:

— Шеше, денің сау ма?.. Күйлі-қуаттымысың?— деп, пешке жабыса, көзін әрең ашып-жұмып отырған кемпірдің алдына өзі тұрып келіп қолын алды.

Қарапайым жұрттың ішінде беделді Бұланбайды Байжан да қатты қадірлейтін еді. Қыс бойы оның кірін жудырып беріп, үйіне келген сайын сыйлап, қонақ етіп жіберетін. Енді міне, ауыр қыстың қатты бір ышқындырмай аттанбайтын аяқ кезінде келіп, бел сынардай салмақ салып отырса да, қайыспай көтеретінін ақ жарқын көңілмен білдірді.

— Сенен басқаға мұндай салмақты салар ма едім, салмас па едім, Байжеке...— деп, Бұланбай ризашылығы мен

алғысын осымен ғана аңдатып,— мені ауыз үйдегі қонақтарың да көбірек күтіп қалған болар...— деп ауыз үйге қарай беттеді.

— Енді амандасайық, іздірасти... Лизаға арнаған «тетесін» бөлек айтамын,— деді Бұланбай қалжыңдай амандасып.

«Здравствуйте» дегенді тұтас айтуға тілін келтіре алмай қойған Бұланбай әуелі «іздірасти» деп алып, аяқ жағын «тете» деп бөліп айтатын. Ренжіңкіреп отырған жолдастары әр кездегі әдеттерінше онысына жымиып қалып:

— Здравствуй, Бұланбай, здравствуй,— десті қат-қабат амандық айтысып.

— Үй іштерің келіп қалды ма?

— Қонаққа келген болар?..

— Амандық па екен?— деп, орыс жолдастары Бұланбайдан жақындық білдіре сұрасты.

— Плохо... сапсем плохо!..— деді Бұланбай бұл жайдағы сөзді тезірек доғарғысы келіп.

— Аштық па, жұт па?— деп сұрады, даланың ең басты бәлелерінен хабары бар Шило қарт.

— Жұт,— деді Бұланбай.— Бірақ жұрттың айтуынша жұт жеті ағайынды болады: Байлық... Кедейлік... Алым-салық... Жалқаулық... Кәрі әдет... Кәрі заман... Ауыр қыс... Жеті ағайынды деп саналатын жұтты жалпы қазақ бұлай жүйелемейтінін біле тұра, Бұланбай әдейі осылай, өзінше жіктеді.

— Былтыр егін шықпай калып па еді?— деді Катерина Неволя дала жұтынан Орал бойында болатын аштықтардың себебін іздегендей.

Бұланбай мырс етіп қалды да:

— Біздің бұл өңірде егін салатын жалғыз ғана бай бар... Игілік... Ол қазір бидайдың бұтын бір бұзауға несиеге беріп жатыр,— деді.— Я болмаса, бір жігіттің он күн шөп шауып беруіне де бір бұт бидай беретін көрінеді. Менің шешем үш бұт бидай алып, мені бір айға жалдапты...

Елизавета Быкова жеті түрлі жат тектес нәрселерді ағайынды деп атаған халық мәтелінен терең бір мағына тапқандай, сол жайды жете сұрастыруға бой ұрып қалып еді, Быков оған ұзамай шахтаға түсетіндерін ескертті. Оның үстіне қазақ жолдастарының жалпы күйзелісте екенін көріп отырған Елизавета көлденең әңгімеге көңіл бөлуді өзі де орынсыз санап, бүгінгі жиналыстың әңгімелеріне көшті:

— Кейде жеке-жеке, кейде бірнеше адамның бастары қосылып қалғанда, талай кеңесіп, келісімге келіп қойған бір әңгімеміз болушы еді ғой...— деп бастады Елизавета. — Завод иелері күн санап жаңа бір қысым шығарып жатқанда, жұмыскерлер жеке-жеке жем болмайтын жағын көздеп едік. Біз үн қосып бірге қимылдағанда, завод иелерінің ойланып қалатынын үнемі көріп келеміз. Қазақ жұмыскерлерінің жалақысынан он тиынды кеміттірген жоқпыз. Жұмыскерлердің тұрмысын түзеу жайында Ушаков бұйрық берді. Амалсыз берді. Еңбек ақыны арзандатуды қазір бұлар қатты қолға алып жатыр... Осы жағдайда не істеуіміз керек дегенде, жекеленбей, бөлінбей, орыс-қазақ жұмыскерлері қолдаса қозғалатын болуға ұйғарып едік қой? Солай емес пе?— деп, Елизавета Быкова айнала қарап, аз кідіріп қалды.

— Ие, ол үшін орыс-қазақ жұмыскерлерінің кеңесі құрылсын деп ұйғарғамыз...— деді Шило қарт. Әр кездегі әдетінше асығыс бөліп кетті.

— Оралдағы Демидов заводтарында қандай жақсы еді?.. Бір жұмыскер жәбір көрсе-ақ, жұмыскерлер кеңесі ара түсе қалушы еді. Мұнда келгелі оңай ұмытып кеттіңдер деп, мен Михайлоға күнде айтамын,— деп Катерина Неволя да жұмыскерлер кеңесінің күнделікті өмірде үлкен қамқор болғандығын аңғартты.

— Жұмыскерлер кеңесі, әсіресе, қазақ жұмыскерлеріне өте керек... Бұлардың алдында қандай қара күндер тұратынын кім білсін! Ащы азаптың дәмін бұлар әлі татқан жоқ қой,— деді Шило қарт.

— Сендер Оралға қайтатын болсаңдар, біздің күніміз не боларын байқай бастадық. Біздің жауымыз ең алдымен қазақ даласының өзінен өршігелі келеді. Күнімізге отыз тиыннан берсең де, ризамыз, тек жұмысқа ал деген қазақ қаптап кетті. Біразы шын-ақ күйзелістен шұбаса, енді біразын Жұмабек төренің құйыршықтары құтыртып жүр... Не отызға көнесіңдер, не болмаса орындарыңды босатасыңдар дегенді Сикорский күнде ескертіп қояды. Ушаковтың келуінен дәме етіп біз отырмыз... Егер күніміз отыз тиынға түссе, үш жаныма төлейтін жиырма бір сом жасақты өтеу үшін неше ай керек?— деді Бұланбай алақанын жайып.

— Екі ай, он күн!— деді Алшағыр.

Ауылнай әдейілеп кезіп, Қарағанды жұмыскерлерінің әрқайсысына түскен алым-салықтарын естірткеннен кейін, Алшағыр кімнің қанша күні соны өтеуге кететінін есептеп

қойған еді. Бұланбай екеуімізге екі ай, он күннен, Қолбаңға үш ай, үш күн, Байшегірге үш ай, алты күн деген секілді, көп жолдастарының алым-салыққа кетер күндерін жалғыз Алшағыр ғана жақсы білетін.

— Осы күн қазақ жұмыскерлерінің бәріне туып отыр. Осы жұртқа қорғаныш болар бірдеме болса, қазақ жұмыскерлері тайынбайды. Танысып та, сенісіп те болған сияқтымыз ғой,— деді де, Бұланбай тоқтады. Алшағыр мен Байшегір де өте аз білетін орысшаларына еселеп-үстеп ым қосып, Бұланбай сөзін қостады.

Елизавета Быкова сөзін аяқтап болмаса да, көлденең қыстырылған сөздердің бәрі де өз ойын толықтырып жатқандай болған соң, ешкімді тоқтатпап еді. Енді ешкім сөйлейтін белгі бермегеннен кейін, қайта сөйлеп кетті.

— Орыс-қазақ жұмыскерлерінің кеңесі керектігіне, оған жұрттың оп-оңай түсіне қалатынына да бізде ешкім шек келтірген емес,— деді ол.— Ал, енді екі-үш айдан кейін орыс жұмыскерлері түгел Оралға қайтатын болса, кеңесіміз өзінен-өзі құлап қалмай ма? Әрбір өзінен-өзі құлаған нәрседен әлсіздік әсері қалады. Қазақ жұмыскерлеріне мұра етіп сондай әсер қалдырсақ, бізге алғыс айтар ма екен... Мені осы ойландырады. Мен, шынымды айтайын, сасудамын. Қалай еткеніміз дұрыс болар екен, кеңірек ақылдасайық,— деді.

— Қызым, сен кітапшалауды қойып, осы жұрттың әр күніне бір қорғаныш керек болып қалғанын ұмытпасаң екен,— деді Шило қарт.

— Қайтатын болғандарың қазақ жұмыскерлеріне қатты батады. Бірақ оған дейін ананы-мынаны үйретіп кетпейсіңдер ме? Бір із салып берсеңдер, адасып-адасып болса да, қайта тауып алармыз...— деді Бұланбай.

— Дұрыс айтады, өте дұрыс! Есіттің бе, тыңда!..— деп, Шило қарт тіпті көтеріліп кетті.

Жұмыскерлердің кейде тік келіп қалатындарына бойы үйреніп келе жатқан Елизавета Быкова шалдың сөзіне шамданған жоқ. Өз сыйының неден туғанын жайлап айтып келді де, орыс-қазақ жұмыскерлерінің кеңесін құру үлкен арманы екенін қызу сөздермен байымдады.

— Сонымен, құрамыз ба кеңесті? Бүгін құрамыз ба?— деді Шило қарт, шыдамсыздық көрсетіп.

— Құрамыз!..

— Құрылсын!..

— Уақыты жетті!— деген дауыстар қосарлана шықты.

Елизавета Быкованың ойында «Орал үйірмесінің» бір бөлімін жасау болатын еді. Қазір, әр жағдайдан қарап келгенде, мұнда жасалар кеңестің Оралмен байланысы бола алмайтыны байқалды. Сондықтан ол «Орал үйірмесін» ауызға ала алмай, «Қарағанды орыс-қазақ жұмыскерлерінің кеңесі» деген атты ұсынды. Ол жасырын ұйым ба, саяси ұйым ба, оны да ешкім анық айта алған жоқ. Ол жағына Андрей де, Елизаветаның өзі де баспады. Жалғыз айқын нәрсе — кеңес орыс-қазақ жұмыскерлері үшін өзі жасаған бір қорғанышы, үміттенері мен сенері еді.

Мақсаты айқын сияқты көрінгенмен оған жетудің көрбілте жолы да салынбаған талаптардан туған жас «Кеңес» осылай, Байжанның ауыз үйінде түнде туды. Уақыты жетті дескенмен, оның қанша жасары ешкімге де белгісіз еді...

Ұлы күн шығардан бұрын да жарығын түсіреді. Сондай бір шығар күннің белгісі сияқтанып «Кеңес» туды.

— Ал, «Кеңеске» кімдер кіргені дұрыс болады?— деді Елизавета Быкова.

— Ең алдымен хат білетін өзіңіз,— деді Шило қарт. Содан кейін, Быков, Бұланбай, Михайло Неволя, Байшегір, Шило қарт, Алшағырлардың аттары аталып жатқан кезде, есікті тез ашып Сикорский мен Иван Акула, Иван Зубов үшеуі келіп кірді. Жұмыскерлер абыржымағанмен, келелі сөз үстінде отырған жайларын өзгерте алмай қалды.

— Сіздер өлең айтып, ән салып, көңілді отырады дейтін еді, оларың қайда?— деді Сикорский, табалдырықтан аттап түскен бетінде. Акула мен Зубов бей-жай дауыспен:

— Кеш жарық... — десті.

— Өлең табылса да, көңіл табыла бере ме?... Кейде қасқыр боп ұлығың келеді,— деді Шило қарт.

— Алдарында бір стакан су да жоқ, босқа келмесек жарар еді...— деді Сикорский қалжыңдаған болып, Быковтың иығына қолымен сүйеніп, қасына отыра беріп.

— Жоқ, босқа келмеген боларсыз...— деп, Быков иығын тез босатып алды. Қалың киімнің астынан оның бар денесі дір етіп қалғанын Сикорский аңдаған жоқ.

— Өзіңіз ала келсеңіз етті, лавка қасыңызда еді ғой,— деді Михайло Неволя.

— Бір патша өлген күні, екінші патша таққа отырған күні келістіріп тұрып ішкеміз... Дәл бүгін арақ ішетін де күніміз емес...— деді Шило қарт, бүгінгі кешке ерекше бір мән беретінін аңдатып ала жаздап.

— Енді неменеге жиналып отырсыңдар?

— Самауыры бар, жарығы бар, бала-шағасы бар жылы үй болған соң келеміз де... Сасық қорасынан жарыққа шығуды шошқа да жақсы көрмей ме?— деді Шило қарт, қашапғы әдеті бойынша сүйкене сөйлеп.

Мұндай шалыс сөзге келгенде Шило қартты жеңе алмайтынын жақсы білетін Сикорский әңгіме бетін басқа жаққа аударғысы келіп, ізденіп көрді де, әдейі келген мақсатынан ажыраса алмай, өз ойының аңғарымен жауап берді:

— Өлең айтпасаңдар, арақ ішпесеңдер, билемесеңдер, жиналып керегі не?.. Бірдеме оқытып ермек ететін шығарсыңдар?..— деді.

— Кітап магазиніне күнде кіреміз... Керекті кітап кездеспей жүр... Мүмкін, өзіңіз бастырып берерсіз?..—деп, Шило қарт ашықтан-ашық кекетіп тастады.

— Сонда тіпті жайдан-жай жиналасыңдар ма? Баламысыңдар сендер, жоқты ермек ететін?

— Бізге де өте көп нәрсе керек емес. Бізден гөрі балалар көпті тілейтін болар...

— Ондай жауапты басқа біреуге айтқаның дұрыс болар, шал. Шын-ақ батыл болсаң, шыныңды айтшы, не үшін жиналасыңдар?— деді Сикорский, Шило қартты шалыс басып қалуға қарай итермелеп.

— Жиналмаймыз, таныс үйге келеміз—анда-санда, жылынамыз, темекі тартамыз. Сөйлесеміз...

— Таныс үйдің иесінен бөлек отырсыңдар!

— Үй иесі бүгін басқа қонақтармен отыр.

— Үй тар... Әуелі мына қонақтарға шай бердім... Енді ауылдан келген қонақтарым шай ішіп жатыр... Олардан кейін сендер келіңдер шайға!..— деді Байжекең төр үйдің аласа есігінен сүңгіп шыға келіп.

Ауыз үйде әр түрлі әңгімелер болатынын Байжан көптен бері сезінетін. Әр неге құлағы түрік адам жұмыскерлердің толып жатқан наразылықтары барына да түсінетін еді. Бұл үйге көп келіп жүретін Бұланбай, Алшағыр, Байшегір арқылы да көп нәрселерді сұрастырып:

— Апыр-ай, ақырзаман екен ғой!.. Неткен ит еді! Ушаковқа айтатын екен. Ол білсе, әкесін танытады!— деп, қоятын. Салтақ басып, теке сасып кеткен қазақ жігіттерін күнде көріп, ылғи аяп жүретін. Сондықтан, ауыз үйде бастықтарға қарсы қандай сөздер айтылып жатса да, орынсыз деп ойламайтын-ды.

Қасына кейде Мұсақайды ертіп, кейде лавкашы Мансұрды ертіп, бұл үйге Сикорский де соңғы бір айдың ішінде бірнеше рет келіп еді. Әуелі Байжекең оны да құрметтеп, қонақ етіп жүрді. «Ушаковтың адамы» деп сыйлады. Бара-бара жұмыскерлердің бұл үйге неге келе беретіндерін, не сөйлесетіндерін Сикорский шұқылап сұрай берген соң, Байжекең аяғын тез тартып алды. Өзін жабайы көріп, ананы-мынаны алдаусыратып біліп алғысы келетін ме-зі Сикорскийді Байжан жек көріп кетті.

— Осы ит бір пәле іздеп жүр... Ауыздарыңа сақ болыңдар, орысша білмеймін деңдер!— деп, үй ішіне де қатты тыйым салып қойды. Сикорскийдің нені сұрастыратынын Бұланбай мен Лизаға жасырмай жеткізіп жүрді.

Мазаң заржақ қанша дөңгелетсе де, Байжекең өзі:

— Жылынуға келеді. Тамырмыз... Темекі тартады, өлең айтады, қонақ болады,— дегенді шырқ айналдырып айта берді. Бір ай бойы сонысынан танған жоқ.

Лавкеші Мансұр мұның ауыз үйіне көшкісі келіп, пәтер ақы ұсынып еді, Байжекең оның да астарын түсіне қалып:

— Шырағым, біз базар татары емеспіз... Пәтерші жібере алмаймыз,— деп, бетін қатты қайтарып тастады.

Сикорский дәл бүгін де тіміскіленіп, бәле іздеп, аңдып келгенін түсіне қалып, араша түсе кеткені де Байжекеңнің көп нәрседен хабары барлығының салдары еді.

— Бүгін сіздің үйге жиналамыз...— дегенді Бұланбай оған кеше хабарлаған.

Байжан төр үйден шыға келіп, жаңағы арашасын айтқанда Сикорский оған:

— Сенің жұмысың болмасын... Мен өз адамдарымнан сұрап тұрмын... Не үшін жиналасыңдар?— деді, әлгі сұрауына айрықша жауап қайтарылуын күтіп.

— Менің үйімде сенің де жұмысың болмасын!— деді Байжан.

Манадан үнсіз бақылап отырған Андрей Быков Сикорскийге қарай еңсеріле бұрылып:

— Бұл немене, жауап алу ма? — деді.

Сикорский бұл үйде талай жиналыстар болғанын біліп жүретін де, бүгін үстінен басқалы келіп еді. Стол үстінде қағаз бірдемелер жатса, тарпа бас салуға келген. Сөйлеп тұрған біреу болса да, үлкен дәлел болатын еді. Оның біріне де кездеспей, босқа қағысқанда Шило қарттан ұтылып қалғанына да қызараңдап, алысырақтан ойлауға оралымы жетпей қалды да:

— Жауап алса, несі бар? Сен үшін ол күн алыс та емес шығар деп ойлаймын,— деді.

— Ол полицияның жұмысы шығар?

— Мұнда әзірше менмін басқарушы. Менен де сұралады.

— Ендеше, жауаптай бастаңыз, біз әзір... Не күдігіңіз бар еді, қандай айғақ таптыңыз?

Күдігі айқын болса да, айғағы болмағандықтан, Сикорский әрбір топас бастықтың арылмас әдеті бойынша айғағы тартып кетті:

— Мен бәрін де білемін! Бәрі қолымда!.. Сендер бөлшектеріңнен батпаққа батып отырған адамсыңдар!.. Өздеріңе өкпелеңдер!.. Сендердің орындарыңда мен болсам, полицияға әлдеқашан өзім барып, шынымды айтып, кешірім сұраған болар едім. Күткендерің жауап алу болса, ол армандарың болады. Жасырын жиналасыңдар, тыйым салынған кітаптар оқисыңдар... Кәне, өтірік деңдерші!..— деді Сикорский айнала қаранып.

— Өтірік, өтірік болғанда да, ақылсыз адамның айтар өтірігі!— деді Шило қарт.

Манадан тастай қатып босағаға сүйеніп тұрған Акула мен Зубов осы бір тұста керегіміз болып қалар дегендей, орындарынан қозғалып, Шило қартқа жақындай берді.

— Сен шал, сақ болғайсың!— деді Зубов.

— Немене, қолың қышып кетті ме?

— Жұмысқа баратын уақыттарың болды.

— Оның таласпаймыз. Дұрыс. Мана кетіп калатын едік, бөгеген өздерің. Оны да жазып қой!— деп, Шило қарт киіне бастады. Басқалар да орындарынан тұрды.

— Сен қала тұр!— деді Акула, шығып бара жатқан Байшегірді жеңінен тартып қалып. Өзге жұмыскерлер шығып кетті.

— Сен барағыңа бар да ұйықтай бер... Жігіттерің де ұйықтасын. Түнгі кезекке бармайсыңдар. Ертеңнен бастап моншаның орнын қазасыңдар...— деді Сикорский Байшегірге:— Түсіндің ғой?

— Түсіндім.

— Таң ата тұрасыңдар. Бар!

Осымен Байшегір де шығып кетті... Жұмыскерлердің қолдары мен қолтықтарында ешнәрсе жоқтығын қадағалап қарап қалған Сикорский қасындағыларға төсек астын, бұрыш-бұрышты қарауға көзімен ым қақты...

— Мен осылармен бір ауыз сөз сөйлесе алмаймын... Қалтырап кетем... Бір ауыз тіл қатсам-ақ, ар жағында өзімді-өзім тоқтата алмай, біреуін жақтан тартып қалатын сияқтанамын,— деді Елизавета Андрейге Байжан үйінен ұзап шыққан соң.

— Олай болса, ұстам жоқтығы болад та... Ондай мінез оңай ұстап береді,— деді Андрей.

— Тек Шило қарт шайқаса кеткенде ғана бойым жадырап, күлкім келіп кетеді. Саспайды да, шеге үстіне шеге қаққандай сөйлейді. Тыныш қана тыңдай бергің келеді...

— Ие, шайқасқа Шило қарт араласса, қосарланудың керегі жоқ. Бір шатқалға апарып, жықпай тынбайды ол.

— Қатарынан қайта-қайта жығады!

Сикорскийдің қырсығынан бөлініп кеткен жиналыс қынжылуы осымен азырақ ыдырағандай болды. Жас әйел Елизавета Шилоның Сикорскийге айтқандарын қайтадан есіне түсіріп суық түнді сөгердей дауыспен саңқылдап күле бастады.

— Елизавета Сергеевна, дегенмен, жаңағы жиналысты аяқтауымыз керек... Кеңес мүшелерін атадық та, бекіткен жоқпыз ғой,— деді Андрей Быков.

— Жоқ, жоқ! Қазір шахтаға түскен бойда аяқтаймыз! Мен кеңестің қандай мақсат көздейтінін оқып берем. Сіздің қосқандарыңыздың екеуін дұрыс көрдім де, үшеуіне қосыла алмадым... Пожалуйста, өзіңіз дәлелдеп беріңіз, кеңеске салайық,— деді Елизавета.

— Тым ұзақ жазыпсыз, қысқарттыңыз ба?

— Үш-ақ бет қалдырдым. Қазір көресіңдер. Қатарлы жұмыскерлердің түсіндіру тілемей-ақ ұғынатын нәрселерін қалдырдым.

— Шалдың кітапшанды қоя тұрып дегенін ескердіңіз бе?..

— Әрине!..

Быков тоқтап артына бұрылып, кейін келе жатқандарды тосып алып:

— Лиза жаңағы жиналысты қазір аяқтауды ұсынады. Акула мен Зубов шахтаға түскенше үлгіре алармыз деймін?— деді.

— Олар таң ата келеді. Үлгіреміз.

— Қай жерге жиналамыз?

— Кен сұрыптайтын әйелдерге жақын... Бас штректе... Ауыз жақты әйелдер бақылай отыратын болады, сонда...

— Келістік қой?

- Келістік...
 - Сенімді жолдастарды шақырамыз ғой?
 - Шақырамыз!
 - Қайламен, балғамен серттесетін болайық!— деді
іло қарт, қызыңқырап кетіп...
- Осымен, жаңа туған кеңесті тезірек аяқтандырып, қаз
тыруға жұмыскерлер жер астына түсіп кетті...

Қарағандының қары биыл бұлқан-талқан күрт еріп еді. Сай-салалар суға толып, қырдың тентек өзендері сақылдап тасығалы кемерлеп тұр. Өкпек жел күрттік етектерін түре соғып, тез кеміріп барады. Қатты желдің салмағынан жер солқылдағандай сезіледі. Қырқалардың күнгей беттері қотыр болғандай шұбартып қалыпты. Қыс бойы қар астында жылы жатқан тобылғы мен қараған түптері қазір белдеулеп ашылып қалыпты да, кәрлі желден дір қағып тұр.

Нұра өзенінің сол жақ қабырғасын өрлей, ұсақ бытырадай қиыршықтанған соқта қарды есілте жортып, суыт келе жатқан бір топ салт өзен табанынан бір шақырымдай шегіне жатқан тас жоталардың қырқасына шыға тоқтады. Жарау семіз аттар қысты да көрмеген, өкпек желді де елемейтіндей тұра қалғанда-ақ тізгінді жұла созып, тастақ жерді тарпи бастады. Мақпал қара тайжақы киінген, мақпал қара атты Игілік өзгелерінен оқшау көрініп, орталарында тұр. Қасында Жұмабек, Күреңкөз қожа, Омар, Ордабай тағы да бес-алты адам ат қосшылары бар. Биік қырқаның басынан алдарында жатқан кең жазықпен, бергі жағасын қалың құба тал көмкеріп кеткен өзенге қарап салт аттылар үйіріліп қалды.

Бастаса түйіскен екі жотаның етегінен сүйірленіп басталатын жазық бара-бара қанатын кең жазып, теп-тегіс күйінде өзенге барып тіреледі екен. Екі жотаның да іргесіне тығыла біткен қайың аралас ақ терек, тораңғы мен мойыл өрт көрмей, кесу көрмей, жайлы бір ұяда еркін өсіп өзенге қарай қапталдай созылыпты. Ара-арасында ең қат-

ты ағаштардың бірі ықтамай, еңкеймей тік өскен жалғыз-жалғыз ырғай да көрінеді. Өзеннің арғы бетін орай қоршаған тұтас тас жота осы бір жазыққа боран мен қарды жібермеу үшін әдейі салынған қорған сияқтанады. Жазыққа түскен қар да ұйпалақтанбай, үйілмей, тегіс жатыр. Қырқаның басына біткен тырбық аршалар қатты желден жер тырналап, жұлқыланып жатса, ойдағы қалың жалды өкпек жел қанатының астымен ғана сипайтын сияқтанады.

Игілік әдейі келіп қарап тұрған жерді түгел танып, көңілі толғандай, енді көзін осы жотаның өзенге қарай ойысар құламасында тұрған үлкен қызыл молаға аударды. Ол жаққа мойнын бұруға қасындағылары манадан бері бата алмай тұрған. Игіліктің көзі қайда бұрыларын аңдып, ол қалай қараса, солай қарай жапырылып тұрған жолдас-тары енді түгел еңсеріліп сол қызыл молаға қарады. Игілік атын тез бұрып алып, жылыстыра аяңдатып молаға қарай жүріп кетті. Жұмабек пен Омар, Күреңкөз қожа үшеуі біріне-бірі ұрыларша жалт етіп қалысты да, олар да еріп кетті...

Игілік қысқы мекенін ауыстырып, Нұраның бір жайлы жеріне ағаш үй салдырғалы қолайлы жер іздеп шығып еді. Оның қыс бойы тасытқан ағаштары Нұра өткеліндегі бекетте үйіліп жатқан. Бүгін ол көп жерді шарлап, бұдан жайлы жерлердің, талайын көрсе де, ойы осы қызыл молаға қадала берді де, еріксіз жетелеп әкелді. Әуелі жердің жайын байқап, енді молаға қарай бет алуында да бір мән бар-ды.

Бұдан көп жылдар бұрын бұл өңірдің соңғы жендеттерінің бірі Кенесары Игілікті осы моланың басына айдатып алдырып, есінен кетпес қысым көрсетіп еді. Кененің інісі жүгенсіз, сотқар Наурызбай алтындатқан сүйек сапты сары ала кездікті лақтырып, қағып ойнай отырып:

— Сен, шойқара, неге көшпей отырсың? Сары ала кездігімді сағынып отырмысың, көк ала найзамды сағынып отырмысың? — деп еді, ұшынан ұстап шерте лақтырып жіберген кездігін сабынан қайта қағып ала беріп, қолын созып, сәлем беруге еңкейе берген Игіліктің кездік маңдайына қадала жаздап барып төмен кетті. Игілік шегініп, есікке жақындап барып:

— Алдияр, көшпейін деп отырған біз жоқпыз...— деген, жалаңдаған сары ала сапыдан сескеніп қалып.

— Сапым мен найзамнан садаға кет сен, көбең семірген топырыш! Сендейлерге төлеңгітімнің қамшысын ғана

бұлгармын. Айдат жымқыңды Алатауға қарай! Қаптал қырғыздың жеріне! Мен мінемін атыңды, мен сауамын сауыныңды!..— деп еді Наурызбай.

Өзінің алыс-жақын, апа-қарындастарына күйексіз қошқардай қандай еркін болса, жасы үлкеннің сақалы мен жасы кішінің әке-шешесіне де сондай тыйымсыз ауыз Игіліктің жеті атасына дейін аударыстырып берген. Бір ауыздан сонша бұрқырап шыққан боқтықты естіп тұра беруге шыдай алмай:

— Жұрт көтеріле көшіп жатса, жалғыз қалайық деген ой жоқ... Мал болса, өзі де орта жолда...— деп еді Игілік, одан гөрі екі оқтырақ сөйлеуге бата алмай.

— Жоқ, сен кезептің қарайлауың бар артыңда!.. Ақмола, Қызылжармен қолдас дейді сені!.. Тоқтат оттауыңды!— деп, Наурызбай сары ала кездіктің сабын алақанына қатты қысып алып, ақырып қалғанда:

— Ләббәй, алдиярым!— деп, төрде отырған Күреңкөз қожа таспиқ тартып отырған оң қолың көтеріп еді. Ол кезде құдіретті қожа сол көтерген қолымен Игілікті арашалап алып та қалған.

— Е, бұл көшетін адам... Алла бұйырса, қырғыз Алатауының бауырында кездесерміз... бұл менің жақсы білетін жігітім!..— деді қожа.

— Ертең осы уақыттан қалдырмай сайысқа жарайтын жүз ат айдап әкел!.. Әкелмесең, көк ала найзамның ұшында көрерсің басыңды!.. Соны істемесем, мына тұрған атамның моласы ұрсын мені!— деді Наурызбай, қожаға араша бергенін де ашумен байлап.

Наурызбай сол қолымен есікті нұсқағанда, шапшаң сілтеген қол кеудесінен түйіп шығарғандай Игілік те тез шығып кетіп еді... Ар жағы айтылған, Кенесарыға жүз ат айдап әкеліп берсе де, Алатаудан мыңдарды қоса айдап Игілік елге қайтқан...

Бұларға шын-ақ тілеулес болып, өз еркімен еретін түпті ауылдар азшылық та, күшпен еретіндер көпшілік екенін Игілік жақсы білетін. Өз қара басы күшке ғана бағынбақ еді. Бірақ бұлардың күшпен ұстап отырған қарапайым жұртының қандай тізе көргенінде жұмысы жоқ. Игілік өзі көргенін ғана адам көрмеген ауыр қорлық көріп, ішіне ұмытылмас бір кек етіп түйіп әкетіп еді.

Сол бір лаң күндерде қызыл мола басына еріксіз үйме-леген қалың жұрттың көріп жатқан қорлық-зорлығына қарап тұруға көз ұялардай еді. Алдағы күндерден үміті азай-

ған Кенесары ермеске бет алған елдердің енді қайтып бетіне қарай алмастай істерге именбей де іркілмей барып жатыр. Дала қанішері барлық тіс-тырнағын ел алқымына тұтас салыпты. Сорғалаған қан мен жасқа мастанып алғандай жалынып-жалбарынғанды естуден қалған.

Қызылжар, Ірбіт, Бағлан, Қорған сияқты орыс қалаларымен тіршілік араласы күшейген ішкі елдер Кенесарыдан біржола безініп, көптен бері сырттап отырған. Ол өңірді соңына ерте алмай, жауығып алған Кенесары соңғы екі жылдың ішінде үш рет шауып, тонап-тұралатып қайтты. Бірақ бірен-саран ұры-қары, баскесері болмаса, қалың ел ерген жоқ. Қырқысты да, қырылысты да, ықтамаған, қасарысқан қалпында қалды. Бұл Шыңғыс ұрпақтарының қашаннан бері еркін баурап келген тұрғын елден көрген бірінші қарсылығы еді.

Қазір Кенесары осы арадағы бес болыс арғын руларына зығыр орнатып, ең соңғы өлім жорығына аттанғалы жатыр. Басына қара күн орнағалы екі айдан асып бара жатса да, бұл жақтағы қыр елдері де оңайлықпен ермеуге табандап еді. Қапыда келіп үстіне орнап қалған көп күшке тұтаса қарсылық көрсете алмаса да, іштей наразы дала бұқарасы бұл жорыққа жатсырай қарап, шамасы келгенше іркіле беріп, жалпы ыңғайын ықтамай танытты. Жаугерлік, шабын сияқты хандар мен бектердің, билер мен болыстардың сергелдеңінен зерігіп болған ел лажсыздықтың шегіне дейін сынасар беті бар. Өз тіршілігінде ешкіммен жауласар себебі жоқ жалпақ ел, ондай жорықтардың кімге ырыс, кімге сор екенін де ұғынған. Бірақ ел үстіне баса келіп орнаған қарулы қол ат жетер жердегі елдерді ауыл-ауылымен айдап әкеліп, күшпен көндірмек, еріксіз сртпек.

Қызыл моланың айналасы азан-қазан. Бірі байдан, бірі баладан айрылған әйелдер өзен бойын өрлей, әр жерде топ-топ болып өліктерін жоқтап отыр. Егіліп, бүгіліп зар қағады, қарғап жылайды:

— Тұқымың жат, қаның жат, қазаққа қаның араласып көрмеген төре тұқымы, барғаныңнан қайтпа! Барса келместің жолына ұшыра! — деп қарғайды. Қорлық пен зорлыққа, жаза мен өлімге бойы үйреніп болған әйелдер ықтамауға қалған. Жалаң найза түйреп өткелі келе жатса да, қарғыс үні әлсірмейді.

Бұл жолы тағылық өзінің бар бейнесімен ортаға түскен екен. Екі биік тас жотаның дәл қырқасына қатар-қатар құрылған дараларда қатар-қатар асылған адам денелері ақырын-ақырын шайқалып, әлі салбырап тұр. Ол қарсылық жолында табандап қалғандар. Істің аяғы осыған әкелерін, қыл мойыннан қыл арқанға ілінерін біле тұра қайыспаған жандар. Кәр ұсқыны қалай қарасаң да, көзіңе соға берсін дегендей, дараларды ең биікке құрыпты.

Осы молаға келетін екі жолдың өн бойында қол-аяқтарынан керіп тастаған адамдар жатыр. Наразы беті берік сияқты көрінгендерді екі қол, екі аяғынан төрт қазыққа керіпті. Аздаған үміт белгісі болса да, ел ыңғайынан шыға алмайтындай қарайлауы барларын бір қол, бір аяғынан шалыс керіпті. Бәрі де шалқасынан керілген. Қырғын үстіне үймелеген торғайдай-торғайдай жасыл шыбындар керулі жатқан адамдардың көздеріне топ-тобымен үймелеп жатыр. Қара шыбындарда сан жоқ... Шекеден, мұрыннан кеткен қанға, көзден аққан сораға тап Кенесары қолының өзіндей құнығып қалыпты. Көздерін тас жұмып, тістеніп алған адамдар шіміркеніп те қояды, шыдауға да бел байлаған.

Бастарына жаулықтай етіп сәлде ораған молда-қожалар мен бұзау тіс қамшыны білегіне іліп алған жендеттер осы жатқандарды әлсін-әлсін аралап, әркімнің атын атап:

— Шәрменде құл, еремісің?— деп сұрайды. Көпшілігі жауап бермей қалады да, кернеп жатқан кекті сыртқа шығармасқа шыдай алмаған кейбіреулер:

— Жоқ! Жоқ!.. — деп, сәлдені қоса боқтап жібереді. Бұлар әрине дараға жөнелтілерін біліп те жатыр.

Соңдарына азды-көпті жігіт ерткен, жорыққа еркімен еретін байлар аттарын сау аяңдатып, айналада ешбір көңілсіздік барын көрмейтіндей жайраң қағысып, қонақ үйлерге барып түсіп жатыр. Қаз-қатар тігілген қонақ үйлерде қырғын үстінде салынып жатқан ән де бар, ойын-сауық та бар. Айдаумен келген өзге топтар іштен тынып, жабырқау да жат қалпында. Қысқа-қысқа ғана тіл қағысып, анда-санда өз араларының сенімділігін тексерісіп қояды.

— Нағып ілігісіп қалдыңдар? Көшіп кетіпті деп естіп едік қой...

— Тап өздеріңдей... Көш жөнекей басып алды.

— Сендер ше?

— Тау арасынан тауып алды. Жұман нұсқап жіберіпті.

— Е, бұл қарғыс атқанның жансызы да аз болып жатқан жоқ қой!..

— Жансызы көп болса, жауы да көп болғаны да, қара үйлі қазақта бір тілектес бар деңі, кәне?

— Сен, немене, мен соның тілектестерін санап жүр деп пе едің? Не үшін тілектес болмақ, не күтпек? Әне асылып та жатырмыз, шабылып та жатырмыз, тұрмыз ғой шыдап!

Еңкелектеген шал адамдар қолы жетер жерге дейін барып, керулі жатқандарға сусын беруге рұқсат ала алмай қайтыпты. Бұлар да: «Шөлде қалғырлар, қусүйек болғырлар!»— деп қарғап қайтыпты. Әттең осы топтың ортасына түсер бір ұшқын болса, лап етерге әзір тұрғандай.

Моланың көлеңкесінде, басын көтеріп алған әпжыландай шұбартып, биікте отырған Кенесары көрінеді. Айнала-сында жарғақ мойын күшігендер сияқтанып үңірейе қараған бектері мен билері, сұлтандары мен жендеттері, төре тұқымының қатын-қыздары, өктемдік дегеннің қызығына тоя алмай, құмарта түсіп отырғандай. Бұл араға не бір қатты қарысып қалған қайрат иелерін, не бір осы топтың алдында үлкен қошемет көрсете алар шонжарларды әкелетін сияқты. Қасарып қалған қайратты жеңу де, атақты шонжарлардың қошеметін көру де бұл топ үшін ең үлкен мереке ғой, мола қасын осыған арнапты.

Әуелі осы араға айдалып келген Игілік Кенесарының өз алдына әкеліп жазалап жатқан Сауырық деген адамды көріп еді. Екі қолын артына қайырып байлап тастаған сом денелі, күн қақты күрең жүзді Сауырықты жендеттердің бірі қос тізеден қақ келдекпен қырқа қағып, тізе бүктірді. Екінші жендет тізерленіп қалған адамның екі аяғын бірдей тұсап жіберіп, арт жағынан әкеліп арқан ұшын мойнына байлады. Енді Сауырық тастан жасалған мүсіндей кеудесі көтеріңкі, иық пен қардың барлық бұлшық еттері ширатылып сыртына теуіп, қызыға қарарлық ер келбетінде еді. Кең маңдайлы, еркек жүзді, шоқша сақалды, тік қарайтын адам екен. Жендет оны қақ тізеден қырқа қағып қалғанда, Игіліктің төбе шашы жиырылып кеткендей тітіркеніп қалып еді, Сауырық өзі оны елеменгендей, жерге асықпай тізерленді. Енді ол ығыспайтын жүзбен Кенесарының бетіне де тура қарады. Азырақ қанталаған қиықты қоңыр көздері өзіне-өзі сенімді еркектің қаймықпас қалпын аңдатады. Қою қара шашты жалаң бас иілмеске біткендей, кең маңдайын тура тосып тұр.

— Сен неге қаштың, аулыңды қайда әкетіп бара жаттың? — деп сұрады Кенесары.

— Жұрт сенен неге қашады деп ойлайсың? Мен де содан қаштым. Ауылымды Ереймен тауынан әрі асырып әкетпек едім, — деді Сауырық.

— Ол жақта кімің бар еді? — деп сұрады Кенесары. Бұғаудағы адамның босанып кете алмасын жақсы білгендіктен, ашу шақыруға асыққан жоқ.

— Ол жақта ешкімім де жоқ. Ашыққан-арығанның өзегін жалғары бар. Екі қолға жұмыс бар, күн көріс бар, — деді Сауырық.

— Е, орысшылап кетіп барады скенсің ғой?

— Ие, бетіміз сол жақ еді.

— Ел бытырамасын, түгел еретін болсын, әйтпесе, қанға бояп жазасын тартқызам дегем мен. Есітіп пе ең оны? — деді Кенесары, енді ашу шақыра бастап.

— Естігем, — деді Сауырық қысқа ғана. Жаза жайынан ығыспаған түрі Кенесарыны қатты таңдандырып, аңырттып тастады. Бірден-бірге ызғарлы сұраулармен жасытып, бұқтырып алмақ еді, енді өзі абыржып қалғандай:

— Қанша адам әкетіп бара жатыр ең? — деді.

— Көп емес, әр ауылдың жоқ-жітігі қосылып отыз шақты адам болып едік, — деді Сауырық.

Әрі күн көрістері айдап, әрі Кенесарыдан қашып, ішке қарай бет алған отыз жігітті Кенесарының қарулы қолы Ереймен тауының ар жағынан айдап әкеліп еді. Қазір олардың бәрі де осы маңайда иірулі тұр. Кейін қалған әйелдері әлі бұл жерге жете алған жоқ. Бар көлікті шабынды қолы тартып әкетті де, бала-шаға жаяу қалды. Осы қысымды көрген жігіттер оңай ерер деп дәмеленіп, Кенесары әзір жазаламай келіп еді, Сауырық ол үмітті ақтамайтын ыңғайын көрсетті.

— Ей! — деді Кенесары, атылғалы ширыққан жыландай, көзін Сауырыққа шаныша қадап. — Ерсеңдер, кешірем бәрін де. Ермесеңдер, айтқаным — айтқан, жазам — жаза, үрім-бұтағыңды қалдырмай бауыздатам. Сандалмай, жөніңе көш! Ересің! — деді.

— Жоқ, біз ере алмасақ керек, — деді Сауырық. Енді сөз аяғы қысқарып қаларын сезініп, іркілмей тағы да сөйлеп кетті. — Жазаң — жаза екенін көріп тұрмын... Жалғыз мен емес, ел де көріп тұр. Қалар есінде. Ер кеуделі бір адам болса, бәрін де керіп тастапсың. Атыпсың да асыпсын. Сұрауы болмас деп өзіңде ойлама. Саған ерің ит болғанша,

аналармен бірге асылып-ақ қалайын!— деп, қырқадағы дараларға қарады. Ол тағы да бірдемелерді түйдектетіп кетіп еді, «Тоқтат!», «Доғар!» деген у-шулар естіртпей жіберді. Сол айғай-шудың арасынан:

— Шеке бұрау салыңдар! — деген Кенесарының зэрлі әмірі естілді. Сауырық саспай жазасын күтті.

Түксиген жүндікүрт сияқты қара ала қыл арқанды Сауырықтың шекесіне қос қабаттап салып, арасынан өткізіп алған келдектің сабымен бұрай бастады. Дағдыланып қалған жендет қолы дірілдер емес. Арқан бұралған сайын, Сауырықтың маңдай терісі жиырылып, көз қиықтарын созып әкетіп барады. Шеке тамырлары білеуленіп, сытылып шыққан қан екі самайдан да сорғалай бастады.

— Еремісің?

— Ерем, де!

— Еремін, алдияр, де! — деген дауыстар Сауырықтың айналасында арадай ызылдап кетті.

— Ермеймін! Менің жігіттерім де ермейді! Анау зарланған мен күңіренгендердің қарғысы атсын сендерді! — деп Сауырық бұлқына бір айқай салды да, қайтып жауап берген жоқ. Қыл арқан темір шеңбердей қысып, шекесіне батқан сайын, Сауырық босандық, жасықтық сияқты мінез көрсетпеске бар қайратын салған еді. Қыңқ етіп дауысын да шығармай, шыдап қалды.

— Әкетіңдер, асыңдар! Азаппен өлсін, аяғынан асыңдар! — деді Кенесары.

Иіруде тұрған жұрт:

— Ерім-ақ екен!

— Еркегім-ақ екен!

— Арманда кетті-ау! — деп, дауыстасып кетіпті. Қажырлы ерді иілемесе сындырып көндірем деген тағылар тобы жасып қалыпты.

Игілікті тап осы тұста дедектетіп Наурызбайға әкетіп еді. Сондықтан ол одан әрі не болғанын көрген жоқ. Тек, бұдан көп жылдар кейін, жұмыс іздеп келіп жалданған жас жігіт Бұланбай сол Сауырықтың баласы екенін біліп, сол бір қайсар адамды еріксіз есіне алып еді. Бүгін тағы да сол уақиғалар түгел көз алдынан өтті. Аяғында былтыр оны Бұланбайдың тастап кеткені де есіне түсті. Жаман бір жора сияқтанып, ойына бірдеме қадала қалғандай сезінді. Әкесі Сауырық Кенесарыға ермей қалып еді. Бұланбай бұған ермей, бөлініп кетті. Осы бір ұқсас мінезде өзіне деген бір тосу бардай сезінді...

Игілік жаңа жота басында айналаны барлап тұрғанда, ойында осы уақиға, күні кеше ғана басынан өткендей, қайта сайрап қоя берді.

Бұл маңай түгел «Хан жайлауы» деп аталатын кең шиыр еді. Маңайда ел жоқтығы да, ағашының кесілмеуі де, өртке шалдықпауы да запы болған қалың елдің хан тұқымынікі деген бәлеге жақындамауынан еді. Осы арадан бір көш жерде жалғыз Күреңкөз қожаның қыстауы ғана бар. Ол өзін ескіден қалған кәрі көз деп санап, «Хан жайлауын» қорғаштай жүреді. Соңғы жиырма жылдың ішінде қызыл моланың басына келіп құран оқитын да жалғыз сол қожа болып қалды. Игіліктің түйіліп келген жері де осы...

Салт аттылар молаға таянып келгенде, Күреңкөз қожа Игілікке жалтаңдап қарап, жақынырақ келді. Бата қылуға рұқсаты болар ма екен, жоқ па екен деп қипақтады. Ондайды айттырмай сезетін Игілік атының басын тежей бергенде, қожекең аттан домалап түсе қалып, екі қолын тізесіне салып, мүлгіп те қалып еді.

Игілік ат үстінде тұрған бойы Ордабайға бұрылып:

— Осы тұстан жазыққа қарай жол құласа керек еді... Жазыққа түсер алқымына қар қалың тұрмай ма екен?.. Арғы қабаққа шыға берісі қалай екен? Көріп келіңдерші. Омар, сен де бар,— деді.

Жастар қожаның аятына қарамай, түгел шоқытып кетті де, Игілік пен Жұмабек осыдан кейін ғана аттарынан түсіп, аятын асығыс аяқтағалы келе жатқан қожаның арт жағынан келіп отырысты... Қожа иегін сипап болған соң, Игілік қожа мен Жұмабекке бір-ақ рет көз қырын тастап:

— Осы маңайдың құлазып жатуы жететіндей болды ғой... Мен қыстауды осы араға салдырғым келеді. «Хан жайлауы» деп, төре тұқымдары босқа килігіп жүрмесін... Кездескені болса, айта жүресіңдер...— деді.

Төре тұқымынан Жұмабекті, осы жердің күзетшісі сияқты Күреңкөз қожаны неге ертіп әкелгенін қасындағылары енді ғана түгел түсінді. «Хан жайлауын» Игіліктің тал түсте басып алғалы отырғанын іштері ұнатпаса да, Жұмабек пен қожа ол ойларын аңғартпауға тырысып:

— Е, қайырлы қоныс болсын!

— Жерім-ақ екен!..

— Ырысты жер еді, тапты иесін... Құтты болсын...— десті.

Игіліктің жақын келіп, қыстау салуына қуанарлық түк

себебі болмаса да, қожекең қуаныш белгісін көбірек көрсетуге жан таласып:

— Соңғы кездерде түсіме ылғи ғана қуаныш кіруші еді. Сіздің үйдің иттерінің үргені естіліп тұрса да, біз үшін қандай абай!.. Қайырлы болсын! — деді.

Қожа мен төреге айтарын айтып болып, олардың жауабын әлдеқашаннан бері білетін Игілік екі жампаңның не айтып жатқандарына құлақ аспай, екі көзімен шауып бара жатқан жігіттерді, қардың қалың-жұқалығын барлап қалып еді. Жігіттер ойға іркілмей шауып түсіп, қарсыға іркілмей шауып шықты.

— Қожеке, енді үйге қайта беріңіз... Бәйбішеңізді алып, біздің үйге біраз қонақ болып қайтыңыз... Осы маңайға енді бас-көз бола жүрерсіз,— деді Игілік, атына мінгелі оңтайланып жатып. Қожекең атына әрең деп мініп, Игілікке тағы да қайыра-қайыра қайырлы болсын айтып, сөмпеңдеп ауылына қарай кетті.

Ордабай мен Омарларды жотада тосып алған Игілік, олардың ат кеудесінен асатын қар жоқ деген жауабын естіді де:

— Анау моланың да қаңқиып тұруы жетер енді... Алдымен соны құлатып тастаңдар... Кірпіштері бұзылмапты, бірдемеге жарап та кетер...— деді.

Игіліктің үйден аттанғандағы ойын да, моланы не үшін құлаттырғысы келетінін де жақсы білетін Ордабай мен Омар жаңа үйдің салынуы, ескі моланы құлатудан басталатынын үлкен бір түйін етіп, іштеріне тықты...

— Қар еріп, жол бұзылып кетпей тұрып, барлық ағашты осы араға түсіртіп алғандарың дұрыс болар... Үйшілер келіп қалса, қазақтың ерте жатып, кеш тұратын найқалуы қымбатқа түсіп жүрмесін...— деді Игілік.

Бар байлам, бар бұйрық осымен доғарылды да, Игілік тобы Ақмола жолының Нұра өзенін көлденең кесіп өтер жеріндегі бекетке қарай төтелей асты. Онда Игілік пен Жұмабектің үйден жегіп шыққан аттары мен шаналары қалып еді.

— Ордабай, осы әкеңнің көріпкелі бар... Құдай біледі, үйңді қызыл моланың қасынан сал деп аян берді... Кешегі күнге дейін «Хан жайлауы» бұл кісінің аузында жоқ еді ғой? — деп, Омар қашанғы жампаңымен жағымпаздығын жасыра алмай келеді. Ордабай оған бей-жай ғана:

— Е, жоқ болатын...— дей салды да, тымағын бастыра байлап, үнсіз келе Жатқан Жұмабекке жанасты...

Бұлар бекетке күн бата жетіп еді. Өзен бетімен жүріп кеткен қызыл судан аттар толарсақтап, тайғанақтап өтті. Мана таңертең қысқа ғана бұйрық алған Батыраш қыс бойы Қызылжарға мыс тасыған Игілік кіресінің қайту жолында Ақмоладан ала қайтқан қарағайларын бұлан-талан бергі бетке шығартып жатыр екен. Түйелермен бірге жігіттер де қызыл асықтан су кешіп, шұбырып жүр.

— Таң атқанша үлгересіңдер ме? — деді Игілік, арғы бетте дестеленіп жатқан көп қарағайға қарап тұрып.

— Өлсек те, үлгіреміз! — деді Батыраш, бұл сұраудың өзіне берілгенін түсіне қалып.

— Жігіттерің нешеу?

— Жиырма бес.

— Тамақтарың жеткілікті ме?

— Манағы бие асылып жатыр.

— Ертең өзен өткел бермейтін болар... — деді де, Игілік арғы бетке өтіп кетті. Ордабай мен Омар қарағайлардың енді қайда тасылатынын түсіндіруге Батыраштың қасында кідіріп қалды.

Игілік бекеттің кең шарбағына кіре бергенде-ақ, құйрықтары түйілген екі күрең қасқаны асығыс жегіп жатқан соқыр Сарымсақты көрді. Жарау семіз аттар санына божы тисе-ақ ытырына жөнелуге асығып, елең қағып сергек тұр. Игілік атынан түсіп, екі бөлмелі бекетке қарай бет ала беріп:

— Қымызың қалып па еді, Сарымсақ? — дегенде, сергек тұрған аттардың алыстағы бір дыбысты сезінгендігін көрді Игілік.

— Бар... үйде, — деді Сарымсақ.

Аттардың қос құлақтары шаншыла сілтеген жаққа қарай Игілік те құлағын тосып еді, екпін лебін сездіре, қатты келе жатқан адамның қоңырау дыбысы естілді. Жез қоңырау жақындаған сайын, алдағы бекеттің әзір тұруын айқын аңдатқандай болады.

— Е-е-һейт! — деп қалған божаяқ даусы да қосарлана естіле бастады.

— О, мынау қожайынның қоңырауы! — деп, бекетші қазақ ат қорасынан екі семіз қара керді жетелеп алып шықты.

— Көксілің келіп қалған екен ғой! — деп, Игілік те үйге кірмей, кідіріп қалды.

— Биеке, мен қожайыныма жұмыс басында кездескенім дұрыс болар!.. Мен жүре берейін... — деп Игіліктің риза-

дығын күтпей-ақ, Жұмабек қос қара көкті қатты айдатып, Қарағанды жолына түсіп алып, қашып берді... «Менің қасымда бөденедей ең. Ушаковтың лебінен қаңбақтай домалап барасың.. Жалғыз жүргенде ғой, екеуімізден де нығызсың!»— деп ойлады Игілік, басын кекшитіп, тымағының бауын байлауға енді ғана мұршасы келіп бара жатқан Жұмабекке қарап тұрып...

Ушаков құйындатқан бойы кең шарбақты орап келіп, бекеттің алдына тоқтады. Шанасынан түспей жатып-ақ, күтіп тұрған Игілікті танып:

— Игілік!.. Сәлем!..— деп қалып еді, енді шанадан аюдай бұлқына түсіп келіп, қолдасып амандасты.— Амандық па?.. Бәйбіше дені сау ма?

Орыс достарының алдында жарты мысқал салмағын жоғалтқысы келмейтін Игілік Ушаковқа тартымды салмақпен амандасты. Ушаковтың шанасынан сыртында қара тоны болғанымен, ішінен байланған ұзын қылышы аяғына соғылып, ашаң денелі бір адам түсіп жатыр.

— О, ағаштарың келіп қалған екен ғой!.. Енді бір жарты айдан кейін үй салатын шеберлерің де келер.. Ұмытпасам, шартты бірінші майдан бастайсыңдар деп жасаттырып едім... Солай ма?— деді Ушаков, тартыныңқырап тұрған Игілікті сөзге тарту үшін.

— Солай екен, Никон Абрамович... Сіз қашанда уақытынан бұрын үлгертесіз ғой. Біз болсақ, міне, үй салар жерге әлі бір кірпіш, бір қада апартқан жоқпыз... Өзгеден емес, тап сіздің өзіңізден ұялып қалармын деп, бүгін атқа өзім мініп едім... Үйдің орнын да бүгін ғана белгіледік,— деді Игілік. Өз жұмысына келгенде шешіліп сала беретін әдетінше суырыла сөйлеп кетті.

— Жоқ, Игілік мырза, сіз уақытты бағаламайды деп ешкім де айта алмас!.. Жол бұзылғанша Қызылжармен екі араға екі рет қатынасатын кіре сұратып сәлем айтып ем, екі айтқызбапсыз... Әсіресе, соңғы жөнелткен керуеніңіз Қызылжарды есінен тандырды!.. Рақмет!..— деді Ушаков.

— Ақмоламен екі арада екі жыл бойы шашылып жатқан ағаштарды бір жинап алу менің өзіме де керек болды...— деді Игілік, осы бір кезде Ушаковке өзі қарыздар адам сияқты көрінгісі келіп.

— Кіселеріңіз түгел аман келді ме, әйтеуір?..

— Келді... Аман... Ең соңғы кірені осы арада бөгеп, енді ағаш тасытқалы тұрмын.

— Төрт түйе шығыныңыз барын да естідім. Есептесерміз үйге барған соң...

— Жоқ, сіз оған міндетті емессіз...

— Сіз қазір жүргелі тұр ма едіңіз?

— Ие, қоңырау даусын естідім де, сіз боларсыз деп аял еттім.

— Маған да ат жегіп жатқан болар, бірге жүрелік. Қарағандыға дейін жолымыз бір ғой.

— Жақсы... Бірақ сіздің жүріске ере алар ма екем?..— деді Игілік, даусына ең сенімді рең беріп.

— Сіз ере алмайсыз ба?.. Онда мен сіздің аттардың жайынан ешнәрсе білмегенім де!..

Игілік енді кеңкілдей күліп:

— Үйге кіріп қымыз ішіп шығалық,— деді.

Екі бай әзір араларынан қара мысық өтіп кетпегенін осындай аз қалжыңнан түгел аңғарысып, екі бөлмелі бекет үйіне кіргенде, манағы қара тонды адам сырт киімдерін тастап, шам қасында темекі тартып отыр екен. Иығында погондары бар, салқын көкшіл көзді, қылыш асынған әскери адам, жасы кіші болса да Игілікке амандық айтқан жоқ.

— Пристав Алексей Петрович Соколов.. Біздің маңайға тәртіп орнатқалы келе жатыр...— деп таныстырды Ушаков оны.— Мына кісі—біздің округтың құрметті биі Игілік Өтепович. Кездесетін болыстарыңыздың бірі— осы кісінің үлкен баласы...— Соколов енді ғана басын изеп, қол алысты.

Ауыз үйден ақ шарамен қысқы қымыз келді. Ушаков та, Соколов та қымызды жатсынбай тарта бастады.

— Өз жұмыстарыңыз қалай?— деп сұрады Игілік Ушаковтан.

— Сіздің даланы он жылдан бері кезіп жүріп, бірдемеге қолым жеткенін осы жолы бірінші рет сезініп қайттым.. Жұмыс жаман емес. Ақбұйрат мысы шетелдерді аралап кетті...— деді Ушаков.— Алдағы күзден бастап Ақмолада отыз балалық мектеп аштырамын. Ылғи қазақ баласын алатын болады. Біраз жылдан кейін сол балалар Томскідегі тау-кен жоғары мектебіне кіреді. Техник, инженер, землемер болып шығады... Жұмыскерлерімнің көпшілігі қазақ болған соң, қазақпен оңай түсініп, оңай түсіндіре алатын қазақ инженері де болу керек... Барлық шығынын біздің Компания көтереді. Сіз осыған да бас болып, бала жинасып бересіз деп сенемін,— деді Ушаков.

— Қазына күшімен оқитын баланы табу қиынға түспес,— деді Игілік.

— Ең алдымен жұмыскерлердің баласын жинағым келеді. Олар тұрақты да, түпкілікті болып қалар еді.

— Бала жинаудың ең сенімді жолы да, дұрысы да осы ойыңыз болар... Биылғы қыстың қандай қаусатып кеткенін Қарағанды басынан-ақ көрерсіз... Бала түгіл, өз қорегін таба алмай қақтығысып жүрген шұбырындыны жол бойы көріп келдім... Тамақ береді екен деген жерден тартынып, баласын қимайтын қазақ биыл аз кездесер...— деді Игілік.

Қарағанды маңайында шұбырынды бар деген сөзден Ушаковтың өз ойындағы бір қаупы ояна бастады да, оның ар жағын қазбалап сұрамауды мақұл көріп:

— Бұл жөнінде де әңгіме сізге соқпай кетпес...— деді Ушаков, балалар жөнінде ме, шұбырындылар жөнінде ме екенін әдейі аңдатпай сөйлеп.— Ал, жүреміз бе?

— Жүрелік...

Жел бәсеңдеп, қорғасындай ауыр бұлтты қара түн жерге бар салмағын сала орнапты. Батыстан шығысқа қарай жылжыған ауыр бұлттар ақырын ғана қозғалады. Жаңа туған ай анда-санда бұлт етектерін мүйіздей сүзіп бір көрініп қалады да, қайта жоғалады. Бұлтты қара аспан күндегісінен көп төмендеп кеткендей сезіледі. Бірен-саран ғана жұлдыздар көрінген аспандағы ойдым-ойдым алаңдар енді біржола жабылып, қалың көрпенің астында қалғандай сезінесің.

Қыс бойы кіре тартқан қасқа жол ғана айқын жатыр. Ауыл арасының жолдары қар астында қалған арқандай жіп-жіңішке болып төмен жатушы еді, кіре жолы білеуленіп бүкшиіп дөңкестеніп алады екен. «Осылардың жол салуында да біз көрмеген бірдеме бар ма екен?»— деп ойлады Игілік. Дамылсыз қозғалыс іс қимылы болса, ол боранды да жеңетінін Игілік әлі ұқпаған сияқты. Көсем жегілген семіз аттардың қатты екпінімен шана табандары қақ жолға тиер-тимес қана сырғиды. Шана артында жыландай ирелеңдеп көсем аттың ұзын құнты шұбатылып келеді.

Алда кетіп бара жатқан қоңырау безектеуін қойып, саябырлай бастады. Айырма жолға келгендерін танып Сарымсақ та аттарының басын тежей берді. Игілік ауылына бұрылатын жолдан аз ғана өтіп тоқтап, Ушаков шанадан түсіп тұр екен. Өз жолына бұрыла бере Сарымсақ та тоқтады. Игілік те шанадан түсіп Ушаковқа қарай қарсы жүрді.

— Мына жол сіздің ауылға, мына жол біздің ауылға

апарады... Біздің ауыл жақын, сіздің ауыл әлі алыс... Жүріңіз, қонақ болыңыз,— деді Ушаков қалжыңдап.

— Рақмет, Никон Абрамович... Қонақтарыңыз аз болып жатқан жоқ шығар... Қолыңыз босаңқыраған соң, өзіңіз келіп, қонақ болып қайтыңыз. Үй ішімізбен күтеміз,— деді Игілік.

— Мен онысыз да келемін. Талай келетін болармын. Менен оңай құтыла алмайсыз!..

— Келіңіз, келіңіз!..

Бұлар біріне-бірі алма-кезек сыпайышылық көрсетіп, біріне-бірі қарыздар да борыштар екенін айтысып тұрғанда, Игілік аулына бұрылатын тар жолдың үстінде өте баяу қозғалған жалғыз адам көрініп еді. Жаяу адамдай ақырын жылжиды да, салт адамдай ұзын көрінеді. Қараңғы түн оның қозғалыс қауқарын да, атты-жаяу екенін де жасырып тұр.

— Әй, әй!.. Не тезірек өтіп кет те, не жолдан бұрыда тұр! — деген Сарымсақтың ызғарлы дауысын естіді Игілік. Анау адамның не жауап қайырғанын ести алған жоқ.

— Жақсы, көріскенше қош болыңыз...— деп, Игілік пен Ушаков екі айрылысты. Алдыңғы жағына ызғар лебін бере қоңырау қайта безілдеп кетті.

Игілік баяу басып шанасына жақындағанда, әлгі адам ақырын күбірлей сөйлеп Сарымсақтың қасында тұр екен. Бірдеме сұрағандай болады. Бұрлығып, болдырып келе жатқан жаяу екендігін бар ұсқыны баяндап тұр.

— Қарағандыға апаратын жолға жеттің енді. Таң атқанша барып та қаларсың,— деп, Сарымсақ божыларын жинап, қомдана бастады.

— Бұл кім екен?— деді Игілік шанасына отыра беріп.

— Сүгірәлі деген жігіт... Сармантай,— деді Сарымсақ.

— Балуан Сүгірәлі ме?

— Ие, сол...

Сәлемдесуге шамасы келмей, таяғына сүйеніп басын төмен салбыратып жіберген Сүгірәлінің бұрлыққан күйін Игілік бірден таныды. Былтырғы төбелесте Бұланбай екеуінің жекпе-жегі көз сүріндіргені есіне түсті. Қайнасып біткен шор ағаштай айрылыса алмай, ат тізелерін бүктіре жұлқысқандары көз алдына келді. Талай шаршы топта күрескен адамын жарқ еткізіп соғып, қасқайып қайтып келе жататын шымыр денелі, қапсағай Сүгірәлінің қазіргі тұрысы өте аянышты еді... Игілік онымен тілдесуге ұялатындай, көзін тез аударып әкетіп;

— Қымызың қалып па еді?.. Берші... жал етсін...— деді Сарымсаққа ақырын ғана күбірлеп.

— Қымыз ішесің бе?— деді Сарымсақ шанадан түсіп, божыларып жол үстіне тастай беріп.

— Су берсең де, ішемін,— деді Сүгірәлі.

Аш адам суық қымызды өзеурей жұтып жатыр. Өңештен өтердің қандайын болса да талғай алмайтын халге жеткен Сүгірәлі кесені аузына жақындата береді де, Сарымсаққа қайта ұсынады... Аузына ақтара салатын сияқты.

— Е, болар, жаным... Көтере алмай жүрерсің,— деді Сарымсақ үш кеседен кейін.

— Енді бір құйшы,— деді Сүгірәлі, кесенің түбіне қомағайлана үңіліп...

Жұмабектен Ушаковтың келе жатқан хабарын естіп, сақ отырған Сикорский қоңырау ызыңы біліне бергенде-ақ далаға шығып еді. Есік алдынан ұзаңқырап шығып, жол үстіне шашылған тас көмірдің ірілеулерін қолымен алып, босап қалған қалың қарға лақтырып жіберді. Кей жерде үйіліңкіреп қалған ұсақ көмірді аяғымен сыпырып, сирете шашып жүр... Көзі жол үстіне тесіле қадалып, Ушаковтың тағы қандай бәлемен келіп соқтығарын ойлады. Ие, соқтығары толып жатыр. Монша әлі салынған жоқ. Қазып тас-талған монша орнына еріген қардың суы толып қалды. Мана біраз төктіріп қарап еді, ойпаңнан қаздырған жерге жан-жағынан құлаған су бой бермейтінін көрсетті.

«Қар астында қалған жердің сонша ойпат екенін білмеп едім дегеннен басқа ақталарым да жоқ... Огород, бақшаға керекті тұқымдар әлі алдырылған жоқ... Енді міне жол да бұзылып кетті. Бір есептен, орыс жұмыскерлері Оралға қайтатын болған соң, алдырмап едім деуге де болар еді... Бірақ ондай қытығы бар әңгімені Рязановтың ыңғайына қарай бейімдеп қойғаныңды сезсе, Ушаков оның есесін үстеп қайыруға да тайынбайтын адам... Қазақтар безейін деп отыр ма десе, не айтам? Айтқандайын, Мұхаммед діні картошка жеуге қоспайтын да шығар-ау, осы? Қап, бірәуден сұрап алып, анықтап қоюым керек еді... Мұсақай осында ма екен?.. А, жұмсап жіберген екемін ғой...»

— Ей, Ефим!.. Маңайды қалай сыпырғансыңдар? Сен көзден айрылғанбысың!..

Сикорский осындай ұсақ қарғашаларын ойлап болғанша, қатты екпінін тежемеген бойы Ушаков та келіп қалды.

Аттар тоқтап болмай-ақ Ушаков шанадан түсе қалды да, қысқа амандастан кейін:

— Біз азырақ шаршап келдік... Конторыңа қалың қылып шөп төсетші, құлағалы тұрмын,— деді Сикорскийге.

— Қазір!— деп, Сикорский өзінің атшысына әмір беріп, қайта бұрылғанда, шанадан енді ғана түскен Соколовты таныды. Тілін күрмеп, бойын бүрістіріп тұрған қорқыныштары жадырап, қуанып та кетті:

— А, Алексей Петрович, сіз бе едіңіз?.. Хош келіпсіз!..— деп Ушаковқа өзінің приставпен жақын тапыс екендігін сездіре амандасты. Онысына Ушаков та түсіне қалып, жадырай бастаған бойын қайта бүрістіргендей етіп:

— Айнала тып-тыныш... Келіп жатқан да, кетіп жатқан да кіре жоқ. Бүгін, немене, мейрам күні ме еді?— деді.

— Ыбрай кіресі күн бата аттанды..— деген жауапқа құлақ аспай, Ушаков жер жаппаға қарай жүре беріп:

— Жүріңіз, Алексей Петрович!..— деді.— Азырақ ұйқтап алайық...

— Көретінім ылғи осы...— дегісі келгендей, Сикорский басымен Ушаковты нұсқап Соколовқа қарады... Соколов сызданып, сырын аңдатқан жоқ, о да жаппаға қарай беттеді.

Аласа, тар жаппаның іші әдейі әзірленгендікті көрсетеді. Стол үстінде бетін ұзын орамалмен жапқан тамақ бары сезіледі. Бұрышта баласын құшып тұрған Мариям ананың алдына үш шырақ жағылыпты. Жер еденде қазақтың алаша-кілемдері төселген. Бұрышта тұрған темір төсектің тұсына да қырдың күні шалған түкті күрең кілем ұсталыпты. Ушаков мұның бәрін кіре бергенде-ақ бір шолып қалды да, қайтып көзін салған жоқ. Мұндай нәрселердің бұл жаппаға тегіннен-тегін келмейтінін ішіне түйді де, шешіне бастады. Қалың төселген таза шөптің үстіне өзінің жолға алып жүретін жеңіл бірдемелерін жайдырып, тонын жамылды да, көзін жұмды. Соколовқа Сикорский өзінің төсегін ұсынды.

— Мен жатпаймын, жұмысқа кететін адаммын. Жайласып жата беріңіз...— деді.

Ұзамай мүләйім қараған Мариям ананың жабырқау көзінен басқа көздердің бәрі де жұмылды.

Байжан күндегі әдеті бойынша ерте тұрып, ең алдымен үйінің төбесіне шығып еді... Жақында ғана Игілік бекетінен әкелген аз ғана шөбін айнала қоршап алған барлық малын түгел көрді. Кеуделей кимелеп жоғарыдан жұлып аттары тұр. Иықтарына дейін шөптің астыңғы жағына кіріп

кеткен жалғыз сиыры мен бұзауы көрінеді. Әр аттың алқымына түскен ұзақ шөптерді теріп жеп ешкілері жүр. Ең бір ауыр қыстан алдырмай құтылғалы тұрғанына Байжекең биыл ерекше көңілді сияқты. Әсіресе, күтпеген жерде көктен түсе қалғандай, Ушаков пен Игілік сияқты екі байдың үйіп-төгіп құлата салғандарын қайтерсең!..

Күн жаңа ғана шығып келеді. Шуақ болатын ыңғайы бар. Дала желі ұйқысынан енді ғана оянып, ақырын ғана есіней бастапты. Құтырылатын да емес. Кешегі түнере төнген қалың қара бұлттар әлдеқайда ауып кеткен. Дала кең бейілденіп, еркін керіліп жатқандай сезіледі. Әр ауылдан келетін жолдардың бәрінде де шұбартып шұбырған адамдар көрінеді. Бірер көліктің соңынан жаяу шұбырған топ-топ адам, жалғыз-жарым иттер... Бәрі базарға келе жатқандай. Қарағандыда түйіскелі келеді.

Ақмоладан келетін үлкен жолдың үстінде жалғыз қара сопайып көрінді. Жүріп келе жатқан жоқ, қозғалмай тұрған сияқтанады. Ақырын ғана жол үстіне қисайып отыра кетеді де, қайта тұрады... Жұт жылдары әр төмпенің басын күзетіп суыр аулайтындар осылай көзге түсе беруші еді. Бірақ мынау жол үстінен ауысар емес. Байжан онымен жұмысы болмай, түнде осы жолмен қоңыраулатып қайтқан Ушаков болар деп, соған жолығып қалғысы келді. Кім біледі, ұн жайында, ай сайын беріп тұрамын деген ақша жайында бірдеме айтар. Ең болмағанда жұрт көзінше «О, Байжан!» деп қол алысқаны не тұрады!.. Үйде ақшасы бар, ойда әр нәрселері бар Байжекең Ушаков, Игілік сияқты адамдармен енді жақын жанасуды арман ете бастап еді. Ушаковты қонаққа шақырсам қайтер екен деп ойлады.

«Үйім жақсы. Ұн бар, қант бар... Шай бар... Күн жылы... Бала-шағаларды күннің көзіне шығарып қоюға болады»...

Байжан бұл ойын үйге кіріп айтуға дәті шыдамай, төбеде тұрып айғай салды:

— Қатын-ай!.. Апақ!.. Бері шығып кетіңдерші!.. Уа, болыңдар енді!..

Байжекең әр сөзінің артынан аз ғана аялдауға әрең шыдап, өрт келе жатқандай тағы да тез-тез қайталап жіберді:

— Уә, неғып қадалып қалдыңдар?..

Байынан қорқатын бар қазақ әйелінің сасқалақтығына басып, камзолының қаптырмаларын жүгіріп келе жатқан бойы шалыс-шалыс лектіріп Жұбай шыға келді. Тымақ

бауын жүре байлап, Апақ келе жатыр. Арт жақтарында, кісі үйінде ерте тұратын, сондықтан, әлдеқашан жуынып, киініп алған Күнзила көрінеді.

— Маған бір жілік теңгелік пен күмазнегімді әкеліп берші!— деді Байжан әйеліне.— Шұбар сандықтың төр жақ бұрышында шығар... Апақ, сен Ушаков қараны ертте! Ушаковты қонаққа шақырып келем. Үй ішін сыпырып, тазалап қойыңдар. Терезелердің зырылдауықтары тоқтап қалмасын. Кұймақ құйып, ет асып қой!— деп, Байжан ертеліп жатқан қара атқа жақындап барды да, үйге кіріп кеткен әйеліне қайта айғай салды. Әйелі қайта шықты...

— Омбыдан әкелген карден шыны аяқтарды шығар сандықтан!.. Бас қанттың қалғанын тұтасымен қоярсың!..

Дегбірісіз берген бұйрықтарын састырып орындататын мінездің бәрін көрсетіп, Байжан үлкен қара атқа қисая мініп алып, тез жүріп кетті.

— Байғұс, ойына бірдеме келсе, апшыңды қуырып әкетеді,— деді Жұбай, ұзай берген Байжанға қарап тұрып. Ұмытып кеткен бірдемесі есіне түсіп кетіп, тағы да айғай сала ма деп, Жұбай далада кідіріп қалып еді.

— Балалар далада ойнап жүрер... Кемпірді шошалаға шығарайық. От жағып, орап қойсақ, тоңбас,— деді Күнзила.

— Ие, асты шошалада пісіреміз ғой, жылы болады.

Байжан әбден ұзап кеткен соң, әйелдер шаруаларына кірісуге үйге қарай беттегенде, Ақмола жолының үстінде қарайған жалғыз адамды бұлар да көрді.

— Бір сорлы жаяу да жалғыз қалталақтап келеді екен... Күнде бұл жақтан келе жатқан адам көрінбеуші еді... Ол елдер де осылай қарай бет алғаны да...— деді Күнзила.

— Қай жақтан болса да, шұбырынды басталды ғой тағы да...— дей беріп,— ойбай, құлап қалды білем!..— деді Жұбай шошынып кетіп.

— Құлап қалды ма?..

— Ие, құлап қалды...

— Басын көтерді білем, әйтеуір...

Шұбырған мен құлағанды күнде көріп, көздері үйрене бастаған әйелдер одан әрі қарап тұруды таң көрмей, үйге қарай кетіп қалды. Қонақ үстіне шұбырынды қаптап кетпесе жарар еді деп ойлады Жұбай.

Байжан Сикорскийдің конторының алдына келіп, атшы Ефимнен бастықтардың жәйін сұрастырып тұрғанда, Ушаков алып денесін сықырлата керіп, киінуге бет алып еді. Сақалы өсіп кеткен, шашы бұлан-талан, дудардай... Ыстық

жаппада толық бет-аузы долырып, ісініп тұрыпты. Бет-аузы күн қағып күрең тартқандықтан, ақ денеге басқа біреудің бронза түстес басын қыл мойынынан кесіп алып орнатқан сияқты көрінеді. Ушаковтың тұрғанын сезініп, Соколов та ояңған белгі берді. Басының қасқасын селдір жиірен шаштарымен көлденеңінен жауып қойған Сикорский теңір пештің қасында шай қайнатып жүргені байқалады.

— Қайырлы таң, Никон Абрамович...

Ушаков қолдарын айқастырып керіле беріп, аузын арыстандай ашып есінеп жатып:

— А-а-ау...— деді, әдейі істеген тұрпайлығы деп ойлады Сикорский.

— Алексей Петрович, ояндыңыз ба? Сіз асықпай ұйқтап тұруыңызға болады... Мен мұнда біраз боламын. Кешке қарай жүріп кетерміз,— деді Ушаков Соколовқа бұрылып.

— Рақмет, Никон Абрамович... Ұйқым да келмейді, тұрғым да келмейді...— деді Соколов.

— Шахтаға түскіңіз келетін шығар?..

— Жоқ, жоқ, Никон Абрамович... Ол құрметіңізге тіпті көп рақмет.

— Бұл кісіде монша да жоқ әлі...— деді Ушаков Сикорскийге қарап.— Осында Михайло Неволя деген жұмыскер қыс ішінде кішкене ғана монша салып алды. Әйелімен екеуі жұмыс арасында, жексенбі күндері саяхатты... Бұл кісінің Ефим деген атшысы өзін де жуындырады, аттарын да тазалайды... Ат пен адам екі түрлі мақұлұқатқа жатса керек еді, бұл кісі әзір оны айыра алмай жүрген сияқты,— деп, Ушаков Сикорскийді батыра сықақтаудан тартына алмай қалды.

— Неволя жалғыз салып алған жоқ моншаны... Жолдастары жәрдем етті...— деді Сикорский Ушаковтың сықағына түйрей жауап бергісі келсе де, бата алмады. Оның орнына әдейі Соколовқа арнап:— Олармен ойнауға болмайды...— деді.

Ушаков тағы да бірер қалжың айтып, тез жуынып, тез киініп далаға шыға келгенде, таныс қара аттың үстінде жамбастай қисайып алып, Ефимнен бірдемені тәптештеп сұрап тұрған Байжанды таныды. Байжан аттан тез қарғып түсіп, Ушаковқа жаяу келіп қолын созды.

— А, Байжан!..

— Іздрасти, төрем!..

Қатты айқасып алған алақандар ұзақ сілкілесіп қалды...

— Аман?

— Аман... Маржа, бараншук, живой?

— Живой...

— Қара атты әлі сойып тастаған жоқ екенсің?..

— Байжан кісі малын соймайды!— деді Байжан, амаңдыққа араластыра қара аттың басын да аршып алғысы келіп.

— О, қой енді... Бұл сенің атың, құнын артығымен төлепсің, естідім,— деді Ушаков. Байжанның аз қулығын түсіне қалып, ендігәрі шүбәланбасын деп, аттың жайын ашып та берді.

— Байжанды сен онысыз да байытып қайтардың Омбыдан. Байжанның қалтасы толған ат!..— деді Байжан. Ушаковты күлдіргісі келіп, ақша деудің орнына әдейі ат деді.— Ал, Байжан сені қонаққа шақырады. Дом нағыз орски... водка сарски...

— Қонаққа?

— Ие, кости, самауыр полски, шыны аяқ шашке керденски, шай ақ-құйрық қытайский, көмір Байжански, Байжан Ушаковский... Вот как!— деді Байжан топылдатып үйе сөйлеп.

Байжанның мінезі мен сөзіне құлмей шыдай алмайтын Ушаков қарқылдап күліп, таңертеңгі салқын ауадан жөтеліп те қалды. Қайдағы бір жек көретін қазағына Ушаковтың осыншама мәз-майрам болғанына қызғана да, тарына қарап, амалсыз ыржиып, жаппасынан шыға келген Сикорский тұр...

— Жақсы, жақсы... келемін. Түс кезінде күт. Қайтсем де келемін...— деді Ушаков, күлкісін әрең тыйып.

— Менің тамағымды татқысы келмейді,— деп ойлады Сикорский Ушаковтың ойын дәл тауып.— Бұл кісі қазір таңертеңгі тамақты да татпай кеткелі тұр. Бәс тігем, солай етеді...

Ушаков шынында да аса жек көретін адамының тамағын татқысы келмеп еді. Байжан үйіне қонаққа баруға тым тез ризашылық беруіне сонысы да әсер етті.

— Байжан енді лавкеші Мансұрды байытып қайтады!— деп, Байжекең атын жетелеп лавкеге қарай кетті.

— Мен біраз жүріп қайтамын... Мүмкін, кешігіп қайтармын... Мені күтпей-ақ қонағыңның тамағын бере бер. Қасында бол. Басқа жайды кейін сөйлесерміз...— деп, Сикорскийді конторына жіберді де, Ушаков шахталарға қарай кетті.

Суға толып қалған моншаның орны көлкілдеп тұр... Бес-алты көлік көмір артып алып, жолға түсіп бара жатыр да, он шақты көлік ашық шахтаның қасында қалғып тұр. Аттар да, өгіздер де өте арық көрінеді. Осымен күнін көріп отырған кедей шаруалардың көліктері екені анық танылғандай. Салынсын деген жаңа барактардың орны да қазылмаған. Әр тұстан әр жолмен үйіліп келе жатқан көп адамдар көрінеді. Кіресшілер емес, әрине... Көлік аз да, жаяуы көп... Жұмыс іздегендер... Құнарсыз, құтсыз кең дала өз бойында түк нәр жоқтай, бұрлыққан мен болдырғанды әлі аяқтанып кетпеген көмірге қарай айдапты.

«Арып-талғанда еңбек естеріне түскені жаман да жора емес»,—деп ойлады Ушаков.

Бес-алты кіремен барған мысты Қызылжардан асырмай тік көтере сатып, көңілді де араны да ашылып қайтқан Ушаков, осы жаздан бастап қанатын кең серпе қимылдаудың жайын ойлауда еді. Орыс жұмыскерлерінің түгел қайтатын болғаны ол ойына көлденең түсе қалған үлкен кедергі болса да, Ушаков бұл бетінен қайтпасқа бел байлаған. Рязановтың хатына кездескен күні Ақмолада бір түн тас-талқан болып тулады да, ертеңіне бұрынғы ойына қайта бекінді. Қазір сол бекініс үстінде жабық шахталардың жайын көруге келе жатыр. Бірі көмірдің еңкейісіне қарай, бірі шалқайысына қарай салынып жатқан екі жабық шахта бітсе, «Ақбұйрат» заводын он орап алатын отын береді. Енді екі пеш қосылса, «Ақбұйрат» айына тоғыз жүз пұт мыс береді... Бар қимыл, бар күш осыған салыну керек. Орыс жұмыскерлерінің күні біткенше, осындай жұмыстарға ауыстырған дұрыс болар...

Осындай ойлар қабаттасқан сайын өзі де аяғын тез-тез басып, Ушаков бірінші шахтаға келді. Қожайын көрінгенде қосымша бір құнт алып қалған қоспақ атан Ушаковты бақ етіп қарсы алды.

— Шелек бір кезекте шахтаға неше түсіп шығады? — деп сұрады Ушаков, шелектің көмірін аударып алып жатқан жігіттерден.

Жігіттер жоққа абыржып, сасқалақтап қалып:

— Осы құрғырың неше түсіп шығады екен?

— Сенің есінде бар ма?

— Е, кім санаған оны!..

— Есептей жүру керек екен-ау!..— десті біріне-бірі қарап.

— Әй, қолың бастау ғой, сен білмеймісің?— деп, екі

жігіттің бірі шығырдың түйесін айдап тұратын балалау жігітке қарады да, ол үндемей басын шайқаған соң, орынсыз ыржиып:

— Оны санай жүруге қолымыз тие ме біздің... Көп түсіп шығады. Дамылы жоқ. Болдыртып жығады... Әрең көтеріп аламыз... Зілдей... Одан соң, міне, күрекпен атжалдап тұрып үйеміз...— деді Ушаковқа қатарланып жатқан көмір атжалдарын нұсқап.

— Өйтпесең, арасына су өтіп кетеді дейді.

Ушаков наразы түспен басын шайқап:

— Күніне қанша жұмыс істегендеріңді білмейсіңдер де, қанша ақша алатындарыңды білесіңдер!..— деп, кейіп тастады да, көмірден босаған шелекке мінді.

Бұл жолы Ушаков шахтада көп айналған жоқ. Шахта үңгірлерінің қайсысы қанша ұзарғандығымен көмірді ала бастауды қашан бастауға болатынын шамалады да, сыртқа шығып кетті. Жұмыскерлерге қашанғы әдеті бойынша етене амандасқаны болмаса, сөйлесіп те аялдаған жоқ. Штейгер Быковтан ауаны ауыстырып тұратын штректің бас штрекке қашан келіп жалғасарын сұрап алды да:

— Орыс жұмыскерлері Оралға қайтқанша екі жабық шахтаның екеуі де салынып бітуге тиісті. Жалғыз қазақ жұмыскерлеріне қарап қалған күнде қиынға түседі,— деді, ойындағы ең үлкен қауіпін жасырғысы келмей. Осымен орыс жұмыскерлерінің Оралға қайтулары шешіліп қалғанын да, олар қайтқанша қандай жұмысты бітіруге керектігін де аңғартты.

— Кішкене шахталар ғой, бітер... Бітіреміз,— деді Быков.— Қайтуға әлі екі жарым ай уақыт бар, жетеді сол.

Жабық шахталарының сол шамада салынып боларын өз көзімен көріп шыққан Ушаков, енді ол жайды қайталамай, басқа бір ыңғайды байқау үшін:

— Рязановтан жер алмаған кейбір жұмыскерлердің қайтпауына да болады... Оны жұмыскерлер білетін шығар?— деді.

Бұл сұрау өзгеден бұрын өзіне қойылып тұрғанын түсіне қалды да:

— Әрине, біледі... Бірақ кімнің жағдайы қалай қисынарын кім білсін әзір...— деді Быков.

— Әзір мұндағы жағдай онша болмағанмен, табыс мол емес пе? Оралда мұндай жалақы болып көрген емес. Рязанов мұндағының жартысын да бермейді... Және мұнда десятник, штейгер болып жүрген адамдар Рязановқа барған

соң, қара жұмыскер болып қалады...— деп Ушаков аз кідірді де:— Сіз өзіңіз қалай ойлайсыз? Қайтқыңыз келе ме, қалғыңыз келе ме? — деп сұрады Быковтан.

— Біз әлі шешкеміз жоқ... Әйелім қайту жағында...— деді Быков.

— Жұмыскерлерге жеткізуіңізді өтінем, энеугі берілген бұйрық бұлжымай орындалады. Сөзсіз орындалады,— деді де, шахтада бар сөйлескен сөзі осы, Ушаков сыртқа шығып кетті...

Ушаков біраз ғана көлікке көмір тиеп жатқан ашық шахтаны қабырғалай өтіп келе жатып контор маңайында үймелеген көп адамдарды көрді. Қолбаң киінген, баяу қозғалған қазақ топтарының неге топырлап жүргендерін де түсіне қалды. Бұларға бір берік байлам айту керек болар деп ойлады да, солай қарай келді. Жүздерінен реңі кеткен, жүдеу адамдар тымақтарын алып, еңселерін өте төмен иіп қарсы алды оны. Ушаков үн шығарып амандасқанша олар да үн шығармай именіп тұрды да, амандықтан кейін жамырап сөйлеп кетті. Не қайғы, не қуаныш үстіндегі адамдардың біріне-бірі қатты ұқсай қалатыны сияқты, жүдеушілік үстіндегі адамдар да біріне-бірі қатты ұқсап тұр. Бәрі бір-ақ сөзді қайталасып тұрған сияқтанады. Бет-ауыз, көз, қол қимылдары да бір-ақ реңде: «Төрем-ау, бай-батшам-ау» деп мадақтап бастап, сөз аяғын жалғыз ғана тілекке тірей сөйлейді: Ол кедей көпшіліктің жан сақтап қалуының жайы еді. Бұлардың ішінде екінші кезекте Ушаковтың жұмысына барасыңдар деп ерте қағаздап, сондықтан ешқайда шыға алмай қалғандар да бар. Жұмабек пен Сикорскийдің көлденеңнен көтеріп жібергендері де бар. Біразы күніне елу тиынды дәметіп келсе, көпшілігі отыз тиынды қайталап айтып тұр. Өздері отыз тиынға қандай қызықса, арзан күшке Ушаковты да сондай қызықтырғылары келетін сияқты. Ушаков аз ғана тыңдап тұрды да, олардың не тілейтіндерін оңай түсініп:

— Орысша білетін кім бар іштеріңде? — деп сұрады. Аласа сары жігіт Мұсақай алға қарай шықты.

— Сен бұларға түсіндір...— деді Ушаков оған.— Маған қазір екі жүз жұмыскер керек. Көмір қазады, кен қазады, үй салады. Енді екі жарым айдан кейін тағы бір жүз адам керек... Барак бере алмаймын... Киіз үйлерімен көшіп келсін... Барак қысқа қарай бітеді. Жаз шыққан соң әркім өзіне жер барак жасап алуына да болады. Жер, су, көмір тегін беріледі...

Мұсақай аударып болғанша, жұрттың не түсінгенін үнсіз бақылап тұрған Ушаков ол тоқтағаннан кейін қайта сөйлеп кетті:

— Ең алдымен екінші кезекке қағаздалған адамдар алынады. Ауру адамдар керек емес. Мен сендерді ескі жұмыскерлермен теңей де алмаймын. Күндеріңе отыз тиын әласыңдар. Қар кетісімен Майқұдық, Көкөзек, Теректі, Сарысу бойына көшуге әзір отырыңдар. Өзге жақтарын Жұмабек подрядчиктен білерсіңдер, соған тапсырылады,— деді.

Әлгіден гөрі де төменірек иілген тақыр бастардың арасымен Ушаков конторға кіріп кетті. Аз сөзбен айтылған кесімге сене алмайтын әдеттерінше, қыр қазақтары қайтадан наразы дабырласып қалды...

— Жарылқар түр жоқ қой...

— Құлақ асар емес қой...

— Он күн шұбырып жүріп, он ауыз сөз ести алмағанымыз ба?

— Жұмабекке сілтегені, өле бер дегені де...— десті.

— Жә, тұрдыңыз ба, Алексей Петрович!.. Қарағандыны сатқан қазақ қонаққа шақырды. Өте бір қызық адам. Баралық, киініңіз... Ішіп көрмеген шай ішесіз! — деді Ушаков Соколовқа.

Соколов кішкене ғана столға төніп бірдеме жазып отыр екен. Қарсы алдында Сикорскийдің атшысы Ефим тұр. Соколов алдындағы қағаздарын елеусіз ғана өзіне қарай тартып қойды да:

— Мен жаңа ғана лық тойып тамақтанып алып ем... Сіз үшін де ішіп-жеуге тура келді. Лұқсат етсеңіз бармас едім...— деді.

Соколовпен араларында тұйық жатқан бір кірбің барлығын айқын сезіне бастаған Ушаков қайталап қолқалаған жоқ.

— Өзіңіз біліңіз... Мен болсам, қазақтарға күні түскен адаммын, жәбірлей алмаймын...— деп, сырт киімдерін тастап, жуына бастады. Соколов бір белгі бергендей болды да, Ефим үнсіз шығып кетті...

Қар еріп, дала жүзі жадырап жатқан шуақ күнге қызығып, Ушаков Байжан үйіне жаяу тартып еді. Шахтаға түнгі он екіде түскен жұмыскерлер барақтарына қайтып келеді екен. Төрт-бестен шұбырған қара күйе жұмыскерлер ашық күннің жарығында тіпті өңсіз, лас, жүдеу көрінді. Қалжырап, бұралып шыққандары сонадайдан көзге соға-

ды. Сөйлесе қалсаң, айтар арыздары да көп екенін жақсы білетін Ушаков, жан-жағына қарамай тез аяңдап кетті.

Ашық шахтадан шақырымдай жерде ғана Байжан үйінің қара-құрасы көрінеді. Пештен де, шошала төбесінен де желсіз күнгі түтін жұлындап шығады. Үй төбесінде Ушаковтың көрінуін күтіп тұрған Байжан домалап төмен түсіп барады. Орта жолда қолтықтасып алған үш адам ақырын қозғалып, олар да Байжан үйіне қарай кетіп бара жатқан сияқты. Екі шеттегісі майлы күйе басқан жұмыскер де, ортадағысы қоңырқай киінген қыр қазағына ұқсайды. Аз ғана жүріп барып тоқтап, қайта жүріп кетеді. Ушаков алдында кетіп бара жатқан сол үшеуді қуып жеткенде ар жағынан Байжан да келіп жетті. Енді бес кісі түйісті.

— Бұл немене, ауру адам ба? Әлде аш па?..— деді Ушаков жұмыскерлеріне. Енді ол екі жұмыскердің бірі десятник Бұланбай екенін танып:

— Сенің туысқаның ба?.. Не болған?— деді.

— Туысқаным... ағам...— деді Бұланбай.

— Апыр-ау, Сүгірәлі ғой мынау... Сен де осындай күйге ұшырап қалып па ең?..— деп Бұланбай мен Алшағырға сүйеніп тұрған адамды Байжан да тани кетті.

Бұл түнде Игілікке кездескен, таңертең Байжанның өзі де көрген жалғыз жаяу Сүгірәлі еді...

— Көріп тұрсың ғой...— деді Сүгірәлі ақырын ғана.

Бұланбай Байжан мен Ушаковқа кезек-кезек қарап:

— Байжеке, менің балам мен шешемді далаға шығарып тастасаң да мейлің, мына Сүгірәліні жаз шыққанша асырап бер. Бар салмағы менікі, менің тапқаным осы екеумізге жетер,— деді.

— Бүгін үйде қонақ бар еді... Шошалада отыра тұрсын, апар,— деді Байжан.

Десятнигімнің тапқаны үй ішін асырауға жетпейтін болғаны ма деп ойлай қалған Ушаков:

— Бұланбай, сен айығна 15 сом табасың. Мен білем ғой! Нағып жетпейді? Жаның сонша көп пе еді? Мынау аш менің ағам дегеніңе сене алмаймын,— деді.

— Жоқ... Басқа ағам... Ана Байжан түсіндірер... Шешем мен жалғыз ұлым да сол кісінің үйінде... Мына жолдасымның үй іші де сонда...— деді Бұланбай.

Даланың ескі сарсығы бойларынан арылмай жүрген жұмыскерлердің осынша күйзеушілікке қалай ұшырап қалғандарын түсіне алмай, Ушаков тіпті таңырқап қалды. Дала байларының ат майы мен сауыны, несиесі мен қарызы

көп адамдарды әлденеше жылға арқандап қоятынын Ушаков әзір жете түсінбеген еді. Баянды ұстадан бір естігені қайта есіне түсті. Әуелі бозалаң да буалдыр басталып, оңай айқындала берді...

— Сізге мен бәрін де айтайын, түсіндірейін... Бәрін де білемін... Жүріңіз...— деп Байжан Ушаковты ертіп озып кетті.

— Аята первай Бұланбай, другой опторой Бұланбай...— деді Байжан, ұзаңқырап алған соң... Онысы Сүгүрәліні Бұланбайдан да мықты жігіт дегені еді. Оның первай Бұланбай дегені жаңағы аш адам екенін Ушаков та түсінді...

Ушаков Байжан үйінен қайтып келсе, Соколовтың алдында тағы бір адам тұр екен. Сыртқы түрі жұмыскер сияқты. Бірдемені ептеп жеткізіп, дәлелдеп тұрған адамдай, жүзінде бір сыбыршының реңі бар. Соколов тағы да бірдеме жазып отыр...

«Е, мынау бір шарындыны зерттей келген екен ғой...»— деп ойлады Ушаков.

Ақмолаға мені ала кетіңіз, сол жақтағы қазақ болыстарын аралап қайтайын деп ем, сіздің аттар сенімді ғой дегенде Соколовтың өндіріс маңайында түк жұмысы жоқ сияқты еді. Қазіргі қалпы бір өрмегін тоқып отырған өрмекшіге ұқсап кетіпті. Жол бойы жайдары да сыпайы көрінген адам қазір полицей приставының бар қалпына кіріп алыпты. Көздерінде кілегейі бар, екі қасының арасына бұрын байқалмаған жалғыз сызық түсіпті.

— Ал, Алексей Петрович, қалай, әзірмісіз? Жүреміз бе?...— деді Ушаков.

Соколов әдейіден туған әреңмен жымыып:

— Мен бүгін жүре алмайын деп отырмын... Күтпеген жерден бір жұмыс кездесіп қалды. Қазақ болысына хабар жібердім... Ертең ат келетін болар... Сіздің заводқа соға алар ма екем?.. Арғы күндері қазақ болыстарына шығып кетермін,— деді.

Ушаковтың сұрауына қысқа ғана жауап берудің орнына, қайталап сұрамасын деп, із тастап, әдейі ұзақ жауап берді.

— Әрине, біздің маңайда да көр-жер болуы мүмкін... Кәнігі көз бірдемені байқап қалған екен ғой...— деді Ушаков. О да әдейі, о да әрең жымыды.

— Жоқ, жоқ! — деді Соколов, шошып кеткендей, тез іліп әкетіп.— Ескі бір іздер... Дұрысырақ айтқанда, бірін-

ші рет келіп отырған, бұрын естіп, білмеген көмір маңайымен үстірт болса да таныса кетейін деген ой келді...

— Жақсы, жақсы... Танысыңыз...— деп, Ушаков тез қоштасып кетіп қалды.

Жегіліп жатқан шананың қасында Сикорский дөңгеленіп жүр екен. Манадан жұмыста болып, сөйлесуге де қолы тимеген адамша, Сикорский Ушаковтың біржола киініп шыққанына таң қалған пішін көрсетті.

— Киініп шыққаныңыз қалай?..Маған ешнәрсе айтпадыңыз ғой. Жұмыстың өніп жатқан да кезі емес еді...— деді алдын ала арқасын тоса сөйлеп.

— Бәрін де өз көзіммен көрдім. Жақсың да бар, жаманың да бар... Жабық шахталарға тағы да жүз жұмыскер қос. Тез бітсін. Майдан қалмай көмір берсін... Тағы бір нәрсені ескермепсің: менің соңғы берген бұйрығым түгел орындалуға тиісті. Ол орындалады. Барақтар салынады. Монша да салынады. Жаңадан үш жүз жұмыскер аламын. Ұзамай тағы екі жүз аламыз. Хабар еткізермін, жақын арада Ақбұйратта бас қосармыз... Қанша жұмыскер керек, нелерің жетпей жатыр, ойлана келерсің,— деді де, Ушаков шаңасына мінді.

Семіз екі қара кер жұла тартып қозғалып кетті... Соколовтың келісі Ушаковтың көңіліне бір дақ салғанына ішінен қуанып, көзін сығырайта қарап, Сикорский тұрып қалды...

2

Бұл күндерде Сикорский үлкен қуаныш үстінде еді. Оңды-солды ойланып қараса, бар істің беті оңға айналуға ойысып келеді екен. Күні бүгінге дейін омыраумен соғып, бой бермей, ылғи жоғарыға өрлеп келе жатқан Ушаков сүрініп кеткендей көрінді. Құлап түспесе де сүрінді. Енді бұрынғысындай күн санап жаңа бір қиядан қарай алмаса керек... Соңғы жолы ең ашулы келген бетінде, тұла бойын қайнаған мыстай ыза кернеп, ақтарылғалы тұрса да, бұрынғысындай бұрқырай алған жоқ. «Мұрныңды сүрт!.. Мұны саған кім үйретті?» дейтін бір кезең осы еді. Оған да бара алған жоқ, тыныш аттанды. Орыс жұмыскерлерінің Оралға қайтуына түк қарсылық ете алмағаны да есте болатын бір кезең сияқтанады емес пе?.. Рязановтан осы жолы көрген тізеден қатты ығысып қалғандай, бірінші рет қарсылықсыз көніпті. Жұмыскер күшін бұдан былай түгел қазақтан жинауға оп-оңай көне кеткені де құлауына бет алған адам-

ның бірінші адымы боларға керек. Рязанов бұған дейін қанша салмақ салса да бұл беттетпей келіп еді. Енді міне, ең бір қысылшаң кезде жағалассыз, жанжалсыз бой ұсына кетуі үлкен бір жорамалдар жасауға да болатынды аңғартады...

Оның үстіне, уәдесінде тұрып Соколовтың келе қалғаны да сәтті жора сияқтанып еді. Полицей приставының дәл осы кезге келе қалуында, мүмкін, Рязановтың да қатынасы бар шығар... Бар, әрине... Бірақ кенедей жабысып, түлкідей бұлаңдап, әр нәрседен дәмелендіріп уәдесін алған өзі ғой... Қалайда, Ушаковтың басына көптен бері түнеріп, торлауы жеткен қара бұлт енді тамшылауға бет алған сияқты. Полицей приставы жұмыскерлерді құтыртып жүрген біраз ғана топты талқандап бере алса, әсіресе, артына қоңырау қалдыра алса. Сикорскийдің өлімсіреуге айналған шырағы қайта жарқырап кетер еді. Жалғыз Рязанов алдында емес, бүкіл полиция алдында беделі артар еді. Сырғи-сырғи қиыр шығыс сахарасынан шыққан Сикорский әлденеден бір бүйірінде полиция кеңсесі де жүретінін есіне алды. Мұным неден екен деп ойланып та қалды...

Бүгін ол өзі дайындап, сөйлетіп қойған үш-төрт адамнан жауап алғызып, көп нәрселерді берік дәлелдетіп, біраз адамның басын шырғалатып алғаннан кейін, Соколовпен ашығырақ сөйлесуге бел байлап еді. Стол үстінде әр түрлі тамақ, мөлдіреп арақ тұр. Бұл ескі де болса адам жанына жақындататын жалғыз сенімді жол. Мөлдіреген таза арақтың қандай мөлдір таза ойды да қалай ылайлай алатынын жақсы білетін кәнігі қу онысыз да беті түзу Соколовтың көңіл реңіне кірбең түсірмеуге бүгін де барын салды.

— Шаршаған да боларсыз өзі? Ылғи бір топас жандармен сонша ұзақ сөйлесіп отыруға да шыдам керек-ақ шығар... Үй де жайсыз... Ұйқыңыз да бей-берекет... Мұндай қараңғы үңгірде үш күн қонармын деп ойладым дейсіз бе!.. Мен сіздің өзіңіз тартып жүрген азапты ойлай қалсам, басым айналып кетеді...— деді Сикорский, кешкі тамақтың алдында азырақ дем алуға төсек үстіне қисайған Соколовқа.

— Амал қайсы, тартуға тура келеді...— деді Соколов. Дауысында ауыр қызметтің салқыны мен салмағы да бар еді...

— Қалай?.. Азап босқа кететін емес пе, әйтеуір?.. Босқа дүрліктіріпсің деп кетпес пе екенсіз маған?..

— Жоқ, олай болмасқа керек... Рақмет айтып кетермін

деймін... Сонау Оралдан басталған із шексіз далаға шығып алып жоғалып кете жаздаған екен, енді ол хауыптан құтылсақ керек...

— Құттықтаймын, құттықтаймын, Алексей Петрович... Бұл бір көз талғайтын, шарынды із болу керек...

— Ең алдымен өзіңізді құттықтаңыз... Бұрын көрген сіздің көз...

— Ой, біздікі әшейін, даланың аңы болып кетпес үшін бір жақта үкімет барын да естен шығармағандық қой...

— Мен енді қайтерімді ойланып жатырмын... Тор құрылып болды. Аңды торға қарай қазір айдау керек пе, жер кеуіп, өзендердің өткел берер кезін күту керек пе?..

— Қыр өзендері бір жетіде өткел бере бастайды. Далада қар қалған жоқ, өзендер енді тартыла бастайды,— деді Сикорский.

— Және ендігі кездесер адаммен қалай сөйлесуді де ойлануға тура келеді.

— Ие, оныңыз не Быковтың өзі, не оның әйелі болса, ойландыраар... Екеуі де арбаса білетін адамдар... Әсіресе, әйелі сиқырлап бағар...— деді Сикорский, приставты қайрай түскісі келіп.

— Әйелі!.. Әйелі емес дегенді ең әуелі көтерген кім?

— Ғафу етіңіз... Әдеттенген ауыз айыпты... Ерлі-байлыға ұқсайтын түк мінездері болмаса да, осы күнге дейін сеніп келген аңқаулығымыз да...

— Жалғыз аңқаулық па екен сол?— деп, Соколов Сикорскийді әдейі бір үркітіп алды да.— Басқалардікі аңқаулық па екен деймін? — деп, бетін бұрып әкетті.

Сүр балықтар құйрығы мен басынан басқасынан айрылып болған кезде, Сикорский манадан бері шыжымдап шығарып, бірден ақтара салуға бата алмай отырған ойын да айтты. Бұдан кешіксе кезеңін өткізіп алатындай көрінді.

— Айғағы мен дәлелі айқын болар ма, жоқ па, бірақ екі нәрсені даусыз көремін...— деп бастады ол. — Бұлар кем болса, бес рет жасырын жиналыс өткізді. Екеуін куәландыра алдық та, өзгесін байқай алмай қалыппыз... Қиян далада кім күткен оны. Бақсақ, жұқпалы дерт Оралдан ере келген екен. Екінші, Быковтардың ерлі-байлы емес екендіктері де даусыз... Оны да келген күндерінен-ақ байқауға болатын еді, тағы да кеш аңдап қалдық. Әуелі жұмыскерлердің өздері сезініп, айта бастады. Жұрт алдында ылғи Лиза десе, оңашада Елизавета Сергеевна деп қалғанын өзім де бір рет естіп ем... Мен содан бастап сезіктене бастадым.

«Бұл қалай болғаны?» — дедім ішімнен. Бірақ мен не істей алмақпын?

— Зерттеудің бір түйіні осыған келіп тіреледі... Солардың ерлі-байлы емес екендіктері немен дәлелденер екен?.. Қолдарында неке куәліктері болып шығуы да мүмкін емес пе? — деді Соколов.

— Болса, бір жалған бірдеңе болар, әйтпесе жоқ... Жіті көз айырады ғой оны... Бір баракта бірге тұрып, моншаға да бірге түсіп жүрген Ефимнің әйелі Елизавета Быкованы тіпті қыз деп таласатынын Ефим өзі айтқан болар?.. Қыз десе, Быкованың қызарып кететінін мен өзім де талай байқадым. Жаратпай қалады...

— Мұның бәрі де сөз ғой...

— Анығын тексеріс ашады да...

— Тексеріс айғақты өзі ойлап шығара алмайды ғой, достым?..

— Істің бір жағы анықталса, екінші жағы өзінен-өзі ақ ашылып қалмас па екен?

— Бірге, қатар ашылғаны тіпті қызық болар еді...

— Ол енді сіздің қолдың шеберлігіне байланысты болар... Мен оған қашан да сенулімін..

— Бұлардың Нілді, Ақбұйрат жұмыскерлерімен байланысы жоқтығына сенемісіз?..

— Сенемін дер едім... Қыс бойы бір адам қатынасқан емес.

— Шило қарт қайда?..

— Ие, ол қатты ауырып, Ақбұйраттың больницасына түскелі екі жеті болды...

— Шын-ақ аруу ма екен сол?

— Арууы — аруу... Мұнда да екі жеті жатты. Ол көксау адам ғой... Осы аласапыран кезінде Оралда да жатып қала береді екен... Бірақ оған тапсырылған бірдеңе болса, ол өлейін деп жатса да орындайды...

— Айтпақшы, жиналыс болған үйдің иесі қазақ, сол табандаған күйінде қала барар ма екен? — деді Соколов, ойына тексерістің тағы бір олқы қалған жағы түсе қалып.

— Қазақтың шынын айтқызатын екі нәрсе бар, — деді Сикорский қазақ мінезін екшеп-елеп, біліп қойған адамсып. — Бірін мен қолданып көріп ем, ешнәрсе шығара алмадым. Мүмкін, олақтығым болар... Төрені қонаққа шақыр, тамыр бол деп айналдырып көріп ем: «Шақырдым, — келмеді. Енді шақыруға закон жоқ», — деді. Мұсылмандарда бар ғой сондай бір әдет...

— Қонаққа өзің шақырып көрсең қайтер еді?

— Болады шақыруға...

— Онда да ешнәрсе айтпаса?

— Екінші, қазақ қорықса ғана бар шынын айтады. Артығымен айтады. Қайта-қайта жауап алып, қайта-қайта қол қойғызып, Ақмолаға келесің деп қойсаң, сол жетіп жатыр...

— Онысы да белгілі, сот алдына барғанда онысынан танып кететіні де белгілі...— деді Соколов.

— Ол қазаққа Игілік бай мен Ушаковтың ара тұратындары да белгілі дегенді қосыңыз...— деді Сикорский...

— Сонда да біреуді жіберіп шақыршы сол қазағыңды... Не сыры бар екен, тағы бір байқап көрейін.

— Жақсы, жақсы, Алексей Петрович...

Осындай бірнеше күннен бергі алдын ала әзірлік, айнала құрылған торлардан кейін, жұмыскерлер түнгі кезекке кеткелі киініп жатқанда, Соколов Елизавета Быкованы шақыртып алып еді. Майлы, қара күйе киімде, өңінде түк қобалжу жоқ, ешнәрсе сезінбеген қалыпта Елизавета келіп кірді.

— Здравствуйте...

— Здравствуйте, мадмуазель Сергеева...

— Сергеева емес, Сергеевна...

— А, солай ма еді?..

— Бұл күнге дейін солай болатын...

— Отырыңыз...

Соколов бірінші қармағымен-ақ әйел жүзіне әр түрлі құбылыс ойнатып шығарам ба деп, Сергеева деген сұрағын тосын қойып еді, оны Елизавета сезінбегендей болды. Түсі де түк өзгерген жоқ, қымсынбады да.

— Кешіріңіз, мен сіздің қыз күніңіздегі фамилияңыз Сергеева деп естіп шақырып едім,— деді Соколов.

— Е, ондай қателіктер бола береді ғой...

— Қыз күніңіздегі фамилияңыз Сергеева емес қой?— деп Соколов тағы бір кешірім сұрады.

— Жоқ, Родионова...

— Туған жеріңіз ше, Омбы емес пе?..

— Жоқ, Екатеринбург...

— Онда сіз үшін түк қызығы жоқ әңгімені бастамау үшін, осы айтқандарыңызға дәлел боларлық қағаздарыңызды алып келе қойсаңыз қалай болар..? — деді Соколов.— Өзі де бір он тиынға тұратын жұмыс емес, дегенмен, қандай ұсақ істі болса да аяқтап тастау қызмет бабындағы

міндетіміз ғой...— деп тоқтады Соколов, дауысына сенімді үн бере сөйлеп.

— Жақсы, әкелейін...— деп, Елизавета Быкова саспай ғана шығып кетті...

Енді Соколов қатты ойланып қалды... «Түп ізі Екатеринбургтан басталып, қазіргі күнде Омбы полициясы іздестіріп жатқан Елизавета Сергеева осы, әрине... Басын байлап алып, жүзін жасыра келгенімен, көз, бет-ауыз белгілері келіп тұр. Сергеева емес, Родионова деген қағазын да әкеледі, әрине,... Спасс, Нілді жақтарын аралап қайтқанша, қуылып әкеткені дұрыс болар ма, әзір үркітпей-ақ кезінде тарпа бас салғаны дұрыс па?.. Қарағандыда сөзсіз құрылып қалған «Орал үйіrmесінің» бөлімі Ақбұйрат, Нілдімен қанша байланыса алғанын анықтағанша бұларға соқтықпауым керек еді. қате жасап алдым білем деп ойлады Соколов. Босқа сезіктендіріп алмасам жарар еді...»

Осы ойларға шомып, істің бетін қалай бұруға бел байлай алмай отырғанда, Елизавета Быкова қайта келіп кірді. Қолында нағыз жұмыскер, я, крестьян әйелдерінің әдетінше қызыл шүберекке түйіп қойған бір буда қағаз бар. Көмір күйесі сіңген қолдары қара көрінсе де, буындары білінбейтін жіңішке саусақтарымен шүберекті жұлқылап шеше бастады. Бір түйіншекті тісімен тартып шешті. Сол тізілген тістерді жұдырықпен қойып жіберіп, сол епті қолдарды бас салғысы келді Соколовтың. Өзін-өзі оңай тежеп қалуға шамасы келсе де, көзінен байқалған аз өзгерісті алдында тұрған әйел де аңдап қалған сияқтанды.

Елизавета Быкова түйіншегін шешіп, бүктелген жерінен жыртыла бастаған толып жатқан қағаздарды Соколовтың алдына жақындатты. Қолдары өмірінде қағаз ұстап көрмегендей ебедейсіз қақтығып, біраз қағазды еденге түсіріп алды. Кішкене ғана ескі «Енжіл», ерімен екеуінің паспорттары, шіркеуде қиылған неке куәлігі, ескі метрикалар, жыртылып алынған календарь беттері, ескірген хаттар... Бәріне де май тиген, кірленген, күйе жұққан...

— Сіз маған керек қағазды ғана беріңіз...— деді Соколов, көзімен барлық қағазды да шоли отырып.

— Керегі қайсы екенін мен қайдан білемін?.. Мен хат танымаймын...— деді Елизавета Быкова.

«Жоқ, сен хат танысың! Сен Қазандағы әйелдер институтын бітіргенсің! Сен жұмыскерлер арасында тыйым салынған кітаптарды оқып жүретін адамсың!»— дер еді Соколов, бұл істі дәл бүгін тықсыра қолға алатын болса. Бі-

рақ қалай етерін әлі шеше алмай отырған пристав, әзірше сақтық жасағысы келіп:

— Онда, отыра тұрыңыз, азырақ... Өзім тауып алып көрейін...— деп, қағаздарды ақтарыстыра бастады. Метрика мен неке куәлігі қолына неше іліксе де, оны аңдамағандай болып, басқа қағаздарды ашып қарап:

— Бұл басқа бірдеме екен, өзіңіз алыңыз...— деп, Елизаветаға ұсынды. Ол да оп-оңай жабайыланып, қайтарған қағаздарын ебедейсіз ұстап, тізесінен аз-ақ жоғары алдына салып, бір қолымен басып отыр...

— Е, мына қағаздар екен ғой...— деді Соколов метрика мен неке куәлігін енді ғана қолына алып. Мұндай әйелдің өзі әкелген қағаздарының ішінен күдікті ешнәрсе кездеспейтінін қанша жақсы білсе де, тіміскіленіп үйренген көздің кәрі әдетіне әрең ие бола алғанын өзі де сезді.

— Тілесеңіз айтып беруіме де болады. Тіпті бір болмашы іс...— деді Соколов Елизавета Быковаға.

— Жоқ, айтпай-ақ қойыңыз... Оның маған керегі не?— деді Быкова, полиция адамдарының мұндайда айтар жалған жаңылтпаштары әзір жүретінін білетін адамша.

— Қысқасы, мен іздеген адам басқа екен... Родионова емес, Сергеева... Жасы да келмейді... Ол мойнында бірнеше жылдың недоемкасы кеткен, ересек әйел... Міне қағаздарыңыз... Кешірерсіз, босқа әурелеппін...— деп Соколов Быкованың қағаздарын түгел қайтарып берді.

— Енжілді еріңіз оқитын болар?..

— Ие, ерім оқиды, мен тыңдап отырамын.

— Өзіңіз жұмыстасыз ғой?

— Ие, жұмыстамын, көмір сұрыптаймын.

— Жақсы... Барыңыз...

Елизавета Быкова осымен шығып кетіп еді. Полицей приставы әңгіме аяғын қанша жайып-шуғанымен, сезімтал жүрегі әлдебір қауіп барынан белгі беріп, кеудесін тық-тық қағады. Полицейлер көрініп қалғанда, Үркіт қаласында көрші тұрған бір етікші үйдің қабырғасын осылай тықылдататын еді. Соколовтың Сергеева деп амандасуы, әрине, жай емес. Елизаветаның қыз күніндегі фамилиясы Сергеева екенін анықтаған адамның қойған тосыны. Мүмкін, полицияның іздеп жүргені шын-ақ Сергеева деген басқа әйел болар? Қайткен күнде де сақтануға керектігін даусыз көрді де, Елизавета әр жағдайда кешіп өткен өткелдерінде айғақ боларлық із қалдырмадым ба екен деп ойланды. Қағаздарын бас жақтарында тұратын ағаш сандықшаға салып, ау-

зын бекітіп шығып кетті де шахтаға жеткенше соны ойлады...

Елизаветаның әкесі Сергей Чайкин, жас офицер, декабрист Каховскиймен достас, соның ықпалындағы адам еді. Алғашқы бір күнде Чайкин тұтқынға алынбаса да, декабристердің дарға тартылар күні кешке қарай көшеде ұсталды. Ресейдің ол шетінен бұл шетіне дейін, ұзынды-көлденең құрылған торлар оны құтқаратын да емес еді, бірақ сол дараға тартар күні Чайкин күйініп кетіп, өзін-өзі аз ғана ертерек көзге түсіріп алды.

Аузы кеңірдектен байланған бес ақ қапшықтағы бес адамды ілгекті арқандары жылайдай салбырап тұрған дараның астына алып келгенде, қапқа салып аузын байлап дарға асқалы жатқандары орыс халқының ұзақ ауыр ғасырларда туған ең асыл, ең таза жарқыраған ойлары сияқты көрінді оған. Бұдан кейін күн қайта шықпайтындай, қараңғылық біржола орнайтындай сезінген Чайкин қатты түршігіп еді. Бұл бесеудің бірі түгіл бесеуі бірдей бір күнде қаза тапса да, жаназасында төбе көрсетпейтін патша да сол бесеуді өз қолдарынан өлтіру үшін мыңдаған қолмен алаңға келіпті. Мерекеге шыққандай жарқырап, шағылысып тұр...

Жас офицер одан әрі ойына нелер келіп, не зеңгітіп әкеліп бара жатқанын салмақтай алған жоқ. Адал ер өзінің емес, елінің ертеңгі күні үшін күйініп кетіп:

— Мына бес ұлы азаматқа кигізілген ақырет, Россия, саған кигізілген ақырет!..— деді, алаң толы жұртқа айғай салып. Өзі шетірек тұр екен, қатты айғайлады.

— Анау саған құрылған дара..— деді тағы да.

Оны табан аузында бас салуға тұс-тұсынан жұлқына ұмтылған полицейлерді қаралы халық бөгеп қалды да, шұбартып толқыған топ жас офицерді жұтып жібергендей, жоқ етті. Жұрт құлағында найзағайдай жарқ етіп, суық ауаны тіліп өткен даусы, патша айналасын маңдайдан ата айтқаны қалды. Жақсы ойдың тууы қандай қиын болса, өлуі де оңай емес. Қинай туған ой ғана ұзақ жасай алады. Күйініш үстінде атылған оқтай естілген белгісіз жас офицердің екі ауыз сөзі өлген жоқ, өсіп-үлкейіп, өңделіп-көркейіп, ескі Россияның түкпірлерін түгел аралап кетті. Қиыр шет Сібірге де Чайкиннің өзінен бұрын жетіп еді...

Сол күні кешке қарай Чайкин қолға түсті де, ұзамай о да суық Сібірге жер аударылды. Өмір бойы қайтып оралмасқа аударылды. Бірақ әлгі айтқанын ешкім абақтыға да

сала алған жоқ, жер аударуына да көнбеді. Ресейді аралап, кең тарап кетті.

Жер аударылған ерлерінің артынан өз еріктерімен айдау жеріне кеткен орыстың ер әйелдерінің бірі — Елизаветаның шешесі еді. Тәні нәзік жаралса да, жаны қайратты жас әйел жат өмірдің қорлығы мен зорлығынан қайысқан жоқ, шыдап бақты. Темір бұғауда, ауыр азапта жүрген ерінің білегі мен жүрегіне бірдей түскен жараларын жар лебімен ақырын-ақырын емдеп, ойын сергітті. Жер астында қараңғыда, суық үңгірде темір кісені шылдырлап, кен қазып жатқан еріне жылы тамақ жасап беріп тұрды. Кейін олар каторга жұмысынан босатылып, бірақ айдаудағы халдерінде өмір бойы қалатын болған кезде Елизавета туды. Шешесінің аты да Елизавета екен. Әкесі Сергей Чайкин қызына сол ер шешесінің атын қойғызып еді.

Кішкентай Лизаның есінде қалған ең бірінші үлкен уақиға әкесінің бұғауын тастап келген күні. Бұғау не себептен түсіп қалды, ескіріп сынып қалды ма, әкесі сындырып лақтырып тастады ма, оны жас бала білген жоқ. Тек, әкесі келіп көтеріп алғанда сылдырлап-күлдірлеп қалатын шынжырлардың жоқтығын көріп:

— Кісенді енді кимейсің?.. Біржола тастадың ба?.. Қандай жақсы болған!..— деді. Әкесі білектеріне түскен өшпес қызыл күрең таңбаларын жеңімен бүркей беріп:

— Біржола тастадым... Ендігәрі кимеймін,— деді, қызын құшақтап кеудесіне басып тұрып.

Осы күн Елизаветаның кеудесінде осы күнге дейін сайрап тұрады.

Елизаветаның есінде қалған екінші бір нәрсе, кітап оқысып дауласып, керісіп қалатын көп адамдар еді. Ондайда шешесі қызын алып шығып кететін. Кейде ұзақ өлеңдер жатқа айтылатын. Сол кезде әр жерінен ұстап қалған өлеңдерді осы күні ол түгел біледі. Ол «Азамат», «Жыр» деген Рылеев өлеңдері, «Сібірге сәлем», «Чаадаевқа», «Еркіндік» дейтін Пушкин өлеңдері... Көбі басылмаған, ауыздан-ауызға қолдан-қолға таралып жүрген өлеңдер деп айтылады. Кейін «Ақынның өліміне», «Қанжар» дейтін Лермонтов өлеңдері келіп қосылды.

Өлең оқылғанда, шешесі Елизаветаны ешқайда әкетпейтін еді. Көзіне ерекше бір жарық нұры шығып, ұйып тыңдайды. Кейін ол өлеңдерді қызына да өзі үйретті. Мектеп көрмеген бала қыз, шала түсінетін көп өлеңдерді жаттап алды. Осы күні Қарағандыда да көбінесе сол өлеңдерді

ерекше бір жалынмен оқиды. Бірақ із-таңбасын терең қалдыратын жас шағында өз әкесі оқығанда алатын әсерін, осы күні өзі оқығанда тыңдаушыға сонша терең етіп бере алмайтындай көретін еді.

Не тот отчизны верный сын,
Не тот в стране самодержавья
Царю полезный гражданин,
Кто раб презренного тщеславья;
Но тот, кто с гордыми в борьбе
Наград не ждет и их не просит
И, забывая о себе,
Все в жертву Родине приносит...

Дараға асылған бесеудің бірі ақын Рылеевтің «Волинский» дейтін осы өлеңін Сергей Чайкин аяғына дейін қызу екпінмен оқып шыққанда, қаторжандар да қыза гуілдесіп: — «Азаматпен» аяқта, Сергей Федорович, «Азаматпен!» десетін еді.

Екпіндес, үндес өлеңдердің бірінен-біріне көшу үшін ұзақ тоқталмай, Чайкин тағы оқып кетуші еді:

Нет, не способен я в объятиях сладострастья
В постыдной праздности влечить свой век молодой
И изнывать кипящею душой
Под тяжким игом самовластья!..

Елизаветаның жас шағында кездескен үлкен бір қорлау да осы күнге дейін ойында сақталып келеді. Ол қорлау оннан асқан соң кездесті...

Соңғы күндерде әлденеден жабырқау жүрген әке-шешесі бұдан бірдемені жасырып сөйлесетін сияқты көрінді. Лиза ойнап есік алдына шығып кетсе, әке-шешесінің дауыстары дабырлап, сөздері үздіксіз шығады да, Лиза үйге қайтса, сөз ортасынан үзіліп, аяқталмай тоқталғаны аңдалады. Мұңайыс қоюлана түспесе, сергімейді. Отты әке-шешеден уытты туған жас қыз бұл дұдамалды үш күннен артық көтере алмай, сұрауға бел байлады.

— Мама, сендер неге жабырқаусыңдар?.. Не болды? Енді мен де бала емеспін!.. Мен ешнәрседен қорықпаймын... Айтыңдаршы... білгім келеді!— деді.

Әкесі мен шешесі біріне-бірі сергек қарасып, аз бөгелді де, Елизаветаға жабырқау жайларын жасырмай айтты.

Сібірге айдалғандарына 20-25 жылға таянған декабристердің балаларына Петербург пен Москвадан басқа қалаларда оқуға ерік берілген екен. Олардың балаларын гим-

назиялар да, институттар да алатын болыпты. Бірақ балалар фамилияларынан айрылып, туған әкелерінің аттарымен ғана жүретін болады делінген. Оқу оқитын болса, Елизавета Сергей қызы Чайкина — Елизавета Сергеева болып кетеді!.. Декабристердің үрім-бұтағына әдейі салғысы келген таңба ма, әлде ақымақтық па, әйтеуір, патша осылай жарлық еткен. Жалғыз қыздарын оқытқысы келетін әке-шеше осы қорлықтан жабырқау еді.

Бұл кезде қартая бастаған, көп азаптан ауруға шалдыққан әке қызын қанша оқытқысы келсе де, фамилиясынан айрылуын жәбір де, қорлық та көреді. Күнәсыздық жазасының осынша созылып келе жатқаны аз болғандай ұрпағына салынғалы тұрған таңбаға шошына да, жеркене қарайды. Шеше ол қорлыққа шыдау жағында екен. Ақырында шеше ыңғайы жеңді де, Елизаветаны Қазандағы әйелдер институтына түсіруге әзірлемек болып байланды. Оның аштылы-тоқтылы болса да асырайтын пансион бар екен.

Елизавета бес жыл әзірленіп, Қазанға енді жүргелі жатқанда, әкесі қайтыс болды. Шешесі енді Сібірден біржола кетуге рұқсат алып, қызын Қазанға өзі алып келді. Жұрттың кірін жуып, асын пісіріп жүріп оқытты.

Институтты бітіргеннен кейін, Елизавета қоғамдық істерге тез тартылып кетіп еді. Бұл жолға оны алғаш жетелеп әкеліп түсірген сол институтты бұрын бітірген әйелдер болса, Елизавета ұзамай Оралға ауысып, одан Қарағандыға жіберілді. Халық деп аталатын қара шаруалар арасынан жұмыскерлер арасына ауысқанына да көп болған жоқ еді. Мұнда келу үшін ол бұрынғы фамилиясын да өзгертіп, оның үстіне Андрей Быков дейтін жұмыскердің әйелі болып кетуге тура келді. Әлгінде Соколовтың алдына әкеліп көрсеткен көп қағаздар ескі іздердің жоғалғанын да дәлелдей алатын еді... Бірақ жасынан бұлармен істес болып келе жатқан Елизавета ол іздердің ұзын шумағы полицияның қолында екенін де сезінді.

— Ал, немене екен? Неге шақыртыпты?..— десті көмір сұрыптап отырған әйелдер, Елизаветаны шахтаға түскен бетінде қоршап алып.

— Жәй, әшейін... Мені басқа біреумен шатастырған екен...— деді Елизавета.— Қағаздарымды көрді де, ешнәрсе сұраған да жоқ, қателескеніне кешірім сұрады да, қоя берді...

— Шын ғой?— деді Катерина Неволья.

— Шын...

— Бұлардың қателескендерін мойындарына алуын бірінші рет сенен естіп отырмын!..

— Жоқ, солай деп өзі айтты...

Манадан тықыршып осы маңайға келе беріп жүрген Андрей Быков тағы да келіп қалған екен:

— Тым тез қайтыпсың ғой, Лиза?..— деді ол. Көңілі аз тыншыққандай күрсініп те қалды.

— Менде жұмысы жоқ екен. Әлдекіммен шатастырған көрінеді... Сергеева деген біреуді іздейді екен... Ескі борыштары бар адам болса керек...— деді Елизавета Быкова қауіп барын аңғарта сөйлеп. Көмір сұрыптап отырған әйелдер ол оспаққа түсінген жоқ.

— А... Мен өзім де солай шығар деп ойлап ем...— деді де, Быков өз жөніне кетті. Алдарында не күтіп тұрғанын екеуі де түсінді...

Елизавета шығып кеткеннен кейін, полицей приставы неше айнып, неше толқып, енді қайтерін біле алмай қалып еді. Асықтырып, дем беріп жіберген Сикорскийге де ішінен ұрсып қойды. Өзінің олақтығына да қабағын шытты. Сергеева деген әйелдің осында екенін астыртын ғана біліп келуге жұмсалған пристав. Сикорскийдің айдауымен бой көрсетіп алғанына өкінді. Дәл ұстар кезеңде басталатын әңгімелерге барып, сезіктендіріп алғандай көрді.

Сикорскийдің үйретіндісімен, «Нені мақұлда десең де, тайынбайын» деп тұрған қараңғылық пен құлқын құлы болып кеткен төрт адам Быкова туралы қандай жамандыққа да баратындарын көрсетіп еді. Бірі — атшы, бірі — күзетші, бірі — шанашы, бірі — көмірші, бірақ бәрі бір ұяда туып-өскендей топас та кеше, көздерімен жер сүзген, адамға да сыңар мүйізімен сүзіп алардай қарайтын жандар екен. Егер сұрау арқылы жетелей берсең, алдарында бүлінер бар, былғанар бар деп ойланатын да адамдар емес.

— Елизавета Быкова деген әйелді қашаннан бері білесің? — деген Соколовтың сұрауына, төртеудің бірі:

— Ваше благородие, туған күнінен бастап білу керек болса да, мына Митрофан екеуіміз әзірміз білуге,— деді. Соколов бұл жауапты есіне сақтады да, жазған жоқ.

— Ал, Быкова туралы не білесіңдер?— деп сұрады Соколов.

— Не тілесеңіз соны білуге болады,— деді Митрофан. Соколов бұл жауапты да жазған жоқ.

— Патшаға қарсы сөйлегендерін естідіңдер ме?

- Күнде естиміз... Байы да қарсы, қатыны да қарсы.
- Қандай қарсылық сөздер айтады?
- Нені айтқысы келсе, соны айтады... Тайсалмайды.

Мың рет естідік...

- Кімге айтады ол сөздерін?
- Осы екеуімізге айтады...
- Сендерге не үшін айтады? Себеп не?
- Енді, әйтеуір, бізді де азғырғысы келед те...
- Оның соңғы бес жылдың ішінде қайда болғанын білемісіңдер?

— Болады білуге... Ептеп... жөнін сілтеп жіберуші болса, болады ғой...

— Быковтардың ерлі-байлы емес екендіктеріне көздерің жетті ме?

— Жетті... Ол даусыз солай.

— Қалай жетті?

— Екеуі екі тонның астында бөлек жатады. Ерлі-байлы адамдар өйтпейді ғой!.. Жоқ, өйтпейді!..

— Жиналыс жасағандарын білесіңдер ме? Қайда жасады?

— Білеміз... Көбінесе осындағы бір қазақ үйіне жиналады. Кейде жабық шахтаның қараңғы қалтарысында да жиналысып тұрады.

Соколов бұл екеуін сабақтарын қалай пысықтағандықтарын білуге шақырып алып еді. Білетіндері болымсыз да мардымсыз болғанымен әрнеге әзір тұрғандарын ұнатып қалды. Бірақ сабақтың өзі нашар берілген екен. Алдымен Сикорскийдің өзіне бір азырақ үйретуге керек болар деп ойлады да, екеуін де қайтарып жіберді. Келер жолы бұлардың білетіндері молырақ та, дәлелдірек те болар деп сенді.

Жауап алған адамдарының ішінен ерекше мәні бар сөз айта алғандар Акула мен Зубов еді. Ол екеуі көп нәрселерді қадағалап бақылай жүреді екен. Орыс жұмыскерлері келгелі қазақ жұмыскерлерінің де оңай уқалауға келмей қойғанынан бастап, жұдырық жұмсаудан біржола қалғандарына дейін үлкен жәбір көріп айтты. Байжан үйінде болған жиналыстарды көрген де осылар екен. Бірақ Быковтардың бұрын қайда болғандарын бұл екеуі де біле алмады. Андрей Быков Рязановтың кеніне түскелі жыл жарымдай ғана болған да, мынау әйелге үйленгенін осылай қарай шығардың аз-ақ алдында жариялаған. Әйел оған дейін Рязанов өндірістерінде болмаған, әлдеқайдан пайда болған қала әйелі сияқты еді десті...

Соколов енді Байжанмен қалай сөйлесерін ойланып қалды. Байжанды шақырып келген атшы Ефим:

— Келді... Көп жанжалдасты... Далада тұр,— деп, ма-на бір айтып кеткен.

Соколов есікті ашып дымқос қараңғы түнге маңдайы ті-реле қалғандай әрі ұзап шықпай-ақ:

— Ефим!.. Киргизді бері жібер! — деді. Аласа, тар есік-ке басымен де, оңды-солды бөксесімен де соғылып Байжан кірді.

Әдейі келген ісін өзі бұлдіріп алғанын сезініп, көңілсіз отырған Соколов Байжанға тіпті кіді сөйлесті. Аты-жөнін сұрап алғаннан кейін, өтірік айтсаң, сотқа тартыласың, деп қол қойғызып алды. Сол болмашының өзін де зекіп орын-датты. Осы маңайда бір былық басталғанын сырттан құ-лақтанып жатқан Байжан да ығысқан жоқ. Байжан есік ал-дында Ефиммен сөйлесіп тұрғанда атының мойнын қасыған болып барлық саусақтарын жалдың астына жиналатын май-лы қалың күске баттастырып алып еді. Әсіресе, бас барма-ғының табанын, қағаз бетіне бедері түспестей етіп майлап алған. Соколов бармағыңды бас дегенде, ел арасына Тұр-сынбайдан тараған бір өнерге ішінен жымиып келіп, Бай-жан іркілмей де бөгелмей бармағын басты. Ақ тақырдың шетінде түйе тайып кеткендей, ақ қағаздың беті де айғыз-данып қалды.

— Неменеге қол қойғаныңды түсіндің ғой? — деп сұра-ды Соколов.

— Жоқ, түсінгем жоқ...

— Ендеше, неге қол қоясың?

— Төре қолыңды қой деді, қойдым... Керек болса, та-ғы басып берем... — деді Байжан, аңқаусып.

— Басың кетіп жүрсе, қайтесің?

— Бас қазынаныкі емес пе?.. Қашан кесем, қайда қоям десең де, еркің білсін, төрем...

Байжанның ығыспай да ықтамай қойғанына Соколов ен-ді ашулана бастады. Басын атша шұлғып, мағынасыз ыр-жиып, төре ыңғайына қарай ықтай беретін құлшылық мі-нез көрсетуі керек еді. Оны істегісі келмеген Байжан бір қайсарлыққа бел байлаған сияқты.

— Сен қой қылжақты!.. Қымбатқа түсіп жүрер! — де-ді Соколов барынша қатал үнмен.— Өтірік айтпаймын деп қол қойдың сен. Кәне, шыныңды айт, үйіңде неше рет жи-налыс болды? Шыныңды айт!..

— Жиналыс деген немесе? Съез бе?.. Ондайды бо-

дыстан сұрамайтын ба еді? — деді Байжан, онысынан да ығыса қоймай.

Қазақ даласында болыс-билердің съезінен басқа бас қосу дегенді естіп, біліп көрмеген Байжанның жиналыс дегенге түсіне алмай қалғаны шыны да еді. Онысына қалтарысы мен жалтарысы да қосылып отыр...

— Сен түсініп отырсың! — деді Соколов. — Түсініп отырсың! Сенің үйіңде орыс жұмыскерлері неше рет жиналыс жасады?

— Е, орыс жұмыскерлері дейсің бе?.. Қазақ ондайды санамайды. Үйіне қыс бойы қанша қонақ келіп-кеткенін есептеп отыру ұят болады. Ол және қай бір қонақ? Келеді, көп болса — шай ішеді, ауыз үйде шылым тартады, жылынады... Отырады, кетеді...

— Олар не сөйлесетін еді?.. — деді Соколов, «Байжанның жауабы — «Орыс жұмыскерлері үйіне көп жиналатын еді», — деп жазып болғаннан кейін.

— Орыс пен орыс өзара сөйлесіп отырғанда, оны қазақ қалай түсінеді? Қазақ пен қазақ сөйлесіп кеткенде, орыс та түсінбейді емес пе? — деді Байжан. — Көбінесе, өлең айтысып отыратын...

— Қандай өлеңдер?..

— Жақсы өлеңдер...

— Жақсы екенін қайдан білдің?

— Әні жақсы. Кейде күн бұлттанып, боран болардай... дауыл көтеріліп, теңіз шайқалғандай болады. Кейде жасыл жайқалған жаз, жас баланың күлгеніндей, құшақтап, аймалап, еркелеп... — деп, ойын жеткізе алмай тоқтады Байжан. Дауыл, боран, теңіз дегендерді қабағын түйіп, дауысын гүжілдетіп, бар денесіне оқыс қимылдар беріп көрсетіп еді, жаз, жас бала, аймалап, еркелеп деген ұғыныстарды, өзін сипап, жылмиып көрсетті. Боран, бала деген сияқты есімдіктер болмаса, етістік жағы түгелге жақын қимылмен көрсетіліп еді. Өлең мен ән дегенде төрелерге жақпайтын күнә болады деп білмейтін Байжан бұл жерде біраз артық кетіп қалғанын байқаған жоқ.

«Жанжалға шақыратын өлеңдер айтады екен» деп жазды Соколов.

— Кітап оқитын ба еді?

— Оқитын...

— Қандай кітаптар?

— Қағазға жазылған кітаптар...

— Басылған кітаптар ма, қол жазба ма?

— Мөрін көргенім жоқ,— деді Байжан, орысша басылған деген мен мөр деген сөзді шатыс ұғынып.

«Қол жазба кітаптарды оқиды екен...» деп жазды Соколов.

Ән салу, өлең айту, кітап оқу сияқты нәрселер қазақ арасында сирек кездесетін, ардақталатын қасиеттер болғандықтан, Соколов та солай көретін шығар деп, Байжан үйіне келіп жүретін жұмыскерлерді мақтау үшін бұл жақтарынан тартынбап еді. Бұл қазақтан оны күтпеген Соколов ара-тұра таңданып қойып отырып, көп нәрселерді жазып алды. Ұзақ жазып, саусақтары талып, арқасы ұйығандай болған соң, Соколов жазуды тоқтатып керіле беріп:

— Молодец. Көпті көріпсің... Ақылды адам екенсің!— деп Байжанды иыққа қаққанда ғана Байжекең: «Ойбай, оттап қойған екенмін ғой!»— деді ішінен.

— Ойбай-ау, біз кітаптан не түсінеміз?.. Хат танымаймыз, орысша білмейміз... Не оқитындарын білмейді деп жазыңыз... — деп Байжан қайта толқуға бет алып еді, Соколов оған:

— Бармағыңды бас! — деді, жазғандарын алдына қарай жақындатып. Балауыз жағып алғандай май табан бас бармақ қағаз бетіне тағы да баттиды...

Байжан бұл түні ұйықтай алмай шықты. Аз тыныштап жатады да, екінші жағына аунап түсіп:

«Әй, оттаған Байжан!— дейді өзіне-өзі. — Әшейінде қандай ақылдысың, төре алдына барғанда абдырайсың да қаласың!.. Сол төреге жақсы көрініп қалу да отырды бір бүйіріңде. Жұмыскер бейшараларды жамандағың келмесе де, төре алдында қайқаң қағып нең бар еді!.. Боран боп ұлып, бала боп еркелеп, аяғында ит боп үргеніңді байқамай қалдың... Дарақысың!..»

Бұл кездің қазағы көлденең көз көріп қалмаған қылықтан қысылмаса керек еді. Байжан олай емес, өзіне өзі қаты наразы болып, таң атқанша күйініп шықты. Қиястанып, қыңыр сөйлескелі барып еді, төре алдын көрді де, екі ауыз сөзге келмей, қайқаңдай бастады. Әсіресе, ол осынысына қынжылып жатыр. Қайсарып отырып қалай қайқаң қағып қалғанын ұғына алмай ызаланды. Қыс бойы араласып, достасып кеткен орыс адамдарына опасыздық істеді ме, өз басы үшін қанша ұят болды, оның мөлшерін Байжан әзір шамалай алған жоқ. Бірақ ойлаған сайын, күдігі өсіп, бунай бастады. Жүрегінің бір бұрышына шоқ түсіп кеткендей аунақшыды. «Молодец!» — деп приставтың алақанымен қа-

ғып-қағып қалған жері әлсін-әлсін дуылдап кететін сияқтайды. Бірдемені оттап қоймасам, ол мені арқаға қағатын ба еді деп күйінеді.

Бұл қызым десе, ол папа деп кеткен Елизавета көз алдына келгенде, Байжан тұла бойы түгел өртеніп бара жатқандай, жамылып жатқан көрпесін серпіп жіберді.

— Апақтың әкесі-ау, неге аунақши бердің?.. Төресі құрғыр бірдеме деді ме?..— деген әйеліне Байжан ұрыса жауап берді:

— Байжан Омбы төрелерінің алдын да көрген! Байжанға не келуші еді!— деді. Өз үйіне келе жатқан бәле-жала-ның иісі байқалмаған соң, әйелі сонымен тыншығып та қалды. Жерге түсіп кеткен көрпені үстеріне қарай тартты...

Түннің қалғанын осымен өткізген Байжан Бұланбай мен Алшағырдың шахтадан шығуларын асыға күтіп еді. Қазақ көзі бұл кезде қардың қаншасы қалғаны мен жердің қанша қарайғанын күнде түгендеп тұрушы еді, Байжан оны да істеген жоқ. Екі көзі жабық шахтаның аузында болды. Желсіз шуақ күн қазақтың қалғып кеткенше қажымай қарайтын бір құмары. Байжан бүгін мұны да сезген жоқ. Ойында өткен түнгі күнәсін жуа алатындай бір жақсылық іздену барын аңғарды. Қандай жақсылық екенін айқындай алмай, өзін-өзі тыңдай қалғандай, тына қалды.

Ақырын басып, таяққа сүйеніп, албарға қарай келе жатқан Сүгірәліні көрді. Кешеден бері тоя тамақтанып, дем алып қалған Сүгірәлінің аз ғана өңі кірейін деген екен.

— Шөптің ық жағына, күннің көзіне отыр, — деді Байжан, онсыз да солай қарай келе жатқан Сүгірәліге жылы сөз айтқысы келіп. — Апақ-ай, Сүгірәліге менің ішігімді әкеліп берші, жамылып отырсын...

Ойына келген жақсылық енді айқындала да бастады... Киіз үйге шығып, жер үйді осыларға біржола босатып беру керек!.. Бұланбай мен Алшағыр, Сүгірәлі — үшеуі тұрсын. Қысылмай жиналыстарын жасасын... Өлеңдерін айтсын, кітаптарын оқысын... Соколовтың күнә көретіні осылар болса, Байжан соның есесін қарама-қарсы қайырғысы келді. Ауыз үй орыстардікі болсын...

Ойына келгенін асығыс орындайтын әдеті бойынша Байжекең айғайға басып жүріп, киіз үйді түске жақын тіктіре де бастап еді.

— Іргесін белдеулеп көм... Жел жақ сыртына соғымның терілерін ұста! Шөпті көпіртіп тұрып төсе! Қарағанды жақ

өкіртіп тұрып! — деп, Байжан үй тігіп жатқан әйелдер мен Апаққа кейін берілер бұйрықтарын да беріп жүр...

Түске тармаса түнгі кезектің адамдары шахтадан шыға бастағанда Байжекең дедектеп солай қарай кетті. Барактарына қарай кетіп бара жатқан Бұланбай мен Алшағырға қол бұлап, тоқтатып алды да:

— Көресіңдер ме, эне, киіз үйге көшіп шықтым... Қысқы үйді бердім сендерге, сендер тұрыңдар. Ондай-мұндайларыңа көлденең көз болмайын деп шығып кеттім... Ауыз үй орыстардікі, не қыламыз десе де, еріктері. Дұрыс шығар осым? — деді Байжан.

— Е, оның адамшылық, — деді Бұланбай. — Бала-шағаның алғысынан қайтсын жақсылығың.

— Ал, ендеше, көшіп келіңдер қазір. Байжанның мінезін білесіңдер ғой, онсыз дамыл таба алмайды.

Бұланбай аз ойланып қалды да:

— Алшағыр көшсін сіздің үйге... Мен көшпей-ақ қояйын. Менің орныма Сүгірәлі тұрсын, — деді.

— Е, мен оны қуады деп пе ең?

— Жоқ-е, Байжеке, мен мына жігіттердің ішінде болғаным жөн... Солай болсын. Сен де өкпелеме, мен де өкпелемейін.

Осы кезде қоңыраулы үш ат жеккен Соколов жөнеле беріп еді, жеңіл тарантасқа жегілген үш семіз торы ат жолдың шалшығы мен балшығын жан-жаққа шашырата шашып Ақмола жолына түсті.

— Е, мынау қайтып бара ма? — деді Бұланбай.

— Жоқ... Ат-арба Игіліктікі екенін танымай тұрмысың?... Ордабай болысқа кетіп барады... Мұның айналағы әлі көп пе деп қалдым, — деді Байжан.

— Ие, сені де шақыртты деп еді ғой! Не жұмысы бар екен?..

— Байжанды үйіне сыйғызбай жүрген де сол, ақылда сайын деп едім... Мен айттыға сүйеп, бәле болатын бірдемелерді жазып алды ма деймін... Қайтерімді біле алмай қалдым... — деді Байжан.

— Немене, жауап алды ма?

Байжан Соколовтың алған жауабын түгел баяндап келіп:

— Енді екі түрлі ой келіп тұр... Бармағымды балауыздап басып ем... «Ешкімге жауап бергемін жоқ» деп танып кетсем қайтер еді?.. Болмаса: «Тілмашсыз жауап алды, не жазып әкеткенін өзі біледі маған таныстырған да жоқ, түсін-

дірген де жоқ», деп, ояздың өзіне арыз берсем деймін... Әйтеуір, көк аттың бір арам тері бар ма деймін...— деді Байжан.

— Немене, күдікті бірдемелер сұрап па еді? Әлде өзің бірдемені былықтырып алдың ба?..

— Екеуі де бар ма, деймін...

— Солай ма?.. Ендеше, үйіңе бара бер... Кешке Андрей мен Елизаветаны алып бір соғармын... Ақылдасармыз...— деді Бұланбай...

Осымен әрқайсысы өз жөніне кетті...

3

Ауыр қыстың арқаға батқан ызғары әлі естерінен кете қоймаған Орал жұмыскерлеріне бұл жақта да дәл бүгінгідей балбыраған шуақ күн болар деген ой келмейтін де еді. Толқынданған жасыл дала қызылды-сарылы, көктілі-күреңді гүлдерден моншақ тағынғандай жайдары да бейілді, ерке керіледі. Ашық зеңгір аспан биіктеп кеткен. Жайын қырандар биікке шырқап алып, қанаттарын қақпай жүзіп жүр. Көкжиекте мұхит толқыны сияқтанып, қопарыла құлпырған бұйра сағым ойнайды. Әлсіздің үмітіндей алыстан дәмелендіріп, ұмтылсаң, жеткізбей ойнайды. Ақырын ескен самалда бөтен бір иіс жоқ. Мақта ұлпасындай шаңқан ақ бұлттар шексіз көк аспан теңізінде жеңіл ғана жылжып барады. Жасыл дүниені құшақтай құлағысы келетіндей, боз торғайлар қанатын керіп, жерге қызыға қарап, дірілдетіп ән салады. Күнге шағылысқан қанаттары қандай жарқыраса, әні де сондай жарқын, үзілмейтін бір ұзақ жыр жер бетіне түгел төгіліп тұрғандай. Дала толы ән де үн... Бусанған жердің көзіңе көрінбейтін мың түрлі жан иелері түгел оянып, үн қосып өмірге талпынатын сияқты. Жер бетінде тұтаса шыққан бір шың-шың бар. Тал жібектей балбыраған әрбір көк шөп ән салып тұрғандай. Кішкене өзеннің өн бойын өрлей біткен күрке-күрке көрінген құба талдар да, түп-түп тобылғы мен қараған да дүниеге осы көк жамылған күйінде бүгін ғана пайда болғандай қызықтырады. Дүние бір ұйқысы қанып оянған жас баладай балғын да ерке, құшақтауыңды, иіскеуіңді күтеді.

Майқұдық суының бойында әр жерге топталысқан, от жаққан, сырнай тартқан, өлең айтқан адамдар көрінеді. Көбі жұмыс көлігі сияқты бір өңкей көрінген еркектер. Қызғалдақ терген төрт-бес әйел оңашарақ, қыраңда жүр. Қызыл, я көк орамал байланған, нәлдеткен ақ жаулық са-

лынған әйелдер мына қара қошқыл топтың бірден-бір ажары да, көз тартары да сияқты еді, олар бөлініп кеткен соң еркектер тобы қоңырқайланып қалды. Әдемі үйлескен ашық бояу сияқты әйел дауыстарынан айрылған соң, әндері де қоңырланып кетті. Бірақ жалпы көңілді жұрт оны тез ескерген жоқ. Бірінен-бірі туып жатқандай өзінен-өзі оңай жалғасып кетіп жатқан ән мен өлең үзілмеді.

Бүгін бұлардың салған әндері де көңілді еді. Қыс бойы барақтарда естілетін әндерде мұңды бір сағыныш сазы болатын-ды. Кең даланың, таза самалды, орманды, егінді, суды сағынатын жұрт ылғи бір мұңды әндер салатын. Мұң ұялап қамыққан көңілді сол мұңды айтып ақтаратын, төгіп тазартатын мұңды әндер ғана босата алады. Көңіл кірі айтсаң ғана кетеді. Жабырқау көңіл қуаныш күйіне ашпай-ды есігін. Бүгін сол кең дала мен еркін ескен самалға шыққан күні көңілді әндер өзінен-өзі келіп орала берді. Кейде орыс әндері мен қазақ әндері араласа шығады. Қазақ әнін салатын Күнзила мен Жұбай. Орыс әйелдері гүл теріп жүрсе, ол екеуі оңашаланып алып, бір шырқау әне салып отыр.

— Шіркін, мынау көк майса қырқаларда шұбартып жайылып жылқың жатар ма еді!— деп қояды осы топта жүрген Байжекең... Өзен жағасында жүрген өзінің бес-алты жылқысы мынау кең жерге тым олқы көрінеді.

Үлкен жолмен ұзақ шұбалған түйе керуені өтіп барады. Алды арғы қабаққа асылып бара жатса, арты әлі ұзын, кейін жатқандай сезіледі. Бұл оннан, жиырмадан тізілген қоңыраулы керуен Игілік кіресі. Маса-сона қабындап кетпей тұрып Қызылжарға тағы бірер қатынасып қалғалы жөнелтілген. Тағы да мыңдаған пұт мыс әкетіп барады. Шудасы шұбалған, көз қызылы әлі басылмаған, ызғармен түнерген жалбыр буралар бақырып-бақырып қояды. Қоңырау үні үзілмей жалғасып, шұбалып күңгірлейді. Қоңыраулатқан түйелі кіре, бұ да даланың жаңа бір көз тартары сияқты. Мыс тасып, көмір тасып, байлығына байлық қосып жатқан кіре иесі бұл жолы қоңырауын тіпті көбейтіпті. Үлкенді-кішілі жез қоңыраулар әр түрлі әнге басып барады. Байлық даңқын қоңырау үнімен де жайғысы келетін адамның мінезі байқалады.

Өзен бойындағы адамдар әндерін үзіп түйелі керуенге ұзақ қарап қалды. Сырнай да тоқталды. Көп нәрселерді еске салатын қоңырау үнімен оңай үзілісе алмай, әсіресе орыс жұмыскерлері ұзақ қарады. Түйе керуені бұлардың қыс

бойғы азабын ақшаға айналдырғалы кетіп бара жатыр еді.
— Игілік кіресі!— деді Байжан. Қызыға да, мақтай да айтты. Өзі қазір өзен жағасында, жұмыскерлердің арасында тұрса да, ойы сол кіреге еріп бара жатқандай еді.

Бұланбай жымып Алшағыр мен Сүгірәліге иегімен Байжанды нұсқады да үзіліп кеткен домбырасын қайта тартып кетті. Бірақ домбыра ызыңы қоңырау үнін басып та кете алмады, жұрттың көңілін де оңай аудармады. Ол әлі күні тумаған бәсеке еді..

Жұрттың көбі өзен жағасында. Балақтарын түрініп, білектерін сыбанып алып, әлсін-әлсін жуынады. Қыс бойы күстеніп кеткен кірдің жуа берсең кететініне таңданатындай, қолдарына, тізелеріне ұзақ қарап тұрады..

— Кәне, Байжеке, ішіп жібер... Құдай куа, сен кешеден бері ішкің келіп жүр!..— деп Шило қарт Байжанға стакан толы мөлдіреген арақ ұсынды.

— Өй, мен ішпеймін!— деп, Байжан ыршып шегінді.

— Іш, іш... Ішкің келіп жүр білем... Жұмаққа барсаң да, тамұққа барсаң да, бізбен бірге боласың,— деп Шило қарт қысталайды.

Ақбұйрат больницасынан кеше ғана келген, әлі көмірге түспеген Шило қарт аппақ... Бет-аузындағы барлық тамырлары көгеріп, жүзіне түгел көгілдір рең беріпті.

— Кәне, іш!..

Тосылған арақтан безіне шегінгенмен, Байжекеңнің сол арақты ішкісі келіп жүргені де рас. Құмартып жүр тіпті. Екі жабық шахтаның біреуі біткеніне арнап Ушаков кеше кешке той жасап еді. Сексен шамалы орыс жұмыскерлері түгел арақ ішті де, қазақ жігіттері ішкен жоқ, ет пен шайға салмақ салды. Бүгінгі берілген жаппай демалыс та сол біткен шахтаның қуанышынан туған мырзалықты. Қызып алған Ушаков жұмыскерлерімен стакан қағысып, өлең айтысып, сүйісуге дейін барып жүрді де, дәл қайтарында:

— Рақмет сіздерге! Қиын-ақ жағдайда шахтаны бітіріп бердіңдер. Ертең жаппай демалыс берем. Далаға шығыңдар, бой көтеріңдер. Арғы күні алла деп шахтаға түсеміз. Ал, екінші шахтаның тойында тағы да осылай кездесейік...— деді де, жүріп кетті. Жұмыскерлер құрметпен қоштасып қалды.

Сол тойға үй ішімен түгел шақырылған Байжекең арақтың қазақ білмеген бір қасиеттерін көптен сезініп, құмартып жүрген адамша ішкендерге жұтына қарап:

— Тамақты қызыл бұрыштай күйдіріп кетеді-ау деймін!.. Сайтанның адамды көңілдендіріп жіберетін бірдемесі бар... Әне, көремісіңдер, ішкен қандай, ішпеген қандай?— деп елеңдей беріп еді. Қысталауы келіссе, кеше-ақ ішіп салатын көңілі бар да. Байжекең қазір де безіне шегінгенмен, көзі ұсынған арақта, қызыққанның сөзін айтып тұр:

— Кәпірдің мөп-мөлдірін қарашы! Әйтеуір, бір тазадан жасалады ғой деймін...— деп қояды.

Байжанның құлап тұрған құлқынын танып, Шило қарт дәл ойдағы жерден қолқалап жіберді:

— Менімен бірге ішпесең, сенің үйіңде келіп мен де шай ішпеймін. Келмесін демесең, іш!— деді.

— О, қайтер дейсің, іш, бәріміз де ішеміз әлі,— деп Бұланбай да қостады.

— Қап, мына шал мені жеңді-ау, ақыр!.. Орыстікі дегеннен опық жеген жерім жоқ!.. Ал, Байжан кетті... Пісмілда!..— деп, Байжекең арақты сылқ-сылқ жұтты. Су сияқты анау сұйық емес, қатқылдау да кебірлеу екен... Ауызға салқындау тисе де, ішіне ыстық қорғасындай салмақты тиді. Тамақты қырып өңешті сыпыра кететін, алабұғаның құйрығындай тырнақтылау құйрығы бар сияқтанады...

Гүл терген әйелдер өзен жағасына қарай оралып келді. Жан-жаққа бытырап кеткен жұмыскерлер де қайтып келе жатыр. Манадан әр топты бей-жай аралап, қалжың айтып жүрген Быков сырнайшының қасына келіп, жұрттың жиналуын күтіп тұрған сияқты.

— Ал, қоңыраулы керуен сырнай мен домбыраны бөліп кетіп еді ғой, қайта ойналсын... Көңіл көтерейік, өлең айтайық... Билейік...— деді Быков, жинала бастаған жұмыскерлерге.

Әуелі сырнай ырғалаңдап кетті... Далада жалғыз жас ақ қайың өсетін еді. Қысқы суық желдерден айнала бұғып, жанын сақтап қалған жас қайың қазір мейірімді күннің көзінде жапырақ төгіп, сыланып тұр... Күнді жырлайық, ұлы күнді мадақтайық. Күн барлық жанға бірдей ортақ екенін жырлайық... Сырнай ссыны айтып еді. Жуанды, жіңішкелі көп дауыстар өзен бойын күңіренге қосылды.

Еркектері бірыңғай, әйелдері бірыңғай қосылып, қазақ жігіттері де өлең айтты. Қазақтың әйелі мен еркегі қосылып өлең айта алмайтынына Елизавета Быкова қатты таңданып қалды. Оны ұғынып тұрғаны да осы арада еді.

— Неге? Неге қосылуға болмайды? Түсіндіріңізші...— деп, ол Алшағырға қадалды.— Сіз өзіңіз де өлеңді жақсы

айтасыз, әйеліңіз де солай екен. Қосылып айтуға неге болмайды?— деді.

— Қазақта еркек пен әйел қосылып ән салу жоқ... Бір жіңішке, бір қоңыр дауыс қосылмайды бізде...— дегенді Алшағыр бұралап әрең түсіндірді. Еркек пен әйелдің екі сатыда тұратын халінен болар деп түйді Елизавета. Онысы дұрыс та еді.

Бір кезде көп дауыстар қосарланып:

— Енді Елизавета Сергеевна айтсын... Естімегелі екі жеті болып кетті,

— Андрей Быков оқысын,— десті.

Елизавета мен Андрей өз айтатындарын қашан да осындай бір ән салынған, қандай себеппен болса да, бас құралған жерлерде еппен қыстырып жіберуші еді. Бүгін жұмыскерлерді далаға алып шығып, өлең айтқызып көңілдерін көтеруге жетектеген де сол екеуі. Бір уақытта өлең оқы, кітап оқы деп жұмыскерлердің жармасатындарын да жақсы білетін. Екеуі де әзір, ойланып келген. Бүгінгі күннің бар мағынасы да осы екеуінің оқитындарында еді.

— Бүгін бірінші көріп отырған жаздың жақсы күнін мен орыстың ұлы ақыны Пушкинге арнағым келеді,— деді Елизавета. Одан кейін өзінше кезектестіріп алған түрде Пушкин өлеңдерін оқып кетті. Ең алдымен «Сібірге» деген өлеңдерін оқыды. Хат танымайтын қара жұмыскерлер өзара да сығылыса түсіп, ентелесіп Елизаветаға да жақындап қалыпты. Өлең сырын түгел ұқпаса да, дана сөздердің бір түйірін түсіріп алар деп ойлауға да болар емес. Құлақпен де, ауыздарымен де тыңдап, түсіп бара жатқан сөз болса қағып алуға қолдары да әзір отырғандай. Көп түсінсін деп, бұлтарыссыз, бұлтақсыз жазылған сөз ой мен жүрекке өзі де оңай сіңіп жатқаны байқалады.

Во глубине Сибирских руд
Храните гордое терпенье,
Не пропадет ваш скорбный труд
И дум высокое стремление...
Оковы тяжкие падут,
Темницы рухнут — и свобода
Вас примет радостно у входа.
И братья меч вам отдадут.

Бостандық дегенде Елизавета осы кең даланы құлашын сермеп көрсетіп еді, бұғауларың алынар, қапастарың қиратылар дегенде, жерді тебініп те қалды. Әуелі жай бастап еді, бара-бара өзі де қызып кеткен сияқты. Сібірдің қараң-

ғы да тар кен үңгірінде деген сөздер жұмыскерлердің өз жайларын естеріне салса, темір бұғаулар бұзылады, қапас қирайды деген сөздер жалпы Ресей халқының арманы емес пе, оңай түсініліп ой мен жүрекке өзі барып құйылып жатыр.

Осы араға Сібір каторгасында жүрген ақын Одоевскийдің жауабы да кіріп кетті. Ол Пушкинге: «Ізгі шектердің жалынды ызыңы жетті құлағымызға, қолымыз қылышқа ұмтылып еді, амал қайсы, кісен ілікті... Бірақ жаның тыныш болсын, бостандық отын қайта тұтандырамыз, кісеннен қылыш соғып алып, патшаларға күндей күркіреп шабуыл жасармыз... Халықтар қуанып, демін бір алар»,— деп жазыпты.

Струн вещей пламенные звуки
До слуха нашего дошли,
К мечам рванулись наши руки,
Но лишь оковы обрели...
Мечи скуем мы из цепей
И вновь зажжем огонь свободы!
И с нею грядем на царей,—
И радостно вздохнут народы.

Енді бір кезде патшаларға лағнат оқып, кәр шашқан өлеңдер кетті.

Самовластительный злодей!
Тебя, твой трон я ненавижу,
Твою погибель, смерть детей
С жестокой радостью я вижу,
Читают на твоём челе
Печать порклятия народы,
Ты ужас мира, стыд природы,
Упрек ты богу на земле.

— Міне сөз!..

— Сілейткен екен!..— десті Шило қарттың айналасындағы адамдар.

— Осыдан кейін де өлмеді ме екен?

— Е, оған бұл сөздер жетті деймісің!

— Жоқ, өлді... Одан бері біреу емес, үшеуі өлді патшалардың... Құдай қазасынан өлген біреуі де жоқ,— деп, Шило қарт өз білгенін жұртқа түсіндіріп жатыр.

— Көзіміз бар,— көрмейді, құлақ естиді,— түсінбейді... Осы жерде отырғанымыз болмаса, бес белдің астында жатқан қазақ та бірдей, көзіміз жаутаңдап отырған біз де бірдей,— деп Бұланбай ішінен налып отыр. Күрсініп те қалды. Айнала қараса, қазақ жігіттерінің бәрі де түк түсінбеген, бей-жай халде екен. Жалғыз-ақ Байжан, Алшағыр, Байше-

гір жүздерінен кейіс іздері аңғарылады. Қырғаннан кейін қайта тебендеп келе жатқан сары шаштарының арасынан тер жылт-жылт етіп Қолбаң біржола қалғып кетіпті. Түс көре бастаған сияқты, ара-тұра шытынып қалып, тамсанып қояды.

Елизавета ең түпке сақтаған өлеңіне көшті. Әуелі ауыр халді айтып, одан кейін әркімнің ойындағы қарғысы мен кәрін айтып, алыс-жұлысқа шақырып, енді сол айқастың аяғы немен тынарын атақты дана ақынның сөзімен байламақшы еді. Аса бір жалынды жүректің тасқынынан туған сол өлеңге көшті.

Товарищ, верь взойдет она.
Звезда пленительного счастья,
Россия вспрянет ото сна,
И на обломках самовластья
Напишут наши имена!

— Жолдас, сен күдіктенбе! Тап осылай болады дейді ғой!

— Я, күдіктенбе дейді.

— Жолдас депті, ә?..

— Пушкиннен артық жолдас болады деймісің!

Сонау алыс заманда ұлы ақынның ғана аузы айта алар Жолдас деген ұлы сөз бұл тыңдаушыларға ерекше бір достық, туысқандық сөзіндей еді. Надандық қағы қанша қалың болса да, жалғыз осы сөзден көпті аңғарып, қартаң жұмыскерлер солқылдап жіберді. Катерина Неволя бастады да, басқалары оған тоқтау айтам деп өздері де қосылып кетті. Әлдекімдер құшақтасып сүйісіп те жатыр...

Елизаветаның көздері үлкен махаббаттың отын шашады. Тыңдаушылардың бәрін бір-бір құшақтап:

— Қалай? Бостандық бақытын сезіндің бе? Ойыңа бір-жола құйылды ма?— деп сұрағысы келетін сияқты. Өз жүзінен бақыт ұшқындап тұрғандай. Қара шашты, қара көзді әйелде бұдан сұлу, бұдан нұрлы адам болмайтындай көрінеді жолдастарына.

Осындай бақытты бір сәттің мән-мәнісіне түсіне алмағандықтан ортақтаса да алмай отырған қазақ жұмыскерлерінде алаңдау, өз мұңдарын жеке-жеке ойлап кету де бар еді. Шахта жақтан шабуылдап шыққан пар ат жегілген арбаны да солар бұрын көрді. Артында делегейленіп шапқан екі салт атты да көрінді. Қоңырау безектеп, алыстан-ақ айбар шегіп келеді екен.

— Мынау жай емес...

— Сақтаныңдар...— десіп қалды жұмыскерлер.

Елизавета мен Андрей Быковтың қолтықтарындағы енді оқылуға арналған қағаздары мен кітаптары қолдан қолға өтіп, аяғында иығы мен омырауын түгел жауып кеткен мол жаулық киген Күнзиланың қойнына кіріп тоқтады. Сырнай қабырғасы ырсиып қайта ыргалаңдап, бытырай отыра кеткен жұмыскерлер ең бір ойнақы әнге қосылып кетті. Орыс әнін о жер, бұ жерінен домбыра пернесіне іліп қалып Бұланбай отыр.

Арбадағы таныс урядник Боткин болып шықты да, салттағылардың бірі кеудесінде алақандай жезі жарқыраған Ордабай болыстың поштабайы, біреуі Мұсақай екен.

— Быкова кім? Быков қайсың?— деді Боткин, семіз денесімен арбадан төңкеріліп түсіп болған соң. Бір қолымен ұзын қылышын бүйіріне қарай ысырып қойды.

— Быкова мен,— деді Елизавета ақ маңдайына қарай түсе берген бір тұлым қара шашын басымен кейін серпіп тастап. Сол аяғын аз ғана ілгері аттап, бар денесін жинап алды. Қандай сұлу еді деп ойлады Боткин.

— Быков мен,— деп Андрей түрегелді.

— Ояз начальнигінің атымен арбаға мінулеріңді сұраймын,— деді Боткин.

— Барар жеріміз алыс па? — деп сұрады Быков.

— Ақмола,— деді Боткин.

Жай өзінен-өзі танылды да, бұдан басқа сұраулар берілген жоқ.

— Қайтеміз, әйтеуір, бір қоштасар күннен құтылмайтын болсақ, бүгінгідей бақытты бір күнде қоштасқанымызға шүкірлік етелік... Бұл жақта да осынша нұр шашқан жақсы күндер барын мен жүрегіме берік сақтармын. Қош болыңдар, жолдастар!..— деп Елизавета әуелі жалпы қоштасты да, одан кейін қоршап қалған жұртпен қолдасып қоштасты. Көп адамдар жыласып қоштасып жатыр. Әсіресе, Жұбай мен Күнзила күйрек егіліп тұр. Дауыстары да шығып кетті.

— Неге бүйтеді? Осындай қызда не жазық бар екен? Түк жазығы жоқ. Құдай куә, мен куә!— деп Байжан әрі жылап, әрі айғайлап жіберді.— Қорықпа! Омбыға дейін куармын!..— деп, Елизаветаны қатты құшақтап, маңдайынан сүйді.

Быков жұмыскерлермен үнсіз ғана қолдасып. Михайло, Шило сияқты адамдарға ғана қысқа-қысқа бірдеме деп қалатыны байқалады. Байшегір мен Алшағырға соны айтқан болу керек;

— Енді бәрі сендерге қарап қалды...— деді Бұланбайға. Ашық көк көздері одан да көпті айтып тұр.

— Оны әлі көрерміз,— деді Бұланбай. Ойында не барын одан гөрі де анығырақ айтуға тілі жетпеді.

Арба жүріп кетті... Жазғытұрғы жайдары күн сол қалпында. Аңтарылып арбаға қараған жұрт иіріліп қалды. Арбаға урядник пен Елизавета қатар отырыпты да, Быков көшірдің қасына орналасыпты. Пар ат жолсыз даламен барактарға қарай тартты. Үйірілген жұрттың ауыздары енді ғана қозғалып ашулы қарғыс айта бастады. Дүниеде екі нәрсе әуелі ұрланып ақырын басталып, артынан айғаймен аяқталады. Біреуі осындай көп қарғысы да, екіншісі қорқыныш пен қатер. Патшаларды әуелі әркім өз үйінде де ақырын қарғайды. Біреу өліпті дегенді кім болса да ақырын айтады. Әуелі әр ауыздан булығып, тістеніп шыққан қарғыстар ілезде тұтанып кеткен оттай, бір кеудеден шыққан кіжінуге айналады. Жұдырықтар түйіліп, көп көздерден кек ұшқындайды. Біріне-бірі иық тақасып, сығылысқан жұрт қазір бір ғана ойдың үстінде тұтас тұр. Қымбат екі жолдастарының ұсталуы мұнда қалғандардың біріне-бірін жақындастыра кеткен сияқты. Боз торғай шырылын енді ешкім естір емес...

Әуелі үрпиісіп бөгеліп қалған жұрт, пар ат барактарға бұрылғаннан кейін, жолдастарын тағы бір көріп, тағы бір қоштасып қалғысы келгендей солай қарай дүркірей қозғалды. Әуелі тұтас қозғалып еді, енді бірінен-бірі озып, бытырап, жалғыздап барады. Жастаулары озып кетіпті де, әйелдер ұзап кейін қалған. Қолбаң да әйелдердің арасында көрінеді... Орта тұста өзінен-өзі Шило қарт, Михайло Неволя, Бұланбай, Байшегірлердің бастары қосылып қалды. Алшағыр мен Байжан да өкшелес келеді екен.

— Мәссаған!.. Тал түсте ең жақсы жолдастарымыздан айрылғанымыз ба? — деді Михайло Неволя.

— Ол екеуі оңай өле қоймас... Оралар бір кезде! — деді Шило.

— Оралуын күтіп, отыра береміз де онда?

— Қолыңнан келері не ендеше?

— Быков саған не айтты қоштасқанда?

— Енді бәрі сендерге қарап қалды,— деді.

— Маған да соны айтты,— деді Бұланбай.

— Ол не дегені деп ойладың?..

— Мен «Кеңес» жайын айтты ғой деп түсіндім.

— Әрине, ең алдымен «Кеңес» жайы. Сол «Кеңестің» қалған мүшелері бастықтарын ұстағанда қарап отырамысыңдар?— деді Неволья наразы үнмен.

— Мен оны әлі көрерміз деп қалдым,— деді Бұланбай.

— Ол не дегенің?

Бұланбай әлде Быковқа айтып жеткізе алмаған ойын енді кеңірек түсіндірді:

— Егер, дұрыс деп тапсаңдар, Елизавета мен Андрейді бүгін түннен қалдырмай босатуға болады.— деді Бұланбай.— Түн біздікі... Дала біздікі... Қараңғы түн мен дала... Нұра өткелі біреу-ақ. Қалың талдар да біздікі... үш жігіт, екі арқан керек... Тастап жібердік, бітіп жатыр, конес урядник...

Ат үстіндегі алыс-жұлысты басынан көп өткізген Бұланбайдың көз алдына қалай қимылдары да келе қалған сияқты. Салт атпен бір айқасқа кіруді сағынып қалғандай, құмартып та кетті. Шіркін, Сүгірәлі екеуіміз болар ма едік деп, айнала қаранып еді, ол әлі тыңаймаған, әйелдерден де кейін келеді екен.

— Как? Так!..— деді Бұланбай, жаңағы ойын аяқтап болғаннан кейін. Енді бұл топ тоқырай берді.

Қол іске құмары жоқ Шило қарт басын шайқап:

— Екеуге үшеу қосылып қолға түссеңдер. қайтеміз? Оның артынан ондар қосақталып жүрмес пе? — деді.

— Аты бар адам қолға түсе ме? Местей былқылдаған бір урядникке ме?

— Қасындағыларын қайтесің?

— Е, оларын қоя тұр... Біреуі поштавай, біреуі Мұсақай... Екеуінде бір лақтың қауқары жоқ, бір ақырғанымнан қалмайды,— деді Бұланбай.

— Босатамыз деп істерін ауырлатып алсақ, қалай болады?— деді Михаило Неволья.

— Ауырлағанда, Сібір ғой айдар жері. Онсыз да беттері сол Сібір болар...— деп, Шило қарт босаған ыңғай көрсетті.

Ой алысына шорқақ адамдар қол іске оңай көнбек. Ойланғандай, біріне-бірі тоқтам салғандай болып аз ғана ақылдасты да, Бұланбайдың ойына бәрі де қосылды.

— Ал, енді ат керек... — деді Бұланбай Байжанға қарап.

Осы адамдардың барлық тартқан азап-бейнеттеріне себеп болған менің Қарағандыны сатқаным деп ойлайтын Байжан ішінен Елизаветаны қатты аяп: — Ай обалың ме-

нің мойнымда кетеді-ау!— деп келе жатыр еді. Сол ойын енді жасыра алмады:

— Ішкен-жегенім керем болып, алғаным ақыретіммен кеткір, неге ғана сатып ем Қарағандыны... Қыстыгүні қырылып келе жатқандарын да көріп ем... Енді міне, туған қызымдай болып кеткен, қарлығаштай ғана сорлы баланың ұсталғанын да көрдім-ау!..— деді. Көзіне жас алып, қамығып айтты.

— Сен сатпасаң, Қарағанды мен Ақбұйрат зауыты салынбас па еді? Айтпа жоқ сөзді. Күні жеткен бала күшен-бесең де туады. Көмір мен мыстың туар күні жеткен екен, мың Игілік, екі мың Байжан басып отырса да, туады. Туды, міне! Өкінерің көп пе, қуанарың көп пе, оны әлі кейін көрерміз... Сенен басқада ат жоқ. Біз осы сайда қалайық, аттарыңды әкел,— деді Бұланбай.

— Өзім де барам,— деді Байжан.

— Е, жүр. Арқан, сойылдарыңды ұмытпа.

Байжан қырда жүрген аттарына кетті де, өзгелері кім баратынын ақылдасты. Бұланбай, Михаило Неволья, Байшегір, Байжан төртеуіне тоқтасты. Басқаларына ат жетпейді. Жолдастарының жан қияр іске бел байлағандарына жол болсын айтып, Шило қарт та баракқа қайтты.

— Кісі өлімі болмасын... Танылып қалмаңдар... Ертең таңертең төсектеріңнен табылыңдар,— деген бата берді Шило.

— Сен бізге бір-екі қайла жеткізіп бер... Тез! — деді Неволья жаңа ғана осы араға жеткен әйеліне. Еркектердің бірдемеге бел байлағандарын сонадайдан түсініп келе жатқан Катерина неге деп сұраған жоқ, тезірек басып ұзай берді...

Қолдарында қақ сойыл, қанжығаларында бір-бір қыл арқан, үш салт атты сайлауды өрлеп, Нұра өткеліне қарай төтемен тартып еді. Тақымына қайласын қыстырып алып, жайдақ мінген Михайло Неволья аз ғана кейін кетіп барды. Баракта едәуір айналып, Быковтардың барды-жоқты нәрселерін де артып алған пар атты арба бір қырқадан асып түскенше бұлар тасада бақылап тұрды да, одан кейін бөгелген жоқ. Урядниктің алдына шығып алуға қатты жүріп кетті.

Күн еңкейіп, көлеңке бойы бес есе ұзарған кез еді. Ұсақ шіркейлер мен мазақ сары маса да енді ғана біліне бастады. Көптен ат үстін сағынған Бұланбай оқ бойы алда кетіп барады. Сенімді ат та соның астында. Тымақ құлақтарын тү-

ріп алып, сақ жүрісіп келеді. Ұзамай қоңырау даусы бір қыр астында кейін естілді.

— Аналар өткелге кештетіп жетсе, тіпті қызық болар еді,— деді Байшегір, дабыр естілмейтіндей, қара көрінбейтіндей жерге ұзап шығып алғаннан кейін... Бұған дейін бәрі де үнсіз келе жатқан.

— Кештетіп емес, түнделетіп жетеді,— деді жер жайын білетін Байжан.— Бұл екі ара көп жер... Аттары әріден келе жатқандай екен... Ордабайдікі ме деп қалдым... Өзіміз де күн бата-ақ жетерміз...

— Талды өткелден басқа жерден өте алмайды ғой? — деп сұрады Бұланбай.

— Қайдан өте алсын!.. Талдыдан басқа жер өткел бермейді. Жұрттың жайлауға шыға алмай отырғаны да содан,— деді Байжан.

— Онда, Байжеке, сен сол маңайға көз байланбай жетіп, жолдың бұраң бұлтарысымен талы қалың келетін бергі жар қабақтың астын байқай берсең қайтеді? — деді Бұланбай.

— Е, болсын.

Осыдан кейін қалай қимылдайтындарын түсінісіп алды да, Байжан көк жорғамен қасқыр шоқаққа салып, ілгері асып кетті. Өзгелері қоңырау дауысынан да құлақ үзбей, анда-санда тосып алып, баяу жүріп отырды. Бергі қабағы қалың шилеуіт, жардың асты тығылыса біткен қалың тал, сондықтан да Талды атанған өткелге бұлар күн батқан соң жетті. Көк жамылған қалың тал бұйраланып, қоюланып кеткен екен...

Жазғытұрғы түннің жұмсақ қараңғылығы қоюлана бастағанда қоңырауы баяу шылдырлаған пар атты арба да Нұраға қарай жақындай беріп еді. Су иісін сезінген аттар азырақ сергек жүріп кетті. Арбаның екі жағынан қатарласқан екі салт маса қағумен мазасы кетіп келеді. Екі қолын артына қайырып кісендеп тастаған Быковтың маса қағуға да шамасы жоқ, оған қонған масаларды анда-санда Елизавета желпіп қояды. Кісеннің шынжырын дәл ортасынан төмен басып қораптың темір жақтауына тағы бір кісенмен бекітіп қойыпты. Елизаветаның қолы бос. Қасындағыларынан ептеп қауыптеніп те келе жатқан урядник Боткин ер-ортаны болған адамның ақылын айтып келе жатыр...

— Осындай істерді мен тіпті түсінбеймін...— дейді Боткин, тұтқындарға тағы да бір байсалды бірдемелер айтуға ыңғайланып.

— Сіз ешуақытта түсінбейсіз... Одан үміт етпеңіз... Бекер дәмеленесіз,— деді оған Елизавета. Манадан мылжыңдағаны құлағын қажытып келе жатқан урядник осымен тоқталар ма екен деп, тік жауап қайырады.

Екі тұтқынға ортақ ақыл айтқысы келе бастаған урядник қасында отырған әйелдің жүгенсіз мінез көрсетіп қалғанына жәбірленіп, сөздің бетін енді соған аударды:

— Жап-жас әйелсіз... Сіз бұл дүниеде қандай кейіс көрдім дейсіз?.. Құдай біледі, әке-шешеңіз алақанына салып өсірді сізді. Оқытты да тәрбиеледі. Ешкім соқтықпай, дәнеңе етпей, қалай жауығып кеттіңіз? Және кімге десеңізші?.. Қолдарыңнан не көледі сендердің?.. Тап мына сары масасыңдар сендер, қағып қалдың — өлді,— деп, Боткин дәл мұрнының ұшына қадалған сары масаны алақанымен шап еткізіп қалып еді, маса сытылып шығып аман кетті. Мұрны шыңылдап түшкіріп жіберді...— Мысалы, мен жаумын ба сендерге? Жоқ, әрине... Бірақ, міне, дені сау, жұмыс істей алатын адамды кісендеп алуға тура келді. Онсыз болмайды? Өзіңе қауіп... Мен бір опық жеп, он жыл өкінгенім бар... Осы қу далаға да соның салдарынан ауысып кеттім. Жас болса енді келіп қалды... Ал құлап кетпеңіз, жардан түсе бастадық. Алдымыз өзен... Көзіңізге абай болыңыз, қалың талдың арасымен өтеміз қазір... Тура келіп, көзіңді осып жіберетіні бар...— деп, бір қолымен көзін қалқалап, бір қолымен қораптың темір жақтауынан ұстап, жасқана бергенде алдыңғы жақтан дүбірлете шауып, қиқуласып келе жатқан көп адамның дауысын естіді.

— Ұмтыл! Ұмтыл!

— Жау, жау!..

— Ора, құтқарма! — дескен қазақ дауыстарының не айтқандарына Боткин түсінген жоқ. Екі салт серіктерінің кейін қарай жалт бұрылып, ұра жөнелгендерін аңдап қалды. Сойылдарын иықтарына қайырып салып, еңкейе шапқан екі салт арба қасынан дүсірлетіп өтіп, қашқандарды қуып әкетті. Ағатайлаған, жалынған дауыстар шықты, жар қабақ жақтан жақын естілді...

— Айда, айда!— деуге ғана шамасы келді Боткиннің. Ып-ыстық қыл арқан мойнын ысып, қырқып бара жатқанын бір сезініп еді, енді абайлағанша, жерде домаланып жатқанын көрді. Темірдей тізе желкесінен басып, екі қолын сындыра бұрап, арқасына қайырып жатыр. Ұзамай, екі күшті қол қолтығынан өтіп алды да, желкеден келіп ай-

қасып, урядниктің тұмсығын қақ жолға нұқып-нұқып қалды. Боткин өлдім деп ойлады.

Айқай-шудан ата жөнелген пар атты Михайло Неволя ауыздықпен жетектеп алып, бұрып апарып талға киліктіріп тоқтатып еді. Аттар аз ғана жұлқынды да, күшті қолдан бүлк ете алмай, дір-дір етіп тоқтап қалды. Көшір жігіт божыны тастай беріп, секіріп түсті де, қалың талдың арасына қарай зытып кетті. Қолы артына кесіндеулі отырған Быков аз-ақ ұшып кетпей қалды да, шалқалап келіп арбаның үстіне құлап түсті.

— Андрей!.. Тірімісіңдер? — деген Михайло Неволяның даусы шықты.

— Дядя Михайло!.. — деп қалды Елизавета. Быков жымиды да, үндемеді.

— Тоқтай тұрыңдар... Әуелі аттарды босатып алайын... — деп, Неволя әлденелерді үзіп, сындырып, құба талдарды аюдай жапырып, ат арбаны жолға шығарды. Аттарды жетелеп алып, ілгерірек апарып талға байлаған соң:

— Енді, Елизавета Сергеевна, ұрыса беріңіз... Біз осылай ұйғардық, — деді, арбадағылардың қасына келіп. — Егер, дұрыс болмай шықса, жол міне алдарыңда жатыр, урядниктеріңді қастарыңа қайта отырғызып береміз...

— Урядниктің қалтасынан кісеннің кілгін тауып әкеліңіз, — деді Елизавета ақырын ғана. Михайло Неволя жолмен кейін жүгіріп кетті.

— Енді қайтеміз? — деді Быков Елизаветаға қарап.

— Бостандықты бізге алтын табаққа салып әкеліп беретін ешкім жоқ. Қай түрде босансаң да, оның аты бостандық болады, — деді Елизавета.

Арт жақтан дүсірлетіп аттылар келе жатыр. Тал арасында ыңырсыған Боткиннің үні білінеді. Жарылып сынған жас ағаш ышқынғандай болады. Басқа бір дыбыс жоқ... Арбаға Бұланбай мен Михайло Неволя бірге келді. Ат кісені оп-оңай ашылды.

— Кісен деген осындай болады екен ғой... — деді Быков, ұйып қалған иықтарын жазып, керіліп жатып. Екі ат жетелеп алған Байжан мен Байшегір де осы араға келіп тоқтады. Андрей мен Елизавета бәрінің де қолын қысты...

— Қызым!.. Елиза!..

— Тс-с...

— Өзеннің ар жағына өтіп алайық... Сонда сөйлесерміз, — деді Бұланбай. Осыны бәрі де мақұлдады.

Өзеннен өтіп, жолдан да едәуір жер бұрылып шыққан-

нан кейін, бәрі де ат пен арбадан түгел жерге түсіп, дөңгелек отырып кеңесті. Бұл жолғы сапары Нерчі кендеріне апармай тынбайтынын жақсы білетін Елизавета босанғанына өте қуанышты еді. Жолдан босатқан жолдастарына қайталай-қайталай алғыс айтады. Енді алдында нелер күтіп тұрғанын болжау киын болса да, бұл жолы босанып кетулері ең кемінде он жылдық каторгадан құтылу екені де даусыз еді. Әр күнінде қауіп бар адам айдау дегеннен қорықпаса да, істейтін істерден, күрестерден қол үзетініне қайғырып, реті келсе жолшыбай босануды өзі де ойланып келе жатқан. Быковпен оңаша тілдесе алса, оның ойында осы түннің өзі де бар еді.

Елизавета осы ойларын іркілмей айтып болғаннан кейін, Быков қысқа ғана:

— Менің ойлап келе жатқаным да осы еді. Мана бір ретте түн қалай қараңғы еді дегеніңізде мен айдаушымыздың үстіне құлай кеткім келді. Сіз сонда секіріп түсіп, құтылып кетсеңіз, мен өкпелемеген болар едім,— деді.

— Жалғыз құтылып кетуім әделет болар ма еді? Сіз әзір мен үшін күйіп жүрсіз ғой...— деді Елизавета.

Онысында қандай астар барын басқалар шала аңғарды. Бірақ бұл екеуінің ерлі-байлы еместіктерін бәрі де түсінді.

— Жә, урядник не күйде қалды, тірі ме? — деді Быков.

— Тірі... Байлаулы жатыр...— деді Бұланбай.

— Қасындағылары ше?

— Олар бос... Аттарын бізге беріп, жаяу қалды...— деп, манадан бері сөз тимей отырған Байжан өз еңбегін де аңғартып қалды.

— Ал, ендігі бет?

— Біз тым болмаса, үлкен қалалардың біріне жақындап қалсақ, жақсы болар еді,— деді Елизавета.

— Ақмола ма?

— Жоқ... Омбы, Қызылжардың бірі. Одан арғыны көрер едік тағы да...

— Ат арба міне әзір тұр... Тарта беру керек! Игіліктің дауын мен-ақ көтерейін,— деді Байжан, барлық қысылыс осында тұрғандай-ақ.

— Біз жолды да білмейміз... Қолға түсіп қалуымыз да ертеңнен асар ма екен онда...— деді Быков. Енді барлық көз Байжанға қадалды. Үндеспей, өзі сөйлеуін күтті...

— Әй, бәрің маған қарап қалыпсыңдар... О не болғанымыз, үндеспей қалғанымыз?.. Урядниктен тартып алып, ай-

далаға аударып кеткенімізге мәз боламыз ба? Мен-ақ алып кетейін бұларды. Тіпті Омбысына да апарып қайтайын... Омбыда өзімнің де жұмысым бар,— деді Байжан, ерленіп те, мақтанып та кетті. Адалы Елизаветаның жолынан аянайын деген де жоқ еді.

— Сен ақ көңілге салмақ салмағанда, кіміміз бар біздің?.. Өзің жөн тауып кеткенің жақсы болды. Бір қайтар, біздің қарызымызды жинай бер әзір,— деді Бұланбай. Өзгелері Байжанға әр түрлі мақтау, алғыс айтты да, Елизавета еркелеп Байжанның бетінен сүйді. Байжекең енді тіпті тасыңқырап кетіп:

— Осы арадан он шақырым жерде Мыңбай деген досым бар... ат алысқан досым. Құда боламыз ба деген де ойымыз бар... Не Омбыға сол апарады. Мына пар ат пен арбаны сен ал да апарып қайт деймін... Оның қолы тимесе, өзім әкетем. Ал, отырмайық... Таң атқанша Шідерті бойына құлап кетуіміз керек...— деді. Сендер таңертең төсектеріңнен табылыңдар...

Байжан енді аттармен әуреленіп кетті де, өзгелері маңадан ойда отырса да, ауыздары бара алмай отырған «Кеңес» жайына көшті. Ендігі жайы не болар оның?.. Қалғандардың ішінде хат білетін бірі жоқ... Өздерінен басқа дүниемен байланыстары да болған емес. Орыс жұмыскерлері ұзамай Оралға қайтады. Қазақ жұмыскерлері панасыз қалып барады. Көмір мен мыстың алдағы күндері қыса түспесе, жеңілденер әлпеті байқалмайды.

Әсіресе, аз күн болса да арқа сүйеу сезініп, енді жел жақтары ашылып қалғандай болып отырған Бұланбай мен Байшегір қазақ жұмыскерлерінің ендігі күндерін үлкен күйзеліспен айтты. Жас «Кеңес» күні жетпей туғандай, өмірсіз боларын бәрі де сезініп, жас қабірдің басында отырғандай біраз уақыт үндеспей қалды.

— «Кеңес» енді жоқ,— деді Быков. Болғанын да ұмытыңдар. Босқа куғынға түскілерің келмесе, ауызға алмайтын болыңдар. Полиция ол жайды түптейді әлі. Тек атына күйіп жүрмеңдер...

— «Кеңес» болмаса да кеңесудің керегі жоқ екен деп ойламаңдар,— деді Елизавета.— Қожайынның аузына жұмыскер жалғыз-жалғыз түсіп кетпей, әр кезде артында көп барын сезінетін болсын...

Бұл сияқты жалпы айтылар достық сөздер көп болғанымен, аз айтылды. Алдағы күндердің бәріне бірдей қарға-

ша да пана болатын сөз жоқтығын бәрі де түсініп тоқтасып қалды.

Қоңыраудың тілін байлап тастап, сенімді көк жорғаны жетекке алып, Байжан божыны қолына алған екен:

— Апаққа айтарсыңдар, аттарды суытып жіберсін... Мені қайнына кетті дер... Кәні, мініңдер арбаға,— деді Байжан.

— Урядниктің қол-аяғын шеше кетіңдер,— деді Елизавета арбаға мініп жатып. Аз ғана уақыт жолдас болып, жете таныса алмаған қарапайым адамдардың адалдығы мен достықтарына жас әйелдің жүрегі босаңқырап та кеткен сияқты. Дауысы тым ақырын шықты... Көздерінше айтып тұрғаны қараңғы түнде көрінбеді.

— Тағы да көрісерміз бе, жоқ па... Бәрібір мен сіздерді ұмытпаспын. Кең де мейірімді, бай да бақытсыз қазақ даласын да ұмытпаспын. Айта жүрермін. Тағы да кездесуді тілермін. Қуанып кездесерміз...— деп, Елизавета қалып бара жатқандардың бәріне де баладай еркелеп қоштасты...

Аттарды айдап қалып, қайта тоқтатып, ұмытшақ та асығыс Байжекең қолын қойнына сұғып жіберіп:

— Ойбай-ау, мыналарың менде екен ғой...— деп, бірекі кітап пен бір қалың дәптерді Елизаветаға берді. Ол маңа күндіз Күнзиланың қойнына барып тығылған кітаптар еді, енді Байжанның қойнынан шықты.

Пар атты арба жолсызбен тырсылдатып ұзай берді. Жаудан айырса да өздері де біржола айрылған жолдастарының соңынан ұзақ қарап, үндеспей, Бұланбай, Михайло Невоя, Байшегір — үшеуі тұр. Кеуделеріне бір ұйыған ауырлық салмақ сала бастағандай болады. Әлденеден біржола айрылғандай, әлденелердің қайғылы үні құлақтарына келеді. Кең бөлме бос қалғандай, ой ұясы қаңғырап тұр. Жүректе бір ыстық салмақ қана қалды. Е, «Кеңес» не болар?.. Өшер ме осымен, өсер ме? О да мүмкін... бұ да мүмкін...

Поштабай мен Мұсақайдың аттарын ер-тоқымын сыпырып алып езеннің осы бетіне қалдырып кетуге тура келді.

— Ертең-ақ біреу кездесіп ұстап алар... Ай мінер, қайтарар...— десті Бұланбай мен Байшегір.

Боткинді босата кеткелі Бұланбай манағы айқас болған жерге келсе, Боткин жоқ екен. Орнында қара ала қыл арқан ғана қалыпты. Тымағын айналдырып киіп, сойылсыз бөгде жүргіншіге ұсап ыңылдап өлең айтып келіп еді, іздегені кездеспеді. Манағы көшір жігіт шешіп алған екен деп ой-

лады да, Бұланбай жолдастарымен кездесуге уәделескен жеріне қарай жүріп кетті...

Таңертең олар төсектерінен табылып еді... Байжекеңнің аттары да аунап-аунап алып, қырға қарай шыға берді... Ішінде Байжанның өзі мініп кеткен көк жорғасы да жүр екен...

6

Нафа-зы-фы-кефеш, мефен сефе-ніфің тіфі-ліфің-діфі-дефе афа-лафа жүфір-сіфін дефе-сефең, мыфы-нафа кефе-лефе жафат-қафан құфыл-қыфын сафа-рыфы-ныфы қыфы-мыфз біфіт-тіфі дефеп қафай-тафар-шыфы...— деді Сейіт, Күңшенің қара үйінің қасында атын ерттеп жатып. Сейіт ер-тұрманын арқалап әкеліп, осы үйдің көлеңкесінде үйездеп тұрған жарау күрең төбелін осы арада ерттеп жатыр еді. Назыкеш үйде, жаңа ғана осы арада Игіліктің жаңа үйін салысып жатқан жұмыскерлерге сусын беріп шығарып, енді үнсіз де тез қозғалып ыдыстарын жинап жүрген.

Сейіттің әрбір дыбысты харыптың артынан «фа», «фе» сияқты үндес бір буын қосып, жат-жаладан жасырғаны:

— Назыкеш, мен сенің тіліңді де ала жүрсін десең, мына келе жатқан құлқын сарыны қымыз бітті деп қайтаршы...— деген ғана сөз еді.

— Өфе-тіфі-ріфік афайт дефей-сіфіз бефе?— Өтірік айт дейсіз бе?— деді Назыкеш. Сейіттің аузынан шығар әр лебізге құлағы түрік жүр екен, тез жауап берді. Сейіт өзі келіп әкетерін біліп, осы үйге мана келіп көлеңкелеп, кейде керегені сықырлата сүйкеніп тұрған атты Назыкеш айдап та жібермеген еді.

— Өфе-тіфі-ріфік ефе-мефес, афал-дафай сафал...— Өтірік емес, алдай сал...— деді Сейіт қалжыңдап.

— Афал-дафау мефен өфе-тіфі-ріфік-тіфі ефе-гіфіз дефе-мефей-тіфін бефе ефе-діфі?.. Алдау мен өтірікті егіз де-мейтін бе еді?— деді Назыкеш.

— Офо-осыфы-ныфың сафа-ғафан қофо-жафа-йыфын-сыфы-ғафа ныфы-нафа жыфы-ныфым кефе-лефе діфі!...— Осының саған қожайынсығанына жыным келеді!.. Қыфы-мыфыз нефе-гефе жыфы-лыфып кефет-кефен?.. Сафа-пыфыр-сыфаң-шыфы, дефе-гефен дафау-сыфын ефес-тіфі-гефін-дефе қафай-даа қафа-шафа-рыфым-дыфы біфі-лефе афал-мафай кефе-тефем... Қымыз неге жылып кеткен? Сапырсаңшы деген дауысын естігенде қайда қашарымды біле алмай кетем...— деді Сейіт.

— Қофор-қыфып кефе-тефе-сіфіз бефе?..— Қорқып кетесіз бе?— деді, Назыкеш күле сөйлеп. Мұнысында бір мән барын ойнақы шыққан даусынан аңғаруға да болатын еді.

— Жо-фоқ, ефес-тіфі-гіфім кефел-мефей-діфі... — Жоқ, естігім келмейді...

— Өфе-зіфің офо-ңафа-шафа ефес-тіфи бефер дефей-сіфіз бефе?..— Өзің оңаша ести бер дейсіз бе?..

Бұлардың безіне сөйлеп, құлқын сары деп тұрғандары, жылытыр Омар еді. Сейіттің осы үйдің маңайына көбірек оралып, көбірек бөгеліп қалып жүргеніне күйіп-пісіп жүрген Омар бірдемені сылтауратып осылай келе жатыр. Қыз бен жігіттің не сөйлесіп жатқандарын ұшынан болса да, ұстап қалғысы келіп, жақындаған сайын, аяғын баяу басады. Жарасқан әзіл сияқты тым үндес шыққан дауыстар естіледі. Күйдіре де тырнай естіледі. Омар, әсіресе, ұялшақ Назыкештің еркелей шыққан үнін ұнатпады. Сейіттің мойнына асыла кеткелі тұрғандай екен!.. Бірақ не айтысқандарына түсіне алған жоқ. Осылар осы бір бәлені қайдан оқып алған деп ойлады. Оқыған емес, жай қарапайым халықтың сөзді буынға бөліп, арасына басқа бір дыбыстар қоса салып аңдатпай сөйлейтіндерін ол біржола ұғына алмай қойған адам. Кейін осы Омардың нәсілінен бір тіл маманы шыға қалса, оның да осындай топас болмауын ел болып тілесең де еңбегің жанар-жанбасы кәдік-ақ еді.

Омар жақындаған сайын жастар тіпті тез сөйлесіп кетті. Бұған дейін сөзді буынға бөліп бытыстырып сөйлеп тұрса, енді әр харіптің артынан әр дыбыстың естілу лебіне қарай «әддірей, еддірей» деген бірдеңені қосып алып, түк аңдатпай қойды. Ара-тұра өздері де аңдаса алмай қалатын сияқты. Ондай кезде мәз-майрам болып күлісіп қалады. Омарға ең ұнамайтыны да осы күлкі... Соңғы кезде көбірек естіліп жүйкесін кесіп жүрген күлкі...

Сейіт жаңа дәл тапқан екен, Омар қара үйге жақындап келді де:

— Назыкеш, үйдемісің?.. Қымыз қалды ма?— деді.

— Қымыз бітті, айран бар,— деді Назыкеш, Сейіттің өтінішін орындағысы келіп.

Сылтауратқаны болмаса, қымызсырап келмеген Омар екі жастың жарасқан әзілдерін біржолата бөліп жібергісі келіп:

— Жиен, атыңды ерттеп, ауылға қайтқалы жатырмысың?— деді.

— Ие, қайтамыз ғой кешке қарай...— дей салды Сейіт.

— Апырай, ауылды көшірудің салмағы екеумізге түседі-ау, бала!..— деді Омар, байдың аулын жайлауға көшіріп-қондырудың өзіне тапсырылғанын ескерте сөйлеп, Сейітке бала дегенді де байқамаған болып әдейі айтты. Назыкешке естірте, кемсіте айтқаны еді.

— Бізге неге түседі?.. Түйелерге түседі де!— деді Сейіт. — Мен әзір түйе болайын деген ойым жоқ...

— Е, менің жасым үлкен. Биылғы салмақты сен көтересің дегенім ғой...

— Жоқ, мен сіздің еншіңізге ортақтаспасам керек...— деді Сейіт.

Назыкеш үйдегі жұмысын тезірек бітіріп, өзен жақ бетте бие сауып жүрген шешесіне қарай кетті. Омардың Сейітті кеміте сөйлегенін естіп тұрғысы да келмеп еді. Сұңғақтанып та, сұлуланып та кеткен екен. Көздері Сейітке бір жарқ етіп қалды. Енді үмітін жасырмауға бет алғандай, іркілмей де, именбей көңіл шабытын тура аңғарта қарағандай көрінді Омарға. Шақырып бара жатқаны сияқты... Сейіт те атына мініп алып, өзенге қарай жіті аяңдатып кетті. Алдында сәл аяңдап Назыкеш кетіп барады. Сейіт қазір қуып жетеді оны, сөйлеседі, әзілдеседі, күліседі... Әне жетті де, сөйлесіп те қалды... Күлісіп барады... Қыз үкісі Сейітке қарай еркелей бұлғақтайды. Сайтан қыз көзімен де, бұраң қозғалған белімен де, үкісімен де, көлеңдеген көйлегінің етегімен де Сейітті сиқырлап бара жатқандай екен!..

Кімді мазақтап күлетіндері де белгілі...Омардың әр неге де қымсынбай бара алатын жүгенсіз ойы оның ар жағында да талайларға барып қызғаныш уы булықтырып әкетті. Сейіттің ат суғаруға кетіп бара жатқанын ол тал арасына қарай бұра жорып еді...

— Жоқ, бұл қалжақты қоятын боларсыңдар! Енді үш күннен кейін көрермін сен екеуіңді!— деді өзіне-өзі.

Қазір ол бір өзінен басқадан бүкіл дүниені қызғанып кетіп еді. Күншіл көзі осы арада салынып жатқан Игіліктің ағаш үйіне де күндей қарады. Қайда қарасаң да жарқырап жатқан жаңқалар мен қарағайларға от түсіп кетіп, пеге өртене жөнелмейді екен деп ойлайды ол. Бірақ осы ойын бөгде біреу естіп қалғандай селк етіп, қыр жақта жүрген Игілікке қарады.

Түнде қожекең үйіне қонып шығып, бүгін осы салынып жатқан үйінің басына келген Игілік қазір талқандалып қалған қызыл моланың маңайында жүр екен. Әрі өзінің қожай-

ын қасынан кетіп қалғаны есіне түсіп, әрі ойындағысын Игілікке ескертіп қалғысы келіп Омар солай қарай тез аяқ-дап кетті.

Игілік ағаш үйді ақ қайың мен терек араласқан қалың жалдың ішіне қарай төмендеу салдырып жатыр еді. Қонақ үйі мен ат қораларын, астық сарайлары мен шөп үйетін албарды қыраңға салғызыпты. Ағаш үйді Қызылжар мен Ақмоладан жалдаған орыс үйшілері салып жатыр да өзгелерін елуден аса қазақ жігіттері қалап жатыр. Ушаковтың кеңесімен қонақ үйі түгел албарына дейін тастан қалаттырып жатқан жаңа бай қасындағы адамдарға айналасын кеңірек орап қолымен нұсқап тұр.

Талқанданып қалған қызыл моланың орнында кірпіш сынықтары мен ортасы ойылған төбешік көрден басқа ешнәрсе болмаса да, осының өзі Игілікке көзге шыққан сүйелдей көрінді. Осы болмашының да ыбырсып көзге түсіп жатқанына наразы тұр. Бұған дейін өздері ұғынар деп, мола жайында ешнәрсені ашып айтпаған еді, енді ашып айтуға тура келді. Әсіресе, қасындағы қайқы құйрықтарының соны өзіне айтқызғандарына наразы еді.

— Шөп албарының бір қабырғасы мына төбешіктің үстінен неге жүргізілмеген?— деді Игілік Батырашқа.— Албар кеңейіп кетсе, шөпке толтыра алмаспыз деп қорықтыңдар ма?..

— Мұның өзі төбешік болғанмен... не ғой... әлгі...— деп, Батыраш сасып қалды.

— Сен маған не екенін түсіндірмей-ақ қой,— деді Игілік.

— Осыны Батырашқа мен де айтып ем... Бидің өзінен сұрап алсаңшы деп едім...— деп, осы араға жаңа келіп жеткен Омар да қыстырыла кетті. Дағдылы жарамсаққа Игілік ісінген жоқ. Жаңағы айтқанын бұйрық көрді де, салынып жатқан қонақ үйге жақындап келіп:

— Омар, сен ауылды жайлауға көшіріп апарған соң, кешікпей Атбасарға жетерсің... Оған дейін мал да барып қалар. Он шақты жігіт ала келерсің,— деді.

— Е, базардың басталуына әлі жарты ай бар, жетемін,— деді Омар.

Омардың өз бірдемесін қыстырғалы жүрген сыңайын кешеден бері танып жүрген Игілік бойына жақындатқысы келмейтін ысқаяқ үнмен:

— Шөпті ойлаған жан бар ма екен осы?— деді.

— Атбасардан келе сала жүргізіп жіберуге машиналарды әзірлеп қойдым.

Игілік бәрібір икем ыңғай бермей, қора-қопсының төбе ағаштарын әзірлеп жатқандарға қарай бұрылды. Үйші Сандыбай да осында еді. Ол ашыққан елден шөпке айырбасталып келген әр түсті жылқылардан бес арық-тұрақты жаңа да ғана әрең деп қолына түсірген. Қысқы күйзелісте Игілік кіресіне ілесіп көшіп келген үй іші де осында, қазір осы құрылыс басында. Анау бір кеште байыңқырап кетіп Назыкешті айттыра жаздаған жалғыз ұлы қазір пар өгізбен осында тас тасып жүр...

— Үйшім, қалайсың? Малыңның қалғанын әлі алмағанбысың?.. Үйіңнің қасында ұсақ қара-құра көрінбейді ғой...— деді Игілік.

— Омекең, үніңді шығарма дегесін жатырмын үндемей... Бір бес ешкі сіздің үйде кете қоймас деген ой ғой, баяғы...— деді Сандыбай. Қипақтаңқырап болса да наразылығын да аңғартты. Бірақ былтырғы мақпал қаралар мен теңбіл қара көктер осы күнге дейін көз алдында жүрсе де, оны еске салуға Сандыбай біржола бата алмай қойып еді.

— Үйің тәуір екен... Жоғарғы жағы ақ көрінеді ғой...— деді Игілік, қотыр болғандай қоңыр үйдің төбесіндегі тоқымдай ғана киізді көре қалып. Бұ да еңбегі үшін Игіліктен алған баспанасы еді. Сандыбай жамандай алмай, күрмеліп қалды.

— Жақсы, жақсы... жетіліп кетерсің әлі... Балаң да азamat болып қалған екен... Енді бір жерден қысқы мекен салып ал...— деді де, Игілік жүріп кетті.

«Ие, жібермейін деген екенсің ғой»,— деп ойлады Сандыбай. Бірақ онысын да айта алмады.

Игілік Атбасар базарына жүріп бара жатып жаңа үйін көріп, оның үстіне моланың жайын әдейі тапсырғалы жолшыбай соғып еді. Бәрі де жайлаудан қайтқанша біткелі тұр екен. Мола біржола өшетін болды. Бірдеме айтқалы қипақтап келе жатқан Омардың бетін қайырып тастау үшін:

— Үйшінің ешкілерін осы күнге дейін жеткізіп бермегенің бекер болған,— деді де, Игілік жегулі тұрған пауеске-сіне жүріп кетті...

Ойындағысын Игілікке айта алмай қалған Омар енді басқа жақтан арқа сүйеу іздеп, күн бата Күреңкөз қожаның үйіне қайта келіп еді. Қыстауынан аз ғана жылжып қонған қожекең, бұдан былай Игілікпен қысы-жазы іргелес болу-

ды үміт етіп, Игілік аулының көшіне ергелі күтіп отыр еді. Омар оған өзге ойын түгел айтпай:

— Қожеке, ертең кешке біздің үйде бір пайғамбар сүнеті тойымыз бар еді. Тілеукеге бір шүйкебас ыңғайлап едік... Басы-қасында болып, батаңызды беріңіз...— деді.

— Е, жарайды, Омаржан... Ауыл арасы алыс емес қой, келейін...

— Бәйбішеңізді ала келіңіз.

— Болсын, шырағым... Құда болған жерің кім еді? Негып естімедік екен?..

— Құда болған жерім онша емес... Ауыл арасы... Тілеукенің жайын да білесіз ғой. Ұзап шығуға қорынған жайымыз да бар... Анау бір бидің үйіне былтыр кірген сауыншы әйел бар да, соның қызы.

— Әлгі Жұмекең үйінен ауысқан әйелдің қызы ма?.. Байғұстың бағы ашылған екен ғой... Қайырлы болсын, ұзағынан...— деді қожекең.

Осымен қожаның ризалығын алды да, Омар түнделетіп Күңшенің үйіне қайта соқты. Күңшеге ол кезде өктем сөйлейтін, Игілік атынан бұйыратын. Қазір қора-қопсы салып жатқан жұмыскерге тамақ пісіріп, бие сауып, айран ұйтып беру үшін осында көшірілген, панасыз да жәрдемсіз оңаша қалған Күңшеге бұл жолы Омар тіпті менмен сөйлесті:

— Бері шығып кетші,— деп, түн ішінде тысқа шығарып алды да, ұзаңқырап барып атынан түсіп:— Маңдайың ашылмай жүрген бір сорлысың ғой сен. Мен аямағанда, кім аяйды... Енді құдағым болатын болдың. Назыкешті Тілеукеге айттырғалы келдім...— деді Омар.

— Ойбай, о несі еді?..— деп, Күңше шошынып кетті.

— Тойды ертеңнен қалдырмайық... Арғы күні ауыл жайлауға көшеді,— деді Омар.

— Айтпа, ойбай!.. Мен ешкіммен құда болар жайым жоқ,— деді Күңше безіне түсіп.

— Екеуі де ер жетті... Жайлаудың қызығын бірге көрсін!— деді Омар, Күңшенің не айтқанын естімегендей.

— Сен не айтып отырсың, мен не айтып отырмын?— деді түршіге түскен шеше.

— Батыраш екеуің ертең кешке біздің үйде боларсыңдар... Бас құда Батыраш болмаса, өзгенің ыңғайы жоқ...

— Ойбай, мен ешқайда бармаймын.. Тойың құрысын!— деді Күңше. Ышқынып кетті де қатты айтты.

— Қожекеңді де шақырып қойдым...

— Қожаң құрысын, аулақ жүр, аулақ!..

— Қалың мал жағына көп саудаласпаспыз... Екеуіміздің жайымыз да белгілі ғой... Өкпелетпеспін...

Күңше өксіп жылай бастады. Мұның бір ауыз сөзін естімегендей болып, өз сөзін айта берген Омардың қорлауына да шыдай алмады, күйініп те кетті. Енді ешнәрсе айта алмай да қалды. Жалғыз жәрдемшісі көз жасы болған қамқорсыз әйел қалтырап, булығып:

— А, құдай, естіртпе, не жазып ем? Аз ба еді қорлауың?..— деп, дір қағып барады.

Ең кесімді сөзді түпке сақтап отырған Омар:

— Қой әрі, ырылдамай!.. Қызыңды байға бермегенде көрінгенге күйек асты қылайын деп пе едің?.. Мен білмей жүр деймісің? Ұятыңа бақсаңшы!.. Бидің өзіне де айтып қалдым. Ендігі сөзіңнің керегі жоқ. Батырашқа тапсырып кетем, ертең кешке біздің үйде боларсыңдар!— деді де, атына мініп жүріп кетті. Күңше зарланып, жер бауырлап жатып қалды.

Мың жылдардан бері, мыңдаған қазақ қызының басынан кінаратсыз, қырсықсыз өтіп жатқан таныс уақиға осыдан екі күннен кейін Назыкештің басына да орнап қалып еді. От басында сұлай құлаған Күңше жатыр. Кеше Омардың үйіне жылап барып, жылап қайтты. Батыраш еріксіз апарды. Шешесінің төсегінде Назыкеш жылап жатыр. Жалынар да, шағынар да бір пенде жоқ. Егіліп жылайды. Үй сыртында қарқылдап күліп құдалар отыр. Ішінде Күреңкөз қожа да бар. Бір көзіне доғала түскен күзеулі шабдар биені үй сыртына аяғынан арқандап қойыпты. Қасында ноқтасына кірпіден сірге тіккен тайы да тұр. Үйдің белдеуіне байлаған бір қозылы қой, екі қара ала ешкі біріне-бірі жұмсақ ұйлығысып, күйсеп жатыр. Үй ішінде тойға әзірленген бір белгі жоқ, қайта әшейінде жинақы да таза тұратын үй бүгін қоқып, ыбырсып кетіпті. Есік алдында шай қайнатқан сауыншы әйелдердің көңілсіз күбірлескендері естіледі. Олар да әлденеге таңқалысып, ауыздарын сылп еткізіп қояды. Мұрындарына үйтіліп жатқан бас иісі келіп, құдалар ғана көңілді отыр. Қалтасындағы айна сынығын алақанына қысып алып, күйеу жігіт Тілеуке айдың жоғары көтеріліп, жарқырай түсуін күтеді. Ешкім бұған ұрыса алмайтын, ең бір жақсы той болып жатқанын аңғаратын сияқты, о да көңілді...

Назыкештің ойына Көпей апай қайта-қайта келе берді. Әлі келмесе де, шырылдап араша түсер еді-ау, деп ойлайды. Көпейдің өз басы да оп-оңай құрбандық болып кеткенін же-

те білмейтін жас қыз әлдеқайдан сол келіп қалып, құтқаратындай болмашыдан үміт етеді. Басқа пәндесен түк күтері жоқ, торыққан ой, мұңды көңілге мұңдас жанды іздетеді.

Қыз ойының бір қалтарысында Сейіт те бар еді. Бірақ жай ғана жарасымды әзіл мен достықтан басқа бұл екеуінің арасында бір ауыз сөз болған емес. Қызығысулар бар еді де, оны ашып айтысуға ауыздары бара алмаған. Және Игіліктің жиені мен сауыншы қызының арасында ат өттіден басқа нәрсе болар деп Назыкеш үміттенбейтін де еді. Дегенмен, осындай қаралы күндерінде хабарсыз кеткен Сейітке Назыкеш өкпелеп те жатыр. Тым болмаса, араша түсе алмағанына өкпелейді.

Бірақ бұл күндерде Сейіттің де қайғысы бір басына жетіп жатыр еді. Қазір ол жапа-жалғыз, мидай далада атын ілбітіп аяңдатып, осылай қарай келе жатыр. Неге келе жатқанын, не істерін өзі де білмейді. Назыкеш оған жылан арбап алдына түсіргелі жатқан боз торғайдай көрінеді. Шырылын естіп, аяп келеді. Арашалар дәрмені де жоқ. Түсінде бастырлыққандай үні шығар емес. Алды-артын ойланса, бұған болысар да бір жан жоқ скен. Жетім де жалғыз, панасыз да қорғансыз.

Кеше ол салынып жатқан жаңа үйдің басынан қайтқан соң, Игіліктің қысы-жазы арылмайтын қонақтарының қасында болып еді. Омар үйіндегі тойдың анығын бүгін Айғаншадан естіді. Өзгенің қайғы-мұңында жұмысы жоқ байдың әйелі, Сейітке сөз арасында қалжыңдап:

— Бұлғаңдап бос жүріп пе ең, Назыкешті Тілеуке алғалы жатыр ғой!.. Түнде құда түсерінде болдық,— деді.

Сейіт өліктей қуарып кетті де, түк айта алмады.

— Әлде қожаның балдызына қызығып, есің шығып жүр ме?— деді Айғанша. Сейіт бұған да үндей алмады.

— Нағашыңмен бажалас та болғың келетін шығар?..— деді Айғанша. Ерке де еркін сөйлеп үйренген әйел байының сыры ашылып жатқанына қараған жоқ. Сейітке қожаның балдызын алып беріп, қожамен бұрынғыдан гөрі де жақындасып кеткелі жүрген байының ыңғайын жақтырмай, Айғанша аузына ие бола алмай қалды.

Айғанша қысқы үйлерінің қожаның қыстауына жақын салынып жатқанын да жақтырмайтын еді. Соның бәрі біріне-бірі қосылып, еріксіз ақтарылып кетті. Осындай кезде Назыкеш пе, басқа ма, әйтеуір, Сейіт өз бетімен бір жөн тауып кетсе, Айғанша оған қатты қуанатын күйде еді. Сейіт есеңгіреп қалды да, Айғаншаның неменені ескертетінін ұқ-

пады. Қазірде сол зеңгіген күйінде келеді. Қанша жүргенін де, қай жерде келе жатқанын да аңдаған жоқ.

— Кімсің, ей, қалғып келе жатқан?— деген дауыстан Сейіт селк етіп қалды. Құрығын көлденең ұстап, тап бергелі тұрған салт аттыны көріп.

— Жанбатырмысың?— деді Сейіт, едәуір бөгеліп барып. Үй салып жатқандарға бөліп шығарған сауын биелерді бағатын, күнде көріп жүрген Жанбатырды да әрең танығандай еді. Жайылып жатқан жылқыларды да енді ғана көрді.

— Ие, мен... Сейітпін?.. Жол болсын...

— Атыңның дені сау ма өзі?.. Ілбіп келесің ғой...— деді Жанбатыр.

— Сау шығар...— деді Сейіт.

Жалғыз бір әдемі ат мінгені болмаса, өзге жағынан тыр жалаңаш жетім Сейіт малшы-жалшылармен түгел етене, жақын жүретін еді. Жалшылар да мұны ертең-бүгін өздеріне келіп қосылатын әріптесі көретін.

— Онда өз денің сау болмады ғой?— деді Жанбатыр.

— Оны білмеймін...

— Өзің білмесең, мен айтайын, Назыкештің күйігі десе не айтасың?— деді Жанбатыр. Сейіт қарсы дау айтқан жоқ. Сол еді дегісі келгендей, күрсініп қалды.

— Қыз-ақ қой, шіркін!.. Байдың қыздары садағасы кетсін!..— деді Жанбатыр.— Әлдекімге бұйырар екен деп, қызғана жүруші едік, ақыры би Тілеукеге бұйыртты ғой! Жұтуға келгенде кімсің дей ме, көзді жұмып жібереді ғой!..— деп, Жанбатыр едәуір наразылыққа барды.

Ойы үйлесер адамы малшы-жалшылардың арасынан табарын білсе де, бұлардан сүйеу іздеп көрмеген Сейіт жаппа-жалғыз қалғанда, жалғыз Жанбатырдың өзін асқар таудай пана көріп, сергіп кетті.

— Жанбатыр-ай, жалғызсырап келе жатыр ем, сендер бар екенсіңдер ғой.. Мені азырақ шығарып салып қайтшы... Бұл қай түс өзі?— деді Сейіт.

— Алдың қызыл мола... Бір-ақ қырдың астында Назыкеш жылап жатыр...— деді Жанбатыр қатарласа беріп.

— Өздерің көріп-біліп жүретін жайымыз бар еді, енді қайтерімді білмей келемін,— деді Сейіт.

— Тап сендей жалғыз басты болсам, мен Назыкешті алар едім де тартып отырар едім!— деді Жанбатыр.

— Біз тіпті ондайды сөз қылып көрген жоқ едік...— деді Сейіт шынына көшіп,

— Онда немене, ат өттім болар деп жүр ме едің?

Сейіт осы күнге дейін ешнәрсені салмақтап ойламағанына ұялып та қалды. Үндемеді.

— Назыкештей алтын қызды босқа дәмелендіріп, әурелемес болар,— деді Жанбатыр. Дауысында наразылығы да, кіналауы да бар екен.

Сейіт те бар арманы осы қыз екенін, бірақ қайтерін біле алмай келе жатқанын Жанбатырға жасырмай да, бүкпей, түгел айтты. Үйсіз-күйсіз, туысқаны жоқ, жалғыз жетім бұл кезде үйлену жайын ойлай да алмайтын еді. О да Игіліктің қолындағы жұмыс сияқтанатын. Жанбатырға осы жайларын айтты.

— Өй, өзің жасқаншақ та болып қалған екенсің ғой! — деді Жанбатыр.— Бір-екі ай қайда болса да паналамаймысың? Содан кейін Игіліктің тап өзінде жүрген еншің бар... Сұра соныңды. Бір үйір жылқы мен киіз үйінді бермес деймісің? Әлде Игілік қуып жібереді деп қорқамысың? Қуа берсін! Сенен өзге жұрт екі қолымен де күнін көріп жүр ғой!..— деп, демеу де берді.

Дәл осы Жанбатыр айтқандай буалдыр бірдемелер Сейіттің өз ойында да бар еді. Қазір сол ойы барлық қауіп-қатерімен бірге айқындала түсті. Енді ол Игілікпен ат құйрығын кесіп айрылатын қырқада тұрғанын көрді. Бұл үшін Игілік Омардан айрылмайды да мұны келістіріп тұрып жазалап та салады. Сейіт өзінің осыдан қаймығып жүргенін де аңғарды. Жанбатыр сөзі — сүйегіңде бірдеме болса, осындай ауыр сынды елемей қимылда деп тұрғандай тиді.

— Жанбатыр, қолқам болсын бір, бүгін мені Назыкешпен тілдестіре аламысың?— деді Сейіт, неге болса да тәуекел еткен үнмен.

— Со да қолқа болып па, қазір тілдестірейін! — деді Жанбатыр.

— Қалай, қайтіп?..

— Онда жұмысың болмасын... «Атымды талға байлап келдім жаяу» деген өлеңді білетін бе едің?.. Дәл соны істеле, қызды желінің басынан күт.

— Өй, оның осындай оңай болушы ма еді?— деді Сейіт.

— Жоқты айтпашы, бауырым... Назыкештің бүгін не күйде екенін әлі түсінбегенбісің?..

— Уәде ғой?

— Енді не болушы еді!..

Осыдан кейін Жанбатырмен айрылысып кеткен Сейіт атын өзен жақтағы тал арасына қалдырып, желінің маңай-

ына келіп жатып еді. Күңшенің қара үйінің төбесінен жарық көрінеді. Ән естіледі. Күлген, көтермелеген дауыстар келеді. Жерошақ оты кейде мол лапылдап, кейде бұғып бәсең жанады, Жанбатыр ұзақ хабарсыз кетті. Оның орнына құлынды бие жетелеген біреу қара үйге қарай жақындай берді. «Қалыңмал ғой» деп ойлады Сейіт. Жер ошақ басынан үйге қарай жөнелген ет табақтарын таныды.

— Күңше апай, бері шығып кетші... Мына бір бие ауырып қалды білем, оттамай қойды,.. Арқан, қазық ала шық!— деген тым асығыс шыққан дауыс естіді Сейіт. Жанбатырды танып, оп-оңай алдап тұрғанына күліп жіберді. Өзім істей алмас едім деп ойлады. Жанбатыр әдейі белгі бері қатты айғайлап, аптықтырып барады:

— Бол, бол!.. Мал иесіз қалды!..

Үйден сасқалақтай Күңше шыға келгенде, Жанбатыр биесін жетелеп, қырға ұзаңқырап кетіп еді.

— Желіден аулақ арқандайық.. Былайырақ... Түнде күзетіп отырарсың,— деп дабырлап сөйлеп келеді.

Ұзамай, тықылдап қазық қағылғаны, күбір-күбір сөйлескен дыбыс естілді. Шеше кеудесінен ғана шыға алар күрсініс естігендей болды Сейіт. Енді не болар екен, Назыкеш қашан келер екен деп күтіп жатқанда тура өзіне қарай келе жатқан Күңшені танып, Сейіт түрегелді.

— Қалқам-ай, сен бе едің... Садағаң кетейін, қарашығым-ай!.. Қай жағымнан келіп қалдың!.. Болдырып қалып едік қой... Тағы да сен бе едің, есіркей келген, сен бе едің?..— деп, мұңдық шеше Сейіттің екі бетінен кезек-кезек сүйді. Өзімсініп, мейірленіп сүйді. Ыстық көз жасы Сейіттің жүзін жуып кетті. Шеше дегеннің кім болатынын Сейіт те өмірінде бірінші рет ыстық сезінді.

— Шеше...— деп қалды ол шыдай алмай. Одан ар жағын айта алмады.

— Беттерің оңғарылсын! Ақсарбастарың болайын! Менде басқа дәрмен жоқ...— деді де, Күңше аяғын тәлтіректей басып үйіне қарай кетті. Әлденені әндетіп бара жатқандай естіледі. Егер Назыкеш Сейітпен бірге кісенге түсіп қалыпты деп естісе, ол былай тұрсын, қолға түсіп бірге өліпті деп естісе, мұңды шеше той қылғандай еді. Жанбатыр енді желі жаққа оралған жоқ. Сейітке ат дүбірімен ғана белгі беріп, малына қарай қатты жүріп кетті. Сейіт тағы да ұзақ күтіп қалды. Той емес, өлім үстінде айтылғандай ән мен өлең мана тоқтап қалған. Артынан құман ұстаған бір адам мен бір арық ит ерген қожекең де тысқа шығып

қайтты. Қара үй маңайындағы дабыр-дұбыр басыла берді. Осы кезде иығына бай келіндерінің бірі берген көнетоз көк жібек шапан жамылған Назыкеш те Сейітке келді. Басында үкісі бұлаңдайды. Белін ішінен буынып алған. Ақырын келді. Бұл оның түнде жігітке бірінші келе жатқаны еді.

Сейіт манадан бері Назыкешке айтатын көп сөзі бардай болып жатыр еді. Кеудесі лық толып тұрған... Бәрі де әдемі, жылы да мәнді сөздер сияқты еді. Қазір Назыкеш қасына келгенде жас жігіт күрмеліп қалды. Аузына бір мәнді сөз түспей қойды. Бар ойлағаны былай қалып, бас салып Назыкешті мойнынан құшақтай алды. Сүйіп те алғандай болды.

— Ал, Назыкеш, қайтеміз, кетеміз бе? — деді Сейіт, кететіндерін әлдеқашан сөйлесіп, келісіп қойғандай,

— Мен ештеңе білмеймін ғой... — деді Назыкеш, оң қолын Сейіттің кеудесіне салып. Содан кейін, кеудесі бір босап кеткендей күрсінді де, үндеген жоқ...

Қайда кетеді, не үшін кетеді, нені, кімді паналайды, жастар мұның бірін де сөйлескен жоқ, білмейтін де еді. Бірінбірі сөзсіз, үнсіз түсінгендей, балаларша қол ұстасып, Сейіттің атын байлап кеткен тал арасына қарай жөнеле берді. Ойларында осы маңайдан тез кетудің асығысы ғана бар сияқты...

Күйеу, қалыңдық деген әрі-сәріні ерлі-байлы деген тұрақты беліне бүгін түннен қалдырмай өз қолынан шығарып салуға жанталасқан Омар әлі жатпай, үй сыртында отыр еді. Қасында күйеу қосшылары мен Батыраш бар. Тілеуке де осы арада... Жарық айға айнасын тосып қалуға қызығып-қызығып қояды. Ағасынан қорқып, әрең шыдап отыр.

— Жастардың төсегін сіздің үйге саласыңдар, — деп, Сандыбайдың әйеліне Омар мана тапсырып қойған. Енді күйеуді санынан нұқып қойып:

— Қорықпа, шірік неме!.. Ол сенің қатының енді! — деп, Тілеукені қайрап отыр.

Алыстан орап, ұрыларша сыдырта жөнелген ат дүбіріне отырғандардың бәрі де елең етіп қалды.

— Өй, аттар түгел ме екен? Қараңдаршы! — деді Омар. Жігіттер тұсап жіберген аттарын байқап келіп:

— Түгел, түгел, — десті.

Дәл осы кезде, жаңа ғана Күңшенің үйіне келіп кеткен

Сандыбайдың әйелі тағы да жүгіре басып осылай қарай келе жатыр екен. Жүрісінде бір сасу бар сияқты.

— Ей, қатын, далақтамай, бері келші! Немене сәнде-ніп кеткендерің? — деді Омар. Күңше де естісін деп әрі қатал дауыспен, әрі Игілікше салмақты дауыспен айтты.

— Әлгі бойжеткенімізді таба алмай қойдық... — деді әйел аптыға сөйлеп.

— Ә? — деп, Омар орнынан атып тұрды. — Не сандалады мына қаңғырма? Шешесі қайда?

— Таба алмадық... — деді әйел, неге болса да бой ұсынған былжыр дауыспен.

Наразы қыз сауға сұрап Айғаншаға кеткен екен деп ойлады Омар. Жаңағы ат дүбірінің бет алысы да сол ауылға қарай еді. Бұлар келгелі мойындайтын ырай бермей жатып алған қыздан Омар қауіптеніп те отырған. Айғанша бұдан: «Би білетін бе еді» — деп сұрай қалса, ол екі араға өтірік айтуға Омардың ерлігі жетпес еді. Өр кеуде қатын би келгенше басымды ауыртпа деп, тастауға да бар... Омар осыны тез ойланып:

— Ерттеңдер аттарды!.. Ауылға жеткізбей ұстандар... Жаяу айдап апарыңдар! — деді де, жүгіріп үйге кіріп:

— Қызың қайда, бұзылған? — деді Күңшеге. Күңше үндемей қасарып қалыпты. Бірдемені білетін адамдай тас түйін...

— Екеуіңді де қызыл жон қылмасам, өзім қатын болайын! — деп, Омар Күңшені бастан ала қамшымен тартып-тартып жіберді. Жұлынған үкідей үрпиіп басын көтерген қожаның: «Сабыр, сабыр!» — дегенінен именген де жоқ, ұялған да жоқ. Күңше жүзін қолымен тасалай беріп:

— Назыкеш, енді, жоқ сенің делқұлыңа! Өлтір, өлтір бер мені! — деді тайсалмай.

— Омеке, айналмайық... Аттар дайын, — деген Батыраштың даусы келді даладан...

Сейіт пен Назыкеш ағызған бойы Игіліктің өз үйіне келіп тоқтап еді. Айғаншаның мана күндіз айтқандарында Сейітті қожаның балдызы емес, Назыкешке қарай итерме-леу бар еді, балаң ой сонысынан үміт етіп келді. Басқа барар жерлері де жоқ еді. Сейіт күндегі әдетінше есікті еркін ашып кіріп:

— Айғанша апа, пана бола көріңіз... Бұл Назыкеш еке-уіміз ғой, — деді шошып оянған Айғаншаға.

— Өй, о не дегенің еді! Қашқан-пысқаннның паналайтын үйі осы болып па? — деді Айғанша.

Сейіт төбесінен тоқпақпен ұрғандай тұрып қалды. Әншейінде қалжыңдай сөйлесетін жеңгесінің бас сауғалап келгенде, ырши да безіне шыққан даусынан шошып кетті. Сонша ысқаяқ шыққан дауысқа таң қалғандай да еді. Алыстан білінген қуғыншылардың дүбірін ести бастаған Айғанша әлгіден гөрі де даусын көтеріп:

— Ойбай, ауылға жау шақырмай, кетіңдер әрі! Әрі әкет бәлеңді! — деді. Жібек жастықтар мен жібек шымылдық су су етіп, бай әйелінің басын көтеріп алғанын аңғартты.

Назыкеш сілейіп тұрып қалған Сейітті жеңінен тартып есікке қарай жетеледі. Рақым етпес ауылдан рақым тілеп әкелгеніне Назыкештен ұялып, Сейіт табалдырықтан әрең аттады. Қорланып та, күйініп те кетті. Енді ол бұл ауылмен, дәл Игіліктің өз үйімен кектесіп кететінін де бір оқыс іспен көрсеткісі келді. Назыкешті күрең төбелге мінгізді де, өзі отаулардың арасында кермеде тұрған екі жүйріктің бірін мініп, бірін жетелеп алып:

— Ал, шапты жау!.. Менмін жауларың! Аттаныңдар!.. Аттан, аттан!.. — деп айғай салып, ауыл ортасынан әдейі шауып шықты.

Таң құлан иектеп, қуғыншылар шоғыры да көрінді. Әр үйден шыға келген адамдар атқа ұмтылып жатыр.

— Саспа, Назыкеш, өліп-ақ кетейік... Өкінбеймін... Ендігі бетіміз Ақмола. Қазақтан қайыр жоқ, — деді Сейіт Назыкешпен қатарласа беріп. — Мен олай-бұлай болсам, сен құтыл. Орыс арасына жетіп бақ.

— Бірге көреміз де, — деді Назыкеш.

Жарау аттар еркін көсіліп келеді. Ауылдан андап шыққан аттылар қасқыр қуғандай топ-топқа бөлініп біразы бұлардың сыртын орай, енді біразы төтелей ішке кіре шауып келеді. Әуелгі екпінмен жақындап қалғандары да бар еді, енді олар ұзақ шабыс боларын танып, ұтылап қууға айналды. Бір-екеуі ғана өкшелеп келеді де, өзгелері қиялай шауып жер ұтып келеді.

Ұзамай, кейінгі топтан сытылып шыққан жалғыз қара қашқындардың Нұра жақ алдын орайтын бетін көрсетті. Ақмола асырып алудан қуғыншылар да қауіптенетіндей екен. Жалғыз қара жанасалай шауып, сол бетке ие болуға жіберілген сияқты. Оны Сейіт те солай түсінді. Әйтеуір, бір қайратқа мініп, неге де болса бел байлап, мұңаймай келе жатқан Назыкеш ол айланы аңғармап еді.

— Ал, Назыкеш, аттың басын босата бер... Мынау жалғыз алдымызды орағалы келеді,— деді Сейіт. Аттар алға қарай жұла-жұла жөнелді. Енді көде түптері көрінбей, жер беті жасыл кілемдей құлпырып, кейін қарай тұтас сырғи бастады. Жалғыз қара да көсілте салды. Суырылып сырғып, өндіре домалап келеді. Ұзамай бұл үшеуі өзге қуғыншылардан қара үзіп, белдер астына түсіп кетті.

— Сейіт, мынауың бізге тымағын бұлғап келеді... Қарашы, — деді Назыкеш бір кезде. Ең жақын қалған қауіптен Назыкеш екі көзін айырмай келе жатыр еді.

— Алдау болар, — деді Сейіт, сене алмай. Қуғыншы тымағын қолына алып, үсті-үстіне былғап келеді екен. Артына да қарап қойып, тезірек тоқтауларын тілейтін сияқты.

— Осы Таңатар сияқты... Ол болса, алдамайды, — деді Назыкеш. Таңатар бие сауғызатын жігіт еді.

— Сен ілгері жүре бер, мен тілдесіп көрейін, — деп Сейіт атын тежей беріп еді, жалғыз қара да тура Сейітке қарай салды.

— Таныған соң, тілдесе кетпеймісің!.. Мен сені бәрі-бір құтқармаймын ғой! — деді қуғыншы алыстан айғайлап. Сойылы қарында келеді, салып өтер ыңғайы жоқ. Таңатар екен.

— Артыма қарайтын шамам болып келе ме менің... Қасымбысың, досымбысың? Әуелі соныңды айт! — деді Сейіт.

— Мына шіркіп не дейді?.. Қасың мен болсам, досың кім болғаны? — деді Таңатар қара көк атын тоқтата беріп.

— Ендеше бөгемей, алдымды босат, — деді Сейіт.

— Мен жете алмадым дегенге үйдегі қатын да сенбейді. Сен мені түсіріп кет ұрып жығып... Ат ойнақтап шыға берсің, мен сілейіп жатайын... — деді Таңатар.

— Ой, мен сені түсіре алушы ма едім?.. — деді Сейіт, абыржып қалып.

— Тәйірі деген, жап-жас жігіт бір кәрі тірсекті түсіре алмайтын ба еді! Міне түсіргені!.. — деп, Таңатар атынан түсе қалып, ер тоқымыш бауырына қарай аударып салды да, сауырға бір салып жарау қара көкті қоя берді. Ат үркіп, айнала шауып ақырында үзеңгіні сарт-сұрт текпілеп ауылға қарай шауып кетті.

— Ал енді айналма! Мә, сойылымды ала кет! Назыкешжанға сәлем айт! — деп Таңатар сойылын Сейітке беріп, өзі қылжиып құлай кетті.

Бір түнде екі жалшыдан осынша достық көрген Сейіт жылап жібергендей еді. Өзі болса, малшы-жалшылармен

ойнай күле жүргені болмаса, біріне-бір болысып көрмегені есіне түсті. Жабайға істеген жақсылығым шығар-ау еселеп қайтып жатқан деп ойлады. Жалшылар оны қашаннан өздеріне қосса санайтынын Сейіт әлі сезінбеген екен...

Таңатар он жылдан артық Жұман үйінде жүрген жылқышы еді. Өткен қыста бұл баққан қос қырылып қалды да, Игілікке ауысты. Қашаннан бері Жұман есігінде жүрген Күншемен әр кезде мұңдас та сырлас болушы еді. Назыкешті Сейіт алып кетті дегенде, Таңатар қатты қуанып, екіталай кезеңге кездессе ашықтан-ашық болысуға аттанған болатын. Сол тілегіне қарай бұған қашқындардың алдын орай шабу тапсырылды да, Таңатар бәрінен бұрын келіп, қуып жетіп, ойындағысын оңай орындап қалды.

Назыкеш пен Сейіт Қарағандының қарасын көргенде, күн де көтеріліп қалып еді. Әр қырқадан андап көрінген қуғыншылар да аянбай түйлігіп келеді. Көз ұшында Нұраның өткеліне қарай төте тартқандар да шалынып қалды. Кең жайылып, жайрап жатқан көмір мен топырақ, сарғайған барактар, ығы-жығы көп көлік, сапырылысқан көп адам қашқындардың қауіптенер де, үміттенер де жері — Қарағанды еді. Мұнда орыс жұмыскерлері бар, қазақ жұмыскерлері бар, таныстары да бар. Сонымен бірге, Игіліктің кіресі де осында тұрған сияқты.

— Назыкеш, паналар бір жер — осы. Өлсек-тірілсек те осы арада көрейік. Алдымызды орап барады... Қашып, қайда құтыламыз,— деді Сейіт... Назыкеш басын изеді.

Жапырайып жатқан барактардың айналасы бәрі көлік еді. Бүгін орыс жұмыскерлері көтеріле қайтқалы жатқан. Қызылжарға мыс әкетіп бара жатқан пар-пар өгіз жегілген Ыбырай кіресі жұмыскерлерді ала кетпек болып, қазір артынып жатқан қарбалас үсті еді. Жұмыскерлерді кеше кешке қонақ етіп, бүгін қоштасып қалғалы тұрған Ушаковтың өзі де осында. Қасында бір топ қазақ жұмыскерлерімен осында қалатын болған Михайло Неволья бар. Қашқындар мен қуғыншыларды көріп:

— Бұл немене?— деді Ушаков.

— Мынау екеуі қашып келеді, кейінгілер қуып келеді,— деді Бұланбай.

— Біреуі — қыз, біреуі — жігіт,— деді Байжан.— Е!.. Карапчит екен...

Қашқындар кіреден ығысып, шеткі барактарға қарай ойысты. «Сауға, сауға!» деген айғай естілді. Сауғаны көзі-

не түскен көптен тілесе де, бұл маңға жақындауға бата алмай, шеткі барактарға қарай өтіп барады.

— Жә, төбелес болып жүрмесін... Арашалау керек.— деді Ушаков. Сейіт пен Назыкеш шеткі екі барактың ортасына тоқтады да, аттарын қоя беріп, түтін шығып жатқан шеткі бараққа қарай жүгірді. Айғай-сүрең салып қуғыншылар да келіп қалды.

Сейіт Назыкешті жетелей жер бараққа кіріп еді, іші көк ала түтін буалдыр екен. Көрік алдында шақырая қызарған көмірді көріп, ұсталар дүкеніне кіріп кеткендерін таныды. Екі-үш адамның қараңдағаны ғана байқалады.

— Сауға, сауға, ағайындар! — деді Сейіт.

— Жазығымыз жоқ, араша! — деді Назыкеш.

— Бұл немене? — деп орысша сұраған дауыс естілді.

Ат дүбірі мен ашулы айғайлар да осы барактың алдында ұмар-жұмар естіледі. Ашу кернеп, ызадан жарылғалы қалған адамдар қанға құмартқандай, опар-топар өкіректеп келеді.

— Көрсетші көзіме! Берші қолыма қаншықты!.. — деген Омардың даусы ерекше танылады.

Қуғыншылар опыр-топыр дүкенге кіре бергенде, Назыкеш қақ қасынан: «Назыкеш, былайырақ тұршы» деген дауысты естіді. Кім айтқанын аңдамай қалды. Оның ойы да, көздері де қуғыншылардың алдында сыбап балағаттап келе жатқан Омарға қадалып тұр еді. Назыкеш ыршып барып үлкен көрікке соқтығып тоқтады. Кесек те аласа, оның үстіне еңкіш біреудің қолында әлдененің сабы жарқ етіп қалғанын көрді Назыкеш. Ұңғысынан сынған кетпенге ұсайды екен. Омар ыңқ етіп ұшып түсті. Бір балағатқа қақалып қалғандай, аяқтай алмай құлады. Етпетінен түсіп, сілейіп қалыпты. Етік тұмсықтары ақырын ғана жұмсақ шаңды тырналап, бұрқырата бастады.

— Біріңнің үстіңе бірің құлағың келмесе, шығыңдар! — деген айғайдан Назыкеш селт етіп қалды. Жабайды таныды. Қолындағы кеспелтекті тағы да ыңғайлап, ұрып жібергелі тұр екен. Жалғыз көзі шақырайып кетіпті, қызғылт ұшқын шашады.

— Шығыңдар енді! — деп, Жабай тағы ақырып қалды. Ұңғысынан сынған қайланың сабын тағы да сілтеп қала жаздады.

— Ө, Жабақай екесің ғой!.. Тоқтай көр, жаным, — деді Сейіт. Жабайды енді о да танып еді.

— Ойбай, Омар құлады!

— Соққыға жығылды!.. Омар, Омар!..— десіп, қуғыншылар сыртқа қарай ысырыла берді.

— Омар, Омар!.. Соққыға жығылды!.. — деген дауыстар енді далада қайталанды.

— Кетіңдер бұл маңайдан! Кетіңдер! — деген Бұланбай мен Байшегір дауыстары да араласа шықты.

Омардың айтқанынан шыға да алмайтын, Омар үшін жанын да сала алмайтын жігіттер оңай естерін жиып, шегіне бергені аңдалады. Дүкенге Бұланбай мен Байшегір келіп кірді.

— Омар дей ме?.. Жаман жатыр ғой өзі... — деді Бұланбай.

— Далаға шығарайық,— деді Байшегір.— Қайсың барсыңдар, көтерісіп жіберіңдер...

Омарды Сейіт те көтерісіп шығып еді. Жұрт жиналып қалған екен. Ушаков те келіпті. Қуғыншылар да аттарынан түсіп, оңаша иіріліп тұр. Қызулығынан солғындығы басым бола қалыпты.

— Жаным, сен бе едің дүрліктіріп жүрген?— деді Бұланбай, Сейітті далаға шыққан соң ғана танып. Сейіт қуарып кеткен екен, айыпты адамша үндей алмай қалды.

— Біреу өлген бе?.. Мынау жатқан кім? — деді Ушаков.

Омардың сол жақ бет сүйегі опырылып, астыңғы жағы оң жағына қарай қисайып кетіпті. Аузынан қою қара қан ағады. Сынған бір тісі оң жақ езуіне қыстырылып қалыпты. Бір ышқынып қалып, демін дұрыс ала бастады. Омардың өлмейтін белгі бергеніне ренжігендей, кіресші Ыбырай кейін шегініп кетті... Әзір ой, бауырымдап өңмендеп жүрген жалғыз Батыраш қана.

— Байжан, Ақбұйратқа шапшы, фельдшерді алып келші,— деді Ушаков.— Мұнымен төбелескен кім? — деп сұрады содан кейін.

— Қашқан мына жігіт, қуған бұл,— деді Бұланбай Сейіт пен Омарды кезек-кезек көрсетіп.— Екеуі де — Игілік байдың адамдары...— Ушаков Бұланбайдың қашқынға болыса сөйлегенін аңғарып қалды.

— Ұрған мен,— деді Жабай, жұрттың арасымен, ақсай басып, Ушаковтың алдына келіп.— Мен ұрдым...

Осы арада тұрғандардың бәрі де Омар мен Жабайдың арасында кек барын есіне алды. Қазақ жігіттері соққының соққымен қайтқанына риза да еді. Ол жайды білмейтін Ушаков қана ұстасына қабақ түйіп:

— Сенің не жұмысың бар еді?— деді. Жабай үндемей, кейін шегінді. Енді оған Бұланбай ашық араша түсті:

— Мынау көз, мынау аяқ!..— деп Бұланбай Жабайдың ағып кеткен көзі мен әлі де ұшынан ғана басуға келетін аяғын көрсетіп,— который лежит, осының жұмысы, осының қолы...

Ушаков Сейітті де танып тұр еді, бірақ кұналы көріп, амандасқан жоқ, танымаған қалып көрсетті.

— Жә, Игілік өзі тексеріп алар... Әзірге мынаны бақылай тұрыңдар... Өліп қалмасын... Су беру керек,— деп Ушаков конторға қарай кетті. Түсініксіз шытырманға араласқысы келмеді.

— Ей, өздерің бағып алыңдар...— деді Бұланбай, иіріліп оңаша тұрған қуғыншыларға. Олар енді осы бәленің маңына жолағысы келмей енжар тұр екен. Әрең қозғалып келіп, Омарды көкталға қарай алып кетті...

— Бұланбай, сен көріне көлбей тарттың-ау...— деді Батыраш.

— Немене, аққа болыспай, қараға болысып тұрмын ба?

— Әшейін, бетіңді аңғартқаныңды айтқаным да...

— Аңғарсаң болыпты... Адаспасыңа жақсы болар...— деп Бұланбай теріс айналды.

Катерина Неволья мен Күнзила екеуі ұсталар дүкенінде тығылып отырған Назыкешті алып келе жатыр...

— Міне, ақылды қыз... Қандай сұлу еді!.. Күйеуі қайсы! Е, анау ма... Сұлу жігіт екен... Дұрыс еткенсіңдер, байға сүйіп тию керек...— дейді Катерина.— Ештеңеден қорықпа... Сені ешкімге де бермейміз...

— Біздің баракта боларсыңдар, Сейіт... Ендігісін бірге көріп алармыз. Біз де бір қауым жұртпыз,— деді Бұланбай Сейітке. Сейіт бетіне қан жүгіре бастағанын сезінді.

— Құрым күйдіріп басайық... Құрым...— дескен қуғыншылардың дабыры естіледі.

Назыкеш пен Сейітке қызыға да қызғана қарап, Жабай дүкеніне қарай кетіп барады. Не істеді, кегін алды ма, достық көрсетті ме, әлде екеуі бірге келіп қалған соң, қолына не бола алмай қалды ма, ол арасы Жабайдың өзіне де айқын емес еді. Көз алдында қуаң тартқандықтан тіпті ажарланып кеткен Назыкеш те бар, аузы қисайып қалған Омар да бар...

Кіресілер Қарағандыдан шұбап шыға берді. Жүгіріскен жұрт қайта-қайта құшақтасып, қайта-қайта қоштасады. Шұбай еріп, жыласып қалып барады. Орыс пен қазақ құ-

шақтасқанын бірінші көріп тұрған Назыкеш таң қалып қарайды. Қасындағы Катерина бір кезде оны жалғыз тастап, кіренің алдына қарай жүгіріп кетті. Күнзиланың жаулығы да әр арбаның қасында бір ағараңдайды. Ұзамай Қарағанды басында жалғыз ғана қазақ дабыры, қазақ қозғалыстары қалды.

— Жүріңдер, шырақтарым... Бараққа кірейік...— деді Бұланбай Сейіт пен Назыкешке...

5

Көмірге кейін келіп түскендер ауылдың барлық исін ала келгендей еді. Қарағанды басында қара-құра мал құралып қалыпты. Жапырайған жер барактардың төбесінде лақтар ойнақ салып жүр. Жаңа салынып жатқан екі ұзын барактың төбесі жабылып жатыр. Қараған арасын шұқылап жеке жер барақ салып жатқандар да көрінеді. Әр жерде бірінің төбе киізі, бірінің етек киізі жетіңкіремей тұрған қоңырқай киіз үйлер Майқұдық суына қарай бытырай ойысыпты. Көйлек алдын ышқырына түріп алып, кең қызыл шұбар дамбалдары түйенің тізе шудасындай салақтаған әйелдер, әр тұстан қараған арқалап келеді. Ұзын ашық шахтада ұзақ күнге дамыл алмай сүймен ұрып, қайла шауып жұмыскерлер жүр.

— Қимылда!.. Сөзді қой!..— деген Иван Зубовтың қатал даусы әлсін-әлсін шығады. Таңның атуынан күннің батуына дейін дамылы жоқ жұмыскерлер түс ауып, көлеңке ұзара бастаған кезде көбірек сөйлесіп кететін еді. Қайла мен күректер де осы кезден былай қарай көбірек сына бастайды. Бұл кезде таңертеңгі қалжың емес, кейіс сөздер ғана айтылатынын Зубов та жақсы түсінеді.

Жер астына түсер аузын сөрелеп қыртыспен жапқан екі жабық шахтаның маңайында адам аз көрінеді. Көздері таңулы екі атан мәңгі бойы айнала беру жазасын алғандай, ұйқылы-ояу тоқтаусыз айналады. Өздері де мәңгі болып кеткен. Тоқтарда да, қайта жүріп кетерде де айтқанды ұға қоймай артық сөз естиді. Көмір ат жалдары бұл маңайда жиі қатарлаып қалыпты. Төбесін қарағанмен жапқан ат жалдар ұзын-ұзын қораға да ұқсап кетеді.

Майқұдық суының басынан көп бала қайтып келеді. Жарысып, жүгіріп алып, арттарына қарап, кейін келе жатқан жалғыз ересек адамды тосып алады. Ересек адам жа-

қындағанда тағы да топ торғайдай бытырап жүгіре жөнеледі.

Ересек адам инженер Некрасов еді. Нілдідегі кен шахтасын толық мағынасында жүргізіп жібергеннен кейін, Ақмоладағы үйіне барып қайтқалы жатыр еді, Ушаков оған биыл оқуға баратын отыз шақты қазақ балаларын ала кетіп, орналастыруды тапсырды. Жатақ үй, кітап-құрал, тамақ жайында әлі жетпей жатқаны бар екен. Ушаковқа қазақ балаларынан кен мамандарын шығару керектігін ең алғаш кеңес еткен де өзі еді, балаларды ала кетуге де ауырсынған жоқ.

Ақмолада биыл ашылғалы тұрған мектеп әуелі шағыннан басталса да, бара-бара үлкен іске айналатын бет алып еді. Қазір бұл бастауыш мектеп, енді төрт жылдан кейін Рязанов—Ушаков Компаниясының тау-кен училищесіне айналмақ. Оны бітіріп шыққандар тура өндіріске де келе алады. Томск қаласындағы тау-кен университетіне де түсе алады. Инженерлерінің кеңесі бойынша осы ойға берік бекінген Ушаков Компания мектебінің өзге мектептерден жоғары көрінуін де арман ететін еді. Балалары бір өңкей киінген, жасынан-ақ көмір мен мысқа келетіндерін, осы Компанияның адамы екендерін миына сіңдіре тәрбиелетпек те. Өзі асырап, өзі киіндіретін мектепке жұмыскерлер де балаларын үлкен қуанышпен жөнелткелі жатыр еді.

Оқуға жіберілетін балалардың көбі — Нілді, Ақбұйрат, Қарағанды жұмыскерлерінің балалары. Бұланбай мен Алшағыр да балаларын берді. Кесек денелі, күрең жүзді Нартай мен аққұба, қызыл шырайлы бала Әлішер қазір осы келе жатқан бір топ баланың ішіндегі естияры да, иіріп жусатары да сияқты еді. Әзір келе алмай жатқан — Жұмабек төренің баласы. Некрасов, уәдесі бойынша, сол баланы күтіп, Қарағандыда екінші күн бөгелді. Қазір балаларды ертіп барып, судан қайтып келеді.

Жаздың да ауған кезі, күннің де ауған кезі... Бірақ күн әлі ыстық. Аңызақ жел де бар. Топырағы кепкен сусыз шөлейт дала ыстыққа ыстық қосатындай сезіледі. Сирек біткен жусан мен көдеден басқа, жапырақты шөптердің бәрі де құрап ұшып кеткен. Өзге шөптердің иісі де жоғалып, жалғыз ғана жусан иісі қалыпты. Сарыдала деген аты осындай кезде қойылғанын аңғартып, ой-қыр тұтас сарғайып жатыр.

Ыстық қайтып, салқын түсе бастағаннан кейін, дүниені әнімен оятып, қайтадан өмір қимылына шақырып, боз тор-

ғайлар шырылдай бастады. Жер бетіне көбелектей дірілдеп боз торғай көлеңкесі түсті. Әлсіз де нәрсіз болса да, бұл даланың жүзіне осыдан басқа түсер көлеңке де жоқ еді.

— Үйлеріңе қайта беріңдер. Ертерек ұйықтаңдар, ерте жүреміз,— деді Некрасов. Некрасовты төре мен молланың қайсысына қосарын біле алмай, қалайда ығыса жүрген балалар енді шуылдап шапқыласып кетті.

Некрасов жабық шахталардың бірін кеше аралап шығып еді, енді екіншісін көруге ойы кетті. Ризашылық етсеңіз, Сикорскийді қуып жіберіп, сізді Қарағандыға көшірер едім деген Ушаковтың өтініші де бар еді.

— Бір күні мықтап бір отырғызады ол сұм! Жалғыз содан ғана шашым ағарып барады. Бүйрегіме қадалған шегедей!..— деп еді Ушаков. Некрасов ризашылығын бере қоймаса да, көмір жайымен кеңірек таныса кеткісі келді.

Шахтаның дәл шығар аузына жақын кеңірек алаңда төрт әйел топырағын айырып көмір сұрыптап жүр екен. Біреуі орыс әйелі, өзгелері қазақ әйелдері. Әйелдердің қасына көбірек айналып қалған екі шанашы шелектен басын көтеріп шыға берген Некрасовты көріп, тез тайып берді. Ұзамай, біреуі қожалақ дауыспен әндетіп кетті. Ол белгі әні «Кеш жарық» еді. Әйелдерден шам сұрап алып, Некрасов шахтаның түбіне қарай кетті.

— Е, мынау бір иман жүзді адам екен... Нағып тиіспей кетті?— деді бір әйел. Бұл Күнзила еді.

— Өзгесінікі аз болып жүр ме?.. Буаз қылып болды ғой... Құлағың үйренбейтін ешнәрсе жоқ екен ғой,— деді екінші әйел. Ол Назыкеш еді. Үш айдың ішінде мұның да беті ашылып қалған екен. Нені аңғартатынын іркілмей тұспалдады.

— Үйде аз естіп жүрген сөзіміз бе еді? Сен-ақ тәлім-си береді екенсің!— деді үшінші әйел Назыкешке. Ол Мұсақайдың әйелі еді. Өзі ат үстінде, ананы-мынаны қағыстырумен пайда табатын Мұсақай өткен қыстың төлеулерінен құтылғанша деп, әйелін көмірге түсірген. Әйелдің аты Балсары болатын.

— Естісең өзің еститін шығарсың, біздің Алшағыр ондайды айтпайды. Айтса, мен оның аузын қарыр едім,— деді Күнзила.— Ненің буы айтқызады, неге айтқызам?

— Талтаяқ байдың қызы болған соң, қалай айтқызайын деп ең!.. Осында қой бағып жүрген шал сенің әкең емес, менің әкем шығар!— деп, Мұсақайдың әйелі көптен бері араларында бықсып жүрген кикілжіңді үрлей бастады.

Сазарған жалпақ бет сары әйел денелі адам екен. Шашта-суға бой ұрып, бөртініп кетіпті. Бір ауылға жайлау боларлық жалпақ бетінің сол жақ томпағына шыққан түймедей қара меңіне бір түп қыл да шыққан екен.

Қазір көмір шаңы тұрып қалған қара мең қара бүйідей түксиді.

— Үйтіп көкігенше, адыра қал!— деді Балсары. Күнзила да күйініп кетті:

— Менің әкем сендерге ұсап ұрлығын өтеу үшін қой бағып жүрген жоқ. Адыра қалсаң өзің адыра қал!— деді.

Талтаяқ қазір осында жұмыскерлердің бірлі-жарымды қой-ешкісін бағып жүр еді де, Мұсақайдың қыс бойы осындағы жұмыскерлерден ұрлап-жырып жегендерін төлеп жүргені де рас еді, Байшегір еселеп құсқызған болатын. Кедейлік те мақтаныш емес, бірақ Күнзиланың ұры дегені иесін тауып дәл тиген екен, Балсары оны кеудесінен түйіп жіберді, Күнзила да қолын сермеді. Сонымен Некрасовтың Акула мен Зубовқа ұсап балағаттамай кеткені әйелдердің салғыласып қалуларына себеп болды...

Қазақ әйелдерінің не айтысып жатқандарына түсінбеген де, мән де бере қоймаған Катерина Неволя қол іс басталып кеткен соң ғана арашаға түсіп еді, Балсары оны да түйіп жіберді. Төбелесіп әдіс алған адамдай, тағы да кеудеден түйді. Мосқал әйел көмір үстіне барып құлады. Өзін бір жақ, өзгелерін бір жақ көретін Балсары Назыкешті де түйіп жіберді. Енді арашаға сыртқа көмір жөнелтіп тұрған екі жігіт келіп кірісті.

Долданып, бөртініп алған Балсары бұларға да бой бермей, ұзақ алысты. Жігіттерге қол сала алмаса да, сөзбен сыбап жүр... Қазақ ондайды «Ақ ит кіріп, қара ит шығып» деп бейнелейді. Дәл атауға аузы бара алмайды.

— Шелекке салып жіберейік өзін! Бұл көк долы жұмыс істетпейді енді,— деді жігіттердің бірі.

Балсары оңайлықпен шелекке де түспеді. Қалай реті келсе солай, басы төмен, аяғы жоғары құлаған күйінде жігіттер шелектің бетін жапты. Арқан жұлып сыртқа әкетті...

Осындай бір ұят қылықтар жаңа алынған жұмыскерлердің көбеюлерімен бірге көбейіп келе жатыр еді. Ескі ауылдың бақасы мен бәсекесі, күндеуі мен көре алмауы, биті мен бүргесі сияқты ере келді де, басқарусыз жерде тұтана бастады.

Ескі жұмыскерлер мен жаңа жұмыскерлерді жақындатпауға Сикорский мен Зубовтар да барын салатын еді. Нск-

рассов жабық шахтадан шығып, барактарға келе жатқанда осындай бір қылыққа о да кездесіп қалды.

Ашық шахтаның жар қабағында жалғыз әйел долданып жылап отыр. Ара-тұра күйініш сөздерін түйдек-түйдегімен айтып жіберіп, ұлып жылайды. Әлдекімдерге шағынып, қолма-қолға оңай қозғала қоймағандарға ызаланып жылайтын сияқты. Бұл жаңағы Балсары еді.

— Аналар мені ұрды, байлап-матап шелекке салып жіберді...— деп келген.

Қарағандыны оңаша баурап алғысы келетін ескі жұмыскерлер жаңа келгендерді қай жерде болса да тұртпектеп, сыйғызбайтындығын көрсетіпті... Өздері салқын да қараңғы жерде, десятниктің көзі тайып кетсе-ақ, жұмысты тастап қалжыңдасып отыратын қалтарыста жүрсе де, ақшаны солар көп алады. Көз тасасы жоқ ашық жұмыста жаңа келген сорлылар жүр... Өз үйінде Мұсақайдан еститін сөздерін Балсары ашу үстінде көптіре айтып, жанжалға шақырып отыр еді.

Ашық шахтадағы жаңа жұмыскерлер Балсары зарын іш бұра тыңдады. Бұлар көмірге Мұсақай арқылы алындық деп ойлайтындар еді.

— Әне, сөйтеді олар!..

— Біз сорлыға күн жоқ мұнда!..

— Бірімізді сыйғызбайды әлі...— дескен дауыстар әр жерден шығып қалды.

Бұлардың кімге кіжіне бастағандарын бірден түсіне қалған Зубов, сүймендері мен қайлаларына сүйеніп тоқырасып қалған жігіттерге ақырған да жоқ:

— Не болыпты? Кім ұрыпты?.. Бұланбай ма?— деп сұрады. Жігіттер енді оны қоршап алып, арыз ете бастады:

— Міне, қуып жіберіпті.

— Бәрімізді де қуғылары келеді.

— Біз арзан жалдандық. Содан қорқады!— десті.

Некрасов осы тұсқа келіп еді:

— Жұмысты жақсы істеп үйренсеңдер, сендердің жалақыларың да көбейеді деңіз,— деді ол. Аздап қазақша білетін еді, жалақының аздығына арыз етіп тұр екен деп ойлап қалды.

— Олай емес,— деді Зубов қатал үнмен.— Нағыз жалақы осылардікі. Отыз тиын... Аналар артық алып жүр... Бұлар соған жәбірленеді, дұрыс жәбір еді.

Түбі Рязановтан шыққан теріс ыңғайды Некрасов өзі де жақсы білетін еді. Жақтырмайтын да еді. Соған қарай

бейімделіп келе жатқан Ушаковқа да наразылығы бар-ды. Ол туралы Zubovқа жөн айтып тұруды керексіз тапты да, ілігісе кеткелі тұрған Zubovпен шатақтаспай, кетіп қалды. Бәрібір, үйреніп қалған ескі жұмыскерлердің жалақысын ешкім кеміте алмас, мыналар болса түсінер, өздері де соған ұмтылар деп ойлады.

Некрасов конторға жақындай келе пар ат жегілген Жұмабек арбасын таныды. Манағы балалар да осы маңайда топталып жүр екен. Іштерінде жаңадан қосылған, жақсы киінген үш-төрт бала көрінеді. Алыстан келгендігін қимылыз қалғуымен аңғартып, екі ерттеулі ат та контор алдында тұр. Некрасовтан ығысып балалар барак тасасына қарай ойысты. Некрасов конторға кірді.

Жақсы киінген, түймелеріне дейін түгелдей бір түрліден тағылған, аяқтарында әдемі етіктері бар төрт бала жаңа келіп еді. Жұмабек төренің өзі әкелді. Біреуі өз баласы, өзгелері Ордабай мен Күреңкөз қожа, Тұрсынбай — үшеуінің балалары. Тұрсынбай баласын осы араға дейін салт өзі әкеліпті. Ерттеулі аттар соныкі еді. Барактың тасасына шығып алған соң, балалар Некрасовтан ығысып, бөліп жіберген әңгімелеріне қайта көшті. Жақсы киінген балаларға күндей де, ұнатпай да қарап тұрған жұмыскер балалары ұсақ-ұлаң жанжал басталып кетуіне де қарсы емес еді. Байлықпен бала күнінде ғана есептеспейсің. Бай балалары екенін танып, әуелі кердең қарасып, ойқтастап тұрған балалар «күресесіңдер меге» келіп қалып еді, қазір сол арадан қайта бастап кетті.

— Күресемісің?— деді Нартай, жаңа қосылған төрт баланың ең үлкендеуіне. Нартайдың ойында жаңа қосылған төртеуді ығыстырып, иектеп алу да бар еді.

— Күресем,— деді үлкендеу бала. Ол салт келген Тұрсынбайдың баласы Кұдайменде еді.

Кұдайменде оңай жығылып қалды. Әдіссіз екен, қапсыра құшақтай берді де, тыраң ете түсті.

— Қапым бар, қапым бар...— деп, қайта ұстаса түрегеліп еді, Нартай оқыс тартып қалып, етпетінен түсірді де, желкесіне мініп алып:

— Тағы да қапың бар ма? Тағы да бар ма,— деп тебініп-тебініп қалды. Кұдайменде жасып та қалған екен, үндей алмады. Нартай жайраңдай күліп, жолдастарына қарай бір ғана жарқ етіп тұрып кетті де:

— Сен семіз қара, неге күреспейсің?— деп, Кенжеғараның қолтығынан оң қолын өткізе бергенде ол бір тақыс

екен, Нартайды аяғының ұшынан басып қалып ұшырып түсірді. Нартай шалқасынан құлады. Кенжеғара өзі еңкей-мепті де, сұрланып қалшыып тұрып қалыпты.

Нартай жерден мыстай қызарып тұрды. Толықтау болғанмен аласарақ баладан жығылармын деп ойламап еді. Қалай жығылғанына аң-таң болып, едәуір аңырып қалды. Жолдастарына көзі түсіп кетіп еді, бәрі де қуаң тартып, жүдей қалған екен. Енді мұның жүзі де бұзылып, қара күреңденіп барады.

— Мықты болсаң, қайта күрес, қайта күрес!— деді Күдайменде, өз жығылғанын ұмытып кеткендей, ыржия күліп, мәз болып тұр екен. Әсіресе, сойдақтау біткен бір күрек тісі күліп, мазақтап тұрғандай ақсияды. Нартай онсыз да қайта күреспек еді.

— Сен ұстаспай жатып, неге қағып қаласың?— деп, Нартай Кенжеғараға жақындады.

— Мен қаққаным жоқ... Сен ұстағансың, мен ұстағаным жоқ,— деді Кенжеғара. Сызданып айтты.

— Сөзді қой, ұстас кәне! Қапышыл неме, өзің де қапы кетпе!— деді Нартай, ұстаса беріп.

Ызалы Нартай иықтан ала бере жұлқып қалып, Кенжеғараны етпетінен түсірді де: «Қапы кеттің, қапы кеттің!»— деп, тезбе-тез қайта тұрғызып алып, бірақ қайрат етуге келтірмей, шалқасынан салды. Енді жауының беті біржола қайта қалғанын сезініп, Кенжеғараны асықтырмай тұрғызып:

— Ер кезегі үшке дейін, қайта кел!— деді.

Кенжеғара үндемей келіп, белдесіп ұстады. Бұл жолы екеуі ұзағырақ алысты. Кенжеғара шаптан тіреп, қимылдауға да жібермей, қимыл да істемей жатып алды. Нартайдың ызаланып жүргені байқалады.

— Зілдейін қарашы өзінің! Күнде неше аяқ айран іше-сің?..— деп қояды Нартай.

Кенжеғара қабағын түйіп алып, тіл қатпай, аңдып күресіп жүр. Екі көзі Нартайдың жалаң аяқтарын аңдып еді. Бір кезде темір шегелі өкшесімен жалаң аяқтың дәл қырынан басып тұра қалды. Сіресіп тұр. Өкше астынан қан шықты. Бала қаннан қорықса керек еді. Кенжеғара қорықпады. Нартай да қатты тістеніп шыдап қалды. Аяғын қозғайын десе, темір шегелер сойып жіберердей. Нартай бар күшін салып Кенжеғараны тік көтеріп алды да, ыңқ еткізіп шалқасынан ұрды жерге. Қатты ызаланған екен, бұл жолы Кенжеғараның кеудесіне мініп алынды.

— Әкең аты кім? Айт шапшаң!— деді.

— Айтпаймын,— деді Кенжеғара. Кеудесіне мініп отырған Нартайды жауырын ортадан ала етігінің тұмсығымен теуіп қалды. Нартай оны бөксесімен кеудеге бір нұқып жіберді. Енді ол көзін бір жағына бұрып алып, өліміне бейіл адамдай, сазарып жатыр.

— Айтпасаң, жібермеймін. Ақмолаға дейін кеудеңе мініп барам!..— деді Нартай.

Нартайдың серіктері де Кенжегараның үстіне төніп қалыпты. Олар да шуылдап:

— Айтпашы кәне, аузыңа топырақ толтырайық. Айт, жаның барда!— десіп, Кенжегараның құлағын бұрай бастады. Кенжегараның серіктері енді жаппай төбелестен қауіптеніп, шеттеп кетіпті. Қаша жөнелуге тұрғандай...

— Күреңкөз...— деді Кенжеғара ақырын ғана. Булығып, қорланып айтты...

Кенжегараның кім баласы екенін Нартай мана білген. Қыстан бері Байжан үйінде тұрған баланың құлағына Кенжеғара жайындағы әңгімелер де талай тиген. Қазір ол сол шындықты айтқызғысы келіп:

— Ол емес сенің әкең, Игілік деп айт! Игілік деп айт!— деп, Кенжегараның кеудесіне бөксесімен жортақтап-жортақтап алды. Бала қаталдығына бұ да біржола мініп алған екен, өзін-өзі ірке алмай қалып еді.

— Балалар, қайда жүрсіңдер? Шайға келіңдер!— деген контор жақтан ересек адамның даусы шықты. Көп бала тағы да топ торғайдай дүркіреп қаша жөнелді. Нартай да, Кенжеғара да тұрды. Кенжеғара шаң болып қалған күрең барқыт тебетейін қағып киіп жатып, бір түймесі үзіліп кеткенін де байқап қалған екен. Күрескен маңайдан түймесін қарай бастады.

— Түймең бе?.. Міне жатыр,— деп, Нартай жерден жылтыр қара түймені алып Кенжеғараға берді де:— Бәлем, әкеңнің атын айтпадың ба? Ақмолаға жеткенше жүз айтқызармын!— деді.

— Біз сендерден бөлек кетеміз... Сендермен бірге оқымаймыз да!..— деді Кенжеғара. Салмақпен, зілмен айтты.

— Балалар!..— деген екінші дауыстан бұл екеуі де айрылысып, өз жөндеріне кетті...

Бай балаларының басқа мектепке кетіп бара жатқандары да рас екен. Бұған дейін өз баласын түбінде кен инженері болып шығатын топқа қосып жібермек болып, Некра-

совты Қарағандыда екі күн күттірген Жұмабек қазір оған сол жайды айтып отыр:

— Сіз ренжімеңіз... Игілік би біздің балаларға серік болып барсын, бірге тұрсын, бірге оқысын деген соң, шыға алмай қалдым... Кенназия деген бір оқу бар екен ғой... Игілік сонымен келісіп қайтқан екен...— деді Жұмабек Некрасовқа.

— Гимназия ма?

— Сол болу керек.

— Маған бәрібір...— деді Некрасов.— Өзіңіз біліңіз..

— Боластың песірі Ақмолада күтіп қалыпты. Мен соған жеткізіп салып қайтам...— деді Жұмабек.

Ушаковтың аласапыранда бір кездесіп қалғанда, қазақ балаларынан кен мамандарын шығарам дегенін Игілік өзінше түйіп кеткен екен. Жұмыскер балаларын жібергім келеді дегенін онша ұнатпай, оңай мақұлдап, бұл жайлы сөзді тез доғарып еді. Енді өз балаларын гимназияға түсуге жіберіпті.

— Жарықтық қиядан көреді-ау!...— деді Тұрсынбай.— Біз болсақ, әйтеуір жұртқа ілесу ғой... Мына бір баланы да ала кетсе деп, әдейі Ушаковқа барып қағаз алып келіп отырмын. Әйтеуір, ала кететін болғанына шүкіршілік...

— Е, оқудың бәрібір емес пе... балдан тамар, байдан жұғар деп қосып жатырмыз баламызды, әйтпесе, қай оқуды таңдаушы ек... Соқыр тауыққа бәрі бидай деген, біздікі сол ғой...— деді Жұмабек.

— Қожекеңе құдай иген екен...— деді Тұрсынбай. Жұмабек күлімдеді де, үндеген жоқ.

Шамасы келсе, Тұрсынбай да баласын гимназияға жіберер еді. Бай балалары қайда оқыса бұл да сонда оқытар еді. Ол қолдан келмеген соң, баласын Ушаков мектебіне жібергелі отырғанын кемсініпкіреп айтты. Жұмабек болса, қазірдің өзінде жарты Игілік бола қалғандай паң екен.

— Құдай қосса, балалар бірге жүреді ғой?.. Жолшыбай көздікіріп, үйір етіп жібер...— деді Тұрсынбай.

— Жоқ, біз қазір жүріп кетеміз... Елге шығып қонамыз...— деді Жұмабек.

Сол күні кешке Қарағанды басында бірталай жұмыскер үйінде бала аттандыру тойы болып еді. Үй-күйлерін осында көшіріп алып, барлы-жоғын бірге көріп отырған жұмыскерлер қоңдана бастаған екен, біреу лағын, біреу қозысын құрбан шалып тастапты.

Байжан үйінде тұрып қалған Алшағыр да той жасап жатыр. Бұланбай, Байшегір, Михайло Неволя сияқты көңілдес адамдарының бәрі де осы үйде. Орталарында Некрасов та бар. Сейіт пен Назыкеш те осы үйде қонақ күтісіп жүр. Байжан үйі жылдағы әдетінше жайлауға шығып кеткен еді, күздікке әлі оралған жоқ-ты. Ет пісіп жатқан шошалада Жабай мен Қолбаң, Күнзила мен Назыкеш төртеуі бір үйдің жандарындай ойнап-күліп тамақ әзірлесіп жүр.

Әсіресе, Назыкеш пен Жабай қатты қалжыңдасады. Бір кезде бұл екеуінің арасында кінәратсыз қызығу, үміттену бар еді-ау?... Қазіргі келіншек Назыкеш балғын жас қыз еді де, қазіргі соқыр да шойнақ Жабай асаумен алысатын балғын жас жігіт еді онда... Жүректеріне шарынды іздердің салтағы түспеген таза жастар бірін-бірі таза сүйетін еді. Енді міне, Назыкеш Сейіттің жары, жарасқан жар. Екеуі де көмірде. Жер астына бірге түсіп, бірге шығатындарына шексіз қуанышты сияқты, Назыкештің күрегін ылғи Сейіт алып жүреді. Қалжыңдасып қайтады. Ауыр жұмыстан шаршамай шығатындай, біріне-бірі әлсін-әлсін қарап, жайраңдап келе жатады. Адамға адам жарығын да түсіреді, көлеңкесін де түсіреді. Назыкеш пен Сейіт біріне-бірі жарығын ғана түсіретін еді. Жабайдың жалғыз көзі қанша топтың арасынан ол екеуін бірден тауып алады. Не айтысатынын түсініп те тұрады. Қызығады да, күрсінеді де...

Оңай болып па еді Жабайға?... Назыкештің бағын байламаймын деп оңай айтып па еді? Жоқ-ты!.. Қорлық зарын тартқан адам ғана қорлауға бармайды. Жабай Назыкешті қорлық көрмесін деп еді. Өзінің қиратылып қалғанын ойлап, Назыкеш басына өмір бойы мұң болмайын деп еді. Қазіргі кеште Жабай Назыкешті жиі көріп тұрғысы келетінін сезді. Оны ыңғайсыз көріп, өзіне өзі тоқтау салғысы келсе де, көбінесе ие бола алмай қалады. Қызғанышы да жоқ, Сейітпен де дос. Бай ауылдардың тор, тұсауынан шығып алған соң, жоқты ерсі көруді қойған Назыкеш те Жабаймен тартынбай қалжыңдасады.

Бытырдан бері ешкіммен жақын сөйлесуді қойып, түйіліп қалған Жабай Сейіт пен Назыкеш келгелі кемдігін де ұмытқандай, замандастарының арасына қымсынбай кіріп кетті. Табысы өзіне мол жететін ұста жігіт жақсы киініп жүретін болды. Бұл күнге дейін ұшынан басатын ақсақ аяғы да енді табанын жерге тигізе бастапты.

Жазғытұрым Омар соққыға жығылғанда Жабай тағы

бір қауіптеніп қалып еді. Ушаков араласқан болу керек, Игілік ол жұмысты аяқсыз қалдырды.

— Кіна Омардың өзінде екен,— дегеннен басқа түк айтпапты. Артында қандай қоңырауы болары белгісіз, әзірше осы сөз кесім болып, ешкім қайта дүрліккен жоқ. Сонымен Назыкеш пен Сейіт те тыныштық тапты. Игілік бұл екеуі туралы да бір байлам аңғартыпты:

— Омардың орнын Сейіт баса ма деп дәмеленуші ем, оны қабылдамаған болды ғой... Қайтеміз, беттерінен жарылқасын...— депті. Онысы «осымен барып тұрсын» дегені ғой деп ойлады да, Игілікте қалған әке мұрасынан Сейіт те күдер үзді.

Қазір бұлардың бәрі де ауылдың алғай-шалғай, әрі отыр, бері отырынан құтылғандарына қуанып, еңбек өміріне біржола кіріп кеткен еді. Жалғыз Қолбаң ғана ауылға қайтуды арман етіп, күрсініп қояды. Ол анда-санда үйіне жіберіп тұратын аз ғана ақшасына бір тай-құнан алып қойсын деп тапсыратын еді. Үй іші оған берешекке берешек қосылып жатқанын хабарлайды. Бір ойды екі түрлі етіп айтуға шорқақ Қолбаң сол бір арманын қыс бойы айтып келе жатқан түрінде өзгеріссіз қайталап:

— Тай-құнан бірдеме болар ма екен деп тоғыз теңгені бір жібердім, алты теңгені бір жібердім... Қағып салып, қарайды да отырады түге... Өмір бойы ауымыз атқа тимей өтетін шығар...— дейді. Жабай оған:

— Тай-құнанды қайтесің, Қолбаң... Сен бір ұрғашы лақ алып жібер...— дейді.

— Неге? Неге? Лақты мен қайтем? — дейді аңқау Қолбаң, еңсеріле бұрылып.

— Екі жылда үш ешкі болады.

— Үш ешкі болады?

— Ие, үш ешкі болады. Үш ешкіге бір құлын алып жібер... Сол құлын ат болғанша, өзің де ат боласың...

— Ә? Өзім ат болғанда аттың керегі не маған?

— Сатарсың...

Жабайдың әдейі әр саққа жүгіртіп айтқаны, сайып келгенде, енді атты арман етпе деген сөз екенін Қолбаң мазақ деп ойлап, бұлтиып қалып еді, Назыкеш оған еркелей сөйлеп:

— Қолбаң аға-ау, өзгелер бар атынан айрылып жатқанда, жоқ атты арман етіп қайтесіз?.. Екі қолым аман болсын десеңізші,— деді.

Жабай Назыкештің қолдары сымбатын бұзып бара жатқанына манадан іші ауыра қарап отыр еді. Назыкеш қол жайын айтқанда, тағы да қарады. Кейбір тырнақтарының үстінде көлденең түскен кішкене-кішкене ақ сызықтары бар сұрғылт саусақтарға Жабай ылғи қызыға қараушы еді. Әдеп пен әдет дегеннің екеуі де тар қыспаққа айналып кеткен қазақ қызының беті мен қолынан басқа денесі көзге көрінген емес те, оны тек кәнігі көздер ғана тани алатын. Жабай болса, ондай тінтумен жұмысы жоқ. Назыкештің жүзіне қарай беруге де қысылып, көбінесе қолына қызыға қараушы еді. Қазір де сол сұлу сұрғылт саусақтардың көбесі сөгіліп, қол сырттарының жарылып-жарылып кеткеніне аяй қарап отыр. Ұмытылмас өкініш сияқтанып сол саусақтарды тым болмаса бір рет ұстап көрмегені есіне түседі...

Байжанның балшық үйінде терлеп-пысынап көп жұмыскерлер сығылысып отыр. Денеге сіңіп кеткен көмір күйесі қара тер болып ағады. Шахтадан шыққаннан кейін Майқұдық суына барып бәрі де жуынып қайтып еді, тазармаған екен. Қазір бірінен-бірі ұялып, жұмыскерлер сүртіне беріп отыр.

— Сендер жақсы еттіңдер... Оқысын балалар... Жұмыс адамын аяп, жәрдем беретін штейгерлер осылардан шығады... Оқысын,— дейді Михайло Неволя, Нартай мен Әлішерді көзімен нұсқап.

— Кім етіп шығаратындарын қайдан білейік, әйтеуір, өзіміз көргенді көрмесін деп жіберіп жатырмыз,— дейді Бұланбай.

— Жұмыскер баласы, қайтсе де, Акула мен Зубов болмайды. Ең болмағанда Быков болады,— дейді Михайло.

— Андрей басқаша адам еді ғой!..

— Елиза қандай еді!..

— Не болды екен байғұстар?..— десіп, қазақ жұмыскерлері хабарсыз кеткен дос-жолдастарын есіне алады.

— Сикорский ғой құртқан!

— Осыдан да құтылар ма екеміз?..

— Бұл әлі Ушаковтың түбіне де жетеді!.. — десіп, тағы бір топ жұмыскерлер өзара кеңкілдеседі. Қазақша білетіні бар Некрасов төре ести кетсін дегендей, Ушаков атын әдейі қосады.

Таң ата жұмысқа түсетін жұмыскерлер Алшағыр мен Бұланбайдың сый-сияпаты біткеннен кейін, көп айнамай үйлеріне қайтып еді. Қазіргі жаппай күндізгі жұмысқа көшкен Қарағанды басы жым болды...

Шамы сөндірілген қараңғы жер баракта екі адамның күбір-күбір сөйлескені естіледі. Бірі орысша таза сөйлейді де, екіншісі қазақшаны да қосып сөйлейді. Үшінші біреудің үнсіз ғана дем алғаны білінеді.

— Ең қолайлы түн осы. Ол үйде үлкен той болады ғой. От өздерінен неге шығып кетпейді?..— дейді бір дауыс. Екінші дауыста әрі арзансынатын, әрі қаймығатын үн бар:

— Я пожари некогда не делал...боялся... — дейді ол.

— Сен қорықпа... Өрт салуға үйренудің керегі жоқ. Баланың қолынан да келеді. Қой енді толқуды. Уәдәлестік, орында... Жарайды, бес кез емес, он кезден болсын... Жарай ма?

Көңіңкіремей отырған дауыс едәуір бөгеліп барып:

— Жарайды... Шайды да ұмытып кетпеңіз...— деді.

Желкем жылы түн... Аспан толы жұлдыз, жаңа қағылған мыс шегедей жылт-жылт етеді. Күндегі әдеті бойынша Сикорский барағының үстінде далада жатыр. Ең жақын барактың төбесінде Михайло Неволяның әйелімен екеуі сөйлесіп жатқандары естіледі:

— Сен, Миша, қызық адам болып шықтың... Ұйықтап кеткенбісің? — деді Катерина.

— Мен бе?..

— Сен деймін...

— Неге?..

— Қызық адам болып шықтың деймін...

— Бүгін білдің бе оны?

— Жоқ-ау, қыс бойы жел де боран, қу дала деп жұрттың бәрін бездіргің келетін адамша сөйлеуші ең, аяғында екеуден-екеу нағып қалып қойдық осында?

— Өкініп жатырмысың?

— Жоқ-е... Мен қайда болса да, кімге болса да оңай үйлесем ғой...

— Өкінбе, қатын... Енді екі жұмадан кейін өз үйімізге кіреміз... Монша салып алдық... Келер жылы үйдің қасына айнала ағаш отырғызып берем. Содан кейін көмірмен қоштасасың да, огородыңда жүретін боласың...

— Сен жалғызсырамаймысың осы?

— Неге?.. Мен саған айтайын, қазақтармен әбден достасуға болады. Ақ көңіл, өте қарапайым адамдар...

— Мен саған келген күні-ақ айтпап па ем... Сенбегесіңдер түге...

Ұзамай, бұлар да ұйықтап кетті білем, тынып қалды. Құлағы осыларда болса, көзі әлдеқайда жатқан Сикор-

ский басын тез көтеріп алып, тез бұқты. Басын көтеріп алғанын біреу көріп қалмады ма екен дегендей, айналаға құлағын тосты. Демі тоқталып қалғандай екен. Енді басын көрпемен жауып алып көтерді. Байжан үйіне қарады. Жылт ете түскен оттың лап бермегеніне шыдамсыздықпен қадалады. Тағы бір от, тағы бір жылт етті. Қобырсып жатқан шөп пен боқтықтың лып ете түспегеніне шыдамай барады. Қарағаннан жасалған шошала мен ауыз қорадан бастаңдар деуі керек екен... Екі сұм шала бірдеме жасап қашып кетпесе жарар еді... Жоқ, тағы екі жерден от көрінді... Жел неге құтырынбайды екен енді!..

Байжан үйінің осы маңайда жақын болғаны Сикорскийдің тынышын қашырып болған нәрселердің бірі еді. Аулақ үйде жұмыскерлер жиналады. Ізі-тозы білінбей кеткен Быковтарды кім құтқарды? Жоқ, сол үйдің осыған да қатынасы бар... Сол түні барлық жандары үйінде болып шыққанмен, бәле сол үйде туды. Егер бүгін түнде Байжан үйінің орнында күлі ғана қалса, қайтып оны бұл маңайға жолатпауға болар еді. Сатып алынған он шақырымның сыртында отыра берсін...

— Өрт! Өрт!— деп қалды Михайлоның әйелі Катерина. Сикорский көрпесінің астына кіріп бұғып қалды.

— Иттер!— деген Михайлоның даусын естіді. Шыдай алмай, тағы да сығалап еді, енді бұрқырай жанған отты көрді. Қайта бұқты.

Жалғыз бағанаға асулы тұратын сом темір шақылдап ұрылып жатыр. Барактарда тұратын жұмыскерлер де андай шығыпты. Енді Сикорскийдің жата беруіне де болмай қалды.

— Шахталарға жүгіріңдер! Көмір атжалдарын қорғаңдар!— деді Сикорский жұмыскерлерге айғайлап бұйрық етіп.

Шынында да, ең алдымен шахталардың маңайын қорғау керек еді. Михайло Неволья Байжан үйіне қарай жүгіре беріп тоқтап қалды:

— Сен баршы, оянды ма екен өздері,— деді әйеліне.

— Өрт жақ беттегі қарағандарды құртыңдар! Шахтаны, шахтаны қорғаңдар...— деген айғай тынбай шығады.

Барактағы жұмыскерлер түгел шахталарды қорғауға кетті де, алысырақ тұратын киіз үйдегілер оянбаған сияқты.

Байжан үйінің маңайы балқып жанып жатыр. Бірлі-жарымды болмаса, олай қарай жан өткізбей, Сикорский

қайырмалап жүр. Қасында үш-төрт адам бар, Бұланбай ғана қайрылмай кетті. Бір жас әйел ұшып жөнелді. Өзгелерін бөгепп қалды.

Бұланбайлар Байжан үйіне жеткенде, бұл үйдегілердің бәрі де аман, далаға шыққан екен. Жөнді киіне де алмаған, немен жатса, сонысымен ғана шығыпты, Шошала майысып құлағалы кетіп барады. Жер үйдің терезесінен жүгіріп кіріп, жүгіріп шығып, Алшағыр бірдемелерді әлсін-әлсін әкеп тастайды. Бұланбай терезеге барып, кәне маған әпере бер деп еді, Алшағыр іштен — енді ештеме қалған да жоқ шығар, — деді.

Бұл кездегі қазақ үйін өрттен аман алып қалуға да болмайтын еді... Айналасы неше жылғы көң, сабан мен шөп, қараған мен боқтықтан жасалған қора-қопсы қоршап тұрған жұрттың көз адында еркімен жана берді... Таңертең Байжан үйінің орнында бұрқыраған күл, әлі жанып бітпеген көңнің бықсыған көк түтіні ғана қалып еді.

Өрттің көздегені шахталар бола ма деп ойлаған Некрасов қауіп беті ауғанша сол маңайда болды. Сикорский құр айғаймен жүрсе, Некрасов шахталардың жел жағын орап, жердің қыртысын аудартты, қарағандарды кестірді. Жүздең аса жұмыскерлер күрегі шахталардың бір бетін түгел өрттен орап тастады. Жанған үйдің жалыны сөніп, енді қауіп біткеннен кейін Некрасов та жүруге айналды.

Күн сәскелік болып қалыпты. Алшағыр мен Бұланбай балаларымен өртенген үйдің қасында қоштасты...

Ақбұйрат заводының қазіргі дем алысында үлкен бір байсалдылық бар еді. Бұдан бес жыл бұрынғы қапыл-құпыл жанталастар жойылыпты да, сенімді де серпінді істің еркін қимылына көшіпті. Бұрын жер бетінде болатын шақыр-шұқыр, жарқ-жұрқтың бәрі де тас сарайларға қамалып, қазір бір үлкен дүмпудің тұтасқан гуілін ғана естисің. Қарш-құрш шайнасқан темір мен тас өзара келісім тауып, адам ісіне біржола бас игендей, үн қосып бірге гүрсілдейді. Сасқалақсыз, созымды да салмақты гүрсіл. Бұрын дір қалтыранып тұратын жер жүрегі де орнына түскен сияқты. Шошынбайды да, қалтыранбайды. Жарылып кетердей, лап етердей ешбір қауіп те байқалмайды. Көмір боп, кен боп келіп, мыс боп кетіп жатқан үздіксіз ұзақ бір керуен бар. Ол үнсіз қыбырласа да, ылғи ілгері қозғалған жүк кірелері.

Завод айналасында үйлер, оттар көбейген, ышқынып будақтаған түтіндер көбейген. Мойындар жіңішке де қысқа-лау болса да, бұйра, қалың қара көк түтіндер желді күндерде де тік атқып көтеріліп, жоғарылап барып сынады да, содан кейін ғана көлбей жосиды. Сырт көзге үлкен айбардың өзі де — осы бұйра қара көк түтіндер мен жандарал келе жатса да, жол бермей, үзілмей ағылатын кірелер... Ақбұйраттың қысы-жазы, күні-түні өзгермейтін, берік қалыптасқан көрінісі осыған айналып еді.

Бұдан аз-ақ жылдар бұрын жүк кірелерінде екі түрлі белгі бар еді. Бай кірелері даңғойлау да сәнқойлау, мақтанышымен жүретін. Қостасып салған кедей кірелері қайысқа жіп жалғағандай, үзігі де көп, түйігі де көп, сенімсіз де тұ-

рақсыз екенін көрсетіп тұрушы еді. Қазір оның екеуі де қалып, кіре де тұрақты кәсіпке айналыпты. Бір қалыпты атан өгіздер мен атан түйелер әр адымы ақша екенін өздері де түсінгендей, бұралаңсыз, бұлтақсыз, кәнігі аяңдайды. Тоқтар жерін, жүрер кезін олар да біліп алған. Қазақ әйелінің қолында темір күрек те кәнігі жарқылдайды.

Алғашқы жылдардың арпалыстарынан иығы жеңілденуге айналған Ушаков та байсалды еді. Самайына ақ кіріп, шеңбері кеңіп, толығуға айналған. Төрт бөлмелі тас үй салқын да жайлы. Артық еншәрсе де жоқ. Түкпір бөлмедегі төсегі мен. тұсына ұсталған, еденге төселген екі күрең кілемі бір шкафтан басқа жиһаз дерлік те ешнәрсе көрінбейді. Қабырғада бір қос ауыз мылтық, екі алты атар ілулі тұр. Ушаковтың көптен жолға шықпағанын осы мылтықтарынан да аңдауға болатын. Қалың майланған мылтықтарға түксиген бозғылт шаң тұрып қалыпты. Маңдайындағы жылтыр қара тай-тұяғы жарылып-жарылып кеткен қара шұға фуражканың да көптен бері шкаф төбесінен түспегені байқалады. Солқылдақ арба да жазғытұрдан бері лапасының астынан шыққан жоқ. Ушаков көрінген жұмысқа өзі шапқылауды қойып, енді жөнделіп кеткен іске жалпы бағыт беріп отыратын сияқты.

Ушаков қазір өзінің жұмыс бөлмесінде еді. Әлденеменеге үңіле ойланып қалыпты. Екі сұқ саусағымен темекісін нығарлап басып, екі бас бармағымен қағазын ілгері қарай иіріп тұрған шылымның ортасынан үзіліп кеткенін аңдаған жоқ.

Терезесі көп, кең бөлмеге жазғы сәскеліктің мол жарығы түседі. Үй айналасына отырғызған ақ теректердің жапырақ көлеңкелері сырлы еденге кілем бедерін төгеді. Терезеден ақырын естіліп тұрған жапырақ судырын көлеңкелері қозғалысымен қайталап тұрғандай. Ушаков бұл судырды естіген жоқ, көбелектей қалтылдаған жапырақ көлеңкелерін көрер де емес. Оның көзі бөлменің қақ ортасындағы жалпақ та ұзын столда еді.

Стол үстінде Компанияның барлық өндірістерінің бірі-не-бірі қоспақ қара жолмен жалғасқан макеті тұр. Жұмсақ сұр пластилиннен жасалыпты да, жер бетінің өрнегі түстес бояулармен боялыпты. Жаратылыстың жазғы бір ажарлы кезі алынған. Солтүстік шетте Қарағанды. Он екі барағы, екі жабық шахтасы мен бір ашық шахтасы, моншасы мен кочторы, екі ұста дүкені, ең арғысы дәретханаларына дейін түгел жапсырылған. Арғы бетінде бытырай созылған қа-

зақ үйлері де көрінеді. Іс жүзіндегі жайларынан бәрі де әдемі. Қоспақ қара жол бейне-бір өзендей білеуленіп Ақбұйратқа соғып, одан Нілдіге асып жатыр.

Әсіресе, Ақбұйрат әдемі жасалған екен. Жар қабаққа иін тіресе салынған тас сарайлар, мастерскойлар, складтар, көмір атжалдары, барактар, ұзын-ұзын мойындар, үлкен қалалардың бір шетіне ұқсайды. Ушаковтың өз үйі айнала-сындағы ақ теректеріне дейін түгел түсірілген. Нілді маңайы ғана жалаңаштау. Одан әрі Жезқазғанға қарай асқан жалғыз жол да жіп-жіңішке, өлген жыландай әлсіз бұраңдап жатыр.

Жол шеті оңтүстікке қарай ұзаған сайын, жердің беті де жалаңаштана беріп, бара-бара құм түстес құбақан ирекке айналып тоқтапты.

Бір бүйірде әдейі жарқыратып жапсырған Алтынды төбесі теңкііп жатыр. Басқанікі болса да, алыстан Майқайың, Қызыл еспелердің де төбелерін көрсете кетіпті...

Ақбұйраттың баурындағы Көкөзек, Нілдіге жақын Сарысу сілемі, Майқұдық, Теректі сулары тарын макеттің бетіне тақаса түскендіктен Компанияның барлық өндірістері көп судың ортасында тұрғандай, жердің жай жаратылысының өзіне адам қызыққандай екен.

Осы әдейі жасалған макеттің қағаз бетіне көшірілген нұсқасын Рязановқа жолдап, бұл жақтағы өндірістерді кеңейте түсу үшін Ушаков ортақ қордан тағы да жүз мың сом шығарылуын сұрап еді.

Осы күндерде Ушаков сол кешіккен жауапты әр сағатта күтіп отырған кезі де.

Осы бөлменің тұйық қабырғасының екі бұрышына қазқатар екі сүйір тау орнатылыпты. Екеуі де төбеге тиіп тұр. Біреуі мысты, қорғасынды кендерден жасалған да, екіншісі мыс қорығы мен тас көмір, графит үшеуінен өрілген. Екі сүйір таудың етек жағы жайылып келіп түйісер аралығында сол күйінде Нілдіден табылған отыз жеті пұттық кесек мыс пен үлкендігі тап сондай кесек тас көмір жатыр. Терезеден түскен күн шұғыласына шағылысып, кеңді тастар жымың қағады. Пирит, Хальпирит кендері тұтас, жез бен алтындай жарқырайды. Тесігі көп қына сары тастар, түксиген қоңыр тастар, күреңіткен тастар да бар. Күңгірт жарқырайтын қорғасын, күміс кендерінің ажарын ашыңқырау үшін ара-арасына ашық түсті көк ала тастар жүргізіліпті. Зерттеушілерінің әр жерден әкелген, әзір не екені танылмаған кенді тастарды кесек-кесегімен көмірдің қуыстарына да

тыға бергендіктен, көмірден жасалған тау да жарқылдап қояды.

Мұның ішінде басқа жерден келген жалғыз графит қана. Өзгелері осы маңайдікі. Графит Аягөз маңынан келді. Егер Рязанов тартпақтамаса, Ушаковтың жер жүзін шарлап кеткен Фабер қарындаштарын Ресей топырағынан айдап тастау ойы да бар. Бірақ бұл әзір алысырақта жатқан армандарының бірі... Көмір мен мыс төлдеп, үрім-бұтағы көбейер болса, соның бірі болып графит та кіруіне болар еді. Ондаған жылдар қасқырдай жортып жүріп, иілмегенді сындырып көндіріп, Ушаков көмір мен мысты өрлеу жолына шығарып еді. Жалақы арзан, шығыны аз далада мыстан түсіп жатқан пайдаға кім болса да таңданғандай. Бұл бір тегін құйылып жатқан ақша. Ең алғашқы қиын асудан асып алған Ушаков, енді алдында жаңа белдерді көріп, солардан да бөгелмей асуды арман ететін еді. Сол белдерді ол қазір макет бетінен көріп, ойша салмақтап тұрған сияқты.

— Никон Абрамович, лұқсат па?.. — деді хатшысы есік ашып.

— Кір...

— Рязанов мырзаның жіберген адамы келіп тұр... Кіруді тілейді.

— Кім екен? Білмедің бе?

— Жоқ, көрмеген адамым... Сұрауды ерсілік көрдім...

— Кірсін...

Кіріп келе жатқан адамды көріп, Ушаков қатты таңырқап қалды. Құйқа тамырлары шіміркеніп кеткендей, өзі де тез өзгеріп, жылан көргендей бойын да тез жинап алды. Кіріп келе жатқан Сикорский екен!.. Ушаков оны бұдан үш жыл бұрын Қарағандыдан әрең қуып жіберіп, орнына Некрасовты белгілеп еді. Рязанов онысына қарсылықсыз көнген. Енді міне, сол сұм Рязановтың арнап жіберген адамы болып кіріп келе жатыр. Алтын жиекті көзілдірік киіп алыпты. Кейбір көзілдіріктер күліп тұрғандай жақсы әсер етуші еді, Сикорскийдің көзілдірігі шаншып алардай шатынай қадалады екен. Көзінің дәл қарашығынан атылып шыққандай бір шоқ ұшқын көзілдірігінің орта тұсында шымырлап қайнап, алтын жиегіне айнала шаншылған көп күміс инедей қадалады. Жалғыз өз үйіне емес, бүкіл қазақ даласына бір қырсық кіріп келе жатқандай сезінген Ушаков ұсынған қолды әрең алды.

— Таңданып қалдыңыз ғой, Никон Абрамович?.. Сіздің далаға қайтып оралармын деп өзім де ойламаушы едім.

Амал қайсы?... Рязанов мырзаның қашанда адамы жетпей жатады... Өзіңіз өте тығыз түрде көтерген мәселелеріңіз бойынша мені жіберді... Рақым етіңіз,— деп, Сикорский Ушаковқа Рязановтың жіберген хатын ұсынды.

«Қап, қиынсынбай-ақ, өзім барып қайтуым керек екен ғой...» — деп ойлады Ушаков хатты алып жатып. Сикорский бүлінер іске болмаса, бүтіндер іске жіберілмегенін Ушаков бірден түсініп еді.

Гербілі қағазға өлшеніп-пішіліп жазылған хаттың әрбір сөзі майлап қойғандай қолға тұрар емес. Құрмет пен қоша-мет сөздері әлдененің алдына әдейі құрылғандай көп қайталаныпты. Сөз орманынан өтіп, қамбасы қайда, жасырыны қайда екенін аңдауға едәуір уақыт кететін сияқты. Әдепті де сыпайы ақсүйек Рязанов тұрпайылау Ушаковқа хатты қалай жазудың үлгісін де көрсеткісі келгендей екен. Қазақ даласында «ғиззатлу уә хұрматлу қадірден артық көргуші» болып жайылған хат жазу түрінің бұл бір теңдесі жоғы сияқты екен...

Ушаковтың өз басына да көп мақтаулар айтылыпты. Өлі далаға жан кіргізіп, тағы жұрттан нағыз тұрақты жұмыскер жасап шығарғанын, мұндағы мыс өндірісінің енді жаңа белдерден асқалы тұрғанын мырза көңілмен бағалап, көп-көп алғыстар қосыпты. Әсіресе, Ушаковтың соңғы хатында кең құлаш, үлкен серпін бере көтерген мәселелеріне ерекше маңыз беретінін қайта-қайта ескертіпті. Бірақ мұның ар жағында тағы да толып жатқан ойлары бардай, хат әрі ұзақ, әрі балы тамшылап тұрғандай екен.

— Ауызша нелер тапсырды Рязанов мырза? — деп сұрады Ушаков, хаттың не айтарын оңаша ойлау керек екен деген ойға тоқырап. Не тапсырғанын сұрап алып: «Жақсы, бара беріңіз, жауабын тез қайтарармын», — демекші еді. Сикорский сол сияқты сыпайшылық боларын сезініп отырған адамдай:

— Лұқсат етсеңіз, мен азырақ тынығып алар едім... Қызылжардан шыққалы қоналқаға да сирек тоқтап, суыт жүріп кетіп ем... Рязанов мырза әдейі арнап кісі жібергенде, аз сөзбен жібермейтінін өзіңіз де түсінесіз ғой, Никон Абрамович... Мен мұнда біраз болуға тиістімін... — деді Сикорский.

Дәл осы минутта ең алдымен Сикорскийден құтылу сезімі жеңіп тұрған Ушаков, оның сөзінде әр түрлі салмақ барына да құлақ аспай:

— Жақсы, бара беріңіз онда... Бернерге барыңыз, ор-

наластырар...— деді де, Рязанов хатына қайта үңілді. Сикорский дәл бір астана оқығандарынша иіліп, бұраңдай шегініп шығып кетті. Бұрын маған сен деп сөйлеуші едің, сіз деп сөйлесуге қалай көшіргенімді аңғарған боларсың деп ойлады ол...

Ушаков Рязановтың хатын сыдыртып бір оқып шыққанда, үлкен сезік туғызғандай ешнәрсені аңдамап еді. Екінші рет қадағалап оқығанда, үш жеріне сүрініп кеткендей болды. Үш қамбаға аяғын тығып алып, қайтадан ілгері ұмтылғанда төртінші бір бәленің иісі аңғарылды... Бәрі де дәл айтылмай, сыпайы түрде ескертіліп, кесімі мен шешімі Сикорскийге тапсырылған екен. Ушаковтың қытығына тию үшін оны әдейі сенімді де іскер адам деп үш жерде ескертіп кетіпті...

«Келісімге келе алмайтын бір түйісуге таянған екенбіз ғой» — деп ойлады Ушаков. Жаңылысқан жоқ...

Толып жатқан тиіп-қашулардан кейін Рязанов ең алдымен қазақ балалары үшін ашылған мектеп жайына тоқталыпты. «Сіз бұл жақтағы қаңқулардан құлағыңыз тыныш, шетте жатқан адамсыз ғой...— депті Рязанов. — Біз болсақ, қия басқанымыздың ерсілігі болса, тез көретін, ондайымызды кешірмейтін, бір аңдатқанда ұқпай қалсаң, қайтып амандаспай қоятын, талғауы да көп, сезімталдығында да шек жоқ, сыншы жұртпен күнде араласамыз... Күнде сын естіп, көбін аңдамағандай болсақ та, кейде көзге түртіп көрсеткенде көрмесіңе де шара жоқ қой... Солай емес пе?..

Ағылшыншылап кеттіңдер, Индиядағы ағылшын үлгілерін аудармай-ақ көшіріп алып жүрсіңдер дегенді жеті жыл бойы жалғыз естіп, жалғыз шыдап келіп ем. Компанияның басқа мүшелерін мазаламайын деп, сіздерден тіпті жасыра жүрген жайым да болушы еді... Қазақ даласының королі Рязанов, вице-королі Ушаков дегендерге дейін естісем де, ондайға мән бермейтін бейғам әдетімше, үнсіз шыдап ем... Енді міне, бұл мінезімізге шек қоятын бір аңыс аңдалады...

Жақында Петербургта мемлекет қазынасы министрінің үйінде болған бір кеште оқу министрі мені оңашалап шығарып алып, бір жайды баса ескертті. Графтың аса бір сыпайы да әдепті адам екенін ерте бір кезде сізге де ескерткен болуым керек?.. Есіңізде болар? Өзі де қонақжай, құрмет-қошемет жағынан ылғи алдыңызды орап тұратын адам болғандықтан, сіздің де сол ыңғайдан табылуыңызды күтеді!.. Мұндай іске катынасы жоқ жайларды қоса кетуге дейін ба-

рып жатқаным — граф екінші рет ескертуді ұнатпайтын адам екенін есіңізге салғым келеді. Графтың мені қызаруға дейін жеткізіп айтқаны — бұратана халықтардың балаларын қалай оқыту мемлекеттік саясаттың бір саласы деп саналады. Ақшалы қалтаны біз де құрметтейміз. Бірақ мемлекет саясатын ол қалта да сыйлай білуге тиісті деген сөз еді... Аңғарасыз ғой, менің қандай халге түскенімді... Баспалдақтатып әкеліп, әр жеті жылдан кейін Том университетіне отыз шақты бұратаналар баласын қосып тұрсаңыздар ол университеттің кімдікі болып шығарын түсінуге көп жылдар керек бола берер ме екен, деді граф...

Әрине, училищені бітіріп, енді университетке түсеміз деп, жақсы үмітпен талпынып отырған қазақ балаларына бұл ауыр соққы. Сізді де қуанта алмайтын хабар. Дегенмен, мұны елемеуімізге де болмайды. Сондықтан да Сикорский екеуіңіз осы жайды тереңірек ойласып, мені де кезінен кешіктірмей хабардар етуіңізді өтінер едім...

Ушаков енді ғана айқын ұғынды. Ашылғалы жеті жылға толған, биыл университетке алғашқы жиырма жеті баласын жөнелткелі отырған мектепті Рязанов жабуға ұйғарған скен!

— Сайқалданбай-ақ, турасынан көшсе, күнә бола ма екен бұл... обырға! — деді Ушаков. — Жоқ! Жұтқызбаспын мектепті! Мені бірге жұта алсаң ғана жұтарсың!..

Бұл жақтағы жұмыстармен жалғыз арпалысып, енді жаңа белге көтерудің үстінде отырған Ушаков өзінің оңай жұтылмасына сенімді де еді.

Ушаковтың екінші кездескен қамбасы жалақы жайы еді. Ертеде талай ескертіп, әр жыл бойында күтумен көзі талған жалақы жайын Рязанов бұл жолы ресми түрге жақындатып жазған екен.

«Жұртқа біздің ағылшындарға ұқсайтын жағымыз да ұнамайды, ұқсамайтын жағымыз да ұнамайды... — депті Рязанов. — Ағылшындар жұмыскер жалақысын жылдан-жылға төмендетуге жетіп отырса, біздің жалақы алғашқы жылдарда белгіленген жоғарғы қалпында қалып қойғанына дауласа аламыз ба?.. Жаңадан алынған жұмыскерлердің бес-алты ай ғана төменірек жалақы алатындары рас болғанымен одан кейін теңесіп кетіп жүр емес пе? Жұмыскерлер күшінің ең арзан болар жерінде орынсыз мырзалық жасап отырғанымызға өзіңіз де дауласпассыз. Оның үстіне, менің өзіме тән өндірістерімде ондай жалақы жоқтығын жақсы бі-

лесіз ғой деп ойлаймын. Сондықтан, Сикорскийге тапсырылған бір нәрсе осы екеніне де таңданбаңыз...»

Ушаков бұлдыр ыңғайды да жаңылыспай түсінді. Таңның атуынан күннің батуына дейін таспен, көмірмен алысатын, онысыз да жұмыскер күн көрісіне әрең-әреңмен жетіп отырған жалақыны шеней түсу керек. Бірақ даладағы бос қолды өз ыңғайына біржола бұрып алған Ушаков бұл ыңғайды теріс те көрген жоқ. Дауласатын да ниеті байқалмады.

Оның есесіне үшінші мен төртінші қамбалар Ушаковты қатты ашуландырды. Күйіп-пісіп, ызаланып кетті...

«Кейбіреулерге қомағай көрініп, ортақ істің үлесінен көп пай алатындай болғаныммен,—депті Рязанов,— сол пайларды толып жатқан мұрагерлеріме бөле келгенде ең аз үлес тиетін адам менмін... Сіздер бөлмей, жармай, кесек бір үлеске тұтас ие болып отырасыздар да, мен болсам, аздың азынан тиген үлеспен қала берем... Енді міне, сол мұрагерлерім екі нәрсенің не күйде екенін тексеруге мені еріксіз мойындатып отыр:

1. Кен зерттеу жұмысына кетіп жатқан қаржы-қаражаттың ақталар күні бар ма?.. Кең дала қашанға дейін жұта бермек? Сол зерттеулердің қажеті не?

2. Сырттағы көз қашанда тосырқауын қоя ма, құрылыс жұмысына да қаржы-қаражат есепсіз кетіп жатқандай көретіндер бар... Тәңір жарылқасын, менің құлағым тыныштансын десеңіз (менің сырқат адам екенімді де есіңізден шығармассыз), осы жақтарына Сикорскийді толық таныстырып жіберерсіз...»

Рязановтың мұнысы көп жылдардан бергі іске үңіле тексеру жасату сияқты еді. Оны Сикорскийге тапсырыпты!..

Ушаков хатты лақтырып жіберді де, далаға атылып шықты. Жолында Сикорский кездесіп қалса, тапап тастардай еді. Бірақ Ушаковтың осы халге бір келіп қаларын Екатеринбургтан біліп шыққан қу бұл маңайда жоқ еді. Оның орнына осылай қарай келе жатқан Бернер кездесті. Сикорскийдің келгеніне ол да тарынып келе жатыр еді. Қашаннан қаны сүймейтін адамымен ол сөйлеспеген де. Ушаковтың өңі бұзылып шыққанын көріп, әр түрлі жорамалға да ойы кеткен Бернер:

— Немене, Никон Абрамович, Жезқазған жайын қабылдамап па?— деді. Өзі тұнжырап тұрған адамды қытықтамай, сабырлы үнмен сұрады. Бар күйзеліс осы ғана бол-

са, оған айтар емі де дайын адамдай, үміттендіре сұрады.
— Үйге кіріп, оқып көріңіз...— деді де, Ушаков оған қайрылмай кетті.

Ең соңғы жолы Рязановтың алдына қойылған өтініштердің ішінде Жезқазған жайы көбірек айтылып еді. Кесімді жылдардың ішінде қол тигізілмеген кен орындары қазыналық қорға түсіп кететін заң бар-ды. Соны ескеріп, соңғы екі жылдың ішінде үзбей отыз жұмыскер салып Ушаков Жезқазған үйінділерін сұрыптатып жатқан. Көне замандағы Чудь қазындыларынан қалған үйінділердің жүз пұтынан бес пұт мыс шығады деп есептелсе, сұрыпталған кеннің үштен бірі мыс екенін Бернер мен Ушаков Рязановқа да жасырмай жазып еді. Ортақ қордан өндірісті кеңейте түсуге жүз мың сом сұрағанда Жезқазған жайын қызықтыра жазған. Қазір онда он мың пұттан аса таза мыс жатыр деп есептелетін. Алыстығы мен отынсыз-сусыздығынан шошынып, Рязанов осыны қабылдамаған екен деп ойлады Бернер. Үйге кіріп, хатты оқи бастағанда да хаттың әрбір қалтарысынан ең алдымен осының ұшығын іздей оқыды.

Ол кезде жазылатын ресми қағаздардың түпкі нысанын орыстың өз төрелерінен гөрі немістері тезірек түсінетін еді. Карл Карлович Рязановтың түпкі ойын бірден ұғынды. Хатты қайталап оқыған жоқ. Рязанов мырза бұл жақтағы бар байлықты жеке-дара өз қолына аударып алуға бой ұрған екен деп қорытты. Жырынды инженер алданған жоқ.

Көмір мен мыстың әбден аяқтанып кеткен кезінде Рязанов обырдың көз алартарын Бернер көптен күтетін еді. Қазір айына мың жарым пұт мыс жөнелтіп, алдағы жылдан бастап екі есеге көшкелі отырғанда, сол күткенінің кездесе кеткеніне таңданған да жоқ. Қайта өз жорамалының дәл келгеніне бір сәт қанағат сезінгендей болды. Осыны Ушаков сезінді ме екен, күтті ме екен деп ойлады. Сезінген сияқты екен. Бірақ серіктестерінің ішінен мұның істегенін істей алар ешкім байқалмағандықтан қауіптенбеген болар. Қатесі болса, осы жағында шығар деп ойлады Бернер.

Бернер өз көзінің жітілігі мен қырағылығын тағы бір сынағысы келгендей, осының аяғы немен тынады, қашан тынады деген сұраулардың төңірегінде ойланып қалды.

Жылдың сндігі қалғаны әуре-сарсаңға кеткелі тұр екен де, оның ар жағында жеке-дара қожайын Рязанов болғалы келеді. Ойын осыған әкеліп берік тіреді де, сол кезде өзі не

халде боларын да үлкен бір түйткілмен ойланды... Бұл Рязановқа көшпейді де, Рязанов мұны алмайды да. Округтік тау-кен басқармасына жаңа жылдан бастап өзінің бос болатынын ескертіп қоюға ұйғарды...

Сикорский сол күні күндіз де, кешке де көзге түспей кетіп еді. Паңдана ма екен, қорқа ма екен деп ойлады Ушаков. Оны бұл да іздеткен жоқ. Қарағандыдан Некрасовты алдырып, Бернер екеуімен ақылдасты да Рязановқа алдын ала қайтарар жауабын ойланып жалғыз қалды. Инженерлердің ашу үстінде жауап етпеңіз дегенін қабылдамай, темір қаламды сиясына тық еткізіп алып еді, «Милостивый государь!» дегеннен басқа ешнәрсе жаза алмай әлі отыр. Әттең сүйекке сіңіп кеткен дәстүр болмаса, Рязанов сияқты рақымсыз адамға осы екі сөзді де жазбас еді. Бірақ амал жоқ, аттай алмас бір салттар бар...

Ішін тырналап, ойын булықтырып отырған тағы бір қапысы есіне түсті. Рязановтың алақаны ашыла түсер ме екен деген үмітпен, бұл кезге дейін бүгіп келген бір сырларын да ашып қалып еді. Қараторғай, Қорғаштау деген эзір ешкімнің қолына түсіп кетпеген жерлерде үштің бірі қорғасын болып түсетін кен жатқанын хабарлаған. Бір кезде Мияс заводы арқылы тексеріліп, жүз пұттан сегіз пұт мыс түседі деп танылған Мыстаудың кені тереңдеген сайын, сирек кездесетін кендердің қатарына қосылғалы келе жатқанын да жасырмап еді. Бесшоқы, Қызылтау, Көрпештау деп аталатын алтынды жерлердің топырағы мен құмдарын да жіберген. Қызықтыру үшін аздап сұрыптаңқырап та жіберіп еді. Енді ойланып қараса, осынша тегін жатқан байлыққа Рязанов мөлшерден тыс қызығып кеткен сияқты... Әрі сыр ашылып, әрі барлық жақтан тұтас, оқыс алданғандай екен!..

— Лұқсат па?..— деп, тым ақырын, тым сыпайы естілген дауыстан Ушаков селк етіп қалды. Жүйке тамырлары қатты бұралған домбыра шегіндей шіреніп тұр екен, аяғының астынан жылан ысқырып қалғандай сезінді. Есікті дыбыссыз ғана жауып, мойнын иығына тығып, кеудесіне қарай қусыра ұстаған екі қолын әдеппен ғана уқалап тұрған Сикорскийді көрді.

Ол Ушаковтың үйін кештен бері сырттан ғана бақылай жүріп, дәл жатар кезде жалғыз қалғанын аңдып келіп еді.

— Сіз күн бойы ойланған шығарсыз да... енді жайласып отырып әңгімелесуімізге болар деп мазалап едім...— деді Сикорский.

Онымен бұрын да жеркенбей сөйлесе алмайтын Ушаков қазіргі жарылғалы отырған халінде сыртқы әдепті сақтауға да шамасы жоқ, таусылып отыр екен:

— Мені тыныш ұйықтап, жақсы түстер көрсін деп тілегі келген шығарсың... Отыр... сөйлей бер! — деді.

— Мен сізге әр кезде жақсы түстер тілеудемін... — деді Сикорский.

— Өңімде ше?

— Өңіңізде де ешнәрсе шағым етер күніңіз болған жоқ қой деп ойлаймын...

— Өз ойыңды қоя тұр да, Рязанов мырза не ойлайды, соны айт, — деді Ушаков.

— Кешіре көріңіз, Рязанов мырза өз ойын өзі айтқан болуға тиісті... Жаңылмасам, ол кісінің хатын сізге тапсырдым ғой деймін...

— Саған не тапсырды деймін мен!

— Маған сіздің жауабыңызды алып келуді тапсырды ең алдымен... Екінші, кейбір жұмыстармен жете таныса қайтуға міндетті екенім де сол хатта айтылған болуға тиісті...

Азу тісі аузында, жалы қисаймаған арыстанды бала мысық домалатып ойнағысы келсе, арыстан не сезінер еді? Ызалы Ушаков та соны сезінді. Он тиындық құны жоқ, қолынан түк келмейтін адамның сенің ісіңді жете тексергелі келдім дегені шексіз қорлық, әдейі істеп отырған мазақтай көрінді. Сикорскийді жіберуі келісімге келмеудің қарары екенін Ушаков мана таныған. Енді соның ұсақ қорлығын көргісі келмей:

— Мен жауапты Рязановтың өзіне қайтарам. Саған жауап береді екен деп босқа күтпе, — деді Ушаков.

— Кешіріңіз, — деді Сикорский, орнынан майысып тұра беріп: — Бірінші, Рязанов мырзаны қазір ешқайдан да таба алмайсыз... Ол кісі әр жылдағы әдеті бойынша Кавказ суларына жүріп кетті. Үй іштерін де ала кетпек-ті... Екінші, менің күтерім жалғыз ғана сіздің жауабыңыз емес, тексере қайтатын жұмыстарым бар... Сіздің көңілді кездеріңізге кездесе алмай-ақ қойғаныма қат-қат өкініш етсем де, амал қайсы?.. Көңілсіз кездеріңізге өзім де құмар емеспін... Жалғыз өтінерім — менің тексеретін істеріме бөгет болмасын...

— Бернерге бар. Бухгалтерлерге бар!.. Көзіме көрінбейтін бол! — деді Ушаков, орнынан жұлқына тұра беріп. Сикорский есікке қарай ыршып кетті.

Нағыз анау тоқпақтай тиер сөздерін айтпағанымен, кернеп тұрған қатал үннің шығуынан аз да болса, кеудесі боса-

ғандай болып, Ушаков Рязановқа қайтарар жауабына қайта отырды. Ұзамай Сикорскийдің келіп кеткенін ұмытып та кетті. Келісімге келмейтін бір түйісуге таянған екеміз ғой деген ең алғашқы ойына тағы да айналып келді. «Ие, бұл бір жағымыздың қопарыла құлар кезіміз... Құлап бара жатқанды желкесінен түйіп қалар кез де осы. Рязанов мені досым да серігім деп, құшақтап тұрып тұншықтырғысы келеді. Мен ше?... Мен бе?... Мен ол кәрі сайқалды!..»

Келер күндер көз алдына осынша-ақ айқын елес берсе де, Ушаков ашық алысуға кете алмайтынын сезді. Ішінен өзіне-өзі ызалана, күйіне отырып, Рязановты келісімге шақыратын жауап жазды. Неге бүйтетінін тексерейін деген де ойы жоқ еді. Намыс, адамшылық дегендердің қанша тоналып жатқаны ойына бір оралмаған сияқты. Әшейінде ат көтере алмастай көрінетін зәбір-жапа, қорлық-зорлық деген ұғыныстар ойланған сайын ысырыла-ысырыла, аяғында біржола сезілмей кеткендей. Бәрі де кең даланың тегін жатқан байлықтарынан қайтсем айрылып қалмас екем деген ойға жанаса беріп, домалап-домалап аяқ астына түсіп жатыр. Аяқ асты болған намыс та, ой да, сұлулық та, адамшылық та — бәрі де Ушаков үшін әшейіндегі қадір-қасиеттерінен түгел тоналғандай, түкке тұрмасқа теңеліп қалып еді.

Ушаков ең алдымен Ақмоладағы қазақ балалары үшін ашылған училищені жабуға қарсы еместігін жазды. Мектеп оның мырзалығы да, жан ашырлығы да, мәдениеттік бір арманы да емес, дәл күні бүгінгі өндіріс тілегі еді. Аяқтап келгенде, ақша еді! Келісімге келе алмас кезеңге келгенде Ушаков құрбандыққа мектепті де шалып жіберді. Неге, кім үшін деп ойланған жоқ.

Екінші құрбандық болып жұмыскер жалақысының артық-бұртық көрінгені кетті. Бұған дейін жұмыскер күні жаппай елу тиын деп бекітіліп, жұмыскерлердің әртүрлі дәрежесіне қарай ішінара ауыстырылып отырушы еді. Енді Ушаков қырық тиынға көніп, одан да түсе алатын ыңғай көрсете жазды. Еңбек күшіне қырқысып, таласып жатқан ешкім жоқ, жапан далада орынсыз мырзалық еткенін мойнына ала жазды. Жалғыз-ақ жаңа жалақыны күзгі айлардан бастап кіргізуге рұқсат сұрады. Қаламы осыларды жазып отырғанда Ушаковтың ойына кейбір уақыттарда жұмыскерлерге жан тартқандай көрініп қалатын мінездері түсті. Жайлы барак, монша, огород, бақша деген болмашылардың тұсында бекер-ақ қызынып кеткен күндерім болды білем

деп ойлады. Жауап арасына осыны да қиылыстырып жіберуге бір оқталды да, өзін-өзі әрең іркіп қалды.

Мана ең қитығына тиген осы екі мәселе сияқты еді, енді ойланса, ең дауласпайтындары да осы екеуі екен!.. Мана, үйінен атылып шыққанда, бұл—кертартпалық, бұл—ең алдымен өндіріске салынатын бұғау деп күйініп еді, енді соған қалай оп-оңай көніп отырғанын аңдамайтын сияқты. Байсалды да тыныш, арынсыз көніп қалыпты. Қолы қалтырамай жазды.

Кен зерттеуге жұмсалған қаржы жағын тексеру жайындағы жауабына келгенде, Ушаков тағы да байырғы мінезін тапты. Алдағы күндерде кеңейтер істің кілті сонда болады... Сикорский, мейлі, тексере берсін, сынай берсін... Көп нәрселердің дұрыс сыналарына бұл таласпайды да... Бірақ зерттеу тоқталмасқа керек! Қайта, сол байлығы анықталған жерлерді тезірек мәлімдеп, тезірек шахта құрылыстарын бастаған жөн-ді. Іскер де серпінді адам қамту жағынан әлі де қарқыны басылмағанын әдейі көзге сұға жазып кетті...

Түн бойы жазғанын таңертең хатшыға көшіртіп алып, Ушаков қайта оқып шығып еді, толып жатқан қайшылықтар барын көрді. Жазған сөздері түгіл, жазғысы келсе де іркіп қалған сөздері ойына түсті. Ашындырған, тулатқан ойлар немене еді? Рязановтың қай ыңғайынан шошынып еді? Соның бәрі алғашқы айқын танылған күйінде көз алдына қайта келді. Көңіл тыныштығын тағы да лоқсытып қалды. Рязанов көп нәрселерді көлденең тосып, оның үстіне келісімге келтірмей, ушықтыра түсу үшін, Сикорскийді жібергенін Ушаков тағы да есіне алды. Қарағанды мен Ақбұйрат, Нілді кендері түгіл, жаңа табылған, әлі иесіз жатқан кендерді де жалғыз жұтқысы келетінін өзіне-өзі тағы да қайталады. Обыр, сүлік, сұмырай, сайқал деген теңеулерін барлық жексұрын түрінде көз алдына әкеліп, жеркене отырып, қоса қайталады.

Кеше әдейі шақыртып алып, ақылдасқан Бернер мен Некрасов та Рязановтың түпкі ойын дұрыс танығандарын аңғартып еді. Олардың ойына Ушаковтың өзі де қосылған:

— Жоқ! Жиырма жылдық еңбегімді жұтқызбаймын. Мен ол өңешті жұлып алуға шамам келеді!— деп кіжінген. Инженерлері ашу үстінде жауап жазбаңыз дегенде Ушаков ашықтан-ашық жанжалға кетіп қала ма деп қауіптеніскен еді.

Енді міне, не жазғанын қайта оқып қараса, танылған ыңғайға қарсылық емес, сол ыңғайға қарай бейімделу болып

шыққан екен. Мұны Ушаков айқын түсінді. Бейін дегені ашылып қалыпты да, ашық айтпағы бүркеліп кетіпті. Ығыспайтынын ашық көрсетпек еді, онысы бүркеліп қалыпты. Қауіп барын бүркей жазбақ еді, онысы ашылып қалыпты. Көз ілеспес бір сәтке ғана осынысына өз басының қадір тұрғысынан қарап шамданғандай болды да, тез лып етіп сөнген оттай, басылып қалды. Жауабын өзгерткісі келмейтінін сезінді. Әшейінде қызу адам дәрменсіз бір енжар күйге ауыса берді. Құлап бара жатқанын сезіне отыра қарманбады. Мектеп те, жалақы жайы да өндірістің өсу тілегінен туған өте керекті тіректер еді, сол тіректерінің сынарын көре отырып, көне кетті. Енді ол ойына келген аз толқудан қауіп ететіндей өзіне жат асығыстықпен хатқа қолын да тез қойып жіберді. Құлап бара жатқан адам құлаудың өзін бұрын сезінді де, ұятын сезінген жоқ...

— Степанды шақыр... Бернер мен Некрасовты шақыр, — деді хатшысына.

Шақыртқан адамдары келген соң, Ушаков «Танысыңдар!» деген бір ауыз сөзбен Рязановқа қайтарған жауабын инженерлердің алдына қарай ысырып қойды да, өзі Степан Бушуевпен болып кетті. Хатқа қатар үңілген инженерлерінің бетіне сезіктене қарап қойып, сыр мінез Степанға әлденелерді инженерлерінен де жасыра тапсыратын сияқты. Степан атша шұлғып, басын изейді. Айтқандарын әрірек-тен түсініп тұрғанын аңдатады.

Рязановтың үйіне жиі барып, көп нәрселерді оның үйін басқаратын достасы арқылы, үй қызметкерлері арқылы артығымен біліп қайтатын Степан бұл жолы шытырманы көп жұмыспен баратынын түсінді.

— Ол жағынан тынышыңыз қашпасын... Мен білмейтін қалтарысы жоқ ол үйдің... — деп қояды.

— Жүреріңде тағы да келесің ғой... — деп, Ушаков ақырындау айтты да, инженерлеріне естірте: — Сикорский өтірік айтады. Оның өтіріксіз жүрген күні бар ма!.. Рязанов ешқайда кеткен жоқ, үйінде. Кетіп қалған болса, қашан ораларын білмей қайтпа. Он-он бес күннің орайы болса, күтіп қаларсың. Одан ұзаққа кететін болса, хатты үйін басқаратын Полещукке бер де, тезбе-тез жөнелтуін тағайында... — деді.

Сикорский немен келгенін түгелінен қабылдап тұрса да, оның өзімен үйлесе алмайтынын Ушаков осы арада да жасыра алған жоқ.

Ушаков жауабын оқып шыққаннан кейін, Бернер мен

Некрасов біріне-бірі таңданған пішінмен бір-бір қарасып қалды да, үндескен жоқ. Оларын Ушаков та аңдап қалды. Әдемі қолмен көшіріліп жазылған хат инженерлердің күте қоймаған, ер кеуделі Ушаков басына ұят келтірерлік бір нәрсе болып шыққан екен. Бәрібір аяғы немен тынары айқын тұрған іске осынша еңкеймесе де болатын еді ғой...

Инженерлер енді ғана түгел аңғарды — Ушаковтың өзі де жалғыз түнде мүжіліп қалған екен. Шашының ағына дейін көбейіп, бет-аузындағы әжімдері де тереңдеп, күш сезіліп тұратын сом денесін бір түнде май басып кеткендей, босап кетіпті. Бұрын ол жасырып айтуға лайықты сөздерін де ақтара салатын мінезіне өзі сүйсінгендей болушы еді. Ығыспайтын, ықтамайтын. Өз ойы дұрыс көрген істерді жапырып, сындырып, тіземен орындататын. Осы мінездері айналасындағы адамдарды ықтатып ұстауымен бірге еріксіз құрметтеніп еді. Қазір құрмет етерлік екпін мен күш белгілерінен ешнәрсе қалмапты. Әшейін аяныш тіленген ғана қалпы бар. Көп жылдардан бері бірге жасасып, азап-бейнет, қайғы-қуаныштарын бірге көрісіп келе жатқан инженерлер Ушаковты шын-ақ аяды да, бірақ разы болған жоқ.

— Ойлана келе, осыған тоқтадым...— деді Ушаков.— Сіздердің наразы болып қалатындарыңды да түсінемін...

Достас адамына ең ауыр қорытынды жайын ескертпеуге шыдай алмай, Бернер оған:

— Бұл істің аяғы немен тынуға бет алғанын өзіңіз де дұрыс айтып едіңіз кеше... Біз де сол ойда екенімізді жасыра алмап едік... Егер әлі де сол ойда отырып жазған болсаңыз, менің өз басымнан ешнәрсе қосқым келмейді,— деді.

Бернердің нені дәлдеп аңғартып жатқанын бірден түсіне қалған Ушаков енді ол жайды қайталатпас үшін кесіп жауап берді:

— Сол ойдамын... Кешегі ойым өзгерген жоқ. Өзгеретін себеп те жоқ. Іс аяғы солай тынуға бет алғаны даусыз... Рязанов қазақ даласын жалғыз жұтқысы келеді...— деді.

«Онда бұл қипақтаудың не орны бар?»— дегісі келді де, Бернер іркіліп қалды, айтқан жоқ.

Орыс адамының турасынан көшетін әділ бір мінезі бойынша Некрасов тік сөйлеп кетті:

— Өз қолыңызбен жасалған жақсылықтар болса, бәрін де өз қолыңызбен жоюға бет алған екенсіз...— деді ол. — Оның не қажеті болғанын мен әлі түсіне алмай отырмын... Өзге қол бата алмас деп ойламаған боларсыз. Сол жақсылық дегендеріміз кім үшін еді? Қазақ үшін бе? Жұ-

мыскерлер үшін бе? Солардың қамы ма еді? Жоқ-ты!.. Өндірістің өз қамы да! Сіздің қамыңыз-ды. Таға мен жүген ат үшін керек емес еді ғой... Мектеп пен жұмыскер жамағысын бекер-ақ көп көріпсіз... Атты қамшымен айдама, сұлымен айда деп, қарапайым жұрттың өзі-ақ айтпап па еді? Бекер, бекер болған, Никон Абрамович...— деп Некрасов қатты наразылығы барын білдіре тоқтады.— Бізге де бекер-ақ оқытқан екенсіз...

«Өз ойымда тұрған нәрселерді несіне айтады екен, жара аузына несіне соқтығады екен»,— деп ойлады Ушаков. Компанияның жүз жиырма пайынан маған тигені отыз-ақ екенін біле тұра айта ма екен, әлде білмей ме екен?.. Әлде менің күнім батырын сезініп, дер кезінде қарсы жаққа шығып алғысы келе ме екен?..» Қалайда, бүгіннен бастап инженерлерінің бұған жақтаспау жағында боларын даусыз көріп, Ушаков та ендігі сырын аңдатпауға ұйғарды:

— Жоқ, сіздерге бекер оқытқаным жоқ... — деді Ушаков.— Бұдан былай істің беті қалай бұрыларын сіздер де біліп отыруға тиістісіздер... Бұл жауаптың қазірден бастап іске асырылатын, енді үш айдан кейін іске асырылатын жақтары бар... Күнделікті істеріңізде ескере отыратын болыңыздар... Мектепті жою жөніндегі бұйрық бүгін-ақ беріледі. Жалақы жөнінде кейінірек болғанын дұрыс көрдім...

Жұмыскерлердің жалақысын төмендету жайындағы бұйрық қазір берілсе, жаздың кеңшілік кезінде көп жұмыскерлердің тарап кете алатынын Некрасов та біледі. Ушаковтың ол бұйрықты кейінге қалдырып, жұмыскерлерді күз қыспағына қамап, әріксіз көндіргісі келетінін бетіне айтып салғысы келді де, оңтайланып барып, қайта тоқтады. Арамы қылық ретінде қожайынының бетіне басқаны дұрыс па, жұмыскерлердің өздеріне сездіргені дұрыс па, ол соны ойлап тоқтап еді.

Ушаков осымен инженерлеріне рұқсат етті де, олар шығып кетті. Қашанғы әдеттерінше, келген сайын күнделіктің бірдемелерін ақылдаса кетуші еді, оны бұл жолы істеген жоқ.

Ушаков дәл бір қысылшаң кезде жалғыз қалғандай сезінді. Көп жылдар бірге қуанып, бірге қайғырып жүрген жолдастарын әр кезде бірге болар деп ойлаушы еді. Енді байқаса, әркімнің өз мұңы, өз тілегі оңаша екен. Ең алдымен сол біргелікті өз ойынан таба алмай отыр. Бернер кім? Некрасов кім бұған? Сірестіріп тұрып жалақы алады. Сол үшін мұның жұмысын істейді. Олардың қашан бірге қай-

ғырғаны бар? Жоқ, олар істегі міндеттерін ғана атқарып келді...

Ушаков бірінші рет жақын адамдарының алғашқы рет болғандықтан жұқалап аңғартқан кінәларында әділет барын сезінбей ойлады. Сезінбеді ме екен сол? Нағып?.. Жоқ, ол ең алдымен өз мұңын, өз қысталаңын ойлап қалып еді. Бұл ойының үстінде өзінен өзгенің бәрін жат көрді. Өзінен өзгенің достығын аңғарар да халі жоқ еді.

Инженерлер сыртқы баспалдақтан түсіп кеткендерін өз құлағымен естігеннен кейін ғана хатшысын шақырып алып, бұл айтары жасырын екенін аңғарта сыбырлап:

— Мынаның аяғына Жезқазған кенін сұрыптап жатқан отыз жұмыскерді есебін беріп, бүгін таратып жібердім дегенді қосып әкел. Оған дейін Степанды бері жібер...— деді Ушаков.

2

— Ұсақ ұлаңға көп алақтасаң, үлкен істерде берекесіз болуға айналғаның!— деп Ушаков өте жиі айтушы еді. Дұрыс айтатын.

Ұсақ үшін күнде қырқысып, төрт тағандасып, сіресіп қалу үлкен істерде түкке тұрмайтындықты да көрсетеді. Ұсақ-ұлаң үлкенге сеп болса керек. Осыны терең түсініп айтатын сияқты көрінетін Ушаков соңғы кездерде ұсақтап кетіп еді.

Қашаннан істес, ең сенімді серігі Бернер де осынысынан қажы бастады. Кейде тіпті Ушаков қылығын аңғармай қалатын болды. Бұрын Рязановтан күтер мінездер осы кезде түгелімен Ушаковқа ауысқандай, орынсыз қыжыртып, кінәсіз ренжітіп алғанына өкінбейтін сияқты. Қатал емес, мыл-жыңға айналды.

Қарағандының басқарушысы Некрасов та осындай күйге түсті. Ушаков бұдан былай Рязанов болғысы келетіндей, көрінгенге байланысып, болмашының бәрін де ысырап көріп, мазалай берді. Бұрынғы екпіні де жоқ, серпіні де жоқ, ылғи бір ұсақты шұқылай берді. Кейде тіпті Рязанов емес, Сикорскийге ұқсап кетті.

Өмірде қағазға құмарлығы жоқ адам соңғы кездерде әрбір бұйрығын қағазға түсіріп отыратын болыпты. Қазір Некрасовтың алдында бір күнде берілген үш бұйрық жатыр. Балалы-шағалы жұмыскерлерге арналып салынып жатқан бір барак бар еді. Асып кеткен ештеме емес, үйлі-баран-

ды жұмыскерлерге бір-бір оңаша бөлмеден ғана берілмек-ті. Ушаков сол барактың ішін бөлуге арналған ақшаны өшіріп тастап, жаппай жататын баракқа айналдыр деп бұйырыпты. Бұдан үш ай бұрын Қарағандыда он бес кісілік аурухана салдыруға бұйрық алған еді. Енді оны он кісілік ет депті. Некрасовтың қарамағында он адамнан ғана құрылған көмір зерттейтін бір топ болушы еді, енді оны тарат деп бұйырған.

Бұрын Ушаков мұндай істер жайында тарынбай, кең отырып ақылдасып алып бұйырушы еді, қазір томаға-тұйық бұйрықпен сөйлесуге қалғандай екен.

Некрасов үш бұйрықтың үшеуіне де орындалады деген қысқа ғана жауап жазды. Бұрынғыдай келіспейтін жерлеріне қаймықпай қарсылық білдірген жоқ. Істеушінің бабы істетушіде, домбыраның күйі бұраушыда ғой. Некрасов қол-аяғына тұсау түсіп келе жатқанын сезінді де, біреудің жұмысы үшін күйінбейін деді. Бірақ екпіні бар, серпіні бар адамның күрт өзгеріп бара жатқанын мұңайып есіне алды. Жаңа нығайып келе жатқан өндірістердің алдағы күндері лайсаңға айналып бара жатқанына іші ауырды.

Бұл кезде Ушаковтың күзге қарай жүзеге асырмақ болған жалақы жайы да жұмыскерлер арасына тарап кетіп еді. Құрылыстар мен кен зерттеу жұмыстарын тексере жүріп, оны Сикорскийдің өзі жайып жіберген. Жұмыскер тауып беріп тұратын Жұмабекпен әдейі кездесіп, күзге қарай түсім боларын тәптештеп ұғындырған.

— Ескі жұмыскерлер алғашқы бетінде тулай қарсылық көрсетіп, кетеміз дер... Дәл сол кезде жаңадан жалданатындарды тоғытып жіберсең, қарық боласың! Тек, кешігіп қалма!— деген.

Ақырын-ақырын өсіп кеткен хабар жұмыскерлерді қазірдің өзінде-ақ қатты бунай бастаған екен. Әуелі дара-дара, одан кейін топтасып келіп, жұмыскерлер Некрасовты талай қоршасып алды. Некрасов қожайын сырын аша салуға бара алмай:

— Ол біздің қолдағы іс емес, Ушаковтың өзінен біліңдер. Мен де өздеріңдей қожайыннан жалақы алатын адаммын. Бізбен ондайын ақылдаспайды,— деумен құтылып келіп еді.

Қазір терезе алдынан қатты дабырласып өтіп, конторға кіре берген бес жұмыскерді көрді. Бәрі де жұмыстарын доғарып шахтадан шығып келе жатқаны анық. Алдында Михайло Неволя, ортада Бұланбай, кейінірек сылти басқан

Жабай мен биік қара Сүгірәлі еді. Бесінші жұмыскерді Некрасов таныған жоқ, ашаң жүзді жастау жұмыскер екен.

Рұқсат сұрамай кірген жұмыскерлер жалпы амандықтан кейін, «отырыңыздарды» да күтпей, қабырғаға жабыса тұрған скамейкаларды сықырлата отыра бастады. Скамейкаларды сындырғылары келетін сияқты...

— Міне, тағы да келдік...— деді Михайло Неволя. — Келмесімізге болмай барады. Не бізге өзіңіз білетін шынды айтасыз... Болмаса, лұқсат етесіз үш күнге... Осы бесеуіміз Ақбұйратқа барып, Ушаковтың өзімен сөйлесіп қайтамыз...— Өтініш емес, талап ететін үнмен айтты.

Некрасов ширыққан жоқ, қайта үміттендірер үнмен:

— Бірақ өзіңіз білетін деп, мені бекер куәлікке салаңыз...— деді жымынып.

— Сіз білесіз,— деді Неволя. Даусы әлгіден гөрі де қаталырақ шықты.— Біз алданып қалғалы тұрмыз! Жаз айлары өтіп, тырп ете алмайтын қысқа қамалғанда анығын еститін түріміз бар. Оны күткіміз келмейді!

Бұл күнде едәуір орысша үйреніп қалған Бұланбай, қазақша ойлап, орысшаға аударып сөйлеп Неволаның айтпай кеткендерін толықтырады. Жауап беруге ыңғайланған Некрасовты киіп кетіп сөйледі:

— Сіз Сикорский емессіз...— деді Бұланбай.— Ол қасымыз болатын. Мүмкін бізбен достасуға сіз де құмар емес шығарсыз. Бірақ біз сізді әділ адам көреміз. Ең алдымен сізді біздің балаларымыз мақтайды. Олар біліп мақтаса керек... Жеті жыл оқыды... Біздің әкеміз инженер Некрасов деп отырады. Бізге куә керек емес. Сөзген-білгенін жасырмай айтатын адал адам керек, ол сіз деп білеміз. Егер сіз де анық ешнәрсе білмесеңіз, оныңызға сенеміз де, Ушаковқа барып, не сұмдығың бар деп жанжал саламыз. Біз осыған бел байладық, — деп тоқтады Бұланбай. Бұл да берік байланған ыңғайды танытты.

Сөйлей қалса, қопарып, сындырып кетердей, ызалы түнеріп Сүгірәлі отыр. Соқыр көзінің қабағы ширыға түйіліп, сау қабағынан гөрі ызғармен тұнжырап, Жабай отыр. Некрасовтың не айтарын салмақпен, сергектікпен күтіп, ашу-ызасына ие бола алып отырған бесінші бір жұмыскер бар. Тез жалт етіп, тез аңғарып қалғанын сездіретін көздері осыны айтып тұр. Өзі келісті де жігіт екен. Ол — Сейіт еді.

Некрасов бұл жолы да бұлтара сөйлеуді лайық көрмеді. Ашынып келген, алдағы бір алдана күнді дұрыс сезі-

ніп, заңды күйінішпен келген еңбек адамдарына оқыған адамның бейтарап адалдығын көрсетуге ыңғайланды. Ең алдымен ар тазалығын сақтап, екі жақтың біріне де іш бұрмай, ара адамның дұрыстығын айтпақшы болды. Бірақ ол айтарының көпшілік арасына тарап кетуін ыңғайсыз да көріп еді.

— Сіздерде бір... не бар емес пе еді?.. Қалай атаушы едіңіздер!.. Көп болып келмей-ақ.. — деп, Некрасов Невольға қарады. Іркіп қалғанын атау керек пе, жоқ па, соны сұрай қарап еді.

Атын атамаса да, меңзегенін жұмыскерлердің бәрі де түсіне қалғандай екен... Некрасов қызарыңқырап кетті.

— Қысылмаңыз... Осы келгендер бір семьяның адамдарымыз... — деді Неволь. Семья дегенді нұқи айтты.

— Ие, семья дейді екенсіздер ғой... — деді Некрасов.

— Жоқ, семья демейміз... Бірақ, арамызда бөтен де ешкім жоқ...

Неволяның сергек те сақ отырғанына таңырқап, Некрасов тағы да аз бөгеліп қалды. Жұмыскерлердің арасында «Кеңес» деген таңдаулы топтың бір бас қосары барын ол әлдеқашан естіген еді. Кейде өзі де сезінетін. Аанада Быковтардың босанып кетуі ең алғашқы секемалы болса, одан бергі жылдардың ішінде жұмыскерлердің кейде асып кетіп, кейде жетпей жататын бытыранды ойлары өз алдына да әлденеше рет түйілген жұдырықтай болып келіп еді. Жұмыскерлермен күнде болып отыратын ұсақ жанжалдарда да оңай ырыққа көнбейтін бір дүм барлығы ылғи байқалатын. Оның ағы «Кеңес» екенін білсе де, Некрасов атамады да, Неволь семьяға аударып әкетті. Мән-мағынасы дұрыс аңдалған кеңестің аты осылай, оңай бұрыла кеткеніне енді екі жағы да разы сияқты. Түсінісіп жымиысты... Осымен қалтарыссыз сөйлесудің жолы да ашылып қалды.

Некрасов:— Олай болса... — деп, өзі барып есікті жауып, ілгегін салды да:— Басқа семьядан біреу-міреу кіріп келіп жүрмесін... — деп, күлімдеп орнына келіп отырды. Содан кейін ең бір сенімді үнмен, дос ажармен бар білгенін түгел айтып берді:

— Рязановтан келген екі түрлі жәбір бұйрық бар еді. Ушаков соның екеуін де қабылдады, — деп бастады Некрасов. — Балаларың енді оқи алмайтын болады. Ақмоладағы мектеп біржола жабылды. Оқытушылары есеп-қисаптары алып, тарап та кетті. Биыл Томск қаласына баратын жиырма жеті балаға арналып тігілген киімдер де сатылып

кетті...— деп Некрасов тоқталып қалды. Ол мектепте мұның өз еңбегі де бар еді. Көпті күтуші еді. Шын оқу сапарына енді аттанғалы тұрған қазақ балаларының жолы кесіліп қалғанына қатты күйзеледі екен. Жүзіне сол шыға келді. Көзі жасаурап, бетінің ду ете түскені байқалады.

— Балаларымыз енді оқудан біржола қалғаны ма?— деп, Бұланбай қайталап сұрады.

— Қалғаны, — деді Некрасов.

— Ұқпай қалғанбысың?— деп, Неволя қыжыртып тастады.

— Ешбір үміт жоқ қой?— деді Бұланбай оған да қарамастан.

— Жоқ.

Замандар зардабы оңай өшпесе керек. Атадан балаға сатылап келіп, есейген сайын тарына да зілдене түскен дала зардабы Бұланбайдың өз арқасына да батқан еді. Ол бірлер үшін мыңдарды басып-жаншып, зеңгітіп жіберген ит тіршілігі де. Бұланбай сол тіршіліктен түршіге безініп, бұдан былай өз еңбегіне ғана жалынуға көмірге келіп түскен. Дала байларынан безінгеніне қарай, мыналардың жұмыскер балалары үшін мектеп ашқаны Бұланбайдың ең үлкен қуанышы еді. Қарапайым адамның басқа ешнәрсеге теңгере алмас қуанышы еді. Содан үмітін үзе алмай, қайталап сұрады да, құлай күйзеліп қалды. Сол тізесіне салып отырған оң аяғы тайып түсіп, дүрс етіп еденге тиді.

Бұланбай қасіретін Некрасов та қатты сезініп қалды:

— Балаларға әзір естіртпеңдер... Практикада жүрген бойы әзірше жүре тұрсын... Менің бір басқа жорамалым да бар...— деді.

Жұмыскерлер жорамал жайын сұрастыра қалса, едәуір жұбатарлығы да бар еді. Бірақ олар сұрастырған жоқ.

— Жә, екінші бәлесі немене?— деді Неволя.— Айтыңыз, бәрін бірге қайғырайық.

— Екінші... бірінші сентябрьден бастап жалақыларың кемиді. Ушаков орта есеппен қырық тиынға көніп еді, Сикорский отыз бес тиынды айтып жүр... Түбінде осынікі дұрысқа шығуы мүмкін-ақ.

— Орта есеп дегені немене болушы еді?— деп, Сүгірәлі Бұланбайдан сұрады. Орысша түк білмейтін Сүгірәлі Некрасовтан сұрауға қаймығып еді. Некрасов анықтап өзі түсіндірді:

— Мысалы, Қарағандыдағы барлық үш жүз жетпіс жұмыскерге күні отыз бес тиыннан деп жалақы кесіледі де,

кімнің артық, кімнің кем істейтініне қарай ауыстырылып беріледі. Сіздер қазір жетпіс тиын алатын болсаңыздар, бұдан бұлай күндерің елу тиынның шамасына түседі. Қазір қырық тиын алатындар жиырма бес тиынға түседі... — деді.

— Е, ол белгілі ғой... Білеміз,— деді Неволья.— Ит бухгалтериясы деп аталады.

Әлде бір ызғар екпінімен келген жұмыскерлер енді жүдесіп қалыпты. Әрқайсысы өз жалақысын есептеп, өз күн көрісіне бөліп, айдың ортасына әрең жеткізеді. Сейіткамал лавкасы мен Мұсақай алыпсатарлардың шай-қанты мен қой-ешкісі қанша қымбаттарын кім білсін... Лошит тожы скотина — полный мяса қалбаса... Енді ол қолға түспейтін шығар. Жұмыскер жүздері тұнжырап, серпілмес бір қараңғылыққа батып бара жатқандай. Шырағы бар, қалжыңы бар шахта қараңғылығы емес, мылқау да, меңіреу де көр қараңғылығы.

Жаңа ғана бейтарап, ара адамның адалдығын көрсетпек болған Некрасовтың өзі де осы ыңғайға қарай ауысып, бірге мұңая қалғаны байқалады. Оның жүзіне де алдында отырған адамдардың ренжу реңі шыға келіпті.

— Жә, енді, не отырыс?.. Кетелік... Шынды ашып бергеніңізге көп рақмет. Барлық жұмыскер семьяларының атынан рақмет айтамыз...— деді Неволья.

— Менің білгенім осы. Мұны кім арқылы анықтағандарыңды жария етеміз десеңдер, өздеріңе салдым... Өз қара басым оны тілемеген болар едім,— деді Некрасов.

— Жоқ, біздің семьяның адамдары адалдыққа адалдықпен жауап береді,— деді Неволья.

— Сол семьямен жақын танысуға да болар еді... Бірақ менің күндерім де санаулы...— деді Некрасов, Сездірмей, күрсінгендей болды. Неге олай боларын айтпады, іркіп қалды. Түптеп келгенде, бұл жақтағы көмір мен мыстың түгел Рязанов қолына көшерін даусыз санаса да, оны айтуды орынсыз көріп еді. Жұмыскерлердің бәрінің көзінде де «Неге?» деген сұрау барын көріп:

— Солай болғалы тұр... Ол менің өз мұңым...— деді де, тоқталып қалды.

Жұмыскерлер оған тағы да қайталап алғыстарын айтып шығып кетті... Бұрын жұмыс уақытында шахтадан шықпасақ лажы болмаған жұмыскерлер кешірім сұраушы еді. Бүгін бұлар оны да істеген жоқ. Сырлы еденнің бетінде шоқай табандарының жалпақ-жалпақ күйелі іздері ғана қалды.

Сондай үлкен бір із Некрасовтың ойында да қалған сияқты. Бірақ күйесі мен кірі байқалмайды...

Қарағанды басының бұдан кейінгі күндері тез-тез өтіп еді. Барлық іске де бір ашу серпіні араласқандай, қирау, бүлінулер де көбейіп кетті. Әйел-еркек бәрі де ашуланшақ, ілігісе сөйлесетін болып қалған. Барактарда күн бата уіл-дескен талас-тартыстың дабыры түн ортасын аударып барып басылады. Жұмысқа бара жатқан, жұмыстан келе жатқан адамдардың бәрі де айғайлап сөйлесіп, бірін-бірі кекеп-мұқап барып түсінісетін сияқты.

— Сал бөкселер!

— Айыр құйрық, қос қыртыстар.

— Жанжалқойлар!— деген сөздер шықты. Баракта тұратындар мен ауыл боп отыратындардың арасында екі рет төбелес те болып өтті. Төбелескен жастар жағы болғанымен, айтақ үлкендерден шығып жатады.

Ауыл боп отыратындардың аздаған малдары да бар. Бір-бір адамы көмірде болса, аяқ кесіп істеп, қостасып бірігіп кіре салатындары да бар. Сүт, қымыз сататын үйлер де көбейіп келеді. Мұсақай үйінің қасында ылғи он шақты қой көгендеулі тұрады. Сатып та жатады, қосыла да береді.

Ауыл мен барак арасы келісімге де келе алмай қойды. Алғашқы кездерде ауыл боп тұратындар үздік-создық болса да баракқа келіп сөйлесіп кетуші еді, қазір сол сасық баракты қояйық, құдайдың кең даласына, ауыл мен барактың арасына жиналайық та...— десіп, барак жаққа баспай қойды. «Сал бөкселер» деген ат осыдан туып еді.

Өздері салып алған оңаша үйлерінде тұратын Неволя. Алшағыр, Бұланбайлар соңғы екі жетінің ішінде әр кешін барактарда өткізетін болыпты. Олар бүгін де сонда. Барактың орта тұсында жалаң бастанып алған Бұланбай, Сүгірәлі, Михайло Неволя, Байшегір, Алшағыр сияқты аға жұмыскерлер шоқтарылып отыр. Бұлармен екі арадан едәуір ашық қалдыра отырысқан өзге жұмыскерлердің арт жағы ұзын барактың қараңғы көлеңкесіне қосылып, сығылысқан шоғыр болып қана алыста көрінеді. Бірлі-екілі жастағы жас балаларын қисайта тосқан жамбастарына аттай мінгізіп алып, түрегеп тұрған әйелдер де бар. Еркектер арасына сығылыса кіріп, тақтай нардың бір шетінен орын алған Күнзила, Катерина, Назыкеш — үшеуі ғана.

Басында ескі әдетінше биік салынған ақ жаулығы бар, өзі де өзгеден ала-бөтен ақ көрініп, іргеге арқасын сүйеп

Көпей отыр. Әлсін-әлсін қыңсылап қойып, көпшілік шуылынан ұйықтай алмай жатқан жас баланы теңселіп тербетеді. Баланың басын тізесіне салып, көлбей жатқызыпты. Бұ да бір көптің құрметтейтін адамындай, Көпейдің қасында да тығызышылық жоқ. Екі көзі алдында жатқан балада болғанымен, төр жақта айтылып жатқан сөздерге Көпейдің сергек зейін салып отырғаны байқалады. Ашаң тартқан келбетті де келісімді жүзіне көптің мұңына іштей қосылып отырғандықтың ізі жосылып түскендей айқын тұр.

Өзге жұрттың жүзінде ашу мен кек көзге көріне түйіліп тұрғандай болса, Көпей жүзінде тереңдеп алған, емі жоқ мұң, қасірет бар. Жас баланың уана қалған бір кезінде мейірім төге езу тартқанда да қасірет ізі әлсіремейді. Қайта, жас аралас күліп, қайғы аралас қуанып үйренген жандай, езу тартқандағы қасіреті тіпті айқын. Өмір бойы сөзбен айта алмаған арызы мен шағымы көзі мен жүзіне мұң өрнегі болып жазыла бергендей ұзақ қарап, ойланып оқуды керек етеді.

Көпейдің алдындағы бала көбірек мазалап кеткенде Назыкеш жалт етіп қалып өзі алғысы келетін ыңғай көрсетеді. Көзі төр жақта, құлағы сол балада, бұл да сергек елеңдеп отыр. Көпей оған көзімен ғана «қозғалма, отыра бер» дегенді аңдатады.

Баянды ұста да ауыл мен арадағы кіндікті біржола кесіп, Қарағандыға орналасқан еді, Көп құnezер Жұман балалары соқа басын іргеден шығарып жіберген баласыз әйел Көпей де осында көшті. Баласыздығына кінәсы жоқ, бір мейірімді ана боларлық бақытсыз әйел үйірсек те еді, қазір жақындаса-жақындаса Назыкеш пен Сейіт қолына шығып кетті. Бұ да бір тағдыр тентектігі де, бір кезде есігінде жүрген Назыкештің қолына көшуді Көпей ұят та, кемшілік те көрмеп еді.

Назыкеш пен Сейіт болса, Көпейді өз аналарындай жақсы көреді. Игілік зорлық етіп осы күнге дейін жібермей қойған өз шешесі Күңшені Назыкеш кейде ұмытып та кеткендей еді. Сөйлесе қалса да, құшақтаса да, бойыңа бір мол мейірім құйып жібергендей болатын Көпейді Назыкеш пен Сейіт бірінен-бірі қызғанып, риясыз таласып қалатындары да бар. Көпей біреуімен көбірек сөйлесіп қалса, екіншісі: «Апа, қасыңда мен де бармын ғой...»— деп қалады.

Көпейде жалғыздық зарынан туған үйірсектік қандай күшті болса, аналықты сағынышы, аналықты аңсауы тіпті шексіз еді. Бір кезде Жұманға кейіп: «Иттен тапсам да, бір бала туып алсам етті!»— дегені болушы еді, аналық сөзі

екен сонысы. Қазір Назыкештен туған ұл баланы баурап әкетіп барады. Назыкеште қызғаныш та жоқ, тек бала ма-засыздығынан сүйікті шешені қорғай жүру ғана бар.

Манадан барактағы топта көрінбеген Сейіт пен Жабай енді келіп еді. Үйдегілердің көзі түгел соларға ауды:

— Немене? Келе ме?.. Тез келе ме?— деп, Бұланбай бір тығыздық сезінетін түрде сұрады. Өзгелердің жүзінде де осы сұраулар, осы тығыздық бар еді.

— Жоқ, келмейді. Екі араға келсеңдер, біз де баралық. Қашпаймыз, бөлектенбейміз десті,— деп Жабай мен Сейіт жарыса жауап берді.

— Бірақ елгезек емес...

— Екі жақты, қос қыртыс көрдік...

— Көздері басқа жақта сияқты...— десті

Екі жетіден бері күнде кешке осы баракта болып жатқан керіс енді аяқталуға бет алып еді. Ауыл болып отырғандар бір қосылып, бір айнып, сынаптай толқуын қойса, барак жағының ойлары түйіліп қалған-ды. Екі жетіге созылған талас-тартыс толып жатқан тайғақтықты, жүрексіздік пен ездікті жеңіп, бір түйінге табан тіретіп еді. Барак жағы қазір қаласын бұзбай берік тұр. Мұнда бүгін де сембей шығып жатқан наразы дауыстар ауыл жақтың тартпағынан туып жатыр.

Сол ауыл жақ арқылы бәрін біліп, әр адымды аңдып Жұмабек те осы маңайды торлап жүр. Әзір отырған үш жүз жігітім бар дегенді ол Ушаковқа да мәлімдеп қойды. Қазір қайда жүргені мәлімсіз, Сикорский мен Мұсақай да соның үйінде деген өсек бар.

«Үш күннің ішінде сөзді қоймасаңдар, маған өкпеле-меңдер!!!» деген Ушаковтың қатал бұйрығы келгелі де екі күн өтіп кетті.

Осындай қысылшаң күндерде жүзден артық жұмыскері бар ауыл жақ әрі-сәрімен қажытып келеді. Жалақының кемитін болғанын алғаш естігенде жанды жеріне түрпі тиіп кеткендей өзгелерден бұрын ыршып, үрпиіп қалған да солар еді.

— Апыр-ау, біз сорлаған екеміз... Тұралап қалыппыз ғой.

— Бізді де ойлай көріңдер. Кірме ағайындай жаутаң көз едік қой сендерге...

— Көміріңмен сыр алыспаған, тосынбыз ғой... Алдымен біз қағылып кетпейік...— десіп еді. Бұл жақтың осы-

лай елпiлдеп тұрғанына сенiп қалған Бұланбайлар қапы кеткенiн кешiрек сезiндi.

Соңғы күндердегi кездесулерде ауыл жақтың ең бiр ескi дақтары теңбiлденiп шыға келген екен. Тымағын бастыра киiп алып, жер шұқылап, төмен қарап отырған шалдары:

— Құдайдың не жазғанынан құтыла ма пендесi... Бұ да бiр зауал да...— деп, бiрiне-бiрi мақұлдай қарасып отырып едi. Iлезде айнып қалған беттерi көрiндi:

— Осының өзi анық па екен әлi?

— Анығын естiген қайсың осы? Әзiр жалақыны кемiтпей-ақ берiп жатыр ғой!..

— Өзiмiз ой салып жүрмейiк...

— Ушаков байғұста кiна болмаса керек едi ғой...

— Сендер де өкпелей аласыңдар ма оған?.. Алақандарыңа салып келмеп пе едiңдер...— десiп, барак жағын кiналай да сөйлейдi.

Жауабы да, дәлелi де оп-оңай, меңiреу ұғынар нәрселердi ұғына алмай, батпаққа батқан машина дөңгелегiндей, осы төңiректi шырқайналып шықпай қойды. Жастары аз, әкелерi көбiрек келiптi. Сөз де өтпейдi, ақыл да жетпейдi. Бейне бiр мақта бумасы сияқты нұқып қалсаң жұдырығың терең-ақ, қарсылықсыз-ақ батып кетедi де, орнында түк iз қалмайды.

Осынысымен қарадай қажытып келе жатқан ауыл жақпен бүгiн түнде ақтық рет сөз байласуға шақырғалы Сейiт пен Жабай барып едi. Бұл екеуi жас жұмыскерлердiң арасында беделi бар, қажырлы да тiлдi жiгiттер. Екеуi киiз үйде тұратын жұмыскерлердi түгел аралап қайтты. Оңаша сөйлесе алған жұмыскерлерде қипақтау жоқтығын көрсе де, үлкендер жағының бұрынғыдан гөрi де берiк сiресiп жатқанын аңғарды. Баракта тұратын көпшiлiкпен санаспақ аамалдары жоқ, бiрақ сол бетке тiлектес те емес, басқа бiрдеме күтетiндерi айқын едi. Мұсақай үйiнде даурығып сөйлескен қонақтар барын көрдi. Жетегiн аспанға көтере қайырып қойған Жұмабек арбасын таныды. Ол үйге кiрген жоқ. Алып келген жауаптары әлгi — екi араға жиналайық,— едi.

— Сендер барыңдар, бәрiң де барыңдар...— дедi Михайло Неволя жолдастарына айнала қарап.— Көп болып барыңдар... Мен мына инженерлермен бiрге жазуға отырайын... Бұлар ойлай бiлмейдi де, мен жаза бiлмеймiн. Черти вы, не оқып келгенсiңдер өздерiң!.. Не оқытқан өздерi-

ңе?..— деп, Михайло шетірек тұрған екі жас жігітке қарады. Зілі жоқ, әкелеріндей ұрса қалжыңдады.

Бұл екеуі қазір он жеті, он сегізге келген, бір түсті де, бір түрлі қарадан киінген Бұланбай баласы Нартай мен Алшағыр баласы Әлішер еді. Екі жас жігіт біріне-бірі қарап жымиды да, жауап қайыруды орынсыз көрді.

— Жә, өзіміз-ақ барайық ендеше... Тау Мұхамметке келмесе, Мұхаммет өзі барады деуші ме ең?— деп, Бұланбай Неволяға қарады да тұра берді.

— Осы соңғы келуіміз деп ашық айтыңдар...— деді Неволя.— Сынса, сынып, жарылса, жарылып кетсін! Не бірге, не бөлініп шығатындарын ашық айтсын!

Жұмыскерлер тұтас дүркіреп барактан шығып кетті де, Неволя Нартай мен Әлішерді ертіп өз үйіне келді. Барактардың арасында жылаған балаларын уатып, әлі ұйықтай алмай жүрген әйел дауыстары естілді:

— Не болды, әй, Күнзила?.. Қоя қойшы, қалқам... Не қылатын болды... Жылаамашы, күнім!.. Бітті ме, әйтеуір?.. Назыкеш, тұра тұршы...— деседі.

Жиналысқа бара алмаған әйелдер де қобалжып, ұйықтамай жүр екен. Қадала сұрасып жатыр.

— Кәне, қайсың жақсы жазасыңдар? Каттоша, сен самауырды қайнат... Қай жақсы жазатының мына жерге отыр... Көрейін өнерлеріңді... Сендер колбаса жейсіңдер ғой?.. Жейді екен...— деді Неволя, скамейканы столға қарай жақындата беріп.

Әкесіне тартқан кесек денелі Нартай азырақ бөгеле берді де, аз ғана жұқарақ та қагілездеу көрінетін Әлішерді алға қарай итеріп қойды:

— Сен жаз.— Әлішер қызарыңқырап кетіп скамейкаға бұрын отырды.

— Сен де қатар отыр... Бірге ойласып, бірге жазыңдар... Бізде қашанда осылай болу керек...— деді Неволя.

Әлішер не жазарын, кімге жазарын білмейтін еді. Қаламды қолына алып, Неволяға қарады. Оқушы дәптері шетінен ғана ашылып, алдында жатыр. Әке-шешесіне хат жазғаны болмаса, өзге түрде орысша ешнәрсе жазып көрген емес-ті. Қазақша өзі хат танымайды. Баламыздан хат алдық дегендері болмаса, оның не жазатынын әке-шешесі де оқи алған емес. Әлішердің Ақмоладан жеті жыл бойында жазған хаттары бірі оқылмастан шешесінің сандығында жатыр. Анда-санда әркімге жаздырып жіберген әке хатын бұл да оқи алған емес.

— Не жазып едің?.. Е, сол ма еді,— деп, екі жағы да балалар каникулға қайтқаннан кейін түсінісетін.

Неволя ойланып, көбірек жүріп қалды да, Әлішер күтіп, көбірек отырып қалды. Неше күннен бері неше рет айқын түйілген сөздер қағаз бетіне түсуге келгенде тағасыз аттай тайғанап, үрке береді екен. Дәлелді-ақ, орынды-ақ сөздер сияқты еді, айқайласып айтқанда ағытылып шығатын еді. Көмірге қадалған сүймендей, қайладай ойып-ойып түсетін. Енді соны қағаз бетіне тізер кезде ырыққа көнбей қойды. Неволяның ебедейсіз қолдары сол сөздердің бірін ұстай алмай қалғандай.

— Былай болсын!— деді Неволя бір кезде тоқтай қалып. Өзі жайдан-жай терлеп те кеткен екен.— Былай болсын!.. Мен сендерге бәрін бір-ақ айтып берейін, жарай ма? Содан кейін екеуің жазатын болыңдар... Небось, өздеріңде де бас бар ғой! Қамытты қалай кигізеді, доғаны қай жағынан кигізеді, білетін боларсыңдар. Дұрыс қой?..

Жігіттер қысылып болса да бастарын изеді. Неволя еркімен сөйлеп кетті.

— Сіз, құрметті мырза Никон Абрамович, бізді бекер жәбірлейсіз...— деп бастады Неволя.— Тіпті бекер жәбірлейсіз... Біз міне, неше жылдан бері Қарағандымен бірге өсіп келе жатыр едік. Бар күшімізді осында бердік, барлық теріміз осында төгілді. Ұяла да білу керек емес пе? Құдайдан да қорықсаңызшы!.. Міне, бір жақсы сөз осы!.. Ұмытып кетпеңдер!— деп, Әлішер мен Нартайға жақындап келіп, маңдайларынан қағып-қағып кетті.— Ие, құдайдан қорқу керек... Сіздің барлық байлығыңыз біздің иығымызда. Біз мұны жақсы білеміз. Сіз де біліп қойыңыз!.. Біз, немене, бұрынғыдан жаман істеп жүрміз бе жұмысты? Жоқ, жаман емес. Ендеше, жалақыны қалай кемітесіз? Себеп не? Әлде біз артық алып жүр ме едік? Неменесі артық еді? Аштан өлмей жатыр ма едік? Біздің балаларымыз неден өле береді деп ойлайсыз? Үш баладан біреуі-ақ қосылады. Қатын, Катюша, Сейіттің неше баласы өлді?— деп Неволя есікті ашып ауыз үйге қарады.

— Үш баласы өлді. Мынасы төртіншісі... Мұнысы да сау емес...— деді Катерина дауыстап.

— Төрт баладан біреу-ақ тірі қалады деп жазарсың,— деді Неволя Әлішерге.— Жоқ, Никон Абрамович, сіз ашулансаңыз, біз де ашуланамыз. Сіз орынсыз жәбірлейсіз. Біз болсақ ауыр сңбегімізді қорғаймыз. Қалай етсеңіз, олай етіңіз, мұныңызға көне алмаймыз. Егер бізді жұмыстан бо-

сатып, орнымызға арзан қол жаңа жұмыскер алғыңыз келсе — оныңыздан біз де қорықпаймыз. Босанамыз да, кете береміз. Осыған қол қойғандар түгел кетеміз. Сондықтан, жалақымызды кеміту болмайды деген бұйрығыңызды алғанша, ертеңнен бастап жұмысқа да шықпаймыз...

Неволя осы рухта тағы біраз сөйлеп, бара-бара қызыңқырап та кетіп еді. Алдында отырған Нартай мен Әлішер емес, Ушаков пен Рязанов сияқты көрініп кеткендей. — Біз де адамбыз... Қашанғы шыдаймыз? Біз көмірді өндіре берген күні рақмет күтсек несі айып? Сіздер өзі титықтап тұрған арыққа жүк қоса түскілерің келеді. Болмайды ол, болмайды!.. — деп, Әлішерді көзге шұқып ала жаздап тоқтады да: — Ал енді, жаз осыны. Мен барып шай іше тұрамын, — деп ауыз үйге шығып кетті.

Баяғы аяқтанбай қалған «Кеңестің» ендігі көзі қарақтысы да, басшымыз деп танылатыны да осы Михайло Неволя еді. Орыс жұмыскерлері Оралға қайтқанда, Неволя өзі тіленіп Қарағандыда қалды. Сондағы ең басты себебі — «Кеңесті» далаға тастап кете алмау еді. Содан бері шамасы келген жерге дейін жұмыскерлердің мұң-мұқтаждарын жоқтауға ылғи өз кеудесін бұрын тосып келеді. Бірақ бұл хат танымайтын адам, жазу-сызуға бірінші кездесіп қалғанда ақ қатты қысылып, терлеп кетті де, сол маңайдан тезірек құтылғысы келетіндей, ауыз үйге шыққанша асықты. Ішінен балалар өздері бірдеме етіп шығарар деп сенді. Ал енді балалар ешнәрсе шығара алмаса, жәрдем етерлік жай өзінде де жоқ еді.

Әлішер мен Нартай Неволяның айтқанын ұзақ отырып жазды. Бірінің ұмытқанын бірі еске салып, қайта-қайта көшіріп, аяғында хат пен қатынас қағаздың екеуіне де жарым ұқсап, жарым ұқсамайтын бір түрге келтірді. Бас жағына кімге екенін қойған да жоқ. Неволяның: «Сіз, құрметті мырза Никон Абрамович» дегенін қағазға түртіп үлгірген екен, тура содан бастап кетіпті. Неволя ауыз үйден айқайлап, үш рет «болдыңдар ма?» дегенде, «жоқ» деген жауап алып еді, төртінші айғайына Нартай шығып:

— Болдық, — деді.

— Давай, оқы! — деді Неволя төр үйге келіп. Қағаз бетіне қатарланып тізілген сөз қарасын көріп қуанып та кеткендей еді.

Әлішер даусы дірілдеңкіреп, ыңғайсыздау жазылған жеріне сүрініңкіреп кетіп оқи бастады. «Бай мен малайы» деген Крылов мысалына өткен қыста ғана талдау жасап,

мазмұндама жазғандары бар еді. Мына хатқа да сондағы сөздері кіріп кеткен екен. Сөзі емес, ойлары кіріпті. Онда айтам деп оқталса да, айта алмаған ойлары әлдеқайдан қиысып келіп, кесегірек те, салмақтырақ болып кіріпті. Кейде жүзіне таңданып қалғаны шыға келеді. Қазір енді көлденең көзбен қарап, не жазғандарын тұтас сынап отырған Нартай да күлімдейді.

Неволя тіпті разы жүзбен тыңдап тұр. Жаңа ғана әншейін айта салған сөздерінің тап осындай қағаз сөзі болып шыға келгеніне таңданып еді. Айтқан өзі болса да, жазып шығарған қазақ балалары ғой!.. Керемет те бір!.. Өзінің не айтқаны, қалай айтқаны есінде жоқ, қағазға түскен сөздер қәдуелгі кітап сөзіндей өрнекті көрінді оған. Тіпті қалай-қалай құлпырады!.. Ұмытылған да ешнәрсе жоқ... Мұның есіне келмейтін сөздер табылған екен!..

— Катюша!.. Бері кел!.. Мына күшіктердің не жазып қойғанын көр!.. Бол, енді!..— деді Неволя ауыз үй жаққа айғайлап. Өзі Әлішерді екі иығынан қысып ұстап, сілкіп-сілкіп қойды.

Катерина да дөңгелене қозғалып, тез келіп жетіп еді. Жолды қағаздың бетіне олпы-солпысыз тізілген сөздерге ол да таңырқай қарайды. Шын-ақ орыс сөзі болып шықты ма? Шын-ақ қазақ балалары жазды ма екен? Ондай да болады екен-ау!.. Катеринаның жүзі осыны айтып тұр еді.

— Сен тыңдап қара! — деді Неволя әйеліне. Әлішердің тағы да бір оқып шығуын сұрады.

Қасындағылардың қуана тыңдағандарынан азырақ мақтаныш сезінген Әлішер бұл жолы өзі де қыздырып оқып кетті..

— Катя, сүтің қалды ма?.. Біздің шалдар дабырласып қайтып келе жатыр екен...— деп, сөйлей кірген Күнзила төр үйде не болып жатқанын көріп, шегіне тоқтады. Неволя оны сұқ саусағымен төр үйге шақырды. Күнзила ақырын басып кірді де, өз баласының бойына қуаныш нұрын төге қарап тұрып қалды. Өз бойын еріп бара жатқандай сезінді. Күнзила баласының жазғаны емес, орысша еркін оқып отырғанына қуанып еді. Орыс адамдарының алдында мүдірмей оқып отырғаны қандай!.. Кім десеңші, Әлішер ғой, өз ұлы ғой!..

— Енді Нартай оқысын... Нартайға бер...— деді Күнзила ойына әлдене түсіп кетіп.

— Жоқ, апа, бөлуге жарамайды,— деді Нартай Күнзиланың неге олай дегенін түсініп, жымиып қойды.

— Патшаның өзіне жіберуге болатын жазу!— деді Невоя, Әлішер оқып болғаннан кейін. — Ендігі иесі менмін мұның... Шалдар келген соң, тағы да оқырмыз...— деп, жазылған қағаздарды жинап алып, түкпірде тұрған төсегіне қарай бет алды. Осы бір қымбат жазуды қайда тығарын, қай жерді ылайық көрерін біле алмай қалғандай, төсек қасындағы ағаш сандыққа да қарайды.

— Катюша, сен бұлардың кім болып қалғанын көрдің бе? Нағыз адам осылар болады!— деп, әйеліне бір айналып қарады да, оның жауабын күтуге шыдамы жетпегендей:— Бірақ сендер инженер болып шыққан соң бізді тастап кетесіңдер ғой? Қара күйе, кір-кір, надан жұрттың арасында қаламыз деймісің!— деді Невоя Нартай мен Әлішерге әке қызғанышымен қарап.

— Біз бе? Біз тастап кетеміз бе?— деді Нартай күле жаздап қалып.

— Михайло Романович, ол болмайды,— деді Әлішер.

Әке қызғанышына тез түсініп, үзілді-кесілді жауап берген балаларына разы болып, Невоя:

— То-то!— деді де, қолындағы қағазын сала тұруға сандық аузын ашты.

— Екеуің жазған шығарсыңдар?— деді Күнзила Әлішерге. Көзі солай деп айт деп тұр...

Өзімшілдігі жоқ Әлішер:

— Екеуіміз қосылып әрең жазып шықтық,— деді.

Күнзила қатар отырған Нартай мен Әлішерді қоса құшақтап, кезек-кезек сүйді. Дардай болғансып, қашқалақтағандарына қоймай, жас балаларды сүйгендей емірене, толғана сүйді.

— Апа, өзіңдей тағы бір жақсы адам бар ма екен дүниеде!— деп, әкесі сияқты ақ жарқын Нартай атып тұрды да, Күнзиланы құшақтай алып:

— Әлішерді менен он жыл артық сүйдің ғой... Бәрінің есесі бір-ақ қайтсын, тап мына жерімнен тағы бір сүйші,— деп, көзін жұмып, маңдайын тосты. Өз шешесі де есіне түсіп кетті білем, Күнзила құшағында күрсініп те алды.

Әйелдер жыласып та жіберген екен... Жүздерін жасыра, көздерін сүрте ауыз үйге тез шығып кетті.

— Сүт дедің бе, Гуля? Бар, осында келсеңдерші, самауыр қайнап тұр... Балалармен бірге боларсыңдар, осында алып кел шалыңды,— деді Катерина. Күнзила: «Жарайды»— деп кете бергенде, төр бөлмеден:

— Өздері де осында келеді. Шайыңды әзірлей бер, Катюша...— деген Неволяның даусын да естіді.

Дәл осы кезде тыстан жан ышқынған айғай естілді:

— Мекайла, Мекайла!..

— Жүгіріңдер, жүгіріңдер!..

— Бұланбай... Бұланбай соққыға жығылды! Бұланбай,— деген Алшағыр даусын Күнзила бұрын танып, үйден жүгіре жөнелді. Лезде үйдегілердің бәрі де атылып шығып, айғай естілген қараған жаққа қарай жүгіріп кетті.

Барактар жағынан да көп адамның қатты жүгіріп келе жатқандары байқалады.

— Бұланбай дей ме? Апыр-ай, аман болғай-ақ-ты!

— Қай ит еді қапымызды тапқан!

— Көрге кірсең де, құтылмассың!— деген дауыстар жүгіргендермен бірге алға қарай кетіп барады. Әр бастан аттап түсіп, тез озып барады.

Бірге жүгіріп келген Михайло, Нартай, Әлішер — үшеуі қараған арасында етпетінен құлап жатқан Бұланбайды көрді. Бұланбайдың басын тізесіне салып:

— Бұлан, Бұланым! Бауырым! Серігім!..— деп Алшағыр жылап отыр. Бұланбайда дыбыс жоқ екен...

— Сен фельдшерді шақыр, сен Некрасовты шақыр!— деді Михайло қасындағы екі жас жігітке.

Барак жұмыскерлерін бастап барған Бұланбай киіз үйде тұратындармен ұзақ салғыласып еді. Олар тағы да шалдарымен, тымақтарымен келген екен. Шалдары итініп ілгеріреп, жастары жасқанып кейінірек отырды. Бұл жақтан барғандардан ығысатындай, алдыңғы жағы топ ішіне сыналанып қана кіріп, арт жағы ұзын құйрықтанып, кейін шалқая отырыпты. Кейбіреулерін сөз үстінде шақырып әкеліп те жатты.

Бұланбай жұмыскер қауымы дегеннен бастап еді. Руізіне, ел арасының шытырмандарына соқтықпай-ақ, осы қауымның тіршілік тілегі бір екенін айтты.

— Біз де өздеріңдей, бір кезде ауылдан келгенбіз... Артымызға қарайлай-қарайлай келгеміз. Алты айға деп келіп ек, сол тіршілік қамы біржола ұстап қалды. Ендігі несібеміз көмір деп отырмыз. Бүгін бізден бөлектенгендеріңмен, күні ертең ішімізге келесіңдер. Көпшілігіңнің жолың осы-ақ. Тірлік күні бірлікте дегені қайда? Қай күшімізге сеніп бірліктен қашамыз? Кімге еріп далаға қараймыз?.. Кім сол жанашырың? Бұл күнге дейін неғып көрмегенбіз?..

Бөліп бергені болса, нағып ұмытқамыз. Берері болса, әлі де айтсыншы, көмірі құрысын, ерейік соңына!— деп, Бұланбай соңғы сөздеріне ерекше мән беретінін аңғартып, аз кідірді де, қайта сөйлеп кетті.

— Жоқ, бөліп берер ешкім жоқ! Ағайын-туған бәрімізде бар. Сыры да мәлім... Біз өз күнімізді өзіміз көреміз. Осының қанағат та, тіршілік те көріп, үйренісіп қалдық, ірге тептік. Енді бізді арқан салып та ауылға апара алмайсың. Енді міне бәріміздің басымызға бірдей төніп қыспақ келіп қалғанда, қараған түбіне жалғыз бұғып жан сақтаймыз ба?.. Бұғып көрмеген қайсың бар ең? Не тауып ең содан? Жағалассыз жан сақтау бар ма еді? Арқасынан аяз қысса, жылқы баласы да біріне-бірі пана болып, шоғырлана түспейтін бе еді? Солғұрлы жоқпыз ба? Жоқ, біз ықтамайық, қарсы тұрып, бой көрсетейік. Ірімей-шірімей, бөлінбей-бытырамай қарысып көрейік. Шыдасайық!.. Нілдіні біле алмадық. Ақбұйрат заводы да сөзін беріп отыр. Бірге қарсы тұрамыз. Кеміттірмейміз жалақыны!— деді Бұланбай. Жауап күтіп ауыл жақтың шоғырына қарады.

Олар тіпті әр неге де әзір отырғандай екен. Көбі шалдар, өзгелері жастары — он шақты адам қатарласа сөйлеп:

— Қарағым Бұланбай-ау, өкпелеп қалған екенсің ғой...

— Ауыр сөздер айттың ғой... Тіпті сені елде, балуанға түсіп жүргенде де қатты сыйлайтын едік, осы күні осы жұрттың ағасындайсың... Неге ермейік саған?

— Әшейін, байқай тұрайықпен, бұйыға бергендік те...

— Жер қорқақ, жабылық-тағы баяғы..

— Барак бастасын, өзің баста. Ереміз, бірігіміз...— десті.

Бұланбайға бұл жауаптар ұнамап еді. Сүйексіз, жігерсіз, былқыл сөздер сияқтанды. Ұғынбай да, ұғынғысы да келмей, барак жағынан ығысқандықтан айтылған, әлі баяғы шығарып салманың айла-шарқы екенін сезінді. Бұланбай тағы да сөйледі. Ішке кіре, қайрай да сергіте сөйледі. Шалдар емес, жастар жағын, жұмыскерлердің өзін сөйлеткісі келіп, әркімнің атын атап, бой көрсетуге шақырды. Түсінбей жатыр ма дегендей, жалақы кеміп қалса, кімге батарын, күн көрістерінің не күйге ұшыарын қайғыра да ұғындыра сөйледі.

Бұл кездегі ауыл жастарында айқын екі қалып бар еді. Мыңдардан бірі бесті айғырдай мазасыз да жүгенсіз, сақалдан салып отырады. Ол — жасынан болыс болған, би болған бай баласы, ерке сотқар. Өзге жас топ ішінде аузын

ашып көрген емес. Бұл да — замандар салған берік тұсау. Ауыл жастарының көпшілігі сол тұсаудан шыға алмай отыр, үндеспей қалды. Олар үйлеріне барып бұрқылдайды, отыра беріп, тұра беріп, осы шалдардың өзін де қауып-қауып тастайды. Қарны ашқан, кейіген кездерінде сол шал әкені сабап та алады. «Әкемізді сабап көріп едік, бірақ арбаға байлап қойып сабап көрген жоқ едік!» деген мысқыл аспапшан түсті деймісің! Бірақ замандар тұсауын оңай үзе алмайды. Тұсау әлі берік, үзер ниет те әлсіз әлі... Осы батпағыңнан қалай суырып алсам екен деп, Бұланбай ызаланып ойланды.

Ауыл жақ сол ықтай сөйлеген беттерінен табан аудармай, бірігеміз, ереміз, бірге-ақ өлейік дегенді қайталай берді. Отсыз да ызғарсыз қайталады. Құдай мен құранды ауыздарына алды. Бұл екеуінен басқа сенімге тірек боларды Бұланбай өзі де білмейтін. Ішінен берік сене алмаса да, аяқтап келгенде қолы жеткені осы бір былқыл ғана болып баракқа қайтып еді. Ушаковқа жазылар қарсымық барын, оған түгел қол қою керектігін айтқанда, ауыл жағы тағы да сол шикі әзірліктерін көрсетті.

Барак жағы тұтас көтеріліп, Бұланбайды ортаға ала, қалың шоғыр болып қайтып еді.

— Тарап кетпеңдер, баракқа жиналыңдар... Тағы бір сөз бар,— деді Бұланбай.

Шоғыр енді ыдырап, үздік-создық алға шығып кетті. Ақырын аяңдаған Бұланбай мен Алшағыр кейіндей берді. Екеуі ауыл жақтың қипаң-сипаңын айтып келе жатты.

— Бір үш күнге шыдай алса жарар еді...— деді Алшағыр.

— Оған шыдап-ақ қалар... Бірақ күні-түні ішінде болуымыз керек. Жұмыстан кейін ертең де осы жақта болармыз...— деді Бұланбай.

— Ие, көзің тайса-ақ, ірі бастағалы отыр.

Осындай азын-аулақ кірбеңі бар сөздермен келе жатқанда Михайло Неволяның терезесінен жарық көрінді. Сдан әрі тұтаса қарауытып барактар да көріне бастады. Барак маңайындағы күрің-күрің адам дабыры да естілді.

— Сүгірәлі мен Байшегірді Мекайланың үйіне алып келші, жұмыс бар,— деді Бұланбай Алшағырға. Өзі қараған арасымен Неволяның үйіне қарай тура тартып кетті.

Алшағыр да қалың қараған арасымен келе жатыр еді. Бұланбайдан елу қадам айрылғаннан кейін, қараған түбінен біреудің сасқалақтап тұра бергенін көріп:

— Өй, бұл қайсың?— деп қалды Алшағыр. Бұққан адам үн шығармай Бұланбай жаққа қарай еңкелектей жүгіріп кетті. Алшағыр да солай қарап еді, қараған арасынан кеудесі ғана қарайып көрініп, Бұланбай баяу қозғалып барады екен. Қарағанды маңында ұры-қары, боз-балашылық дегендер болмайтын. Алшағыр ауыл жақтың жіберген тыңшысы болар, ендігі сөзді естігісі келетін біреу шығар деп ойлады.

Сол екі-арада Бұланбайдың «Өй!» деп қалған даусы естілді, ышқынып шыққандай болды. Алшағыр жүгіріп келсе, Бұланбай егпетінен құлап жатыр екен. Денесі қатты шіреніп, темірдей шириғып, салмақтанып кетіпті, аударалар да емес... Алшағыр Бұланбайдың басын көтеріп алып, әрең деп тізесіне салды. Қолына жылы қан тиді... Айғай салды, өзгелерден бұрын жеткен Михайло, Нартай, Әлішер — үшеуі Бұланбай мен Алшағырды осы күйде көріп еді.

Бұланбай үйге көтеріп әкілгеннен кейін де көпке дейін дыбыс бсre алмады. Демалысы әлсіз, ара-тұра үзіліп те кетіп, ышқынып қалып жатты. Қол-аяқтары суынып, бар денесінде діріл бар еді.

— Қауіп жоқ... Жарасы ауыр да, есі де жиналған жоқ. Өлім қауіпі болмасқа керек, бірақ... Тараңдар... Тыныштық керек... Таза ауа керек... Қазақша білетін бір-ақ адам қалсын... Өзгелерің шығыңдар,— деді фельдшер, Бұланбайдың басын таңып, төсегіне жатқызғаннан кейін. Фельдшер сөзін Некрасов та қайталады.

Жұрт үндемей шығысты. Көзбен аңғарысып, үнсіз мақұлдасып, ауыз үйде әйелдер ғана қалды. Босағаға сүйеніп Нартай тұр. Михайло Неволя, Байшегір сияқты аға жұмыскерлер есік алдынан да алысырақ барып үйіріліп отырды.

Қараған арасын кезіп кеткен жастар жағы жалғыз-жалғыздап қайтып келіп:

— Қалай?.. Есі кірді ме? Фельдшер не айтады?— деп сұрасады. Ешкімді таба алмай келгендері осы сұрауларынан-ақ көрініп тұр.

— Үйлеріңе қайта беріңдер... Дем алыңдар... Ертең жұмыстан кейін тағы да сөйлесерміз...— деп, Михайло жұмыскерлерді таратса да, үлкен шоғыр осы үйдің маңайынан кеткен жоқ.

Қарағандыға келгеніне үш жыл болған жас фельдшер Морозов соңғы екі жетінің ішінде он шақты адамның жа-

расын таңып еді. Бәрі де бас пен бет жарасы да. Айғайы мен шуы, намысқа тиері шексіз көрінгенмен, ең соңғы екі үлкен төбелеске қатынасқандардың жаралары тіпті болымсыз болып шығып еді. Бір өзгешелігі басқа соғысады екен деп түйген. Сірә, қазақ төбелесі қан шығарып, сырт көзге оңай көрінер дақ салуға ұмтылатындай, ауыр жараласпайды екен деп ойлаған. Бұланбай жарасы ондай емес, ауыр екен. Темір ме, шоқпар ма, әйтеуір, бір қыры жоқ жұмыр пәрсемен оң жақ құлақ-шекеден аз ғана жоғарырақ ұрыпты. Мана алғаш көргенінде сол тұстың сүйегі жарылғандай ішіне қарай батыңқы еді. Қазір ісіп кетті. Қан әлі тыйылған жоқ, ақ марліден шым-шымдап шығып жатыр. Аздап демалысы түзеле бастаған сияқты. Көзін ашқан жоқ, ешнәрсе естімейтіндей, ауырсынбайтындай сұлық жатыр.

Таң ата жұмысқа барарда баракта тұратын жұмыскерлер әуелі Бұланбай үйіне соғып еді:

— Жақсы... Қауіп жоқ... Ұйықтап кетті,— деген хабар алып, бәрі де қуанып кетті. Түн бойы осы маңайда болып ұйқтамаған Михайло, Алшағыр, Байшегірлер де жадыраңқы екен.

— Біраз күн әкең орнына тұс. Инженерге оның зияны жоқ,— деп Михайло Нартайға әзілдеп айтып тұр. Онысыз да практикада жүрген бала шахтаға қарай жұмыскерлермен бірге кетті. Бұланбай қасында Күнзила мен Көпей ғана қалды.

Жұмыскерлер тұс-тұстан андап шахтаға жақындай бергенде, осы кезде, сап ете түскендей, қоңырау даусы естіліп еді. Әмірі мен ашуын қоса аңғартып қоңырау қатты безектеп келеді. Қақ жолға қадай салған ат тұяқтарының дүбірі де естіле бастады.

— Өзі ғой! Ушаков қой!— десіп қалды жұмыскерлер. Оның қоңырау даусын да, жүріс екпінін де білетін жұрт каталасқан жоқ, сол екен.

Ушаков үлкен жолдан бұрымғасын да жүрісін бәсеңдетпей, тегіс қыраңмен шахталарға қарай тартты. Сол екпінмен жабық шахтаға түсіп кетердей екен!.. Барактардан да, ауыл жағынан да шұбап келе жатқан, оны көрген соң тезірек аяңдап кеткен жұмыскерлердің шахта жақ алдын орап келіп, аттарын тоқтатты.

— Нартай, сен көріп едің ғой... Жүгіріп бар да, түндегі хатты алып келші!— деді Михайло. Нартай жүгіріп кетті.

Қожайынның күтіп тұрғанын көріп, жұмыскерлер үш ат жегілген арбаға жақындап келіп бөріктерін алысты. Қайла мен күрек сол иықтарында, жанжалға алып шыққан қарудай ызғарлы да қалың қарауытады. Ушаков жүзі де қап-қара екен... Ушаков бірінші рет амандыққа жауап етпеді.

— Сендер не ойлап шығарғыларың келеді?— деді Ушаков арба үстінде түрегеліп. Арбада өзінен басқа ешкім жоқ екен, аяқтарын алшақ қойып, шалқақ тұрып үн қатты. Сом денесі қоршаған топтан оқшау биік көтеріліп, ең жақын тұрған жұмыскерлерге төбесі бұлт етегіне барып тірелгендей көрінді. Басы не деген үлкен!.. Денесі де тұтас құйылған шойындай айбынды екен. Ортадағы ат шұлғып қалғанда, қоңырау да тез-тез тыпыршып үн береді, шымыр ағаштан иілген жіңішке доға да жаңғырығады.

— Менің ақшама ие кім? Мен бе, сендер ме? — деді Ушаков. Даусы гүрілдеп, қабағын шытты.— Мен!..

Осы тұста Сикорский мен Жұмабек екеуі де жетіп, жұрт арасымен арбаға жақындап еді, Ушаков оларға амандасқан да жоқ, көрмегендей еді.

— Аз көреді екенсіңдер, жалданбаңдар, есептеріңді алып кете беріңдер. Бір-ақ күннің ішінде жүздеген жаңа жұмыскер тауып алам,— деді Ушаков. Жұмабек аяғын бірер басып арбаға жақындап қойды.

— Жалақы қандай боларын мен сендермен ақылдасуым керек пе екен? Жоқ! Оны сендер қайдан көрдіңдер, қайдан алдыңдар? Қазақ байларынан көрдіңдер ме? Бара беріңдер сол байларыңа!.. Біріңді де бөгемеймін! — Әр сөзі жұмыскер төбесіне қорғасын бұршақтай тиіп жатыр. Қоршаған топтың қимылдарында жасқана бастағандық байқалады. Қожайынмен сөйлесеміз, арыз етеміз, қарсылық көрсетеміз деушілерге де үлкен сын туып қалғандай. Ешкім әлі үн де шығарған жоқ, белгі де берген жоқ.

— Мұндайды қоятын болыңдар!— деді Ушаков.— Мен қалжақты көтере алмаймын. Осындай жанжалды кім бастаса, кім көтеріп жүрсе, мен де соның тап өзінен бастаймын! Әкем болса да, қарамаймын, айдап шығарам!

Енді бой көрсетпесе, барлық ойлаған ойлары түкке اسپай қаларын сезініп, Михайло Неволя алға шығып, Ушаковтың дәл қарсы алдына тоқтап бөрікін алды. Келісіп қойған болу керек, әр топтың арасынан бір-бір адам шығып, олар да Михайломен қатар тұра қалып, бөріктерін алып жатыр. Ауыл жақтан ешкім шыға алған жоқ. Сейіт пен Жа-

бай солар жаққа барып қайтса да, ешкімді әкеле алмады. Өздері келіп алға шыққан топқа қатарласты. Бастап жүрген жұмыскерлердің бәрі де осы арада еді. Бұланбайдың орнында баласы тұр.

— Бұл немене? Не айтпақсыңдар?— деді Ушаков.

— Бар айтарымыз мына қағазда...— деп Михайло Неволя қойынынан түнде жазылған қағазды шығарып алып Ушаковқа ұсынды, Ушаков қағазды алып, тез жүгіртіп оқып шықты да:

— Мен сенбеймін бұл қағазға! Бұл бір аз ғана топтың былшылы болу керек, ешкім қолын да қоймаған,— деді.

— Сенетін болыңыз... Осында қайла ұстап, күрек ұстап тұрған қолдардың бәрі қойылады,— деді Неволя. Сенімді дауыспен қатал айтты. Қайла мен күректердің тез қозғалысып, көтеріліңкіреп қалғанын көрді Ушаков. Қағазды жыртып-жыртып тастауға бір оңтайланып еді, сол қозғалыстан қаймыққандай жырта алмады, бірақ ығысатын ыңғай да көрсетпеді.

— Мен айтарымды айттым сендерге. Сол жауап өзгермейді. Жалақы кемиді. Азсынатындар кете беріңдер. Мына Жұмабек подрядчик айтсын, қанша адам әзір отыр екен!— деді Ушаков.

— Үш жүз адам!.. Үш жүз адам бүгін келіп көмірге түсе алады. Керек десеңіз, ертең тағы үш жүз адам әкеле аламын,— деді Жұмабек. Келісіп қойғандай көпке естірте, айғайлап айтты.

— Естідіңдер ғой,— деді Ушаков.— Барыңдар жұмыстарыңа! Бүгін жұмысқа кім шықпай қалса, соны көнбегенге санаймын да, бүгіннен бастап есебін беріп, босатып жіберем!.. Мен сендерді аяп, жалақыны күзге дейін кемітпейін деп едім, енді о да болмайды, бүгіннен бастап кеміді. Ұнатпайтындарың кете беріңдер!..

Ауыл жақ жапырыла қозғалып, шахтаға қарай тез сыргып кетті. Арттарына қараған да жоқ. Барақта тұратындар тағы да айтар сөздері қалғандай, Ушаков арбасына жақындай түсіп, шоқтарылған күйі, қоршаған күйі тұрып қалды...

3

Ушаков Қарағандыға Ақбұйрат пен Нілдіден де белгі берген наразылық дүмпуінің ызасымен келіп еді. Неше жылдан бергі күнделікте жұмыскермен екі арада ұсақ-ұлаң алғай-шалғайлар талай болып келсе де, көптің үн қоса, бі-

ріге қарсыласқанына кездесіп тұрғаны осы да. Анайы көретін дала жұмыскерлерінен мұндайды күтпейтін де еді. Ішкі Ресейде жиі-жиі бола бастаған жұмыскер забастовкалары қазақ даласына әлі бір жарты ғасырсыз салқынын да сала алмас деген ойда болатын.

Қазіргі күндерде неге бұлай болып жатқанына ол өзі де түсіне алған жоқ әлі. Әрбір белгілі дағдыға үйреніскен ойдың әдетінше, биыл бір қырсыққа, сәтсіздікке кездескен жылым болар деп ойлады. Әрбір жақсылық, жамандық тіршілік топырағына дән болып түскеннен кейін, ақырындап өсе беріп, бір кезде бой көрсетерін білмейтін де, ұғынбайтын да сияқты. Әзір өзі де ұғынып болмаған дағдарыс үстінде жүрген Ушаков бар сәтсіздікті өмір шатқалаңдарынан емес, жоғарыдан, тағдыр тосуынан көре бастап еді. Өр кеуделі адам еді, сенімді де, іскер де еді, қазір өз заманының, өз қауымының аса алмас биігінен бұ да аса алмай қалды.

Кейде жұмыскерлерімен етене келіп қалып, ұсақ мырзалық істеп, бір-екі ауыз жылы сөз айтары бар Ушаковты жұмыскер қауымы ұнатып та қалатын. Мұның әмірін ғана орындайтын адамдармен шатақтасып қалғанда да өзіне келіп шағым ететін. Өз қара басының сондай беделді екеніне бойы үйренген Ушаков қарсылық көрмей, беті қайтпай келіп еді. Осыған үйреніскен өр адам жұмыскерлерінің алғашқы күндерде белгі берген наразылықтарынан ығысқан да жоқ. Даланың тілсіздігі мен үнсіздігіне, әр кездегі қысталаңына сүйеніп, жұмыскер наразылығын жапырып тоқтатармын деп, шынымен сенді. Тек қана біріне-бірі жалғаса келіп, босқа бөгей берген көңілсіздіктерді ауырлады. Одан асар қауіп бар деп ойлаған жоқ. Бәсеке жоқ, талас жоқ, күші арзан далада жалақы жайын үлкен сөзге айналар деп күтпейтін де еді, қауыптенбейді де. Бар ойы Рязанов пен Сикорскийдың салып жатқан шатақтарына ауа беріп, біраз күнді елеусіз өткізіп алды.

Осы күйде отырыңқырап қалған Ушаковқа алдыңғы күні Нілді жұмыскерлерінің арызы келіп еді. Онда қазір екі жүзден аса жұмыскер бар еді, соның жүз жиырмасы қолын қойыпты. Жалақының кемитін болғаны оларға да жетсе керек: «Өйтер болсаң, қазір есебімізді бер, кетеміз»,— деп жазыпты.

Тілмаш Жұсып қазақша жазылған арызды өз хал-қадарынша орысшаға аударып, түйінді-түйінді жерлерін ұзақ түсіндірді:

— Жаман сөздер жазыпты... Үш күннің ішінде жақсы жауап алмасақ, бір ұшпыр тесілмейді де, бір адам жұмысқа да шықпайды, келген кірелерге кен де тиетпейміз депті... Нілді қазақ елінің қалың ортасы. Аржағы Ұлытауға дейін кете беретін бай елдер... Олардың да жалшыны көп жалдайтын кезі келе жатыр. Сақтау керек...—деді Жұсып.

Дала халқының айбарында да, қауіптенуінде де шындыққа лайық шеңберден асып түсіп жататыны көп болады деп ойлайтын Ушаков, бұл арызға да жете мән берген жоқ.

— Жақын арада Бернер барып қайтқалы отыр, бітіре қайтар сол...— арызды хатшысына қарай серпіп тастады.

— Жауап жазбаймыз ғой?— деп сұрады хатшысы.

— Жоқ...

Хатшының екінші ұсынған хаты Некрасовтікі екен. Ол жұмыскерлерге қандай бейтараптық көрсеткісі келсе, завод иелеріне де сондай бейтараптық көрсетіп, Қарағандыда болып жатқан жайларды түгел жазыпты. Жасырмаған да, қоспаған да, өз ойы нені даусыз көрсе, нені шындыққа жатқызса, соны сол болған күйінде тізе беріпті. Жұмыскерлер арасында күн санап жамала түсіп, өсе түсіп келе жатқан заңды наразылық барын да жасырмапты, қайта, мән бере жазған сияқты екен.

«Ақмоладағы мектеп қараңғы жер астына түскен шахтер шамындай жалғыз жарық еді... Жалақы жайы болса, ол жұмыскердің күн көрісі мен тіршілігінің арқауы ғой... Жабылып қалған мектеп пен кемігелі тұрған жалақы жайын жұмыскерлер күйзеле де қызына сөз қыла бастады. Амалсыздан көнер де, мойындар да... бірақ, мұның екеуі де кешірілмейтін бір заңсыздық ретінде ойларында қалатын сияқты...— депті Некрасов.— Нелері заңды, нелері заңсыз, ол жағына өз қарабасымның пікір айтар қақысы жоқ деп санағандықтан, мен сізге тек қана елемеуіңізге болмай бара жатқан жайды хабарлағым келеді. Әңгіменің асқынып бара жатқанын да жасырғым келмейді. Өзіңізге барып қайтуға бес адам лұқсат сұрап еді, мен әрине, тоқтау айттым. Бірақ қазір екі жетіге айналған әр қилы даурығыс енді өзінің заңды арнасын тауып, бар салмағымен, өз алдыңызға түскелі тұр. Жұмыскерлердің өзара екі-ұдай, теңтартта тұрған бір кезі бар еді, енді ол аяқталғанға ұсайды. Барак жағы жеңіп, ауылда тұратын жұмыскерлерді ертіп алуға таяу қалды. Енді тезбе-тез шешімі болмаса, ауыр жаппалға тірелгелі келеміз...»

Ушаков хатты осы арасына дейін оқып келді де, ашуланғандағы әдетінше лақтырып тастады.

— Мынау өзі солардың адвокаты болып алыпты ғой!.. Нелері заңды, нелері заңсыз, немді кешіреді, немді кешірмейді, мен оны сендерден сұраушы ма едім!.. Мынау өзі не оттайды?— деді Ушаков хатшысына бір зәрлі ызғармен түйіліп:— Сен мынаны оқып әкеліп тұрмысың, оқымастан әкелдің бе?

— Оқи бастадым да қорқып кетіп, өзіңізге әкелдім...

— Бұдан былай Некрасовтан келген қағаздарды оқымайтын бол! Түсіндің бе?

— Түсіндім, Никон Абрамович!

Бір сәтке үй ішіне ауыр тыныштық орнап қалды. Заводтың гүрсілі мен гүрілі де естілмей кеткендей еді. Ушаков өз ойының ғана аунақшуларын естіп тұрғандай. Ойы бір-ақ сұраудың төңірегінен шыға алмай қалғанын сезінеді. Бұл немене, забастовка ма? Қарағанды, Нілді, Ақбұйрат үшеуінен бірдей белгі бергені қалай? Әлде осыларда үн қосу да бар ма екен? Сикорский ғой, жаны жай тауып, сылқ-сылқ күледі!.. Үш өндірістің тіршілігіне бірдей тиген, бір мезгілде тиген жалақы жайындағы шоқпарын ұмытып кеткендей, Ушаков оңай-ақ нәрселерді ұғынбай қалған сияқты.

Дабырлап келе жатқан бір топ адамның дауыстары естіле бастады.

— Бұл менің жұмысым емес... Маған оның қатынасы жоқ. Мен өз жұмысымды білемін...— деген Бернердің дауы айқын танылады. Өзгелерінікі жанға батқанда шығатын ашынды дауыстар. Сөз күші емес, үн күшін аңғартатын дауыстар. Шоқайлары тақ-тұқ етіп, жұмыскерлердің ауыз бөлмеге именбей кіріп келе жатқан әлпеттерінде әдейілік те бар сияқты.

— Лұқсат па?— деді Бернер, есікті жартылай ашып, жалғыз көзімен ғана ішке қарап. Өңінде абыржу да, қысылыс та бар екен. Ушаков наразы пішінмен үнсіз ғана басын изеп еді, Бернер бөлмеге тез кіріп, есікті жапты да, аптыға сөйлеп кетті:

— Пожалуйста, Никон Абрамович, мынау жанжалдан мені құтқара көріңіз... Ең алдымен жалақы жайына менің қатынасым жоқтығын айтсаңыз екен мыналарға... Маған наразылық кәрін көрсетпейтін болсын,— деді. Ол көп нәрселерді айтуға, баппен айтуға келіп еді, Ушаковтың наразы кейпінен қайпақтап, ең жанына батқанын ғана айтып тоқтады.

Бұл кезде Бернерге де сенбей бастаған Ушаков, оның өз басын арашалай сөйлегеніне ашуланып та кетті, жат адамның жырымып шыға келер мінезіне жорыды. Енді оған жауап беріп, кеңес айтуға да шыдамы жетпей, ауыз бөлмеде іріліп қалған жұмыскерлерге өзі шықты.

— Не керек сендерге?— деді Ушаков, жұмыскерлерге аса бір қатқыл үнмен.

— Не керегі өзіңізге де мәлім ғой... Жалақымыздың кемитіні рас болса, біз де өзімізге лайық тіршілік жайын ойлағымыз келеді,— деді, сұр тастан жасалғандай кен шаңы басып кеткен сұр жұмыскер.

Ушаков енді ғана айқын аңғарды, келгендердің ішінде осы Ақбұйраттағы мыс заводының да, кен шахтасының да жұмыскерлері бар екен. Кірпіктеріне ұлпа қара күйе шаң тұрып қалған завод пештеріне көмір тасушы да, үсті-бастарын жылтыр қарамай басқан мыс қорытушы да, сұрғылт шаң басқан кенші де айқын танылып тұр. Бәрі де жұмыстарын тастап келгендерін жасырмай, күйесімен, шаңымен келіпті. Сөйте тұрса да қожайын жүзіне ықтамай да именбей қарайды. Ушаковқа осы именбеулері үлкен жәбір көрінді.

— Жұмыс уақытында бос жүруге кім лұқсат берді сендерге? Бұл неткен бассыздық!— деп, Ушаков жұмыскерлерге ақырып қалды. Жұмыскер көздері тез-тез қағылып қалар ма екен деп еді, ол бұл жолы болмады.

— Сол жұмыста қаламыз ба, жоқ па әуелі соны білгіміз келеді,— деді тағы да әлгі сұр жігіт. Өзгелері бар қозғалыс-қимылдарымен, бедірейе қараған көздерімен соның айтқанына жауап күтетіндерін аңдатып тұр.

Осы жігіттің сырт бейнесі мен кірпік қақпай қараған қисық көздері таныс сияқты екен, бірақ дәл қазір Ушаков оны есіне түсіре алмады. Заводтың алғаш жүріп кеткен жылдарында Ушаков көп жұмыскерлерін жаңылыспай танушы еді, қазір осы келген жеті адамның ішінен бірде-бірін тани алмай тұр. Әкесі кен шаңынан өлген ескі жұмыскер Мұңайтпас, өзі шебер ұшпыршы Таңжарық екенін Ушаков танымай қалды.

— Сендер немене, мені қорқытуға келдіңдер ме? Болмайды оларың, мен қорқа алмаймын!— деді Ушаков.

— Бізге қорқу-қорқытудың бірі де керек емес... Тапалтүсте таланғымыз келмейді. Соны айтқалы келдік,— деді горновой жұмыскер.

Енді Ушаков жұмыскерлердің тайсалмауға тұрғанын түгел түсінді. Салғыласып тұруды қорлық та көріп тұр. Ал-

ғашқы ақырып қалғанында үйден үркітіп шығара алмағаны да өз беделіне бір ақау түсіргендей сезінеді. Өз айбарының осынша әлсірегеніне ашуы да келіп кетті.

— Мені сендер қорқыта алмайсыңдар!— деді Ушаков, әлгі айтқанын тағы қайталап.— Қорқыта алмайсыңдар!.. Жұмыскер күні орта есеппен алғанда қырық тиынға түсіріледі. Азсыңғандарың кете беріңдер! Бүгіннен бастап есептеріңді берем. Далада қолы бос адам аз емес. Басқа бір ауыз сөзім жоқ!— деді де Ушаков тез бұрылып өз бөлмесіне кетті. Осыларға бекер-ақ өзім келіп сөйлескен екемін деп өкініп те кетті.

Ағаш табандары тақтай еденді ашумен тарсылдатып, наразылықтарын қосарлана айтысып жұмыскерлер де шығып барады.

— Көрерміз әлі!

— Біз де адамбыз ғой!

— Қорқа алмаспыз!— деген дауыстарын Ушаковқа естірте дабырласып, терезе алдынан шоқтарылып өтті. Таспен, отпен, азаппен сынасып үйреніскен адамдар қожайынмен табандасуға да шыдайтын мінез көрсетіп, именбей келіп, именбей кетті.

— Міне, көрдіңіз ғой, ылғи осылай... Мені қамағалы он күн болды.., Мен шаршадым да...— деді Бернер бөлмесіне қайта келіп кірген Ушаковқа.

— Ақбұйратқа сіз жауаптысыз!— деді Ушаков.— Сіз жауаптысыз. Жұмыскерлерің қоятын болсын жанжалды.

— Қалай, немен көндірі дейсіз? Маған берілер ерік қайсы?..— деп сұрады Бернер.

— Ақбұйратты басқаратын сіз бе, мен бе? Кім басқарса сол жауапты да болады. Өз шамаңыз келмесе, Ордабай болысты шақырыңыз! Барыңыз!.. Не бүгін тындырасыз, не болмаса... жәбірленбейтін боласыз маған...— Бернер үнсіз шығып кетті.

Ушаковтың ойында Рязановқа берген уәдесін орындаудың үлкен жанжалға айналып бара жатқаны ғана бар еді. Әрі жұмыскерлерінің алдында, әрі Рязановтың алдында абыройсыз бір жайда қаларын сезінгендей қатты тарынып кетті де, ешнәрсені сабырмен өлшей алмай қалды. Бұрынғы кездерде оңай орайласа кететін істердің осы бір күндерде жүйесін таба алмай қойғанын тағы да биылғы жылының қырсығынан деп жорыды.

Осы шатқалаңдардың тұсында Ушаков өзіне де наразы еді. Кәрілік босандығы таянғандай, өз бойынан әдеттегі

серпіні мен бет бақтырмас екпінін таба алмай ызаланды. Неден босаңсып барады, неден қаймығып қалды әлі? Жігер сарқылғандай не болыпты бұған? Ушаков сияқты адам құлағанда да осылай болжырап құлауға тиісті ме еді!..

— Жоқ!— деді Ушаков, өзіне өзі дем бергісі келгендей.— Бұл жанжалды рақымсыз жапырып тоқтатуым керек!— Осыдан кейін біраз күн елей қоймай едәуір асқындырып алған жұмыскер наразылығын өз тізесімен, өз салмағымен жаншып тоқтатуға бекінді. Ол Қарағандыға осы екпінімен келіп еді.

Бұл екпінге шыдай алмай, Қарағанды жұмыскерлерінің бір жағы жыртыла сөгіліп, шахтаға қарай сырғып кеткені Ушаковқа үлкен арқа сүйеу болды. Бұл тұрақсыздық көпшілік беті болмаса да, әйтеуір, бір жеңіс белгісі еді. Бұл ыңғайға сүйеніп өзге қасарып тұрғандармен қалай сөйлесуге де болар деп ойлады Ушаков.

— Мен сендерге бар айтарымды айтып болдым. Көнбейді екенсіңдер, мейілдерің білсін! — деп, Ушаков аз ғана кідіріп ашық шахтаға қарай жөнелгендерге қарап еді, олар шоқтарылып тез қозғалып барады екен. Арбаны қоршап тұрғандардың жүздерінде де қобалжу байқалады.

— Біз өз тілегімізді заңды көреміз... Сондықтан сіздің құлақ аспауға қақыңыз жоқ,— деп Михайло Неволя алғарақ шығып тағы да айтары барын аңғартып еді, Ушаков көшіріне:

— Айда, конторға тарт!— деді.

Қоңырау жұртты қақ жарып өтіп ұзай берді де, барак жұмыскерлері қайық тіліп өткен судай қайта тоғысып, шоғырланған күйінде тұрып қалды...

Ушаков контор алдына келіп арбасынан түсе бергенде жаңағы иіріліп қалған үлкен топтың да орнынан қозғалып, жабық шахталарға қарай шоқтарылып бара жатқанын бір шолып қалды. Бұлар да жеңілгендей, көнгендей екен. Алысырақтан айбарсыз да жабырқау көрінді. Қайтып қалған беттің солғын көрінісін аңдағандай болды. Енді ол Қарағандының басқаратын Некрасовты біраз бөріктіріп алғысы келді.

— Сен, немене, менен алатын ақшаңды қарсылықпен қайырғың келе ме? — деді Ушаков, есік алдына шығып қарсы алған Некрасовқа. Бернердей емес, бұған сыпайшылықтан тыс өктем кетіп тұрғанын ерсі де көрген жоқ.

— Сіз маған ақшаны еңбегіме төлейсіз ғой деп ойлаймын,— деді Некрасов сыпайы ғана.

Ушаков оның жауабына құлақ аспай, есігі ашық тұрған конторға кіре беріп:

— Жұмыскерлердің адвокаты болғаныңа қанша ақша сұрайсың?— деп тағы бір қауып қалды да, ішке кірді.

Соңынан кірген Некрасовтың жәбірге орай жәбір жауап қайтарарын танығандай, онысына жібермей киіп кетіп:

— Осындай жанжалды болдырмау үшін шын-ақ көп еңбек керек пе еді? Бернер екеуің жұмыскерлерді аз ғана тыйып ұстай алсаңдар, осындай ылаң болмас еді ғой!.. Сендерден соны талап етуге қақым бар ма менің, жоқ па?.. Әлде сендердің орныңа ылғи өзім шапқылап жүруім керек пе?— деп Ушаков жұмсаңқырап тоқтады. Ашық тұрған терезенің жақтауын толтыра отыра кеткен түрінде де өзіне жат қажығандық, шаршағандық бар екен. Жүзінде біраздан бері басталған аяушылық, жәрдем күту бар. Сондықтан, Некрасов жаңа ғана естіген орынсыз жәбірге мән бермей, жауабын жұмсақ бастады.

— Никон Абрамович,— деді ол, Ушаковтың алдына жақындай келіп.— Осы жанжалдың тұсында адвокаттық істеген бір адам болса, ол ең алдымен сіздер үшін бусанып жүр десем не айтар едіңіз?..

— Маған ешкімнің адвокаттығының керегі жоқ, бір ауыз қатал сөз айта білуі керек! Қайпақтамауы керек! Көп сөз керек болған жоқ қой маған... Көнбесеңдер кете беріңдер деген бір-ақ ауыз берік сөз айтып ем, эне, бәрі де көніп, жұмыстарына кетіп барады. Көремісің, бір адам қалған жоқ, шахтаға түскелі кетіп барады!— деп, Ушаков ашық терезеден жаңағы жұмыскерлер үйіріліп қалған жерді нұсқады. Шынында да жұмыскерлер екі жарылып жабық шахталарға қарай шұбап барады екен. Қарсылығы байқалар кіші-гірім топ та қалмапты. Қарағанды басында күндегі еңбек күні басталып кеткен сияқты. Ашық шахтадағы адам қимылдары күндегісінен көрі қызуырақ сезіледі. Қос қара көкті сәндеп жеккен Жұмабек осылай қарай келе жатыр. Қасында Сикорский бары танылады.

— Ол бір ауыз сөзді айтқан сіз ғой... Оны біз айтсақ әсері басқашарақ шыққан болар еді,— деді Некрасов.— Мен, бірақ, мұны баянды жеңіс демес те едім.

— Жеңіс емей, немене? Бүгіннен қалмай Ақбұйрат та тыншығады, Нілді де жым болады,— деді Ушаков.

— Бірақ менің жаңағы айтқалы келе жатқанымды да тыңдасаңыз екен...

Сып етіп Сикорский кіріп келді де, Некрасовтың сөзін

именусіз бөліп кетті. Осы жолғы келісінде ол әдеп-имену дегенді әдейі ұмыта келгендей, қазір тіпті өктем де өр екен.

— Мен сіздің жалақы жайында табанды түрде іске асырғалы отырған бағытыңызды Рязанов мырзаға қазірден қалдырмай хабар етем...— деді Сикорский Ушаковқа.— Сіз үшін оның елеулі мәні боларын айтпай-ақ қояйын, онсыз да түсінікті ғой... Бірақ, бүгінгі жариялағаныңызды ресми түрде берілген бұйрық деп атауыма болар ма екен? Соны өзіңізден сұрап алғалы келдім...

— Болады... Бұйрық міне, бүгіннен бастап іске асырылады,— деп Ушаков өзі ала келген бұйрығын Некрасовқа ұсынды. Мұнысы ендігі бетін Сикорский алдында куәландырып қалу сияқты мінез болып шыққанын біле тұра қысылған жоқ. Сикорский ентелеп келіп Некрасовтың қолындағы бұйрықты тез шолып шықты да:

— Әбден дұрыс болған екен... Үш өндірістің үшеуін бірдей қамтығаныңызды Рязанов мырза ерекше бағалар деп ойлаймын,— деді, Ушаков онысын ұнатып отырғанын сездіргісі келмей, үндеген жоқ.

— Рязанов мырзаның сізге жазған екі хаты бірге келіпті... Қазір тапсырсам ба екен?.. Әлде, кешке қарай үйіңізге ораласыз ба?.. Мен қазір солай қарай жүрем... Оңашарақ бір уақыт тапқаныңыз теріс те болмас еді...— деді Сикорский. Өзінің Ушаков сияқты үлкен адамды еңсеріп бара жатқанын Некрасовқа да аңғарта сөйледі.

— Кешке үйде боламын,— деді Ушаков. Рязанов хаттарында не барлығын Некрасов сезінбесін деген де ойы болды. Бірақ ол ойын Некрасов та түсініп қалды.

Әлденеден аса қуанышты жайын жасыра алмай ойнақтап тұрған Сикорский тез қоштасып, тез шығып кетті. Ұзамай, екі қара көктің Ақбұйрат жолына түсіп алып құйында-тып жөнелгенін терезеден көріп:

— Хлестаков!— деді Ушаков ішінен.

Жаңа ғана бір жайларды Ушаковқа жан тарта айтқысы келіп отырған Некрасов енді жәбірленіп қалғандай еді. Ең жек көретін, нағыз жек көретін адамына Ушаковтың рай бере сөйлескенін ұнатпай қалды. Үлкен көріп келген адамының көз алдында кішірейгенін көргендей болды. Іштей аяуына жек көру сияқты бір сезімнің араласа бастағанын аңғарды. Құлап жатса да Сикорскийден қол ұшын сұрамас деп ойлайтын еді, енді абайласа, Рязановқа жағыну үшін Ушаков Сикорскийден де жеркене алмай қалған екен. Бірбет, іскер де, адалынан өлетін адам деп сеніп келіп еді, қазір сол

ескі құрметінен аз ғана қалғаны болса, Сикорский сыпырып ала кеткендей. Некрасов біржола салқын тартып кетті.

— Сен маған бірдеме айтпақ едің ғой!— деді Ушаков, Некрасовтың өзгерісін тани қалып.

— Айтпақ едім... Бірақ енді соның орны бар ма, жоқ па, соны ойланып отырмын...— деп, Некрасов едәуір бөгеліп барып жауап берді.— Мен сізге адвокаттық істеп жүрген бір адам болса, ол сіздің пайдаңыз деп едім ғой?— деді Некрасов.— Көлденең адам түгіл, осы жанжалды көтеріп жүрген жұмыскерлердің өзі сіздің тілектің шеңберінен шыға алмай жүр десем не айтасыз?

— Ол қандай тілектестік?..— деді Ушаков. Осы тұста манадан тыста күткен Жұмабек есіктен басын көрсетіп қалды да, Ушаков кідіріп, сұрамақ болған бірдемелерін іркіп қалғандай болды. Бірақ Некрасов өз ойын ірікпеуге қалған екен, енді ашыныңқырап, қыза сөйлеп кетті:

— Шын жайды алсақ, жұмыскерлер жалақыны кемітпеу үшін ғана жанжал салулары керек пе еді?— деді Некрасов.— Жоқ!.. Жалақыны өсіру үшін жанжалдасулары керек еді.

— Ә, немене?..

— Жалақыны өсіру үшін деймін,— деді Некрасов, бар пішінімен жасқанбайтын батылдыққа, қайсарлыққа кеткенін аңғартып.— Бұлар бұдан жеті жыл бұрын тағайындалған тақ-тұқ күн көрістің шеңберінен шыға алмай қалды. Ал күн көріс қайтты? Еңбек жұртының ең керектісі жазға қарай екі есе, қысқа қарай үш есе қымбаттап кетті одан бері.

— Жұмыскер адвокаты деп едім сені, қаталаспаған екемін!— деді Ушаков, оның ар жағында мольрақ ызғары барын жасыра алмай.

— Жұмыскер адвокаты болған адам олардың ойына ең болмағанда осыны салар еді, оны істей алған адам болған жоқ. Әшейін аяудан аса алмай қалды,— деді Некрасов. Ушаков онысына сенді де тыншығып тыңдайтын ыңғайын көрсетіп, сөз аяғын күтті. Некрасов ширыға сөйлеп кетті:

— Жұмыскер көріп отырған жәбір жалғыз осы ма?.. Жұмыстан кейін жуынғысы келсе несі айып? Балаларымыз өле бермесін десе, оның неменесі күлкі? Адамша жұмыс істейміз, адамша тұрғымыз келеді десе, онысы әкесі мен шешесі, баласы мен келіні қаз-қатар бірге жатудан құтқар деген болмашы тілектен қанша асып жатыр еді? Жұмыскер дұрыстап демалса, ертеңіне өндіре қимылдайды. Бүгінгі

азапты ертеңгісіне қоса бермей, ұмыттыру да керек емес пе! Осының бәрі еңалдымен өзіңіз үшін екенін біле тұра, сіз бұрынғы бетіңізде табандап қала алмадыңыз... Ескі жұмыскердің жүзін босатып, жаңадан жүз адам алсаңыз, сіз адам басы он тиыннан кемітіп күніне он сом үнемдейсіз, солай емес пе? Сонда көмір мен мыстан неше жүз сом кем берілерін білмей отырмысыз?.. Жоқ, білесіз, жақсы білесіз... Ұсақ-ұлаңға көп алаңдаған адам үлкен істерде берекесіздігін де көрсетеді деп өзіңіз айтатынсыз! Сіздің бұрынғы бетіңізден айнып қалған себебіңіз басқада, әрине...

— Онда сенің жұмысың болмасын!— деді Ушаков, шамданған дауыспен.

— Сіз жаңа бір ауыз сөзіммен жанжалды тоқтаттым дедіңіз... Қанша уақытқа дейін, неше айға дейін тоқтаттыңыз? Ендігері жұмыскер жанжалы болмайды деп ойлайсыз ба? Бекер олай ойлайсыз... Далада жұмыскер табы туған екен, о да өсе береді, есейе береді. Мен бұл жерде қалмауға ұйғардым. Сондықтан ақтық рет ақтарылып айтқым келді. Осыны адалдық көрдім... Батыл болып кеткенім де сондықтан болар... Біраз жыл еңбегім сіңген, болашағы үлкен деп ойлайтын ісім еді Қарағанды. Соның алдағы күндеріне жаным ауыратынын айта кеткім келді. Мен айтып болдым... Мына бұйрығыңызды басқа біреу орындар... Кешіріңіз...— деп Некрасов Ушаковтың жаңа ғана берген бұйрығын өзіне қайтарып берді.

Некрасов сөздерінде тура айтылған дұрыстық та, қатты айтылған достық та барын жақсы түсінген Ушаков ашусыз мүдіріп қалды. Соңғы уақыттағы өз істерінде өз ойына, өз тілегіне қарсы келер қайшылықтары барын тағы бір рет айқын сезінді. Бірақ енді бұл бетінен өзгерер де шамасы жоқ екен.

— Көлденең көзге бәрі де солай көрінетін әдеті ғой. Бірақ мен жұмыскердің ыңғайына қарай көне бер дегенді достық деп білмеймін. Шын-ақ кетем десең, амалым қайсы, күштеп ұстап отыра алмаспыз,— деді Ушаков. Өзі де сенімсіз айтып еді, Некрасовқа да солай сенімсіз де ойсыз айта салған жауап көрінді.

Манадан осы үйде не сөйлеп жатқанын естуге құмартып шыдай алмай жүрген Жұмабек тығыз бір іспен келгендей шапшаң кірді. Жүзінде жаны ашыр адамның кобалжуы бар екен. Жаңадан жұмыскер жинап беру жұмысы суынып кете ме деген қауіп бар еді, ең алдымен сонысын аңғартпас үшін есіктен кірген бойында әбігерлене сөйлеп кетті:

— Жабық шахталарға бір адам түскен жоқ... Аузына барып айнала қоршап алып бәрі де сыртта отыр... Манадан бақылап тұрып ем, беттерін жаман көрдім... Барабан да тоқтап қалды... Ұсталар да дүкенін жауып, соларға барып қосылды,— деді Жұмабек.

Үйдегілер енді абайлап еді, ұста дүкенінен шаңқ-шүңк етіп естіліп жататын дыбыс тынып қалған екен.

— Не сандалып тұр мынау!.. Өтірік! — деді Ушаков, терезе алдынан ыршып түсе беріп.

— Далаға шықсаңыз өзіңіз де көресіз,— деді Жұмабек. Жүзі тас болып қатып қалғандай екен, өтірік айтасың деген жәбірден өзгерген жоқ.

Ушаков терезеден мойнын соза қарап еді, ойпаңдағы жабық шахталардың маңайында не болып жатқанын көре алмады. Берегіректегі ашық шахтаның жұмыскерлерінде әр жақтарына қарап алаңдау, аңыру бар екен. Некрасов далаға шығып қарап келді де:

— Рас айтады... Жұмыскерлер шахтаға түспепті. Барак салушылар да көрінбейді,— деді.

Енді Ушаковтың өзі де далаға жүгіре шықты... Дұрыс екен... Жабық шахтаға түсер ауызды кең қоршап алып, жұмыскерлер қозғалыссыз отыр. Күн шаңқан ыстық болса да бір адам көлеңке іздемей, бой тасаламай отыра беруге бел байлағандай екен. Көмір отвалдарының үстінде де топ-топ шоғырлар көрінеді. Әдейі көзге түсу үшін жоғары шығып алған сияқты. Арғы беттегі ауыл адамдары да бала-шағаларымен шұбырып далаға шығып сол жабық шахталарға қарап тұр. Ашық шахтадағы жұмыскерлерде де қобалжу бары байқалады.

— Сен барып келші!— деді Ушаков Жұмабекке.— Тоқтатсын жанжалды, шахтаға түссін!.. Әйтпесе, мұның аяғы өздеріне жаман болады.. Бүгіннен қалдырмай бәрін де босатып, бұл маңайдан қуып жіберем. Жұмыстан босанған адамды бір күнге де қалдырмаймын бұл жерде! Бұл менің жерім! Түсіндің бе?..

— Түсіндім,— деді де Жұмабек жабық шахталарға қарай кетті.

Мана таңертең Ушаковты қоршап алған жұмыскерлер айтқысы келгендерін тыңдата алмай наразы қалып еді. Ауылда тұратын жұмыскерлер табансыздық істеп, оңай бөлініп сырғып кетсе де, барак жағы сырт қарасын бұзбай шыдап қалды. Көп тілегі үшін бой көрсетіп ортаға шыққан он шақты басшы жолдастарының ыңғайынан табылатын-

дарын көрсетті. Талай ойда қыпылдау бары даусыз болса да, сын үстінде сыр берген бір адам болған жоқ.

Ушаковқа сөзін тыңдата алмағанына Михайло Невольяңғайсызданып қалды. Түндегі екі жастың жазғандарына патшаның өзі де құлақ асардай көрініп еді, енді ол қағаздың да әлсіздігі ашылып қалған сияқтанды. Әрбір қараңғы адамның өз қолында жоқты азды-көпті асыра бағалайтын әдетінше Михайло Неволья қағаз сөзін асыра бағалаған екен, қазір сонысына қаттырақ налып қалғандай еді.

— Қап, аналар тай-таласта опасыздық істеді-ау!..

— Шыдамады-ау, табансыздар!— деген наразы дауыстар шықты. Осы сөздердің өзінде де қобалжу райы барын аңдай қалған Байшегір:

— Өз обалдары өзіне, шыдамаса! Біз шыдаймыз!— деп ол ыңғайды тез жапырып тастады.

— Жә, шыдасайық... Сонда не істейміз, осы арада тұра береміз бе?

— Ие, енді не істейміз?— дескен дауыстар шықты.

Көпшілік сұрауларында аңырыс барын үндерінен байқап тұрған Михайло Неволья қазақ жұмыскерлерінің қаншаға шыдарын ойланып едәуір уақыт сөз қоспай қалды. Байшегір мен Алшағырдың әркімге ашулы жауап беріп тұрғандарын аңдады. Ашық шахтада істейтін ауыл жақтың жұмыскерлері бара сала боратып қимылдап кетті. Бұл жаққа бетін бұрмай, әдеттегіден гөрі баса қимылдап жатыр.

— Жә?.. Аналарды көресіңдер ме? Жұмыстарын істеп жатыр. Сендер немене, айрықша шақырту күтіп тұрсыңдар ма?— деп, Иван Акула осы топқа келді.— Барыңдар, барыңдар, түсіңдер шахтаға! Бәрібір, түсесіңдер!..

Михайло Неволья Акулаға одырая бір қарады да:

— Сенің бізде жұмысың болмасын, естідің бе? Ашулы жұрт қалжақты көтермейді!— деді.

— Қалжақты көтермейтін сендер емес, басқалар... Жарты сағаттың ішінде шахтаға түспесеңдер, бүгінгі күндерің өлді деп есептеңдер!.. Ол әрқайсыңнан елу тиын деген сөз... Мен забойда күтем сендерді, ұзақ күтуді мен жаратпайтын адаммын. Оған уақытым да жоқ. Қанша ашулы болсаңдар да оны ұмытпассыңдар...— деді де Акула өзі қарайтын жабық шахтаға қарай кетті.

— Ал, енді қайтеміз?— деді Неволья қасындағыларға, Акулаға ызамен қарап қалған бойы.

— Қайтегінді екі жұмадан бері сөйлесіп болған жоқпыз ба? Шыдасамыз демеп пе ек?— деді Байшегір.

— Мен жалғыз қалсам да шыдадым,— деді Сүгірәлі. Көпке естірте қатты айтты.

— Жалғызды қоя тұр, осы топ шыдаймыз дегеміз. Шыдамайтындар болса, әлі де лұқсат етейік те, тәуекелге бел байлағандар енді қайтеміз демейік,— деді Алшағыр.

— Шыдастық!

— Тұрыстық!

— Қайталасудың не керегі бар!— деген дауыстар әр жерден жалғас шықты. Адал да сенімді шықты.

Жұрт әлпетін бір сынай байқап алды да, Михайло Невоя жаңа бір ұсыныс жасады:

— Ендеше, шахтаға тартыңдар!— деді ол.

— Шахтаға?..

— Неге?— десіп қалды бірнеше дауыс.

— Шахтаны қоршап аламыз да не боларын сонда күтеміз. Бытырамай бір жерде боламыз... Шахтаға бір адамды түсірмейміз де, бір адамды шығармаймыз да... Күрек, қайламызды Ушаков өзі келіп алып көрсін!— деп тоқтады Невоя.

Неволяның шахтаға бір адам түсірмейміз дегені жұмыскерлерге қатты ұнап қалды. Мұнысы жаңадан келіп бұлардың орнын басқысы келетіндерге қарсы бір айбар сияқты көрінді. Оның үстіне, қарадай қажытар жәй табантірес, жәй қайтер екесін емес, әрекеті бар қарсылық, жұрт бойына жиналған қайсар тілекке үндес шығып еді.

— Жарадың, қарасақал! Текке жүрген жоқ екеңіз арамызда!

— Е, тәңрі деген, қырымыз барын көрсетейік те бір!— десіп, жұмыскерлер жабық шахталарға қарай жөней берді.

— Мен ұсталарды да осында алып келемін,— деді Жабай Невояға.

— Алып кел... Алшағыр, Сүгірәлі, екеуің барак салып жатқандарды шақырып әкеліңдер. Нартай, сен әкеңе барып, не болып жатқанын айт...

Осыдан кейін екі жабық шахтаның жұмыскерлері жер астына түсіп-шығар ауызды айнала қоршап алды да отыра берді. Күндегі азаптарынан бүгін қалай құтыла қалғандарына сене алмай, айналасына күдікпен қарап, барабан түйелері күйсеп жатыр. Бүгін жер астына түсіп кеткен жалғыз Акула ғана. Үлкен темір шелек жантайып далада жатыр. Көмір артып алып жатқан кірешілер ғана айналасына таңырқай қарап, күндегі жанталастарын тоқтатқан жоқ.

Осы күйде өздерін өздері қайрап, манағыдан көрі де қы-

зып алған жұмыскерлерге Жұмабек келді. Ушаковтың қысқа айтқанын ұзақ байымдап, едәуір уақыт құлпыра сөйлеп отырды. Немен жіберілгені мәлім болса да, нені айтқысы келетінін бұлдырата сөйлеп отыр.

— Бәрі бір, көп болса, кешке дейін-ақ шыдайсыңдар... Одан да қожайынның не айтқанын түсініп, өлмес жақтарыңды ойласаңдаршы...— деген бір ғана бұлдыр ойын әр саққа жүгіртіп айтады. Осылар Ушаковтың дегеніне көніп ала ма деген қауіпі де қысталап барады, ол жағына тым ашық кетуге тағы қорқады. Бүгін шахтаға түспегендерді босатамын да, бұл маңайдан қуып жіберем деген Ушаков сөзін айтқан да жоқ.

— Сенің шатып отырғаның немене осы? — деді Сүгірәлі Жұмабекке. Ол көмірге Жұмабек қолынан өтіп келмегендіктен одан ықтап та көрмеген адам еді.— Сені ғой, Ушаков бізді көндіріп кел деп жіберді?.. Сол ма айтайын дегенің?..

— Қожайын айтты ғой өзі... Жалақы кемиді. Ол жөніндегі сөздеріңді тыңдай алмаймын демеді ме?.. Оның ар жағын несіне сұрайсыңдар менен?.. Осылай отыра берсек, қожайын қорқар деп ойлайсыңдар ма? Ақша ешкімнен де қорықпайды. Күш енді мынада кетті, мынада!— деп, Жұмабек жан қалтасын қағып-қағып қалды.

— Есептеріңді алыңдар да кетіңдер деймісін бізге?— деп Сүгірәлі тағы бір сұрау берді.

— Бұл кісиде басқа ой жоғына бәс тігем,— деп Алшағыр Жұмабекке жақындап келіп отырды.

— Әй, сендер қожайындарыңның айтқанын менен көргілерің келе ме? Таңертең естіп едіңдер ғой өз аузынан... Бүгін жұмысқа шықпай қалған адам босатылады деді. Мен үйретті деп отырсыңдар ма?— деді Жұмабек.

— Сен ғой сонда біздің орнымызға үш жүз жігітіңді өткізіп, адам басына үш сомнан ақша аласың?— деді Алшағыр.

— Құлқыныңды тесіп бара жатқан сол емес деші кәне,— деп, Сүгірәлі Жұмабектің жүзіне сығырая қарады. Көздері үш бұрыштанып, ұсақ-ұсақ ұшқынға толып бара жатқандай екен. Арт жақтағы көпшілік күле бастады...

— Сен өз құлқыныңды ойласаңшы мені қоя тұрып, мен ақша алсам сенен алғаным жоқ қой!— деді Жұмабек. Сүгірәлінің көзі ұшқындаса, мұның мұрттары делдиіп, мұрны қуарып бара жатыр.

Сүгірәлі мен Алшағыр бір-ақ қарасып қалды... Жұмабек Сүгірәлінің алдына сұлай келіп құлады. Бір қол алқымь-

нан алып тартып қалды да, бір қол көк желкеден түйіп жіберді. Енді Сүгірәлі бір аяғын Жұмабектің кеудесіне салып басып алды да, сол аяғының шоқайын сыпырып алып мұрнынан қағып-қағып қалды. Аңшылар қақпанға түскен суырды осылай ұрушы еді. Ағаш табан етті мұрынды бетіне жапсыра үш рет ұрып тоқтады.

— Тоқтат!— деп Неволя айғайлап қалмағанда Сүгірәлі оңай тоқтай алар да емес екен. Неволя Сүгірәлінің Жұмабекті кеудесінен басып алған аяғын қолымен серпіп жіберіп, Жұмабекті тұрғызып алды да:

— Ендігәрі мұндай істің арасында жүрмейтін бол!.. Осы жұрттың сенде кеткен кегі де аз емес екені есінде болсын!.. Бар. Орамалың бар ма еді?..— деп, жетелеп алып жұрт арасынан шығарып жіберді. Жұмабек мұрнын екі қолымен басып алып, сенделіп әрең жүріп барады. Көк шұға қамзолының қолтығы да бөксеріліп қалыпты.

Осы жайды Ушаков Жұмабектің өз аузынан түгел естіп қатты ашуланып еді. Таяқ жеген Жұмабек болса да ол қорлықтың кімге көрсетіліп жатқанын қаталаспай ұғыныпты..

— Маған қайтарған жауаптары осы болса, менен де рақым күтпесін енді? Әкел тізімдерін, өз қолымнан босатып, бүгіннен қалдырмай қуып жіберем бұл жерден! Бірін қалдырмаймын!— деді Некрасовқа. Некрасов үнсіз тұрып барып шкафтағы қағаздарды аударыстыра бастады.

— Сен, бүгін кештен қалдырмай үш жүз жігітінді алып кел!— деді Ушаков Жұмабекке. Омырауы да, құрметтеп ұстайтын сақал-мұрты да қанға боялған Жұмабек тез шығып кетті.

— Міне сендердің басқарған адамдарың!.. Жақсы мұра қалдырып кетіп барасың! Мұндай мұраның маған керегі жоқ,— деп Ушаков Некрасовқа қайта ұрса бастап еді, қатты келген бойы арбасынан секіріп түсіп, конторға асығыс келе жатқан Бернерді көріп әрең тоқталды. Бернердің жүзінде апаттың белгісі бар екен, содан сескеніп тоқтады.

— Завод тоқталып қалды!— деді Бернер кіріп келген бетінде.— Бүгін бір адам жұмысқа шықпай қалды. Пештер суынып барады. Мысымен бірге суынғалы тұр. Заводта сөнбеген бір от қалған жоқ... Ордабай больш үйінде болмай шықты...

— Тоқтат!— деді Ушаков, бар дауысымен ақырып.— Тоқтат!..

Мыс заводының оттары сөніп, пештері суынса, оның ар жағы не боларын Ушаковқа баяндаудың керегі де жоқ еді.

Іші толы мысымен бірге суынған пештер апатқа тең болат та!.. Қас қаққандай бір сәтке Ушаковтың көз алдына заводтың осындай бір хәлі келе қалды. Күзді күнгі шұқанаққа тслаып қатып қалған суға ұсап мыс көз алдына келді...

Едәуір уақыт ешкім үн шығарған жоқ. Отымен, қызуымен тұрған жалғыз үлкен пеш Ушаковтың өзі сияқты. Жарылғалы тұрғандай, демін қатты алқынып алып, аз-ақ құлап түспей тұр. Некрасов қолына алған тізімді қайта орнына салып, ақырын ғана шкафты жапты...

Біріне бірі жатсырап үндеспей қалған адамдардың көздері де біріне бірі кездеспеуге тырысып, әркім әр жаққа қарап қалыпты. Ушаков тоқтап қалған заводы мен шахталарын көріп тұрғандай. Тас пештерді белуарлап тұрған сұйық мыс шелекте қатқан суға ұсап, суынған пештерге кептелген бойы бірге қатып қалғандай көрінеді. Бернердің көз алдында кешеден бері қатты қарсыласып, наразылықтарымен бірге әртүрлі балағат айтуға барған жұмыскерлер тұр.

Некрасов көзі сыртқа қарап, тағы да бір жайсыздықты көргендей қадала қалған екен. Ол ашық шахтаның биік ернеуіне шығып алып сөйлеп тұрған Бұланбайды көріп еді. Басы таңулы, қайласына сүйеніп, әлденелерді қызу айта бастаған сияқтанды. Оң қолын кең сермеп, әр жақтағы жабық шахталарды нұсқайды. Ашық шахтаның жырасынан әуелі қылтиып көрінген бастар енді Бұланбай қасына жинала бастаған көп адамға айналды.

— Көресіз бе?— деді Некрасов сол көріп тұрғанын көзімен нұсқап.

Жүйке тамырлары үзіліп кетердей шіреніп, сергек тұрған Ушаков, әлденені үміт етердей терезеге тез бұрылды. Ашық шахтада не болып жатқанын о да көрді. Әр жақтан тағы да біраз адам солай қарай асыға басып келе жатыр екен. Көзі не көріп тұрғанын Ушаков «Енді ашық шахта да тоқтады», деп түйді ішіне. Содан кейін шарасыздың байламын айтты:

— Сен бар да, жариялашы аналарға... Ешнәрсе өзгермейді, бұрынғы күйінде қалады. Жұмыстарына барсын,— деп Некрасовқа қарады да:— Сіз де тез қайтыңыз Ақбұйратқа... Осыны жариялаңыз, жұмыскерлерге жалақы кемімейді. Менен кейін не қылса да мейілдері...— деді Бернерге.

Инженерлері Ушаковтың үзілген үмітін де аңдасып қалды...

Бұланбай сол күні сәскелікте оянып еді. Оңтүстіктегі терезеден түскен күн сәулесі қайта шарпып кішкене бөлмені толтыра, мол жарық төге бастаған екен. Таң қараңғысымен оянып, күн шықпай түннен де қараңғы шахтаға түсіп кетіп әдеттенген жұмыскер әуелі осынша кеш оянғанына таңқалды. Дәл бұл сәтте ол өзінің соққыға жығылып жатқанын да аңғармап еді. Оянып алып, көр-жерді ойлаған боп, тұра қоймайтын адамдардың керенаулығын білмейтін Бұланбай басын жастықтан тез жұлып алып көтере беріп еді, миына бір шыны сынықтары қадалып кеткендей болды, оттан шыққандай ыстық та екен. Көздері қарауытып, басы жастыққа сылқ құлап түсті. Аяшақтық, күйректік дегендерді қадірлеп көрмеген қайсар адам ауырсынған дыбыс шығарған жоқ. Көздерін қатты жұмып азырақ тістеліңкіреп ышқынды да тыншығып қалды. Ұзамай ой-сезімі айқындалып, соңғы күндердің оқиғалары есіне түсе бастады. Барлық табандаған тартпағымен, көзсіз соқыр шегіншегімен, селдір-сирек сақалдарымен, милықтай киген тымақтарымен ауыл жақ көз алдына келді. Бұланбай жан тереңінен дөңбекшіп бір ыза көтеріле бастағанын сезінді де, соны басқысы келгендей, болмаса тіпті ұмытқысы келгендей көзін үй ішіндегі таныс нәрселерге аударды.

Бірақ Бұланбай көзіне түскен нәрселерден де ойын жадырата аларлық қуаныш таба алған жоқ. Қарсы қабырғадағы ағаш қадаға бірінің үстіне бірі ілінген баласының қалың қара шұға фуражжасы мен қара ләстік сырт көйлегі көзіне түскенде — енді саған бұйырмайтын болғаны да, — деп ойлады. Соңғы кездегі үлкен қайғысының бірі де осы еді, тағы да көзіне соғылып, жүрегін тырналап өтті.

Күн түсіп тұрған терезені Көпей қызыл шұбар көрпемен сыртынан жауып жатыр екен. Тықырсыз да ұқыпты қозғалған қолдар көрпені терезеге жапсыра, саңлау қалдырмай қымтап жатыр. Төр бөлме қараңғылана бастаған соң, беймаза қара шыбындар жосылып-жүйткіп, Көпей әдейі ашық қалдырған сыртқы есіктің жарығына қарай ағылып кетті. Бір-ақ рет жарқ етіп қалған әйел жүзінде парыз-қарызсыз көрсетілетін қамқорлық бар-ды. Бұланбай көңілі осы аз нәрседен едәуір сергіп кетті, қамқорлықтан емес, парыз-қарызсыздықтан сергіді. Өзі де тап осының адамы екенін ескермейтін Бұланбай:

«Көрінгенге қамқор сорлы-ай, өзің осынша бақытсыз болармысың!» деп ойлады. Жаны ашып, аяй да қызғана

ойлады. Енді оның ойы түгел Көпей мұңдарына ауысқан-дай еді. Он бесінде Жұманның әйелі болған адамды Бұланбай бұрын білмеуші еді де, барлық бай әйелдеріне қандай жаттық сезінсе, бұған да сондай жат, ең бері салғанда бейжай қарайтын. Енді байқаса, Көпейдің Қарағандыға көшіп келгеннен бергі күндері әркімге қамқорлық жасаумен өтіп келеді екен. Қазір ол бір кезде есігінде жүрген Назыкештің баласын көтеріп, тамағын істесіп жүреді. Жалғыз ол емес, барақта тұратын жұмыскерлердің бәріне де ортақ жандай, бәрінің баласын уатады, бәріне де жәрдем етеді. Өзі ешкімнен ешнәрсе күтпейді де. Бұланбай оның осы қасиеттерін бірінші рет түгел сезінді.

Мана таң алдында бір оянып алғашқы рет есін жинағанда Бұланбайдың ой сезімінде едәуір үзіктер бар еді. Не болғанын, неге жатқанын есіне түсіре алмай:

— Неге жиналып отырсыңдар? Не болған? Жайшылық па өзі?— деп, таңырқана сұрап еді.

Фельдшер Морозов жұмсақ қоңыр даусымен кеше кешке не болғанын ақырын ғана түсіндіріп болған соң:

— Енді есің жиналды, қауіп кезеңінен өттің... Тек қана тыныш жат, қозғалма,— деген,

Содан кейін Бұланбай есеңгіреген жоқ-ты, ой үзіктері жалғанып, айқындалып кеткен. Жақындап келіп бір-бір ауыз тіл қатысқан жұмыскер жолдастарының арт жағында қашанғы әдетінше үнсіз мұңайып Көпей де тұрғанын көрген. Әлсіз шамның жарығында Көпейдің жүзі тым қуаң елестеп еді, жаңа терезе жауып жатқанда бір шалынып кеткенде қуаныш ажары байқалды.

Бұланбай осы ойлардың үстінде жатқанда сырттан ауыз үйге Көпей келіп кірді. Төр бөлмеге аз ғана құлағын салды да, шалқасынан ашық тұрған сыртқы есіктің босағасына сүйеніп жабық шахталар жаққа қарап тұрып қалды. Бұланбайдың оянғанын білген жоқ. Жарық қарсы алдынан түсіп бір қырын тұрған Көпей жүзіне Бұланбай да бірінші рет қадала қарады. Көпейдің ашаң да айқын жүзінен көп нәрсенің елесін аңғаруға болғандай екен. Жабық шахталар жақтан көзін алмай тұрып әлденеге езу тартады, жүзінде ризалық та, сүйсіну де бер. Әлі нұры таймаған, қазақ даласында сирек кездесетін ашық қара көздерінде күрсініс реңі тұрушы еді, қазір Көпей бір сәтке мұңын ұмытып кеткендей екен. Көз жанары жарқырап, жүзіне қызылы шығып, үнсіз қуанып, үнсіз күліп тұр. Жиырма бестегі жас әйелдей әлденеге қызыға қарайды. Қайғы-қуанышын сыр-

тына еркін шығармай тежеп ұстайтын Көпейді Бұланбай бір ғана рет, онда да абайсызда, осындай халде көрді.

— Көпей, неменеге қарап тұрсың?— деді Бұланбай төр бөлмеден.

Көпей селт етіп қалды. Абайсыздағы мінезінен ұялып қалғандай қызарып кетті. Енді әйел жүзі тіпті жасарып, ажарланып кетіп еді.

— Екі жабық шахтаның арасында күрес болып жатыр. Нартай бәрін қирата жығып жүр... Енді арғы шахтадан Нартайға қарсы Сүгірәлі шығып еді, Нартай күреспей қашып жүр де, Сүгірәлі қуып жүр...— деді Көпей, Бұланбай төсегіне жақындап келіп. Ажарлы жүзі қараңғы бөлмеге кірген соң тағы да сөне берді.

— Күресі несі? Жұмыстары қайда?

— Бүгін жабық шахталар тоқтап қалды ғой... Кеше солай деп ұйғармап па едіңдер?— деді Көпей.

Соққыға жығылып қалған Бұланбай кешегі байламдарының аяғы неменеге айналғанын әлі білген жоқ еді, енді түгел ұғынды.

— Өй, жігіт болған екен! Онда адам болады екеміз!— деді Бұланбай сергек дауыспен.— Бәрі де тоқтады ма?

— Жоқ, ашық шахта тоқтаған жоқ. Ауыл жақ жұмысқа түгел шықты

— Бәсе...— Бұланбай даусы бұл жолы өкінішті шықты.— Қап!— деп басын жастықтан жұла көтеріп алды.

— Қозғалмаңыз, жатыңыз!—деп, Көпей де Бұланбайдың арқасынан құшақтай берді. — Першіл қозғалмасын деген!

Бұланбай екі шекесін қолымен қысып төсегінде едәуір үнсіз отырып қалды да:

— Сүйей берші... Енді басым жастыққа қатты тисе жарылып кететін сияқты. Сүйей берші...— деп, сықырлаған ағаш төсектен сырғып түсті. Жерге түскен соң екі аяғы тәліректеп аз-ақ құлап кетпей, тағы едәуір тұрып қалды.

— Құдайым-ау, енді қайтейін?.. Першілге не айтармыз? — деп, Көпей абыржи жүріп Бұланбайды сол қолтық астынан арқалай сүйеп алды. Оң қолымен Бұланбайдың белінен құшақтап тұр. Көпей денесі ширақ та шымыр, әлуетті екен.

Бұланбай ең алдымен осыны сезінді, май басқан боркылдақ та емес, сүйектері сорайған қатқыл да емес, жұмыссыздықтан семірмеген де, ауыр жұмыстан езілмеген де.

— Ештеңе етпес, менімен бірге ақырын-ақырын қозғала бер,—деді Бұланбай.

Ақырын жылжып сыртқы есіктен шыға бергенде, Бұланбай босағада сүйеулі тұрған ескі қайланы оң қолымен іле кетті де, далаға шыққан соң таяқ етіп алып, соған салмағын сала сүйене беріп:

— Енді арқаламай-ақ, қолтығымнан сүйесең де болар. Күн қандай жақсы еді, сергіп кеттім ғой!— деді, қызынған денесін жылжи сипаған самалға тосып. Көз алды тағы да азырақ бұлдырап барып айқындалды. Көпей еппен ғана Бұланбайдың қолтығынан шығып, оң қолымен балуан адамның сом ширатылған сол жақ білегінен сүйеді. Бұланбай тағы да әлуетті білекті сезінді.

— О, мыналар жігіт болған екен,— деді Бұланбай, екі жабық шахтаны айнала қоршап алып, екі арада күрес салып жатқан жұмыскерлерді көрген соң.— Мына құдайдың маған бұйыртпағанын көрдің бе!..

Көпей үндеген жоқ. Осы келе жатқаның бұйыртқаны емес пе дегісі келді де, тартынып қалды. Оның орнына қашқалақтап шеттеп тұрған Нартай мен оны шақырып екі-дайдың ортасында тұрған Сүгірәліні көзімен нұсқап:

— Анау Нартай, әлі қашып жүр,— деді.

— Күшік-ау, күрескен боп, әкесінен үлкен кісіден жығыла кетпейтін бе!— деді Бұланбай.

— Үлкен кісінің жағасына қол тигізбейін дегені де,— деді Көпей.

Бұланбай көзі енді ашық шахтаға қарай ауып еді, тыпыр-тыпыр, жанталас қимылдап жатқандарды көрді. Бұл күнге дейін берекесіз қимылдап, жалқаулар атанып, үнемі Некрасовтан наразылық естіп, Акуладан желкебай жеп жүретін осылар еді. Сол мінездері Бұланбайдың намысына қатты тиетін. Бүгін бұлар тіпті қапыл-құпыл екен.

— Оңбайтынымыз да, оңдырмайтын да осындайымыз ғой...— деп Бұланбай солай қарай бұрыла берді.

Бұланбай жақындағанда ашық шахтаның жұмыскерлері тіпті өндіре қимылдап кетті. Қысық көздердің қиысымен Бұланбай келе жатқанын бәрі де көрді, бірақ бәрі де көрмеген болып, тұғжың-тұғжың етеді. Әрбір әдейілік араласқан істе береке болмайтыны сияқты, сырт қимылдары қанша қапаш-құпаш көрінгенімен берекесіз екен. Сүймендер мен қайлалар ойылған көмірдің үстіне қайта-қайта соғады.

— Өй, ана ойылған көмірді төмен қарай күреп тастамайсыңдар ма?! Сонда ойылмаған көмірдің жік-сызалары да ашылып қалады ғой... Бүгін бір қайрат көрсеткілерің

келген болса, адал көрсетсеңдерші!— деді Бұланбай, ашық шахтаның жар қабағына келіп тоқтап.

— Асалаумаликім!..

— Салаумаликім, салаумаликім!..— десті көміршілер, қосарлана сәлем беріп.

— Е, әлік сәлем...

Бұланбай ең болмағанда ұялта келер, Ушаков кеткеннен кейін барақ пен ауыл жақтың арасында үлкен бір төбелес те болып қалар, тәбелес бола қалса кеше соққыға жығылған бір Бұланбай үшін қаншамыз соққыға жығылар екеміз деп әрқайсысы ішінен қобалжып, қорқақтап тұрған жұмыскерлер Бұланбайдың бұлай келісіне қуанып кетіп еді, бәрі де қайла-күректерін жерге тіреп, Бұланбайға ығыса қарап:

— Аман қалдың ба, әйтеуір?.. Тығыл-таяны құрғыр кіріп шығуға да қолымызды тигізбеді.

— Жұмыстан кейін барып қайтқалы тұр едік.

— Е, бәрекелді, аяғыңа басып тұрған екесің, қатты қорқып едік,— десті.

— Аяғыма бастырған сендер. Осыған жарағандарыңа да шүкіршілік!— деді Бұланбай кенет өзгерген дауыспен. Миының ішінде әлдене тағы да солқылдата қадала бастап еді, сондықтан енді қызу да қатал сөйлеп кетті. Оның осынша тез өзгерген себебін қолтықтап тұрған Көпей ғана сезінді.— Осыған жарағандарыңа да шүкіршілік! Бірақ мені емес, өздеріңді аяңдар! Жұмысты тоқтатып, анау шоқтарылып отырғандар кімдер? Біле білсеңдер олар да сендер. Жауларың ба еді солар? Жоқ, шын жанашыр достарың! Кім үшін қасарысып қалды? Жалғыз өздері үшін бе? Жоқ, сендер үшін де, бәріміз үшін! Сендер бұралқы итше құйрықтарыңды қысып алып, бұқпантайлап бөліне жөнелгенде олар неге іргесін бұзбай тұр? Бірімізге емес бәрімізге деген қысым келе жатыр, өткінші емес, қайталап соғары көп рақымсыз қысым. Ақша дегеннің аяры да жоқ, тояры да жоқ. Әке-шешелерің мен бала-шағаларыңның аузына сала берген аз несібесін жырып алып қалғалы келеді. Олар соған қарсы тұр! Сендер де солар сияқты бірлігі бар адам екендеріңді көрсетсеңдер көптік қылатын ба еді? Бір үш күн тіресуге шыдасаңдар нетті! Үш күннен әріге қожайындардың өздері де шыдай алмайды, көнеді, осыған тұрысайық десеп пе едік? Күні кеше осыған келіскеніміз қайда?— Бұланбай көзін тас жұмып тоқтап қалды, айтар сөзін аяқтай алмай тоқтады. Тағы да миына қоламтадан шыққан ыстық шынының сынықтары қадалып бара жат-

қандай, бет-аузын жиырып әкетіп барады. Сүйеп тұрған Көпей Бұланбай денесінің ыстығының күшейгенін сезініп:

— Першіл тұрмаңыз, жатыңыз деп еді ғой, үйге қайтып жатыңыз,— деді. Бұланбай үндеген жоқ.

Қазір қастарында тымақтарын бастыра киген әкелер жоқ та, ауыл жақтың жұмыскер жастары да ұяла білетіндерін, сыналмаған жігер барын іркілмей көрсетуге бет алған еді, Бұланбай сөйлей бастағанда-ақ бұлар екеу-үшеу болып бірдемелерді өзара ұғысып, өзара мақұлдасып тұрғандай еді. Бұланбай тоқтаған соң тез үн қатысты. Тұтаса қозғалып, бәрі де ашық шахтаның жар қабағына қарай еңсеріле ойысып қалды.

— Бұланбай аға-ау, саған еріп қожайындармен үш күн тіресу үшін үлкендерімізбен үш жыл тіресу керек болып қалса қайтерміз? Ергіміз келмеді ме, ергізбей қойды ғой!— деді ерні жарылып, қаны шығып тұрған, көз құйрықтарына қара құмық үйелеген ұзын қара жігіт.

— Шынымыз осы ғой, Бұлан аға...

— Осыдан басқа бір ауыз сөз жоқ,— десіп тағы екі жігіт дауыс қосты. Өзгелерінің жүздерінде де осы жауаптар ғана бар еді.

Шынына көшкен жігіт жауабы Бұланбайға қатты ұнап еді, көзін аша алмай қиналып тұрған бойы:

— Әй, сен Жадаймысың, әй? Кешкі түйенің көлеңкесіндей болып әшейін серейіп жүрген жоқ екенсін...— деп Бұланбай ризалығын қалжыңмен аңғартты да, одан әрі қалжыңдауға шамасы келмей,— дәл тауып, дұрысын айтып тұрсың, Жадай. Үлкендеріңмен тіресу үшін жылмен де аяқтала қоймас... Бірақ саған еріп деме, аналарға, көпке...— деп тағы да тоқталып қалды.

— Оның үстіне өзің соққыға жығылып қалған соң ерегіміз де қалмағандай көрініп кетті... Енді міне ерегіміз, түгелміз. Тоқтаттық жұмысты, бір адам қалмайды!— деп жаңағы Жадай деген ұзын-тұра жігіт бірінші болып секіріп шығып,— жігіттер, сөз осы ғой? — деп артына бұрылды.

Жадайдың соңғы сөзін күтпей-ақ біразы күйбең қарайлауларымен, енді біразы күйбеңсіз-ақ, көміршілер жырадан шұбай шығып, Бұланбайдың қасына келді. Оның халі әлі де ауыр екенін енді танып, адал бейілмен жанашырлық көрсете бастады.

— Әрең тұрсың ғой өзің!

— Саған қол көтерген де біздің жақтың иттерінің бірі!

— Табамыз, құтылмайды! Пайғамбардың баласы болса да иттей тепкілейміз!

— Ендігі жоқшың өзіміз боламыз!

— Кәне, көтеріп үйіне апарайық әуелі!— десіп, шын күйзелісіп қалды.

Тап осы кезде ашулы адамның ызғарын көрсете Қаранды басынан Ушаков та жөнеле беріп еді.

— Бұл кім?— деді Бұланбай, көзін аша алмай тұрған бойы.

— Ушаков... Мана келіп еді, қайтып барады білем,— деді Жадай.

Ушаковты аттандырып салып, Некрасов осылай қарай келе жатыр. Бұланбайдың ашық шахтаға келгенін жаңа ғана аңғарысып қалған жабық шахтаның жұмыскерлері де осылай қарай тұтас қозғалып келеді. Ауыл жақтан неден туғаны белгісіз бір у-шу басталып кетті. Аздан кейін:

— Төбелес, төбелес!.. Аттан, аттан!..

— Біздің жігіттерді қырып жатыр!— деген айғайлар анық естіле бастады.

Қолдарына сойым алған отыз шамалы салт әр үйдің қасынан сытыма шығып, енді ұзын құйрықтанып тұтаса құйылтып келеді. Арт жақтарынан бес-ондаған салт аттылар тағы да шығып жатыр. Ойбайласып-шуласып жаяу жүгірген әйелдер мен кәрі-құртаңдар да көрініп қалды.

Баяу келе жатқан Некрасов енді тез-тез басып ауыл жақтың алдын орауға бет алды.

— Кейін, кейін!— деп қолын да сермеп барады.

Қасына үш-төрт жігіт алып, Жадай да сорайып ауыл жақ бетке оқшау шығып:

— Қайтыңдар, әрі, желікпей! Қайтыңдар!— деп айғай салды. Ұзын адамның қолындағы қайласы күнге шағылысып тіпті жоғарыда жарқылдайды.

Дүркірей шауып шыққан салт аттылар өткінші жаңбырдай сіркірей бере тоқтасып қалды.— Дұрыс, дұрыс! — дегендей, бүгелектеген аттары ғана бастарын изейді.

Некрасов Бұланбайдың қасына келгенде жабық шахтардың көміршілері де осы араға жетіп еді. Ауыл жақтың ыңғайына қарай олар да қайла-күректерін оңтайласып алыпты.

— Не болды? Не керек өздеріңе?— десіп қызыңқырай бастады. Күнге шағылысқан қайлалар мен бізтұмсық кетпендер жарқылдаған найзағай елесіндей жалт-жұлт етеді,

Бірақ, Некрасов бұлардың алдын орап қуанышты дауыспен:

— Сендер жеңдіңдер! Сендер!— деді де Бұланбайға келіп, сөзін аяқтады:— Сендер жеңдіңдер! Ушаков еңбек-ақы кемітілмейді, бұрынғы күйінде қалады деген бұйрығын беріп кетті. Бүгін бәріңе де демалыс, тараңдар... Сен үйіңе бар да жат! Өне фельдшер Морозов сені ұстап әкеткелі келеді,— деді. Бір сәтке «Біз жеңіппіз, біз жеңіппіз!» деген дауыстар ауыздан-ауызға, құлақтан-құлаққа өтіп шарлап кетті. Барак жағы ауыл жаққа арнап түйрей айтатын сияқты.

— Ей, бөлектенбей сөйлеңдер,— деді Бұланбай, әлсіреп тұрса да.

— Неге тұрып кеттің?

— Бізге сене алмадың ба?— деп Неволя мен Сүгірәлі, Алшағырлар Бұланбайды қоршап алыпты.

Наразы фельдшер жақындағанша Сүгірәлі мен Нартай төрт қолды кілттесіп ұстасып Бұланбайды көтеріп әкетті. Манадан Бұланбай қасында әлдеқандай ыңғайсыздық сезініп жүрген Көпей енді қызғанышпен шегініп, аз ғана қарап тұрып қалды да, тез қуып жетіп Бұланбайды арқасынан сүйеді. Екі қолын Сүгірәлі мен Нартайдың мойнына салып келе жатқан Бұланбай арқасынан жұмсақ демеген Көпей қолын танып, арқасын жапсыра түсті. Топ арасында келе жатқан Күнзила мен Назыкеш әлденені аңғарысқандай болып біріне бірі жымия қарасып қалды.

Барлық қуанышты топ бірге шуласып, біріне бірі құттықтау айтысып келеді.

Қыр басында оңаша шоқтарылып салт аттылар ғана қалыпты.

— Дұрыс, дұрыс!— дегілері келетіндей, бүгелектеген аттары ғана бастарын шұлғиды.

Фельдшер Морозов Бұланбайды есігінің алдында қуып жетті де, наразылығын тежей алмай әмір ете сөйледі:

— Господин управляющий, мен бұл кісіні емдеуден бас тартамын. Бір төбелестен жазыла алмай жатып, екінші төбелеске жүгіре жөнелуін тағылық деп есептеймін!— деп Некрасовқа қарады да, оның жауабын күте алмай:— Тараңдар!.. Біраз шуластыңдар, жетіпті. Бұл үйдің қасында бір адам қалмасын! Есітемісіңдер? Бір адам қалмасын! Сен, ауру адамсың тез төсегіңе жат! — деді Бұланбайға.

— Ол төбелеске барған жоқ, төбелес те болған жоқ,— деп Некрасов түсінік айтты да, басқа жағынан фельдшерді

түгел қолдап, жұртты тез таратып жіберді. Бұланбай қасында баласы мен Көпей ғана қалды.

— Ал, тез жазыл, той жасаймыз!— деп тарасты жұрт.

Фельдшер Бұланбайдың басын әрлі-берлі айналдырып қарап, қайта байлап берді де, Көпейге қарап:

— Мен сізге еріңіз тыныш жатсын, қозғалмасын деп тапсырғаным қайда?— деді. Орысша айтылған сөзді ұзын ырғасынан түгел аңғарып қалған Көпей «еріңіз» дегенді ғана аңғармаған болып:

— Жарайды, енді есікті бекітіп ұстайық, үйден шығармайық,— деді қазақша.

— Ең болмағанда үш күн қозғалмай жатсын. Енді мен қатал боламын!— деп, Морозов кете беріп ұрсып, қайрыла беріп ұрсып, үйден әрең шықты.

Морозовтың аңғармай айтқан «еріңіз» дегеніне Нартай күліп жібере жаздап қалып еді. Енді сонысын басқаға айналдырып жібергісі келіп, әкесіне жақындап:

— Әке, фельдшер саған қатты ұрсып кетті. Көпей апам болмағанда көп нәрсе еститін едің. Енді тыныш жат...— деді күле сөйлеп. Бұланбай аз бөгеліп, күрсініп қалды да:

— Сенің Көпейдей шешең болмағанын қайтейін... Көпейдің сендей ұлы болмағанын қайтейін...— деді.

Мұнысы баласына да, Көпейге де айтқан арызы сияқты шығып еді. Баласынан рұқсат сұраса, Көпейден көңіл тілегендей екен. Жасынан шешесіз қалып әкесімен сырлас өскен бала әкесінің ойын аңғарған бойда еркелей арсалаңдап келіп, пеш қасында тұрған Көпейді құшақтай алып, тізерлене кетті де, жүзін Көпейдің кеудесіне көміп жіберіп, әлденелерді құмыққан үнмен шұбалтып сөйлеп кетті. Не айтып жатқанын өзі де білген жоқ, басқалар да естіген жоқ. Ол көзінен ыршып кеткен ыстық жасымен, одан да ыстық жүрегінің алау-жалауымен айтып жатқандай еді. Оның не айтқанын Көпей ғана түсінді, айта алмағанын да түсінді.

— Мен ұлың болайын, сен шешем бол, шешем бол!— дейді ана сағынған бала. Әкесі оған осыны айт демеді ме?— Алақаныма салып көтеріп жүрейін, шешем бол! Тез, қазір айт, шешең боламын де. Соны естігенше босатпаймын!— деп тұрған жоқ па, бала құшағы?

Шеше сағынған баланың ыстық басы бала сағынған ана кеудесіне күнсіп жатқан жерге тиген жылы жаңбырдай еміренте де тебіренте тиді. Он бесінде Жұманға барған, өлі тулақ-жексұрын бір жанмен он бес жыл отасқан, одан құтылғалы алты жыл өтіп, қазір отыз жетіге шыққан әйел

өмірінде бірінші рет балқып бара жатқанын сезінді. Көктем кезін сезінген жердей еркін еміреміп талмаурап та барады. Кеудесіне оттай ыстық тиген Нартайдың басын айқара құшып алып, күніскен төбесінен сүйе берді, сүйе берді. Қазір Көпей лап етіп оянған аналық сезімін айқайлап айтуға да тартына алмас еді, бірақ осы халін аңғарта алар сөздер де аузына түспеді, сөйлей алар шамасы да жоқ еді.

— Ау, осы үйде мен де бар шығармын,— деді Бұланбай, Көпей естімеген жаңа бір жылы үнмен. Қиғаштай келіп Бұланбай жүзіне түскен Көпейдің көздері бұл жолы ығысқан жоқ. Бірінші рет қуаныш мөлдіріне жуынып шыққандай көз жанарлары да жарқырап кеткен екен...

Бүгін Қарағанды басында бірінші рет сезінген көптің қуанышы бар еді. Белден ығыстырып, шеттетіп шығарылғандай, айдалып келгендей жабырқау да басыңқы сезінетін көміршілер бүгін сол елінен де жоғары тұратын Ушаковты жеңгендерін ұғынды. Мұнымен салыстыратын ешбір оқиға болған емес, бірінші жеңіс көптің көңілін көтеріп те, таңдандырып та кеткен екен. Енді міне еркектер оңаша топталысып, қожайынды қалай жеңгендерін мақтана гуілдесіп, қыр басында отыр.

— Мекайла мен Бұланбай ғой нағыз еркек!— десіп, көпшілік аузы сол екеуіне көбірек орала береді. Бірақ басқалар да қарап қалмаған екен. Әнеугіден бергі ұзақ сергелдеңде бөлінген ұйқы, айтылған сөздер, табандылық пен тайғақтықтар енді түгел еске түсіп, жаңбыр өзенге, өзен дарияға сеп болғаны айтылып жатыр.

— Ойбай-ау, өзгені қойып, екі баланың жазған қағазын айтсаңдаршы! Сол ғой бәрін бұзып быт-шыт қылған!— деп, Сүгірәлі қызып алыпты.

Бес жылдан бері жер астында өмірі өткен адамдардың жарық күнді, самал желді сағынғандары да сонша еді, сасық барақтарға кіргілері де келмей отыр. Қазақ жұмыскерлеріне демалыс күні деген берілген емес-ті, қызып алған Сүгірәлі енді соны даулап алуға бел байлаған сияқты.

— Тап бүгін қай күн өзі? Қайсың білесіңдер? Тап осы күні ылғи воскресен қылып алайық! — деді, ай-күннің есебін жаңылып қалған Сүгірәлі, воскресен деп отырғаны жексенбі күні, ана бір жылдары орыс жұмыскерлерінің дем алатын күні екені есінде қалған да, Сүгірәлі соны даулағысы келеді.

— Не сейсенбі, не жұма шығар...— деді Қолбаң, Сүгірәліге қарай жалқау бұрыла беріп. Бірінен бірі сонша ал-

шақ тұратын күн аттары аузына қалай түсе кеткенін абайлаған да жоқ.

— Оттауыңа болайын!.. Тым болмаса жақынырақ тұратын күндердің аты да түспейді-ау, сенің аузыңа!— деп Алшағыр ренжіп қалды оған.

— Ендеше, бейсенбі шығар...— деді Қолбаң бей-жай дауыспен.

— Қай күн болса, ол күн болсын, әйтеуір бүгінгі күнді сұраймын. Өзге күнді берсе де алмайық!— деді Сүгірәлі.

Абайлар құлаққа Сүгірәлінің дауға салғалы отырғаны осы жұрттың бәріне керек демалыс күні еді. Және оны бүгінгі жеңіс күнімен байланыстырып әлденені есте қалдырғысы келеді. Оны бәрі де түсініп отыр, бірақ көп нәрсеге дағдыланбаған ой мен тіл орашалақ соғып жатыр.

— Осы әлгі Мансұров итті бір сабап алу керек еді бүгін,— деді Қолбаң әрекетке шақырған ұсыныс та емес, қайта тұрған ызалы кектің лебі де жоқ, әйтеуір бір көпке табыс наразылықтың ұшығы есіне түсіп кеткендей айта салды да, түптеген жоқ.

Әр жерде шоқтарылған еркектер топтарында осы қарайлас, осыған үндес әңгімелер оқыс та қызу көтеріліп, даурығысып алыпты. Мана таңертең екпінімен ұшырып әкетердей болып келген Ушаковтың артына қарамай жөней бергені көміршілердің көңлін қатты көтеріп тастаған екен. Бұрын ойға келсе де ауызға алуға батылы бармайтын нәрселерді көп ауыз әр жерден-ақ көтере бастапты.

— «Ақбұйрат» не ойлайды екен?

— Нілді бір шетте жалғызсырап қалмады ма екен?

— Кім барып қайтады?— деген сұрауларды оңашарақ Михайло Неволяның қасындағы бір топ жұмыскер кеңесіп отыр. Осылай, екі жетіге созылған бірінші тартыс жұмыскерлердің аузына бұрынғыларынан гөрі қомақтырақ ойларды салумен аяқталып еді...

5

Жұпыны болса да бірыңғай орысша киінген үш жас жігіт қос қара кер жегілген әдемі тарантасты биік күрең қақпаға тірей тоқтатып еді. Қатты келген бойлары кілт тоқтатты: жетек ұшы қақпаны нұқып та қалды. Берік жабылған биік қақпа бөгемесе, кең қоршалған тас ауланың ортасында дәулет құдіретін көрсетіп тұрған күрең төбелі үлкен үйдің тап есік алдына барып тоқтардай екен. Бұлар байлық салтанатынан ығыспайтын жігіттер сияқты еді.

Қақпа алдын тегістетіп, едәуір жерге дейін құм төсетіп тастапты. Орыс адамдарының қолы оңай танылып тұр. Үй маңайы өте таза, айналасына бір малдың тісі де, тұяғы да тимеген сияқты.

Ауланың іргесіне тіреліп тоқтаған, қуаң тартқан күзгі салаң көде жапырылмаған күйінде қалыпты. Қақпа түбіне әдейі отырғызылғандай биік өскен бір топ шұбар тікен айналасына бай қалтадан құйымып түскен алтындай жарқыратып жалқын сары жапырақ төгіпті.

Өрескел келіп тоқтаған арба дыбысын аула ішінде жүрген адамдардың ұнатпай да міней сөйлегендері естіледі:

— Қарашы, кім екен өзі!

— Мас неме ме, бәдік болған неме ме!— деседі. Қақпа қасындағы адам кіріп-шығар есіктен жалба тымақты бас көрінді де, қайта жоғалды.

Жігіттер арбадан тез секіріп аулаға да именбей кірді. Жағын қызыл матамен таңып алған Омарды көрді. Жаңағы жалба тымақты не көргенін соған баяндап тұрғандай екен. Жігіттер сәлем беріп еді. Омар:

— Ұлары ків дев тұрса, сендер ве едіңдер!...— деді, таңданып.

Астыңғы жағы оң иығына қарай қисайып біткен екен... Ерін тиіскенде шығатын дыбыстарды Омар бұзып айтатын болыпты: «бұлары» дегенді «ұлары», «кім» дегенді «ків» дейді: Өрттен қалған түбірдей мұжық қара азуларының арасынан қызарып бұлтиып тілі көрінеді.

Келген үшеудің бірі Жабай еді, өз қолынан болған іске өкініш сезініп, енді Омардың бетіне қарамауға тырысты.

Жабайдың бетіне өз қолынан салған таңбасын Омар да көрді. Бұл онша емес екен деп өкінді. Шығып кеткен көзі шодырайып тұрады екен деп еститін еді, олай емес, тапталып барады екен. Шойнақ деуші еді, енді екі аяқ теңеліп кетуге жақын екен.

— Ахыр-ау, Сйіттісін?..— деді Омар. «Апырауды» да, «Сейітпісің» дегенді де осылай бұзып айтты. Бет-аузы оңбастай бүлінген екен, Сейіт те аяп кетті, Омарға қолын ұсынып қала жаздады.

Жігіттер Омар қасынан тез кетіп, үйге қарай бет алды. Бұларды ешкім бөгей алмай қалды. Бұл жігіттерді бөгей алмасын сезініп, Омар да ас үйге қарай кетті.

Игіліктің қайда отыратынын қашаннан бері білетін адамдардай, үш жігіт тура Игілік отырған бөлмеге келіп кірді. Екі бөлмеден өтіп, үшінші бөлмеден тапты. Игілік үлкен

күрең барқыт жастықты шынтақтап, шот қағып, жамбастап жатыр екен. Екі-үштерге келген еркек бала, дала баласы ұстап көрмеген қала ойыншықтарының ортасында оңаша отыр. Әкесіне тартқан маңғаз бала...

Рұқсатсыз кіріп келіп, сәлем бергендерге Игілік ұнатпай бір қарап қалды да, тез танып, басын көтерді. Именбей созылған дөрекі қолдарын бұл да іркілмей алды.

— Сейітпісің?.. Жабай екесің ғой... жоғарылатыңдар,— деді. Көптен бері айтып көрмеген сөздердің аузынан қалай шығып кеткенін Игілік аңғармай да қалды.

— Мына бала кім? — деп сұрады Игілік, үшінші жігітті тани алмай. Бұл да әлденеден абдыраған адамның сұрауы еді.

— Бұл Бұланбай баласы... Нартай деген жігіт,— деді Сейіт.

— А... Оқып жүрген бір баласы бар деп естуші ем, сол екен ғой...

— Ие, сол.

— Шырағым, әкең жайы қалай болып жатыр? Беті бері қарады ма?

— Жақсы, тәуір боп келеді.

Қыр көрсетіп, өз үстіне баса кірген жігіттердің жай жүрмегендерін бірден түйді де, Игілік жақындаса сөйледі:

— Оқуларың биыл тоқтап қалады екен деп естіп ем, шын болып шықты ма? — деді.

— Ие, мектебіміз жабылып қалды. Биыл баяғы отыз баланың біреуі-ақ кетті оқуға...

— Ол кім?

— Тұрсынбай деген кісінің баласы.

— А... Тұрсынбай баласы оқып кетті ме...

— Бұрын бізден оқитын еді, енді сіздің балаларыңызбен бірге оқимын деп кетіп барады...

— Сен өзің қайтпексің?..

— Біздің жай белгілі ғой... Қалдық оқи алмай,— деді Нартай.

— Алыс-жақын ағайын бар дегендей, жәрдем болатын еді ғой... Бекер тоқтап қалған екенсің.

— Жұмыскер балаларына жәрдем етіп, оқытатын ағайын байқалмады,— деді Нартай.

— Бәріне бірдей қайдан болсын, өз басыңды айтам... Әкең осы үйге де он жыл дәмдес болған,— деді Игілік.

Манадан сыпайы отырған Нартай тап әкесінше жайраңдай күліп:

— Әкем қараңғы да қазақы кісі ғой, сол он жылдан кейін, құдай енді кісі есігіне жүргізіп жаутаң көз қыла көрмесін деуші еді... Он жасар кезім ғой, әлі есімде, көмірге сол ағайын есігінен қашып барып түскен... Жаңылыспасам, сол есік сіздің үйдікі болса керек...— деді.

Бұлай бетіне соға сөз айта алар адамды Игілік көптен кездестірмеген еді. Жас жігіт суырыла сөйлегелі отырғандай екен. Әлі де айтары көп адамдай, қысылмай, жасқанбай, именбей күледі. Тығылмай, ашу да шақырмай, ұтқыр сөйлейтін жігіт сияқтанды. Игілік өзі жасқанып қалғанын сезінді.

— Ағайын арасында әртүрлі жай бола беретіні рас қой... Бұланбай бір бүліншілік үстінде кетіп қалды да, есеп-қисабым бар еді деп қайрылмай қойды... Әйтпесе, бермей кеткені бар дей алмаса керек,— деді Игілік езу тартып, Нартайдың ыңғайына бейім көңіл білдіре сөйледі.

— Есеп-қисап барын ұмытпасаңыздар болғаны да!...— деп, Нартай тағы да күліңкіреп алды да:— Ол жағын өздеріңіз айырыса жатарсыз да...— деп, бұл сөздің жайын созығысы келмейтінін аңғартып тоқтады.

— Жоқ, бала, сен сөзден ұтқандай болғаныңа мәз болма... әкеңе айта бар, менің мойнымда жүргені жоқ емес... Өзі келіп алып кетсін деп айтты де... Мұндай сөздің парыз-қарыз сияқты жағы да болады,— деді Игілік. Көлденең көз осы Игіліктің басынып кірген үш жігіттен ең болмаса бірдемені сөкет айтып тастай ма деп қауіптенеді-ау дерлік те еді.

— Әкем мен айтпасам да ұмытпайтын сияқты...—деп Нартай бір үлкен есеп барын аңғартқандай болып, Игілік жүзіне сынай қарады.

— Ондайларың болса, өздерің біліңдер...— деді Игілік, енді Нартайға ыңғай бермеуге бет бұрып.

Бір жүйе әңгіме осымен тоқталып, едәуір уақыт үндеспей қалды.

— Ал, жігіттер, өздеріңе жол болсын? — деді Игілік бір аздан кейін. Оған дейін жігіттердің түйлігер бір жайлары барын аңдап та қалып еді.

— Әлей болсын, жол шеті осы ара,— деді Сейіт.

— Ие, бәрекелде... жатып, қонақ болып қайтыңдар...

— Жоқ, жұмысымыз бітсе бүгін қайтқымыз келеді. Біз жұмыс адамымыз ғой, бір күнге әрең босанып едік...—деді Сейіт.

— Онда, жұмыстарыңды айта отырыңдар...

Сейіт келген жұмыстарын айтуға оқтала бергенде:

— Рұқсат па, ата? — деп гимназия формында киінген бала жігіт есік ашып қарады да, атасының қасында бөтен адамдар барын көріп, шегіне берді. Бала жігіттің сыртында сол формада киінген тағы екі жас жігіт тұр екен.

— Келіңдер, келіңдер, — деді Игілік.

Шаш қойғандарын жасыру үшін фуражкаларымен келген оқушы жастар дала әдебімен төменірек отырысты. Біреуі, жаңа рұқсат сұраған, Ордабай баласы Ержан. Қасындағылары Күреңкөз қожаның баласы Кенжеғара мен Жұмабек баласы Төреш еді. Бұлар оқуға жүрер алдында осы үйде үш күннен бері қонақ болып, енді қайтқалы жүрген.

Үйде отырғандардың үшеуін де танып, бірақ амандаспаған оқушылар, қысылыңқырап қалысты да, енді оларға көз аудармай, Игілікке қарай бұрылыңқырап отырысты.

Бұл үшеуінің жайлары Нартайға да мәлім еді. Ең алдымен, оқуға алғаш аттанып бара жалқан бетінде Кенжеғараны үш рет алып соғып, әкесінің атын сұрағаны есіне түсті. Сол сұраған әке міне осы үйде отыр. Қазір Кенжеғара Игілікке қандай ұқсаса, Игіліктің екі жасар баласы Кенжеғараға да сонша ұқсай қалыпты. Нартай көзі осы үшеуіне кезек-кезек жүгіріп, еріксіз күлімдей берді.

Одан кейін Ақмолада өткен жеті қыстың ішінде бұл үшеуі Нартай жұдырығының дәмін кезек-кезек татып қалатын еді. Оқу балаларының дәл іңірде құтырынып көшеге шығатын кезінде гимназия балалары мен Компания мектебінің балалары төбелеспей тараған емес. Сондайда, алғашқы ұмар-жұмар біткеннен кейін Нартай ылғи осылардың бірімен кездесіп қалушы еді. Кенжеғарадан басқасы онша қарсыласа да алмайтын. Кенжеғара болса, ол бір қырқар, оңай жеңіле қойған емес-ті. Астына түсіп қалсаң, аяры да жоқ, езгілей беруші еді. Бірақ бұларда Нартай есесі де кеткен емес... Бұлардың ішінде зирегі де, өте жақсы оқитыны да сол Кенжеғара. Өзгелері қос атпен тартқандай, қосалқы мұғалім жалдаумен ілегіп келеді.

Қазір міне, Нартай оқушыдан көрі көміршіге көбірек ұқсап кетіпті де, мыналар болса нағыз ғылым мөлдіріне шомылып жүргендей, таза да қағілез көрінеді.

Осы үйде бір ыңғайсыздық барын аңдай қалған Ордабай баласы Ержан өздерінің еркін ойын-күлкілеріне тез оралу үшін:

— Ата, лұқсат етсеңіз, біз жүріп кетер едік... — деді.

— Оқуға қашан жүресіңдер? — деп сұрады Игілік.

— Үйде бір-ақ күн болып, арғы күні жүріп кетуіміз ке-

рек. Әйтпесе, кешігеміз,— деді шешесіне тартқан келте мұрын, ақ құба, өткір көзді Ержан.

Бұл үйде, әсіресе, Игілік алдында өзін тежеп ұстайтын Кенжеғара үндеген жоқ. Көз жанарында көп нәрселер тұрса да аңдатпауға тырысты.

Игілік өзі қысқы үйіне көшіп алса да, Ордабай ауылы жазғы үйлерінде, бұл арадан қырық шақырымдай жерде еді. Балалардың сонда баратындарын ескеріп:

— Онда, лұқсат болсын. Үйлеріңе барып айналақтап қалып жүрмеңдер,— деді Игілік. Оқушы жастар Игілікке қолдасып қоштасып, шығып кетті. Желкесі күдіс, жауырыны қомды да еңкіштеу келген Кенжеғара Нартайға көз қиығымен қарап, миығынан күліңкірей шықты. Нартай оларға қызыға да, күндей де қарап қалды.

— Ие, айта бер, Сейіт,— деді Игілік үлкен есеп шотын қолына ала беріп. Жаңағы жастардың келіп-кетуі Игілікке бір арқа сүйеу де болып қалғандай, манағысынан көрі селсоқ айтты.

— Көп жұмысымыз да жоқ... Шешеміз осында жүр ғой, лұқсат болса, алып кеткелі келіп едік,— деді Сейіт.

— А. Күңшені айтамысың... Өзі қалай ойлайды екен, кетем дей ме екен?

— Ол кісі алдақашан кететін еді, лұқсат болмады ғой...— деді Жабай.

Игілік Жабайдың қыстырылатын жөні жоқтығын аңғартып, оның жауабына құлақ аспады да, Сейітке қарап:

— Біз әлі күнге сенің өзіңді күтудеміз... Ораларсың деп үміттенеміз. Үйі-күйің, еншің бар бізден алатын,— деді Игілік. Оралса Омар етерін талай естіген Сейіт:

— Е, біз біржола бекіп қалдық қой көмірге... Дәл қазір енші жайында сөз қыла келгенім жоқ... Бір кезеңі келер... Шешемізді әкеткелі келдік,— деді қайталап.

Игілік енді ойланса, осы отырған үшеуінің де енші сұрарлық орны бар екен. Бірақ қазір соған аяқ баспайтындары несі? Бір кезеңі келер дегені қай айбар?.. Ішінен болыс баласы Ордабайға наразы болып қойды. Қайда, қандай кірбең туып өсіп жатқанын ылғи ескертіп отыруды керек етеді...

Игілік ақырын ғана тамағын қырынып қалып еді, ауыз үйдің есігі тез ашылып, Батыраш басын көрсетті. Мынау үш жігітті бөгей алмай, байдың үстіне лұқсатсыз кіргізіп алған Батыраштар қатты тыпыршып, ауыз үйге сыя алмай отыр еді, тез көрініс берді.

— Мына Сейіт Күңшені әкетуге келіпті... Айғаншаға айтшы, барам десе, тоқтатпасын...— деп Игілік Батырашқа «түсінемісің?.. Бармаймын дегізе алмайсыңдар ма?» деген ойын аңғартып, ұзағырақ қарап қалды да:

— Барам десе, риза қылып аттандырсын,— деп тоқтады. Батыраш түсінгенін аңдатып көзін қақты да, есікті жапты.

— Өй, тым болмаса, әдейі іздеп келген шешемізге әуелі амандассақ етті... Мал емес қой жетелеп жүре беретін... Менен жеңілің болмас, мен барайын...— деп, Батыраштың артынан іле Жабай да шықты.

Жабай шығып кетпегенде Игілік жігіттерді сөзге айналдырып бөгей тұрмақ еді. Қыспағы келіссе, нені болса да айтқызуға болады деп ойлайтын бейшара әйел «бармаймын» деп қалар деп үміттенген. Енді ол қыспақтың бола алмасын сезді де, Игілік Күңшеден де үміт үзді.

— Басқа бұйымтайларың болмаса, сөз осымен бітсін,— деп, Игілік есікке қарап, шалқая берді. Есепшот тістерін сақылдатқандай тырс-тырс етіп, іргеге барып соғылды. Сейіт пен Нартай да тұра берді...

Сейіт алдында опасыздық еткені бар Айғанша амандасуға да келе алмап еді. Үй абройын қорғаймын деп, қолға түскелі қалған Сейіт пен Назыкешке ара түсе алмағаны бүгін бар ұят түрінде қайта жаңғырып көз алдына келді де, Сейітке көріне алмады. Күңшемен амандасып қалуға далаға да шыға алмады.

— Мынаны Күңшеге бер, риза болсын... Бірдемеден қысылып қалса, келіп жүрсін...— деп, ескі қызыл шұбар көрпеге ораған бір буманы Батырашқа ұстатты да, Айғанша үйінде қалды. Күңше де өзі келіп амандаспастан кетті.

Бұл үйдің ойы-қыры көп өмірі үшін өткіншідей ғана көрінерлік осы бір болмашы уақиға, Игілік пен Айғаншаның өктем көрмеген көңілдерін қатты жаралап кеткендей екен. Қалың табанды жұмыскер етіктері әлденені аяусыз тапап, өшпес із қалдырған сияқты. Сейіттер аттанып кеткеннен кейін Игілік бастығы Батыраш пен Омар етіп, үй қызметкерлерін түгел бір үрпите ұрысып алды. Үй қызметкерлері бұл кісінің ашулана білетінін де көрді!.. Бұрын ат үстінде жүрсе, қазір аспазшы болып қалған Омар ұйып тыңдады...

Сонша батып кеткен немене екенін Игілік өзі де сөйлей келе, тереңдей ұққан сияқты:

— Қай шонжар, қай болыс-би, қай қожа-молда лұқсатсыз кіруші еді бұл үйге? Зордың зорын, қордың қорын қа-

ра күйе жұмыскерден көрмек пе еді? Мұның үстіне бірінші бслып басынып кіруге лайық солар ма еді? Кімнен ығысып, сауыншы қатынға түк айта алмай қалдыңдар?

Игіліктің бүгінгі айтары аса бір ауыр қорлықтың запыранындай таусылмасқа бет алып еді, қатты безектеп келе жатқан қоңырау дауысы тоқтатты.

— Барыңдар!.. Қақпаны аша беріңдер... Ушаков,—деді Игілік. Ушаковтың келерін үй-іші түгел біліп отыр еді, тез тарап кетті. Игілік өзі де есік алдына шығуға ыңғайланды.

Бұл үйдің қоңырауға көрсетер ерекше құрметі бар еді... Сыр мінез қоңыраулар безегін әлсіретпеген бойы қақпаға таяна бергенде, қақпа қақ айрылып, екі жағына қарай құлашын сермей ашылатын. Осы салтанатқа үйренген Ушаков қатты ағызған бойында келеді...

Есік алдына өзі де шыққан Игілік Омар мен Батыраштың қақпаның орта тұсына жабысып, әзір тұрғандарын көрді. Қақпа серпіліп екі айрылғанда, ауыздарын арандай ашып, жалдарынан жел ескен Ушковтың семіз аттары да көрінді. Бірақ бүгін бір сәтсіз күн болу керек, Ушаковтың оң жақтағы шеткі аты аяқ астынан үркіп, сол жағына қарай бұра жұлып кетті де, солқылдақ арбаның сол жақ артқы доңғалағы қақпаның бағанына қатты соғылып өтті. Бағанға белдеулеп ақ сызық түсіп қалды да, солқылдақ арба есік алдына сол жақ артқы доңғалағын бір бүйір шалжита дөңгелетіп келіп тоқтады. Рессорымен айрылысып кеткен доңғалақ үйге қарай жалғыз ойыса, өз бетімен дөңгелеп келді.

Игілік шеткі аттың неден үріккенін де көрді: қақпаның түбінде шұбар көрпеге оралған бір бума жатыр екен... Арбадан лақтырылғандай, ішіндегі ескі-құсқы шашылыңқырап қалыпты. Ушаков аңғарған болса, ұят болғандай екен... Терезеден қарап тұрған Айғанша дір етіп қалды да, Игілік қап-қара болып түнеріп кетті.

Игілік Ушаковты қолынан ала, арбасынан түсіріп жатып:

— Арбаңыз бүлініп қалды білем... кешіріңіз... Біздің үйдің адамдары ақсақ та соқыр, мүгедекке айналған...— деді. Батыраштардың үлкен сазайы алдында екенін аңғарта, сызданып айтты.

— Жоқ, менің арбамның өзі де көрінгенге соқтығатын болып жүр...— деді Ушаков күле жауап беріп.— Іштеңе етпес... Степан, дереу ұстаға апарарсың...

Осымен екі жағында да аздаған көңілсіздік барын аңғарысқан достас байлар үйге кірді. Төрелерге арналған бөлмесі де бөлек болушы еді, Игілік қонағын сонда алып келді.

Бұрын Ушаков қала тәртібімен жинаттырылған бөлмені бір мақтап алмай отырмайтын еді. Әсіресе, парсы кілемдер мен өз қолынан өткен Париж айнасын қызыға мақтаушы еді. Бұл жолы оның бірін де істеген жоқ. Былғарымен қапталған үлкен креслоны лық толтыра отыра берді де, келген жұмысына кірісіп кетті.

— Менің жайымды жақсы біліп жатқан боларсыз... Қызылжарға жүріп барам... Сіздің үйге де осы соңғы келуім болар...— деп, Ушаков аз тоқталып қалды да, шылымын бұрай бастады...

— Қалайша?.. Неге?— деген Игілік сұрауларына шылымын тұтатып алып жауап берді. Көңілсіз жайды бір бастап алған соң созып отырмай, тез айтып шықты. Игіліктің жүзіне де содан кейін ғана ұзақ қарап, енді өзі жауап күтіп қалды...

Ушаковтың Рязановқа жазған жауабын алып барған Степан Бушуев жолыға алмай қайтып еді. Рязанов ешқайда кетпеген, үйінде екен, бірақ оны қабылдамапты. Бұрын жабайы көретін адамы — Степанды өзі шақыртып алып, ананымынаны шұқымай сұрап, сылқ-сылқ күліп отырып тыңдайды деуші еді. Бұл жолы үйін басқаратын Полещук арқылы:

— Қайта берсін. Қазір уақытым жоқ. Бұдан былай менің жауабымды Ушаков Сикорский арқылы алатын болады,— депті.

Одан бері Сикорский Ушаковқа Рязановтың екі рет қайтарған жауабын жеткізді. Бірінші жауабында Рязанов:

— Өзге ұсақты былай қоя тұрғанда, Сикорскийдің екі пікірін дәлелді көремін. Жезқазған үйіндісін сұрыптатуға екі жыл ішінде жұмсалған он мың сом және кен зерттеуге соңғы үш жылдың ішінде жұмсалған он екі мың сом ортақ қорға қайтуы керек сияқты... Негұрлым тез қайтса, солғұрлым қайсымыз үшін де теріс болмас... Ондай азды оңай-ақ орнына саларсыз деп сенемін...— депті.

Сикорский бұл жауапты үлкен қуаныш үстінде екенін жасыра алмай, айқын сезілер мазақ үнімен ескертіп еді, екінші жауапты үлкен бір мемлекеттің өкілі сияқтанып, ресми түрдегі салмақпен ескертті:

— Жоғарыда айтылғандарды бұлжымас дәлел санап, Компанияның жұмысы ендігі жерде бұл күйінде қала алмайды деген қортындыға келдік,— депті Рязанов.

Рязанов хаты бұрынғыларындай ұзын да емес, әдеттегі кербез сыпайшылық та жоқ. Бұған дейін тісі барын күлген болып көрсетуші еді, бұл жолы тек тісін көрсетіпті. Сикор-

скийден барған айыптауларды бұлжымас дәлел, дәлелденген айып етіп тізіпті де, аяғы жаңа қортындымен тыныпты.

— Мұнысын қалай түсінуге болады?.. Маған не қыл дейді? — деп сұрап еді Ушаков.

Сикорский Ушаковтың көзіне таңданғандай қарап:

— Меніңше, Рязанов мырзаның тап осынысынан ашық аңғартылған ойы болмасқа керек, — деді. Дәмдеп тұрып, құйқылжытып айтты.

— Солай көресіз бе?

— Енді қалай? Жәбірленсеңіз де турасын айтайын, сіз ылғи оңайды қуып кеттіңіз... Сіз тағайындаған жалақыға жұмыскерді Париж бен Лондоннан алдыруға да болатын еді ғой!.. Қазақ байларына бір сиырдың сүті үшін бір жылға жалданатын қазақ жігіттеріне сіз айына бір сиырдың құнын беріп отырдыңыз. Солай емес пе? Ондай ысырап еске алынбайтын болса, кім басқара алмас еді!.. Бақылаусыз қалған қиыр шетте сіз өз еркіңізді заңға айналдырып алдыңыз...

— Сіз менің не істегенімді өзіме түсіндірем деп әуреленбей-ақ, Рязановтың ақтық байламын айтыңыз, — деді Ушаков. Ызалы еді, шыдамай кетті.

— Мен соған келе жатырмын... — деп Сикорский асықпай ғана шылымды тұтатып алып: — Сіз салдырған шахталарды шын мағнасындағы шахта деуге бола ма? Қасқырдың апанынан қанша үлкен?.. Бұдан жеті жыл бұрын бітті деп той жасаған жабық шахталарыңыз әлі де қанша созуды керек етеді? Сырт көзге шаң шашып... сөзбен құмықтырып... — дей бергенде, Ушаков шыдай алмай:

— Шахта жүре келе өседі! Көмір шахталары қазірдің өзінде енді бес Ақбұйратқа еркін жетеді, — деді киіп кетіп.

— Кен шахталары да солай ма? Нілдіде жабық шахта деп ат қойған бір құдығыңыз бар... Ақбұйратта біреу... Өзгесін шахта дей аласыз ба?

— Ашық шахта қайда да солай болады. Немене, кеннен жұтап қалған күнім болды ма? Заводтың кен қоры үш жылға жетеді. Үш жылға дейін бір арба кен келмесе де завод тоқтамайды. Өтірік пе? Сен маған өсиет үйретуді қой да, жаңағы сұрауға тура жауап бер! — деді Ушаков, сіз-бізді қойып «сенге» көшіп.

Қазір өзін үстем сезінген Сикорский оған көшкен жоқ.

— Мен сізді бірден түсінген шығар деп қалып ем... Айып етпеңіз, қателескен екемін... Түсінбеген болсаңыз, айтайын... — деп Сикорский мысқылмен жымып орнынан тұрды да, шекеге шерткендей ашық дауыспен:

— Қазақ даласына не сіз қожа болып қаласыз да... не болмаса Рязанов қожа болып қалады. Басқа сұрауыңыз жоқ па? — деді.

Рязановтың түп нысанасы осы екенін ерте таныған Ушаков жаз бойғы жарамсақтарымен ол ниетінен қайтарам ба деген үмітте еді. Ол үмітінің өзі үмітсіз екендігін де білетін. Бірақ ықтай беріп еді, бай пайда-шерігінің ыңғайына көшіп еді. Жаңағы жауаптың қортындысына да бірден-ақ түсінсе де, көре-тұра кемшілікке барып қайталап сұрады. Алдында баяғы Ушаков емес, басқа бір бейшара отырғандай, Сикорский ол сазайын тартынбай да, шімірікпей берді.

Оңалмастай оқыс құлағалы келе жатқанын сезінді де Ушаков үндемей орнынан тұра беріп:

— Жақсы... мен кетейін. Менің орныма қалағаны келіп отыра берсін. Екінші Зотов болып үйімде-ақ жата берейін,— деді.

— Кешіріңіз, олай болмайды,— деді Сикорский.— Сіз Компанияда қала алмайсыз... Бірінші, мойныңыздағы жиырма екі мың берешекті тезірек түсіріңіз... Екінші... Рязанов мырза сіздің үлесіңіздегі Компанияның отыз пайын аукцион арқылы саттыруды кеңес етеді. Мүмкін, Компанияның өзге мүшелері ауыз біріктіріп Рязановтың өзіне тиісті жарнаны аукционға салғызарсыздар... Рязанов сентябрьдің он бесі кезінде Қызылжарда болады Сізге асыға ойлану керек болар... Мұндағы жұмыстарға енді айналмауыңызға болады...

Сикорскийдің соңғы кездегі мінездерінде өр кеуделі Ушаков түгіл жай бір қарапайым адам үшін де үлкен жәбір көрерлік жақтары бар еді. Рязановтың соңғы жауабы алдақашаннан бері қалтасында жүрсе де жалақы жанжалы аяқталғанша Сикорский оны Ушаковқа сездірген жоқ-ты. Осы кезде ылғи бір хателерге соқтыға беріп жүрген Ушаков жұмыскер жалақысының кеміген жаманатын да арқалап кетті. Дәл сол жайлы бұйрықты өзі барып Қарағандыға естіртіп қайтқан күні кешке Ушаков жаңағы «енді мұнда айналмауыңызға болады» дегенді естіді. Жәбірленген де жоқ, орындаған да жоқ, жанжалсыз мойындап, ықтай берді. Жалақы жайындағы бұйрығын қайтып алғанын ғана жасырып қалды.

Осы әңгімеден кейін Ушаков Қызылжарға тартқан беті еді. Игілік үйіне жолшыбай соқты. Үйінен аттанып жатқанда Ушаковтың ойындағы ескі үміт әлі сөнбегендей еді. Рязановпен келісімге келер жолдарды да есіне ала аттанған. Ақ-

бұйраттан ұзаған сайын, артта қалған қырқаларға ұсап, ол үміті де ермей қалды. Рязанов мұны Компаниядан шығаруға бел байласа, шығарады да қояды. Компанияның жарты жарнасына жалғыз ие болып отырған Рязановты ешкім орнынан қозғай алмайды. Шығатын бұл — аукционға түсетін осының жарнасы!.. Ушаков Ақбұйраттан ұзаған сайын осыған мойындай берді.

Соңғы кезде Ушаковта бұрын болып көрмеген бір имену бар еді... Ешнәрсеге табанды сеніммен кірісе алмай, күдіктене беретін. Сол күдік шашқа кірген ақтай көбейе беруге бет алғанын өзі де сезінеді. Сезінген сайын ширамайды, қайта босаңқырай түседі. Рязановқа қарсы дау соғып, барлық істі көлденең көздің төресіне салуға да болатын еді. Неден қысылды, не бүлдіргені бар, жазығығерге сүйрегені ме? Осының бәрі әділ айтылар билік болса, Ушаков үшін үлкен сүйеніштер. Бірақ осы салғыласуға бара алмай, Ушаков ылдилай беріпті...

Айып, кінә өзінде, әрине... Дала байлығын сонша көлкөсір етіп көрсетпеуі керек еді. Әрбір пұт мысты инемен қазып алғандай, қиындата берсе, Рязанов тағы бір он жылсыз көз алартпайтын еді. Енді міне, тез аяқтанып кеткен істі тіс-тырнағын қадап, бассалды. Қырқар сайқал алдап ұрды!.. Несіне кеңейтем деп еді өндірісті, несіне сұрап еді жүз мыңды!..

Осындай жайға ұшырап қалғанын қысылыс үстінде Игілікке де жасырмай айтып, Ушаков оған бір ұсыныс жасады:

— Менің жарнамды сіз сатып алыңыз... Содан соң өзіңіз қалған мөлшерде сіздің жарнаға мен пайда-шерік болып кірейін...— деп еді. Ол қазір осының жауабын күтіп отыр.

Сырттан қатты қызықса да өндірістің ішкі қитұрқыларына көзі жете бермейтін Игілік сақ жауап берді, алдында ор бардай аяғын аңдап қозғады да, ілгері баса қойған жоқ.

— Никон Абрамович, мұныңыз бір біз тілін білмейтін жұмыс қой... Рязанов сіздің өзіңізге де тайынбай ауыз сала бастаса, бізді талтүсте түтіп жеп қоймай ма? — деді Игілік.

— Жегізбейтін адамымыз болады. Оны мен табар едім.

— Сіздер болсаңыздар жаңағы өзіңіз қайғырып айтқан істердің ең сорлы кезін біздің ең шалықтап отырған шағымызға айырбастамас едіңіздер... Біз болсақ, сіздің істің ең шалқып тұрған кезінде де үрке қарап, жақындаса алмап едік...— деп, Игілік іргесін аулақ сала беріп еді, Ушаков киіп әкетіп:

— Біздің істің ең шалқып тұрған кезі осы,— деді.

— Сіз кетер болсаңыз да шалқи бере ме?

— Шалқи береді. Бұл үлкен іс...

— Менің есепшотыма сыймай жүрсе қайтем?.. Біз нағыз үлкенге бара да алмаймыз ғой!..— деді Игілік, енді Ушаковқа үміттендіре қарап. Өзі де үміттене бастап еді...

— Жоқ, әбден сияды. Бұған сыймайтын байлық болмайды дүниеде...— деп, Ушаков стол үстінде жатқан есеп-шотты қағып-қағып жіберді. Игілік те құлағына ең сүйкімді тиетін тырсылды естіді...

Игілік тағы да аз ойланып барып:

— Сонда, мұныңыз қалай болады өзі?.. Алар-берерінің шама-шарқы қандай? Қарасын аңдатыңызшы,— деді. Үлкен де сенімді көрініп келген Ушаковтың қазіргі жүдеу қалпына тез көзі үйреніп, өз іргесі берік отырған адамның салмағымен сұрады.

— Алары дегенде... сіз Қызылжарға барып, жасырмай айтсақ, нағыз жаға созбай сарапқа түсесіз... Торғ салған білесіз ғой... Басқалардан асырып беріп, менің жарнамды сатып аласыз... Ал, береріне келсек, мысалы, сіз кіреге екі жүз көлік салып қанша түсім түсірсеңіз, сатып алған жарнаңыз екі мың көліктің түсірер түсімін беріп тұрады... Мұның өзі де қазіргі күннің есебімен... Ал, мыс ағызуды кеңейте түссе, сонысына қарай түсімі де өсе береді. Сіз бұдан қауіптенбеңіз де, ойланбаңыз да...— деді Ушаков.

Екі мың көліктің түсімі деген Игілікке түсінікті де еді, ішін жылыта, жағымды да тиді. Сонымен бірге, осы күнге дейін Ушаковтың өзі сонша пайда түсіріп келген екен-ау деп ойлап қойды.

— Жә, бір жарнаның бағасы қанша болмақ? — деді Игілік.

— Меніңше екі мыңның шамасына келісерміз деймін...

— Сонда отыз жарнаңыз жетпіс бес мың болғаны ма?

— Ие, солай болады. Бірақ жаға созбай құлдыратып жіберуге де, шырқатып жоғары шығарып жіберуге де бар... Торғтың заңы сол ғой...

— Рязанов өзі түседі ғой жаға созбайға?

— Түсуге керек... Сондықтан, торғты кең жарияламай, арзанға айналдырып жібере ме деп қорқамын,— деді Ушаков.

— Е, қымбаттатып, баға көтерушінің бірі мен болады екем ғой!..— деп ойлады Игілік:— өзіңіз қаншасына ие болғыңыз келеді?

— Оны сіз біліңіз...

Әлдеқандай өзі ғана білген есеппен Игілік Ушаковқа бейіл бере жымып:

— Қақ жарымы деп келісейік те... Қуансақ-қайғырсақ бірдей көрейік... Жүріңіз, тамаққа баралық...— деді.

— Ертең бірге жүреміз ғой?

— Бірге жүреміз.

— Жаңа сіздің үйден Некрасов аттанып бара жатты ма?— деп сұрады Ушаков тамаққа отыра беріп.

— Жоқ, ол кісі келген жоқ мұнда...

— Степан соның аттары мен соның арбасы деп еді, Қарағанды жолымен кетіп бара жатқан біреулерді... Қаталасқан болды ғой...

— Ат-арба кімдікі екенін біле алмадым, сіздің бір үш жұмыскер келіп, мені жаман састырып кетті,— деді Игілік.

— Ие?

— Осы үйде біреуінің шешесі сауыншы болатын еді, соны тартып әкетті...— деп, Игілік әлде ғана осы үйде болған уақиғаны шағына айтып шықты.

— О, сіз ондайды әлі көрмеген асаусыз ғой!.. Біз екі жетідей жұмыскер жанжалына түсіп, әрең ес жидық... Кей-бірде күндерде көрген қысталаңымызды жауыма да тілемес едім...— деді Ушаков. Бұл да өз көрген жапасын шағына сөйледі...

«Бұл кісі тіпті ықтаңқырап кеткен екен...» деп ойлады да Игілік оның ар жағын қазбалаған жоқ.

Дақ түспеген берік ірге өзінікі сияқтанды...

6

Қызылжарға келген соң, Ушаков ылғи түсіп жүретін достас пайда-шерігі Зотовтың үйіне түсіп еді. Игілік те ылғи түсіп жүретін, Хамидолла Бекметьев дейтін татар байының үйіне түскен.

Зотов әр кездегісінше шала дүмбілез, қызулау екен, Ушаковты қайта-қайта құшақтап, қуанып қарсы алды. Бет-аузын біраз сілекейлеп те берді.

— Жалғыз дара досым! Өлем сен үшін!.. Білем бәрін де... Тілесен Рязановты өлтіріп берейін! — деді Зотов, жетінші рет құшақтап, сүйіп жатып.

Мұның достығы осылай бұрқырап білінеріне бойы үйренген Ушаков та досының бетін қайырмай, еркіне көне берді.

— Бөрібасар!.. Аю!.. Орыс аюы!.. Қазақ ханы!..— деген сияқты өзіне ең сүйкімді көрінген, сонымен бірге, ең жақын досы ғана алар теңеулерін Зотов түгел айтып болғанша, Ушаков шыдап қалды.

— Ал енді айтып болсаң, менің сенен екі тілегім бар,— деді Ушаков, әрең дегенде кезек алып.— Бірінші, сен бірер күн ішпей тұра тұр... Шыдап көрсеңші... Орыс адамы шыдай алатын еді ғой...

— Сен, немене, мені бір төзімсіз адам көремісің?.. Зотов бәріне де төзеді. Рязановтың сайқалдығына шыдап келген Зотовқа сен шүбәленемісің?..

— Сенем, сенем... Екінші, сен қазір моншаңды жақтыр...

— Бес минутта әзір болады. Тілесек, май айынан бері сүрленіп жатқан қайың сыпырғышпен өзім-ақ жоныңды жосылтып қып-қызыл қылып берейін...

— Жоқ... Степан бар ғой...

— Марфа!.. Естимісің?.. Монша!— деді Зотов, асүйге қарап айғайлап.

Бұдан кейін Зотов осы берген екі уәдесін орындауға кірісіп еді. Екеуін де дос ынтасымен, артығымен орындады. Кезек бермей жалғыз сөйлеп, өзі сұрап, өзі жауап беріп, үйді басына көтеріп жүргенде моншасы жоғарыда айтылған бес минуттан да тезірек дайын болып қалғандай еді... Екінші, ұзақ жолда кірлеп келген Ушаков моншаның алаужалау ыстық жоғарысына шығып алып, шабылнып жатқанда да Зотов күміс таспалармен белдіктенген графинді қолтығына қысып ала келіп, моншаның ауыз бөлмесінде жұтыңқырап қойып отырды...

— Сенің саулығыңа, Никон!.. Соқ, Степан, соқ!.. Қайың жұпары қанына араласқанша соқ!..

Қолдарына биялай киіп алып, қожайынды қос сыпырғышпен жосылтып, Степан Ушаковты ауыз бөлмеге, Зотовтың қасына шығарды. Енді жоғарыға өзі жайласып жатыр... Ұзақ бір рақатқа қызыға да құмарта әзірленді...

— Ал, енді бірді тастап жіберуіңе болады... Ойыма маңа келген бір тілек аузымнан аз-ақ шығып кетпей, әрең ұстап отырмын... Кәне, сенің саулығыңа, Рязановтың жатқанынан тұрмауына!..

Бұл жолы Ушаков та ішіп салды. Содан кейін, сүртініп киініп жатып Қызылжар жаңалықтарын сұрастырды.

— Енді сен, графинға соқтықпайтын бол... Уәде етіп

едік қой... Шыда, бір-екі күн... Ал, не жаңалықтар бар?— деді Ушаков.

— Ең үлкен жаңалық сенсің... Сенің жайың...— деді Зотов.— Өндіріс банкесі мен биржада жарнама ілінгелі үш күн болды.

— Үш-ақ күн болды ма?

— Ие, үш-ақ күн... Екінші гильдия купесі Никон Ушаков өз еркімен Рязанов Компаниясынан шығатын болғандықтан, ондағы жарнасын торг арқылы сатады делінген... Түсінемісің, өз еркімен деген!..

— Е, мен тиісті қағаздарын бердім ғой... Солай жазуларына болады енді...

— Торгты өткізетін банк бастығы Дуплов алақандарын уқалап, үмітті байларға жылмаң қаға бастады.

— Торгқа басқа қалалардан келген кімдер бар екен?

— Ешкім байқалмайды. Тау-кен басқармасынан келген адам торгтың заңды жақтарын қарап, дұрыс деген қортынды беріпті де, кетіп қалыпты.

— Тіпті ешкім байқалмай ма?

— Әзір жасырынып жатуы да мүмкін... Бірақ мен байқай алмадым... Әзірге жарнаманы ұзақ оқып, желкелерін қасып жүргендер осы Қызылжар байлары, банкрот болған Воропаев, банкрот болғалы тұрған Меринов, байлығы қайда екені белгісіз, он екі иті бар Черепанов, бақалшы Заварухин, мес қарын татар байлары...

— Рязанов қашан келеді екен?

— Біле алмадым... Ол келмей қалуы да мүмкін... Севастьянов оның оң қолы ғой, соған тапсыруы да ғажап емес... Я болмаса, безбен басын ең соңғы рет басып қалар кезде сап ете түсуі мүмкін...

Жарнаманың кештеп ілінуі де, шеттен адам келмеуі де Ушаковтың көңіліне үлкен түйткіл салды. Шет қалалардың байлары құлақтанбай қалса, торг қызу болмай қалуы мүмкін еді. Онда мұның жарнасы өз бағасына жете алмай, арзанға кету қауіпі туады. Осыны ойлап:

— Сен Дупловтан сұрамадың ба, басқа қалаларға құлақтандырулар қашан жіберілді екен?— деді Ушаков.

— Басқа қалаларға заңды уақытынан қалдырмай жібердім деді. Он екі қаланы атады,— деді Зотов.

— Өзің тексерсең еттің...

— Тексердім, дұрыс екен... Мұндайда ешкім қателеспейді. Жақсылы қістерде ғана қателеседі...— деді Зотов.

— Онда түсініксіз екен...

Ең мол пайда беріп тұрған Компанияның төрттен бір жарнасы сатылғалы тұрғанда, жабыла кетпей, тоқпейісіп жатқан байлардың бұл жолғы мінезі түсініксіз деу екені рас еді. Бәрін бірдей Рязанов сатып алып қоюы мүмкін де емес. «Әдемі алма көргенде пышақтың да тісі қышып кетеді» емес пе еді!..

— Ника, сен өзің де шыдам таба біл... Шыдай білетін жалғыз мен болмайын...— деп, Зотов тағы бірді сылқ еткізді де:— Шыдай білу керек... Жасырынып жатыр... Көріпеді әлі... Жарнама арзан кетеді деп қорықпа... Ондай күн туса, мен өзім-ақ сатып алам...— деп, графинді ысырып қойды.

— Бір жылдан кейін өз жарнаңды қсса сату үшін аламысың?

— Неге қоса сатам?

— Рязанов бір күні сені де айдап шығады. Қазақ даласы тегін жатқан байлық...

— Оның дұрыс болар... Мені де айдап шығарар-ақ...— деді Зотов. Бірақ айдап шығартпау үшін істер шарасы жоқтай, балағаттаудан басқа ойы барын көрсете алмады.

Моншадан кейінгі шай үстінде де, шайдан кейінгі тамақ үстінде де әңгіме осы шеңберден шыға алған жоқ. Зотов болса, Компанияның жыл аяғында берер пайдасынан басқасына араласпайтын еді. Ушаков қазір неге де болса енжар қарайтын болған екен. Басына түскен ісіне біржола мойындап, тырп ететін ниеті жоқ адам сияқты. Ол өмірінде бірінші рет ұйқы рақатына құлай беріліп кеткендей еді. Жол жүріп, шаршап келді, моншаға түсті, азырақ арақ ішті, содан кейін ойында түк түйткілі жоқ адамдай маужырап ұйықтап та кетті...

— Шаршамайтын еді... Ұйқы жеңгенін көріп отырғаным осы болар...— деп Зотов басын шайқады да, графинді құшақтап шығып кетті.

Бұл үйдегі жайды Батыраш арқылы түнде бір білдіріп алған Игілік ұйықтамай шыққандай, Батырашты тағы да ерте жіберіпті. Степан келіп, ақырын ғана:

— Игіліктің адамы келіп тұр...— дегенде, Ушаков әлі орнынан да тұрған жоқ еді.

— Неге келіпті? Не айтады?— деп, Ушаков наразырақ сұрады. Игіліктің араны ашыла бастағандай көріп, ерте мазалағанын ұнатпай қалды.

— Жолығысатын жұмыс жоқ па екен деп келіпті...— деді Степан.

— Мұнда келуіне болмас... Ұзамай өзім барып жолығып қайтам. Күте тұрсын дерсің,— деді Ушаков. Ұйқысы қанғанмен бойы сергімеген екен.

— Моншаға салқын су әзірлетші,— деп киіне бастады,— Зотов тұрып па?

— Моншаға түсіп жатыр...

Қала көзіне түспеу үшін Ушаков Игілікке жаяу келіп еді. Онда да үлкен көшелерге жоламай, алыстан орап келді. Игілік шынайы татар тазалығында ұстап тұрған, сырлы еденге тозақ қонғаны байқалмайтын үйге түскен екен, жақсы демалып қалғандай сергек те көрінді.

Қысқа ғана амандықтан кейін Ушаков Игілікті торг жайындағы естіген-білгендерімен таныстырды. Жариялаудың нашар болғанын, басқа қалалардың байлары келмей жатқанын күйзеле айтты. Игілік әрі-беріден кейін селсоқ тыңдай бастады. Көптің білерін айтып, жіті көздің көрерімен зирек көңілдің ұғарын айтпай отырғандай көрінді.

— Понштейн дегендері кім?— деп сұрады Игілік.

— Қалай, кім дедіңіз?..

— Игілік біреудің атын қате айтып алғанын сезінді де, енді сол қатені тағы қайталамас үшін, орнынан тұрып барып екінші бөлменің есігін ашып:

— Хамидолла, бері келіп кетіңізші!...— деді.

Қушық шекелі, қалқан құлақты, тақыр басты, шаһарша киінген үй иесі бері шығып:

— Нәрсе дисіз, бай-эка?— деді, шегір көк көздері Игілікке қалай қадалса, ұзын мұрны да солай қадалғалы тұрғандай екен.

— Тілім келмей қалды, түндегі айтқаныңыздың аты кім еді?

— Синицин мә?

— Жоқ, екінші айтқаның...

— А фон-Штейн мә?

— Ие, ие, сол...

— Ие, фон-Штейн!...— деп, үй иесі Хамидолла Ушаковқа қарады да басын изеді. Осы кісі үшін сұрап отырғанын аңдатып, Игілік те соған қарап еді.

— Фон Штейн?— деп Ушаков оның кім екенін біле алмайтынын көрсетті.

— Бу кіші Ушаков эфәнді бұғай?— деді Хамидолла.

— Ие, сол кісі!...— Хамидолла мен Ушаков енді ғана танысты.

— Ие, ол кім екен?— деді Ушаков.

— Біле алмай басымыз қатып жүр...— деп Хамидолла таза орысша сөйлеп жауап берді.

— Швейцария фирмасының маклері емес пе екен?

— Маклерге қатты ұқсайды. Бірақ қайдан келгенін ешкім білмейді. Көзге түсіп көріне де бермейді. Екі банкінің бастықтарына да барып шыққаны анық... Өзгесі қараңғы...

Швейцарияның «Электрик» деген фирмасы Ушаковпен жиырма жылдық шарт жасап — «Ақбұйрат» заводының мысын тік көтере алып тұратын еді. Сол фирма арқылы қазақ мысының Англияға өтіп жатқанын да Ушаков жақсы сезінетін. Шет елдердің орыс отарына қол салуға, кен байлықтарына ақша төгуге құмартып отырғанын да жақсы білетін. Әсіресе, Индия мен Қытай арқылы ағылшын байларының бері сұғынып келіп қалған кезі еді. Бұл күнге дейін аты шықпаған фон-Штейн сол жақтардың бірінен келген маклер болар деп ойлайды Ушаков. Ондай қол араласса жарна бағасының көтерілерін білсе де, өз жарнасын жат елге қия да алмады. Жат елдердің ондай өкірегіне қойылған заңды тыйым барын да есіне алды.

— Синицин деген кісіні де атадыңыз ба?

— Ие, ол кісі кешке ғана келді...— Ол белгілі бай еді, оның келгені Ушаковқа ұнап қалды.

— Тағы қандай шет адамдарды білдіңіз? — деді Игілік.

— Сіздің маңайда Шоқпақ, Құлақалқа деп аталатын кендердің иесі Перфильев келіпті,— деді Хамидолла.

— О да келіп пе?

— Ие, көптен осында. Торғқа түсе ме, әлде бір адвокаттың сұлу қызы болушы еді, соны алғысы келе ме, оны әлі айыра алғамыз жоқ...— деп Хамидолла қулана күлді.

— Біздің жақтың жерлері туралы өзіңіз де хабардар екенсіз...— деді Ушаков, Хамидоллаға жақындасқысы келген ниетпен жылы жымыып. Әуелі жұпыны көрінген татар байы енді оған көпті білетін, көп нәрселерден хабардар адам көрініп ұнай бастап еді. Қалайда Зотовтан көрі бұл сұңғыла болып шыққан соң тағы біраз жайларды сұрас-тырғысы келді.

— Біз де сіздерге ұсап ауыра бастаған адамбыз...— деді Хамидолла.— Сіз ауырып, жазылған адам көрінесіз де, біз болсақ қорғасын мен күміс енді ғана түсімізге кіре бастаған адамдармыз.

— Ие?.. Кен заводтарыңыз бар ма?

— Жетіқоңыр, Гүлшат деген қорғасын кендерін бекіт-

тіріп алғалы алты ай өтсе де әлі бастай алмай отырмыз... Мүмкін тіпті бастамаспыз да...

— Балқаш жағасына барып қалыпсыз ғой!..

— Одан бергі жерлердің өзіңіз сияқты иелері бар... Бізге, әрине, шетіректен тиеді...— деп, Хамидолла қазақ арасындағы жалпы татар байларының өмір бойы арылмайтын жәбір-жапасын қоса аңғартты. Ушаков жәбір жағын аңғармай қалғандай болып:

— Отын жағыңыз қалай?.. Көміріңіз бар ма?— деп сұрады.

— Бар... Самбылжал деген тас көмір табылған жерді қоса алып едік...— деді Хамидолла.

— О жақсы екен... Құтты қадам болсын!— деді Ушаков, енді Хамидоллаға құрмет көрсете сөйлеп.— Қалай, мына сарапқа түсетін ойыңыз жоқ па?..

— Жоқ, құдай сақтасын!— деді Хамидолла.— Попов, Рязанов деген адамдардың аяғы тиіп кеткен жерге жақын-дамауды мақұл көрем... Алар бізге ибдәш төгіл...— деп, Игілікке өз тілінде аңғартты.

Ушаковқа мұның осы соңғы сөздері ұнап кеткен екен:

— Ол көкжалдың сырын білмеген бір адам болсайшы!— деп, кеңкілдей күлді. Хамидоллаға ризашылдығы да күшейе түсіп, бұл қандай жолмен көтеріліп келе жатқан адам екен деп ойлады. Сол ойы Игіліктің осы үйге келіп түсуімен де шиеленісіп еді...

Хамидолла Бекметьев үлкен қалалардың шет көшелерінде, кішірек қалалардың орта көшелерінде магазиндері бар саудагер адам еді. Мал саудасына өте жетік, қазағуар болғандықтан, қазақ малының түсімімен байыған адам. Қазіргі әйелі де, аты Дәмелі, Байғара дейтін қазақ байының қызы. Бұ да Ушаков сияқты қала, даланы кезіп жүріп, Балқаш жақ қиыр шеттен қорғасын кені табылған екі жерді сатып алып, енді-енді қол салғалы отырған. Оның осы жайларын жете білетін Игіліктің бұл жолы осы үйге әдейі келіп түскен де реті бар еді.

Ушаков пен Хамидолла иіскесіп болғанша бейтарап отырып қалған Игілік енді ғана сөзге араласты:

— Никон Абрамович, қалай көресіз, мына жаға созбаға менің атымнан сіз түссеңіз қалай болар деп едім Хамидоллаға... Бұл кісі көне алмай отыр... Мен болсам, тымағым жалпып, бұлар не айтысып жатыр деп аңғара алмай отырғанда, бір қу қолымдағымды қағып әкетіп жүрмес пе?.. Сіз қалай көресіз?— деді.

— Сіз өте сирек қателесетін адамсыз ғой, Игілік Өтепович... Мен он жыл іздеп таба алмас едім мұндай адамды. Мен болсам, бұл кісіден айрылмас едім,— деді Ушаков.

— Юк, юк, бай-экэ... Яш этэш, сізнің яш айғырлар кібік, бәрілә де соғыла, бәрілә де соғыла... Аңарға серьезный ішні доверить етмәңіз...— деді Хамидолла. Күлген түрінде, бәсі келсе көнетіндігі де көрініп тұр екен.

— Ендеше мені көп жалдаптың арасына салып, түйебас қылдырып қайтар...— деді Игілік, момақанси күліп...

Торг басталған күні осы үшеуі үш таған отырып еді. Бірін-бірі көз қиығынан шығармай, әдейі осылай отырысқан сияқты. Хамидолла әдеуір алдарақ, Қызылжар байларының ортасында отыр да, Ушаков пен Игілік екі жерде, кейінірек отыр. Степан Бушуев пен Батыраш сияқты көз-құлақтар есік жақ қабырғаға сүйеніп, бақылауда тұрғандай.

Банк үйінің үлкен залы лық толыпты. Қазір сахнаға бір атақты ер, я болмаса, даналық иесі данышпан шыға келерін күткендей, барлық көз жұрттан кейінірек шегініп тұрған көк шұға жапқан дөңгелек столға қадалады. Стол үстінде жерге қадай салған кіші-гірім қол шатыр сияقتанып бір жез қалпақ тұр, өзге ешнәрсе жоқ.

Әлде бұл жұрт алғаш кездесіп қалғанда бірін бірі сағынып қалғандай, жарқылдай күлісіп, құшақ жайысып амандасып, біріне бірі үйіп-төгіп сәт тілесіп еді. Енді бірін бірі қалай дем алатындарын аңдыса қалғандай қыбыр-қимылсыз тынып қалыпты.

Дөңгелек столдың қасына қара мауытыдан киінген, басы қарбыздың бір түріне ұқсап көгілдірлене жарқыраған банк бастығы Дуплов келді. Қолында ойнатып ұстаған жіңішке жез шыбығы бар. Бар сиқыр алтындай жарқылдаған жез шыбықта болу керек, жұрт көзі соған қадалды.

— Мырзалар!..— деді Дуплов, екі қолымен құрметтей көтерген үлкен пакетті жұртқа қарай ұсынып көрсете беріп;— мынау Ақбұйрат — Қарағанды мыс Компаниясының пайда-шерігі Никон Абрамович Ушаков мырзаның жарнасы... Компанияның төрттен бір үлесі.. Ушаков мырзаның өз еркімен, және компаньондарының толық ризашылығымен бүгін ашық торг арқылы сатылуға тиісті болып тұр.. Торғқа ақшалы адамдардың қандайы болса да қатынасуға еркі бар. Жалғыз-ақ, шетелдердің адамдары қатынаса алмайды. Торғқа түсер Ушаков жарнасының ресми жақтары түгел тексеріліп, заңды түрге түсірілді. Тау-кен басқармасы мен өндіріс банкесі және Компанияның өзі әртүрлі

апықтамалары мен ризашылықтарын ресми түрде беріп отыр. Ушаков жарнасы жоғарыда айтылғандай, төрттің бірі отыз пай... тиісті адамдардың қатынасымен бекітілген бағасы,— әр пайы екі жарым мыңнан. Барлығы жетпіс бес мың сом тұрады деп бағаланған... Ашық торгтың еркіндік салты бойынша, бұл жарна артық беріп, асырып әкеткен адамға көшеді... Компанияның қаржы-қаражат, жұмыскер күші, жылма-жылғы өндірісі мен түсімі, жылдық пайдасы тағы басқалары жайындағы ресми түрде куәландырылған мәліметтер екінші залға ілінгелі бір жеті болғандықтан сіздерді ол мәліметтермен әбден таныс деп есептеймін... Сондықтан ол жақтарын бұл арада тәпештеп жатуды артық көріп, ашық торгты басталды деп жариялаймын...

Стол үстінде тұрған орманда өсер үлкен саңырауқұлаққа да ұқсап кететін, жез қалпақ гүмп етіп, шайқаң қағып қалды. Сырты күңгірт болса да, ішкі жағы алтындай жарқырайды екен, жұрт көзі сонымен бірге шайқалып кетті. Жез қалпақ шайқағын тоқтатқанша, ешкім үн де шығарған жоқ. Тіпті үн шығармай тарасатындай, ұзақ уақыт тынып қалды. Бірін бірі түрткілеген көздер дамылсыз жүйткіді..

— Сірестірген екен!..— деді бей-жай бір дауыс бір адамнан кейін.

— Тіс батар емес!— деп екінші дауыс жауап қатты.

— Сатылмайтын жарна болды ғой!..— деп үшінші дауыс араласты.

Өрт, әрине, бір-ақ ұшқыннан да кете береді... Жаңағы үш дауыс сол ұшқын сияқтанып, оның ар жағы тез дүрілдеп кетті. Ұзамай, зал тұтаса гуілдеп, көпке дейін жаңағы сөздерді ұзақ қайталады. Біреу бұларға жәбір бірдеме айтқандай, күйіне күжілдесіп барады.

— Несіне әуре еткен жұртты!..

— Осындай қитұрқылар азая ма десең, көбейе түседі!

— Енді айналатын түк жұмыс жоқ... Кету керек...— деп, кейбір қатарлардан қосақтала тұрып, қыр көрсетіп бара жатқандар да бар. Есікті қатты серпіп кетіп барады.

— Е, бұлар әдейі істеп жүрген жалданбалар,— деп ойлады Ігілік. Алданған жоқ.

— Жә, ойласуға бір сағат үзіліс беріледі... Компанияның жайымен тағы да кеңірек танысыңыздар, ойланыңыздар...— деді Дуплов. Жұрт орындықтарын ашумен сықырлата орындарынан тұрып, есіктен де сығылыса шығып кетті. Ушаков Дупловқа барып, сонымен бірге кетті.

Залда жиырма шақты ғана адам қалыпты. Сәнмен киінген бір қоғамның еркесі сияқтанып, одан-бұдан қаперсіз, кімге болса да еркін қалжыңдап, торг жайына онша көңіл де аудармаған Перфильев қалыпты. Қасында адвокат қызы, жас сұлу Наташа бар. Осы топтың ішінде малынып киінген, не байымен, не баласымен келген бір-екі мосқал әйелден басқа бұл жыныстан келген де жалғыз Наташа еді. Жаңа торг жайын түсіндіргенде, жас қыз қасындағы Перфильевтің бірдеме дегендеріне бірнеше рет құлақ аспай Дупловтың айтып тұрғандарын зейін сала тыңдап қалып еді. Әзіл-қалжыңмен мазалай берген Перфильевті бір-екі рет шынтағымен түртіп, тоқтатып тастағаны да байқалды. Қазір бұл екеуі торг жайын ұмытып, өзара жеңіл қалжыңдасып, үйлескен көңілмен күлісіп отыр.

Бұл екеуінен басқа шынайы астана адамынша сымбатты киінген, мәдениет бұлағының жағасына біткендей сыланып өскендігі көзге соғып тұрған тағы бір адам бар. Ол орта жастарды жағалатқан, айналасына паң қарайтын, ашаң жүзді, мұрынды, жұмыр ақ саусақты фон-Штейн еді. Алдыңғы қатарға барып, еркін орналасып отырған бойынан бір қозғалған жоқ. Қазір де залдан шықпай қалды. Сол қатарда күлісіп отырған Перфильев пен сұлу қызға көзін де аударған жоқ.

Құлағы қалқайып, Игіліктің қасына Хамидолла келді. Абыржыңқырап келген екен:

— Жарко болырға тура...— деді.— Миңә уже вуздух житми башлады.

— Біраз жұрт оралмайтын ыңғай көрсетті ғой?— деді Игілік әдейі аңқаусып.

— Юк!.. Шанмағыз... Алар шантрапалар!.. Шантаж ясилар,— деді Хамидолла.

— Сонымен, қызу болар деп ойлайсыз ба?

— Подвухлы болырға килә...— деді Хамидолла.— Юз-дән бір кәпик арттырмасқа миңи енді?

— Жоқ,— деп, Игілік басын шайқады. Шамалап қараса, өз қалтасы одан артықты көтере алмайтындай екен. Бір қалтасы әзір сенімсіздеу көрінетін мыс пен көмірге арналса, екінші қалтасы қашаннан бергі сенімді ісі саудасына арнаулы еді. Сол жағы басыңқырай беріп отыр...

Жез қалпақ қайта қағылғанда жұрт тапыр-тұпыр отыра бастап еді. Дупловтың залды сүзе қарап:

— Сонымен, мырзалар...— дегеніне көп дауыс алғашқы ыңғаймен наразылық көрсетті!..

— Қымбат... өте қымбат!..

— Мұндай торгты Қызылжарда емес, Петербургте өткізу керек қой!

— Біздің кедейлігімізді мазақтап күлмесе де болатын еді ғой!— десті.

Дуплов ол наразылықты естімегендей, елеңсіз пішіңмен:

— Жә, кім бастайды?— деді.

— Бастауға мүмкін емес!

— Қалай бастауға болады?.. Қымбат...— дескен дауыстар тағы да төрге қарай шалқи есіліп кетті.

— Е, біреу бастар...— дей салды Дуплов, өзіне айтқандай ақырын ғана.

— Елу мың!— деді Перфильев, қалжыңға айта салғандай күле дауыстап.— Елу мың!..

Қасындағы сұлу қыз оның ерлігіне разы болып кеткендей, мөлдіреген көк көзінен таза да тұнық нұр төге қарап, әлденемені тез-тез сыбырлап жатыр. Мақұлдап та, мақтап та жатқан сияқты.

— Міне есалаң!

— Міне жынды!

— Мас шығар өзі!..

— Елу мыңды неменеге береді екен?

— Одан да қасындағы сұлуына сақтасайшы!— деген дауыстар Перфильевтің басына бұршақтай жауып кетті. Перфильев жұрттың онысына да қабақ шытпай, сол күле қарап отырған бойы екі құлағын алақанымен басып алды да, төмен бұқты... Сұлу қызға оның осы ойнақылығы да ұнайтын сияқты. Балғын сезілетін иықтарында аз ғана діріл білініп қыз алдына қарай еңкейе күлді.

— Перфильев мырза елу мыңды атады, естідіңдер ғой?.. Тағы кім? Кім асырады?— деді Дуплов.

Төрт-бестен қосақталып алып, осындай істердің бәріне де бөгесін болуды дағды еткен бір арсыз топтар Перфильевті әлі бората сөгіп жатыр. Бұл шуылдақтың қолынан келері осыдан аспайтынын білетін нағыз қалталылар Перфильевтің қанша жерге барарын салмақтасып отырғандай, оны сөккен де жоқ, мақтаған да жоқ, бей-жай қарасын қалды.

Енді бір кезде, бірде бестен, бірде оннан қосылып, жарна бағасы өзінің жетпіс бесіне барып бір-ақ тоқтап еді. Жарға тірелгендей содан аспай ұзақ бөгелді. Жаңа елу мыңды көпсініп Перфильевті керіп әкетердей шуылдақтар

тобы енді бірінен бірі асырып жатқандарға мақтау айтып жатыр:

— Міне, бұл екпін!

— Міне, бұл жұдырық!.. Әкетеді! Әкетеді!.. — деседі.

— Сексен мың,— деді Хамидолла. Дүмді етіп айтты... Бұған жұрт соңғы айналмада алға қарай сытымып шыға берген бәйге атын көргендей тіксініп қарап қалды.

— Сорлық шыға-салмалар біраз қарқынын бассын деп отыр екен ғой!— деп ойлады Игілік.

— О, бұл бай адам!..

— Сегіз магазині бар?..

— Күміс кейдері де көп...

— Бұқара мен Ірбіт арасын жалғыз өзі жол қылған адам... Әкетеді бұл!

— Әкетеді, әкетеді!— деген мақтау мен көтермелер борап кетті. Бұ да әлгі шуылдақтар мақтауы еді.

Адвокат қызы Перфильевтің жүзіне енді бір наразылықпен қарап қалыпты. Перфильев әлі де бір қайрат көрсетердей күле қарап, қысылмай отырғанмен, манағы елуден әрі асар ниеті барын әлі байқата алған жоқ...

— Тағы кім? Тағы кім? Кім асырады?! Асырушы жоқ па?..— деп, Дуплов жұртты тығыздап кетті. Енді асырушы болмаса жез қалпақты қағып қалардай, жез шыбығын оңтайлап-оңтайлап қояды.

Жез шыбық жұрттың көзін сиқырдай тартып бір алды да, енді біржола басқа жаққа аудартпай қойды. Тесіле қараған ашқарақ көп көз Дупловтың өзін емес, қолындағы шыбығын ғана көретін сияқты. Жұрт көзі шыбықпен бірге жоғары көтеріліп, шыбықпен бірге төмен түседі. Жез шыбық жез қалпақты ұрып қалуға оқталғандай болғанда ашқарақ жұрттың дем алысы да тоқталып қалатын сияқты.

— Жоқ па? Жоқ па, асыратын кісі!— деп, Дуплов жез шыбықты жарқ еткізіп қалғанда:

— Сексен бір мың...— деді бір дауыс... Жұрт жарыла күліп жіберді.

— Тағы бір он тиын қос!.. Он тиын!..

Бірақ тоқсанға жеткенше бір мыңдап, бес жүздеп қосып, байлар бірін бірі жарға итермелегендей, аяқтарын әрең-әрең ілгері аттап еді.

— Жоқ па? Енді ешкім асырмай ма?— деп Дуплов екі рет қайырып сұрағанда, манадан сағаны аңдып, бой көрсетпей отырған фон-Штейн жұмсақ қоңыр дауыспен:

— Тоқсан бес мың,— деді. Қызусыз ғана, сұқтанбай ғана айтты. Жез шыбық стол үстіне құлап түскендей болды. Енді сиқыр фон-Штейнге ауысқандай, барлық көз соған ауды. Шеттен келген маклерге жұрт қауіптен қарап қалды. Қалпы суық, өзіне өзі сенімді адамдай...

— Жүз мың!— деді Хамидолла. Бұ да берік сенімді аңғарта, ұзақ салғыласар бетті көрсете айтты.

Жұрт Хамидоллаға разы болып, шуылдай бастап еді, фон-Штейн жұрттың үнін тез өшіргісі келгендей, тағы да жаңағы жұмсақ қоңыр дауысын көтерместен:

— Жүз жиырма бес мың!— деп алға қарай бір-ақ шырқап шықты...

Дуплов қолындағы алтын емес жез шыбық екені енді біржола танылғандай, жұрт көзі түгел фон-Штейнге қадалып, басқа жаққа аумай қойды... Біреу бір тиын қосса, фон-Штейн мыңдарды қосқалы отырғандай екен. Хамидолла біржола жасып, жабайыланып қалыпты. Көздері де ұнамсыз шегір, мұрны да сорайған, ұнамсыз құлақтары қалқайған түк аруағы жоқ адам екен... Оған аруақ берер Игілік болса, ол да қойын қалтасын қыса отырғандай, әшейіндегі қалпынан кішірейіп кетіпті... Осыны ойлаған, осыны сезінген Ушаков, өз халінің не күйде екенін аңдаған жоқ, «Енді кетті! Айрылдым!» деді ішінен. «Кім болды екен мына қу маклер?»

— Тағы кім, тағы кім?.. Кім асырады?— деп, Дуплов салмақпен екі рет қайталады да, үшінші рет қайталауын сдәуір кешігіп айтты... Хамидолла Игілікке қарап еді, ол көзін тез аударып әкетті.

— Жоқ қой ешкім?.. Жоқ қой?.. Жоқ!..

Жез шыбық жез қалпақты ақтық рет, бұрыңғылардан гөрі де қаттырақ қағып қалды. Жез қалпақтың дың еткені Ушаковқа жаназаға шақырған шіркеу қоңырауының үніндей естілді...

«Бұл кімнің жаназасы?» деп сұрағысы келгендей барлық көздер Ушаковқа қарай ауа беріп еді... Ушаков өзі бірге келген серігі Игіліктің қалай жылысып шығып кеткенін аңдамай да қалды...

Г. Мусрепов
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ПЯТИ
ТОМАХ

ТОМ 3

ПРОБУЖДЕННЫЙ КРАЙ

РОМАН

(На казахском языке)

Редактор Кулянда Узакбаева.
Художник В. Григорьев
Худ. редактор А. Рахманов
Тех. редактор К. Зауренбайулы.
Корректор М. Рзагалиева

Сдано в набор 8/X 1973 г. Изд. № 345. Подписано к печати 2/VIII 1974 г.
Бумага тип. № 2. 84×108¹/₃₂—15,125 п. л.=25,41 усл. п. л. (Уч.-изд. л. 27,4).
Тираж 12 000 экз. Цена 1 руб. 4 коп.

Издательство «Жазушы», Алма-Ата, Коммунистический проспект, 105.

Заказ № 470. Полиграфкомбинат Главполиграфпрома Госкомитета Совета Министров КазССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.